

Twee eeuwen Nederland geteld

2007 DANS en CBS

©Sommige rechten voorbehouden / Some rights reserved.

Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals vastgelegd in de Creative Commons licentie [Naamsvermelding-NietCommercieel-GelijkDelen] 3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/nl/>

Gepubliceerd door
DANS – Data Archiving and Networked Services
PO Box 93067
2509 AB The Hague
T 00 31 (0)70 3494450
F 00 31 (0)70 3494451
info@dans.knaw.nl
www.dans.knaw.nl

ISBN 978-90-6984-533-3

With summaries in English
[English Title] Two Centuries Counting the Dutch
[Subtitle] Research with the Digital Population, Labour and Housing Censuses of the Netherlands 1795-2001

Digitaal beschikbaar als pdf op www.volkstellingen.nl

Redactie-assistent: Dagmar Stiebral
Ontwerp: Ellen Bouma
Pagina opmaak: n.v. Peeters s.a., Herent, België

Het papier van deze publicatie voldoet aan ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier.

Foto omslag: Schenkade, spoorwegovergang. Bron: Gemeentearchief Den Haag, Fotonummer 0.62201, 24 oktober 1932, origineel formaat 17 × 12 cm

Twée eeuwen Nederland geteld

Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en
Woningtellingen 1795-2001

Redactie

O.W.A. Boonstra

P.K. Doorn

M.P.M. van Horik

J.G.S.J. van Maarseveen

J. Oudhof

DANS Symposium publicaties 2

Den Haag, 2007

Inhoud

Voorwoord 1

Inleiding. Twee eeuwen volkstellingen gedigitaliseerd –
P.K. Doorn en J.G.S.J. van Maarseveen 3

Buitenlandse migratie in Nederland, 1795-2006. De invloed op de bevolkings-
samenstelling – J.M.M. Nicolaas en A.H. Sprangers 19

Vergrijzing in Nederland, 1899-2000. De historische wortels van een modern
probleem – Th.L.M. Engelen 51

Huishoudensdynamiek 1971-2006. Meer alleenstaanden in alle fasen van de
levensloop – C.N. Harmsen 73

De vruchtbaarheid van vrouwen in de twintigste eeuw – A. de Graaf 99

‘Licht, lucht en vrijheid’. De kwaliteit van de huisvesting (1899-1947) –
R.J. van der Bie 129

Beter wonen? Woningmarkt en residentiële segregatie in Amsterdam 1850-1940 –
H.M. Laloli 153

Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e
en 20e eeuw. Een studie op basis van de Nederlandse volkstellingen en
huwelijksakten – M.H.D. van Leeuwen en I. Maas 181

Arbeidsdeelname van 50-plus vrouwen 1849-2006 –
J. Oudhof en A.M.S. Boelens 207

Ondernemers in Nederland. De dynamiek in de ondernemerspopulatie in de
twintigste eeuw – J.L.J.M. van Gerwen en F.M.M. de Goey 223

Stad en platteland in de uitkomsten van de Nederlandse volkstellingen –
P. Kooij 259

Bevolking en infrastructuur in Groningen en Drenthe, 1820-1915 –
P.D. Groote en P.G. Tassenaar 273

Gereformeerden geteld en geregistreerd: een bronnenvergelijking –
W.C. Advokaat, P.G. Prak en M. te Velde 299

‘Bloed en vuur’: het Leger des Heils trekt ten strijde, 1887-2005 –
H. Knippenberg en S. de Vos 335

Exponenten van vrijzinnigheid: remonstranten en doopsgezinden –
J.M. Vliegen 361

De Duitse bezetting, de verzuimdheid van Nederlandse gemeenten, de overlevingskansen van hun joodse inwoners – P. Tammes en W. Ultee	395
Twee eeuwen volkstellingen. De methode van onderzoek – J.G.S.J. van Maarseveen	421
Nieuwe data, ‘nieuwe’ methode? Een sociologisch historische toepassing van multiniveau-analyse – R.L. Zijdemans	441
Buurten en wijken in de volkstellingen van de negentiende eeuw – O.W.A. Boonstra	455
Een digitale detective story: de reconstructie van de Nederlandse Volkstelling van 1960 – P.K. Doorn en M. van den Berk	471
De Virtuele Volkstelling 2001 in historisch perspectief – E. Schulte Nordholt en J.G.S.J. van Maarseveen	489
Biografieën	511
Abstracts	517

Voorwoord

Zes jaar geleden presenteerden het CBS en de KNAW samen het boek *Nederland een eeuw geleden geteld*, dat een terugblik bood op de samenleving rond 1900. Dit boek was gebaseerd op analyses van de eerste volledig gedigitaliseerde volkstelling, die van 1899. Met de publicatie van het voorliggende tweede gezamenlijke boek wordt de digitalisering van alle gepubliceerde volkstellingen afgerond. De gedigitaliseerde tellingen bieden onderzoekers tal van mogelijkheden tot analyse van de Nederlandse samenleving over twee eeuwen, waarbij ook de Virtuele Volkstelling 2001 – zoals uit deze publicatie blijkt – wordt betrokken.

De publicaties van de traditionele volkstellingen 1795-1971, die tot de meest geraadpleegde statistieken van het CBS behoren, kunnen in het vervolg in de kast blijven staan. De inhoud van alle boeken is nu als databestanden op het internet beschikbaar. Ter controle van de tabellen zijn ook digitale afbeeldingen van alle gepubliceerde pagina's op het web te raadplegen.

Ruim tien jaar hebben CBS en KNAW-instituten samengewerkt om de historische volkstellingen voor wetenschappelijk onderzoek beschikbaar te maken. Maar niet alleen wetenschappers maken dankbaar gebruik van de gedigitaliseerde tellingen. De website www.volkstellingen.nl, waarop de gegevens te vinden zijn, trok sinds de lancering in november 2004 al meer dan 100.000 bezoekers. Deze komen niet alleen uit Nederland, maar ook uit andere landen (Amerika, Europa, en uit diverse Afrikaanse en Aziatische landen).

Drie KNAW-instituten werkten achtereenvolgens samen met het CBS aan projecten om de volkstellingen te digitaliseren en toegankelijk te maken: eerst het Nederlands Historisch Data Archief (NHDA), dat in 1997 opging in het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI) dat op zijn beurt het stokje overdroeg aan het in 2005 opgerichte Data Archiving and Networked Services (DANS). Maar er waren ook onderzoekers van diverse universiteiten bij de projecten betrokken. In de inleiding wordt een overzicht gegeven van allen die meewerkten.

Zo'n groot digitaliseringsproject kon niet zonder externe subsidie tot stand worden gebracht. De laatste en grootste inspanningen werden gefinancierd uit het programma voor grote investeringen van de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), in het kader van het project Life Courses in Context. In dat project werden ook individuele levenslopen gereconstrueerd uit historische bevolkingsregisters, waarvoor de volkstellingen de context bieden. De digitalisering van de levenslopen wordt uitgevoerd door de Historische Steekproef Nederland bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, eveneens een KNAW-instituut.

Dit boek laat zien dat de digitalisering van de volkstellingen uitnodigt tot hernieuwd gebruik van deze belangrijke informatiebron over de ontwikkeling van ons land in de afgelopen twee eeuwen. CBS en KNAW organiseerden reeds enkele wetenschappelijke symposia, waarop de digitale volkstellingen centraal stonden. De laatste twee vonden plaats op 12 november 2004 op het CBS, ter gelegenheid van de opening van de volkstellingen-website, en op 29 september 2006 bij DANS in het NWO-gebouw, waar een deel van de bijdragen in dit boek in hun eerste vorm werd gepresenteerd.

Is het werk nu klaar? Ja en nee. Alle ooit gepubliceerde volkstellingsboeken zijn nu digitaal beschikbaar als analyseerbare bestanden. Maar de redacteurs schrijven in de inleiding dat zich in de archieven van het CBS nog enkele honderdduizenden handgeschreven (en dus ongepubliceerde) tabellen bevinden van de volkstellingen vanaf 1930. Bovendien zijn de historische bedrijfstellingen 1930-1978 evenmin gedigitaliseerd. Dit materiaal is bijzonder waardevol voor onderzoek naar sociaal-economische ontwikkeling van ons land. Er valt de komende jaren dus nog veel werk te verzetten, waarbij het KNAW-instituut DANS en het CBS ongetwijfeld nauw zullen samenwerken. In ieder geval is dit boek een belangrijk en interessant resultaat van die samenwerking.

KNAW en CBS werken overigens niet alleen samen bij de digitalisering van historisch materiaal. Het CBS is wellicht de belangrijkste dataleverancier voor het (contemporain) sociaal-wetenschappelijk onderzoek. DANS is voor het CBS een belangrijk kanaal voor het toegankelijk maken daarvan voor onderzoekers.

Directeur-generaal van de Statistiek
Drs. G. van der Veen

President van de KNAW
Prof. dr. F. van Oostrom

Inleiding.

Twee eeuwen volkstellingen gedigitaliseerd.

P.K. Doorn en J.G.S.J. van Maarseveen

Een korte terugblik

Nationale volkstellingen behoren tot de meest elementaire informatiebronnen over de bevolking van een land. De tellingen bevatten een schat aan historische, demografische, sociaal-economische en culturele gegevens. Publicaties van de volkstellingen behoren in de bibliotheek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en in de universiteitsbibliotheken dan ook tot de meest geraadpleegde statistieken. Mede om al deze publicaties in een zo goed mogelijke staat te behouden, heeft het CBS destijds ter gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan in 1999, in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI), al de publicaties van de Volkstellingen 1795-1971 via een zogenaamde mediumconversie gedigitaliseerd.¹ Tevens is van de inhoud van de Volkstellingen 1899 een database samengesteld waarmee onderzoekers nadere analyses kunnen uitvoeren. Al deze gegevens werden in 1999 op twee cd-rom's digitaal beschikbaar gesteld en zijn thans via internet te raadplegen op www.volkstellingen.nl.² Met een symposium, waar onderzoekers de resultaten presenteerden van analyses over de Volkstelling 1899, werd deze fase van digitalisering afgesloten. Deze analyses zijn gepubliceerd in *Nederland een eeuw geleden geteld*.³

Daarna is door CBS en NIWI de digitalisering van de overige volkstellingen ter hand genomen. Tussen 2002 en maart 2004 financierde de KNAW een project waarbij de controle en correctie van de inmiddels door het CBS ingevoerde tellingen 1795-1859 en 1930 ter hand werd genomen, alsmede de digitale archivering van de digitaal bewaard gebleven tellingen van 1960 en 1971. Vanaf 2003 tot en met 2006 vond de digitalisering plaats in het kader van het zogenaamde Life Courses in Context (LCC) project, dat dankzij subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) kon worden uitgevoerd.⁴

1 Het NIWI was een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), dat bestaan heeft van 1997-2006. Het eerste digitaliseringsproject werd gesubsidieerd door het programma 'Innovatie Wetenschappelijke Informatievoorziening' van de Stichting SURF (nu: SURF Foundation).

2 Zie: Doorn, Jonker en Vreugdenhil, 'Digitalisering van de Nederlandse volkstellingen 1795-1971'.

3 Van Maarseveen en Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001).

4 Het projectvoorstel voor Life Courses in Context werd in 2001 ingediend in het kader van het subsidieprogramma voor grote investeringen van NWO, in samenwerking met het project 'Historische Steekproef Nederlandse bevolking' van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Ook de KNAW en het NIWI leverden financiële bijdragen aan het project.

Van alle tellingen voor de periode 1795-1947 zijn thans de gepubliceerde tabellen in digitale bestanden omgezet, die direct kunnen worden geraadpleegd en verder bewerkt. Onderzoekers kunnen de tabellen downloaden en analyseren met software van hun eigen keuze. De originele boeken behoeven nu minder (of helemaal niet meer) geraadpleegd te worden en hebben daarom minder te lijden van het gebruik.

Behalve in Nederland zijn of worden ook in andere landen historische censusprojecten uitgevoerd. Digitale volkstellingen vormen namelijk een belangrijk instrument voor historisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek. In sommige landen zijn deze projecten gebaseerd op het oorspronkelijke basismateriaal, waardoor databases op individueel niveau zijn opgebouwd. In Nederland is het basismateriaal van de volkstellingen niet (centraal) bewaard gebleven. Er zijn wel gedeelten van het basismateriaal op individueel niveau bewaard gebleven bij (sommige) gemeentelijke archiefinstellingen, aangezien de gemeenten met de uitvoering van de volkstellingen waren belast. De gepubliceerde tellingen bieden echter vaak zeer gedetailleerde informatie waardoor vele analyses mogelijk zijn.

In totaal bevatten de publicaties 1795-1971 ca. 43.000 pagina's, bestaande uit ruim 193 boekdelen (zie Tabel 1). Daarnaast zijn er gedetailleerde (met de hand geschreven) niet-gepubliceerde tabellen beschikbaar vanaf de Volkstelling 1930. In 1930 werden deze gedetailleerde gegevens beschikbaar gesteld via zogenaamde leggers, tabellen die ter inzage lagen en konden worden overgeschreven. Vanaf 1947 zijn deze aanwezig in de vorm van handgeschreven tabellen op transparanten, waarvan lichtdrukken zijn gemaakt voor raadpleging in de bibliotheek van het CBS. Bij de Volkstelling 1947 werd tevens per gemeente een standaardboekje samengesteld en werden topografische afdrukken gemaakt van wijk- en buurtindelingen. Deze gedragslijn is ook voor de tellingen van 1956, 1960 en 1971 gevolgd, zij het dat in 1971 de tabellen niet meer met de hand werden geschreven, maar door de computer werden gegenereerd. Vermeldenswaard is nog dat de gegevens van de volkstelling in de laatste tellingen van de negentiende eeuw tot 1930 tevens werden benut voor de samenstelling van sterftetafels en dat bij gemeenten gegevens verzameld werden over de oppervlakte van de gemeenten.

De digitale volkstellingen zullen niet alleen een uiterst bruikbaar instrument voor wetenschappelijk onderzoek opleveren, maar blijken tevens tot de verbeelding van het publiek in ruimere zin te spreken. Hierbij gaat het om de volgende groepen:

- Amateur-historici geïnteresseerd in lokale geschiedenis, heemkundige kringen en dergelijke.
- Provinciale en lokale overheden (kwantitatieve gegevens over het verleden van de gemeente).
- Wetenschappelijke en openbare bibliotheken in binnen- en buitenland.
- Middelbaar en hoger onderwijs.

Tabel 1. – Aantal bladzijden en delen van alle gepubliceerde Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-1971 (incl. transparanten en lichtdrukken).

Jaar volkstelling	Bladzijden	Delen	Lichtdrukken (gedetailleerde tabellen)**
1795	191	2	
1829	18	*	
1839	85	1	
1849	1 165	12	
1859	1 184	3	
1869	889	3	
1879	2 262	12	
1889	10 223	26	
1899	9 925	27	
1909	4 144	14	
1919**	191	1	
1920	1 953	10	
1930	2 353	11	****28 000
1947	1 325	12	31 000
1956**	345	3	47 000
1960	1 809	18	75 000
1971	4 503	38	87 000
Totaal	42 565	193	240 000

* Volkstelling 1829. Enkele resultaten zijn gepubliceerd in het Statistisch Jaarboekje 1830 en in deel 2 van de Volkstelling 1859.

** In 1919 en 1956 vond een afzonderlijke woningtelling plaats; in 1919 in gemeenten met meer dan 2000 inwoners en in enkele kleinere gemeenten; in 1956 een (integrale) Algemene woningtelling.

*** Voor 1947-1960 zijn deze gebaseerd op handgeschreven transparanten, die in het CBS-archief worden bewaard.

**** Alleen van de beroepstelling.

Technisch onderzoek⁵

Bij de eerste fase van digitalisering (1997-1999) is de inhoud van alle publicaties van de Volkstellingen 1795-1971 via een scanner overgezet in de vorm van digitale afbeeldingen (images). Dit was een zogenaamde *mediumconversie*.⁶ Alleen van

5 Voor een gedetailleerde beschrijving van de verschillende uitvoeringstechnische aspecten van de digitalisering zij verwezen naar een NIWI-nota van Luuk Schreven en Peter Doorn 'Life Courses in Context (LCC). Digitalisering volkstellingen. Eindrapportage periode 1 maart 2003 tot en met 30 juni 2006' (11 oktober 2006).

6 In de tweede fase van digitalisering is tevens een mediumconversie samengesteld van de landelijk beperkte Woningtelling 1919. Zie: *Uitkomsten der woningtelling...1919*.

Figuur 1. Transparanten van de Volkstelling 1947 in dozen voor de scanrecord-poging in februari 2005.

de Volkstelling 1899 was ook een *inhoudsconversie* uitgevoerd. Hierbij was de inhoud van de publicaties in de vorm van cijfers en letters opgeslagen in een database die volledige ontsluiting en analyse van de gegevens toestond.⁷

De gegevensinhoud van papier omzetten naar digitale bestanden kan op twee manieren: overtypen of met behulp van een programma voor optische tekenherkenning (OCR – *Optical Character Recognition*). De uitvoerbaarheid van OCR is reeds in de eerste fase van digitalisering onderzocht. De resultaten waren echter niet altijd betrouwbaar. Aangezien het overtypen van cijfers en letters kostbaar en tijdrovend is, werd bij het vervolg van de digitalisering nogmaals onderzocht of OCR kon worden toegepast. Uit de vergelijking van een aantal software-pakketten bleek dat de beste resultaten werden geboekt met FineReader 6.0. Toch konden niet alle tabellen met OCR gedigitaliseerd worden. Toepassing van OCR is beperkt tot pagina's met (overwegend) tekst en tabellen van maximaal één pagina.

Aangezien het Centre for Data Digitisation and Analysis van Queen's University in Belfast goede resultaten had behaald met OCR van Ierse historische volkstellingsboeken, is hiermee contact opgenomen. Circa 800 pagina's van de Volkstelling 1947 en de Woningtelling 1956 zijn in Belfast gedigitaliseerd. Hoewel de OCR succesvol was, was er zoveel nabewerking nodig dat het rendement niet hoger was dan bij handmatige data invoer.

Op de Landelijke Contactdag Document Management (Zoetermeer, 28 februari 2005) heeft de firma Van Buuren Documentaire Systemen, in een poging om een scan-record te vestigen, geprobeerd de gedetailleerde, handgeschreven tabellen op transparanten van de Volks- en Beroepstelling 1947 (ca. 30 000 pagina's) in één dag te scannen (zie Figuur 1). Circa 12.500 pagina's werden op deze ene

⁷ Zie ook: Doorn, Jonker en Vreugdenhil, 'Digitalisering van de Nederlandse volkstellingen 1795-1971', 41-50.

Figuur 2. Scanning van de transparanten van de Volkstelling 1947. Op de foto is te zien hoe het flinterdunne papier in de doos opkrult.

dag gescand (Figuur 2). De resterende 17 000 pagina's zijn naderhand ook gescand, zodat voor deze telling een volledige mediumconversie bestaat. Door het bedrijf Top Image Systems (TIS), dat is gespecialiseerd in intelligente software voor optische tekenherkenning, was voor de Landelijke Contactdag een module ontwikkeld waarmee één van de tabellen (Tabel 12 'Beroepsbevolking naar bedrijfsklassen en plaats in het huishouden') via OCR direct kon worden ingelezen.

Aangezien de demonstratie op de Landelijke Contactdag veelbelovend was, is besloten tot een proefproject waarbij de inhoud van ca. 1200 pagina's zou worden gedigitaliseerd. In 2006 is dit project door de firma Xerox Global Services met behulp van TIS-software uitgevoerd.⁸ De resultaten hiervan zijn positief. Dit betekent dat in beginsel alle gedetailleerde, ongepubliceerde tabellen, die in het CBS-archief aanwezig zijn, op deze wijze kunnen worden gedigitaliseerd (zie Figuren 4 en 5).

Data invoer; controle en correctie

In de periode 1999-2003 vond de data-invoer plaats voor de Volkstellingen 1795, 1829, 1849, 1859 en 1930. Dit gebeurde door het CBS, NIWI en medewerkers van

⁸ Xerox Global Services: OCR-herkenningsresultaten 'test versie 3' van Tabel 12 'Beroepsbevolking naar bedrijfsklassen en plaats in het huishouden' van de 'Volks- en Beroepstelling 31 mei 1947' (Breukelen, 21 augustus 2007). De software van TIS heet eFLOW.

het project Historische Databank Nederlandse Gemeenten (HDNG). De inhoudsconversie voor de overige volks-, beroeps- en woningtellingen vond tussen 2003 en 2006 plaats in het kader van het project Life Courses in Context (LCC), waarvan de verdere digitalisering van de volkstellingen deel uitmaakte. De invoer van de data vond bij het LCC-project zowel handmatig als via OCR plaats. Bij deze laatste fase van digitalisering vond een deel van de controle en correctie al tijdens de data-invoer plaats. Verder waren er geautomatiseerde procedures ontworpen om de kwaliteit van de invoer nader te controleren en waar nodig correcties aan te brengen. Data invoerfouten zijn verbeterd. Druk- en telfouten in de bron zijn verbeterd indien de juiste cijfers kunnen worden vastgesteld. In dit geval is in een noot het in de publicatie gedrukte cijfer vermeld. Gebleken is dat er nog al wat bronfouten waren. Ook wanneer de fout niet kon worden gecorrigeerd, is dit in een noot meegedeeld. Tevens werden in sommige bestanden lacunes aangetroffen. Al bij al hebben controle en correctie, zo moet worden vastgesteld, aanzienlijk meer tijd gevegd dan was voorzien.

Hieronder volgt een overzicht van de data-invoer van de verschillende in een bepaald jaar gehouden tellingen, met vermelding van het aantal ingevoerde pagina's, de uitvoerende instanties en de projectnamen (zie: Tabel 2).

Digitale inhoudsconversies

De al bestaande digitale inhoudsconversie van de Volkstelling 1899 is in het kader van het Life Courses in Context project geconverteerd van ASCII naar Excel. Alle tabellen zijn op deze wijze als Excel-bestanden beschikbaar gekomen. Tevens zijn de images van alle publicaties met inleidingen en toelichtingen geconverteerd naar PDF (*Portable Document Format*) bestanden. Deze bestanden zijn via OCR doorzoekbaar gemaakt. Opgemerkt zij dat de OCR-resultaten niet nader zijn gecorrigeerd. Voor zoekdoeleinden is de herkenning echter voldoende geschikt.

De oorspronkelijke (geanonimiseerde) bestanden op individueel niveau van de Volkstellingen 1960 en 1971, die zich bevonden in resp. het Steinmetzarchief en het Bestands Opslag Systeem van het CBS, zijn geconverteerd, gedocumenteerd en toegankelijk gemaakt voor on-site werk op het CBS. Van de bestanden van de Volkstelling 1960 ontbreken echter de gegevens (records) van enkele honderdduizenden personen. Op geaggregeerd niveau zijn, waar dit nodig was, in Excel-tabellen aanvullende gegevens opgenomen, afkomstig uit de handgeschreven, geaggregeerde tabellen (de zogenaamde lichtdrukken of transparanten).⁹ Alle tabellen zijn op de website van de volkstellingen geplaatst. De tabellen van de Virtuele Volkstelling 2001 zijn te raadplegen op de CBS-site.¹⁰

9 Zie in deze bundel de bijdrage van Peter Doorn en Michelle van de Berk 'Een digitale detective story: de reconstructie van de Nederlandse Volkstelling van 1960'.

10 Zie in deze bundel: Schulte Nordholt en Van Maarseveen, 'De Virtuele Volkstelling 2001 in historisch perspectief'.

Tabel 2. – Overzicht van de data invoer, controle en correctie.

Jaar van telling	Pagina's	Uitvoerder	Project
1795	191	CBS, (HDNG)	Digitalisering Nederlandse Volkstellingen 1795-1971
1829	18	CBS, (HDNG)	Digitalisering Nederlandse Volkstellingen 1795-1971
1839	85	CBS, (HDNG)	Digitalisering Nederlandse Volkstellingen 1795-1971
1849	1.165	CBS, (HDNG)	Digitalisering Nederlandse Volkstellingen 1795-1971
1859	1.184	CBS, (HDNG)	Digitalisering Nederlandse Volkstellingen 1795-1971
1869	888	NIWI	Life Courses in Context
1879	2.268	NIWI	Life Courses in Context
1889	10.097	Service Profs (NIWI)	Life Courses in Context
1899	9.925	CBS	Digitalisering Nederlandse Volkstellingen 1795-1971
1909	3.572	NIWI/Service Profs	Life Courses in Context
1919	175	NIWI	Life Courses in Context
1920	1.903	Service Profs	Life Courses in Context
1930	70	NIWI	Life Courses in Context
1930	2.353	CBS	Digitalisering Nederlandse Volkstellingen 1795-1971
1947	1.430	Belfast/Service Profs	Life Courses in Context
1947*	1.200	TIS/Xerox	Life Courses in Context
1956	345	Belfast/Service Profs	Life Courses in Context

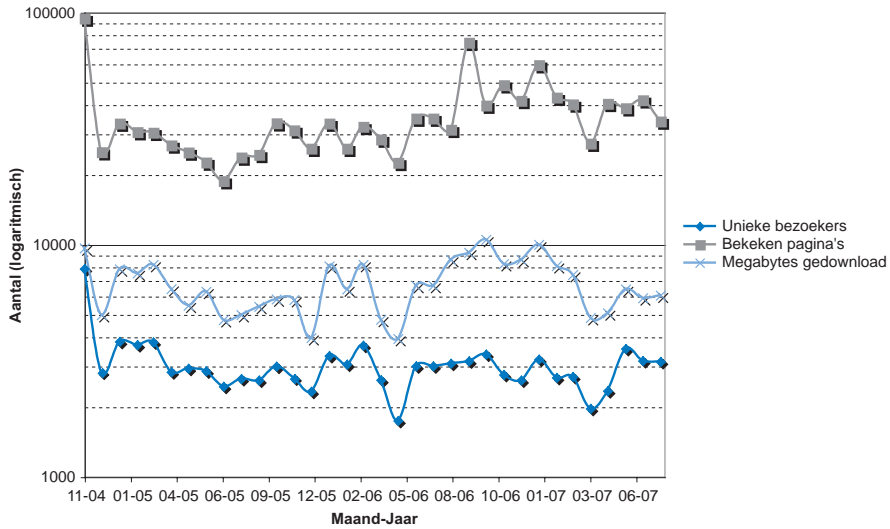
* Let op: het gaat hier om gedetailleerde, ongepubliceerde tabellen uit het CBS archief.

Publicaties

Web-publicaties

Op vrijdag 12 november 2004 is de website www.volkstellingen.nl officieel gepresenteerd tijdens een symposium over het volkstellingenproject bij het CBS. Naast Excel-tabellen bevat de website alle images van de gescande volkstellingpublicaties. Ook zijn er doorzoekbare PDF-bestanden van iedere publicatie beschikbaar. Daarnaast zijn alle scans van de gedetailleerde tabellen van de Volks- en Beroepstelling 1947 via deze website te raadplegen.

Sinds medio 2006 is er een Engelse vertaling van de website beschikbaar via URL: www.dutchcensusdata.nl. De belangrijkste elementen op de website zijn daarvoor in het Engels vertaald. De Volkstellingen-website heeft sinds haar officiële presentatie op 12 november 2004 thans (1 september 2007) ruim 100.000 unieke bezoekers getrokken, die tezamen ruim 1,2 miljoen pagina's bekeken en 6,6 Gigabyte aan data hebben gedownload. Het aantal unieke bezoekers schommelt rond de 3000 per maand (zie Grafiek 1). Behalve uit Nederland komen er bezoekers uit tal van andere landen, vooral uit de VS, België, Duitsland en andere

Grafiek 1. Aantallen unieke bezoekers, bekeken pagina's en gedownloade megabytes van de website www.volkstellingen.nl, november 2004 - augustus 2007.

landen van de Europese Unie, maar er zijn ook bezoekers uit Syrië, Kenia en China geregistreerd.¹¹

StatLine

Het CBS heeft zich tot doel gesteld de volkstellingen ook zoveel mogelijk in haar statistisch publicatiepakket StatLine beschikbaar te maken. Via StatLine kan de gebruiker zelf tabellen samenstellen. Op dit moment zijn de tellingen van 1899 en 1930 via StatLine beschikbaar. Het is de bedoeling dat ook tabellen van de Volkstellingen 1795, 1859 en 1971 via StatLine voor gebruikers beschikbaar komen. Op deze wijze kan de gebruiker een globaal beeld verkrijgen van de ontwikkeling van bepaalde thema's. Vergelijkingen in de tijd zijn door de toepassing van verschillende definities en andere indelingen veelal niet eenvoudig, zoals blijkt uit de bijdragen in deze bundel, die nadere analyses bevatten van de gegevens van de volkstellingen.

Databestanden Volkstellingen 1960, 1971 en 2001. IPUMS-publicaties

In 2005 zijn de ruwe databestanden van de Volkstellingen 1960 en 1971 door het CBS in samenwerking met het NIWI (Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten) zodanig bewerkt dat zij met in achtname van privacywaarborgen door onderzoekers zijn te raadplegen. Een vergelijkbaar beveiligd bestand

¹¹ Het aantal bezoekers uit de VS lijkt in de loop der tijd steeds toe te nemen (tot zelfs boven de 50%), maar waarschijnlijk wordt dit beeld vertekend doordat bezoekers uit een .com-domein door de webstatistieken als Amerikaans worden geïnterpreteerd.

is beschikbaar van de Virtuele Volkstelling 2001. Deze drie microdatabestanden kunnen niet alleen afzonderlijk worden geanalyseerd, maar ook met elkaar worden vergeleken.

Bovendien kunnen de gegevens van deze bestanden in het kader van het project IPUMS (Integrated Public Use Microdata Series) worden vergeleken met overeenkomstige gegevens van andere landen.¹² Bij deze microbestanden gaat het om een éénprocentssteekproef. Op het belang van éénprocentssteekproeven van gehouden volkstellingen is onlangs gewezen door Jaap Dronkers, die hierbij onder meer verwees naar de bestaande praktijk in de Verenigde Staten.¹³ De variabelen die in deze drie databestanden voorkomen zijn: geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, levensbeschouwing (alleen in 1960 en 1971), positie in het huishouden, grootte van het huishouden (alleen in 1971 en 2001), woonplaats één jaar voor de Volkstelling (alleen in 2001), woonland (alleen in 1971 en 2001), geboorteland, opleidingsniveau, economische status, beroep en bedrijfstak. Voor al deze variabelen wordt slechts een beperkt aantal belangrijke categorieën onderscheiden. Met behulp van deze drie bestanden zijn vergelijkende analyses mogelijk betreffende de structurele ontwikkeling van de Nederlandse bevolking. De bestanden zijn beschikbaar via CBS en DANS. Voor gedetailleerdere analyses is het mogelijk de volledige bestanden via *remote access* of *on-site* in de CBS-vestigingen Voorburg of Heerlen te analyseren.

Documentatie, harmonisatie en digitale archivering

Binnen het project is ook veel aandacht besteed aan de documentatie van de digitalisering en de data. Er is een algemene beschrijving van het gehele digitaliseringsproces samengesteld. Ook is er per telling documentatie op de website gepubliceerd. Verder zijn alle inleidingen van de volkstellingen optisch gelezen en omgezet naar doorzoekbare PDF-bestanden. De bestanden zijn bovendien gedocumenteerd en gearchiveerd in het data-archiveringssysteem van DANS (Data Archiving & Networked Services). DANS verzorgt tevens het onderhoud en de ondersteuning van de Volkstellingen-website.

Er is ook gewerkt aan de harmonisatie van de gegevens. Deze moest vanwege de omvang van de werkzaamheden beperkt worden tot gemeenten, de kerkelijke gezindten en beroepen. De harmonisatie van de gemeenten is uitgevoerd in samenwerking met Onno Boonstra in het kader van het project Historisch Geografisch Informatiesysteem Nederland. Samen met Ad van der Meer publiceerde

12 IPUMS (International (Integrated Public Use Microdata Series) is een project van het Minnesota Population Center van de Universiteit van Minnesota onder leiding van Steven Ruggles en Robert McCaa. Doel is om van zo veel mogelijk landen op geharmoniseerde wijze steekproeven van microdata van gehouden volkstellingen ter beschikking te stellen voor wetenschappelijk onderzoek. Daarbij gaat het om geanonimiseerde gegevens, waarbij de privacy is gewaarborgd. Zie: <http://international.ipums.org/international/>.

13 Dronkers, 'Het belang van een éénprocentssteekproef'.

hij een nieuwe standaardindeling voor alle Nederlandse gemeenten vanaf 1812.¹⁴ De beroepen werden gecodeerd volgens het systeem van de Historical International Standard Classification of Occupations (HISCO).¹⁵

Presentaties en externe contacten

Tijdens de fase van digitalisering zijn op diverse conferenties en symposia in binnen- en buitenland presentaties verzorgd, posters gepresenteerd en folders verspreid over het project, haar doelstellingen, de aanpak en de voortgang. Uit deze presentaties zijn ook contacten voortgekomen met diverse buitenlandse projecten. Binnen Europa met collega's in Denemarken, Duitsland, Engeland, Frankrijk, Noorwegen, Portugal, Spanje en Zwitserland. Buiten Europa met collega's in Australië, Canada en de Verenigde Staten. Vanuit deze contacten zijn diverse workshops en bijeenkomsten geïnitieerd. Een poging tot een gezamenlijke projectvoorstel voor de Europese Unie bleek op korte termijn niet realiseerbaar.

De digitalisering van het project is landelijk gewaardeerd. Eind 2006 werd het project namelijk onderscheiden met een tweede plaats bij de uitreiking van de Innovatieprijs van de Vereniging voor Geschiedenis en Informatica 2006. De waardering betrof met name dat onderzoekers de statistische data in Excel-formaat kunnen downloaden en de mogelijkheid om de data te controleren aan de hand van de digitale originelen, in image zowel als in pdf-formaat.

Project management en organisatie

Dit project is tot stand gekomen dankzij de medewerking van velen, in velerlei vorm, zowel binnen als buiten CBS en NIWI (later voortgezet door DANS):

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)

- dr. Jacques van Maarseveen (projectleider)
- drs. Carel Harmsen (inhoudelijke begeleiding)
- drs. Jan Jonker (begeleiding documentatie & ontsluiting data)
- dr. Tom Vreugdenhil (controle data & ontsluiting data via StatLine)

Data Archiving & Networked Services (DANS) en Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI)

- dr. Peter Doorn (projectleider)
- drs. Luuk Schreven (projectcoördinatie & Volkstelling 1971)
- dhr. Kashif Amin (controle & correctie data entry)
- dhr. Wouter den Bakker (controle & correctie data entry)
- drs. Marjan Balkestein (webredactie & archivering)
- dhr. Henk van den Berg (applicatieontwikkeling)
- drs. Michelle van den Berk (Volkstelling 1960)

14 Ad van der Meer en Onno Boonstra, *Repertorium van Nederlandse Gemeenten, 1812-2006*.

15 Marco van Leeuwen et al., *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations*. Zie ook: <http://www.iisg.nl/research/hisco.php> en <http://historyofwork.iisg.nl/>.

- drs. Florie Barnhoorn (correctie & nabewerking data entry)
- drs. Ruud Bronmans (applicatieontwikkeling)
- drs. Berry Feith (projectmanager data entry)
- mevr. Dorine Gilliot (data entry)
- drs. Jasper van Gruijthuijsen (data entry)
- mevr. Yamit Gutman (coördinatie & nabewerking data entry)
- drs. Mario Harms (controle & correctie data entry)
- dr. René van Horik (organisatie symposium)
- ing. Erik Huisman (applicatieontwikkeling)
- drs. Henk Laloli (projectmanager applicatieontwikkeling)
- dhr. Ricardo Meijer (data entry)
- dhr. Matthias Obert (controle & correctie data entry)
- drs. Simone Pathuis (data entry)
- drs. Anouk de Rijk (harmonisatie)
- drs. Margriet de Rooij (coördinatie controle & correctie data entry)
- drs. Tom Scheers (data entry)
- drs. Ronald Schurink (data entry)
- drs. Roselle Servage (webredactie)
- drs. Dagmar Stiebral (conversie website Volkstelling 1899)
- mevr. Liza Swaving (controle & correctie data entry)
- dhr. Rommert Tjeerdsma (controle & correctie data entry)
- mevr. Anneke Veltman (controle & correctie data entry)

Externe ondersteuning werd verleend door:

Radboud Universiteit Nijmegen (Historische Databank Nederlandse Gemeenten)

t.b.v. de datacontrole en –correctie van de Volkstellingen 1795-1849

- Prof. dr. Theo Engelen (projectleider)
- drs. Henny Gooren (controle & correctie data entry)
- drs. Hans Heger (controle & correctie data entry)

Bibliotheken

De volgende bibliotheken stelden exemplaren van hun volkstellingsboeken ter beschikking voor digitalisering:

- Universiteit Leiden
- Radboud Universiteit Nijmegen
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
- Centraal Bureau voor de Statistiek (incl. archief)
- Universiteit Groningen

Bedrijven en externe instituten die diensten verleenden bij de medium- en inhoudsconversie

- Centre for Data Digitisation and Analysis (CDDA), Queen's University, Belfast
- Microformat, Lisse

- Paper2Digital, Ter Aar
- ServiceProfs, Alphen aan de Rijn
- Top Image Systems, Rijswijk
- Van Buuren Documentaire Systemen, Lelystad
- Xerox Global Services, Breukelen

Toekomstige mogelijkheden van digitalisering

Naast de gepubliceerde tellingen beschikt de bibliotheek van het CBS over enkele honderden banden met uiterst gedetailleerde en unieke, deels handgeschreven informatie op lichtdrukken uit de periode 1947-1978. Het betreft gegevens op een laag niveau van aggregatie (per gemeente en deels op sub-gemeentelijk niveau, naar buurten, wijken, etc.), die vanwege de omvang nooit zijn gepubliceerd. Ook van de Volkstelling 1930 zijn gedetailleerde handgeschreven tabellen aanwezig. Dit betreft alleen de Beroepstelling. Het materiaal biedt een enorme rijkdom voor wetenschappelijke analyse en is juist zo belangrijk, omdat de individuele telgegevens in Nederland niet bewaard zijn gebleven (in het buitenland is dat doorgaans wel het geval).

De originelen, waarvan de lichtdrukken zijn gemaakt, zijn grotendeels aanwezig in het archief van het CBS. Het gaat voor de periode 1947-1960 om voorbedrukte formulieren op transparant of calqueerpapier, waarop de cijfers met de hand zijn geschreven.¹⁶ Het handschrift van de getallen is zeer duidelijk en netjes. Er werd volgens vaste voorschriften geschreven, hoewel er wel verschillende handen herkenbaar zijn. Op de transparanten zijn de cijfers voor de mannen in zwarte en die voor de vrouwen in rode inkt geschreven. Op de lichtdrukken is dit onderscheid uiteraard verloren gegaan.

De staat van de originelen loopt sterk uiteen, afhankelijk van de vraag hoe vaak de originelen zijn gebruikt om er lichtdrukken van te maken. Vooral van de grote steden (met name Amsterdam) is het originele materiaal in slechte staat. Het uiterst dunne papier is zeer bros. Scheuren zijn vaak gerepareerd met plakband. Vanwege de kwetsbaarheid van het materiaal en de broze staat waarin de originelen verkeren, verdient het aanbeveling om ook de gegevens van deze informatiedragers te digitaliseren. Mediumconversie door scanning zal in ieder geval het behoud en de toegankelijkheid van het materiaal ten goede komen. Zoals uit de proef met de Volkstelling 1947 is gebleken, komt inhoudsconversie via intelligente tekenherkenning van de tabellen onder handbereik.

Van de Volkstelling 1971 en waarschijnlijk ook van de Bedrijfstelling 1978 zijn de gegevens nog in de oorspronkelijke digitale bestanden beschikbaar. Vanaf 1971 zijn de gegevens dan ook niet handgeschreven, maar geprint met kettingprinters. Het digitaliseren ervan lijkt overbodig, omdat de detailtabellen opnieuw kunnen worden gegenereerd uit de bestanden. Het oorspronkelijke bestand van 1960 is

¹⁶ Doorn, Jonkers en Vreugdenhil, 'Digitalisering van de Nederlandse volkstellingen 1795-1971', 45.

niet geheel bewaard gebleven (er ontbreken ongeveer 300.000 personen op de 11,5 miljoen Nederlanders, verspreid over ongeveer tweederde van de 995 gemeenten in 1960). De gegevens van de gemeenten die volledig of grotendeels ontbraken zijn inmiddels al ingevoerd.

Hieronder wordt een overzicht geboden van de aantallen pagina's, delen en tekens (geschat) van de basistabellen (in de vorm van transparanten en lichtdrukken) van de Volks-, Beroeps-, Woning- en Bedrijfstellingen 1930-1978. Het gaat in totaal om ca. 437.000 pagina's, maar 227.000 daarvan zijn reeds als bestanden beschikbaar. Er zijn dus zo'n 210.000 pagina's te digitaliseren (zie Tabel 3).

Tabel 3. – Overzicht van de lichtdrukken en transparanten

Telling	Banden	Pagina's	Opmerking
BDT 1930	38	6.500	
BDT 1950	48	15.000	
BDT 1963	224	70.000	
BDT 1978	1314 micro-fiches	72.270	waarschijnlijk digitaal beschikbaar
BRT 1930	217	27.615	
VT & BRT 1947	80	29.200	
WT 1947	20	6.935	
WT 1956	131	47.815	
VT 1960	242	75.000	grotendeels digitaal beschikbaar
VT 1971	geprint uit bestanden	87.000	digitaal beschikbaar
Totaal		437.335	
Digitaal beschikbaar		226.770	
Totaal excl. digitaal beschikbaar		210.565	

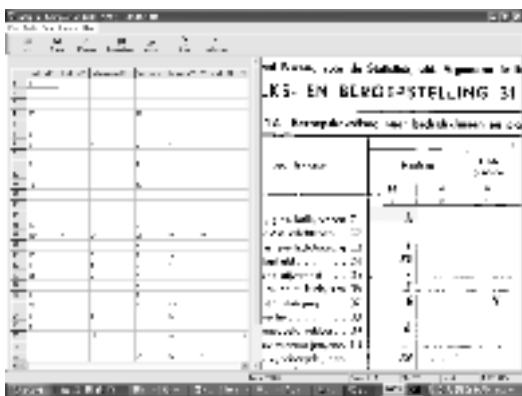
Legenda. BDT: bedrijfstelling; VT: volkstelling; BRT: beroepstelling; WT: woningtelling

Het behoeft geen betoog dat digitalisering van deze gedetailleerde informatie de onderzoeksmogelijkheden voor de Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1930-1956 sterk zal vergroten, dit in aansluiting op de sinds kort bestaande mogelijkheden voor analyses met behulp van de microdatabestanden van de Volkstellingen 1960 en 1971 en de Virtuele Volkstelling 2001. Zulk onderzoek kan bovendien nog meer worden verrijkt door digitalisering van de vele niet gepubliceerde tabellen van de in die periode gehouden Bedrijfstellingen (te weten in 1930, 1950, 1963 en 1978), die een schat aan informatie verschaffen over de situatie van het Nederlandse bedrijfsleven in die tijd.¹⁷ Digitalisering van deze detailinformatie zal derhalve nieuwe mogelijkheden scheppen tot onderzoek van de Nederlandse samenleving in een zeer turbulente periode met crisis, na-oorlogse wederopbouw en welvaart.

¹⁷ Zie: Atsma, 'Bedrijfstellingen 1930-1978'.

Figuur 4. Automatische herkenning van de tabelstructuur van de handgeschreven tabellen.

Figuur 5. Automatische herkenning van de cijfers in de handgeschreven tabel 12 uit de Beroepstelling 1947.

Literatuur

- Atsma, J., 'Bedrijfstellingen 1930-1978', in: J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg/Heerlen 2002) CBS-publicatie, 225-287.
- Doorn, P.K, J.K. Jonker en T. Vreugdenhil, 'Digitalisering van de Nederlandse volkstellingen 1795-1971. Met een nadere beschouwing van de gedigitaliseerde telling van 1899', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 41-64.
- Dronkers, J. 'Het belang van een éénprocentsteekproef uit de huishoudens van de virtuele volkstelling', in: Bart Bakker en Lisa Putman, *De virtuele Volkstelling en het Sociaal Statistisch Bestand. Een verslag van de conferentie gehouden in Amsterdam op 11 november 2003* (CBS en SISWO 2004), 25-30.
- Leeuwen, M. H. D. van, I. Maas & A. Miles, *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002).

- Uitkomsten der woningtelling gehouden in de laatste maanden van 1919 in gemeenten met meer dan 2000 inwoners en in enkele kleinere gemeenten*, (Den Haag 1921); CBS-publicatie.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001).
- Meer, A. van der en O. Boonstra. *Repertorium van Nederlandse gemeenten 1812-2006* (Den Haag 2006), Dans Data Guide 2.
- Schreven, L., en P. Doorn 'Life Courses in Context (LCC). Digitalisering volkstellingen. Eindrapportage periode 1 maart 2003 tot en met 30 juni 2006' (11 oktober 2006); Nota NIWI.

Buitenlandse migratie in Nederland, 1795-2006.

De invloed op de bevolkingssamenstelling

J.M.M. Nicolaas en A.H. Sprangers

In deze bijdrage schetsen we een beeld van de buitenlandse migratie in Nederland sinds 1795. Centraal staat de vraag wat voor typen migranten zich in de afgelopen twee eeuwen in Nederland hebben gevestigd en wat hun invloed is (geweest) op de samenstelling van de bevolking gedurende meer dan 200 jaar. We maken hierbij gebruik van een drietal statistische bronnen: de volkstellingen, de statistiek van de buitenlandse migratie en het onderzoek van Oomens naar de loop van de bevolking van Nederland in de negentiende eeuw.

Inleiding

Migratie is van alle tijden. De hoge aantallen immigranten die zich de afgelopen decennia in Nederland hebben gevestigd, zijn dan ook geen nieuw verschijnsel. Ook in eerdere eeuwen hebben velen zich een plaats verworven in de Nederlandse samenleving, veelal om politieke redenen of omdat ze vervolgd werden vanwege hun religie.

Vaststaat dat de migratie in de afgelopen twee eeuwen een belangrijke invloed heeft gehad op de samenstelling van de bevolking in Nederland. Rond 1800 was naar schatting vijf procent van de bevolking van Nederland in het buitenland geboren. Ruim twee eeuwen later is dat percentage meer dan verdubbeld tot bijna elf. Vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw is migratie een telkens terugkerend thema geweest in het beleid van de overheid. In dit verband bracht het overheidsbeleid ten aanzien van immigranten uit voormalige koloniën, gastarbeiders en asielzoekers menige pen in beweging. Hoe moet deze problematiek worden gezien in het licht van een wat langere termijn? Anders gezegd: hoe heeft de migratie zich in Nederland in de loop van de laatste twee eeuwen ontwikkeld en wat is de invloed daarvan geweest op de bevolkingssamenstelling? Met behulp van drie statistische bronnen, de volkstellingen, het onderzoek van Oomens naar de loop van de bevolking in de negentiende eeuw en de statistiek van de buitenlandse migratie, onderzoeken we wat de invloed van de migratie op de Nederlandse populatie is geweest.

Statistische bronnen: de volkstellingen, het onderzoek van Oomens en de statistiek van de buitenlandse migratie

De volkstellingen 1795-2001

De eerste volkstelling in Nederland werd gehouden in 1795. Deze had een beperkt doel: het tellen van het aantal 'zielen' voor de samenstelling van kiesdistricten.

Eerst in 1829 werd de eerste Algemene Volkstelling gehouden die tot doel had de bevolkingsomvang vast te stellen. In de loop van de negentiende eeuw zijn dergelijke tellingen vervolgens om de tien jaar gehouden. De laatste telling in de twintigste eeuw vond plaats in 1971. Daarna vonden enkele registertellingen plaats, terwijl voor 2001 een zogenaamde Virtuele Volkstelling is gehouden.¹

Eind 1829 telde Nederland 2,613 miljoen inwoners, ruim 700 duizend meer dan het aantal dat in de telling van 1795 werd waargenomen. De uitkomsten van de Eerste Volkstelling van 1829 en vrijwel alle andere tellingen daarna hebben steeds betrekking op de werkelijke ('*de jure*') bevolking. Daarbij wordt iedereen geteld die is opgenomen in een gemeentelijk bevolkingsregister. Alleen in de telling van 1849 werd de feitelijke ('*de facto*') bevolking geteld, de bevolking zoals die op het moment van de telling wordt aangetroffen. In de volkstellingen van 1859 en 1869 werden beide bevolkingsbegrippen gemeten, zodat inzicht werd verkregen in de omvang van het verschil tussen beide definities.² In 1859 en 1869 bedroeg de werkelijke bevolking respectievelijk 16 duizend en 9 duizend personen meer dan de feitelijke bevolking. Op basis hiervan schat Oomens dit verschil voor 1849 op 11 duizend personen.³ Tijdens de Volkstellingen van 1849, 1859 en 1869 werden er dus telkens meer personen opgegeven als tijdelijk afwezig maar wel woonachtig in Nederland dan personen die tijdens de telling wel in Nederland werden aangetroffen maar niet in Nederland woonachtig waren. Tegenwoordig zal dit andersom zijn en zal, vanwege bijvoorbeeld illegalen en asielzoekers die (nog) niet staan ingeschreven in een gemeentelijk bevolkingsregister, de feitelijke bevolking groter zijn dan de werkelijke bevolking. Zelfs toeristen en zakenlieden die tijdelijk in Nederland verblijven, worden tot de feitelijke bevolking gerekend.

Informatie over het geboorteland van immigranten is voor het eerst in de Volkstelling van 1849 beschikbaar, zij het zeer beperkt. Geboortelanden die in de tellingen van 1849, 1859, 1869 en 1879 worden onderscheiden zijn: de Nederlandse koloniën, België, Duitsland, Engeland en overige landen. In 1889 is alleen het geboorteland in de telling meegenomen voor wat betreft personen met de Nederlandse nationaliteit. Voor vreemdelingen (personen met een niet-Nederlandse nationaliteit) vermeldt de tekst van de volkstelling dat verondersteld is dat deze zijn geboren in het land waaraan zij hun nationaliteit ontleen en dat deze veronderstelling geen grote invloed heeft op de resultaten. Aldus is voor 1889 het aantal buiten Nederland geboren personen vastgesteld op het totale aantal vreemdelingen plus het aantal in het buitenland geboren Nederlanders.⁴

In 1899 is het totale aantal buiten Nederland geboren personen bekend en het aantal van hen dat in de Nederlandse koloniën is geboren. Sinds de telling van

1 Zie in deze bundel: Schulte Nordholt en Van Maarseveen, *De virtuele volkstelling 2001 in historisch perspectief*.

2 Van Maarseveen, *Volkstellingen 1795-1971*, 22.

3 Oomens, *De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw*, 46-49.

4 Van Eijl en Lucassen, *Tellen en geteld worden*, 160-161.

1889 is ook informatie over de nationaliteit van de bevolking bekend. Op basis van de nationaliteit van vreemdelingen in 1889 en 1899 heeft Oomens voor deze tijdstippen een schatting gemaakt van het aantal personen dat in België of Duitsland is geboren.

Aanvankelijk bleef het aantal onderscheiden geboortelanden in de volkstellingen ook na 1899 nog (zeer) beperkt. Sinds 1909 kwam er geleidelijk aan wel steeds meer informatie beschikbaar over de nationaliteit van niet-Nederlandse ingezetenen. Met de Volkstelling van 1947 werd het aantal geregistreerde geboortelanden wel enigszins uitgebreid, maar het zou tot de Registertelling van 1990 duren voordat uitgebreide informatie naar geboorteland beschikbaar zou komen.⁵

Het onderzoek van Oomens naar de loop van de bevolking in de negentiende eeuw

In de CBS-publicaties *Statistiek in tijdreeksen* beginnen de reeksen in het jaar 1900. Ook eerder, en met name na 1800, werden echter door verschillende instanties statistieken samengesteld. Het aldus voor de periode tot 1900 beschikbare materiaal is niet altijd even makkelijk te hanteren, mede omdat vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw weinig aandacht werd besteed aan de beschrijving van definities en methoden. Dit heeft geleid tot onderzoek naar de statistische gegevens betreffende de loop van de bevolking in de negentiende eeuw. Dit onderzoek is uitgevoerd door C.A. Oomens, voormalig plaatsvervangend directeur-generaal van het CBS.

Het voornaamste probleem waar Oomens tegenaan liep, en dat ook al eerder door historici was vastgesteld, was het feit dat de bevolkingsstatistieken in de negentiende eeuw geen sluitend geheel vormen. Concreet betekent dit dat de toef of afname van de bevolking die afgeleid kan worden uit opeenvolgende volkstellingen niet overeenstemt met de mutaties die berekend worden uit de gegevens over geboorte, sterfte, vestiging en vertrek. Een verklaring werd in de tweede helft van de negentiende eeuw gevonden in de onvolledigheid van de gegevens betreffende de vestiging en meer nog het vertrek. Dit betekent dat over de internationale migratie uit en naar Nederland in de negentiende eeuw geen betrouwbare statistische gegevens beschikbaar waren. Oomens heeft daarom een poging gedaan de omvang van de immigratie naar en emigratie uit Nederland in deze periode te bepalen.

Wat betreft de periode vóór 1850 heeft Oomens gebruik gemaakt van de studie van Lucassen en Penninx uit 1985 waarin het aantal in het buitenland geboren en rond 1800 op ongeveer 100 duizend personen wordt geraamd.⁶ Vervolgens heeft hij de leeftijdsopbouw van deze 100 duizend personen geraamd en samen met de

⁵ Prins, *Registertelling naar nationaliteit en geboorteland*, 1 januari 1990. Van Maarseveen, *Intrekking Volkstellingenwet*, 97.

⁶ Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985*.

sterftequotiënten berekend hoeveel van deze 100 duizend aanwezigen eind 1849 nog in leven zouden zijn. Ten slotte heeft hij bepaald hoeveel nieuwe immigranten zich in de periode 1800-1849 gevestigd moeten hebben om per eind 1849, tezamen met de overlevenden uit 1800, het aantal niet in Nederland geboren volgens de volkstelling van 1849 te verkrijgen.

Voor de *immigratie* (minus de retourmigratie) sinds 1850 heeft Oomens zich gebaseerd op aantallen *buiten Nederland geboren* volgens de Volkstellingen van 1849, 1859, 1869, 1879 en 1899. In 1889 was alleen het geboorteland bepaald van personen met de Nederlandse nationaliteit.⁷

De *emigratie* sinds 1850 heeft Oomens bepaald aan de hand van de *in Nederland geboren* volgens de volkstellingen in de diverse emigratielanden (België, Duitsland, Verenigde Staten van Amerika).⁸

Het onderzoek van Oomens is verschenen in een publicatie over de loop van de bevolking in de negentiende eeuw.⁹ Als supplement is een aparte publicatie verschenen met gedetailleerde informatie met betrekking tot de berekeningen van de emigratie.¹⁰

Statistiek van de buitenlandse migratie

Sinds 1865 kan worden beschikt over officiële statistieken van de buitenlandse migratie. De bronnen hiervoor zijn de gemeentelijke bevolkingsregisters, die met ingang van 1850 verplicht werden gesteld. De registratie van vestiging en vertrek liet in de negentiende eeuw evenwel te wensen over, met name voor de periode vóór 1865. Oomens heeft daarom voor de gehele negentiende eeuw ramingen gepresenteerd van de buitenlandse migratie.

7 Voor de vaststelling van de immigratie hanteerde Oomens het volgende schema: Stand van het aantal niet in Nederland geboren (in Nederland woonachtig) aan het begin van de periode (T_0) plus de vestiging uit de koloniën/buitenland (a) minus het aantal overledenen (b) minus het vertrek uit Nederland (c) geeft: stand van het aantal niet in Nederland geboren (in Nederland woonachtig) aan het eind van de periode ($T_1 = T_0 + a - b - c$). Het aantal niet in Nederland geboren personen voor een bepaald volkstellingsjaar (T_0 en T_1 in bovenstaand schema) alsmede het aantal overledenen van die groep tussen twee volkstellingsjaren (b) konden in de meeste gevallen goed worden bepaald. Het saldo immigratie van buiten Nederland geboren personen (a-c) is door Oomens vervolgens als restpost geraamd.

8 Het schema dat Oomens hierbij gebruikte is als volgt: Stand van het aantal in Nederland geboren (woonachtig in het buitenland) aan het begin van de periode (T_0) plus het vertrek uit Nederland (a) minus het aantal overledenen (b) minus de terugkeer van eerder vertrokken naar Nederland (c) geeft: stand van het aantal in Nederland geboren (woonachtig in het buitenland) aan het eind van de periode ($T_1 = T_0 + a - b - c$). Ook hier konden de standgegevens voor de volkstellingsjaren (T_0 en T_1) en het aantal overledenen (b) goed worden bepaald. Het saldo emigratie van in Nederland geboren (a-c) werd weer als restpost geraamd.

9 Oomens, *De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw*.

10 Idem, *Emigratie in de negentiende eeuw*.

Bij de interpretatie van de uitkomsten van de migratiestatistiek moet, met name in recente jaren, rekening worden gehouden met de zogenaamde administratieve correcties. Deze bestaan uit twee categorieën: administratieve opnemingen en administratieve afvoeringen. Sommige emigranten verzuimen de gemeente in te lichten over hun vertrek. Als de gemeente na een onderzoek vaststelt dat een persoon niet meer in de gemeente aanwezig is, kan de gemeente weinig anders doen dan de betreffende persoon uit te schrijven onder de noemer ‘vertrek onbekend waarheen’. Het CBS boekt een dergelijk vertrek als administratieve afvoering.¹¹ Een persoon die ooit administratief is afgevoerd, kan in het algemeen slechts door middel van een administratieve opneming (vestiging met onbekende herkomst) of door een immigratie (herkomstland is bekend) weer in de bevolkingsregistratie worden opgenomen. Vooral de afvoeringen zijn de laatste jaren sterk in betekenis toegenomen. In 2006 ging het om 74 duizend personen, ruim het dubbele van het aantal in 1995. Een deel van deze stijging wordt veroorzaakt door asielzoekers van wie het asielverzoek is afgewezen en die het land moeten verlaten. Zij zullen zich, als zij ingeschreven stonden in de GBA, (lang) niet altijd afmelden bij een gemeente. Het aantal opnemingen bedroeg 34 duizend in 2006. Het *saldo* administratieve correcties betreft personen die administratief zijn afgevoerd zonder dat daar een opneming tegenover staat. In de migratiestatistieken wordt dit saldo geïnterpreteerd als niet-gemelde emigratie. Om het totale vertrek uit Nederland in beeld te krijgen worden in dit artikel de emigratiecijfers gepresenteerd inclusief het saldo van de administratieve correcties. Overigens is het niet zeker of het volledige saldo administratieve correcties als niet-gemelde emigratie kan worden beschouwd. Het is ook mogelijk dat het voor een deel gaat om personen die, zonder te zijn ingeschreven, in Nederland blijven. Het saldo correcties kan dus ook ruimer worden geïnterpreteerd als die personen die zijn uitgeschreven uit het bevolkingsregister (anders dan door sterfte) en van wie de huidige verblijfplaats onbekend is. De huidige verblijfplaats kan zowel binnen als buiten Nederland liggen.¹²

De invloed van de buitenlandse migratie op de bevolkings-samenstelling

De buitenlandse migratie heeft, naast geboorte en sterfte, een belangrijke invloed gehad op de samenstelling van de bevolking in de afgelopen twee eeuwen. Zoals gezegd zijn er vóór 1849 geen officiële gegevens bekend van het aantal buiten Nederland geboren personen. Briels¹³ en Lucassen en Penninx hebben voor de periode 1530-1849 wel ruwe schattingen gemaakt van het aantal niet in Nederland geboren.¹⁴ Voor 1795, bijvoorbeeld, komen Lucassen en Penninx uit op ongeveer

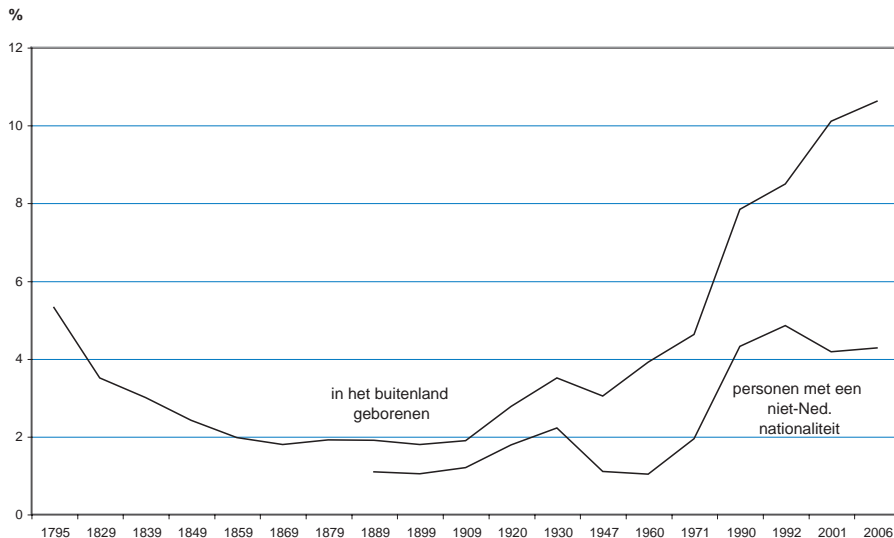
11 CBS, *Bevolkingscijfers: wie tellen mee en wie niet?*

12 Alders en Nicolaas, *Administratieve correcties in de bevolkingsstatistieken*.

13 Briels, *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*.

14 Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985*.

Grafiek 1. – Percentage in het buitenland geboren personen en personen met een niet-Nederlandse nationaliteit, 1795-2006.

Bron: CBS / Lucassen en Penninx (1985)

100 duizend personen, vijf procent van de totale bevolking in dat jaar. En Briels schat dat de 150 duizend Zuid-Nederlanders die in 1622 in het noorden verbleven (zij waren in de tweede helft van de zestiende eeuw als gevolg van de Spaanse overheersing naar de Noordelijke Nederlanden uitgeweken) zelfs tien procent van de totale bevolking uitmaakten. Dit percentage is vergelijkbaar met het huidige percentage in het buitenland geboren van 10,6. In die tijd waren er zelfs al steden (bijvoorbeeld Haarlem, Leiden en Middelburg) waar de ‘buitenlandse’ bevolking, in dit geval de Zuid-Nederlandse immigranten, de meerderheid van de bevolking vormden.

Ongeveer een eeuw later overschreed een andere groep vervolgens de landsgrenzen: de protestantse hugenoten. Het ging daarbij om 50 à 60 duizend personen, die vluchtten voor de onderdrukking, nadat de Franse koning Lodewijk XIV de rechten van deze bevolkingsgroep sterk had ingeperkt.¹⁵ In de zeventiende en de achttiende eeuw vestigden zich ook Joodse vluchtelingen in ons land: enkele duizenden sefardische joden, afkomstig uit Portugal en ca. 20 duizend asjkenazische joden, afkomstig uit Duitsland, Polen en Rusland.

In genoemde gevallen ging het in de eerste plaats om personen die vervolgd werden vanwege hun religie. Ook het verschijnsel ‘arbeidsmigratie’ is echter niet nieuw. Vanaf de zeventiende eeuw tot laat in de negentiende eeuw kwamen jaarlijks

¹⁵ Idem, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*, 32-33.

Tabel 1. – Bevolking naar geboorteland, respectievelijk nationaliteit, 1849-1899.

	× 1000					
	1849	1859	1869	1879	1889	1899
Totale bevolking	3056,9	3309,1	3579,5	4012,7	4511,4	5104,1
waarvan:						
geboren in het buitenland	73,7	65,3	64,2	76,6	85,8	91,5
waaronder in:						
Nederlandse koloniën ¹⁾	2,9	3,0	4,9	7,6	9,8	11,8
Duitsland ²⁾	41,2	36,5	33,8	42,0	45,6	47,8
België ²⁾	21,6	19,4	19,1	18,8	21,3	22,3
Groot-Brittannië en Ierland	1,4	1,0	1,0	1,6	.	.
met een niet-Nederlandse nationaliteit	48,9	53,0
waaronder met nationaliteit:						
Duitse					28,8	31,9
Belgische					13,7	14,9
Britse					1,3	1,3
Franse					1,4	1,0
Italiaanse						0,2

Bron: CBS/Oomens.

¹⁾ Nederlands-Indië, Suriname en Nederlandse Antillen.

²⁾ 1889 en 1899: ramingen Oomens (1989a).

enkele tienduizenden ‘trekarbeiders’ voor seizoensgebonden werk vanuit Westfalen, het oosten en zuiden van het huidige Nederland, delen van het huidige België, de Eifel en het Franse Picardië naar de Nederlandse kust. Zij waren voor een belangrijk deel werkzaam in de landbouw. In tegenstelling tot bovenvermelde groepen vluchtelingen, die zich doorgaans in de steden vestigden, verbleven zij veelal op het platteland.¹⁶

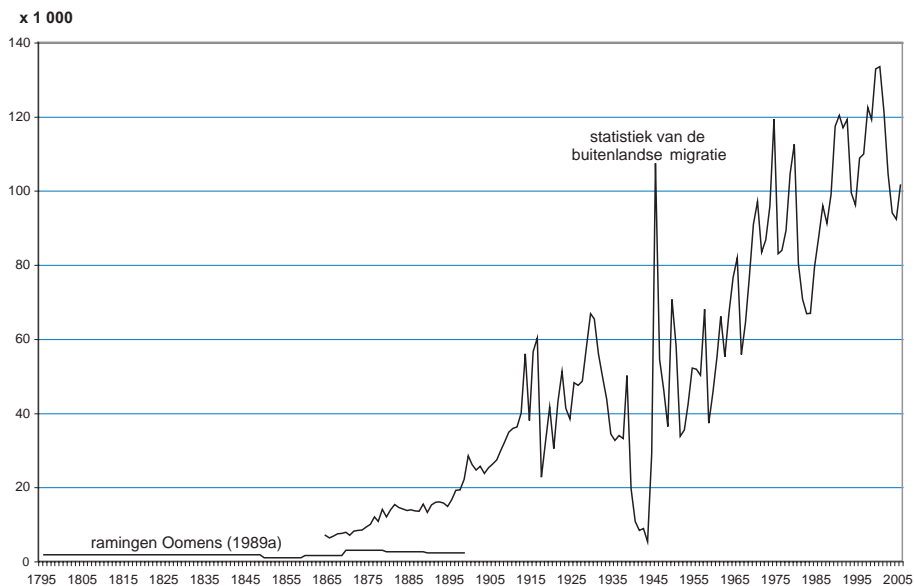
Rond 1840 bedraagt het percentage in het buitenland geboren ongeveer drie. In de officiële Volkstellingen van 1849 tot en met 1899 ligt dit percentage telkens rond de twee (Grafiek 1). In 1899 waren ruim 90 duizend personen in het buitenland geboren, ongeveer evenveel als een eeuw daarvoor. De totale bevolking was in deze 100 jaar gegroeid van 1,9 miljoen naar 5,1 miljoen. Bijna 80 procent van de in het buitenland geboren personen in 1899 was geboren in België of Duitsland (Tabel 1).¹⁷

In de Grafieken 2 en 3 zijn de immigratie respectievelijk de emigratie sinds 1796 weergegeven. In Grafiek 3 zijn voor de jaren na 1960 de emigratiecijfers

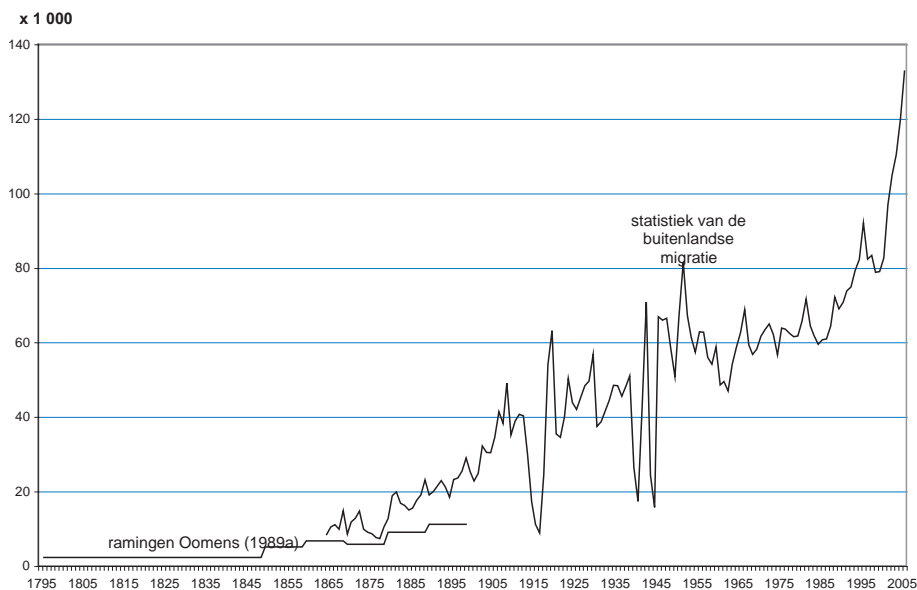
¹⁶ Ibidem, 52.

¹⁷ CBS, *Nederland een eeuw geleden geteld*, 165-168.

Grafiek 2. – Immigratie, 1796-2006.

Grafiek 3. – Emigratie, 1796-2006.

Bron: CBS / Oomens (1989)

inclusief het saldo van de administratieve correcties opgenomen. Dit saldo was aanvankelijk gering, maar is de laatste jaren sterk toegenomen. Zoals gezegd is niet aan te geven in hoeverre het bij de correcties daadwerkelijk om emigratie gaat.

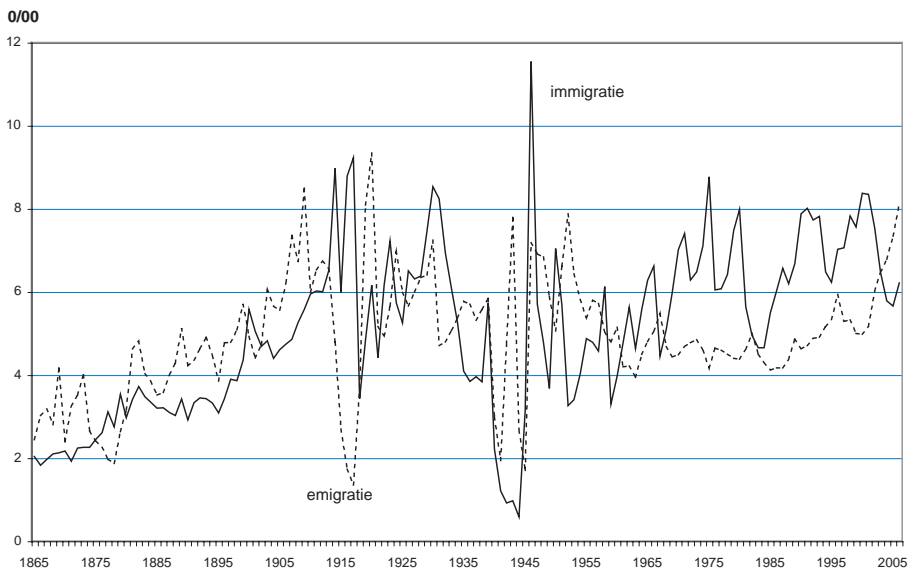
Bij de interpretatie van de Grafieken 2 en 3 moet er rekening mee worden gehouden dat de immigratie-ramingen van Oomens betrekking hebben op de immigratie minus retournemigratie van buiten Nederland geboren en. Bij de emigratie gaat het eveneens om de netto migratie, in dit geval van de in Nederland geboren personen. Als gevolg hiervan komen de ramingen van Oomens per definitie lager uit dan de uitkomsten van de statistiek van de buitenlandse migratie.

De ramingen van Oomens hebben betrekking op jaargemiddelden in de periodes 1796-1849, 1850-1859, 1860-1869, 1870-1879, 1880-1889 en 1890-1899. Voor deze tijdvakken is in de Grafieken 2 en 3 telkens het jaargemiddelde weergegeven.

Sinds 1796 hebben zich naar schatting 7,3 miljoen immigranten in ons land gevestigd. Het aantal emigranten bedroeg circa 6,7 miljoen. Het verschil tussen de totale immigratie en emigratie in de afgelopen twee eeuwen bedraagt ruim 600 duizend personen.

Om een idee te krijgen van de relatieve verschillen in het migratieniveau in de afgelopen 140 jaar, zijn in Grafiek 4 de absolute cijfers uit de grafieken 2 en 3 gerelateerd aan de bevolkingsomvang. Het huidige, relatieve, immigratieniveau komt redelijk overeen met dat van 100 jaar geleden, terwijl het emigratieniveau in 2006 juist iets boven de piek van het 'topjaar' 1952 ligt. De hoogste immigratie

Grafiek 4. – Buitenlandse migratie per 1.000 van de bevolking, 1865-2006.

Bron: CBS

per 1.000 van de bevolking vond vlak na de Tweede Wereldoorlog plaats, terwijl de hoogste emigratie zich even na de Eerste Wereldoorlog voordeed.

De migratie van 1800-1945

De negentiende eeuw: emigratie naar de Verenigde Staten, Duitsland en België

Gedurende de gehele negentiende eeuw is het migratiesaldo vrijwel steeds negatief geweest. De ramingen van Oomens van 1796-1864 gecombineerd met de statistiek van de buitenlandse migratie vanaf 1865 geven aan dat van 1796-1899 per saldo zo'n 210 duizend personen Nederland hebben verlaten: tegenover een immigratie van 546 duizend personen stond het vertrek van 758 duizend emigranten.

Niet alleen Duitsland en België waren als emigratielanden in trek, ook naar de Verenigde Staten trokken veel migranten. Gedurende de negentiende eeuw vertrokken er volgens de schattingen van Oomens 140 duizend personen naar de Verenigde Staten. Hierbij moet opgemerkt worden dat dit aantal een saldo is van in Nederland geboren personen. Het ging daarbij in de eerste plaats om boeren en landarbeiders, voor een belangrijk deel afkomstig uit de provincies Zeeland, Groningen en Friesland. De trek naar Duitsland was daarentegen meer op de industriële werkgelegenheid in de steden gericht. Deze vroege 'gastarbeiders' kwamen vooral uit de grensprovincies.¹⁸

In 1899 woonden er 95 duizend in Nederland geboren personen in de Verenigde Staten. Vijftig jaar eerder bedroeg dit aantal niet meer dan 17 duizend personen. Het aantal Nederlanders in Duitsland nam tussen 1849 en 1899 nog sterker toe: van 10 duizend tot 91 duizend. Ook in België woonden rond de eeuwwisseling grote aantallen in Nederland geboren (54 duizend). In totaal woonden er aan het eind van de negentiende eeuw bijna 300 duizend in Nederland geboren in het buitenland.¹⁹

De periode 1914-1945: immigratie van Belgen, Duitsers, Polen en joden; Arbeitseinsatz.

De situatie van vertrekoverschotten duurde tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Gedurende deze periode vestigden zich (officieel) per saldo 140 duizend personen in ons land, met name vluchtelingen vanuit België. Het werkelijke aantal vluchtelingen lag echter veel hoger. Ten tijde van de beschieting van Antwerpen in 1914 vluchtten bijna 900 duizend Belgen naar het noorden. Hoewel de meesten onder hen weer snel terugkeerden, waren er aan het eind van 1914 nog altijd 200 duizend à 300 duizend Belgische vluchtelingen in Nederland.²⁰

18 Van der Erf, *Buitenlandse migratie*.

19 Oomens, *De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw*, 32-33.

20 Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*, 36.

Tabel 2. – Bevolking naar geboorteland, respectievelijk nationaliteit en geslacht, 1899-1930.

	× 1 000							
	1899		1909		1920		1930	
	M	V	M	V	M	V	M	V
Totale bevolking	2520.6	2583.5	2899.1	2959.1	3410.3	3455.1	3942.7	3992.9
waarvan:								
geboren in het buitenland	44.2	47.4	52.6	57.9	87.9	102.0	114.3	163.4
waaronder in:								
Nederlandse koloniën ¹⁾	5.5	6.3	6.8	8.2	9.4	11.2	15.2	17.4
Duitsland ²⁾	47.8
België ²⁾	22.3
met een niet-Nederlandse nationaliteit	28.0	25.0	35.3	34.7	55.5	56.6	77.1	98.8
waaronder met nationaliteit:								
Duitse	16.7	15.2	18.6	18.9	27.0	29.3	41.5	60.5
Belgische	8.1	6.8	9.4	9.0	15.0	15.3	12.7	12.7
Britse	0.5	0.8	0.9	1.2	1.0	1.3	1.1	1.4
Franse	0.5	0.5	1.2	1.5	1.2	1.3	1.1	1.0
Oostenrijkse ³⁾	0.3	0.2	0.6	0.4	1.9	1.9	2.7	6.2
Italiaanse	0.2	0.1	0.3	0.2	0.5	0.4	1.6	1.1
Poolse	1.5	1.2	3.1	2.8
Joegoslavische	0.1	0.0	2.0	1.4
Tsjechooslowaakse	0.5	0.4	1.0	1.3

Bron: CBS / Oomens (1989).

¹⁾ Nederlands-Indië, Suriname en Nederlandse Antillen.

²⁾ Ramingen Oomens (1989a).

³⁾ 1899: inclusief Hongaarse.

De eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog werden gekenmerkt door een omvangrijke retourmigratie. In 1919 en 1920 bedroeg de geregistreerde emigratie 54 duizend respectievelijk 63 duizend personen. In de eerste decennia van de twintigste eeuw kwamen er veel Duitsers naar Nederland. Het ging hier onder meer om jonge vrouwen die na de Eerste Wereldoorlog naar Nederland kwamen om in de huishouding of de verpleging te werken.²¹ We zien dit terug in de aantallen Duitsers in de diverse volkstellingen. Informatie over personen met *geboorteland* Duitsland is in de Volkstellingen van 1909, 1920 en 1930 niet voorhanden, maar personen met de Duitse *nationaliteit* zijn in deze tellingen wel apart onderscheiden. Volgens de Volkstelling van 1899 waren er 32 duizend Duitsers woonachtig

21 Van der Heijdt, *In Nederland woonachtige personen van Duitse origine, 1 januari 1990*.

in Nederland. In 1930 was hun aantal toegenomen tot 102 duizend. De toename kwam vooral op naam van de vrouwen (Tabel 2). Ook de toename van het aantal Oostenrijkers in deze periode kwam voornamelijk voor rekening van de vrouwen.

Daarnaast kwamen er in het begin van deze eeuw en vooral in de jaren twintig arbeidsmigranten uit onder meer Polen en Slovenië. Deze arbeidsmigranten waren voor een belangrijk deel werkzaam in de mijnbouw. Ook deze migratiestromen weerspiegelen zich in de volkstellingencijfers. Het aantal Polen, bijvoorbeeld, verdubbelde ruim van 2,7 duizend in 1920 naar bijna 6 duizend in 1930.

In de jaren dertig kwamen vele joden, maar ook socialisten en communisten als vluchteling uit Duitsland naar Nederland. Na de Anschluss in 1938 vluchtten ook vele Oostenrijkse joden naar ons land. Tot de 50 duizend immigranten in het jaar 1939 behoorden naar schatting 20 à 22 duizend joodse vluchtelingen.²² Eerder, in de jaren twintig hadden al 10 duizend joden uit Oost-Europa hun toevlucht gezocht in ons land.²³

De officiële emigratiecijfers in de oorlogsjaren 1940-1945 geven aan dat er in deze periode 197 duizend personen zijn 'geëmigreerd'. Deze cijfers behoeven wel enige nuancering. Gedurende de oorlogsjaren zijn namelijk ca. 110 duizend van de naar schatting 140 duizend in Nederland woonachtige joden naar Duitsland gedeporteerd. Slechts 5,5 duizend onder hen zijn na de oorlog uit de kampen teruggekeerd. Sluiten we het totaal van de 110 duizend gedeporteerde joden uit bij de emigratiecijfers dan bedraagt de totale emigratie gedurende de Tweede Wereldoorlog nog geen 90 duizend in plaats van de officiële 197 duizend.

Aan de andere kant werden er in deze periode grote aantallen personen in Duitsland tewerkgesteld in het kader van de 'Arbeitseinsatz'. Deze personen bleven in principe in hun woonplaats ingeschreven in het gemeentelijk bevolkingsregister en zijn daarom voor het overgrote deel niet formeel als emigrant geteld. Volgens opgave van de Gewestelijke Arbeidsbureaus zijn tot medio 1944 532 duizend Nederlandse mannen in de leeftijdscategorie van 18-45 jaar voor de Duitse oorlogseconomie ingezet. Daarnaast waren ca. 38 duizend personen in België en in Frankrijk tewerkgesteld.

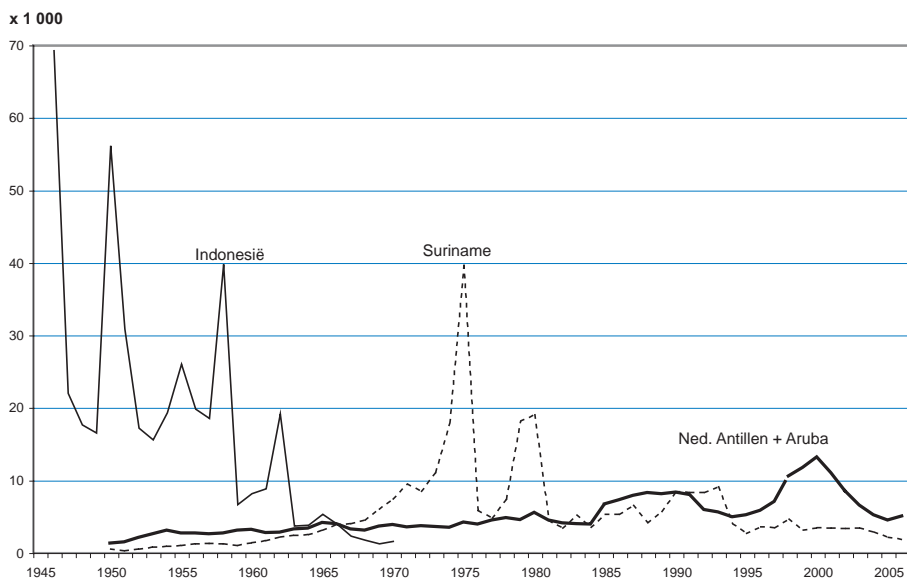
De periode na de Tweede Wereldoorlog: immigratie vanuit het voormalige Nederlands-Indië, vertrek naar de 'emigratielanden'

Na de Tweede Wereldoorlog vestigden zich grote aantallen migranten vanuit het toenmalige Nederlands-Indië in ons land. In de tweede helft van de jaren veertig ging het om 125 duizend personen, waarvan er 70 duizend in 1946 -direct na afloop van de Japanse bezetting- arriveerden (Grafiek 5). In de daaropvolgende jaren keerden velen echter weer terug: in de periode 1947-1949 vertrokken ca. 76

22 Keilman, van Poppel, van Nimwegen et al., *De demografische situatie in Nederland in en rondom de Tweede Wereldoorlog*.

23 Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*, 37.

Grafiek 5. – Immigratie vanuit Indonesië, Suriname en Nederlandse Antillen/Aruba, 1945-2006.

Bron: CBS.

duizend personen naar Nederlands-Indië.²⁴ In de jaren vijftig en de vroege jaren zestig kwamen, onder andere na de soevereiniteitsoverdracht en de crisis rond Nieuw-Guinea, opnieuw groepen immigranten uit Nederlands-Indië. In 1951 zijn bovendien 13 duizend Zuid-Molukkers gearriveerd. Omdat er destijds vanuit werd gegaan dat hun verblijf een tijdelijk karakter had zijn deze personen niet als immigrant geregistreerd. Enkele jaren later (in 1958), toen duidelijk werd dat hun verblijf als langdurig moest worden beschouwd, zijn deze personen door middel van een zogenoemde administratieve correctie aan de geregistreerde bevolking toegevoegd. In Grafiek 2 zijn de Zuid-Molukkers echter geteld bij de immigranten van het jaar 1951. In totaal vestigden zich in de jaren 1945-1962 ongeveer 400 duizend personen uit voormalig Nederlands-Indië in ons land. Circa 160 duizend personen keerden later weer naar Indonesië terug.

In de volkstellingen is het effect van deze grote aantallen immigranten uit Nederlands-Indië / Indonesië duidelijk zichtbaar. Zo geven de volkstellingen van 1930 en 1947 respectievelijk 33 duizend en 80 duizend personen die in de Nederlandse koloniën waren geboren: die aantallen betreffen dus niet alleen personen geboren in voormalig Nederlands-Indië maar ook personen met geboorteland Suriname of de Nederlandse Antillen. In de Volkstelling van 1960 is het aantal

²⁴ Cottaar en Willems, *Indische Nederlanders*.

Tabel 3. – Bevolking naar geboorteland, respectievelijk nationaliteit, 1930-1960.

	× 1000		
	1930	1947	1960
Totale bevolking	7935.6	9625.5	11462.0
waarvan:			
geboren in het buitenland	277.7	292.0	448.6
waaronder in:			
Indonesië (incl. voormalig Ned. Indië) ¹⁾	32.6	79.9	203.2
Duitsland	.	135.5	129.2
België	.	31.0	31.1
Groot-Brittannië en Ierland	.	7.0	7.8
Frankrijk	.	4.0	4.7
Italië	.	1.9	3.4
Polen	.	5.5	5.9
Suriname en Nederlandse Antillen	.	.	12.9
met een niet-Nederlandse nationaliteit	175.8	106.1	117.6
waaronder met nationaliteit:			
Duitse	102.0	27.9	24.9
Belgische	25.4	25.3	20.2
Britse	2.5	3.1	6.0
Franse	2.1	1.6	1.8
Oostenrijkse	8.8	2.3	.
Italiaanse	2.6	3.4	5.9
Spaanse	.	0.1	0.4
Poolse	5.9	5.2	.
(voormalig) Joegoslavische	3.3	1.1	0.8
Amerikaanse	0.8	0.7	4.2
Turkse	0.1	0.1	0.1
Marokkaanse	.	.	0.2

Bron: CBS.

¹⁾ 1930 en 1947: inclusief Suriname en Nederlandse Antillen.

personen met geboorteland Indonesië / Nederlands-Indië fors toegenomen tot ruim 200 duizend (Tabel 3).

De Volkstelling van 1947 laat verder o.a. zien dat het aantal personen met de Duitse nationaliteit was gedaald van 102 duizend in 1930 naar 28 duizend in 1947. Het aantal personen dat in Duitsland was geboren lag in 1947 echter veel hoger en bedroeg 135 duizend. Ruim 80 procent van deze in Duitsland geboren personen had de Nederlandse nationaliteit.

Tabel 4. – Emigratie naar de belangrijkste emigratielanden, 1950-1959.

× 1000

	Australië	Canada	Nieuw-Zeeland	VS	Zuid-Afrika	Totaal
1950	9.7	7.3	0.7	4.1	1.6	23.5
1951	11.1	19.3	2.9	3.7	2.9	39.8
1952	16.3	21.5	5.1	4.2	4.7	51.7
1953	8.5	20.5	2.6	4.2	3.8	39.6
1954	10.8	16.2	1.0	4.0	3.7	35.8
1955	13.9	7.3	1.2	5.2	3.4	31.0
1956	11.6	8.6	1.5	10.6	2.4	34.7
1957	7.4	12.6	1.3	11.1	1.9	34.3
1958	7.9	8.2	2.0	5.6	2.6	26.3
1959	8.9	6.1	1.6	7.2	2.2	26.0
Totaal 1950-59	106.1	127.9	19.9	59.9	29.1	342.8

Bron: CBS.

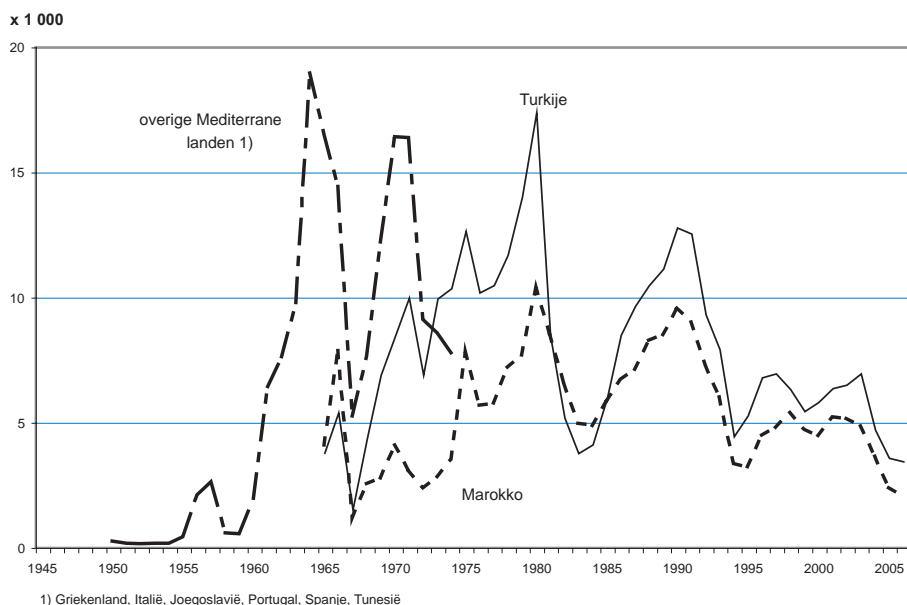
In de jaren vijftig van de twintigste eeuw was het saldo van de buitenlandse migratie meestal negatief. Dit hing voor een belangrijk deel samen met het vertrek van grote aantallen Nederlanders die elders hun heil zochten, met name in Australië, Nieuw-Zeeland, Canada, de Verenigde Staten van Amerika en de Republiek van Zuid-Afrika. In de jaren vijftig vertrokken in totaal ongeveer 350 duizend personen vanuit Nederland naar deze emigratielanden, waarvan 52 duizend in het 'topjaar' 1952 (Tabel 4). Vooral Canada en Australië waren in trek. Over de periode 1950-1959 vertrokken 128 respectievelijk 106 duizend personen naar deze landen. Het verblijf in deze emigratielanden had veelal een permanent karakter. Van de emigranten uit de jaren vijftig die naar één van deze landen zijn geëmigreerd, is ongeveer een vijfde weer teruggekeerd naar Nederland.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog zijn ook vele joden geëmigreerd. Over de periode 1946-1953 ging het om naar schatting 4,5 duizend personen, waarvan er overigens meer naar de Verenigde Staten zijn vertrokken dan naar Israël.

Arbeidsmigratie vanuit Mediterrane landen in de jaren zestig

Vanaf het einde van de jaren vijftig was er schaarste op de Nederlandse arbeidsmarkt. In verband met het tekort aan lager geschoold personeel begonnen Nederlandse bedrijven buitenlandse werknemers aan te trekken uit landen rond de Middellandse Zee. De migratie vanuit de zogenoemde wervingslanden (Griekenland, Italië, Joegoslavië, Marokko, Portugal, Spanje, Tunesië en Turkije) werd hierdoor in de jaren zestig en vroege jaren zeventig een factor van betekenis (Grafiek 6).

Grafiek 6. – Immigratie uit Turkije, Marokko en de overige Mediterrane landen, 1945-2006.

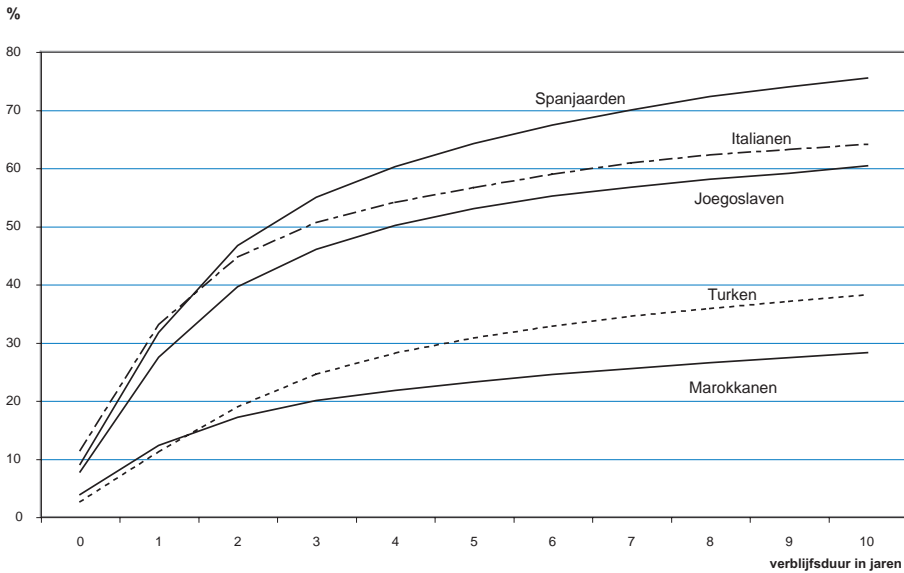
Bron: CBS.

In totaal kwamen in de jaren 1964-1973 zo'n 225 duizend immigranten uit deze landen naar Nederland, voor het grootste deel arbeidskrachten. De Spanjaarden en de Turken vormden de grootste groepen onder hen met beide 65 duizend personen. In de tweede helft van de jaren zestig was 90 procent van het totale vestigingsoverschot in Nederland afkomstig uit mediterrane landen. Negen op de tien immigranten uit landen rond de Middellandse Zee in de jaren zestig waren mannen. Het ging hierbij overwegend om arbeiders in de industrie. Van de 6,6 duizend Turkse mannen die in 1966 immigrerden, bijvoorbeeld, waren er 5,8 duizend arbeiders in fabrieken en werkplaatsen.²⁵ Zij vestigden zich in verhouding vaak in de industriegebieden van Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant.

Aanvankelijk ging het bij de immigratie uit wervingslanden voor een belangrijk deel om Spanjaarden en Italianen, later om Turken en Marokkanen. In 1965 immigrerden ruim 11 duizend Spanjaarden en bijna 3 duizend Italianen. De immigratie van Spanjaarden en Italianen werd al snel gevolgd door een omvangrijke retourmigratie. Van de Spaanse immigranten die in de jaren 1964-1973 naar Nederland kwamen, was tien jaar later driekwart weer vertrokken (Grafiek 7). In het recessiejaar 1967 vertrokken er meer Spanjaarden (7 duizend) dan er immigrerden

²⁵ CBS, *Statistiek van de buitenlandse migratie 1965-1966*, 74-75.

Grafiek 7. – Cumulatief percentage retourmigratie van personen die in de periode 1964-1973 naar Nederland zijn geïmmigreerd, naar nationaliteit en verblijfsduur in Nederland.

Bron: CBS.

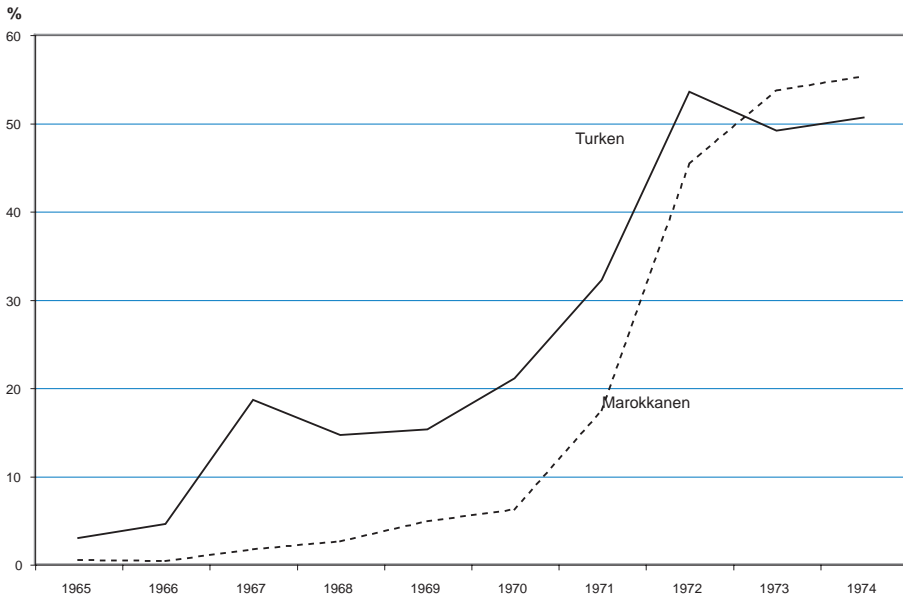
(2,5 duizend). Bij Italianen lag het aandeel retourmigranten met iets meer dan 60 procent ongeveer tien procentpunten lager dan bij Spanjaarden.

Eind jaren vijftig en gedurende de jaren zestig was vooral de arbeidsmigratie van betekenis. Het aandeel in de immigratie van de vluchtelingen was beperkt. Twee groepen die in dit kader nog wel vermeldenswaard zijn, zijn de ongeveer 3 duizend Hongaren die in 1956 hun land ontvluchtten en naar Nederland kwamen na de invasie door Sovjet-troepen en de ca. duizend vluchtelingen die in 1968, naar aanleiding van het met geweld neerslaan van de Praagse lente door leden van het Warschau-pact, vanuit het toenmalige Tsjechoslowakije naar ons land kwamen.

De volkstelling van 1971 geeft een treffend beeld van de veranderde samenstelling van de migratiestromen naar Nederland in de jaren zestig. Kwamen in de volkstelling van 1960, bijvoorbeeld, nog nauwelijks personen voor met een nationaliteit van één van de Mediterrane landen (uitgezonderd 6 duizend Italianen), in de telling van 1971 werden al 30 duizend Turken, 28 duizend Spanjaarden, 20 duizend Marokkanen, 18 duizend Italianen en 8 duizend Joegoslaven geregistreerd (Tabel 5).

De migratie van Turken en Marokkanen vertoonde een volledig ander patroon dan die van de Spanjaarden, Italianen en andere groepen uit landen rond de Middellandse Zee. Bij de Turken en Marokkanen werd de fase van arbeidsmigratie gevolgd door een van gezinshereniging en gezinsvorming. De retourmigratie van

Grafiek 8. – Aandeel vrouwen in de immigratie van Turken en Marokkanen, 1965-1974.

Bron: CBS.

deze twee groepen lag dan ook een stuk lager dan die voor de Spanjaarden en Italianen (Grafiek 7). Voor een deel is dit te verklaren door de sterke economische groei begin jaren zeventig in Spanje en Italië waardoor de immigratie vanuit deze landen afnam en veel Spanjaarden en Italianen terugkeerden naar hun vaderland. Het op gang komen van de gezinshereniging bij Turken en Marokkanen weerspiegelt zich in het stijgende aandeel van de vrouwen in de immigratie vanuit Turkije en Marokko vanaf het eind van de jaren zestig (Grafiek 8).

Sinds de wervingsstop voor buitenlandse werknemers uit landen rond de Middellandse Zee in 1973 werd ingesteld, is legale arbeidsmigratie vanuit (bijvoorbeeld) Turkije en Marokko nauwelijks meer mogelijk. De immigratie van Turken en Marokkanen nam in de jaren na 1973 echter verder toe. Dit kwam voor een belangrijk deel door het op gang komen van de gezinshereniging uit deze landen. Voor een onbekend deel kan het daarnaast om illegale arbeidsmigratie zijn gegaan. In 1975 werd een 'eenmalige regularisatie' toegepast. Van deze mogelijkheid om een legale verblijfsstatus te verkrijgen werd door bijna 15 duizend personen gebruik gemaakt. Het ging voor ongeveer de helft om Turken en Marokkanen²⁶ Hoewel deze personen officieel als immigrant in het jaar 1975 zijn geregistreerd

²⁶ Van Groenendael, *Dilemma's van regelgeving*.

Tabel 5. – Bevolking naar geboorteland, respectievelijk nationaliteit, 1960-2006.

× 1000

	1960	1971	1992	2001	2006
Totale bevolking	11462.0	13060.1	15129.2	15987.1	16334.2
waarvan:					
geboren in het buitenland	448.6	606.3	1284.5	1615.4	1734.7
waaronder in:					
Indonesië (incl. voormalig Nederlands-Indië)	203.2	204.4	187.8	165.8	152.8
Duitsland	129.2	128.9	128.3	123.1	116.9
België	31.1	32.6	43.9	46.0	47.1
Verenigd Koninkrijk	7.8	13.6	41.7	45.7	46.6
Frankrijk	4.7	6.9	14.4	18.7	19.7
Italië	3.4	10.6	15.1	17.2	17.7
Polen	5.9	4.8	10.5	17.4	30.0
Spanje	.	24.9	17.5	18.3	18.2
Suriname		29.0	171.4	186.5	189.2
Nederlandse Antillen en Aruba	12.9	13.6	64.1	83.9	87.5
VS van Amerika	.	7.5	15.4	21.4	22.8
Turkije	.	28.2	159.5	181.9	196.0
Marokko	.	20.9	131.3	155.8	168.6
voormalig Joegoslavië	.	8.5	17.2	53.9	53.7
Irak	.	.	1.8	33.7	35.3
Afghanistan	.	.	0.9	24.3	32.0
China	.	2.3	13.0	22.7	34.8
Somalië	.	.	4.7	21.7	13.7
voormalige Sovjet-Unie	.	2.9	3.5	21.6	35.3
voormalig Tsjechoslowakije	.	2.9	3.7	5.2	6.7
Iran	.	.	7.6	21.5	23.8
met een niet-Nederlandse nationaliteit	117.6	252.3	732.9	667.8	691.4
waaronder met nationaliteit:					
Duitse	24.9	36.6	46.9	54.8	58.5
Belgische	20.2	23.5	23.9	25.9	26.0
Britse	6.0	12.4	41.8	41.4	41.5
Franse	1.8	3.3	9.4	13.3	14.7
Oostenrijkse	.	3.0	3.0	3.4	3.5
Italiaanse	5.9	17.6	17.2	18.2	18.5
Spaanse	0.4	28.0	16.9	17.2	16.9
Poolse	.	1.3	4.6	5.9	15.2
(voormalig) Joegoslavische	0.8	7.9	15.1	12.9	10.5
(voormalig) Sovjet-Russische	.	0.3	1.2	7.6	11.9
Amerikaanse	4.2	8.1	12.1	14.8	14.6
Turkse	0.1	30.3	214.8	100.8	98.9
Marokkaanse	0.2	21.6	163.7	111.4	86.2
Chinese	.	2.5	6.8	8.0	15.0
Surinaamse	.	.	21.7	8.5	8.5

Bron: CBS.

is deze groep bij de samenstelling van grafiek 2 in navolging van De Beer behandeld alsof het feitelijk om immigratie in de periode 1971-1975 ging. De aantallen zijn in feite 'uitgesmeerd' over een periode van vijf jaar.²⁷

Exacte cijfers voor de migratiecategorïen gezinshereniging en gezinsvorming zijn voor deze jaren niet beschikbaar. In De Beer et al. zijn ramingen gepresenteerd van de gezinsherenigende en de gezinsvormende migratie van Turken en Marokkanen.²⁸ Volgens deze ramingen kwam eind jaren zeventig ruim driekwart van de Turkse en Marokkaanse immigranten op grond van gezinshereniging naar ons land.

Immigranten na 1975: Surinamers, gezinsherenigers en asielmigranten

Eveneens van belang in de jaren zeventig was de toenemende immigratie vanuit Suriname. Al begin jaren zestig kwam er een migratiestroom vanuit Suriname naar Nederland op gang. Hiervoor zijn diverse redenen aan te geven. De economische situatie in Suriname verslechterde begin jaren zestig, terwijl de Nederlandse economie juist een sterke groei beleefde. Bovendien kwamen er steeds meer gunstige berichten vanuit Nederland van reeds gemigreerde Surinamers waardoor in Suriname een positief beeld van Nederland ontstond.²⁹ Ook de kettingmigratie kwam langzaam op gang: steeds meer Surinamers hadden een familielid in Nederland wonen. Toen Suriname eind 1975 onafhankelijk werd resulteerde dit in een piek in de immigratie vanuit dit land: in dat jaar vestigden zich bijna 40 duizend Surinamers in Nederland (Grafiek 5). De immigratiecijfers van Surinamers vertonen een tweede piek in de jaren 1979 en 1980. Dit was het gevolg van het aflopen van de overeenkomst tussen Nederland en Suriname volgens welke Surinamers tot vijf jaar na het uitroepen van de onafhankelijkheid voor de Nederlandse nationaliteit konden kiezen. Deze zogenaamde 'toescheidingsovereenkomst' liep in november 1980 af, waarna het voor Surinamers moeilijker werd toegang tot Nederland te krijgen.

In de tweede helft van de jaren tachtig nam de betekenis van de gezinsherenigende migratie vanuit Turkije en Marokko geleidelijk af. Daar stond een toename van de gezinsvormende migratie tegenover.³⁰ Van gezinsvormende migratie is sprake als men zich in een ander land vestigt met het oog op een huwelijk of samenwonen. Op het ogenblik is de gezinsvormende migratie van Turken en Marokkanen kwantitatief belangrijker dan de gezinsherenigende migratie. Uiteraard is er daarnaast ook gezinsvormende migratie vanuit andere landen, vooral vanuit Duitsland en België.

²⁷ De Beer, *Voorspelbaarheid van de buitenlandse migratie*.

²⁸ De Beer, Kuijper en Noordam, *Gezinsvormende, gezinsherenigende en retourmigratie van Turken en Marokkanen*.

²⁹ Van Amersfoort, *Surinamers in Nederland*.

³⁰ De Beer en Noordam, *Gezinsvormende immigratie van Turken en Marokkanen nu hoger dan gezinshereniging*.

In het midden van de jaren tachtig nam ook het aantal asielzoekers sterk toe. In 1985 dienden 6 duizend personen een asielverzoek in. In 1989, het jaar van de Val van de Muur, was dit aantal gestegen tot 14 duizend. Aanvankelijk leidde deze historische gebeurtenis tot een groeiend aantal asielzoekers uit een aantal Oost-Europese landen, met name Roemenië, Polen en de voormalige Sovjet-Unie. Door het oorlogsgeweld in voormalig Joegoslavië, dat eind 1991 losbarstte in Bosnië-Herzegovina, kwamen sinds die tijd grote aantallen vluchtelingen ('onthemden') vanuit dat gebied naar Nederland en andere West-Europese landen, met name Duitsland.

In de jaren negentig heeft de asielmigratie sterk aan betekenis gewonnen. Mede door de aanhoudende burgeroorlog in voormalig Joegoslavië en politieke onrust in o.a. Somalië nam het aantal asielzoekers midden jaren negentig sterk toe tot een recordaantal van 53 duizend in 1994. Lang niet alle asielzoekers worden als vluchteling erkend. Sommige asielzoekers genieten tijdelijke bescherming. Anderen worden niet als vluchteling erkend, maar mogen om humanitaire redenen blijven. Het aandeel van de asielzoekers die in Nederland mogen blijven wordt geschat op eenderde.³¹ Aangezien slechts een minderheid van de asielaanvragen wordt ingewilligd, wordt het effect op de totale bevolkingsomvang wat afgezwakt (Grafiek 9).

Het effect van de instroom van asielmigranten op de bevolkingssamenstelling is voor het eerst enigszins zichtbaar in de Registertelling van 1992. In dat jaar telde Nederland zo'n 17 duizend personen die geboren waren in (voormalig) Joegoslavië, 13 duizend Chinezen, 8 duizend Iraniërs en 5 duizend Somaliërs. Ook de eerste Afghanen en Irakezen registreerden zich in die tijd in een gemeentelijk bevolkingsregister (Tabel 5).

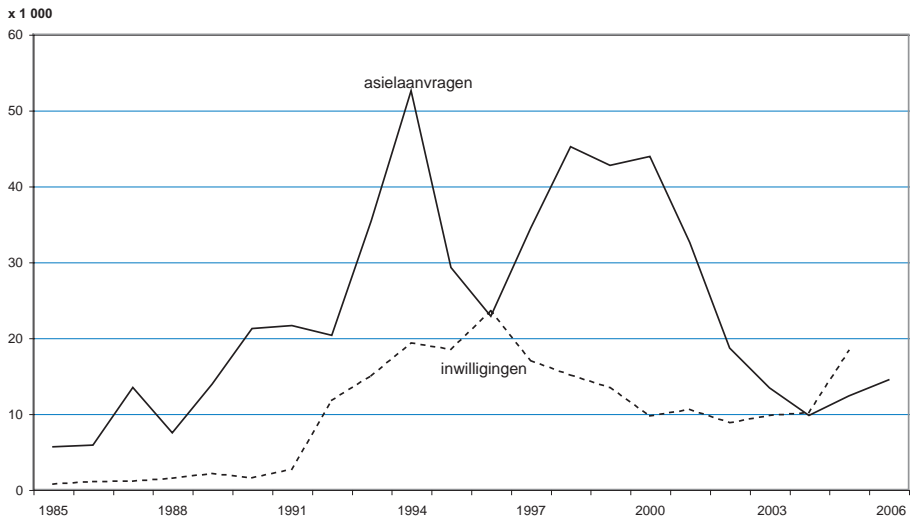
Naast het toenemende aantal is ook de samenstelling van de asielmigranten in de jaren negentig sterk gewijzigd. Waren in het begin van de jaren negentig veel asielmigranten afkomstig uit Somalië, in het midden van dit decennium kwamen de meeste migranten uit (voormalig) Joegoslavië, veelal vluchtelingen uit dit door oorlogsgeweld getroffen gebied. Eind jaren negentig waren Afghanistan, maar met name Irak de belangrijkste herkomstlanden van asielmigranten.

De laatste jaren: negatief migratiesaldo

Grote aantallen immigranten halverwege de jaren negentig leidden tot aanpassingen van het overheidsbeleid, met name op het gebied van de toelating van asielzoekers. Ook de eisen aan gezinsherenigers en gezinsvormers werden aangescherpt, onder andere door middel van hogere inkomensvereisten en verhoging van de leeftijdsgrens voor gezinsvormers. Tevens werden er, in internationaal verband, maatregelen genomen ter ontmoediging van illegale immigratie, onder meer door informatie-uitwisseling tussen Europese landen en instanties. Mede onder invloed van deze maatregelen is de immigratie sterk in omvang afgenomen.

31 Nicolaas, *Bevolkingsprognose 2006-2050: veronderstellingen over de asielmigratie*.

Grafiek 9. – Asielaanvragen en ingewilligde asielverzoeken in Nederland.

Bron: Immigratie- en Naturalisatiedienst.

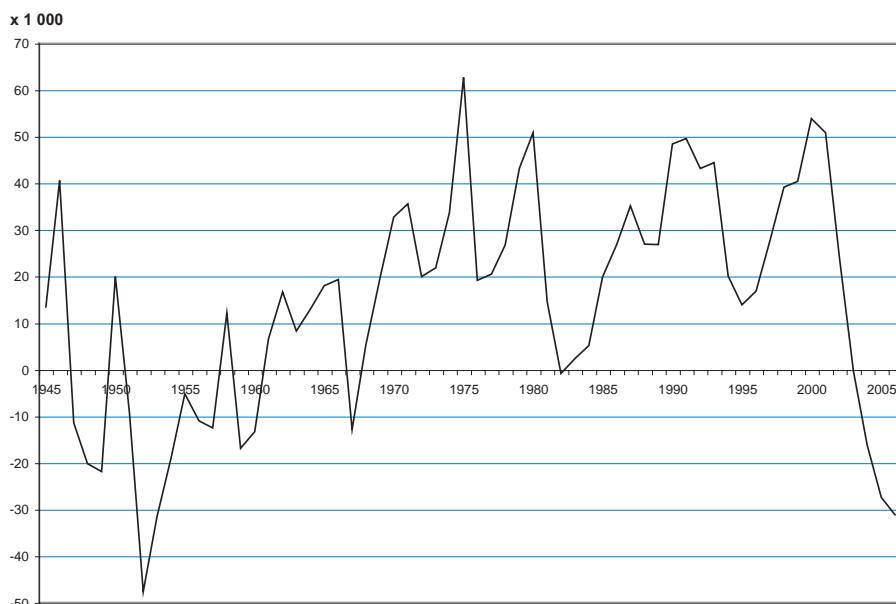
Ook economische factoren hebben een belangrijke rol gespeeld bij de dalende immigratie-aantallen. Nicolaas en Sprangers, bijvoorbeeld, leggen een relatie tussen immigratie uit de landen van de Europese Unie en de werkloosheid in Nederland, waarbij een stijging van de werkloosheid met 100 duizend mensen 2,5 duizend minder migranten uit de Europese Unie tot gevolg heeft.³² Kwamen er in elk van de jaren 2000 en 2001 nog ruim 130 duizend immigranten naar Nederland (waarvan 24 duizend uit de 24 EU-landen), in 2003 was dat aantal gedaald tot 105 duizend, waarvan 22 duizend uit de EU. Deze daling heeft zich tot en met 2005 voortgezet. In dat jaar vestigden zich 92 duizend immigranten in ons land, het laagste aantal sinds 1988. In 2006 volgde een lichte toename tot een niveau van iets boven de 100 duizend. Het aantal emigranten is de laatste jaren juist sterk toegenomen. Ook hier speelt de economische teruggang een rol, maar andere factoren zijn zeker ook van belang. Potentiële emigranten denken in het nieuwe land niet zozeer hun eigen levenssituatie te verbeteren, maar verwachten een verbetering van de kwaliteit van de samenleving, waarbij ruimte, natuur en stilte factoren van betekenis zijn.³³

Hoewel aan de daling van de immigratie in 2006 een einde is gekomen, hebben deze elkaar versterkende effecten in de afgelopen jaren (een dalende immigratie van 2002-2005 en een stijgende emigratie sinds 2000) een spectaculaire ontwikkeling van het *migratiesaldo* teweeg gebracht. Het *positieve* migratiesaldo

³² Nicolaas en Sprangers, *Internationale migratie: Nederland in een Europese context*, 13-35.

³³ Ter Bekke, van Dalen en Henkens, *Emigratie van Nederlanders: geprikkeld door bevolkingsdruk*.

Grafiek 10. – Saldo buitenlandse migratie, 1945-2006.

Bron: CBS.

dat in de jaren 2000 en 2001 nog ruim 50 duizend bedroeg, is sinds 2003 omgeslagen in een *negatief* saldo dat in 2006 ruim 31 duizend bedroeg (Grafiek 10). Voor een dergelijke omwenteling in zo'n korte tijd moeten we terug naar de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog toen het migratiesaldo daalde van +20 duizend in 1950 naar -48 duizend in 1952, het 'topjaar' van de emigratie. Ook het begin van de jaren tachtig kende een scherpe omslag in het migratiesaldo, zij het iets minder sterk. Destijds daalde het migratiesaldo, eveneens in een periode van economische teruggang, van +51 duizend naar -1 duizend.

In de eerste jaren van het nieuwe millennium is de samenstelling van de immigratie naar Nederland verder gewijzigd. Het aantal immigranten uit de vier traditionele herkomstlanden (Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen en Aruba) en het aantal asielmigranten neemt verder af. Uit sommige andere landen komen daarentegen juist meer immigranten. Na de uitbreiding van de Europese Unie per 1 mei 2004 met tien nieuwe lidstaten is met name de immigratie vanuit Polen fors toegenomen. De Polen vormden in 2006 met 8 duizend immigranten zelfs de grootste groep. Het gaat hierbij voor een belangrijk deel om arbeidsmigranten. Ook uit China komen steeds meer migranten, met name studenten.

In de bevolkingssamenstelling per 1 januari 2006 is deze veranderende immigratiestroom al enigszins zichtbaar. Zo verdubbelde het aantal Polen van 2001 op 2006 bijna van 17 duizend naar 30 duizend, terwijl het aantal Chinezen een toename kende van 50 procent en momenteel 35 duizend bedraagt (Tabel 5).

Het kenmerk nationaliteit in de bevolkingsstatistieken

Vanaf 1849 zijn vragen over de geboorte- en woonplaats in de volkstelling opgenomen. Dit verschaftte tevens informatie over het aantal personen dat buiten Nederland was geboren. Maar niet iedereen die buiten Nederland is geboren heeft een niet-Nederlandse nationaliteit. Ook maakt geboorte in Nederland iemand niet zonder meer tot Nederlander.³⁴ Pas in 1889 werd niet alleen naar geboorteplaats maar ook naar nationaliteit gevraagd.³⁵ Mogelijk hangt het opnemen van de vraag samen met een verdrag dat in 1889 tussen Nederland en België is gesloten om elkaar na iedere volkstelling gegevens te verstrekken over het aantal Nederlanders dat in België woont en het aantal Belgen dat in Nederland verblijft. Met Duitsland, Italië en Oostenrijk-Hongarije volgden soortgelijke afspraken in 1893.³⁶ Van Eijl en Lucassen vermoeden dat deze afspraken van invloed zijn geweest op de zich steeds wijzigende en verdergaande uitsplitsing naar nationaliteit bij de uitkomsten van de tellingen. In 1920 werden ook vragen gesteld over de verandering van nationaliteit door naturalisatie en voor vrouwen door huwelijk. Vanaf 1889 werd ook gevraagd naar de beroepsarbeid van vreemdelingen, maar pas bij de Volkstelling 1899 zijn hierover ook uitkomsten gepubliceerd. Afhankelijk van de financiële middelen waren de uitsplitsingen beperkter of gedetailleerder.³⁷

De Volkstelling 1889 wees uit dat één procent van de bevolking een niet-Nederlandse nationaliteit bezat (Grafiek 1). In 1900 was dit percentage vrijwel ongewijzigd, waarna het steeg tot ruim 2 in het begin van de jaren dertig.³⁸ Vooral Duitsers en Belgen zochten hun toevlucht in Nederland. Hetzelfde geldt waarschijnlijk ook voor de periode 1931-1940. Vanwege het ontbreken van officiële cijfers is niet bekend hoe groot de fractie niet-Nederlanders was vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Uit cijfers van de Volkstelling van 1947 blijkt dat na de oorlog het aandeel niet-Nederlanders was gedaald tot het niveau van rond 1900. Tot het begin van de jaren zestig groeide het aantal niet-Nederlanders ongeveer even snel als de totale bevolking. Daarna zorgde vooral de komst van arbeidsmigranten uit de wervingslanden (de 'gastarbeiders') voor een snelle stijging van het aantal niet-Nederlanders. Het hoogste aantal niet-Nederlanders werd bereikt op 1 januari 1994: 780 duizend personen, ofwel 5,1 procent van de bevolking, hadden op dat moment een andere dan de Nederlandse nationaliteit. Door het forse aantal naturalisaties is het aantal sindsdien teruggelopen tot ongeveer 690 duizend in 2006.

Het kenmerk nationaliteit is in de loop der jaren steeds minder geschikt geworden om de omvang van bepaalde bevolkingsgroepen te bepalen. Allereerst zijn er

34 Van Eijl en Lucassen, *Tellen en geteld worden*.

35 Van Maarseveen, *Volkstellingen 1795-1971*, 73.

36 CCS, *Uitkomsten der zevende tienjaarlijksche volkstelling*. CBS, *Inleiding tot de uitkomsten der achtste algemeene tienjaarlijksche volkstelling*.

37 Van Maarseveen, *Volkstellingen 1795-1971*, 38-39.

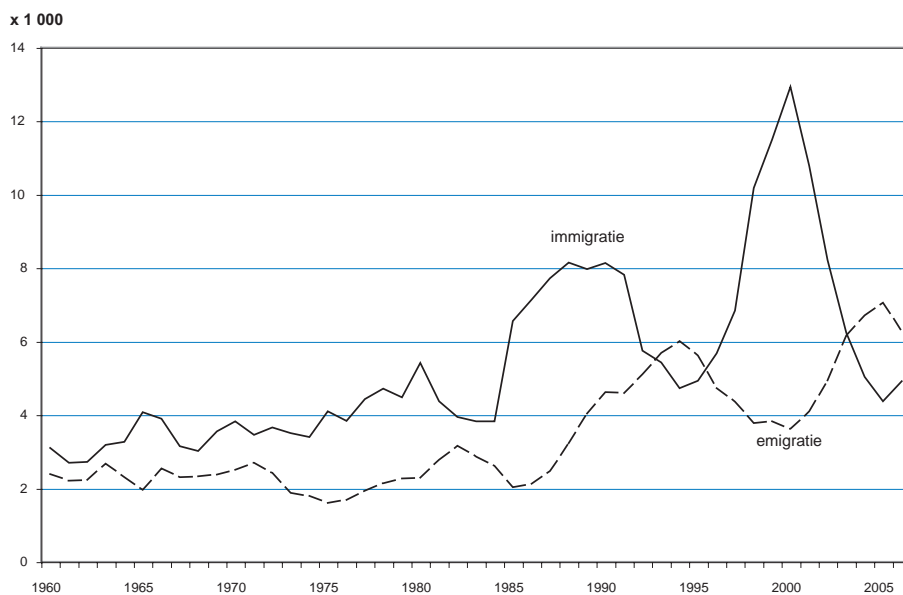
38 CBS, *Volkstelling 31 december 1930*.

bevolkingsgroepen die op basis van nationaliteit niet of nauwelijks in kaart kunnen worden gebracht. Antillianen en Arubanen, bijvoorbeeld, hebben altijd de Nederlandse nationaliteit. Van de Surinamers in Nederland (geboorteland Suriname) heeft nog geen vijf procent de Surinaamse nationaliteit. Bovendien kan de omvang van andere groepen, die in het verleden heel behoorlijk met het kenmerk nationaliteit konden worden beschreven, steeds minder nauwkeurig worden bepaald vanwege het grote aantal naturalisaties. Turken en Marokkanen zijn hier de bekendste voorbeelden van. In de Volkstelling van 1971, bijvoorbeeld, had 98 procent van de 28 duizend personen met geboorteland Turkije ook de Turkse nationaliteit. Van de 21 duizend Marokkanen had een vergelijkbaar percentage de Marokkaanse nationaliteit.

De grote aantallen naturalisaties in met name de jaren negentig hebben verandering gebracht in deze percentages waardoor de Turkse en Marokkaanse bevolkingsgroepen niet meer goed in beeld zijn te brengen met het kenmerk nationaliteit. Zo had 60 procent van de personen met geboorteland Turkije op 1 januari 2006 de Nederlandse nationaliteit. Voor Marokkanen geldt een vergelijkbaar percentage.

Het onderscheid naar nationaliteit in de migratiestromen van en naar Nederland is wel van belang omdat Nederlandse emigranten over het algemeen vrij eenvoudig weer terug kunnen keren naar Nederland. Zo vond er, bijvoorbeeld, in

Grafiek 11. – Buitenlandse migratie van Nederlanders met de Nederlandse Antillen en Aruba, 1960-2006.

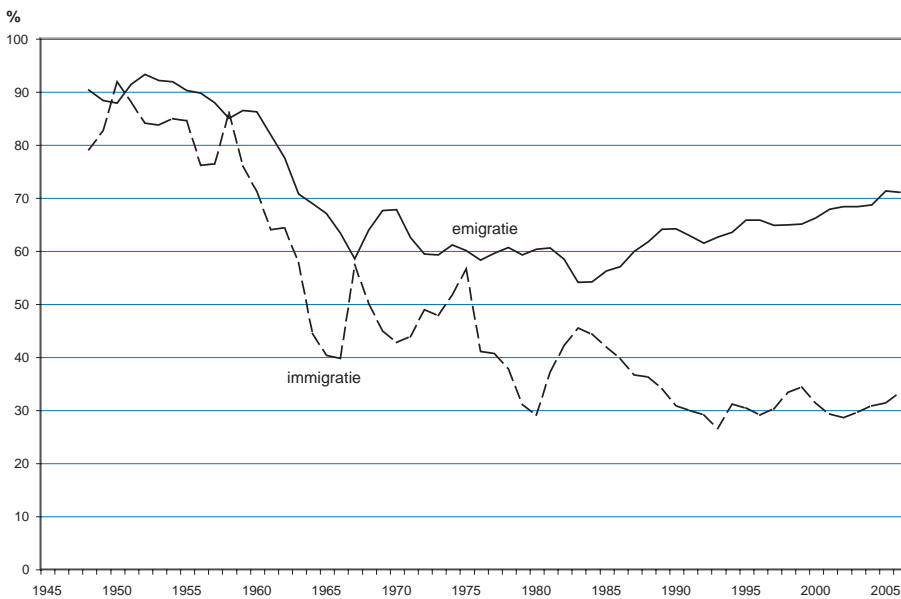
Bron: CBS.

de jaren negentig van de twintigste eeuw omvangrijke retourmigratie plaats tussen Nederland en de Nederlandse Antillen en Aruba. In de eerste helft van dit decennium steeg het aantal emigranten naar de Antillen, mede als gevolg van de verslechterde economische situatie in Nederland. Tijdens de opleving van de economie in Nederland in de tweede helft van de jaren negentig keerden velen van hen terug naar Nederland: het aantal immigranten vanuit de eilanden bereikte in 2000 een recordaantal van 12 duizend (Grafiek 11). De laatste jaren is, geheel in lijn met het algemene beeld dat voor de totale buitenlandse migratie geldt, het migratiesaldo met de Antillen licht negatief.

Over de periode vóór 1948 werd in de statistiek van de buitenlandse migratie geen onderscheid gemaakt naar nationaliteit. Vanaf 1948 is deze informatie wel beschikbaar (Grafiek 12).

In de jaren vijftig had het overgrote deel van zowel de immigranten als de emigranten de Nederlandse nationaliteit. Bij de immigratie ging het in deze periode voor een belangrijk deel om personen uit het voormalige Nederlands Indië. Met het op gang komen van de arbeidsmigratie uit Mediterrane landen in de jaren zestig en zeventig steeg ook het aandeel van de niet-Nederlanders in de immigratie, van 29 procent in 1960 tot 70 procent begin jaren negentig. De stijging van het percentage Nederlandse immigranten in het begin van de jaren zeventig bereikte in 1975 een piek. In het jaar van de onafhankelijkheid van Suriname vestigden

Grafiek 12. – Aandeel personen met de Nederlandse nationaliteit in de buitenlandse migratie, 1948-2006.

Bron: CBS.

zich bijna 40 duizend personen met de *Nederlandse* nationaliteit vanuit Suriname in ons land. Ook de lage percentages van 1979 en 1980 hangen voor een deel samen met de komst van Surinamers, in dit geval met de *Surinaamse* nationaliteit. Bovendien vestigden zich in 1979 en 1980 veel Turken en Marokkanen in ons land, hetgeen een neerwaarts effect had op het aandeel Nederlanders in de immigratie.

De laatste jaren is een geleidelijke stijging zichtbaar van het aandeel Nederlanders in de emigratie. Dit kan te maken hebben met de eerder genoemde toegenomen vertrekgenueidheid van potentiële, Nederlandse, emigranten die in het nieuwe land een betere kwaliteit van de samenleving denken aan te treffen.

Bijna een vijfde van de immigranten met een Nederlandse nationaliteit komt de laatste jaren uit de Nederlandse Antillen en Aruba. Uit elk van de landen België en Duitsland komt nog eens zo'n twaalf procent van de Nederlandse immigranten. België blijft het aantrekkelijkste land van bestemming voor Nederlandse emigranten. Eenzesde van de Nederlanders vertrekt naar onze zuiderburen. Duitsland, de Nederlandse Antillen en Aruba en het Verenigd Koninkrijk zijn goed voor elk ruim tien procent van de emigranten met een Nederlandse nationaliteit.

Eerste en tweede generatie allochtonen

In het voorgaande is een overzicht gegeven van de bevolkingssamenstelling naar geboorteland c.q. nationaliteit van personen om een vergelijking gedurende een lange periode mogelijk te maken. Vóór 1990 is er geen informatie beschikbaar over het geboorteland van de ouders zodat een afbakening van de tweede generatie allochtonen (persoon zelf in Nederland geboren en minstens één van de ouders in het buitenland geboren) niet mogelijk is. Met de Registertelling van 1990, waarbij uit de gemeentelijke persoonsregisters een telling is gehouden van de bevolking naar geboorteland, geboorteland moeder, geboorteland vader en nationaliteit, is deze informatie wel beschikbaar en kan een onderscheid worden gemaakt tussen de eerste en tweede generatie allochtonen. De allochtone bevolking is gegroeid van 2,035 miljoen in 1990 naar 3,173 miljoen in 2007 (Tabel 6). De eerste generatie allochtonen groeide in deze periode met ruim 600 duizend personen, terwijl de tweede generatie met 500 duizend personen toenam. De laatste jaren echter is de tweede generatie sterker gegroeid dan de eerste generatie, met name door een teruglopende immigratie. De autochtone bevolking kende in deze periode een bescheiden groei van bijna drie procent.

Nabeschuwing

Als we rekening houden met de door Oomens geraamde aantallen migranten over de periode 1796-1865, dan bedraagt het aantal immigranten in de periode 1796-2006 bij benadering 7,3 miljoen. Het aantal emigranten over de laatste twee eeuwen komt dan globaal uit op 6,7 miljoen. Per saldo hebben zich in de afgelopen twee eeuwen 600 duizend personen een plaats in de Nederlandse samenleving

Tabel 6. – Bevolking naar herkomstgroepering en generatie, 1 januari¹⁾.

× 1000

	waarvan								
	Totaal			eerste generatie allochtonen			tweede generatie allochtonen		
	1990	2001	2007*	1990	2001	2007*	1990	2001	2007
Totale bevolking	14892.6	15987.1	16356.9	977.0	1489.0	1604.3	1058.0	1381.3	1568.2
Autochtoon	12857.6	13116.9	13184.4						
Niet-westers allochtoon²⁾	831.0	1483.2	1739.6	562.2	928.6	1016.3	268.8	554.6	723.3
waaronder:									
Turkije	203.4	319.6	368.7	139.8	181.6	195.3	63.7	138.0	173.5
Suriname	224.1	308.8	333.5	147.9	184.7	186.2	76.2	124.1	147.3
Marokko	164.3	272.8	329.6	113.7	155.7	168.1	50.6	117.1	161.5
Nederlandse Antillen + Aruba	68.5	117.1	129.6	44.9	76.8	78.7	23.7	40.3	50.9
China	15.5	32.3	46.0	9.8	21.9	31.9	5.7	10.4	14.1
Irak	1.4	38.2	43.9	1.0	33.7	34.7	0.4	4.5	9.2
Afghanistan	0.6	26.4	37.2	0.5	24.3	31.3	0.1	2.1	5.9
Iran	5.6	24.6	29.0	4.8	21.2	23.6	0.8	3.4	5.4
Somalië	2.0	29.6	18.8	1.9	21.7	12.9	0.1	7.9	5.9
Westers allochtoon³⁾	1204.0	1387.0	1432.8	414.8	560.4	588.0	789.2	826.6	844.8
waaronder:									
Indonesië (incl. voormalig Nederlands-Indië)	404.2	403.9	390.0	140.0	138.9	126.2	264.2	265.0	263.8
Duitsland	391.6	398.8	381.2	90.0	106.4	101.4	301.6	292.4	279.9
België	111.8	113.1	112.1	28.9	35.4	36.1	82.9	77.7	76.1
voormalig Joegoslavië	22.4	71.4	76.5	13.4	53.7	52.9	8.9	17.7	26.3
Verenigd Koninkrijk	55.5	71.9	75.8	32.9	42.9	42.7	22.7	29.0	33.1
Polen	16.7	30.6	51.5	7.2	17.0	35.0	9.5	13.6	16.5
voormalige Sovjet Unie	6.3	28.7	47.5	1.7	21.5	36.0	4.6	7.2	11.5

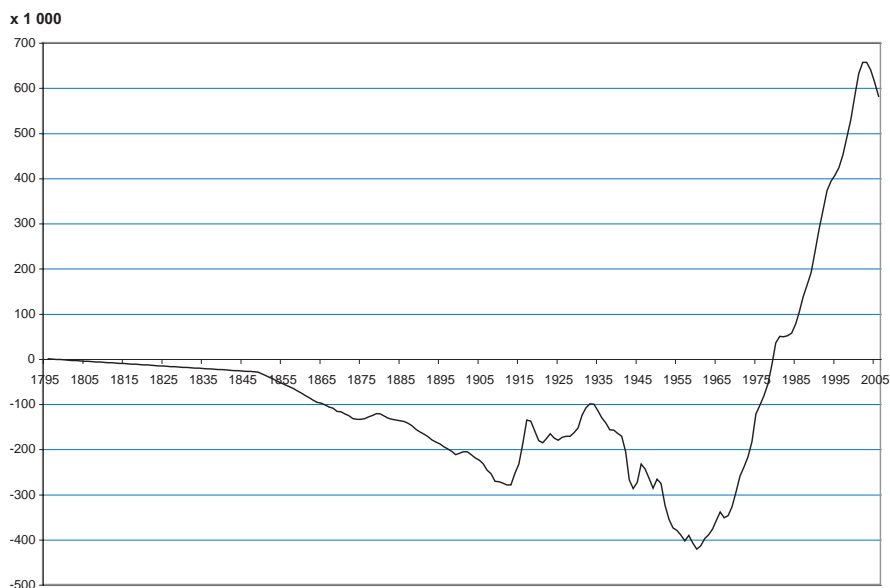
¹⁾ Autochtonen zijn personen van wie beide ouders in Nederland zijn geboren.
Allochtonen zijn personen van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren.
De eerste generatie bestaat uit personen die zelf ook in het buitenland zijn geboren.
De tweede generatie bestaat uit personen die zelf in Nederland zijn geboren.

²⁾ Afrika (excl. Marokko), Azië (excl. Indonesië en Japan), Latijns-Amerika (excl. Suriname, Nederlandse Antillen en Aruba).

³⁾ Overig Europa, Noord-Amerika, Indonesië, Japan en Oceanië.

Bron: CBS.

Grafiek 13. – Cumulatief migratiesaldo, 1796-2006.

Bron: CBS / Oomens (1989).

verworven. In Grafiek 13 is weergegeven hoe dit saldo in de loop van de jaren is opgebouwd.

Het beeld verschilt sterk per periode. Over de negentiende eeuw is het migratiesaldo overwegend negatief geweest. Een combinatie van de ramingen van Oomens voor de periode 1796-1865 gecombineerd met de cijfers uit de statistiek van de buitenlandse migratie vanaf 1865 geeft aan dat er in de negentiende eeuw bij benadering per saldo ruim 200 duizend personen zijn geëmigreerd. Vooral de Verenigde Staten van Amerika, Duitsland en België waren als emigratielanden in trek. In de eerste helft van de twintigste eeuw hielden de immigratie en de emigratie elkaar globaal in evenwicht en was er een gering vertrekoverschot van 74 duizend personen. Het beeld van de migratie werd gedurende deze periode in de eerste plaats bepaald door de politieke ontwikkelingen: Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog, joodse vluchtelingen in de jaren dertig en de deportaties van joden en de tewerkstelling van Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog. De immigratie in de tweede helft van de vorige eeuw was echter veel hoger dan de emigratie: per saldo kwamen er 825 duizend personen in deze 50 jaar naar Nederland. Met name de laatste 25 jaar van de twintigste eeuw kende een fors migratieoverschot. In deze periode kwamen er per saldo gemiddeld bijna 30 duizend immigranten per jaar naar ons land (Tabel 7).

In de tweede helft van de twintigste eeuw arriveerden aanvankelijk veel immigranten uit de voormalige koloniën: eerst vanuit Indonesië, later vanuit Suriname.

Tabel 7. – Buitenlandse migratie: gemiddelden per jaar voor een aantal perioden, 1796-2006.

	Immigratie	Emigratie	Saldo	Immigratie	Emigratie	Saldo
	× 1000			per 1 000 van de gemiddelde bevolking per tijdvak		
1796-1864 ¹⁾	1.6	3.0	-1.4	0.6	1.1	-0.5
1865-1899	12.5	15.8	-3.3	2.9	3.7	-0.8
1900-1924	35.6	34.1	1.5	5.7	5.5	0.2
1925-1949	41.3	45.7	-4.5	4.8	5.3	-0.5
1950-1974	63.9	59.8	4.1	5.4	5.1	0.3
1975-1999	98.4	69.4	28.9	6.7	4.7	2.0
2000-2006	111.4	103.7	7.7	6.9	6.4	0.5

Bron: CBS / Oomens (1989).

¹⁾ Ramingen Oomens (1989).

In de jaren vijftig vertrokken ca. 350 duizend Nederlanders naar Canada, de Verenigde Staten, Australië en andere emigratielanden. Met het veranderende economische klimaat veranderde in de jaren zestig ook het karakter van de migratiestromen. In deze periode vestigden zich veel arbeidsmigranten vanuit mediterrane landen in Nederland. In de jaren zeventig lieten veel van deze zogenaamde 'gastarbeiders' hun gezinsleden in het kader van gezinshereniging overkomen en vanaf de jaren tachtig werd de gezinsvormende migratie voor Nederland een factor van betekenis. In de jaren negentig van de twintigste eeuw is het aantal asielzoekers onder de immigranten sterk toegenomen. De laatste jaren is er een daling zichtbaar. Sinds 2003 hebben per saldo 75 duizend migranten Nederland verlaten. Ten slotte is over de gehele twintigste eeuw de migratie vanuit andere Europese landen van betekenis geweest, in het bijzonder vanuit Duitsland en België.

Hiervoor is een overzicht gegeven van de belangrijkste migratiestromen in diverse perioden. Nadeel van een dergelijke aanpak is dat meer langdurige, continue immigratiestromen onderbelicht blijven ten opzichte van migratiegolven met een meer tijdelijk karakter. Als voorbeeld van continue stromen kunnen worden genoemd de immigratiestromen uit andere West-Europese landen, in het bijzonder vanuit Duitsland, maar ook vanuit België en het Verenigd Koninkrijk. Op 1 januari 2007 woonden er bijvoorbeeld ruim 100 duizend eerste generatie Duitsers in ons land. Het aantal eerste generatie Britten en Belgen per die datum bedroeg respectievelijk 43 duizend en 36 duizend.

De veranderde samenstelling van de migratiestromen in combinatie met continue stromen zoals hiervoor aangegeven, hebben geleid tot een enorme diversiteit

in bevolkingsgroepen in Nederland. Zo waren er op 1 januari 2007 personen van ruim 220 verschillende herkomstgroeperingen in Nederland woonachtig, variërend van een enkele bewoner uit de Oceanische eilanden Guam en Nauru tot 390 duizend voor de grootste groep, de Indonesiërs.

Literatuur

- Alders, M. en Nicolaas, H., 'Administratieve correcties in de bevolkingsstatistieken', in: *Bevolkingstrends*, jrg. 51, nr. 4 (Voorburg/Heerlen 2003), 46-51.
- Amersfoort, J.M.M. van, *Surinamers in Nederland*. AO-boekje 1388 (Amsterdam 1971).
- Beer, J. de, 'Voorspelbaarheid van de buitenlandse migratie', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, jrg. 38, nr. 5 (Voorburg/Heerlen 1990), 14-25.
- Beer, J. de, H. Kuijper en R. Noordam, 'Gezinsvormende, gezinsherenigende en retournemigratie van Turken en Marokkanen', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, jrg. 39, nr. 1 (Voorburg/Heerlen 1991), 38-49.
- Beer, J. de en R. Noordam, 'Gezinsvormende immigratie van Turken en Marokkanen nu hoger dan gezinshereniging', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, jrg. 40, nr. 11 (Voorburg/Heerlen 1992), 6-8.
- Bekke, S. ter, H.P. van Dalen en K. Henkens, 'Emigratie van Nederlanders: geprikkeld door bevolkingsdruk', in: *Demos* jrg. 21, nr. 4 (Den Haag 2005), 25-28.
- Briels, J., *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem 1978).
- CBS, *Inleiding tot de uitkomsten der achtste algemeene tienjaarlijksche volkstelling van een en dertig december 1899 en daaraan verbonden beroepstelling en woningstatistiek, in vergelijking zooveel mogelijk met de uitkomsten van vroegere tellingen* (Den Haag 1904). Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe Volgreeks nr. XXII.
- CBS, *Volkstelling 31 december 1930*. Deel II. Leeftijd, burgerlijke staat, samenwoning, geboorteplaats, nationaliteit (Den Haag 1934).
- CBS, *Statistiek van de buitenlandse migratie 1965-1966*. (Staatsuitgeverij, Den Haag 1968).
- CBS, 'Bevolkingscijfers: wie tellen mee en wie niet?', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, jrg. 48, nr. 7 (Voorburg/Heerlen 2000), 7-8.
- CCS, *Uitkomsten der zevende tienjaarlijksche volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten december 1889 (met uitzondering van de Beroepstelling)*. Overzicht van de uitkomsten, ... bewerkt door de Centrale Commissie voor de Statistiek. ('s-Gravenhage 1893).
- Cottaar, A. en W. Willems, *Indische Nederlanders* (Moesson, Den Haag 1984).
- Erf, R.F. van der, 'Buitenlandse migratie', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, jrg. 37, nr. 10 (Voorburg/Heerlen 1989), 18-19.
- Eijl, C.J. van en L.A.C.J. Lucassen, 'Tellen en geteld worden. Vreemdelingen in de Nederlandse volks- en beroepstellingen (1899-1971)', in: Van Maarseveen en Doorn (ed.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 159-184.

- Groenendael, A.J.M. van, *Dilemma's van regelgeving. De regularisatie van illegale buitenlandse werknemers; 1975-1983. Een case study naar het functioneren van regels als instrument van overheidsbeleid.* (Alphen aan de Rijn/Utrecht 1986).
- Heijdt, H. van der, 'In Nederland woonachtige personen van Duitse origine, 1 januari 1990', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, jrg. 40, nr. 6 (Voorburg/Heerlen 1992), 6-7.
- Keilman, N.W., F.W.A. van Poppel, N. van Nimwegen et al., *De demografische situatie in Nederland in en rondom de Tweede Wereldoorlog* (NIDI, Voorburg 1985).
- Lucassen, J. en R. Penninx, *Nieuwkomers. Immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985* (Amsterdam 1985).
- Lucassen, J. en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1999).
- Maarseveen, J.G.S.J. van en P.K. Doorn (ed.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001).
- Maarseveen, J.G.S.J. van (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg/Heerlen 2002).
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Volkstellingen 1795-1971', in: J.G.S.J. van Maarseveen (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg/Heerlen 2002), 15-88.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Intrekking Volkstellingenwet. Registertellingen; op weg naar volkstellingen nieuwe stijl 1979-2000', in: J.G.S.J. van Maarseveen (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg/Heerlen 2002), 89-114.
- Nicolaas, H. en A.H. Sprangers, 'Internationale migratie: Nederland in een Europese context', in: *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief*, boekaflevering bij jaargang 81 (2006) van het tijdschrift Mens en Maatschappij (Amsterdam 2006), 13-35.
- Nicolaas, H., 'Bevolkingsprognose 2006-2050: veronderstellingen over de asielmigratie', in: *Bevolkingstrends* jrg. 54, nr. 4 (Voorburg/Heerlen 2006), 78-84.
- Oomens, C.A., *De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw*, Statistische onderzoeken nr. M35 (Den Haag 1989, CBS-publicaties).
- Oomens, C.A., *Emigratie in de negentiende eeuw*. Supplement bij de publicatie 'De loop van de bevolking in de negentiende eeuw. Statistische onderzoeken nr. M35', (Voorburg/Heerlen 1989).
- Prins, C.J.M., 'Registertelling naar nationaliteit en geboorteland, 1 januari 1990', in: *Maandstatistiek van de bevolking* jrg. 39, nr. 1 (Voorburg/Heerlen 1991), 18-37.
- Sprangers, A.H., 'Twee eeuwen buitenlandse migratie', in: *Maandstatistiek van de bevolking* jrg. 41, nr. 6 (Voorburg/Heerlen 1993), 32-37.

Vergrijzing in Nederland, 1899-2000.

De historische wortels van een modern probleem

Th.L.M. Engelen

Deze bijdrage laat zien dat de bestudering van historische wortels van contemporaine maatschappelijke problemen een interessante discussiebijdrage kan leveren. Neem nu de vergrijzing. De veroudering van de bevolking is een proces dat al begon rond 1900. Waarom heeft het dan tot de jaren tachtig geduurd voor de noodklok werd geluid? De plotselinge en snel in omvang toenemende belangstelling is niet te verklaren uit nieuwe ontwikkelingen, maar uit de bijziendheid van beleidsmakers vóór die tijd. Ook bij de ernst van het probleem kunnen historische kanttekeningen worden geplaatst. De totale druk in 2000 was lager dan hij ooit was in de loop van de twintigste eeuw. En trouwens, waarom houdt Nederland zo star vast aan de leeftijd waarop haar inwoners de overstap naar 'oud' maken? Aangezien mensen langer in goede gezondheid leven, moet dit uiteindelijk vertaald worden in een verschuiving van de pensioengerechtigde leeftijd. Deze bijdrage bepleit, kortom, een historische bezinning op en een relativering van het doemdenken over vergrijzing.

Inleiding

Er waart de laatste decennia weer eens een spook door Europa. Terwijl de 'ismen' op apegapen lagen, de internetbel de koersen omhoog stuwde en valse profeten het eind van de geschiedenis aankondigden, verscheen er aan de horizon een verontrustend verschijnsel. Eerst werd het nog weggedrukt door de onverwachte economische malaise na het barsten van de genoemde bel en door oorlogen die geacht werden voor eens en altijd het terrorisme te elimineren. Gaandeweg echter nam het spook duidelijker vormen aan en alhoewel we het inmiddels vergrijzing hebben genoemd, verbergt het spreekwoordelijke laken nog steeds de precieze vorm en omvang van de bedreiging. En dus bakkeleien media, politici en wetenschappers naar hartelust over de mogelijke oplossingen. Zoals zo vaak ontbreekt in deze discussie de inbreng van historici, of in elk geval de inbreng van hen die omkijken alvorens vooruit te kijken.

Zo is bijvoorbeeld bij mijn weten de vraag niet gesteld hoe het komt dat we als samenleving door de vergrijzing zijn overvallen als ware het een natuurramp. Was niet eerder te voorzien dat de leeftijdspiramide een vorm aannam die door de naam niet meer gedekt werd? Vanaf wanneer drong het spook trouwens door in het maatschappelijke debat? En als we ons achteraf, met de *benefit of hindsight*, verbazen over dat late tijdstip, welke mechanismen waren daarvoor verantwoordelijk? Een andere kwestie is de definitie van 'vergrijzing'. Wat is precies het probleem? En natuurlijk, wat zouden historici hierover kunnen zeggen en welke dimensie zouden zij zo aan het debat kunnen toevoegen?

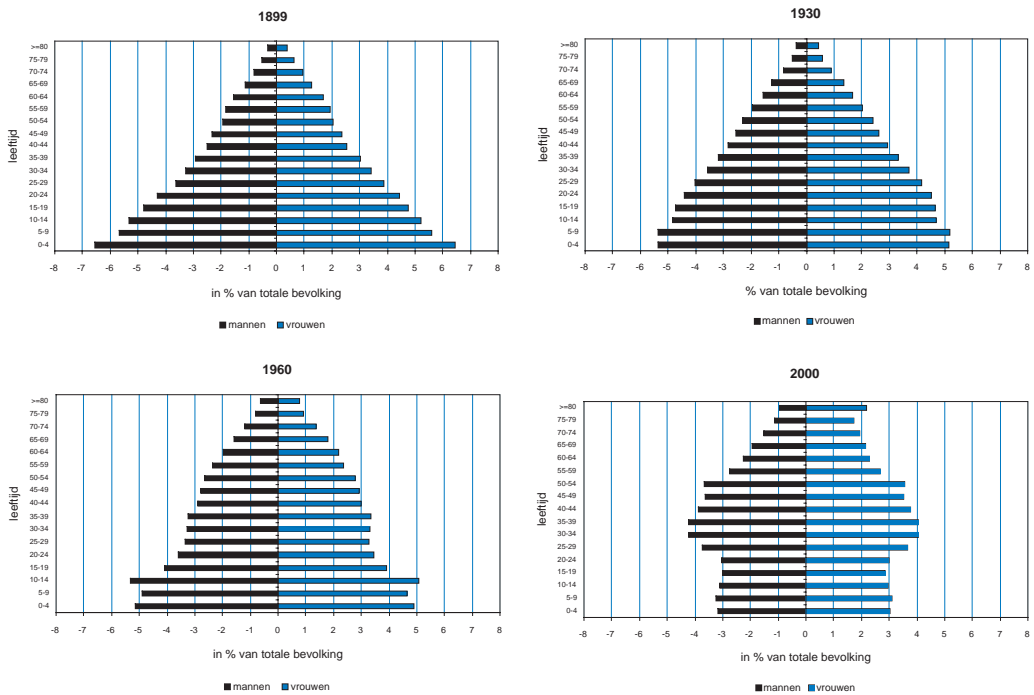
Met deze vragen in het achterhoofd wordt in dit artikel een beschrijving van de veranderende leeftijdsopbouw in het Nederland van de twintigste eeuw gegeven. De nu digitaal beschikbare volkstellingen bieden volop materiaal om dat proces te beschrijven. Interessant daarbij is ook welke regionale verschillen er mogelijk-kerwijze zijn opgetreden. Dat er daarnaast een differentiële leeftijdsontwikkeling naar sociale groep is opgetreden, spreekt haast vanzelf. Helaas informeren de volkstellingen ons niet op dit punt. In dit kader beoog ik hier dan ook niet een omvattende analyse te bieden, maar een eerste beschrijvende aanzet die hopelijk tot verdere studie zal leiden.

De vergrijzing in de twintigste eeuw statistisch in kaart gebracht

Lasten we beginnen met een presentatie van de grote lijnen van de vergrijzing in de twintigste eeuw aan de hand van gegevens uit vier min of meer gelijkelijk over de eeuw verspreide volkstellingen, namelijk die van 1899, 1930, 1960 en 2000. Voor deze vier momentopnamen heb ik bevolkingspiramides gemaakt die de algemene ontwikkeling van de leeftijdsopbouw goed weergeven.

De vier grafieken tonen het inmiddels vertrouwde beeld van moderniserende landen. In 1899 had ons land een leeftijdsopbouw die hoort bij pre- en

Grafiek 1. – Bevolkingspiramides Nederland.

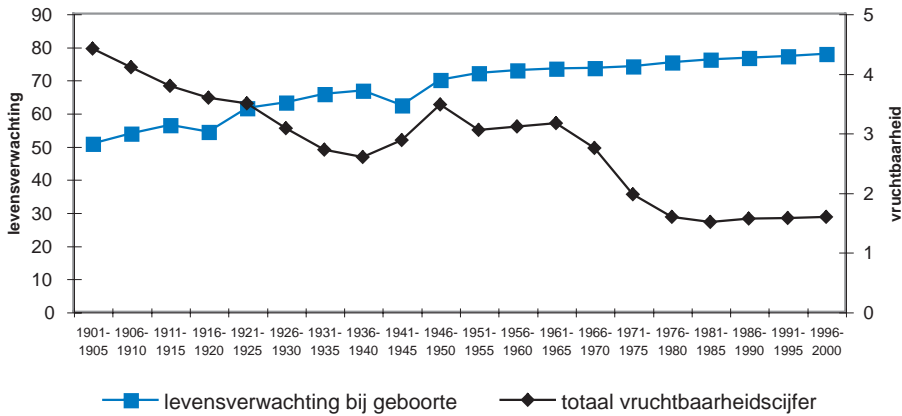
Bron: www.volkstellingen.nl

vroegindustriële samenlevingen, met een brede basis, als gevolg van hoge vruchtbaarheid, en een geleidelijk spits toelopende top, als gevolg van de relatief hoge sterfte in alle leeftijdsgroepen. Het verschil met 1930 is nadrukkelijk zichtbaar. Dat de vruchtbaarheidsdaling, de daling van het gemiddeld aantal kinderen per (gehuwde) vrouw uiteindelijk ook in Nederland wortel had geschoten, wordt weerspiegeld in de smallere basis van de piramide. Was in 1899 nog tussen de 6 en 7 procent van de bevolking jonger dan 5 jaar, in 1930 lag die waarde al tussen de 5 en 6. In 1960 zien we voor het eerst de gestegen levensverwachting terug in de vorm van de grafiek. Het bovenste deel vertoont nu een klokvorm eerder dan een piramidevorm. Met name tussen 30 en 60 jaar is de dood minder actief dan op de voorgaande peilmomenten. In de leeftijdsopbouw van 2000 herkennen we een populatie die al 25 jaar een lage en stabiele vruchtbaarheid kent. De uitstulpingen tussen 25 en 50 jaar zijn het resultaat van de naoorlogse geboortegolf en vormen meteen de meest acute aanleiding voor het debat over vergrijzing. Voor het eerst is nu ook het overschot van vrouwen op zeer hoge leeftijd zichtbaar.

Over de verklaring voor deze globale ontwikkeling bestaat geen verschil van mening. De vergrijzing van de bevolking, hier vooralsnog neutraal gedefinieerd als het stijgen van de gemiddelde leeftijd, werd aan twee kanten van de leeftijdspiramide bevorderd. De afname van de huwelijksvruchtbaarheid zorgde voor een 'ontgroening' die ook op zichzelf al zou hebben geleid tot een relatieve verschuiving van de bevolkingsopbouw naar hogere leeftijdsgroepen. Tegelijkertijd echter nam de levensverwachting toe en de combinatie van beide effecten resulteerde in de situatie die tegenwoordig als zorgelijk wordt beschreven, namelijk een situatie waarin de verhouding van het actieve deel ten opzichte van het niet-actieve deel van de bevolking vermindert. Uit Grafiek 2 kunnen we afleiden dat de levensverwachting bij geboorte gestaag toenam, met slechts een kleine onderbreking ten tijde van de twee wereldoorlogen. De gemiddelde levensverwachting bij geboorte voor mannen en vrouwen samen was iets meer dan 50 jaar in 1900 en steeg tot 78 in 2000. Het is van belang nog eens het revolutionaire karakter van deze ontwikkeling te benadrukken. Een stijging in levensverwachting van 56 procent binnen een eeuw is historisch gezien uniek.

De vruchtbaarheid kende een zo mogelijk nog uitgesprokener verloop. Gemiddeld kregen Nederlandse vrouwen in 1900 nog 4,4 kind, maar vanaf dat moment trad een structurele daling op naar 1,6 kind in 2000. Opvallend is zeker dat een niveau van 2,6 kind al bereikt werd in de periode 1936-1940. Volgens is de naoorlogse geboortegolf duidelijk zichtbaar in de grafiek. Pas in 1970 bereikte de vruchtbaarheid weer zijn vooroorlogse waarde, waarna een verdere daling inzette tot 1981-1985. Vanaf dat moment was er sprake van een zekere stabilisatie. Kortom, de parameters van de vergrijzing in Nederland zijn eenvoudig samen te vatten met de constatering dat tussen 1900 en 2000 de levensverwachting steeg met meer dan de helft en de vruchtbaarheid daalde met 64 procent.

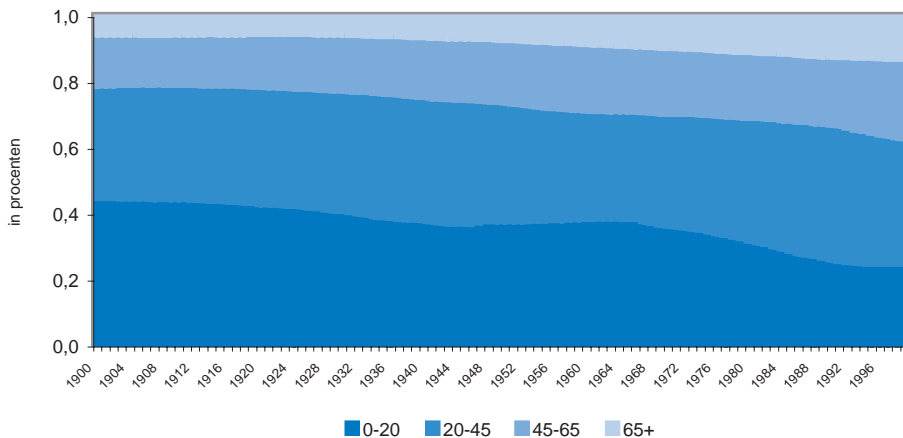
Grafiek 2. – Levensverwachting en Totaal Vruchtbaarheidscijfer, Nederland 1900-2000.

Bron: CBS, Statline.

De voorgaande beschrijving presenteert vergrijzing als een verschijnsel dat zich al vroeg in de twintigste eeuw manifesteerde en als zodanig al vroeg te onderkennen had kunnen zijn. Het enige nieuwe feit is de plotselinge vruchtbaarheidsstijging tussen 1945 en 1965. Historische actoren leven echter in een chronologisch continuüm en hun bewustzijn wordt niet gedirigeerd door momentopnamen om de 30 of 40 jaar. Kijken we naar de diachrone ontwikkeling van de veranderingen in leeftijdsopbouw dan zien wij wat deze actoren zagen. Grafiek 3 laat

Grafiek 3. – Leeftijdsopbouw Nederlandse bevolking, 1900-2000.

Bron: CBS, Statline.

daarom het relatieve aandeel zien van een viertal leeftijdsgroepen in de periode tussen 1900 en 2000. De keuze voor de groepen beneden 20 jaar en boven 65 jaar is ingegeven door de definitie die het CBS hanteert bij het bepalen van 'groene' en 'grijze' druk in de samenleving. Zoals elke groepsindeling is ook deze voor discussie vatbaar. Het moge voor de hand liggen in de tegenwoordige tijd te veronderstellen dat jongeren tot ongeveer 20 jaar voor een belangrijk deel nog onderwijs volgen, die situatie gold zeker niet voor het begin van de twintigste eeuw. De leeftijdsgroep biedt niettemin een goede indicatie voor de proportie jongeren in de samenleving. De keuze van de groep boven 65 jaar is minder omstreden, al zal in het navolgende nu juist betoogd worden dat dit ten onrechte zo is. In de grafiek is de economisch actieve bevolking tussen 20 en 65 jaar in twee groepen verdeeld. De redenering erachter is duidelijk. Alhoewel de groep als geheel vaak gehanteerd wordt als indicator voor het actieve deel van de bevolking, vormen de mensen tussen 45 en 65 een voorafschaduwning van de op handen zijnde vergrijzing.

Het aandeel van jongeren beneden de 20 jaar in de Nederlandse bevolking bedroeg in 1900 nog 44 procent van de bevolking, maar het daalde tot 37 procent in 1950. Daarna versnelde het proces duidelijk, want in 2000 was nog maar minder dan een kwart van de Nederlandse bevolking beneden de 20 jaar. De proportie 65-plussers laat het exacte spiegelbeeld zien. Ouderen vormden slechts 6 procent van de bevolking in 1900. Honderd jaar later was dit percentage ruim verdubbeld tot 13,5. En ook hier is er sprake van een groeispuurt in de tweede helft van de twintigste eeuw, want in 1950 was nog pas 7,7 procent van de bevolking 65 jaar of ouder.

De genese van het probleem vergrijzing

Het zal duidelijk zijn: de vergrijzing van de Nederlandse samenleving is een proces dat vroeg in de twintigste eeuw begon. Wanneer we achteraf in een aantal volkstellingjaren de bevolkingspiramides reconstrueren is dat onmiskenbaar zichtbaar, ook al moeten we tevens constateren dat de geleidelijkheid van het proces deze zichtbaarheid kan hebben verminderd. De volgende vraag luidt: vanaf wanneer werd duidelijk dat ons land te maken zou krijgen met een verandering in de leeftijdsopbouw die om politieke maatregelen vroeg? Die vraag valt in twee deelvragen uiteen: op welk tijdstip werd in het openbare debat gewag gemaakt van de mogelijk problematische kanten van de bevolkingsontwikkeling? Daaraan gekoppeld kunnen we ook bezien of dit moment gelet op de feitelijke ontwikkelingen niet laat kwam.

Er zijn veel manieren om vast te stellen wanneer een verschijnsel ingang vond in het publieke debat. We kiezen er hier voor te zoeken naar het jaar waarin voor het eerst over vergrijzing gesproken werd in de troonrede. Per definitie vormen de troonredes beschouwingen van de regering over de stand van zaken in het land en de te verwachten ontwikkelingen op korte en langere termijn, alsmede over de

maatregelen die men voornemens is op dit punt te nemen. Wanneer we dus spreken over serieuze dreigingen voor de samenleving, dan verwachten we opmerkingen hierover op de derde dinsdag van september. Welnu, pas in de troonrede van 1985 werd het woord vergrijzing voor het eerst expliciet vermeld.¹

Was dit moment niet opvallend laat? We merkten al op dat de geleidelijkheid van het proces de waarneming kan hebben verstoord en bovendien vertekende de naoorlogse geboortegolf de structurele ontwikkeling. Pas vanaf de jaren zestig is het proces zo zichtbaar dat het ook voor het grote publiek waarneembaar wordt. Gold dit ook voor wetenschappers en politici, de groep die bij uitstek geacht wordt ook minder in het oog springende ontwikkelingen vroegtijdig op te sporen? In elk geval was de ontwikkeling van de vruchtbaarheid meteen na het begin van de twintigste eeuw al spectaculair te noemen. Het gemiddelde aantal kinderen van Nederlandse vrouwen daalde in de 35 jaar na 1900 met maar liefst 41 procent. Zelfs als we ervan uit gaan dat de geleidelijke verschuiving van de leeftijdsopbouw aan de aandacht ontsnapte en dat dit zelfs gold voor de al meer pregnante stijging van de levensverwachting, dan nog kan dit niet gelden voor de daling van de vruchtbaarheid. De omvang was zodanig dat ze niet genegeerd kon worden.

Van wetenschappelijke zijde vinden we inderdaad bijdragen die al vroeg onderkenden welke negatieve gevolgen te verwachten waren van de contemporaine ontwikkelingen. H.W. Methorst, directeur van het Centraal Bureau van de Statistiek tussen 1906 en 1939, bleek al in 1914 niet blind voor de ontwikkelingen die zich onder zijn ogen voltrokken. Methorsts observatie gaat vooralsnog niet zover dat hij de vergrijzing voorspelt, toch heeft zijn studie een zorgelijke toon:

‘We leven in een merkwaardig tijdperk der demografische geschiedenis van ons land. Terwijl de bevolking door overschot van geboorte boven sterfte sneller dan ooit toeneemt, [...] voltrekt zich langzaam een proces, dat in de toekomst voor onze nederlandsche natie ver strekkende gevolgen kan hebben. We bedoelen: den achteruitgang van het geboortecijfer, dien we in ons land sedert 1876 aantreffen. [...] Terwijl de omlaag gaande sterftelijn niet altijd kan blijven dalen en vroeg of laat noodzakelijk in horizontale richting zal moeten ombuigen, zijn aan de daling der geboortelijn om zoo te zeggen geen grenzen gesteld. Blijven de [huidige] opvattingen gelden [...], dan zal in de toekomst de geboortelijn dalen tot beneden de sterftelijn, gelijk in Frankrijk reeds in enkele jaren heeft plaats gehad. Hetzij men dit een gelukkig verschijnsel moge noemen, dan wel het, van nationaal standpunt bezien, moge betreuren, het is in elk geval wenschelijk, dat men in wijden kring zich rekenschap geve van de richting waarin de demografische geschiedenis van ons land zich ontwikkelt.’²

Dit citaat is typerend voor de wijze waarop over het bevolkingsvraagstuk gedacht werd in het interbellum. Niet zozeer vergrijzing stond op de agenda, maar de

1 Van Baalen, *Koningin Beatrix aan het woord*, 94.

2 Methorst, *De beteekenis van den achteruitgang van het geboortecijfer in Nederland*, 3 en 27.

dalende vruchtbaarheid, hetgeen in het licht van de toenmalige situatie logisch genoemd mag worden. Paradoxaal genoeg was er tegelijkertijd veel aandacht voor de dreiging van overbevolking. Nederland kon hooguit drie tot vier miljoen mensen voeden, zo was het gangbare idee, en dus was de situatie acuut. De discussie die volgde werd natuurlijk gedomineerd door morele overwegingen, want het tegengaan van bevolkingsgroei impliceerde automatisch geboortebeperking. En dus ontstond de bekende tegenstellingstelling tussen de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB), die geboortebeperking bepleitte, en haar aanhangers aan de ene kant, en religieuze groeperingen aan de andere kant.³

Op 7 oktober 1922 wijdde de Vereniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek een vergadering aan het bevolkingsvraagstuk. Weer was het de angst voor overbevolking die de aandacht vroeg en weer vinden we voorstanders en tegenstanders van geboortebeperking onder de sprekers. Natuurlijk, al in de jaren twintig zagen demografen ook dat de daling van de vruchtbaarheid gekoppeld aan een stijgende levensverwachting moest leiden tot een sterk veranderde leeftijdsstructuur van de bevolking. Een enkeling kwam in dat licht zelfs met een tegenwoordig zeer herkenbare aanbeveling om de pensioengerechtigde leeftijd te verhogen teneinde zo het aandeel van de productieve bevolking te verhogen.⁴

Dat het zwaartepunt van de aandacht niettemin bij de angst voor overbevolking bleef liggen, is zeker ten tijde van de grote werkloosheid in de jaren dertig begrijpelijk. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een preadvies van het NVV en de R.K. vakbeweging aan de Vereniging van Staathuishoudkunde en Statistiek uit 1937. Het bevatte de aanbeveling om de pensioengerechtigde leeftijd te verlagen naar 60 jaar en de leeftijd waarop jongeren tot het bedrijfsleven worden toegelaten te verhogen. De hoge werkloosheid zorgde ervoor dat de lange termijn effecten van verschuivingen in de leeftijdsopbouw van de bevolking aan het oog werden onttrokken. En dus zocht de vakbeweging een oplossing in het verkleinen van de actieve bevolking.⁵

L.H.J. Angenot had al een jaar eerder zijn bedenkingen geuit bij vergelijkbare voorstellen van onder andere de Vrijzinnig Democratische Bond. Het vervangen van oudere door jongere werkkrachten is in zijn ogen geen oplossing. Hij vestigt de aandacht op de demografische kant van de genoemde voorstellen, en wel 'daar de huidige tendens tot gedwongen verkorting van het werkzame leven ingaat tegen de waargenomen verlenging van de levensduur, die zich op het ogenblik in sterke mate voltrekt.'⁶ Zeker, Angenot is zich bewust van de bijdrage van de daling in zuigelingensterfte aan de toegenomen levensverwachting, maar, verwijzend naar Zweden, verwacht hij dat in de komende jaren juist bij oudere groepen de

3 Van Praag, *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland*, 11-13.

4 *Ibidem*, 79-81.

5 *Ibidem*, 82.

6 Angenot, 'Bestrijding van werkloosheid van de jeugd door uitstooting van ouderen', 424-425.

levenskansen zullen toenemen. En dus, betoogde hij, is uitstoting van ouderen van de arbeidsmarkt op 55- of 60-jarige leeftijd in tegenspraak met de demografische trend: 'Er zou haast aanleiding zijn om verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd te overwegen.' Het betoog wordt besloten met een expliciete waarschuwing voor de gevolgen van de vergrijzing: 'De absolute en relatieve toeneming van het aantal oude mensen vormt derhalve op zichzelf al een ernstig probleem voor de toekomst.'⁷

In 1948 vinden we eenzelfde bezorgdheid terug bij Methorst, weliswaar geen directeur meer van het CBS, maar nog volop actief. Wanneer hij de bevolkingspiramiden van 1909 en 1930 vergelijkt, valt hem de verandering in vorm op:

'Blijft de geboorte achteruitgaan, dan zullen we in een volgend stadium, in plaats van een pyramide, een vorm zien die meer op een ui of op het lichaam van een visch gelijk met een uitstulping in het midden en in een nog verder stadium op den omtrek van een gloeilampje. Op den langen duur zal daarna, bij een niet verder dalend geboortecijfer, vermoedelijk weer een meer regelmatige pyramidevorm ontstaan. Deze komende wijziging in den leeftijdsopbouw gepaard gaande met een verandering in de figuur der pyramide beteekent *dat het deel der bevolking hetwelk zich in den productieven leeftijd bevindt, een naar verhouding grootere last te dragen krijgt door de zorg voor de onproductieven, b.v. door het uitkeeren van staatspensioenen ook aan niet-ambtenaren, welke last drukkender wordt naarmate het relatief aantal ouden van dagen toeneemt* (cursivering Th.E.)⁸

Maar weer wordt de structurele bevolkingsontwikkeling al snel verhuld door een tijdelijk fenomeen. De geboortegolf lijkt een einde te maken aan de vruchtbaarheidsdaling die de eerste helft van de eeuw kenmerkte. Weer is het de angst voor overbevolking die de overhand heeft in het demografische debat. Een NIPO enquête uit 1949 leerde dat 60 procent van de Nederlandse bevolking het als ongunstig ervoer dat ons land op dat moment 10 miljoen inwoners telde. Ook in de troonrede kwam dit aan de orde. Op 19 september 1950 liet de regering koningin Juliana zeggen: 'De sterke bevolkingsgroei en de beperktheid van de beschikbare grond blijven krachtige bevordering der emigratie eisen.'⁹ Ook wetenschappers kwamen tot de conclusie dat een omvangrijke bevolkingsgroei kenmerkend zou zijn voor de komende decennia.¹⁰ Het CBS voorspelde eind 1964 nog dat Nederland in het jaar 2000 onderdak zou moeten bieden aan 20 miljoen inwoners. En dus werd de politieke agenda eerder bepaald door programma's die emigratie bevorderden dan door maatregelen tegen de onevenwichtige verdeling van het actieve en niet-actieve deel van de bevolking.

7 *Ibidem*.

8 Methorst en Sirks, *Het bevolkingsvraagstuk*, 77.

9 'Leden van de Staten-Generaal', 24.

10 Heeren, *Bevolkingsgroei en bevolkingsbeleid in Nederland*, 24-30.

Als er een periode is waarin gediscussieerd moet zijn over vergrijzing en de consequenties daarvan voor de betaalbaarheid van de ouderdomsvoorziening, dan is het wel ten tijde van de voorbereiding van de Algemene Ouderdomswet van 1957. Die discussie vinden we inderdaad terug, met name in de vraag of er een omslagstelsel of een verzekeringsstelsel aan de voorziening ten grondslag moest liggen.¹¹ Natuurlijk, een verzekeringsstelsel zou ook bij demografische veranderingen meer evenwicht scheppen in de dekking dan het systeem van omslag. Dat de bewindslieden toch het advies van de SER overnamen dat pleitte voor het omslagstelsel, heeft twee hoofdredenen. Men wilde de op dat moment actieve generatie bij de invoering niet dubbel belasten. Deze generatie zou immers de lasten moeten dragen voor de ouderen van dat moment en tegelijkertijd moeten betalen voor hun eigen AOW. In de tweede plaats was men er van overtuigd dat problemen als gevolg van vergrijzing opgevangen konden worden door het aandeel van de werkzame bevolking te vergroten.¹² Dat de toenmalige staatssecretaris van Sociale Zaken A.A. Van Rhijn zich bewust was van de hier beschreven problematiek vinden we terug in de Memorie van Toelichting bij het wetsvoorstel over de invoering van de AOW: 'De voortschrijdende vergrijzing van ons volk [is] een niet te ontkennen feit. Zij maakt het treffen van voorzieningen voor de oude dag urgenter, maar ook moeilijker, want kostbaarder.'¹³

Toch lijkt dit debat alleen te zijn gekoppeld aan financiële gevolgen van de invoering van de AOW en niet te zijn doorgedrongen in de algemene opvattingen over de gevolgen van de demografische ontwikkelingen. Dat kunnen we afleiden uit de troonrede van 1965 toen de regering optekende: 'In geen land ter wereld is de beschikbare ruimte per inwoner zo gering als in Nederland. Bovendien groeit onze bevolking snel. Hierdoor en door de stijging van de welvaart, die nieuwe behoeften scheidt, zien wij ons voor steeds grotere problemen geplaatst.'¹⁴ Dit citaat ademt nog volop de geest van het begin van de jaren vijftig.

Nog in 1976, toen de vruchtbaarheid al enige jaren beneden vervangingsniveau lag en het percentage 65-plussers de 10 had gepasseerd, blijkt de regering korte termijn doelen te willen nastreven en blind te zijn voor de op handen zijnde problemen van vergrijzing. In de troonrede van 1976 heet het: 'Ter bestrijding van de werkloosheid onder jongeren onderzoekt de regering de mogelijkheid tot het aanmoedigen van deelarbeid, alsmede het verruimen van de mogelijkheid voor oudere werknemers om zich ten behoeve van de werkgelegenheid van jongeren

11 Wellicht ten overvloede: bij een omslagstelsel betalen de op dat moment actieven de premies voor de AOW van de op dat moment niet-actieven. In het verzekeringsstelsel daarentegen bouwt iedere actieve in de loop van zijn leven een kapitaal op waaruit de uitkering voor het niet-actieve deel van zijn leven wordt betaald.

12 Van Riel, 'Vergrijzing en de AOW: het perspectief van de jaren vijftig', 620-623.

13 *Memorie van toelichting bij de algemene ouderdomsvoorziening*, Tweede Kamer, vergaderjaar 1954-1955, 4009-3, 47.

14 'Leden van de Staten-Generaal', 108.

uit het arbeidsproces terug te trekken.¹⁵ Angenot had in 1936 al uitgelegd waarom een dergelijke maatregel op demografische gronden af te raden was. En alhoewel het spook van de vergrijzing veertig jaar later nog veel duidelijker zichtbaar was, bleef de regering blind voor de eisen die dit stelde aan te nemen maatregelen.

Pas in 1984 verschijnt een publicatie die volledig is gewijd aan het probleem van de vergrijzing.¹⁶ Het werd op eigen initiatief geschreven door een stuurgroep ingesteld door de Staatssecretaris van Volksgezondheid en benadrukt de bekende effecten van veroudering. Het is opvallend, schrijven de auteurs, dat Nederland geen bevolkingspolitiek voert en de genoemde ontwikkelingen dus autonoom zijn. Er zou onder andere gestuurd moeten worden op een beperking van de intramurale en een stimulering van de extramurale zorg door thuishulp, gezinszorg en wijkverpleegkundige. Dat vergrijzing vanaf dat moment ook in de troonredes wordt genoemd is dus geen toeval. Opvallend is wel dat vooralsnog niet geadviseerd wordt een rechtstreekse bevolkingspolitiek te voeren. Toen de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid in 1992 het rapport *Ouderen voor ouderen: demografische ontwikkelingen en beleid* presenteerde werd overigens wel vastgesteld dat de vergrijzing al eind negentiende eeuw begon. De conclusie van het advies luidt dat 'de aandacht niet dient te worden gericht op het beïnvloeden van demografische trends, maar op het opvangen van de gevolgen hiervan'.¹⁷

We kunnen niet anders dan vaststellen dat de structurele ontwikkeling van de Nederlandse bevolking lange tijd aan het zicht onttrokken is geweest door de absolute groei van de bevolking, de crisis van de jaren dertig en de naoorlogse geboortegolf. Weliswaar waren er demografen die waarschuwden voor wat we tegenwoordig vergrijzing noemen, maar ze vallen in het niet bij de heftige discussies die gevoerd werden over het beleid inzake migratie, anticonceptie en dreigende overbevolking.

Actieve versus niet-actieve bevolking

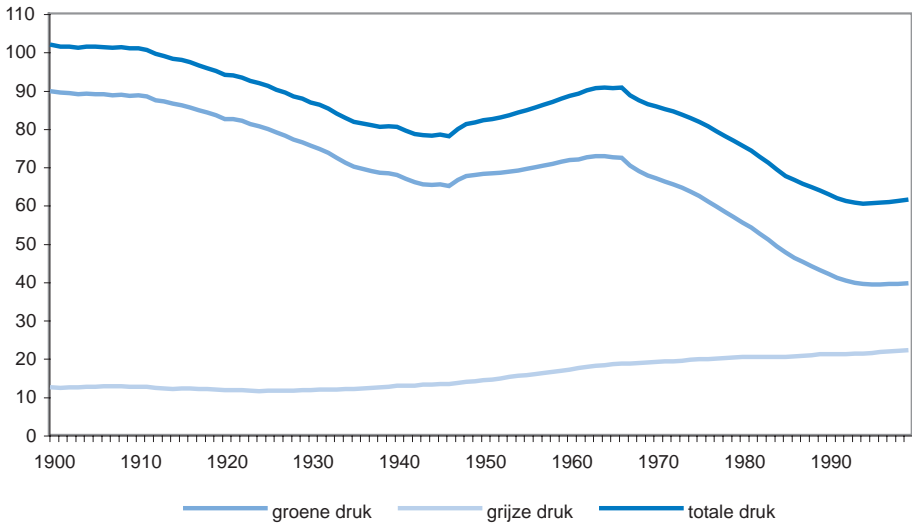
Ik kom tot een volgend punt in mijn betoog. Hoe is het verloop geweest van de relatieve omvang van de inactieve bevolking in de afgelopen eeuw? Ligt in deze ontwikkeling wellicht een deel van de verklaring voor het late tijdstip waarop vergrijzing op de politieke agenda is gekomen? Een eerste idee krijgen we wanneer we berekenen hoe groot de last was die door respectievelijk de jeugd en de bejaarden werd uitgeoefend op de actieve bevolking. Dit drukt men uit in de begrippen 'groene' en 'grijze' druk, waarbij groene druk wordt gedefinieerd als het aantal personen van 0 tot en met 19 jaar per 100 actieven (20-64). Grijze druk is dan het aantal 65-plussers per 100 actieven. De som van deze twee berekeningen is de totale druk, ook wel de *dependency ratio* genoemd.

15 *Ibidem*, 180.

16 Klaassen-van den Berg Jeths en Kraan-Jetten, *Achtergrondstudie vergrijzing*.

17 WRR, *Ouderen voor ouderen: demografische ontwikkelingen en beleid*, 101.

Grafiek 4. – Groene en grijze druk, Nederland 1900-2000.

Bron: CBS, Statline; legenda: groene druk: personen < 20 jaar per 100 personen tussen 20 en 65 jaar; grijze druk: personen van 65 jaar e.o. per 100 personen tussen de 20 en 65 jaar.

Een eerste opmerkelijke conclusie moet luiden dat het relatieve aandeel van ‘afhankelijken’ (de totale druk) in de samenleving in 2000 lager was dan ooit tevoren in de twintigste eeuw. Rond 1900 waren er net iets meer mensen ‘afhankelijk’ dan er landgenoten waren in de actieve leeftijd. Bij het begin van de Tweede Wereldoorlog was dit al gedaald tot beneden de 80 per 100. De naoorlogse geboortegolf zorgt vervolgens voor een nieuwe top (90 rond 1965), waarna de vooroorlogse daling doorzet tot 61 afhankelijken per 100 actieven in 2000. Uit de grafiek blijkt duidelijk dat de impact van de daling van de vruchtbaarheid veel belangrijker is geweest voor de twintigste eeuwse Nederlandse demografie dan de vergrijzing, al krijgt dit laatste verschijnsel tegenwoordig nog zoveel aandacht.

Die conclusie zal veel Nederlanders verbazen, maar we moeten haar meteen problematiseren. In de eerste plaats wordt er bij deze benadering vanuit gegaan dat de onderhoudskosten voor een jongere gelijk zouden zijn aan die van een bejaarde. Dat is natuurlijk nog maar de vraag. We moeten een aantal moeilijk vergelijkbare kosten tegen elkaar afwegen. Jongeren moeten worden gevoed en ze volgen onderwijs, maar daar dienen we ook de zogenaamde ‘opportunity costs’ bij te tellen die zwangerschap, bevalling, kraamverlof en kindzorg, vooral voor de vrouw natuurlijk, met zich meebrengen. Bij bejaarden zijn een aantal kostenposten vergelijkbaar, maar met name de medische kosten zullen bij het voortschrijden van de leeftijd hoog zijn. Daar staat echter tegenover dat veel ouderen

niet met lege handen op hun 65ste verjaardag verschijnen. In tegenstelling tot kinderen leveren ze een eigen bijdrage aan hun onderhoud met behulp van zelf opgebouwde pensioensrechten en de opbrengst uit eigen woningbezit.¹⁸ Hoe dan ook, een reële inschatting van de relatieve kosten voor de samenleving van jongere en oudere ‘afhankelijken’ zal door economen gemaakt moeten worden. Vooralsnog worden ze in berekeningen onder één noemer geschaard.

Een tweede opmerking bij de conclusie dat het inactieve deel van de bevolking in de twintigste eeuw vooralsnog is gedaald in plaats van gestegen, luidt dat de leeftijdsgrenzen arbitrair zijn en bovendien ten onrechte als een historische constante worden behandeld. Bezien we eerst de last van de jeugd. Zoals al gezegd, is het realistisch in 2000 de grens van afhankelijkheid rond de 20 jaar te leggen, maar het terugprojecteren van deze grens voor de hele twintigste eeuw is historisch onjuist. Ik heb daarom de beroepstellingen uit 1899, 1930 en 1960 gebruikt om het daadwerkelijk aantal werkenden te berekenen en zo de relatieve last van de inactieven te bepalen.

Tabel 1. – Percentage werkenden in de categorie ‘jong’ en ‘oud’.

Jaar	A % werkend < 20 jaar	B % werkend 65 jaar e.o.
1899	16,8 ¹⁹	35,4
1930	17,1	24,3
1960	13,5	10,4
2000	–	–

Bron: www.volkstellingen.nl.

Uit de tabel wordt meteen duidelijk dat de modelmatige grenzen van 20 en 65 jaar niet voldoen. Tot in 1960 toe was een niet onaanzienlijk deel van de jongeren en van de 65-plussers op de arbeidsmarkt actief. Opvallend is ook dat de daling vooral is opgetreden in de groep ouderen. Met het verbeteren van de pensioenvoorzieningen zien we hun aandeel op de arbeidsmarkt wegsmelten. Het behoeft geen betoog dat dit omgekeerd evenredig is aan de gelijktijdig optredende verbetering in hun gezondheidstoestand. Wat betekent deze berekening voor de ontwikkeling van het percentage afhankelijken in de Nederlandse samenleving? Grafiek 4 suggereerde dat de *dependency ratio* nog nooit zo laag was geweest als tegen het einde van de twintigste eeuw. Wanneer we rekening houden met de feitelijke arbeidsinzet van Nederlanders, verandert dit beeld.

¹⁸ Zie over dit probleem o.a.: De Vries, ‘Ouderen zorgen zelf voor betaalbaarheid AOW’.

¹⁹ Voor deze berekening is de helft meegenomen van de in de Beroepstelling gehanteerde groep 18-22 jaar.

In 1899 was 62 procent van de bevolking afhankelijk. Dit percentage daalde licht tot 60 in 1930 en steeg daarna weer tot 63,5 in 1960. In 2000 tenslotte was de druk weer lager. Ook voor dit laatste jaar is het de vraag hoe de afhankelijkheid te berekenen. Hanteren we het officiële criterium voor groene en grijze druk, dan was 61,5 procent van de bevolking afhankelijk. Houden we daarentegen rekening met al diegenen die werken, dus inclusief de jongeren en ouderen die wél werken en exclusief de werklozen, arbeidsongeschikten et cetera die niet werken, dan is in 2000 56 procent van de bevolking afhankelijk van de andere 44.²⁰ Calculeren we ook nog in dat een belangrijk deel van de Nederlandse arbeidende bevolking dit in deeltijd doet en rekenen we dus met ‘arbeidsjaren’ in plaats van personen, dan is de druk 59 procent.

Nog steeds blijkt de demografische druk in 2000 lager dan eerder in de twintigste eeuw, maar de verschillen zijn minder dan wanneer we de huidige formele grenzen van groene en grijze druk hanteren. Overigens zijn de berekeningen alleen gebaseerd op een betere inschatting van de daadwerkelijk op de arbeidsmarkt actieven. Het aandeel niet-actieven zal de komende decennia natuurlijk stijgen door de toename van het aantal bejaarden. Althans, wanneer de sacrosancte leeftijdsgrens van 65 jaar wordt gehandhaafd. Zijn er dan geen redenen om vanuit historisch perspectief ook de grens van 65 jaar ter discussie te stellen? Welzeker. Maar laat ik eerst schetsen hoe die leeftijdsgrens in wettelijke regelingen gebruikt is in de afgelopen twee eeuwen.

Het eerste pensioenreglement voor burgerlijke ambtenaren uit 1814 stelt dat ambtenaren pensioen kunnen ontvangen wanneer ze veertig jaar in dienst zijn geweest en ‘de volle ouderdom van zestig jaren’ hebben bereikt. Dat bleek een zo zware aanslag op de schatkist dat in 1846 de pensioengerechtigde leeftijd werd opgetrokken tot 65 jaar. Bij ondernemingen werden zaken anders geregeld. Werknemers kregen met het vorderen van de leeftijd lichter werk om doorwerken te bevorderen. Toch kwamen ook werkgevers in de private sector met de leeftijdsgrens van 65 jaar, als eerste bij Calvé in 1890. De reden voor werkgevers om tot uitkering over te gaan was overigens lang niet altijd gericht op het welzijn van oudere werknemers. In 1930 stond in een handboek voor ondernemers dat: ‘... één der belangrijkste voordeelen van een pensioenregeling voor den ondernemer, de mogelijkheid tot ontslag van door ouderdom niet meer voldoende effectieve werkkrachten is’.

Voor de Tweede Wereldoorlog fungeerde de in 1913 ingevoerde Invaliditeitwet als een voorloper van de latere ouderdomsvoorzieningen. Men veronderstelde domweg dat na een bepaalde leeftijd werknemers arbeidsongeschikt zouden zijn. Minister Kuyper zei het in 1905 bij de behandeling in de kamer als volgt: ‘In den regel zal een arbeider bij het bereiken van den leeftijd van 70 jaren [...] niet meer zijn volle arbeidskracht hebben. Het is dus in het belang van den arbeider zich

20 Beroepstellingen 1899. 1930 en 1960. Voor 2000 komen de gegevens uit CBS, Statline.

een rente te verzekeren, voor het geval hij dien leeftijd bereikt zonder in den zin van onderwerp invalide te zijn.' En inderdaad was 70 jaar de grens bij invoering van de Invaliditeitswet. In 1919 werd deze grens echter onder druk van de sociaal-democraten al verlaagd tot 65 jaar.

De volgende stap is de Noodwet Ouderdomsvoorziening uit 1947. Mensen boven de 65 kregen een uitkering als ze kostwinner waren en niet voldoende inkomen konden verwerven. Eventueel alsnog verdiend loon en spaargeld werd overigens van de uitkering afgetrokken. Minister Drees benadrukte dat doorwerken na de 65ste verjaardag zowel voor het individu als de samenleving een groot goed was. En dan volgt in 1957 de Algemene Ouderdomswet die alle Nederlanders vanaf 65 jaar een gegarandeerd inkomen biedt. Wanneer in 1974 de AOW-uitkering gekoppeld wordt aan het minimumloon is de uitkering zelfs welvaartsvast.²¹

Dat zijn de wettelijke regelingen. De vraag hoe reëel ze zijn kan alleen beantwoord worden door een onderzoek naar de jaren die mensen in oudere leeftijd doorbrengen. We zagen al dat de gemiddelde levensverwachting bij geboorte van de Nederlander tussen 1900 en 2000 steeg van 51 tot 78 jaar. Voor een belangrijk deel is deze stijging te danken aan de daling van de zuigelingensterfte en de positieve invloed van de ontdekking en het gebruik van antibiotica voor alle leeftijdsgroepen. Voor ons doel is het daarom interessanter de gemiddelde levensverwachting op 65-jarige leeftijd als maatstaf te nemen. Die verwachting is, voor mannen en vrouwen gemiddeld, toegenomen van 12,4 in 1901-1905 tot 17,5 in de jaren 1996-2000.²²

Het is op zijn minst opvallend dat die toename van vijf extra levensjaren niet is terug te vinden in de definitie van de leeftijd waarop men geacht wordt de arbeidsmarkt te verlaten. Stel dat men de toegenomen levensverwachting van 2000 zou toevoegen aan de pensioengerechtigde leeftijd, dan zou de grijze druk in één keer verdwijnen. Een interessante exercitie in die richting werd uitgevoerd door Bourdelais. Voor Frankrijk berekende hij een alternatieve maat voor vergrijzing door de leeftijd waarop mensen de arbeidsmarkt verlaten te dynamiseren aan de hand van criteria als levensverwachting en gezondheidstoestand. Zijn conclusie luidde dat in dat geval 'vergrijzing' niet bestond.²³

Dat een verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd een politieke en geen wetenschappelijke beslissing is, zal duidelijk zijn, maar vanuit historisch perspectief blijkt vergrijzing dus een begrip met vele haken en ogen. In elk geval moet duidelijk zijn dat het hanteren van een historisch constante definitie van 'oud' geen recht doet aan de enorme verschuivingen die zich hebben voorgedaan op

21 De citaten zijn ontleend aan: Smolenaars, *65 jaar als uiterste houdbaarheidsdatum*, pagina's 10, 11, 15, 25 en 34.

22 CBS, Statline. Nederlanders worden daarmee ouder dan het Europees gemiddelde en tegelijkertijd is het percentage van mensen boven de 60 jaar die op de arbeidsmarkt actief zijn lager dan het Europees gemiddelde (bron: UN, *Population Ageing 2006*).

23 Bourdelais, *L'âge de la vieillesse : histoire du vieillissement de la population*.

medisch en maatschappelijk terrein. Interessant is deze berekening: bij de invoering van de Noodwet Ouderdomsvoorziening in 1947 had de gemiddelde Nederlander er bij pensionering 83,4 procent van zijn leven opzitten. Toen in 1957 de AOW tot stand kwam was dit percentage 82,8 en in 2005 waren de jaren voor de 65ste verjaardag nog maar 79,2 procent van de totale levensloop.²⁴

De constatering dat de pensioenleeftijd zou moeten worden aangepast werd overigens al gedaan in 1963. L. Yntema, een verzekeringsdeskundige die in 1954 betrokken was bij de doorrekening van de het nieuwe pensioenstelsel, schreef toen dat ‘men de invloed van de vergrijzing door een geleidelijke verhoging van de pensioenleeftijd (met één maand per jaar) vrij nauwkeurig zou kunnen neutraliseren.’²⁵ Had men Yntema’s aanbeveling opgevolgd, dan zou de leeftijd waarop Nederlanders AOW ontvangen zijn gestegen tot 68,8 jaar in 2006.

De regionale spreiding van vergrijzing

Vergrijzing is een verschijnsel dat in het publieke debat behandeld wordt als een landelijk probleem of zelfs een probleem voor de hele westelijke wereld. Toch is in diverse publicaties gewezen op het feit dat de Nederlandse samenleving tot ver in de twintigste eeuw grote regionale differentiatie kende op veel gebieden. De eenwording van het land is een geleidelijk proces geweest.²⁶ Desondanks kennen we ook bij het begin van het nieuwe millennium nog demografische verschillen die mogelijk de last van een onevenwichtige leeftijdsopbouw niet overal even zwaar laten drukken. We buigen ons over de vraag of er ook uitgesproken provinciale afwijkingen van het landelijke gemiddelde waren. Gedurende de hele twintigste eeuw was het aandeel van jongeren in de samenleving duidelijk provinciaal gedifferentieerd. Wanneer we alleen kijken naar de meest opvallende verschillen, dan vallen drie provincies op. In Drente en Overijssel zijn er op de vier peilmomenten steeds relatief veel jongeren. De Overijsselse bevolking laat op dit punt zelfs een structurele stijging zien. Noord-Holland daarentegen herbergt steeds minder jongeren dan op basis van het landelijk gemiddelde verwacht mocht worden. Daarnaast vallen de twee nagenoeg volledig katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg op. In de eerste decennia van de twintigste eeuw bleef de vruchtbaarheid hier hoog en dit wordt weerspiegeld in de hoge aantallen jongeren in 1930 en 1960.

Waar het gaat om het aandeel van de actieve bevolking, spant Noord-Holland de kroon. Als enige provincie wonen er daar op elk peilmoment bovengemiddeld veel mensen in de leeftijd tussen 20 en 65. Voor de meest vergrijzde provincies moeten we naar andere delen van het land. Drie provincies vallen onmiddellijk op. In Groningen en Friesland hebben gedurende de hele twintigste eeuw meer

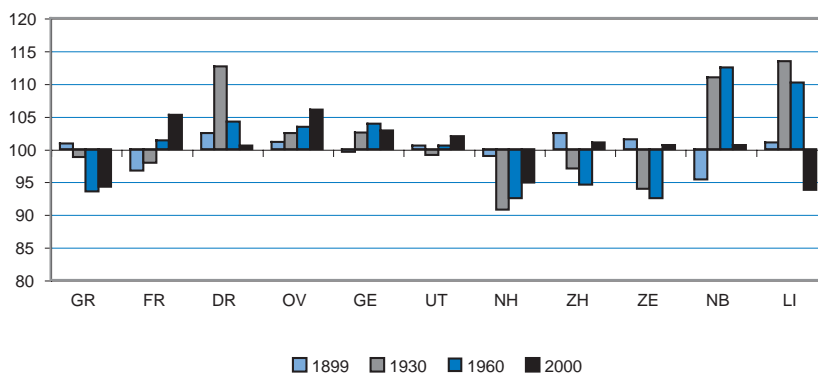
24 Deze berekening geldt voor Nederlanders die minimaal 60 jaar werden.

25 Yntema, ‘Vergrijzing en vergroeiing’.

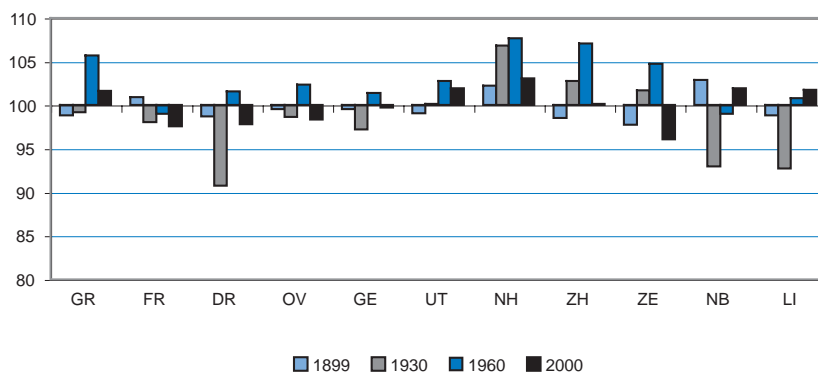
26 Zie o.a. Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland* en diverse bijdragen in: Beekink e.a., *Nederland in verandering*.

Grafiek 5. – Provinciale afwijkingen in de bijdrage van diverse leeftijdsgroepen ten opzichte van het landelijk gemiddelde (=100).

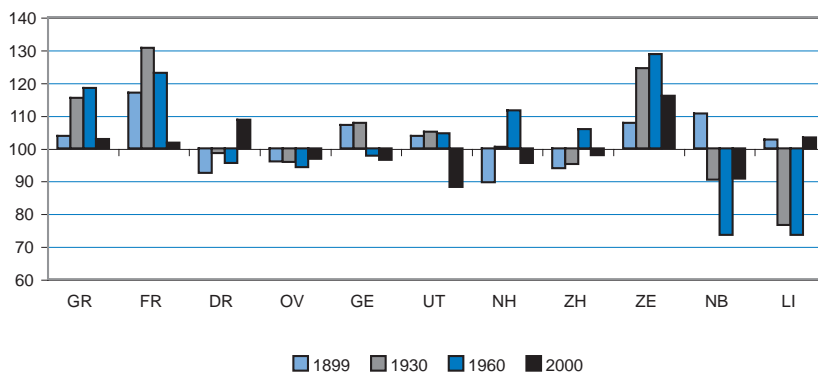
0-19

20-64

65+

ouderen gewoond dan elders, al geldt voor beide dat dit verschil in 2000 is teruggebracht tot net boven het landelijk gemiddelde. De meest verrassende bevinding is dat de gemiddelde leeftijd in Zeeland, en in dit geval tot en met 2000, relatief hoog was. De twee katholieke provincies vertonen, zeker in 1930 en 1960, een laag percentage ouderen, maar dat was te verwachten op basis van de hoge vruchtbaarheid.

We zetten deze globale informatie nu om naar de groene en grijze druk zoals die in de vier volkstellingjaren voelbaar was. Zit er een historische constante in de verschillen? Is er sprake van uniformering of divergentie? Welke verklaringen zijn er voor de geconstateerde verschillen? Vooraf echter nog deze voor de hand liggende opmerking: naarmate de twintigste eeuw vorderde heeft de toenemende centralisering van sociale zorg ertoe geleid dat de *kosten* van de groene of de grijze druk omgeslagen werden over het hele land. Dat er niettemin ook aspecten van scheve leeftijdsverdelingen blijven die per provincie anders gevoeld worden, is even vanzelfsprekend. Het meest voor de hand liggende voorbeeld betreft de verhouding tussen ouderen en potentiële werknemers in de zorg.

De spreiding van de groene druk bereikte een hoogtepunt in 1930 en daalde daarna aanzienlijk, om in 2000 uit te komen beneden de spreiding in 1899. De maximum waarden vinden we opvallend vaak in het noorden van het land. Drenthe scoort hoog in 1899 en 1930, en in 2000 zijn het Friesland en Overijssel die veel jongeren moeten onderhouden. Zoals op basis van de vruchtbaarheidscijfers te verwachten was, herbergen ook Noord-Brabant en Limburg in 1930 en 1960 veel inwoners beneden de 20 jaar. Noord-Holland aan de andere kant had een stabiel lage groene druk, vanaf 1930 zelfs de absoluut laagste. Wanneer we de groene druk correleren met de huwelijksvruchtbaarheid in de vijf jaren voorafgaand aan de volkstelling,²⁷ blijken de waarden in 1930 en 1960 zeer hoog samen te hangen (in beide gevallen 0,91). In 1899 echter is er geen enkele samenhang tussen de groene druk en de vruchtbaarheid. Hier vertekenen de grote verschillen in zuigelingen en kindersterfte in het land waarschijnlijk het beeld, terwijl de vruchtbaarheid in alle provincies nog hoog was, of dit tot zeer voor kort was. Voorts was de correlatie in 2000 beduidend lager (0,4).

De spreiding van de vergrijzing tussen de provincies lijkt op die van de groene druk. In 1899 telt Nederland gemiddeld 12 65-plussers op 100 actieven en de provincies liggen kort bij dit gemiddelde. Dertig jaar later is er iets meer variatie rond hetzelfde gemiddelde en bovendien is nu duidelijk dat Friesland een structureel hoger aantal ouderen kent. De maximale spreiding van de grijze druk vinden we in 1960. Ook het gemiddelde aantal ouderen is gestegen naar 17 per 100 inwoners tussen 20 en 65. Die stijging zet door naar 2000 toen bijna een kwart van de bevolking oud genoemd kon worden,²⁸ maar de verschillen tussen de provincies

27 De vruchtbaarheidscijfers komen voor 1899, 1930 en 1960 uit Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland* en voor 2000 uit CBS, Statline.

28 De grijze druk van 23 in 2000 ligt overigens beneden het niveau van de Europese Unie dat 27 bedroeg, volgens: Van der Erf, 'Vergrijzing in de EU'.

Tabel 2. – Groene en grijze druk per provincie, 1900-2000.

	Grijze druk			Groene druk			Totale druk					
	1899	1930	1960	2000	1899	1930	1960	2000	1899	1930	1960	2000
Groningen	13	13	19	23	91	74	67	37	104	87	86	60
Friesland	14	15	21	24	86	74	78	43	100	89	99	67
Drenthe	11	12	16	25	93	92	78	41	104	104	94	66
Overijssel	12	11	16	23	91	77	77	43	103	88	93	66
Gelderland	13	13	17	22	90	78	78	41	103	91	95	63
Utrecht	13	12	17	20	91	74	74	39	104	86	91	59
Noord-Holland	11	11	18	21	87	63	65	36	98	74	83	57
Zuid-Holland	12	11	17	22	93	70	67	40	105	81	84	62
Zeeland	13	14	21	28	93	69	67	41	106	83	88	69
Noord-Brabant	13	11	13	20	83	89	86	39	96	100	99	59
Limburg	13	10	13	23	91	91	83	36	104	101	96	59
Nederland	12	12	17	23	89	74	76	40	101	86	93	63
standaarddeviatie	0,9	1,4	2,5	2,2	3,1	9,1	6,8	2,4	3,0	8,7	5,4	3,8

Legenda: groene druk: personen < 20 jaar per 100 personen tussen 20 en 65 jaar; grijze druk: personen van 65 jaar e.o. per 100 personen tussen de 20 en 65 jaar.

zijn dan licht gedaald.²⁹ Sinds 1960 heeft Friesland bovendien concurrentie gekregen van Zeeland als meest vergrijsde provincie. Voor Zeeland geldt dat de vruchtbaarheid relatief laag was tussen 1930 en 1970, waardoor het relatieve belang van ouderen zwaarder telt. Bovendien kende deze provincie een omvangrijke uit-migratie van jongeren in de jaren zestig en zeventig, die nu leidt tot een relatieve oververtegenwoordiging van ouderen.³⁰ De spreiding van de totale druk op de actieve beroepsbevolking is het hoogst in 1930. In dat jaar waren de verschillen in levensverwachting en vruchtbaarheid groter dan in de rest van de twintigste eeuw, zelfs meer dan dubbel de waardes in 1899 en 2000.

In ons laatste jaar van waarneming dient overigens migratie toegevoegd te worden aan het rijtje oorzaken van vergrijzing. Het betreft hier voornamelijk de binnenlandse migratie van de babyboomgeneratie naar de provincies Utrecht en vooral Noord-Brabant. Deze groep stroomde binnen als actieve leden van de beroepsbevolking, maar bereikt nu langzamerhand de pensioengerechtigde leeftijd.³¹ In de randstedelijke provincies vinden we de effecten terug van de immigratie uit overzeese gebiedsdelen en (tweede generatie) gastarbeiders uit het Mediterrane gebied. Vooralsnog verlichten deze groepen de grijze druk.

Slotopmerkingen

Reeds in 1963 schreef L. Yntema: 'Al met al lijkt het dus weinig rationeel tegenover de vergrijzing, als gold het een natuurramp, een paniekstemming dan wel doffe berusting aan de dag te leggen. Het vergroeiingskarakter der vergrijzing biedt onze samenleving in tegendeel de gelegenheid zich daaraan geleidelijk aan te passen.'³² Daarmee is duidelijk dat het probleem gesignaleerd was en dat er al nagedacht werd over oplossingen. Waarom duurde het dan nog zo lang voor vergrijzing op de politieke agenda kwam? Overheidsbeleid in Nederland wordt nadrukkelijk gedomineerd door het *hic et nunc*. De waan van de dag en de blik op de volgende verkiezingen bepalen veelal de agenda van politici. Deze bijdrage had de bedoeling te laten zien dat de bestudering van historische wortels van contemporaine maatschappelijke problemen een interessante discussiebijdrage kan leveren. Allereerst constateerden wij dat de veroudering van de bevolking een proces is dat al begon in 1900. Toch waren de enkelingen die ervoor waarschuwden vooralsnog roependen in de woestijn. In het begin van de twintigste eeuw werd de verandering van de leeftijdsopbouw aan het oog onttrokken omdat vooral de vruchtbaarheidsdaling reden tot zorg was. Niet de vergrijzing, maar de absolute daling van het inwonertal vormde de bedreiging. Toen na de Tweede Wereldoorlog een nieuwe geboortegolf over het land spoelde, kwam de aloude vrees voor

29 Tot een vergelijkbare conclusie voor de Nederlandse gemeenten kwam: Fokkema, 'Tempo vergrijzing verschilt per gemeente'.

30 *Ibidem*.

31 Huisman en Van Wissen, 'Vergrijzing in de regio', 2.

32 Yntema, 'Vergrijzing en vergroeiing', 484.

overbevolking weer boven. Deze vrees zette zelfs nog de toon voor de in 1973 ingestelde commissie Muntendam voor bevolkingsvraagstukken. Pas in de jaren tachtig drong het besef door dat de veranderende vorm van de bevolkingspiramide grote gevaren in zich borg. Nogmaals, de plotselinge en snel in omvang toenemende belangstelling is niet te verklaren uit nieuwe ontwikkelingen, maar uit de bijziendheid van onze beleidsmakers vóór die tijd.

Ook bij de ernst van het probleem kunnen historische kanttekeningen worden geplaatst. Zeker, de 'grijze' druk is de afgelopen decennia fors gestegen en dit zal in de komende decennia alleen maar toenemen. Wat niet genoemd wordt is echter dat – gemeten op de klassieke manier – de totale druk in 2000 lager was dan hij ooit was in de loop van de twintigste eeuw. Dat ontgroening behalve een probleem ook een financiële meevaller is, leest men zelden in de bijdragen over vergrijzing. En trouwens, hoe is het toch mogelijk dat een zichzelf als dynamisch beschouwend land als Nederland zo star vasthoudt aan de leeftijd waarop haar inwoners de overstap naar 'oud' maken. Mensen leven niet alleen veel langer, ze leven ook veel langer in goede gezondheid. Dat dit uiteindelijk vertaald moet worden in een verschuiving van de pensioengerechtigde leeftijd, ligt voor de hand, ook als de geesten daar op dit moment nog niet rijp voor zijn. Waren ze dat wel, dan zou het probleem van de vergrijzing niet meer bestaan.

In de derde plaats hebben de historische ontwikkeling van de vruchtbaarheid en de binnenlandse en buitenlandse migratie geleid tot een ongelijke leeftijdsopbouw in de provincies. De kosten mogen omgeslagen worden over de hele bevolking, er zullen aantoonbaar lokale en regionale problemen ontstaan op de arbeidsmarkt.

Tot slot nog dit. Indien inderdaad de Nederlandse samenleving, op een enkele uitzondering na, blind was voor wat zich onder haar neus voltrok, bestaat dan niet het gevaar dat zich vandaag de dag hetzelfde voordoet? Is niet de aanstaande pensionering van de generatie van de geboortegolf de reden voor de acuut gevoelde dreiging en is deze dreiging niet even tijdelijk als de gestegen vruchtbaarheid indertijd? De vraag stellen is hem beantwoorden.

Literatuur

- Angenot, L.H.J., 'Bestrijding van werkloosheid van de jeugd door uitstooting van ouderen', in: *Economisch-statistische berichten* 10 Juni 1936, 424-425. CBS, *Statline databank*.
- Baalen, C. van, et al. (eds.), *Koningin Beatrix aan het woord: 25 jaar troonredes, officiële redevoeringen en kersttoespraken* (Den Haag 2005).
- Beekink, E., et al, *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003).
- Bourdelaïs, P., *L'âge de la vieillesse: histoire du vieillissement de la population* (Paris 1997).
- Erf, R.F. van der, 'Vergrijzing in de EU. Proces onomkeerbaar', in: *Demos* 19 (oktober 2003) 1-4.

- Fokkema, T., 'Tempo vergrijzing verschilt per gemeente', in: *Demos* 19 (april 2003).
- Heeren, H.J., *Bevolkingsgroei en bevolkingsbeleid in Nederland* (Amsterdam 1985).
- Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981).
- Huisman, C. en L. van Wissen, 'Vergrijzing in de regio', in: *Demos* 16 (2000).
- Klaassen-van den Berg Jeths, A. en A. Kraan-Jetten, *Achtergrondstudie vergrijzing. Basisanalyse ten behoeve van scenario's over gezondheid en vergrijzing* (Utrecht 1985).
- Knippenberg, H. en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 2000⁵).
- 'Leden van de Staten-Generaal.' *Nederland onder Juliana. De troonredes* (Bussum 1981).
- Methorst, H.W., *De beteekenis van den achteruitgang van het geboortecijfer in Nederland* (Kleine geschriften uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 109) (Amsterdam 1914).
- Methorst, H.W. en M.J. Sirks, *Het bevolkingsvraagstuk* (Amsterdam 1948).
- Praag, Ph. van, *Het bevolkingsvraagstuk in Nederland. Ontwikkelingen van standpunten en opvattingen (1918-1940)* (Deventer 1976).
- Riel, B. van, 'Vergrijzing en de AOW: het perspectief van de jaren vijftig', *Economisch-statistische berichten* 87 (2002) 620-623.
- Smolenaars, E., *65 jaar als uiterste houdbaarheidsdatum* (Dordrecht 2005).
- UN, *Population Ageing 2006*.
- Vries, B. de, 'Ouderen zorgen zelf voor betaalbaarheid AOW', in: D. van den Brink en F. Heemskerk (eds.), *Vergrijzing leeft. Kansen en keuzen in een verouderende samenleving* (Den Haag 2006) 45-60.
- WRR, *Ouderen voor ouderen: demografische ontwikkelingen en beleid* (Den Haag 1993).
- Yntema, L., 'Vergrijzing en vergroeiing; het in de A.O.W.-premie doorwerkend bevolkingsprobleem', *Sociaal maandblad arbeid* 18 (1963) 496.

Huishoudensdynamiek 1971-2006

Meer alleenstaanden in alle fasen van de levensloop

C.N. Harmsen

In de periode 1971-2006 is het percentage alleenstaanden in de Nederlandse bevolking verdrievoudigd. Een opvallende ontwikkeling. In vrijwel alle fasen van de demografische levensloop is het aantal alleenstaanden toegenomen. Jongeren wonen tegenwoordig een aantal jaren op zichzelf voordat ze gaan samenwonen. Samenwonenden gaan uit elkaar als de relatie op een dood spoor zit. Meer ouderen blijven, ook na verweduwing, zelfstandig wonen. Aan deze ontwikkeling liggen allerlei maatschappelijke veranderingen ten grondslag. In deze bijdrage wordt voor de periode 1971-2006 nagegaan in hoeverre deze veranderingen tot uitdrukking komen in de structurele wijzigingen die zich bij de vorming van huishoudens hebben voorgedaan. Tevens gaan we na welke demografische processen aan de basis liggen van deze ontwikkeling.

Inleiding

In het begin van de twintigste eeuw zijn in Nederland en omliggende landen de vruchtbaarheidscijfers en sterftescijfers fors gedaald. Ook de leeftijd waarop werd gehuwd daalde fors. Deze daling was vrij algemeen in de westerse landen en staat bekend als de *eerste demografische transitie*.¹ Vanaf midden jaren zestig vonden een aantal maatschappelijke ontwikkelingen plaats die van wezenlijke invloed waren op het demografisch gedrag. Belangrijk was in dit verband de sterk toegenomen behoefte aan zelfontplooiing en individuele autonomie. Een ontwikkeling die volgde op de jaren zestig, waarin voor velen de materiële basisbehoeften waren bevredigd.²

Deze ontwikkeling heeft op demografisch gebied na de jaren zestig tot een verdere daling van de vruchtbaarheid geleid, tot onder het vervangingsniveau³, alsook tot een verhoging van de gemiddelde leeftijd waarop het eerste kind wordt geboren en een verhoging van de leeftijd waarop mensen gemiddeld voor het eerst in het huwelijk treden. Het percentage personen dat ooit kinderen krijgt, vertoont sinds de jaren zestig een dalende tendens. Ook het aantal personen dat er voor kiest zijn of haar relatie via een huwelijk formeel vast te leggen, is fors gedaald. Al deze ontwikkelingen tezamen worden samengevat onder de noemer *tweede demografische transitie*.⁴

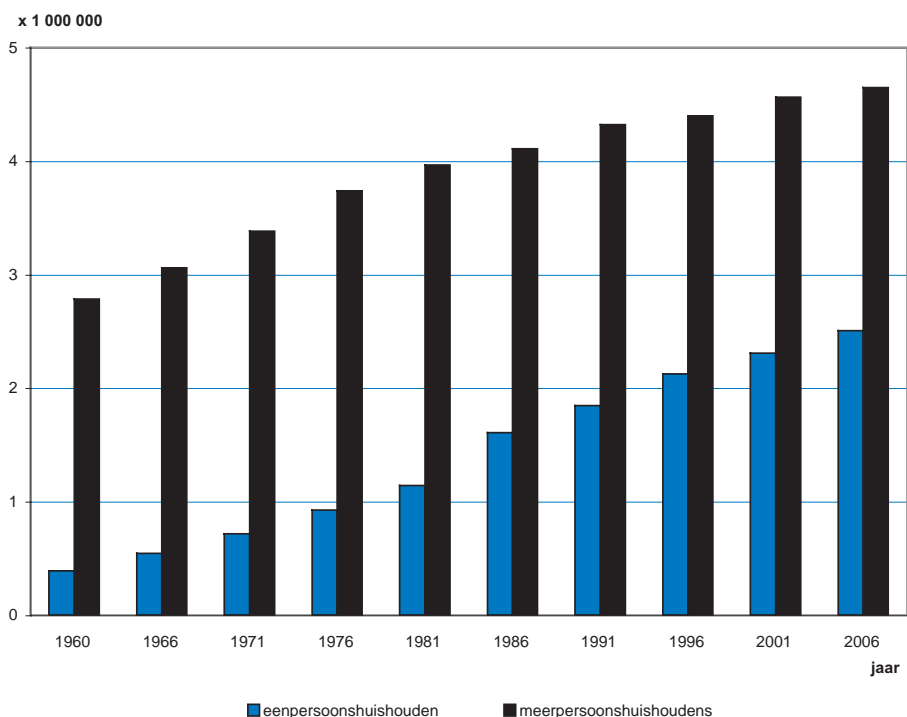
1 Zie: Lesthaeghe en Surkyn, 'Grondslagen en verspreiding van de Tweede Demografische Transitie', 75 e.v.

2 *Ibidem*.

3 Met 'vervangingsniveau' is bedoeld: het aantal kinderen dat een vrouw in haar leven gemiddeld moet krijgen om er voor te zorgen dat de bevolkingsomvang in principe gelijk blijft.

4 *Ibidem*.

Grafiek 1. – Aantal een- en meerpersoonshuishoudens, 1960-2006.

Bron: CBS, *Volkstelling 1960*, *Volkstelling 1971*, *Arbeidskrachtentelling 1976*, *Woningbehoefteonderzoek 1981 en 1985*, *Enquête Beroepsbevolking 1991*, *Jaarlijkse huishoudensstatistiek, 1996-2006*.

Voor huishoudens hebben deze ontwikkelingen ook de nodige consequenties gehad. Zo steeg onder meer het totaal aantal huishoudens van bijna 4 miljoen in 1971 naar meer dan 7 miljoen in 2006. De meest in het oog springende verandering is daarbij de zeer forse stijging van het percentage alleenstaanden.

In dit artikel staat de vraag centraal welke demografische processen in de periode 1971-2006 hebben bijgedragen aan de structurele veranderingen in de samenstelling van bevolking naar de plaats die personen in het huishouden hebben, waarbij we bijzondere aandacht schenken aan de sterke toename van het aantal alleenstaanden. Tevens vragen we ons af welke algemene maatschappelijke achtergronden met deze processen verband kunnen houden. Wat betreft het hiervoor benodigde statistische materiaal is voornamelijk gebruik gemaakt van de microgegevens van de Volkstelling 1971 en de huishoudensgegevens op persoonsniveau per 1 januari 2006. Daarnaast is gebruik gemaakt van diverse beschikbare tijdreeksen met betrekking tot demografische gebeurtenissen in de periode 1970-2005 en resultaten afkomstig uit het Onderzoek Gezinsvorming 2003.

Allereerst staan we kort stil bij de demografische ontwikkeling voorafgaand aan 1971. Daarna schenken we aandacht aan de structurele demografische veranderingen (naar de plaats van personen in het huishouden), waarbij enkele categorieën in het huishouden (zoals thuiswonende kinderen, alleenstaanden, partners van (echt)paren met of zonder kinderen, ouders in een eenouderhuishouden en personen in verzorgingstehuizen e.d.) afzonderlijk worden belicht. Vervolgens worden enkele demografische processen, die aan deze veranderingen ten grondslag liggen, nader geanalyseerd, te weten: het gaan samenwonen, kinderen krijgen, echtscheiding en verweduwing, alsook overlijden. Al deze ontwikkelingen worden geschetst tegen de achtergrond van algemene maatschappelijke veranderingen. Met een nabeschuiving sluiten we deze bijdrage af.

Wat vooraf ging

De afgelopen eeuw liet een scala aan veranderingen zien met betrekking tot relatie- en gezinsvorming. In de eerste helft van de eeuw was sprake van ontwikkelingen in de richting van een 'standaardlevensloop', waarbij vrij strenge normen en waarden rond het huwelijk doordrongen in andere lagen van de samenleving.⁵ Jongeren verlieten het ouderlijk huis doorgaans pas als ze gingen trouwen, waarna het eerste kind niet lang op zich liet wachten. Het huwelijk beleefde zijn hoogtepunt: negen op de tien vrouwen trouwden, en slechts één op de tien huwelijken liep uiteindelijk op een echtscheiding uit. Vanaf begin jaren zestig kenterde deze ontwikkeling: de strakke normen werden steeds vaker als knellend ervaren en er kwam meer variatie in de levensloop. De norm dat gehuwde vrouwen en vooral moeders in het huishouden en gezin hun levensvervulling dienden te vinden, verloor snel terrein.⁶ Emancipatie en individualisering schiepen grotere ruimte voor individuele beslissingen.⁷ Dit heeft op macro-niveau grote gevolgen gehad voor de huishoudensstructuur van de bevolking van Nederland.

Vooroorlogse generaties vrouwen trouwden gemiddeld op 26-jarige leeftijd en mannen gemiddeld met 28 jaar. Het eerste kind volgde snel op het huwelijk. In de jaren zestig daalde zowel de leeftijd bij eerste huwelijkssluiting alsook de leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind kregen. Ten tijde van de Volkstelling 1971 hadden deze beide indicatoren hun laagste niveau vrijwel bereikt. Sinds die tijd is de leeftijd van de vrouw bij huwelijkssluiting vrijwel continu opgelopen. De stijging van de leeftijd van de moeder bij geboorte van het eerste kind hield lange tijd vrijwel gelijke tred met de stijging van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijkssluiting.

In de jaren zestig was het aantal alleenstaanden al toegenomen van 374 duizend in 1960 naar 681 duizend personen in 1971. De meeste alleenstaande personen in 1971 waren echter nog steeds oudere vrouwen die door het overlijden van hun

5 Liefbroer en Dykstra, 'Een breder perspectief' 146.

6 *Ibidem.*

7 *Ibidem.*

partner alleenstaand waren geworden. Onder jongeren werd al wel een toename van het aantal alleenstaanden zichtbaar en ook het aantal echtscheidingen, resulterend in meer alleenstaanden van middelbare leeftijd, begon van af midden jaren zestig toe te nemen. De toegenomen welvaart maakte het mogelijk dat mensen zonder partner veel meer dan voorheen zelfstandig een huishouden konden gaan voeren.

Plaats in het huishouden: structuurveranderingen

Algemeen

Uit het voorgaande is al gebleken dat in de periode 1971-2006 in verschillende fasen van de demografische levensloop een aantal grote veranderingen zijn opgetreden. De belangrijkste is misschien wel de zeer forse groei van het aantal en het aandeel van alleenstaanden in de bevolking (zie Tabel 1 en 2). In 1971 was slechts 5 procent van de bevolking alleenstaand. Het betrof voor een groot deel vrouwen die door verwekking alleen waren komen te staan. Anno 2006 is meer dan 15 procent van de bevolking alleenstaand. Naast de categorie alleenstaande vrouwen

Tabel 1. – Bevolking naar leeftijd en plaats in het huishouden, 1971.

	thuiswonend kind	alleen- staande	ouder	overig lid	in institutioneel huishouden	Totaal
<i>× 1000</i>						
mannen						
0-14 jaar	1769			35	16	1820
15-29 jaar	991	89	479	61	34	1654
30-49 jaar	83	73	1358	39	11	1564
50-64 jaar	7	36	808	29	10	890
65-79 jaar	0	44	390	34	21	489
80 jaar of ouder	0	15	43	17	22	97
Totaal	2851	257	3078	216	115	6517
vrouwen						
0-14 jaar	1690			34	11	1735
15-29 jaar	728	63	668	52	47	1558
30-49 jaar	50	49	1387	29	15	1530
50-64 jaar	10	103	797	39	20	969
65-79 jaar	0	177	335	57	51	620
80 jaar of ouder	0	34	29	23	47	133
Totaal	2478	425	3215	234	191	6543

Bron: CBS, *Volkstelling 1971*.

Tabel 2. – Bevolking naar leeftijd en plaats in het huishouden, 2006.

× 1000

	thuiswonend kind	alleen- staande	ouder	overig lid	in institutioneel huishouden	Totaal
mannen						
0-14 jaar	1513			10	4	1527
15-29 jaar	861	278	294	45	13	1491
30-49 jaar	100	471	1880	35	20	2506
50-64 jaar	11	220	1297	24	12	1564
65-79 jaar	0	129	642	17	12	800
80 jaar of ouder	0	53	111	4	19	187
Totaal	2486	1152	4225	136	79	8078
vrouwen						
0-14 jaar	1445			10	2	1457
15-29 jaar	655	255	497	41	8	1456
30-49 jaar	30	251	2148	20	11	2460
50-64 jaar	4	259	1247	22	9	1541
65-79 jaar	0	357	544	21	20	942
80 jaar of ouder	0	228	79	13	78	398
Totaal	2135	1350	4515	127	130	8257

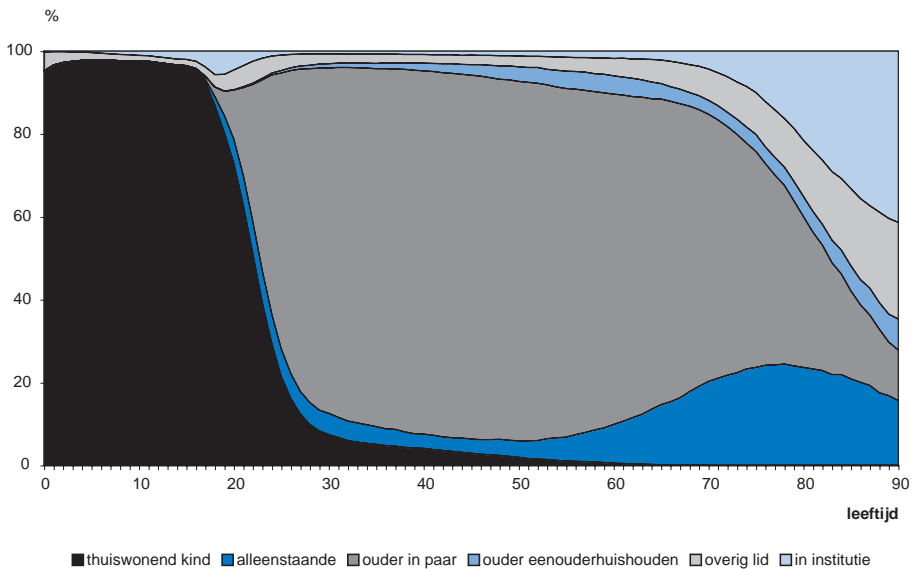
Bron: CBS, *Jaarlijkse huishoudensstatistiek 2006*.

op hogere leeftijd kende de groep alleenstaanden van rond 25 jaar sinds begin jaren zeventig een enorme groei.

In Grafiek 2 en 3 is op hoofdlijnen de demografische structuur in 1971 en in 2006 weergegeven. In het navolgende worden voor de belangrijkste fasen in de levensloop de structuurveranderingen beschreven. Daarbij wordt een min of meer chronologische volgorde aangehouden. In het vervolg van deze paragraaf komen achtereenvolgens de volgende onderwerpen aan de orde:

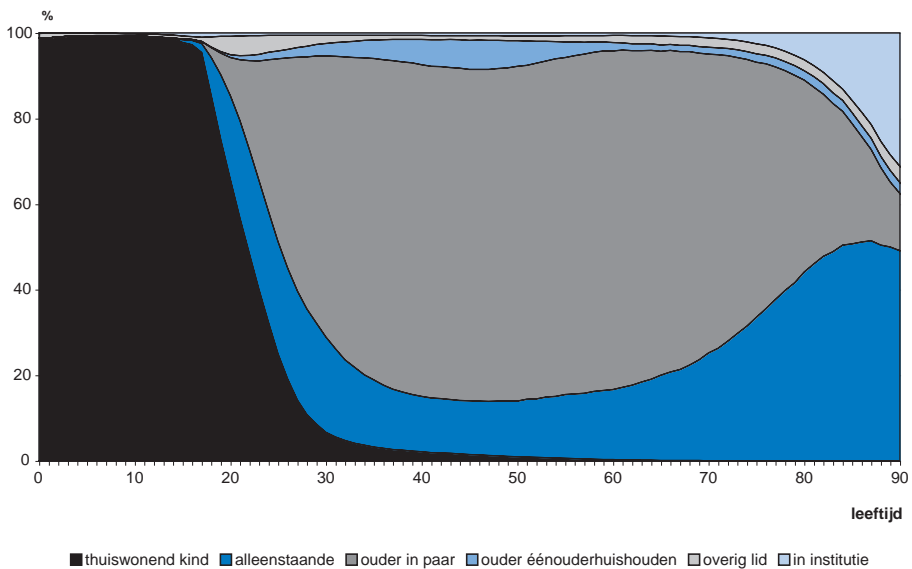
- thuiswonend kind en buiten het ouderlijk huis wonend
- alleenstaande
- partner in (echt)paar
- ouder in eenouderhuishouden
- overig lid in een huishouden (een persoon die anders dan als partner, ouder in een eenouderhuishouden of als thuiswonend kind deel uitmaakt van een particulier huishouden)
- persoon in een verzorgingshuis of ander institutioneel huishouden

Grafiek 2. – Bevolking naar leeftijd en plaats in het huishouden, 1971.

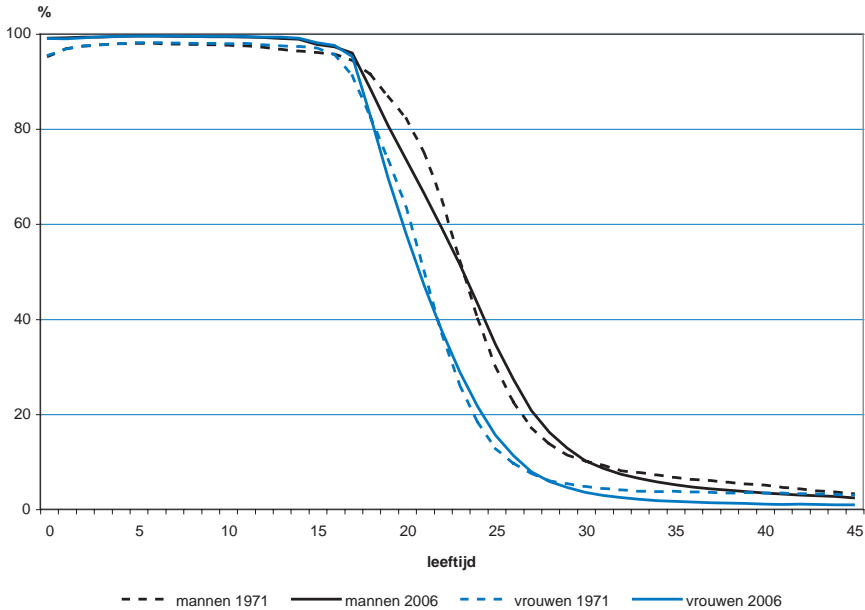
Bron: CBS, *Volkstelling 1971*.

Grafiek 3. – Bevolking naar leeftijd en plaats in het huishouden, 2006.

Bron: *Jaarlijkse huishoudensstatistiek 2006*.

Grafiek 4. – Percentage thuiswonende jongeren naar leeftijd en geslacht, 1971 en 2006.

Bron: CBS, *Volkstelling 1971 en Jaarlijkse huishoudensstatistiek 2006*.

Kinderen, thuiswonend en buiten het ouderlijk huis wonend

Thuiswonend

Tussen 1971 en 2006 is het aantal thuiswonende kinderen met 15 procent gedaald. De belangrijkste oorzaak is de daling van het aantal geboorten. In 1970 werden er in Nederland nog 239 duizend kinderen geboren. In 2005 was dit aantal gedaald tot 189 duizend. Op het eerste gezicht zijn er bij de groep thuiswonende kinderen in de periode 1971-2006 weinig structurele veranderingen te constateren. Toch is er wel het een en ander gewijzigd. De belangrijkste verandering is dat de tweede generatie allochtonen, dus de in Nederland geboren kinderen van de eerste generatie allochtonen, een qua omvang belangrijke groep binnen de Nederlandse jeugd is geworden. In 2006 was tussen een vijfde en een kwart van de 0 tot 15-jarigen tweede generatie allochtoon.

Kinderen gingen in 2006 gemiddeld ongeveer op dezelfde leeftijd zelfstandig wonen als in 1971. Nadere beschouwing leert dat er toch verschillen zijn. Tot de leeftijd van 17 jaar is het percentage kinderen dat ook daadwerkelijk als kind thuis woont, hoger dan in 1971. De voornaamste reden is dat in 1971, meer dan in 2006, kinderen van andere ouders (bijvoorbeeld: neven, nichten, kleinkinderen) als ‘overig lid’ deel uitmaakten van een huishouden. De grootste groep betrof in 1971 kinderen die bij de grootouders woonden.

In de leeftijdsgroep 18 tot 24 jaar verlaten, vergeleken met 1971, kinderen in 2006 het ouderlijk huis op jongere leeftijd. Boven die leeftijd is het percentage dat nog thuis woont juist weer wat hoger. Die verandering in het patroon van uit huis gaan is voor een deel toe te schrijven aan allochtone jongeren. Enerzijds gaan ze op jongere leeftijd uit huis dan autochtone jongeren anderzijds blijven naar verhouding relatief meer oudere allochtone jongeren thuiswonen. Bij jongens is de verschuiving in de leeftijdsgroep 18-24 jaar wat groter dan bij meisjes. Waarschijnlijk speelt de opschorting van de opkomstplicht voor militaire dienst midden jaren negentig ook een rol. Veel jongeren bleven voorheen op het ouderlijk adres wonen tijdens hun militaire diensttijd. Die reden om thuis ingeschreven te staan is door de opschorting van de opkomstplicht vervallen.

Buiten het ouderlijk huis wonend

Zoals uit Grafiek 4 blijkt, heeft, zowel in 1971 als in 2006, de helft van de jonge mannen van 23 jaar het ouderlijk huis verlaten. Meisjes zijn gemiddeld 2 jaar jonger als ze uit het ouderlijk huis vertrekken. Zij zijn eerder aan zelfstandigheid toe dan jongens. Daarnaast speelt een rol dat jongens, meer dan meisjes, na een tijdje op zichzelf te hebben gewoond na tegenslag in de studie of relatie, weer tijdelijk bij hun ouders gaan wonen.

Opeenvolgende generaties die vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, gingen op steeds jongere leeftijd op zichzelf wonen.⁸ De individualisering, in combinatie met een toenemende welvaart in de jaren zestig, maakte het makkelijker om deze stap te maken. Voor menig kind dat in de jaren zestig is geboren, gold echter dat toen zij op een leeftijd kwamen om het ouderlijk huis te verlaten, de economische conjunctuur ongunstig was toen zij wilden gaan werken.⁹ Hoge jeugdwerkloosheid begin jaren tachtig leidde tot gemiddeld minder financiële armslag. Hierdoor bleven per saldo jongeren langer thuis wonen. Wat ook een rol speelde is dat kinderen in de loop der tijd in het ouderlijk huis meer vrijheid en zelfstandigheid hebben gekregen, waardoor de behoefte of noodzaak om zelfstandig te gaan wonen waarschijnlijk minder groot is geworden. In de jaren negentig is opmerkelijk weinig verschuiving waar te nemen in de leeftijd bij het uit huis gaan, terwijl er toch een aantal factoren waren die potentieel tot verschuivingen hadden kunnen leiden. De opschorting van de militaire dienstplicht is er een van. Een andere factor is het, in de loop van de jaren negentig, sterk toegenomen aandeel van niet-westers allochtone jongeren. Zij verlaten, in vergelijking met autochtone jongeren, op aanmerkelijk jongere leeftijd het ouderlijk huis.¹⁰

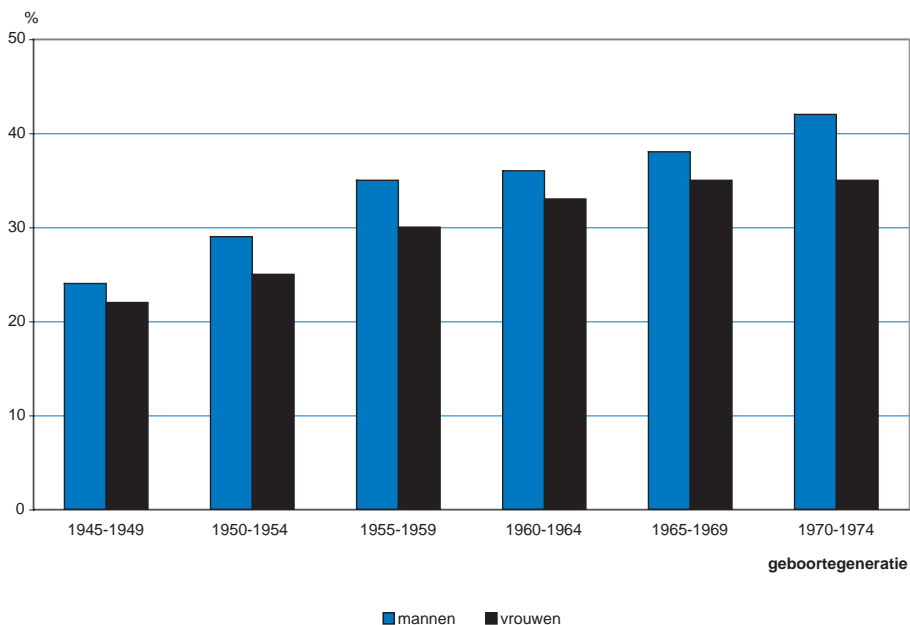
Eind jaren zestig gingen slechts iets meer dan 20 procent van de jongeren vanuit huis op zichzelf, dat wil zeggen zonder partner, wonen. In de loop der jaren is

8 Van Hoorn, 'Weg van moeders pappot' 17.

9 *Ibidem*, 18 en 19.

10 Harmsen en Nicolaas, 'Huishoudensprognose 2004-2050: ontwikkelingen naar huishoudenspositie', 29.

Grafiek 5. – Percentage kinderen dat vanuit huis als alleenstaande gaat wonen, per geboortegeneratie.

Bron: CBS, *Onderzoek Gezinsvorming 1998*.

dit percentage hoger geworden. Steeds meer jongeren zijn vanuit het ouderlijk huis zelfstandig gaan wonen zonder dat er direct sprake was van samenwonen met een partner. Dat gold voor jongens nog meer dan voor meisjes (zie Grafiek 5). De belangrijkste drijfveer om het ouderlijk huis te verlaten is de wens onafhankelijk te zijn, op enige afstand gevolgd door het aangaan van een relatie. Daarnaast spelen het willen volgen van een opleiding of het vinden van een baan een belangrijke rol.¹¹ De toegenomen welvaart heeft dit gemakkelijker gemaakt.

Tussen 1971 en 2006 is het percentage jongeren dat vanuit huis zelfstandig gaat wonen en een eenpersoonshuishouden voert, meer dan verdubbeld. Gemiddeld woont deze groep zo'n 4 jaar zelfstandig voordat ze gaan samenwonen. Dat behoeft overigens geen aaneengesloten periode te zijn. Jongeren van begin twintig die al samenwonen zijn veelal niet getrouwd. Juist deze relaties worden gemiddeld tweemaal zoveel verbroken als een huwelijksrelatie op die leeftijd. De resultante is dat per saldo een hoger percentage twintigers alleenstaande is. Deze twee ontwikkelingen tezamen zijn de belangrijkste oorzaak voor de stijging van het aantal alleenstaanden in de leeftijdsgroep 15 tot 30 jaar.

11 De Graaf en Loozen, 'Uit huis gaan van jongeren', 35-36.

Alleenstaanden

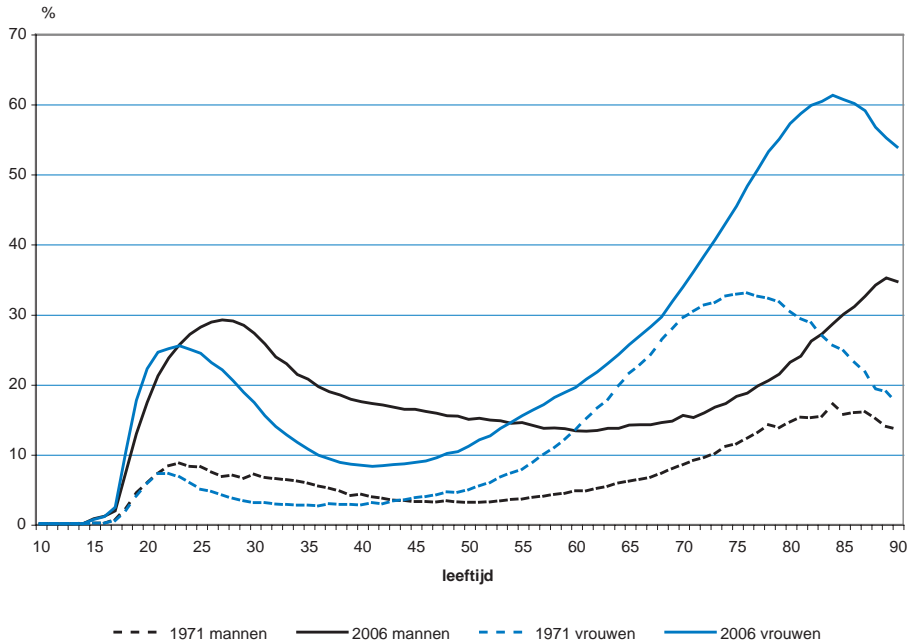
In 1971 telde Nederland, blijkens Tabel 1, 683 duizend alleenstaanden. Vijfendertig jaar later, in 2006, waren dat er 2,5 miljoen (Tabel 2), 3,5 keer zoveel als in 1971. Het aantal alleenstaande mannen is naar verhouding meer gestegen dan het aantal alleenstaande vrouwen. In 1971 was ruim 62 procent van de alleenstaanden vrouw. In 2006 was dit percentage gedaald tot minder dan 54.

De hoogste stijging van het absolute aantal alleenstaanden vindt bij mannen plaats in de leeftijdsgroep 40 tot 60 jaar. Bij vrouwen is dat in de leeftijdsgroep 25 tot 40 jaar, en 70 jaar of ouder. Het aantal alleenstaande vrouwen van 85 jaar is in 2006 liefst vijf keer zo hoog als in 1971.

Op basis van relatieve cijfers verschuift het beeld enigszins (Grafiek 6). De belangrijkste ontwikkeling is dan dat in 2006 het percentage alleenstaande twintigers bij zowel mannen als vrouwen maximaal drie keer zo hoog is als in 1971. Bijna een kwart van de vrouwen van 25 jaar is alleenstaand. Bij mannen van die leeftijd is dit bijna 30 procent. Hiervoor is de belangrijkste oorzaak dat veel jongeren een aantal jaren op zichzelf wonen.

Ongeveer 15 procent van de mannen van middelbare leeftijd is alleenstaand. Relatieverbreking vormt de belangrijkste reden. Voor vrouwen is de invloed van relatieverbreking op het aantal alleenstaande vrouwen in eerste instantie minder

Grafiek 6. – Percentage alleenstaanden naar leeftijd en geslacht, 1971 en 2006.

Bron: CBS, *Volkstelling 1971 en Jaarlijkse huishoudensstatistiek 2006*.

groot. Dat komt omdat na een relatieverbreking eventuele kinderen veelal worden ingeschreven op het adres van de moeder. Er ontstaat op zo'n adres dan een eenouderhuishouden. De vrouw wordt dan als ouder in een eenouderhuishouden geclassificeerd en dus niet als alleenstaand. In 2006 was ongeveer 10 procent van de vrouwen van rond de vijftig jaar alleenstaand. Bij een leeftijd van 65 jaar is het percentage alleenstaande vrouwen veel hoger dan bij vrouwen van 50 jaar. Dat heeft vooral te maken met het feit dat tussen de leeftijd van 50 en 65 jaar de laatste nog thuiswonende kinderen uit huis gaan. Vrouwen waarvan de relatie door echtscheiding of verweeduwing die van 'alleenstaande ouder' is geworden, kwamen dan alsnog geheel op zichzelf te staan.

In vergelijking met 1971 is onder vrouwen van 70 jaar en ouder het percentage alleenstaande vrouwen opvallend sterk gestegen. In 2006 was meer dan 60 procent van de vrouwen van 80 jaar alleenstaand. De belangrijkste reden hiervoor is dat het aantal mensen dat naar een verzorgings- of verpleeghuis gaat, vanaf begin jaren tachtig is gedaald. Ook het percentage oudere alleenstaande mannen is in 2006 beduidend hoger dan in 1971. Meer dan 30 procent van de mannen van 80 jaar of ouder was in 2006 alleenstaand. Naast de lagere toestroom naar verzorgings- en verpleeghuizen speelt ook de toegenomen levensverwachting van mannen een rol. Deze is in de jaren negentig sterker gestegen dan die van vrouwen. Daardoor komt het relatief vaker voor dat mannen er door het overlijden van hun partner alleen voor komen te staan.

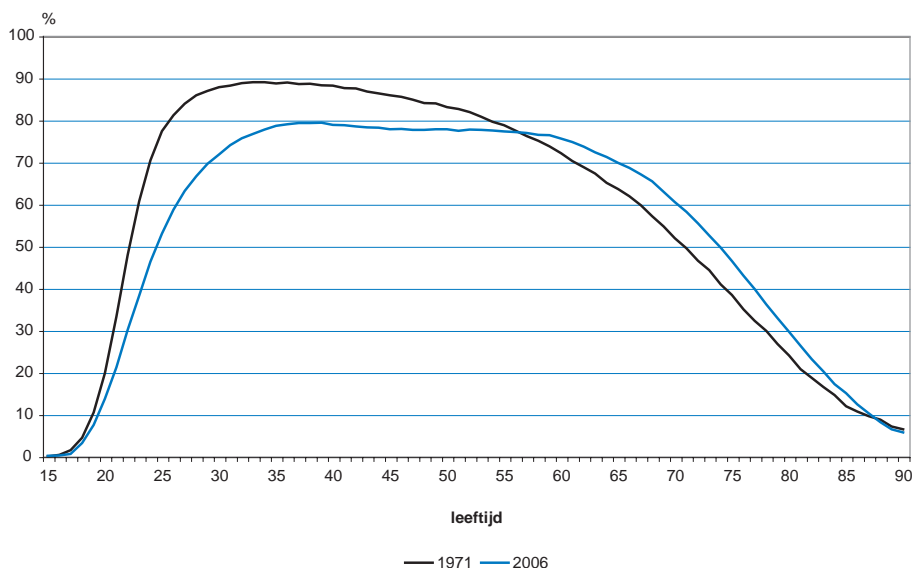
Samenwonende partners met of zonder kinderen

Tussen 1971 en 2006 is het aantal personen dat als (on)gehuwde partner samenwoont met slechts ongeveer 10 procent gestegen, terwijl de bevolking met bijna 20 procent is toegenomen (zie Tabel 1 en 2). Opvallend is dat het aantal paren met kinderen in 2006 maar zo weinig verschilt met het aantal in 1971. Toen waren er ruim 2 miljoen huishoudens bestaande uit paren met kinderen. In 2006 waren er dat vrijwel net zo veel. Het totale aantal huishoudens met kinderen is wel met zo'n 20 procent gestegen. Het substantieel hogere aantal eenouderhuishoudens in 2006 is daar mede debet aan.

Het aantal paren zonder kinderen was in 2006 veel hoger dan in 1971. Toen telde Nederland tegen de 900 duizend paren zonder kinderen. In 2006 waren dit er inmiddels bijna 2,1 miljoen, meer dan het dubbele. Paren zonder kinderen zijn zowel voordat er kinderen komen als nadat de kinderen uit huis zijn gegaan een omvangrijke groep geworden.

Relatief zijn er ook een aantal grote veranderingen te bespeuren. In 1971 woonde bijna 90 procent van de vrouwen van 30 jaar (gehuwd) samen met een partner (Grafiek 7). In 2006 was dit nog slechts voor iets meer dan 70 procent van de vrouwen van die leeftijd het geval. Deze daling heeft vooral te maken met het feit dat tussen 1971 en 2006 steeds meer mensen een aantal jaren op zichzelf wonen voordat ze meer permanent gaan samenwonen.

Grafiek 7. – Percentage met een partner samenwonende vrouwen met of zonder thuiswonende kinderen, 1971 en 2006.

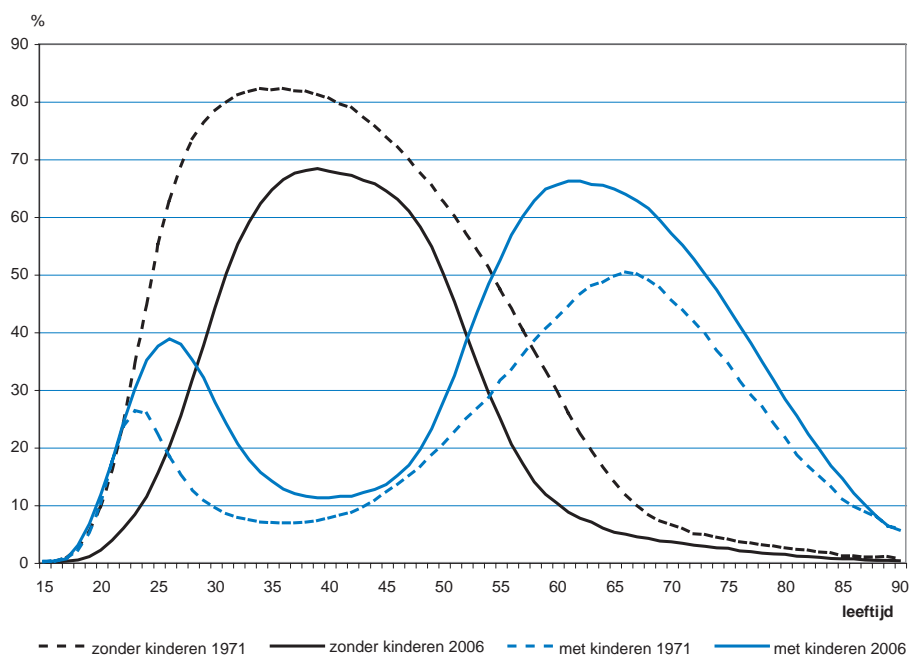
Bron: CBS, *Volkstelling 1971 en Jaarlijkse huishoudensstatistiek 2006*.

In de leeftijdsgroep 30 tot 65 jaar ligt het percentage van deze categorie samenwonende partners gemiddeld zo'n 6 procent lager dan in 1971. Dit komt doordat tussen 1971 en 2006 de kans op echtscheiding bijna is verdubbeld. Na een echtscheiding gaat er meestal enige tijd overheen voordat men tot een nieuwe relatie besluit. Per saldo is daardoor het percentage samenwonende partners met of zonder kinderen gedaald.

Het percentage 65-plussers dat samenwoont is in 2006 zo'n 6 procent hoger dan in 1971. Dat heeft twee oorzaken. Het gaat hier om een generatie personen die merendeels in periode 1945-1965 is getrouwd, een periode waarin nog vrijwel iedereen trouwde. De toegenomen levensverwachting van vooral mannen zorgt ervoor dat stellen langer bij elkaar blijven. Ook het feit dat relatief minder personen in een verzorgingshuis of andere instelling gaan wonen, draagt bij aan het toegenomen percentage samenwonenden.

In 2006 is het percentage met een partner samenwonende vrouwen *zonder* kinderen niet alleen in absolute zin maar ook in relatieve zin fors gestegen (Grafiek 8). In de leeftijdsgroep 25 tot 35 jaar is het aandeel 10 procentpunten hoger dan in 1971. Dit hogere percentage heeft vooral te maken met het feit dat vooral na 1975 vrouwen op gemiddeld hogere leeftijd kinderen krijgen. Ook in de leeftijdsgroep vanaf 50 jaar tekenen zich duidelijke verschillen af. Vanaf die leeftijd is het aandeel met een partner samenwonende vrouwen zonder kinderen eveneens gemiddeld zo'n 10 procent hoger dan in 1971.

Grafiek 8. – Percentage met een partner samenwonende vrouwen met en zonder thuiswonende kinderen, 1971 en 2006.

Bron: CBS, *Volkstelling 1971 en Jaarlijkse huishoudensstatistiek 2006*.

Dit hogere percentage met een partner samenwonende vrouwen zonder kinderen hangt samen met een lager percentage met een partner samenwonende vrouwen met kinderen. In 1971 had bijna 40 procent van de vrouwen van 25 een partner en kinderen. In 2006 had slechts 15 procent van de vrouwen van die leeftijd een partner en kinderen, meer dan 25 procentpunten verschil. De verschillen vallen deels toe te schrijven aan het gedaalde gemiddelde kindertal en deels aan de toegenomen kinderloosheid. Als er minder kinderen zijn, dan is de periode waarin er kinderen in het gezin aanwezig zijn gemiddeld korter. Ook het feit dat vrouwen in 2006 gemiddeld pas rond hun dertigste hun eerste kind krijgen, leidt tot een lager percentage met een partner samenwonende vrouwen met kinderen. In 1971 was de gemiddelde leeftijd van vrouwen bij geboorte van het eerste kind nog lager dan 25 jaar. Daarnaast speelt ook een rol dat de groep vrouwen die in 2006 tussen 50 en 65 jaar was juist op relatief jonge leeftijd hun kinderen kreeg. Deze kinderen zijn inmiddels op een leeftijd dat de meesten het ouderlijk huis hebben verlaten. Dit leidt tot een, in vergelijking met 1971, laag percentage vrouwen in paren met kinderen in de leeftijdsgroep 50 jaar of ouder.

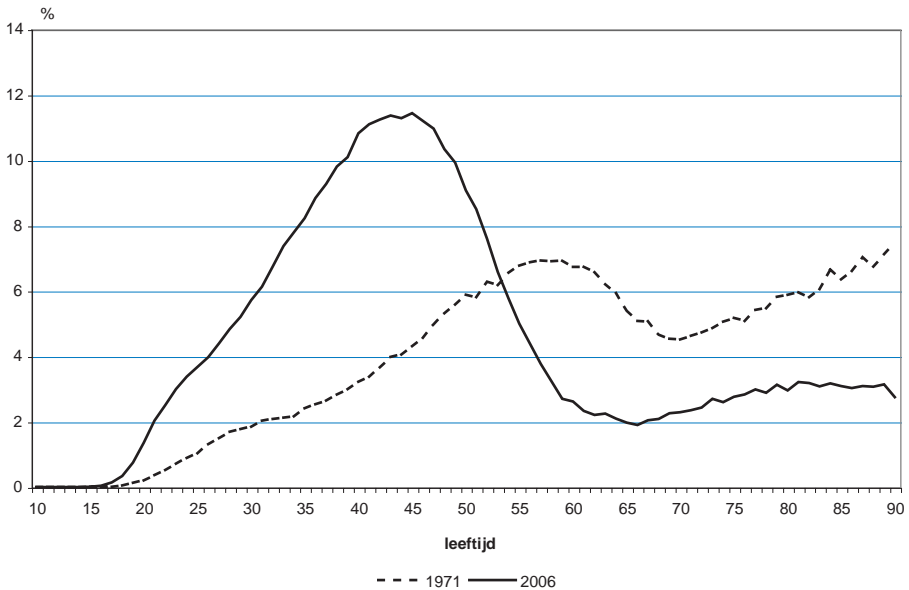
Ouder in een éénouderhuishouden

In 1971 telde Nederland 200 duizend éénouderhuishoudens. In 2006 is dat aantal meer dan verdubbeld. In 1971 was het overlijden van de partner nog de belangrijkste oorzaak voor het ontstaan van een éénouderhuishouden. Ook was toen al een kentering te bespeuren. Voor vrouwen die 1971 30 tot 40 jaar waren en ouder waren in een éénouderhuishouden, was de helft ontstaan door echtscheiding. Voor vrouwen van 50 tot 60 jaar die in 1971 ouder in een éénouderhuishouden waren, speelde echtscheiding maar een betrekkelijk geringe rol. Bij deze groep was dit voor meer dan driekwart het gevolg van het overlijden van de partner.

In de tussenliggende periode is relatieontbinding door echtscheiding als factor voor het ontstaan van eenouderhuishoudens steeds belangrijker geworden. In 2006 is driekwart van het aantal eenouderhuishoudens ontstaan door echtscheiding. Op hogere leeftijden speelt verweduwing nog wel een rol. Een zeer beperkt aantal eenouderhuishoudens betrof, zowel in 1971 als in 2006, huishoudens waarin de ouder nooit gehuwd is geweest.

In 2006 was rond de leeftijd van 50 jaar meer dan 10 procent van de vrouwen ouder in een eenouderhuishouden (Grafiek 9). In 1971 lag de piek van het percentage alleenstaande moeders met kinderen bij de leeftijd van 60 jaar. Het percentage alleenstaande moeders met kinderen was, met 6 procent bij die leeftijd,

Grafiek 9. – Percentage alleenstaande moeders met thuiswonende kinderen, naar leeftijd, 1971 en 2006.

Bron: CBS, *Volkstelling 1971 en Jaarlijkse huishoudensstatistiek 2006*.

bijna de helft lager dan in 2006. Het aantal mannen dat ouder is in eenouderhuishouden was in 2006 ongeveer een zesde van het aantal vrouwen.

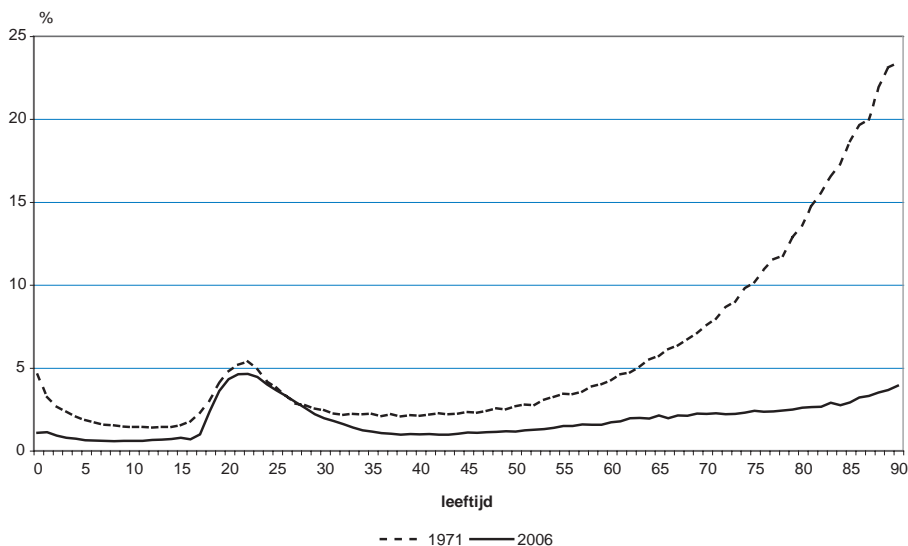
Eenmaal ouder in een eenouderhuishouden betekent niet automatisch dat dit voor altijd is. Zo vond in 2005 15 procent van de alleenstaande mannen van 30 met kinderen een nieuwe partner. Voor vrouwen was dat 10 procent. Op hogere leeftijden is voor zowel mannen als vrouwen het percentage dat een (nieuwe) partner vindt lager.

Een andere groep alleenstaande ouders wordt alleenstaand doordat de kinderen uit huis gaan. In de leeftijd tussen 50 en 60 jaar loopt voor vrouwen het aandeel dat alleenstaand wordt op van ruim 6 procent naar meer dan 15 procent. Dat is min of meer vergelijkbaar met het patroon voor samenwonende partners waarvan de kinderen het huis uit gaan. Dit aandeel bereikt ook zijn piek bij die leeftijd.

Overig lid in een huishouden

In 2006 woonden er in Nederland 263 duizend personen die als 'overig lid' deel uitmaakten van een huishouden. Onder een overig lid wordt een persoon verstaan die, anders dan als partner, ouder in een eenouderhuishouden of als thuiswonend kind, deel uitmaakt van een particulier huishouden. Ook inwonende overige familieleden worden als overig lid beschouwd. In 1971 telde Nederland nog 465 duizend personen die als overig lid deel uitmaakten van een huishouden. Hun aantal is in 2006 dus bijna gehalveerd.

Grafiek 10. – Percentage overige leden in huishouden, naar leeftijd, 1971-2006.

Bron: CBS, *Volkstelling 1971 en Jaarlijkse huishoudensstatistiek 2006*.

Ook relatief gezien maakten in 1971 veel meer personen als overig lid deel uit van een huishouden dan in 2006 (Grafiek 10). Vooral op hogere leeftijd. Het betrof toentertijd vooral ouders en schoonouders die bij hun kinderen inwoonden. Meer dan 10 procent van de bevolking van 75 jaar of ouder, oplopend naar een kwart voor de 95-jarigen, maakte als overig lid nog deel uit van een huishouden. In 2006 gold dit voor iets meer dan 5 procent van de bevolking van 75 jaar of ouder. Personen die in 1971 nog bij familie zouden inwonen, zullen in 2006 veelal nog zelfstandig wonen.

Ook rond de leeftijd van 20 jaar waren er zowel in 1971 als in 2006 nog veel overige leden in huishoudens. Bij een leeftijd van 20 jaar maakt ongeveer 5 procent van de jongeren als overig lid deel uit van een huishouden. In 1971 was voor jongeren het inwonen bij anderen een betrekkelijk veel voorkomend verschijnsel. In 2006 is het dat ook weer. Anders dan in 1971 toen het vooral autochtone jongeren betrof zijn het nu vooral allochtone jongeren die via deze vorm hun weg naar zelfstandigheid zoeken.¹²

Op de jongste leeftijden was het percentage overige leden met bijna 5 in 1971 bijna twee keer zo hoog als in 2006. Het ging toentertijd vooral om bij hun grootouders wonende kleinkinderen.

Bevolking in verzorgingshuizen en andere institutionele huishoudens

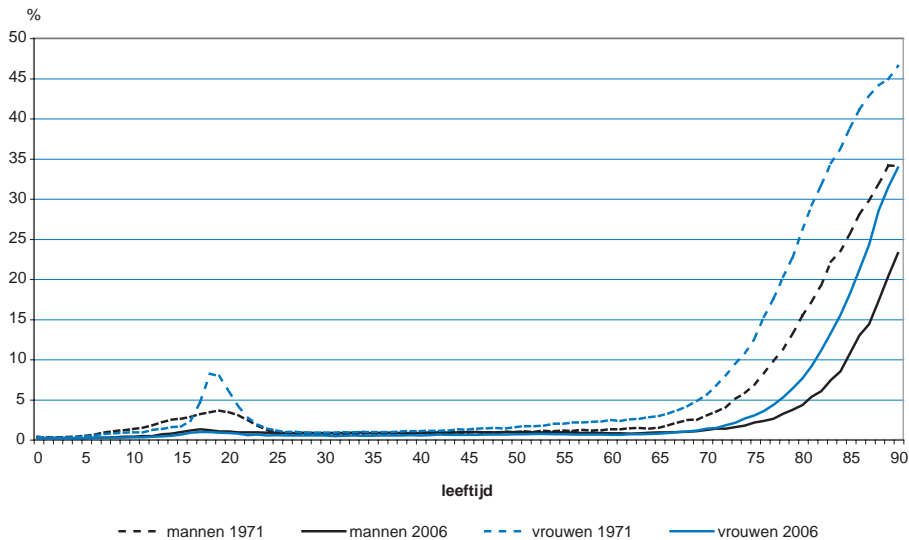
In 1971 woonden ruim 300 duizend personen in een instelling of tehuis, veelal een verzorgings- of verpleeghuis. Tot 1980 is dit aantal ongeveer gelijk gebleven, maar het aantal inwonende personeelsleden daalde al wel. Zo'n 45 duizend verbleven in zo'n instelling als inwonend personeel. Vanaf begin jaren tachtig is ook het totale aantal personen in institutionele huishoudens gaan dalen. Per 1 januari 2006 stonden zo'n 209 duizend personen ingeschreven in institutionele huishoudens. Deze daling is opmerkelijk gezien het feit dat de bevolking van 65 jaar of ouder bijna is verdubbeld en het aantal 80-plussers bijna is verdrievoudigd. Een deel van de daling wordt veroorzaakt doordat, anders dan vroeger, vrijwel al het verzorgende personeel niet meer in de instellingen zelf woont. Belangrijker is nog dat tegenwoordig de beschikbare capaciteit wordt gereserveerd voor mensen die echt niet meer voor zich zelf kunnen zorgen.¹³ Bejaardenoorden zijn zo verzorgingshuizen geworden.

In 1971 vertoonde het percentage personen dat in een institutioneel huishouden verbleef vanaf de leeftijd van 65 jaar een stijl oplopende curve (Grafiek 11). Bij die leeftijd was het aandeel minder dan 5 procent, maar bij leeftijd 80 jaar was dat percentage inmiddels 15 voor mannen en 26 voor vrouwen. In 2006 vertoonde het percentage personen in institutionele huishoudens een vergelijkbare curve, met dien verstande dat de leeftijd waarop het percentage begint te stijgen bij mannen

12 Schapendonk-Maas, 'Inwonende Turkse en Marokkaanse jongeren', 8.

13 Harmsen, Keij en Schapendonk-Maas, 'Zelfstandig oud', 4.

Grafiek 11. – Percentage personen in verzorgingshuizen of andere instellingen, naar leeftijd en geslacht, 1971 en 2006.

Bron: CBS, *Volkstelling 1971 en Jaarlijkse huishoudensstatistiek 2006*.

zo'n 8 jaar en bij vrouwen 9 jaar is opgeschoven. Tegenwoordig blijven mensen langer zelfstandig wonen voordat ze naar een verzorgings- of verpleeghuis gaan.

Rond de leeftijd van 20 jaar was er in 1971 nog sprake een behoorlijk aantal (voornamelijk vrouwen) die als inwonend personeel deel uitmaakte van de bevolking in institutionele huishoudens. Ruim driekwart van de 45 duizend inwonende personeelsleden behoorde tot de leeftijdscategorie 15-24 jaar. In 2006 was dat aantal vrijwel tot nul gereduceerd.

Enkele bijzondere demografische processen nader beschouwd

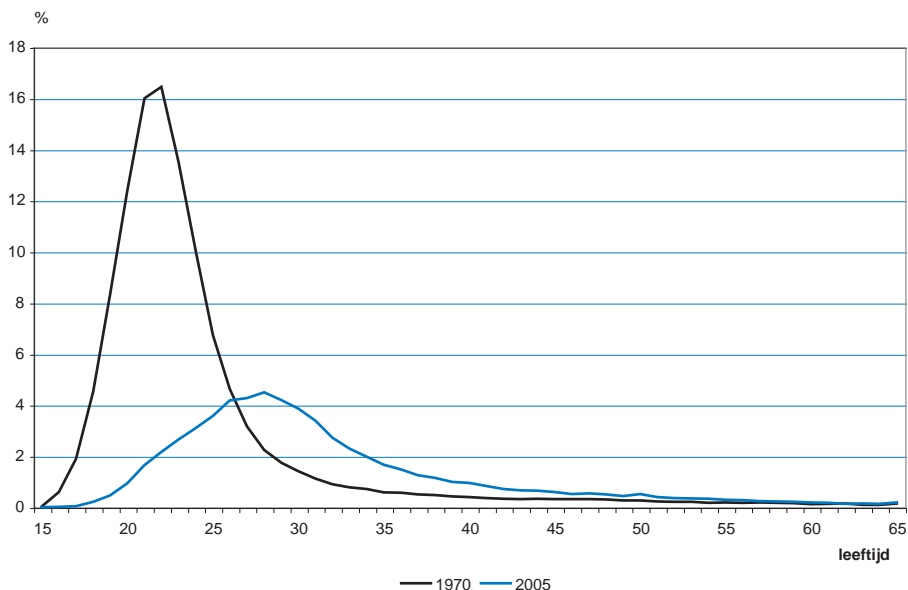
In het voorgaande zijn de structuurveranderingen van huishoudens beschreven naar de plaats die personen in het huishouden innemen. In deze paragraaf staan we stil bij enkele demografische processen die hebben geleid tot deze structuurveranderingen. Aan de orde komen:

- Gaan samenwonen
- Kinderen krijgen
- Echtscheiding en verzuivering
- Overlijden

Gaan samenwonen

Algemeen. Eind jaren zestig was het nog een uitzondering dat jongeren na het uit huis gaan ongehuwd gingen samenwonen. Het merendeel trouwde. In de jaren

Grafiek 12. – Percentage huwende vrouwen naar leeftijd, 1971 en 2006.

Bron: CBS, *Demografische statistieken*.

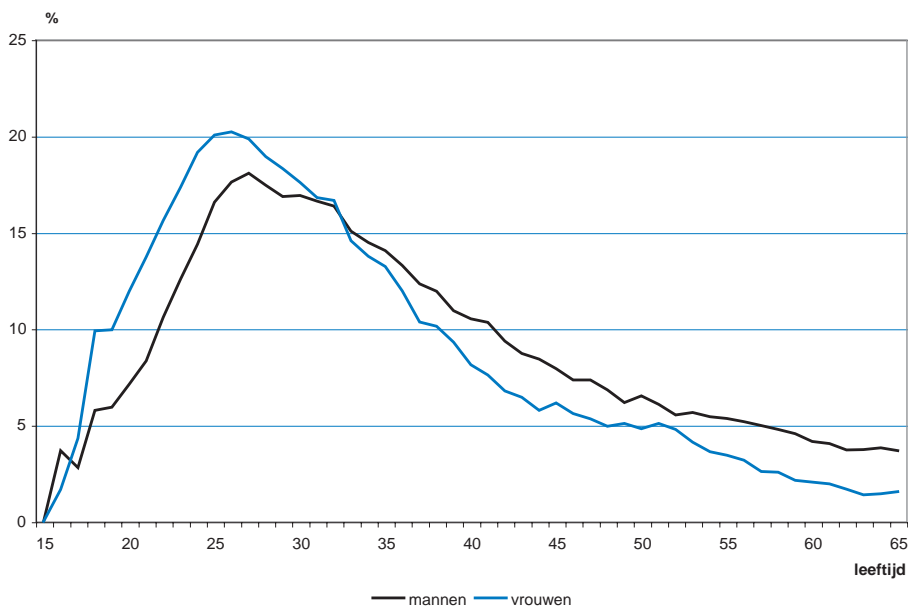
zeventig veranderde er veel op dit gebied. Het aantal huwelijksluitingen daalde snel en het aantal echtscheidingen steeg (Grafiek 12). Tegenwoordig zijn de meeste jongeren, als ze gaan samenwonen, nog ongehuwd. Begin jaren zeventig viel het moment van samenwonen nog samen met het moment van trouwen. Tegenwoordig zijn jongeren eerst een aantal jaren bevriend alvorens te gaan samenwonen. Dit laatste is een geleidelijk proces. Als de vriendschap succesvol is, wordt stapsgewijs de relatie geïntensiveerd. Als de relatie strandt, gaan de meeste jongeren weer alleen wonen alvorens met een nieuwe partner te gaan samenwonen.¹⁴ Tegenwoordig gaan mensen pas trouwen nadat over belangrijke zaken zekerheid is verkregen: zekerheid over de baan, zekerheid van inkomen en zekerheid de juiste partner te hebben gekozen, en zelfs zekerheid dat de relatie goed blijft als er een kind tot het huishouden is gaan behoren, en daarna pas trouwen. Veranderde opvattingen bepalen dit gewijzigde gedragspatroon.

Alleenstaanden maken de stap om samen te wonen relatief het vaakst als ze 25 jaar (vrouwen) of 27 jaar (mannen) zijn (Grafiek 13).¹⁵ Dit geldt ook voor thuiswonende jongeren die gaan samenwonen. Het percentage alleenstaanden dat gaat samenwonen is echter bij elke leeftijd hoger dan het percentage thuiswonende

14 De Jong, Feijten, de Groot et al, *Regionale huishoudensdynamiek*, 54. e.v.

15 Steenhof en Harmsen, 'Nieuwe samenwoners', 7.

Grafiek 13. – Percentage alleenstaanden dat gaat samenwonen, naar leeftijd en geslacht, 2004.

Bron: CBS, *Jaarlijkse huishoudensstatistiek*.

jongeren dat gaat samenwonen. Kennelijk zijn alleenstaanden in deze levensfase bewuster dan thuiswonende kinderen op zoek naar een partner om mee samen te wonen.

Het percentage alleenstaanden dat gaat samenwonen is tot de leeftijd van 30 jaar bij vrouwen hoger dan bij mannen. Boven die leeftijd is percentage alleenstaande mannen dat gaat samenwonen hoger.

Een, in vergelijking met autochtonen, relatief groot aantal jonge niet-westerse allochtonen dat gaat samenwonen, maakt daaraan voorafgaand als overig lid deel uit van een huishouden. Ten tijde van de volkstelling 1971 zal dat ook nog voor autochtonen hebben gegolden.

Jongeren en personen van middelbare leeftijd. Opvallend is dat in 2006 het aantal personen dat samenwoont per saldo lager is dan 35 jaar geleden. In de leeftijdsgroep van 15-30 jaar is een belangrijke oorzaak voor het lagere percentage samenwonenden het uitstel in het formaliseren van relaties, de toegenomen behoefte aan zelfstandigheid en het meer gradueel naar elkaar toegroeien van partners dan voorheen. In de periode 1971-2006 is ongehuwd samenwonen als relatievorm sterk opgekomen en voor personen tot 30 jaar is het de belangrijkste relatievorm geworden.

Maatschappelijke veranderingen vormen hiervan de achtergrond, zoals de sterkere mate van individualisering, secularisering en emancipatie. Voorafgaand aan de sluiting van een huwelijk is er steeds meer ruimte gekomen voor een relatief vrijblijvende experimenteerfase waarin potentiële partners zonder vergaande consequenties kunnen aftasten of ze voldoende bij elkaar passen.

In de leeftijdsgroep 30 tot 65 jaar spelen dezelfde factoren een rol als voor de jongeren. De meesten van hen hebben echter ooit al eens samengewoond. Het aantal samenwonenden is ook in de deze omvangrijke leeftijdsgroep gedaald. De daling is niet zozeer een gevolg van een vermindering in de behoefte om samen te wonen, als wel van de toegenomen kans dat een relatie strandt.

Kinderen krijgen

De gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen is gestegen van 24,3 jaar in 1970 tot 29,4 jaar in 2005. Vrouwen zijn in 2005 dus gemiddeld meer dan 5 jaar ouder als ze hun eerste kind krijgen. De vruchtbaarheid zelf is in de periode 1970-2005 naar verhouding veel minder veranderd dan de leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen. In de bijdrage van De Graaf¹⁶ wordt uitgebreider ingegaan op ontwikkelingen met betrekking tot de vruchtbaarheid. Voor de bevolking naar plaats in het huishouden is vooral van belang dat de verschuiving in gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het eerste kind tot gevolg heeft dat er in 2006 in vergelijking met 1971 minder jonge ouders met kinderen en ook minder oude ouders met kinderen zijn. Per saldo resulteert dit in een naar verhouding lager aantal huishoudens met kinderen dan in 1971. Het ligt voor de hand dat in de nabije toekomst het percentage met een partner samenwonende 50 tot 65-jarige vrouwen met kinderen weer gaat toenemen.

Scheiding en verweduwing

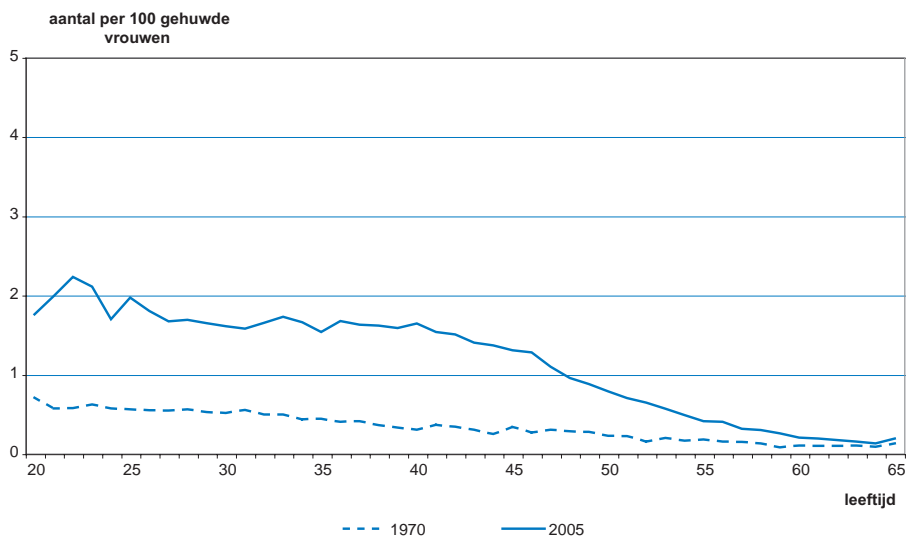
Scheiding. In de jaren zestig is het aantal huwelijksontbindingen door echtscheiding gaan stijgen. Midden jaren zestig werden jaarlijks zo'n 6 duizend huwelijken door echtscheiding ontbonden. In 1970 was dat aantal inmiddels opgelopen naar 10 duizend. In de loop van de jaren zeventig steeg het aantal snel verder tot 34 duizend in 1984. Vervolgens is het aantal echtscheidingen (inclusief ontbindingen van geregistreerd partnerschap) gaan schommelen tussen 28 duizend en 38 duizend. In 1970 raakten 5 per 1000 gehuwde vrouwen gescheiden. In 2005 was dat aandeel was opgelopen naar 15 per duizend, een verdrievoudiging (Grafiek 14).

Naast de formele relatieontbinding van gehuwden is er ook het aantal ontbindingen van vaste relaties van ongehuwden. Onderzoek van Steenhof en Harmsen laat zien dat begin 21ste eeuw twee derde van de relatieontbinding voor rekening van ongehuwd samenwonenden komt.¹⁷ Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat bij

16 Zie in deze bundel de bijdrage van Arie de Graaf over 'De vruchtbaarheid van vrouwen in de twintigste eeuw'.

17 Steenhof en Harmsen, 'Ex-samenwoners', 18.

Grafiek 14. – Percentage van echt scheidende vrouwen naar leeftijd, 1970 en 2005.

Bron: CBS, *Demografische statistieken*.

vrijwel alle leeftijden de kans dat ongehuwd samenwonenden een relatie ontbinden twee keer zo hoog is als voor gehuwden.

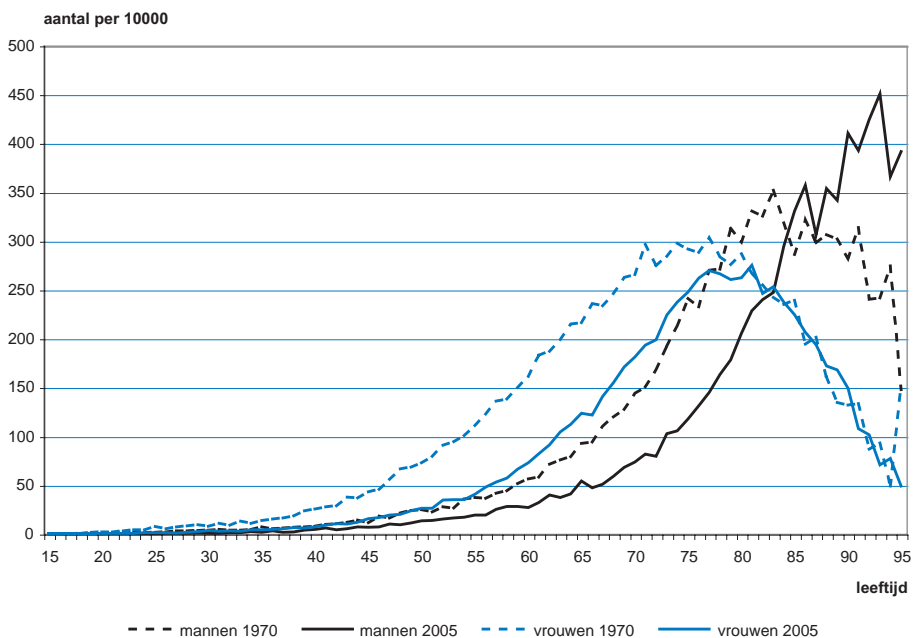
Deze cijfermatige ontwikkeling van het aantal relatieontbindingen vindt eveneens zijn voedingsbodem in de gewijzigde maatschappelijke en culturele veranderingen. Echtscheiding is vanaf de jaren zestig maatschappelijk een steeds meer geaccepteerd verschijnsel geworden.¹⁸ Van belang zijn in dit verband de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen en het wettelijk recht op bijstand na scheiding waardoor vooral vrouwen bij relatieproblemen gemakkelijker voor onafhankelijkheid kunnen kiezen.

Door deze maatschappelijke ontwikkeling is het aantal alleenstaanden bij personen van middelbare leeftijd sterk toegenomen. In deze leeftijdsgroep vormt relatieverbreking ofwel door echtscheiding of door het verbreken van een samenwoningrelatie de belangrijkste reden voor de toename van het aantal alleenstaanden. Na het verbreken van een relatie gaat niet iedereen (direct) op zoek naar een nieuwe partner, waardoor men enige tijd alleenstaande is.

Verweduwing. In de periode 1970-2005 is voor mannen jonger dan 80 jaar en voor vrouwen jonger dan 70 jaar de kans om door overlijden van de partner alleenstaande te worden naar verhouding fors gedaald (Grafiek 15). Boven de leeftijd

¹⁸ De Jong, 'Uit elkaar gaan', 83.

Grafiek 15. – Aantal verweeduwende personen, naar leeftijd en geslacht, 1970 en 2005.

Bron: CBS, *Demografische statistieken*.

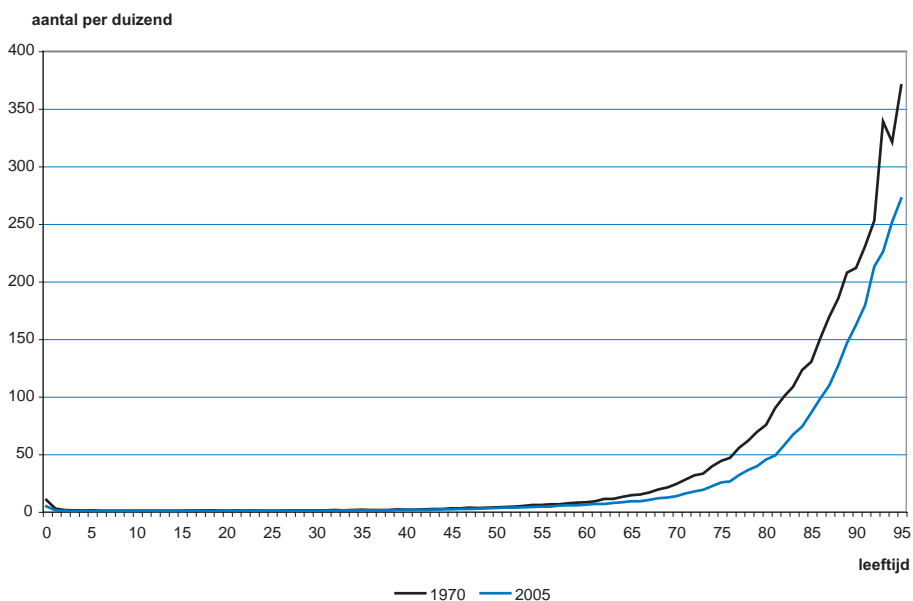
van 80 jaar is in 2005 het percentage verweeduwende mannen hoger dan in 1970. Dit laatste is een gevolg van het feit dat de levensverwachting van mannen sterker is gestegen dan die van vrouwen. Het percentage verweeduwende vrouwen boven de leeftijd van 70 jaar is in 2006 vrijwel gelijk aan het percentage in 1970.

De dalende verweeduwingskansen hebben tot gevolg gehad dat paren langer bij elkaar blijven. Dit heeft een neerwaarts effect op het aantal alleenstaanden in de leeftijdsgroep 65 jaar of ouder. Voor mannen van 80 jaar of ouder geldt juist dat het hogere percentage verweeduwend en een opwaarts effect op het aantal alleenstaanden heeft gehad.

Toename van de levensverwachting als gevolg van dalende sterftetekansen

Tussen 1970 en 2005 is de levensverwachting van mannen met bijna 7 jaar toegenomen tot 77,2 jaar en die van vrouwen met ruim 5 jaar tot 81,6 jaar (Grafiek 16). Per saldo heeft dat ertoe geleid dat (echt)paren langer bij elkaar blijven en samen langer voor elkaar kunnen zorgen. Vergeleken met 1971 zijn ook de mogelijkheden om op particuliere wijze in een bepaald zorgniveau te voorzien vergroot. Deze ontwikkelingen hebben een neerwaarts effect gehad op het aantal weduwen en het aantal alleenstaande vrouwen, en een opwaarts effect op het aantal weduwnaren en het aantal alleenstaande mannen.

Grafiek 16. – Sterfte bij vrouwen naar leeftijd, 1970 en 2005.

Bron: CBS, *Demografische statistieken*.

Nabeschuiving

Vanaf midden jarig zestig vonden een aantal maatschappelijke ontwikkelingen plaats die van wezenlijke invloed zijn geweest op het demografisch gedrag. Deze ontwikkelingen houden in belangrijke mate verband met de toegenomen individualisering van de maatschappij, tot uitdrukking komend in een sterk toegenomen behoefte aan zelfontplooiing en individuele autonomie. Dit kon plaatsvinden nadat in de jaren zestig voor velen de materiële basisbehoeften waren bevredigd.

Op demografisch gebied heeft deze ontwikkeling forse consequenties gehad. Zo daalde de vruchtbaarheid tot onder het vervangingsniveau¹⁹ en is de gemiddelde leeftijd van de moeder bij geboorte van het eerste kind fors gestegen. Verder is het percentage personen dat ervoor kiest zijn of haar relatie via een huwelijk formeel vast te leggen, fors gedaald. Ook is het percentage echtscheidingen verdrievoudigd. Op het gebied van de sterfte vallen de gedaalde sterftetekansen op. Deze zijn voor mannen nog meer gedaald dan voor vrouwen.

Voor huishoudens hebben deze (demografische) ontwikkelingen, in combinatie met de toegenomen welvaart, ook forse consequenties gehad. Zo steeg het totaal aantal huishoudens van bijna 4 miljoen naar meer dan 7 miljoen, bijna een verdubbeling. De bevolking zelf groeide met minder dan een kwart. De groei van

¹⁹ Zie noot 3.

het aantal huishoudens kwam vooral voor rekening van het aantal alleenstaanden. In alle levensfasen groeide het aantal alleenstaanden. Steeds meer kinderen die het ouderlijk huis verlaten, kiezen er tegenwoordig voor enige tijd op zichzelf te wonen. Niet zozeer door uitstel van relatievorming maar door een hogere kans op relatieontbinding is onder jongvolwassenen en mensen van middelbare leeftijd het aantal alleenstaanden gestegen. Bij 65-plussers is het aantal alleenstaanden vooral gestegen door de toegenomen levensverwachting in combinatie met het feit dat mensen anno 2006 langer op zichzelf blijven wonen alvorens naar een verzorgingshuis of andere instelling te gaan.

In verschillende fasen van de levensloop blijkt voor velen het alleenstaand zijn een (tussen)stap te zijn geworden. Jongeren gaan, als ze het ouderlijk huis verlaten, vaker alleen wonen en stellen het samenwonen met een partner uit. Ook gaan ze minder dan voorheen bij anderen inwonen. Belangrijker nog is het feit dat samenwoonrelaties minder stabiel zijn dan voorheen. Dit geldt in het bijzonder voor paren die ongehuwd samenwonen.

Ook personen die door het overlijden van hun partner alleenstaand worden en ouderen die langer op zichzelf blijven wonen dragen bij aan de groei van het aantal alleenstaanden. Dat wil niet zeggen dat zelfstandig wonende alleenstaanden (eenpersoonshuishoudens) in Nederland het leeuwendeel uitmaken van de bevolking. In 2006 leefde nog steeds meer dan 80 procent van de bevolking samen met anderen.

Vanuit een levensloop-perspectief blijkt dat het alleenstaand zijn voor de meeste jongere alleenstaanden van tijdelijke aard is. Zo woont van de jongeren die na het uit huis gaan alleen zijn gaan wonen na zes jaar nog maar 10 tot 25 procent alleen.²⁰ Van degenen die alleen zijn komen te staan na een mislukte samenwoonervaring, woont de overgrote meerderheid binnen vier jaar weer samen met een nieuwe partner.²¹ Dit geldt ook voor degenen die een echtscheiding achter de rug hebben: binnen zes jaar heeft twee derde een nieuwe relatie.²² Op hogere leeftijd is de vergrijzing een belangrijke oorzaak van de toename van het aantal alleenstaanden. Overlijdt een van de partners, dan blijft de overblijvende partner in verreweg de meeste gevallen alleen wonen. Bij een eventuele nieuwe relatie gaan deze ouderen vaak niet samenwonen, maar ontstaat er een lat-relatie.²³

Dat het aantal alleenstaanden en daarmee het aantal eenpersoonshuishoudens zo sterk is gestegen komt dus niet zozeer door een min of meer permanente voorkeur voor deze huishoudensvorm, alswel door het feit dat de moderne levensloop veel meer wisselingen kent dan voorheen. Een belangrijke voorwaarde hiervoor is dat het gestegen welvaartsniveau het velen mogelijk maakt op zich zelf te

20 Harmsen en Steenhof, Demografische levensloop van jongeren na het uit huis gaan, p. 38-44.

21 van Hoorn et al, Nog steeds liever samen, p. 35 en 36.

22 Van Huis en Visser, Weer samenwonen na scheiding of verweduwing, p. 18 e.v.

23 De Graaf en Loozen, Bijna 400 duizend personen kiezen voor een lat-relatie, p. 62.

(blijven) wonen. Deze ontwikkeling is nog niet ten einde. Men kan spreken van een nieuwe standaardlevensloop. De overgang van de oude naar de nieuwe standaardlevensloop kent vele variaties en wordt dan ook wel de keuzelevensloop genoemd.²⁴

Literatuur

- De Graaf, A. en S.W.H.C. Loozen, 'Bijna 400 duizend personen kiezen voor een lat-relatie', in: *Bevolkingstrends*, 3^e kwartaal 2004, CBS (Heerlen/Voorburg, 2004), 60-63.
- De Graaf, A. en S.W.H.C. Loozen, 'Uit huis gaan van jongeren', in: *Bevolkingstrends*, 4^e kwartaal 2006, CBS (Heerlen/Voorburg, 2006), 34-40.
- De Graaf, A. en L. Steenhof, 'Demografische levensloop van vijftigers', in: *Bevolkingstrends*, 2^e kwartaal 2006, CBS (Heerlen/Voorburg, 2006), 15-23.
- De Jong, A.H., P. Feijten, C. de Groot et al., *Regionale huishoudensdynamiek. Achtergronden bij de regionale huishoudensprognoses met het model Pearl* (Den Haag, 2006). Als PDF beschikbaar via <http://www.rpb.nl/upload/documenten/Huishoudens.pdf>
- De Jong, A.H. 'Uit elkaar gaan', in: A.H. de Jong, P. Feijten, C. de Groot et al, *Regionale huishoudensdynamiek. Achtergronden bij de regionale huishoudensprognoses met het model Pearl* (Den Haag, 2006), 82-111.
- Harmsen, C.N., I.M. Keij en W.H. Schapendonk-Maas, 'Zelfstandig oud', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, juni 2001, CBS (Heerlen/Voorburg, 2001), 4-7.
- Harmsen, C.N. en J.J.M. Nicolaas, 'Huishoudensprognose 2004-2050: ontwikkelingen naar huishoudenspositie', in: *Bevolkingstrends*, 2^e kwartaal 2005, CBS (Heerlen/Voorburg, 2005), 28-32.
- Harmsen, C.N. en L. Steenhof, 'Demografische levensloop van jongeren na het uit huis gaan', in: *Bevolkingstrends*, 3^e kwartaal 2003, CBS (Heerlen/Voorburg, 2003), 38-44.
- Lesthaeghe, R. en J. Surkyn, 'Grondslagen en verspreiding van de Tweede Demografische Transitie', in: *Justitiële verkenningen*, jaargang 32, nr. 3, 2006, (Den Haag, 2006), 75-102.
- Liefbroer, A. en P. Dykstra, 'Een breder perspectief', in: J.Garssen, J. de Beer, P. Cuyvers en A. de Jong (eds.), *Samenleven, nieuwe feiten over relaties en gezinnen*, CBS (Voorburg/Heerlen, 2001), 135-148.
- Schapendonk-Maas W.H., 'Inwonende Turkse en Marokkaanse jongeren', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, september 2002, CBS (Heerlen/Voorburg, 2002), 8-9.
- Steenhof, L. en C.N. Harmsen, 'Nieuwe samenwoners', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, februari 2002 (Heerlen/Voorburg, 2002), 7-11.
- Steenhof, L., en C.N. Harmsen, 'Ex-samenwoners', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, maart 2002, CBS (Heerlen/Voorburg, 2002), 17-20.

24 De Graaf en Steenhof, Demografische levensloop van vijftigers, p. 15.

Van Hoorn, W, L.T. van Huis, I.M. Keij en A.H. de Jong, 'Nog steeds liever samen', in: J. Garssen, J. de Beer, P. Cuyvers en A. de Jong (eds.), *Samenleven, nieuwe feiten over relaties en gezinnen*, CBS (Heerlen/Voorburg, 2001), 29-42.

Van Hoorn, 'Weg van moeders pappot', in: J. Garssen, J. de Beer, P. Cuyvers en A. de Jong (eds.), *Samenleven, nieuwe feiten over relaties en gezinnen*, CBS (Heerlen/Voorburg, 2001), 17-28.

Van Huis, L.T. en H. Visser, 'Weer samenwonen na scheiding of verweduwing', in: *Maandstatistiek van de bevolking*, februari 2001, CBS (Heerlen/Voorburg, 2001), 17-20.

Technische toelichting

De gegevens in dit artikel zijn voornamelijk gebaseerd op de Volkstelling 1971 en de Jaarlijkse huishoudensstatistiek 2006. Voor de beschrijving van de ontwikkeling tussen 1971 en 2006 is gebruik gemaakt van bij de tijdreeksen en databestanden die aanwezig zijn bij de Taakgroep analyse demografie van de Sector Analyse Personen van het CBS te Voorburg.

De vruchtbaarheid van vrouwen in de twintigste eeuw

A. de Graaf

In de vorige eeuw zijn in Nederland bijna 20 miljoen kinderen geboren, 9,6 miljoen mensen zijn er overleden, bijna 6 miljoen migranten kwamen naar Nederland en bijna 5 miljoen mensen vertrokken naar het buitenland. De invloed van de levendgeborenen op de bevolkingsgroei en samenstelling in de twintigste eeuw is dan ook beduidend groter geweest dan andere demografische componenten. In deze bijdrage wordt de ontwikkeling van de geboorte vanaf 1900 geschetst. Dit gebeurt op basis van een drietal bronnen te weten de Volkstelling, Statistiek van geboorte en het Onderzoek Gezinsvorming. Voorts wordt aandacht besteed aan nieuwe ontwikkelingen die hebben plaats gevonden in de twintigste eeuw. Het gaat met name om de buitenechtelijke vruchtbaarheid die een grote vlucht heeft genomen in het laatste kwart van de vorige eeuw. Ook het uitstel van het eerste kind was van sterke invloed op de localisatie van geboorten.

Inleiding

In het begin van de twintigste eeuw leefde de gedachte dat de leeftijd van de ouders bij de geboorte van een kind evenals de duur van het huwelijk van invloed konden zijn op de fysieke en psychische kenmerken van het kind.¹ Tegen deze achtergrond had de demograaf Methorst in 1918 voorgesteld om met behulp van gegevens uit de volkstelling inzicht te verkrijgen over echtparen. Het ging daarbij om gegevens zoals leeftijd van de moeder bij geboorte van het kind en duur van het huwelijk. Ook stelde hij voor om aan de vrouw extra vragen te stellen over het aantal levendgeboren en doodgeboren kinderen en het aantal overleden kinderen. Hiermee kon mogelijk meer inzicht worden verkregen in de oorzaken van de relatieve geboortedaling in het begin van de twintigste eeuw. Methorst kon wegens bezuinigingen de verwerking van deze gegevens uit de Volkstelling van 1920 niet uitvoeren. Vanaf de Volkstelling 1930 vormde de huwelijksvruchtbaarheid bij de volkstellingen een thema van onderzoek. Vooral de daling van de huwelijksvruchtbaarheid en de tendens tot nivellering van verschillen in huwelijksvruchtbaarheid tussen godsdienstige en sociale groepen gaf aanleiding tot onderzoek. Bij de op 28 februari 1971 gehouden viertiende Algemene volkstelling is aan alle gehuwde vrouwen, weduwen en gescheiden vrouwen gevraagd hoeveel kinderen zij in totaal levend ter wereld hebben gebracht. Aan vrouwen die gehuwd waren, is tevens gevraagd hoeveel kinderen in het huidige huwelijk levend zijn geboren.

¹ Van Maarseveen, 'Volkstellingen 1795-1971'.

Voorts is aan deze vrouwen de datum van het huidige huwelijk gevraagd en of dit het eerste huwelijk betrof. De verkregen antwoorden hebben tot basis gediend voor het samenstellen van de publicatie *'Bestaande huwelijken en huwelijksvruchtbaarheid van gehuwde en gehuwd geweest zijn de vrouwen'*.² De samenstelling van bestaande huwelijken naar zowel kenmerken van de vrouw als die van haar echtgenoot vormt het belangrijkste onderwerp van bovengenoemde publicatie uitgebracht in 1981. Een belangrijke plaats is daarbij ingeruimd voor het kindertal dat binnen het bestaande huwelijk is geboren.

Om de vragen te beantwoorden *'Hoe de vruchtbaarheid in Nederland zich in de twintigste eeuw heeft ontwikkeld en wat de invloed is geweest op de bevolkingsomvang'* wordt gebruik gemaakt van drie statistische bronnen, de volkstellingen, de Statistiek van de geboorte en het Onderzoek Gezinsvorming van het CBS.

De Virtuele Volkstelling 2001 geeft geen informatie over de ontwikkeling van de vruchtbaarheid. Naast de *standgegevens* uit de Volkstellingen van 1971 en eerder waarin gegevens vermeld worden over het aantal kinderen uit gehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen, zijn ook gegevens beschikbaar over de jaarlijks aantallen geborenen uit de gemeentelijke bevolkingsregisters. Deze zogenaamde *loopgegevens* hebben betrekking op alle geborenen die enig teken van leven hebben vertoond ongeacht de zwangerschapsduur en ongeacht het feit of zij eventueel voor de geboorteaangifte zijn overleden. Gegevens zijn onder meer beschikbaar over het aantal levendgeborenen naar wel of niet geboren binnen een huwelijk, rangnummer van het kind uit de vrouw en eventueel uit het huwelijk, huwelijksjaar van de ouders en leeftijd van de moeder bij de geboorte van het kind. Omdat de laatste twee decennia veel kinderen niet meer binnen een huwelijk worden geboren, geven huwelijksvruchtbaarheidcijfers tegenwoordig nog maar een beperkt inzicht in de ontwikkeling van de vruchtbaarheid voor de totale bevolking.

Het Onderzoek Gezinsvorming (OG) dat vanaf 1977 om de vijf jaar wordt gehouden is een steekproefonderzoek van het CBS. De laatste enquête onder mannen en vrouwen van 18-62 jaar heeft in 2003 plaatsgevonden. De inhoud van het OG wordt voornamelijk bepaald door de volgende doelstelling: 'Het verzamelen van informatie over huishoudens- en gezinsvorming aanvullend op de demografische data uit de Gemeentelijke Basisadministratie persoonsgegevens (GBA)'. De aanvullende informatie wordt gebruikt voor verklarende analyses op microniveau. Het accent in het Onderzoek Gezinsvorming ligt daarom sterk op informatie over de sociaaldemografische levensloop, zowel retrospectief (demografische transitie in samenhang met onderwijs- en arbeidsparticipatie) als prospectief (verwachtingen over vruchtbaarheid en relatievorming in samenhang met huidige achtergrondkenmerken).

De drie genoemde bronnen zijn geraadpleegd om een antwoord te geven op de vraagstelling. Eerst wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van het

2 CBS, *14^e Algemene Volkstelling 28 febr.1971*. Deel 2.

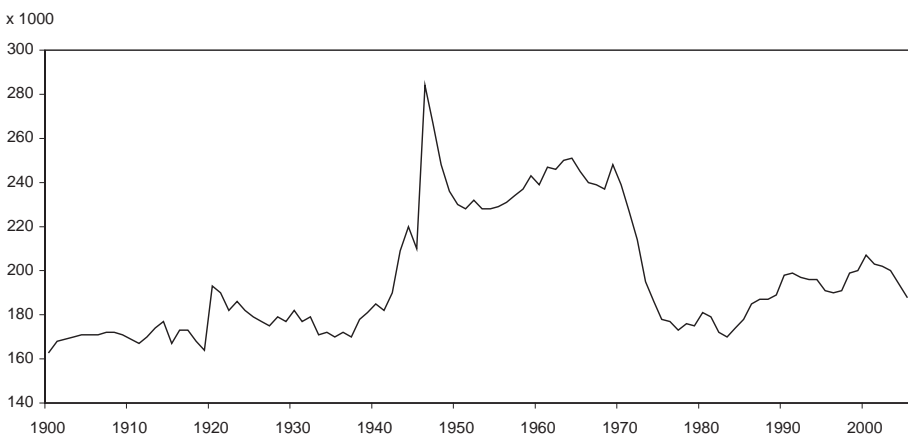
aantal kinderen dat in de twintigste eeuw is geboren. Daarna wordt de ontwikkeling van het gemiddelde kindertal beschreven voor zowel de kalenderjaren als voor generaties vrouwen die zijn geboren in een bepaald kalenderjaar. Aan kinderen die buiten een huwelijk zijn geboren, een ontwikkeling die zich voornamelijk voordoet aan het eind van de twintigste eeuw, wordt ruim aandacht besteed. Uitstel van het eerste kind was de afgelopen drie decennia sterk van invloed op het jaarlijkse aantal geborenen. Daar wordt vervolgens dieper op ingegaan. Vanaf het midden van de twintigste eeuw is het percentage kinderloze vrouwen toegenomen. Een fenomeen dat niet onbesproken mag blijven. Ook wordt beschreven wat de invloed is geweest van de geboorte op de ontwikkeling van de totale bevolking in de twintigste eeuw. Ten slotte wordt dit artikel afgesloten met een nabeschuiving.

Aantal geborenen

Statistiek van geboorte

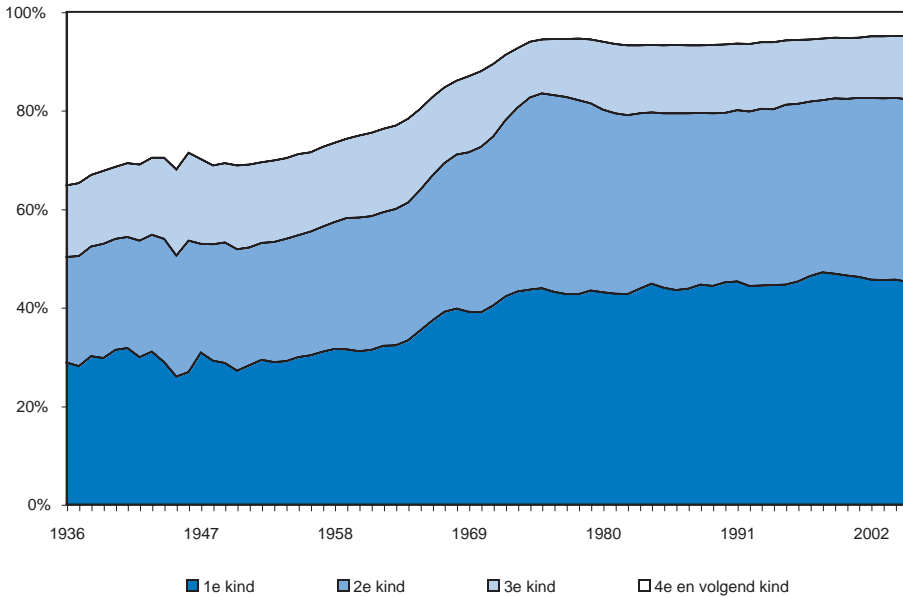
In de eerste decennia van de twintigste eeuw schommelde het jaarlijkse aantal levendgeborenen rond de 170 duizend (Grafiek 1). Ofschoon Nederland niet was betrokken bij de Eerste Wereldoorlog, werden toch honderdduizend soldaten opgeroepen om de neutraliteit te handhaven. Na de oorlog toen de soldaten weer naar huis mochten, vond een kleine naoorlogse babyboom plaats (193 duizend geborenen in 1920). In de twintiger jaren daalde het jaarlijkse aantal geborenen onder de 180 duizend. Dit niveau handhaafde zich in de jaren dertig. In 1943 waren er voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis ruim 200 duizend levendgeborenen en vlak na de Tweede Wereldoorlog werd in 1946 het record van

Grafiek 1. – Aantal levendgeborenen, 1900-2005.

Bron: Statistiek van geboorte.

Grafiek 2. – Percentage levendgeborenen naar rangnummer van het kind uit de moeder, 1936-2005.

Bron: Statistiek van geboorte.

284 duizend bereikt. Kinderen die geboren zijn in de jaren na de oorlog worden dan ook wel de babyboomgeneratie genoemd. In de jaren vijftig en begin jaren zestig lag het aantal geboorten tussen de 230 en 250 duizend. Tot begin jaren zeventig bleven de aantallen boven de 200 duizend uitkomen. In de zeventiger jaren daalde het aantal geboorten sterk van 248 duizend naar rond de 175 duizend.

Deze daling werd mede veroorzaakt door een aantal sociale factoren zoals secularisatie, emancipatie, individualisatie en de invloed van de anticonceptiepil. Terwijl in 1960 ruim 80 procent van de bevolking nog regelmatig naar de kerk ging, rekende begin jaren negentig ongeveer 40 procent van de bevolking zich niet meer tot een kerkgenootschap of levensbeschouwelijke groepering. Een groeiend aantal jonge paren gaf in de jaren zeventig meer de voorkeur aan welvaart en een maatschappelijke carrière dan aan een kinderrijk gezin. Voorts was er bij een groot deel van de Nederlandse bevolking een dreigend gevoel van overbevolking: de bevolkingsprognose van 1965 voorspelde immers een bevolkingsaantal van 21 miljoen aan het eind van de twintigste eeuw³. Ten slotte hebben de introductie en acceptatie van betrouwbare voorbehoedmiddelen, zoals de pil, een substantiële bijdrage geleverd aan de daling van het kindertal, het uitstel van het eerste kind

3 Beets en de Graaf, 'Onderzoek Gezinsvorming september 1977'.

en het beperken van de gezinsgrootte. In het begin van de jaren tachtig was het aantal geboorten even laag als in het begin van de twintigste eeuw. Vanaf medio jaren tachtig is het aantal geboorten weer langzaam gaan stijgen tot 207 duizend in 2000. In 2006 zijn er 185 duizend kinderen geboren. Ook voor de komende jaren zal naar verwachting nog sprake zijn van een afnemend aantal geboorten. Dit is het gevolg van het teruglopende aantal vrouwen in de vruchtbare levensfase. Het merendeel van deze vrouwen is namelijk geboren in de periode 1975-1985. Een periode waarin het aantal geboorten op een veel lager niveau lag dan in de decennia daarvoor.

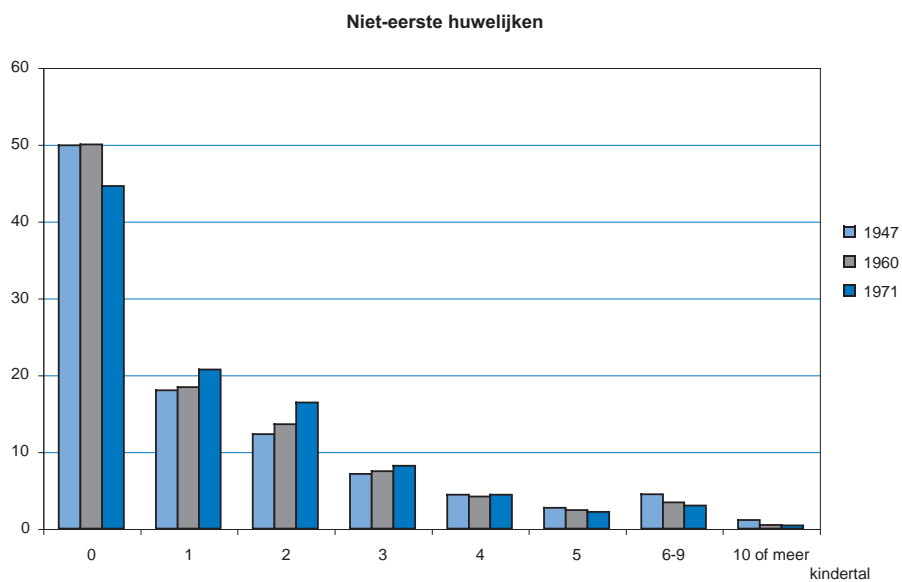
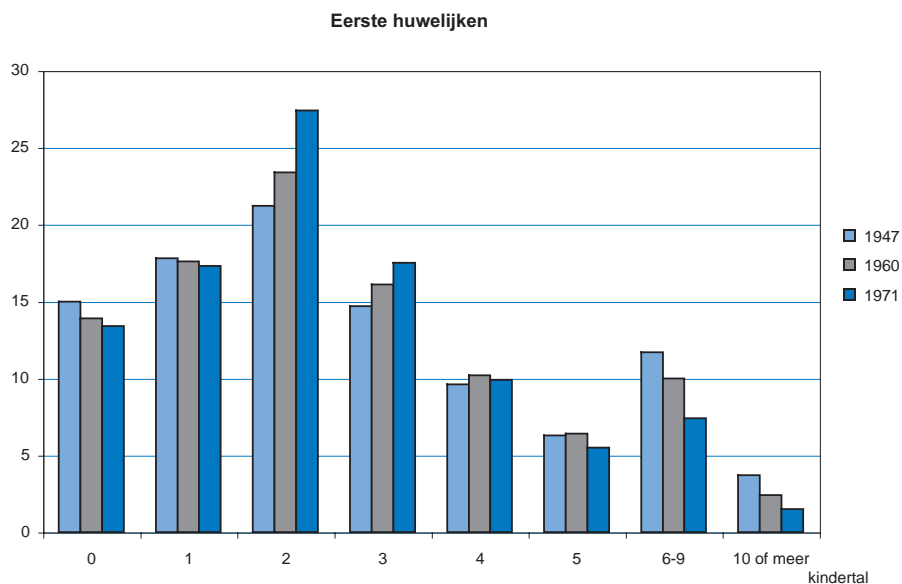
Het aantal levendgeborenen per kalenderjaar bestaat uit eerste, tweede, derde en vierde of volgende kinderen (Grafiek 2). Deze cijfers zijn beschikbaar vanaf 1936. Duidelijk blijkt dat het percentage vierde en volgende kinderen in de loop van de eeuw sterk is gedaald. Eind jaren dertig bestond van alle levendgeborenen in het gezin een derde uit het vierde of volgende kind. Aan het eind van de eeuw bedroeg dit aandeel nog maar vijf procent. Daardoor steeg het percentage eerste en tweede kinderen. Eind jaren negentig was tachtig procent van de levendgeborenen een eerste of tweede kind. Opvallend is dat van de geborenen het percentage derde kinderen in de loop der tijd slechts licht is gedaald, namelijk van circa 15 naar 12 procent.

Volkstelling

In het voorgaande is ingegaan op het kindertal van alle vrouwen ongeacht de burgerlijke staat. Met behulp van gegevens uit volkstellingen kan een aanvulling worden gegeven op het kindertal van vrouwen die op teldatum van de volkstelling getrouwd waren. Wanneer uitgegaan wordt van het binnen het huwelijk voortgebrachte kindertal is het mogelijk de gegevens van de Volkstelling 1971 te vergelijken met die van 1960 en 1947 (Grafiek 3). Bij vergelijking van de drie volkstellingen blijkt dat in 1971 in meer dan één op de vier bestaande eerste huwelijken twee kinderen zijn voortgebracht, duidelijk meer dan bij de voorgaande tellingen. Ook het percentage derde kinderen dat binnen een eerste huwelijk is geboren, is toegenomen. Het percentage met één kind en vier kinderen is vrij stabiel gebleven. Het percentage huwelijken dat in 1971 vijf of meer kinderen had is fors gedaald. Zelfs in absolute zin is het aantal huwelijken met tien of meer kinderen sterk teruggelopen: van 64 duizend in 1947 tot 40 duizend in 1971.

Niet-eerste huwelijken hebben een geheel andere samenstelling naar kindertal dan de eerste huwelijken. Opvallend is dat hiervan voor alle drie de volkstellingsjaren ongeveer de helft kinderloos is. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de hogere leeftijd van de vrouw bij het tweede of derde huwelijk. Het percentage van deze huwelijken met één kind ligt hoger dan bij de eerste huwelijken. Niet-eerste huwelijken met drie of meer kinderen worden slechts in 18 procent van de gevallen aangetroffen, terwijl dit aandeel voor eerste huwelijken ruim 40 procent is. Het absolute aantal niet-eerste huwelijken met tien of meer kinderen in 1971 is ten opzicht van 1947 en 1960 gedaald tot duizend huwelijken.

Grafiek 3. – Bestaande eerste en niet-eerste huwelijken naar aantal levendgeboren kinderen uit het huwelijk in procenten van het totaal aantal bestaande eerste en niet-eerste huwelijken, 1947, 1960 en 1971.

Bron: CBS, 14^e Algemene Volkstelling 28 febr. 1971. Deel 2. Bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van gehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen.

Voor de Volkstellingen 1947 en 1960 is een nadere vergelijking mogelijk van de vruchtbaarheid van de bestaande eerste huwelijken. De vruchtbaarheidsverschillen afkomstig uit beide volkstellingsjaren blijken niet zo groot te zijn. In 1947 bedroeg het gemiddeld aantal levendgeborenen per 100 bestaande eerste huwelijken 300 en voor 1960 is dat 283. Dit verschil wordt veroorzaakt door afwijkingen tussen de oudere huwelijksgeneraties op beide tijdstippen (Tabel 1). Voor huwelijken met een korte levensduur zijn de verschillen vrij klein. Bijvoorbeeld voor huwelijken met een duur van 13 tot en met 19 jaar ligt voor zowel het jaar 1947 als 1960 het aantal levendgeborenen per 100 bestaande eerste huwelijken op een niveau van 320 à 325.

Tabel 2 geeft inzicht in de ontwikkeling van het kindertal naar kerkelijke gezindte van de vrouw. De grootste daling wordt waargenomen bij de rooms-katholieken. Alleen bij de 'overige' kerkelijke gezindten is geen daling opgetreden, maar een lichte stijging.

Ook voor de afzonderlijke beroepsgroepen van de echtgenoot die een eerste huwelijk heeft gesloten, loopt de daling van 1947 naar 1960 niet veel uiteen (Tabel 3). Voor de bedrijfshoofden in de landbouw was het verschil het grootst. Het vruchtbaarheidsniveau voor 1960 van deze beroepsgroep lag negen procentpunten beneden dat voor de bestaande eerste huwelijken in 1947.

Samenvattend kan worden opgemerkt dat de daling van de huwelijksvruchtbaarheid van de bestaande eerste huwelijken in 1947 en 1960 maar van geringe omvang is geweest. Ook in het patroon van de huwelijksvruchtbaarheid uitgesplitst naar kerkelijke gezindte van de vrouw en beroepsgroep van de man is maar weinig verandering gekomen.

Tabel 1. Vruchtbaarheid van eerste huwelijken naar periode van huwelijkssluiting.

Periode van huwelijkssluiting	Levendgeborenen per 100 eerste huwelijken		Periode van huwelijkssluiting
1960			1947
1955-1959	99	90	1942-1946
1950-1954	216	221	1937-1941
1947-1949	273	277	1934-1936
1940-1946	325	320	1927-1933
1935-1939	362	343	1922-1926
1930-1934	354	377	1917-1921
1925-1929	355	412	1912-1916
1924 of eerder	409	494	1911 of eerder
Totaal	283	300	Totaal

Bron: 13e Algemene volkstelling 31 mei 1960. Deel 6. Bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van deze huwelijken.

Tabel 2. Vruchtbaarheid van eerste huwelijken naar kerkelijke gezindte vrouw.

	Levendgeborenen per 100 eerste huwelijken		1960 in % van 1947
	1960	1947	
Rooms-Katholiek	336	369	91
Nederlands hervormd	258	273	95
Gereformeerd	323	338	96
Overige kerkelijke gezindten	245	237	103
Geen kerkelijke gezindte	209	216	97
Totaal	283	300	94

Bron: 13e Algemene volkstelling 31 mei 1960. Deel 6. Bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van deze huwelijken.

Tabel 3. Vruchtbaarheid van eerste huwelijken naar sociale beroepsgroep man.

	Levendgeborenen per 100 eerste huwelijken		1960 in % van 1947
	1960	1947	
Bedrijfshoofden landbouw	372	411	91
Overige bedrijfshoofden	293	304	96
Vrije beroepen en employés	232	219	106
Landarbeiders	322	340	95
Overige arbeiders	268	282	95
Totaal	283	300	94

Bron: 13e Algemene volkstelling 31 mei 1960. Deel 6. Bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van deze huwelijken.

Gemiddeld aantal kinderen

Ontwikkelingen in de vruchtbaarheid kunnen vanuit twee perspectieven nader worden geanalyseerd: op basis van gegevens over kalenderjaren of geboortejaren van generaties vrouwen.

De bekendste maat voor het vruchtbaarheidsniveau gemeten per *kalenderjaar* is het totaal vruchtbaarheidscijfer (TFR). Op basis van de vruchtbaarheidsgegevens voor een kalenderjaar kan met deze maat worden uitgedrukt hoeveel kinderen een vrouw gemiddeld zou voortbrengen als de in het betreffende jaar waargenomen vruchtbaarheidscijfers per leeftijd gedurende haar hele vruchtbare leven zouden hebben gegolden en/of nog zullen gelden. De bekendste maat van het

vruchtbaarheidsniveau voor *generaties* is het gemiddelde kindertal van vrouwen geboren in een bepaald jaar.

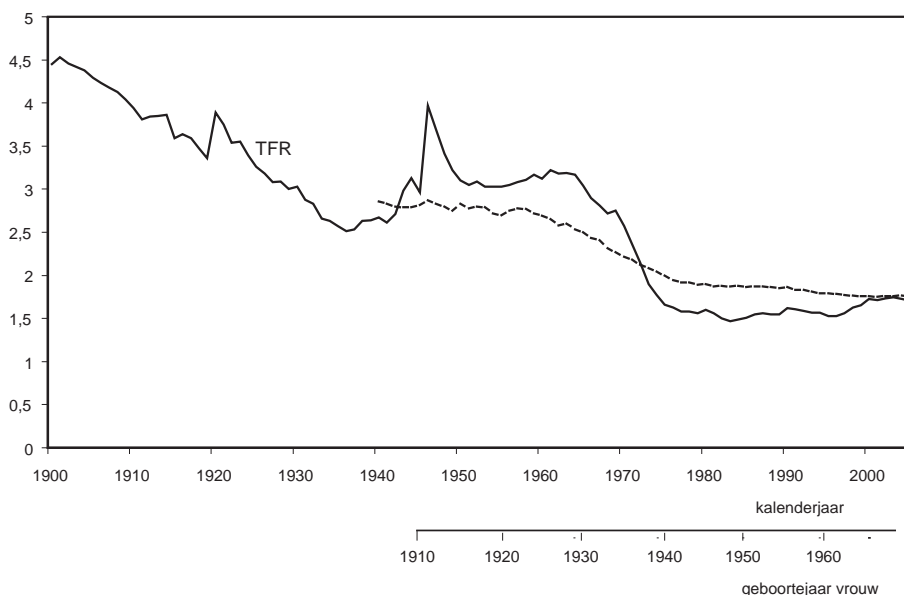
Als de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers gedurende lange tijd niet zouden veranderen, dan zouden het totaal vruchtbaarheidscijfer en het gemiddelde uiteindelijke kindertal van generaties op den duur aan elkaar gelijk zijn.

In de periode van het begin van de twintigste eeuw tot de Tweede Wereldoorlog daalde het vruchtbaarheidscijfer van 4,5 naar 2,6 (zie getrokken TFR lijn in Grafiek 4). Deze daling werd in 1920 onderbroken door een kleine naoorlogse babyboom. Het vruchtbaarheidscijfer bereikte in de tweede helft van de jaren dertig een dieptepunt van 2,5 en nam gedurende de Tweede Wereldoorlog weer toe. Een van de verklaringen hiervoor was de stijging van het aantal huwelijken. Het huwelijk was namelijk populair tijdens de mobilisatie in 1939 omdat gehuwde soldaten meer soldij ontvingen dan ongehuwden. In het jaar na het beëindigen van de Tweede Wereldoorlog steeg het vruchtbaarheidscijfer tot een hoogte van 4,0. Doordat vrouwen op jongere leeftijd kinderen kregen, steeg de vruchtbaarheid weer enigszins in jaren vijftig en begin jaren zestig. Hierdoor was de vruchtbaarheid in Nederland één van de hoogste in Europa. Zoals in meerdere landen in Europa daalden de vruchtbaarheidscijfers sterk tussen medio jaren zestig en medio jaren zeventig. Aan het eind van die periode had het vruchtbaarheidscijfer een niveau van 1,7 bereikt. Daarna daalde het vruchtbaarheidscijfer langzaam tot een niveau van 1,5 met als dieptepunt 1,47 in 1983. Deze lage vruchtbaarheidscijfers werden onder meer veroorzaakt door uitstel op jonge leeftijden en inhaal op oudere leeftijden. Vanaf 1997 is de vruchtbaarheid weer gestegen tot een niveau van 1,7 kinderen per vrouw. Deze stijging kan worden toegeschreven aan het feit dat de uitstel-effecten zijn uitgewerkt en de inhaaleffecten nog een tijdje door liepen. Medio het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw heeft een stabilisatie plaats gevonden van de vruchtbaarheid. De verwachting is dat er in de toekomst niet veel zal veranderen met betrekking tot het totale vruchtbaarheidscijfer. De Bevolkingsprognose 2006 van het CBS verwacht namelijk op lange termijn een vruchtbaarheidscijfer van 1,75⁴.

Door verschillende oorzaken is de interpretatie van het vruchtbaarheidscijfer (TFR) als het gemiddelde kindertal per vrouw, ingewikkeld. Bijvoorbeeld, het uitstelgedrag op jonge leeftijden heeft een dalend effect op dit cijfer. Het inhaalgedrag op oudere leeftijden heeft echter in latere jaren een opwaarts effect. Het vruchtbaarheidscijfer laat in deze periode eerst een daling zien en later een stijging, terwijl het aantal kinderen dat deze vrouwen uiteindelijk zullen krijgen, niet verandert. Deze nadelen kunnen worden vermeden door gebruik te maken van het *cohortvruchtbaarheidscijfer*. Dat is het gemiddeld kindertal per vrouw naar geboortjaar van de vrouw. Het nadeel hiervan is dat men moet wachten totdat vrouwen, die zijn geboren in een bepaald kalenderjaar, de vruchtbare leeftijd zijn

4 Garssen en van Duin, 'Bevolkingsprognose 2006-2050: Belangrijkste uitkomsten.'

Grafiek 4. – Totaal vruchtbaarheidscijfer (TFR) en gemiddeld kindertal per vrouw.

Bron: Statistiek van de geboorte en Bevolkingsprognose 2006.

gepasseerd en het uiteindelijk kindertal bekend is. Voor het jaar 2006 geldt dat voor generaties die geboren zijn vòòr het jaar 1965.

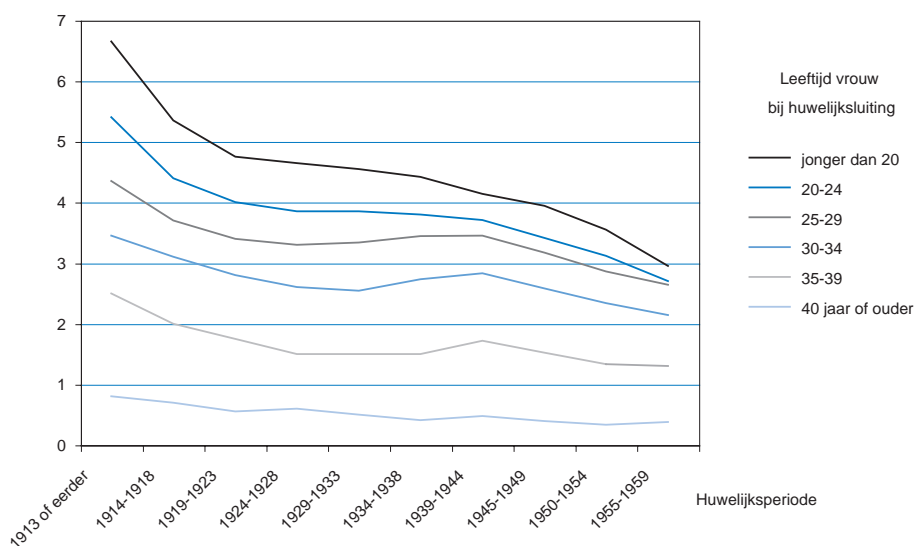
Vrouwen geboren in 1910 kregen gemiddeld 2,9 kinderen (zie stippelijijn in grafiek 4). Tussen de generatie 1935 en 1945 is het gemiddeld kindertal per vrouw sterk afgenomen door de daling van het percentage grote gezinnen. Generaties geboren in de periode 1945-1955 kregen minder tweede kinderen en voorts steeg het aantal vrouwen dat kinderloos bleef. De geboorte van derde kinderen liet echter een kleine stijging zien, waardoor het gemiddeld kindertal bij deze generaties uiteindelijk maar weinig daalde. Bij generaties geboren tussen 1955 en 1965 daalde het gemiddeld kindertal weer langzaam, omdat steeds meer vrouwen kinderloos bleven en het percentage vrouwen met drie kinderen afnam. De stijging van het onderwijsniveau van vrouwen en de hiermee samenhangende toename van de arbeidsparticipatie, evenals problemen om werk en zorg voor kinderen te combineren, liggen hieraan waarschijnlijk ten grondslag.

Uit grafiek 4 (stippelijijn) blijkt dat de cohortvruchtbaarheid zich geleidelijker heeft ontwikkeld dan het totaal vruchtbaarheidscijfer. Een voorbeeld maakt dit duidelijk. In het kalenderjaar 1946 zijn veel kinderen geboren die door de Tweede Wereldoorlog zijn uitgesteld. Deze kinderen zijn geboren uit moeders afkomstig uit verschillende geboortegeneraties. De babyboom van na de Tweede Wereldoorlog is daarom niet waarneembaar in de cohortvruchtbaarheidscijfers.

Huwelijksperiode

Ontwikkelingen in de vruchtbaarheid kunnen ook bekeken worden vanuit het perspectief van gehuwde personen. Tot 1975 werden de meeste kinderen binnen een huwelijk geboren. Vanaf dat tijdstip neemt het niet-gehuwd samenwonen een grote vlucht en worden er steeds meer kinderen buiten een huwelijk geboren. Voor de hierbij gepresenteerde uitkomsten wordt gebruik gemaakt van informatie afkomstig de volkstellingen van 1947, 1960 en 1971. Op basis van deze data is een vergelijking in de tijd mogelijk voor huwelijken naar achtergrondkenmerken van de partners. Het binnen de bestaande huwelijken voortgebrachte kindertal op de desbetreffende volkstellingsdata is sterk afhankelijk van de periode waarin het huwelijk is gesloten. Het gaat hierbij om de maatschappelijke context van bijvoorbeeld de beschikbaarheid en acceptatie van geboorteregulering middelen ten tijde van de huwelijksluiting en de jaren daarna. Met het oog hierop is een onderscheid gemaakt naar perioden waarin de huwelijken zijn gesloten. Voor huwelijken gesloten voor 1950 en het tijdstip van telling op 1971 kan met zekerheid worden geconcludeerd dat vrouwen hun vruchtbare periode achter de rug hadden. Het aantal geboorten in de huwelijkscohorten 1945-1959, 1950-1954 en 1955-1959 is voor verschillende huwelijksleeftijden van de vrouw tot 1979 aangevuld met waargenomen cijfers uit de Statistiek van de geboorte. Hieruit bleek dat de cijfers die zijn waargenomen in 1971 en zijn aangevuld tot het jaar 1979 niet veel

Grafiek 5. – Gemiddeld kindertal van bestaande eerste huwelijken.

Bron: De gegevens over de periode 1919-1923 of eerder zijn afkomstig uit de Volkstelling van 1947, die over de periode 1934-1938, 1929-1933 en 1924-1928 uit de Volkstelling van 1960, vanaf 1939-1944 uit de Volkstelling van 1971.

meer zullen veranderen. Alleen is voorzichtigheid geboden bij de interpretatie van de cijfers voor huwelijken gesloten in de periode 1955-1959 waarbij de vrouw jonger was dan 25 jaar bij huwelijksluiting.⁵

Grafiek 5 heeft betrekking op de huwelijksvruchtbaarheid van bestaande eerste huwelijken naar huwelijksleeftijd van de vrouw. Het blijkt dat de invloed van de huwelijksleeftijd van de vrouw op het gemiddeld kindertal duidelijk is afgenomen in de meer recente huwelijksgeneraties. De ontwikkeling in de tijd wordt gekenmerkt door een sterke daling van het gemiddeld kindertal onder vrouwen getrouwd vóór hun 20ste verjaardag. Ook voor vrouwen die tussen 20 en 30 jaar zijn getrouwd daalde het gemiddeld kindertal. Het kindertal van vrouwen die veertig jaar of ouder waren bij het eerste huwelijk is in de loop van de tijd in absolute zin weinig afgenomen. Bij vrouwen getrouwd in de periode 1939-1944 op of na de 30ste verjaardag doet zich een duidelijke stijging voor.

In grafiek 6 zijn gegevens opgenomen over het gemiddeld kindertal naar kerkelijke gezindte van de vrouw. Duidelijk komt naar voren dat in de loop van de tijd de verschillen tussen de kerkelijke gezindten voor een groot deel zijn verdwenen. In huwelijksgeneratie 1955-1959 liep het gemiddeld kindertal niet veel meer uiteen. Rooms-katholieken hadden niet langer het hoogste kindertal maar gereformeerden. Wel moet vermeld worden dat alle gereformeerden van orthodoxe huize tot de 'Gereformeerde Kerken' in deze groep zijn samengevoegd. De groep zonder kerkelijke gezindte heeft vanaf huwelijksgeneratie 1919-1923 de minste kinderen gekregen.

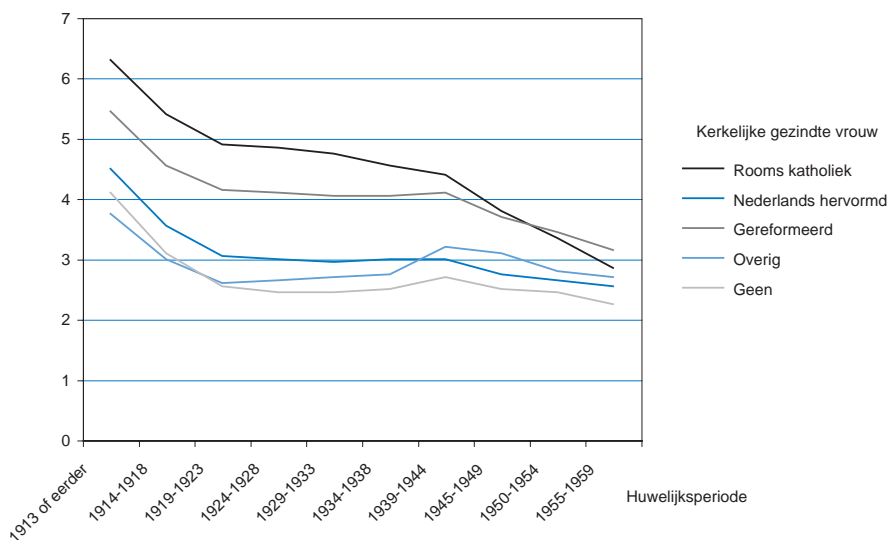
Grafiek 7 bevat gegevens over het gemiddeld kindertal van bestaande eerste huwelijken naar sociale groep van de echtgenoot. Ook hier blijkt dat in het huwelijkscohort 1955-1959 nog wel verschillen in het gemiddeld kindertal bestaan, maar deze verschillen zijn in vergelijking met vroegere huwelijkscohorten teruggelopen. Gedurende de gehele periode was het gemiddeld kindertal het hoogst bij die huwelijken waarvan de man in de landbouw werkzaam was. De zelfstandigen in de landbouw hadden steeds een hoger gemiddeld kindertal dan de landarbeiders. Hoge employés hadden met overige employés vanaf huwelijkscohort 1918 of eerder een relatief gering kindertal. Dit geringere kindertal werd eerst in huwelijkscohort 1950-1954 door zelfstandigen en arbeiders buiten de landbouw benaderd.

De kleiner wordende verschillen in gemiddeld kindertal tussen de sociale groepen worden ook zichtbaar bij overige employés en zelfstandigen in de landbouw als van deze twee groepen de huwelijkscohorten 1918 of eerder en 1955-1959 met elkaar worden vergeleken.

Zowel bij de volkstelling van 1947 als bij de telling van 1960 en 1971 is speciaal aandacht besteed aan de vruchtbaarheid van gehuwde mannen met een wetenschappelijke opleiding. Grafiek 8 geeft informatie over bestaande huwelijken waarvan de vrouw bij huwelijksluiting jonger was dan 25 jaar in combinatie met het

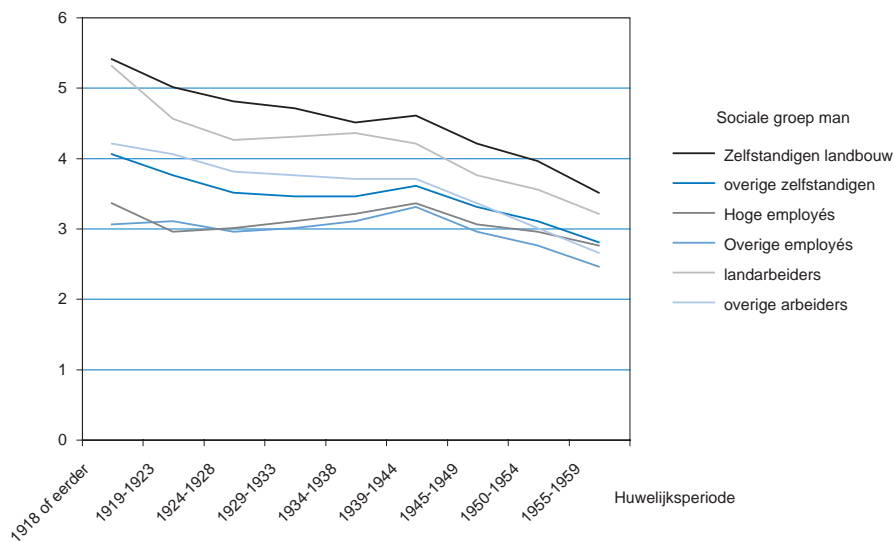
5 CBS, 14^e Algemene Volkstelling 28 febr. 1971. Deel 2.

Grafiek 6. – Gemiddeld kindertal van bestaande eerste huwelijken naar kerkelijke gezindte van de vrouw.

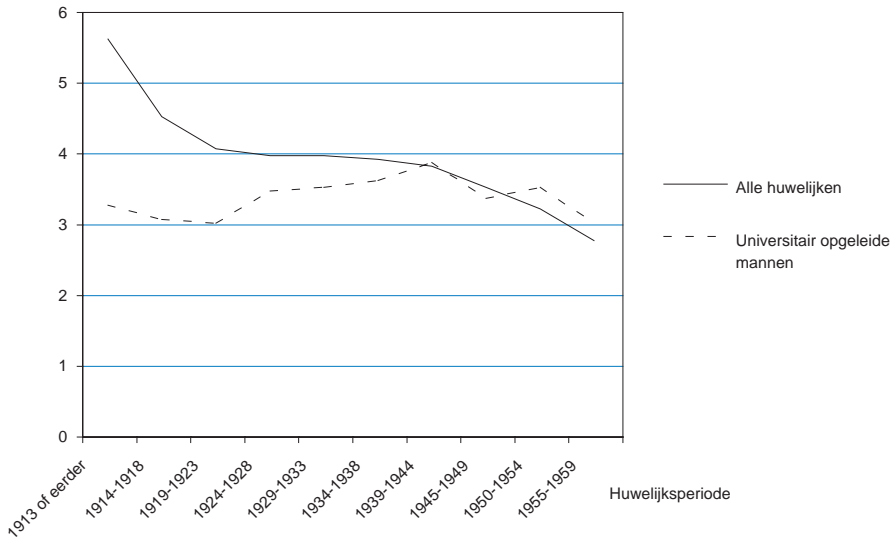
Bron: De gegevens over de periode 1919-1923 of eerder zijn afkomstig uit de Volkstelling van 1947, die over de periode 1934-1938, 1929-1933 en 1924-1928 uit de Volkstelling van 1960, vanaf 1939-1944 uit de Volkstelling van 1971.

Grafiek 7. – Gemiddeld kindertal van bestaande eerste huwelijken naar sociale groep van de man.

Bron: De gegevens over de periode 1919-1923 of eerder zijn afkomstig uit de Volkstelling van 1947, die over de periode 1934-1938, 1929-1933 en 1924-1928 uit de Volkstelling van 1960, vanaf 1939-1944 uit de Volkstelling van 1971.

Grafiek 8. – Gemiddeld kindertal van bestaande eerste huwelijken¹⁾
van universitair opgeleide mannen.

Bron: De gegevens over de periode 1919-1923 of eerder zijn afkomstig uit de Volkstelling van 1947, die over de periode 1934-1938, 1929-1933 en 1924-1928 uit de Volkstelling van 1960, vanaf 1939-1944 uit de Volkstelling van 1971.

¹⁾ Leeftijd vrouw bij huwelijksluiting jonger dan 25 jaar.

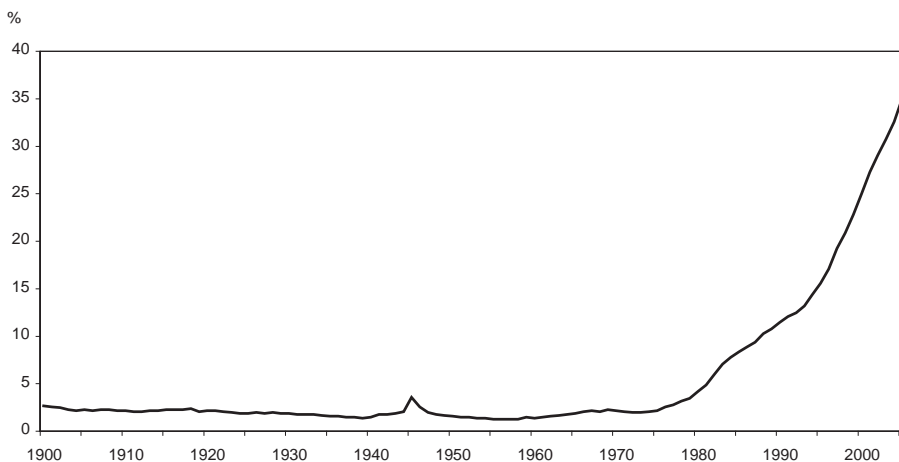
gemiddeld kindertal. Het meest opvallende is de positieverandering die de gehuwde wetenschappers hebben ondergaan. Voor mannen die vóór 1950 hun huwelijk hebben gesloten blijkt, met uitzondering van de in de oorlogsjaren gesloten huwelijken, dat het gemiddeld kindertal van academici onder dat van de totale bevolking lag. Voor huwelijksperiode 1955-1959 was het gemiddeld kindertal hoger dan van de totale bevolking. Ook blijkt dat hoogopgeleide mannen die in het eerste kwart van deze eeuw trouwden, al een betrekkelijk laag kindertal kenden. Na 1914 is het gemiddeld kindertal van deze groep niet verder gedaald. In latere huwelijksjaren nam het kindertal zelfs licht toe. Het bereikte niveau bleef gehandhaafd voor huwelijksgeneraties van na de Tweede Wereldoorlog.

Buiten een huwelijk geboren

Het percentage buitenechtelijke geboorten in Nederland daalde vanaf het begin van de vorige eeuw licht tot laat in de jaren vijftig (Grafiek 9). De dalende trend werd vlak na de Tweede Wereldoorlog tijdelijk onderbroken toen het aandeel buitenechtelijke geboorten verdubbelde tot een niveau van 3,5 procent. Tussen het eind van de jaren veertig en medio jaren zeventig schommelde het aandeel buitenechtelijke geboren onder de twee procent. Vanaf medio jaren zeventig steeg het

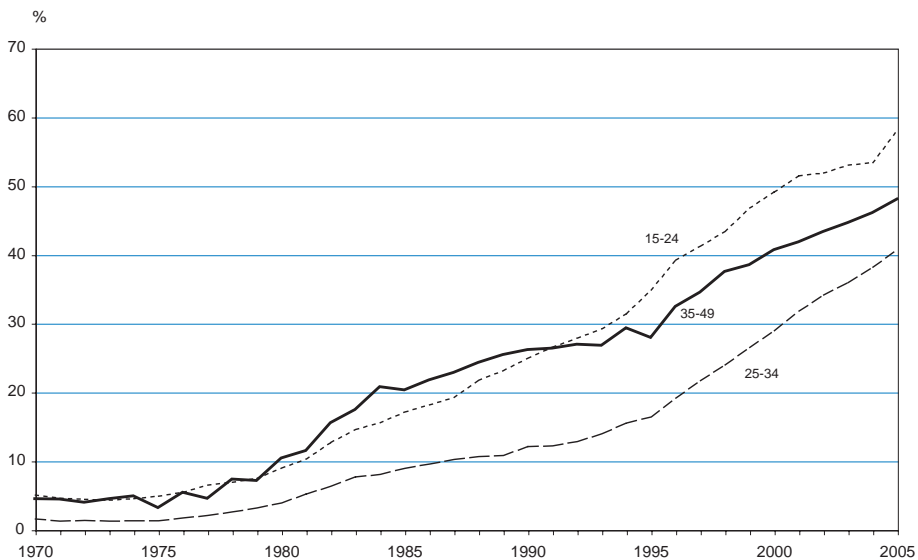
aandeel gestaag. Tegenwoordig is 35 procent van alle geboren kinderen ‘niet-echtelijk’. Voor eerste kinderen ligt dit percentage nog hoger, namelijk op 45 procent. Dat dit aandeel hoger ligt, komt doordat een deel van de ouders die tijdens de

Grafiek 9. – Aandeel niet-echtelijke levendgeborenen per 100 levendgeborenen, 1900-2005.

Bron: Statistiek van de geboorte.

Grafiek 10. – Percentage niet-echtelijke eerste geboorten op het totale aantal eerste geboorten naar leeftijd moeder, 1970-2005.

Bron: Statistiek van de geboorte.

geboorte van het eerste kind ongehuwd samenwoont, na de geboorte alsnog trouwt. Het tweede kind wordt dan ook relatief vaker binnen het huwelijk geboren dan het eerste kind.

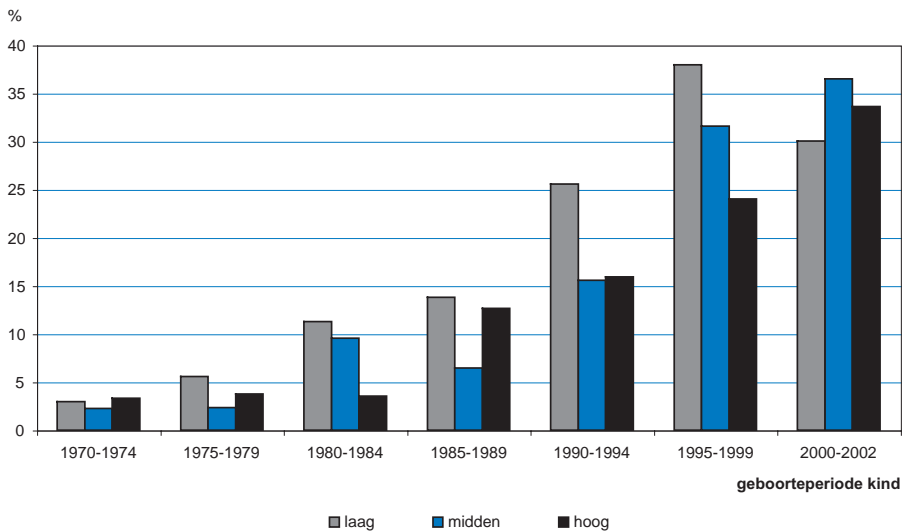
De situatie waarin kinderen buiten het huwelijk worden geboren, verschilt nu volledig met vroeger. Tot begin jaren tachtig betrof het vaak jonge, alleenstaande vrouwen die ongewenst zwanger werden. Tegenwoordig komen niet-echtelijke kinderen juist veelal ter wereld als kind van niet-gehuwd samenwonenden die er bewust voor kiezen om als ongehuwden een gezin te stichten en eventueel later alsnog te trouwen.

De mate waarin vrouwen kinderen krijgen zonder dat ze getrouwd zijn, verschilt sterk per leeftijdsgroep (Grafiek 10). Vooral vrouwen die op jonge leeftijd of juist op latere leeftijd moeder worden, krijgen hun eerste kind relatief vaak buiten het huwelijk. In de eerste helft van de jaren zeventig was het aandeel niet-echtelijke kinderen van deze moeders rond 5 procent. Inmiddels is dit aandeel voor jonge moeders toegenomen tot meer dan de helft en voor oudere moeders tot bijna 50 procent. Onder de 25-34-jarigen ligt het aandeel niet-echtelijke geboorten in de gehele periode beduidend lager.

Opleidingsniveau

Ook het opleidingsniveau van de moeder speelt een belangrijke rol bij niet-echtelijke eerstgeborenen. Niet-echtelijke geboorten komen vaker dan gemiddeld voor bij laagopgeleide vrouwen (Grafiek 11). Dit is voor een deel te verklaren uit

Grafiek 11. – Percentage niet-echtelijke eerste geboorten op het totale aantal eerste geboorten naar opleidingsniveau moeder.

Bron: Onderzoek Gezinsvorming 2003.

het feit dat laagopgeleide vrouwen relatief vaak een niet-echtelijk kind krijgen zonder samen te wonen. Dit geldt voor de gehele periode vanaf 1970, behalve in de periode 2000-2002. Van alle laagopgeleide vrouwen die in de periode 1980-2002 een eerste kind buiten het huwelijk kregen, woonde bijna een op de drie niet samen met een partner. Van de hoogopgeleide vrouwen was dit slechts 7 procent.

Samenlevingsvorm

Van de vrouwen die in de jaren tachtig een eerste kind hebben gekregen, was 90 procent getrouwd en woonde zeven procent niet-gehuwd samen. Voor de vrouwen die in de periode 1995-2002 een eerste kind kregen was het percentage van de niet-gehuwd samenwonenden gestegen tot ruim een kwart (Tabel 4). Van deze samenwoners was in 2003 inmiddels ruim de helft alsnog getrouwd of verwachtte dat binnenkort te doen.

Veel niet-echtelijk eerstgeborenen groeien uiteindelijk op bij gehuwde ouders. Een eventueel tweede kind wordt dan ook, zoals gezegd, vaker dan het eerste kind binnen een huwelijk geboren. Het totaal aantal niet-gehuwd samenwonenden met kinderen is in de loop der jaren sterk gestegen. Hun aantal is in de afgelopen tien jaar meer dan verdubbeld, van 100 duizend naar 250 duizend. Het aandeel van deze samenwonenden dat na de geboorte van het eerste kind alsnog trouwt of wil gaan trouwen, is echter vrijwel gelijk gebleven.

Uitstel eerste kind

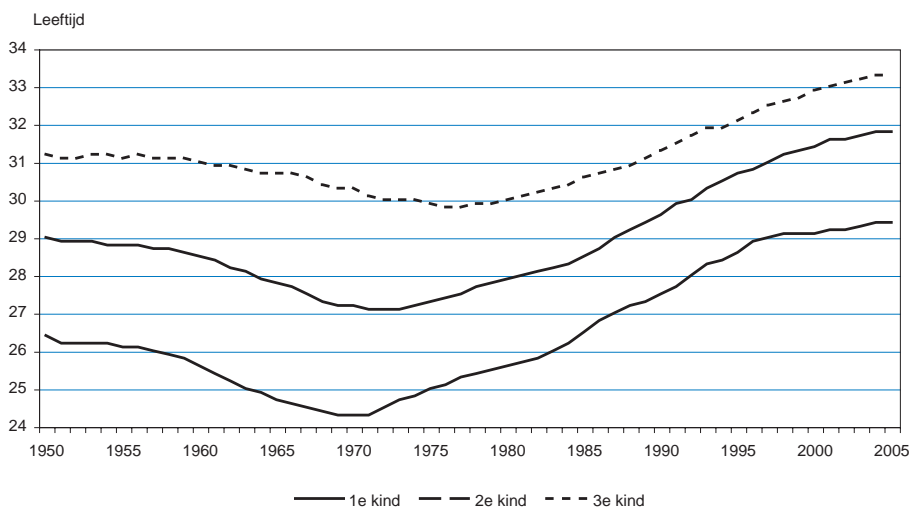
Geboorteregeling is gemeengoed geworden, en dit geldt bij uitstek voor Nederland. In ons land is, vergeleken met andere Europese landen, het percentage vrouwen

Tabel 4. Vrouwen naar samenlevingsvorm bij geboorte eerste kind.

Geboorte- periode eerste kind	Kind geboren binnen relatie			Kind geboren buiten relatie	Aantal vrouwen
	gehuwd	niet-gehuwd			
		inmiddels getrouwd of wil trouwen	en wil niet trouwen		
	%				abs. = 100%
1970-1974	97,2	0,5	0,7	1,7	327
1975-1979	95,7	0,5	1,6	2,2	299
1980-1984	90,3	3,4	3,8	2,5	305
1985-1989	89,4	2,7	4,4	3,5	342
1990-1994	80,6	7,0	6,4	6,1	322
1995-2002	67,5	13,9	14,0	4,6	544

Bron: Onderzoek Gezinsvorming 2003.

Grafiek 12. – Gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van het kind, 1950-2005.

Bron: Statistiek van de geboorte.

dat een geboorteregende methode gebruikt, relatief hoog⁶. Daarnaast trekt het lage aantal tienerzwangerschappen internationaal de aandacht. In 1970 was nog 4 procent van alle vrouwen die een kind kregen jonger dan 20 jaar, in de jaren negentig was dit aandeel gezakt tot één procent. Nederland behoort daarmee tot de landen waar tienerzwangerschappen en tienermoeders het minst voorkomen. Het succesvolle geboorteregend gedrag wordt bovendien bevestigd door het feit dat in 2003 bijna 70 procent van de 18-45-jarige vrouwen een methode gebruikte om een zwangerschap te voorkomen.⁷

Er zijn twee redenen waarom geboorteregeling wordt toegepast. Enerzijds kan met geboorteregeling het aantal kinderen worden gepland, anderzijds is het mogelijk het tijdstip van de geboorten beter te regelen. Wat het aantal kinderen betreft, hebben zich de laatste jaren nauwelijks nog veranderingen voorgedaan. Vrouwen die kinderen willen, hebben een duidelijke voorkeur voor twee kinderen. Dat was tien jaar geleden zo en dat is ook nu in 2007 nog het geval.

Wat het tijdstip van de geboorte van de kinderen betreft, doen zich evenwel nog steeds veranderingen voor. Als gevolg van medische en maatschappelijke ontwikkelingen kunnen, mogen en willen vrouwen het krijgen van hun eerste kind uitstellen. In 1963 werd de anticonceptiepil op de markt gebracht en vanaf de

6 United Nations, *World Contraceptive Use*.

7 De Graaf, 'Geboorteregeling in 2003'.

jaren zeventig is het gebruik hiervan sterk toegenomen. Tegelijkertijd willen vrouwen (financieel) onafhankelijker zijn en zichzelf eerst ontplooiën voordat ze aan kinderen begonnen. Steeds meer vrouwen zijn een hogere opleiding gaan volgen. Als gevolg hiervan wachten vrouwen steeds langer met moeder worden. In 1970 kreeg een vrouw haar eerste kind op een gemiddelde leeftijd van 24 jaar. Vanaf die tijd is de gemiddelde leeftijd van de vrouw gestegen. In 1980 lag de gemiddelde leeftijd van de vrouw bij de geboorte van het eerste kind op 25,6 jaar, in 2005 was de leeftijd 29,4 jaar (Grafiek 12). Een derde kind, waarvoor anno 2005 één op de vijf vrouwen voor kiest, wordt ook op steeds oudere leeftijd geboren (in 2005 was de moeder gemiddeld 33,3 jaar). Wel kan worden geconstateerd dat de stijging van de gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het eerste kind tot stilstand is gekomen.

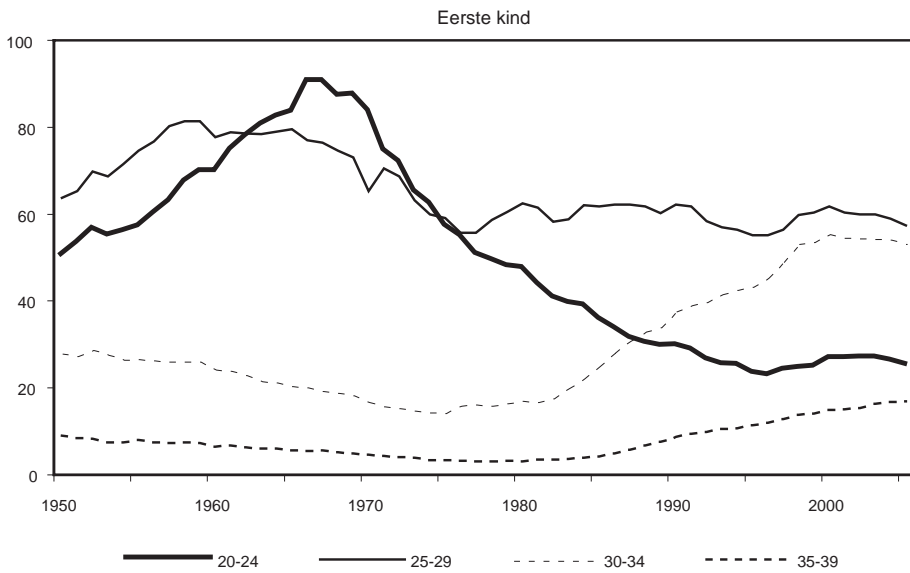
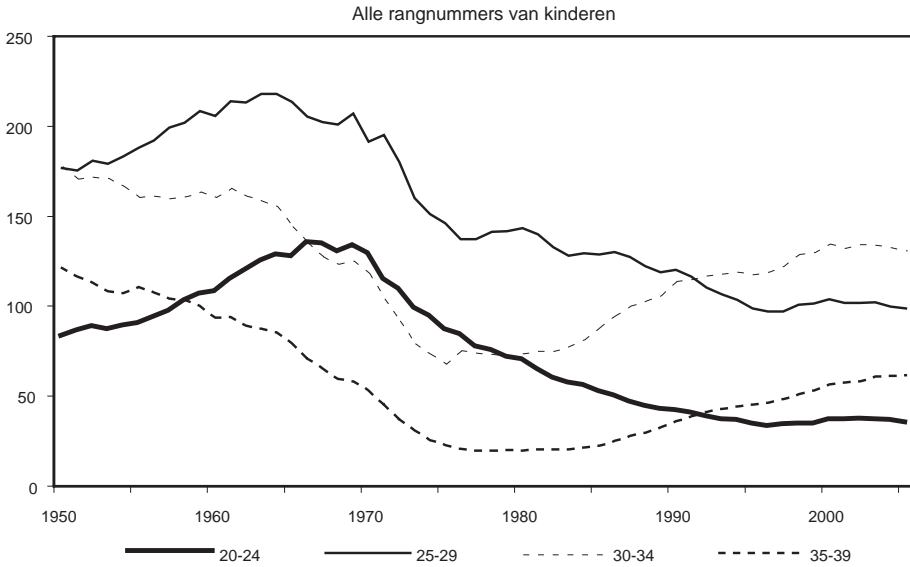
De stijging van de leeftijd waarop vrouwen hun kinderen krijgen, hangt samen met een daling van de vruchtbaarheid op jongere leeftijd en een stijging van de vruchtbaarheid van vrouwen boven de 30 jaar. Uit grafiek 13 blijkt duidelijk dat de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers voor vrouwen van 30 jaar of ouder een stijgende trend vertonen. In de tweede helft van de jaren tachtig is deze stijging van de vruchtbaarheid begonnen die geduurd heeft tot de eeuwwisseling. Aan het begin van deze eeuw is het uitstel van kinderen tot stilstand gekomen. Het aantal kinderen dat wordt geboren uit vrouwen jonger dan 30 jaar is namelijk op hetzelfde niveau gebleven. Voorts blijkt dat de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers voor vrouwen van 30 jaar of ouder niet meer zo snel toenemen als in de jaren tachtig en negentig.

Vier op de tien kinderen die in de periode 2000-2002 zijn geboren, hebben een moeder die bij de geboorte jonger was dan 30 jaar. In 1990 hadden nog bijna zes op de tien geborenen een moeder jonger dan 30 jaar. Het langer volgen van onderwijs door vrouwen en de toegenomen arbeidsparticipatie zijn factoren die een rol spelen bij de stijging van de leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen. Omdat het combineren van werk en kinderen voor veel vrouwen (en hun partner) problemen oplevert, wachten velen enige tijd met het krijgen van kinderen.

Gegevens op basis van het kalenderjaar geven niet het volledige beeld van ontwikkelingen van de vruchtbaarheid weer. Gegevens op basis van geboortjaar van de vrouw ontleend van het Onderzoek Gezinsvorming, geven een beter beeld van de geboorteontwikkelingen in het bijzonder met betrekking tot de leeftijd van de vrouw bij het krijgen van een kind. Een nadeel van gegevens op basis van generaties is dat jonge vrouwen hun uiteindelijke kindertal nog niet hebben voltooid waardoor vergelijkingen met de jongste generaties nog niet mogelijk zijn.

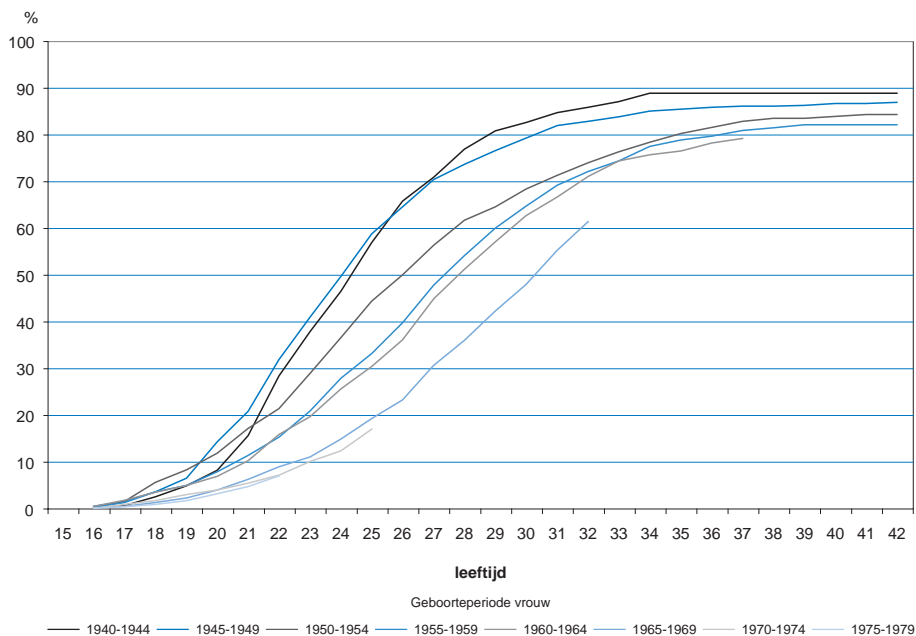
Grafiek 14 laat zien dat van de vrouwen die geboren zijn tussen 1945 en 1950 voor haar vijftienvingste verjaardag al bijna de helft moeder was, terwijl van de vrouwen die in het begin van de jaren zestig zijn geboren op die leeftijd nog driekwart kinderloos was. Pas tegen de 29 jaar was van deze vrouwen één op de twee moeder. Elke generatie die later is geboren, stelt het krijgen van kinderen weer iets langer uit. Alleen bij de jongste generatie, die begin jaren zeventig is geboren,

Grafiek 13. – Leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers per 1000 vrouwen, 1950-2005.

Bron: Statistiek van de geboorte.

Grafiek 14. – Cumulatief percentage naar leeftijd van de vrouw bij geboorte van het eerste kind.

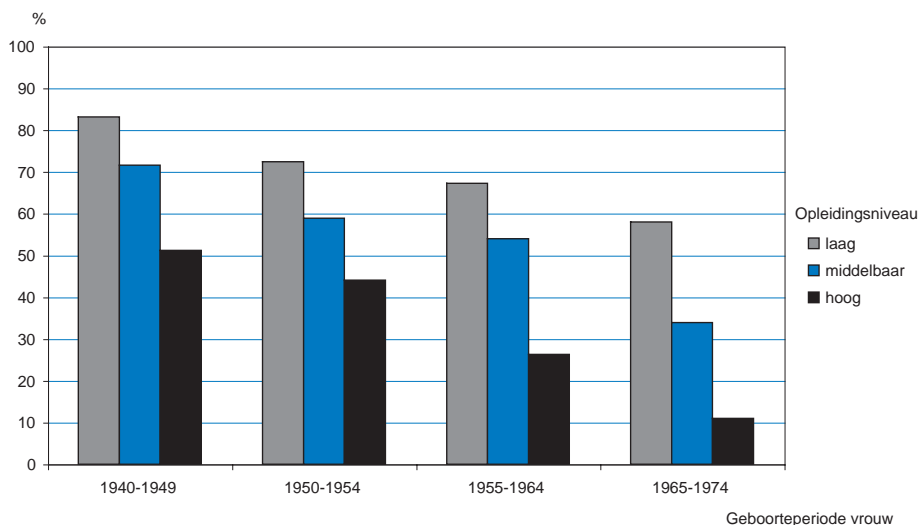

Bron: Onderzoek Gezinsvorming 2003.

lijkt er in ieder geval op jonge leeftijd geen sprake te zijn van uitstel in vergelijking met de generatie die in de tweede helft van de jaren zestig is geboren. Het grootste verschil treedt op tussen vrouwen die geboren zijn voor 1955 en erna. Aan het begin van de vruchtbare leeftijd blijft het aantal moeders bij vrouwen die in 1955 of later zijn geboren ver achter bij vrouwen die eerder geboren zijn. Dit kan waarschijnlijk verklaard worden doordat deze groep als eerste al vanaf jonge leeftijd gebruik kon maken van de anticonceptiepil. Pas rond hun dertigste verjaardag worden de verschillen kleiner en is de inhaalrace begonnen. Op 42-jarige leeftijd is het verschil in kinderloosheid tussen vrouwen die in de jaren veertig zijn geboren en de eerste helft van de jaren vijftig zijn geboren nog maar klein. Ook bij de vrouwen die later geboren zijn, is te zien dat de trend van uitstel gevolgd door inhaal zich nog verder ontwikkelt.

Grafiek 15 laat zien dat ongeacht de hoogte van het opleidingsniveau steeds minder vrouwen geen kind krijgen voor hun negenentwintigste verjaardag. Wel kan men constateren dat het verschil tussen laagopgeleide en hoogopgeleide vrouwen in de loop van de tijd groter is geworden. Acht van de tien laagopgeleide vrouwen geboren in de jaren veertig kreeg een eerste kind voor de negenentwintigste verjaardag, voor de hoogopgeleiden was dit de helft. Voor laagopgeleide vrouwen, geboren

Grafiek 15. – Percentage vrouwen dat een eerste kind kreeg voor of op 28-jarige leeftijd naar opleidingsniveau.

Bron: Onderzoek Gezinsvorming 2003.

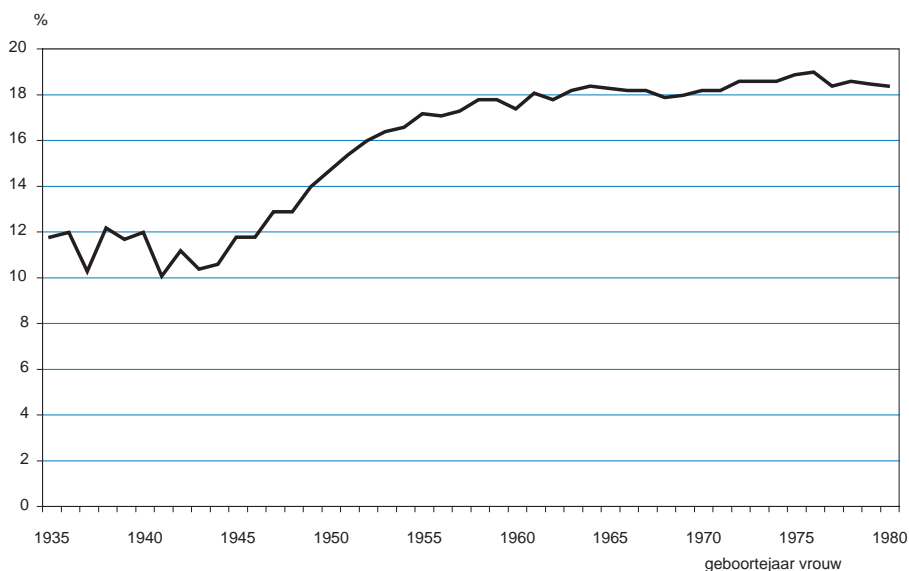
eind jaren zestig en begin jaren zeventig, lag het aandeel jonge nieuwe moeders op 60 procent. Van deze generatie werd slechts één op de tien hoogopgeleide vrouwen voor het eerst moeder voor de negenentwintigste verjaardag. Langer doorleren, langer participeren op de arbeidsmarkt en het uitstellen van het aangaan van een vaste relatie zijn hier debet aan.

Geen kinderen

Veel vrouwen kiezen tegenwoordig na hun opleiding niet meteen voor kinderen. Ze richten zich eerst op de arbeidsmarkt. Het is niet altijd gemakkelijk om een baan te combineren met de opvoeding van kinderen. Mede daarom wachten veel vrouwen enige tijd met het krijgen van kinderen. Voor een toenemend aantal vrouwen betekent dit dat ze geen kinderen meer krijgen: van uitstel komt afstel. Dit afstel kan verschillende oorzaken hebben. Voor een deel is het een biologische kwestie: naarmate vrouwen langer wachten met het krijgen van kinderen, neemt de kans toe dat ze niet of verminderd vruchtbaar zijn. Een andere oorzaak is dat ze zich te oud vinden voor het moederschap of dat ze hun leefpatroon niet meer aan kinderen kunnen of willen aanpassen. Begin jaren negentig gaf een kwart van de vrouwen als reden voor kinderloosheid aan dat zij anders onvoldoende tijd voor andere belangrijke dingen zouden hebben.⁸

⁸ CBS, *Relatie- en gezinsvorming in de jaren negentig*.

Grafiek 16. – Percentage kinderloze vrouwen naar geboortjaar, 1935-1980.

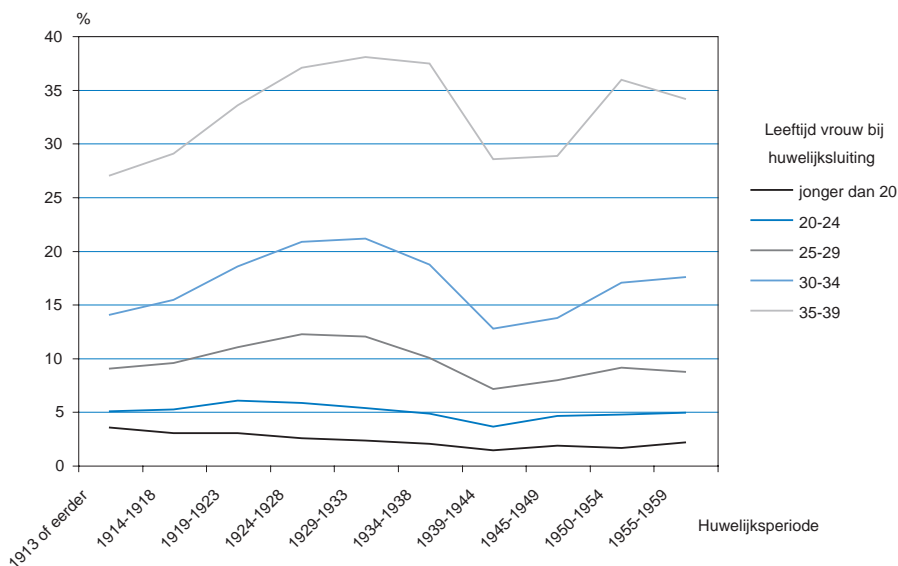
Bron: Statistiek van geboorte.

Van de vrouwen die in de periode 1935-1945 zijn geboren en dus nu zestig à zeventig jaar oud zijn, is 11 procent kinderloos gebleven. Bij jongere generaties ligt het aandeel vrouwen dat, al dan niet vrijwillig, zonder kinderen blijft, hoger. Van de vrouwen die vlak na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, is 15 procent kinderloos gebleven. Bij nog jongere generaties is het percentage vrouwen dat geen kinderen krijgt uiteraard nog onzeker, maar waarschijnlijk zal dit tegen de 20 procent liggen (Grafiek 16).

Huwelijksperiode

Ontwikkelingen in de kinderloosheid kunnen ook onderzocht worden vanuit het perspectief van huwelijken. Voor de hierbij gepresenteerde uitkomsten wordt gebruik gemaakt van informatie afkomstig de Volkstellingen van 1947, 1960 en 1971. Ook hier gaat het om uitkomsten van bestaande huwelijken die op het tijdstip van telling hun vruchtbare periode achter de rug hadden. Uit gegevens afkomstig uit de statistiek van de bevolking blijkt dat de huwelijkscohorten 1950-1954 en 1955-1959 in 1979 zo goed als voltooid waren. Gelet op deze gegevens is in feite alleen voorzichtigheid geboden ten aanzien van huwelijkscohort 1955-1959 waarbij de leeftijd van de vrouw bij huwelijksluiting jonger dan 25 jaar was. Uit grafiek 17 blijkt naarmate de huwelijksleeftijd van de vrouw jonger is de kinderloosheid lager is. Onder de in 1955-1959 gesloten huwelijken varieert het percentage kinderloze huwelijken van 2,1 procent voor vrouwen die gehuwd zijn voor hun twintigste tot circa 30 procent voor vrouwen, gehuwd in de leeftijdsgroep

Grafiek 17. – Percentage kinderloze bestaande eerste huwelijken naar leeftijdscategorie van de vrouw bij huwelijksluiting.

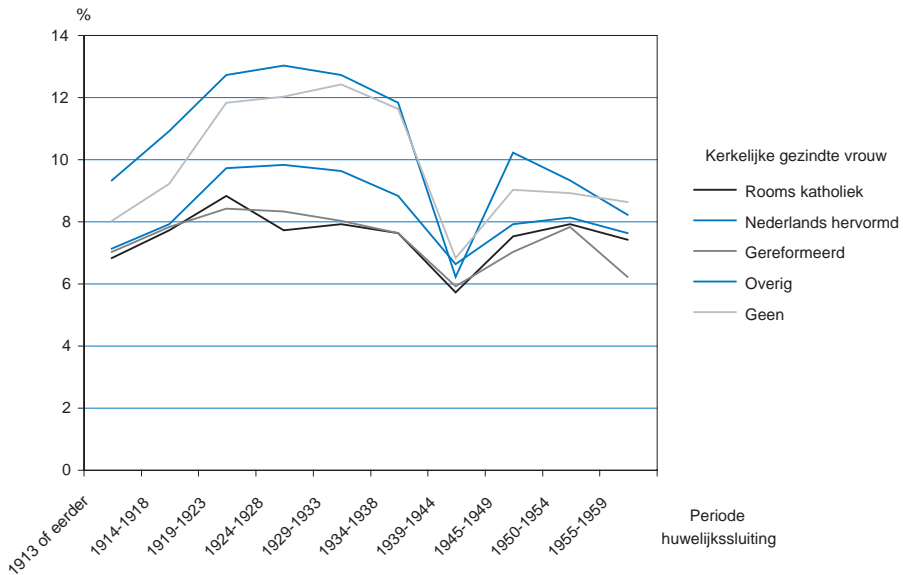
Bron: De gegevens over de periode 1919-1923 of eerder zijn afkomstig uit de Volkstelling van 1947, die over de periode 1934-1938, 1929-1933 en 1924-1928 uit de Volkstelling van 1960, vanaf 1939-1944 uit de Volkstelling van 1971 aangevuld uit de Statistiek van de geboorte 5.

35-39 jaar. Het percentage kinderloze huwelijken was overigens in de loop van de tijd weinig veranderd voor huwelijken waarvan de vrouw voor haar dertigste jaar in het huwelijksbootje stapte. Huwelijken die waren gesloten op oudere leeftijd laten een stijging zien van de kinderloosheid.

In de loop van de jaren, zo blijkt uit de gegevens van de volkstellingen, waren de verschillen in het percentage kinderloze huwelijken onderscheiden naar kerkelijke gezindte van de vrouw, afgenomen (Grafiek 18). Bij gereformeerden en rooms-katholieken is in de loop der jaren de kinderloosheid op hetzelfde niveau gebleven. Bij de groep Overige en zonder kerkelijke gezindte is echter een duidelijke daling waarneembaar. Voorts is nog waar te nemen dat bij de huwelijken gesloten in de oorlogsjaren (1939-1944) het percentage kinderloosheid weinig uiteenloopt. Blijkbaar hebben, ongeacht wel of geen kerkelijke gezindte van de vrouw, de meeste huwelijken (93 à 94 procent) kinderen voortgebracht. De baby-boomgeneratie is daarvan een gevolg.

Grafiek 19 bevat gegevens over het percentage kinderloze huwelijken gesloten in de eerste helft van de vorige eeuw onderscheiden naar beroepsgroep van de echtgenoot. Het gaat hier weer om voltooide huwelijkscohorten. Voor de huwelijkscohorten tot en met 1934-1938 zien we relatief grote verschillen in de kinderloosheid. Vooral tussen de employés en arbeiders komen de verschillen voor. De verschillen zijn in

Grafiek 18. – Percentage kinderloze bestaande eerste huwelijken naar kerkelijke gezindte van de vrouw.

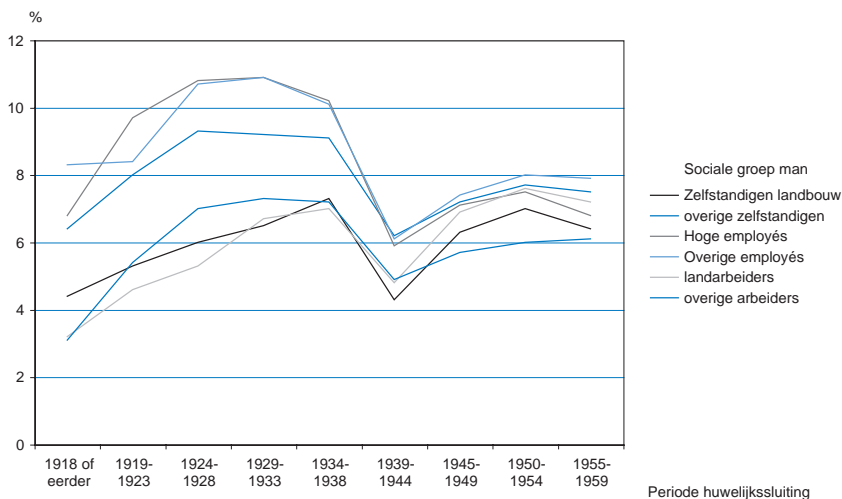

Bron: De gegevens over de periode 1919-1923 of eerder zijn afkomstig uit de Volkstelling van 1947, die over de periode 1934-1938, 1929-1933 en 1924-1928 uit de Volkstelling van 1960, vanaf 1939-1944 uit de Volkstelling van 1971.

de latere huwelijkscohorten duidelijk verminderd. Ook bij de eerste huwelijken die tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn gesloten was in 1971 voor elke beroepsgroep het percentage kinderloze huwelijken lager. Zoals ook al bij de vooroorlogse generaties kwam ook bij de naoorlogse generaties kinderloosheid minder vaak voor onder hen die als zelfstandige of arbeider in de landbouw werkzaam waren. Dit verschijnsel valt al te constateren bij huwelijken gesloten voor 1923.

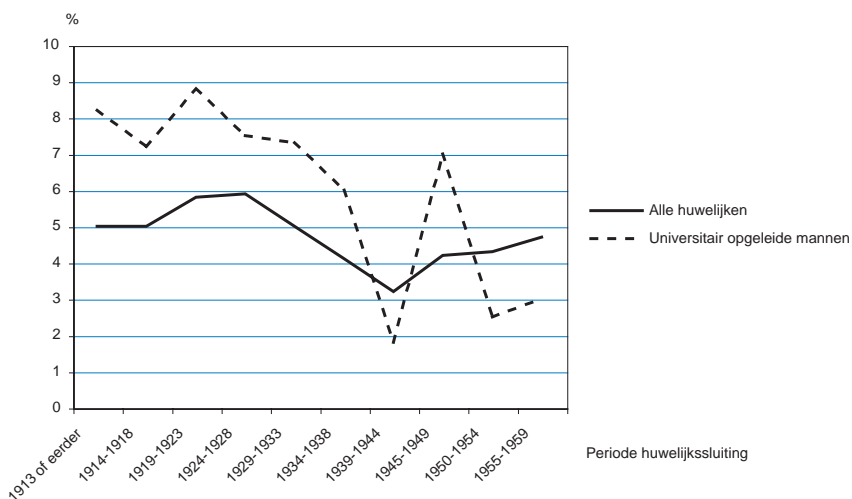
Zowel bij de volkstelling van 1947 als bij de tellingen van 1960 en 1971 is speciaal aandacht besteed aan de vruchtbaarheid van bestaande eerste huwelijken van mannen met een wetenschappelijke opleiding. Het gaat om gegevens betreffende onderwijsniveau die over een wat langere termijn beschikbaar zijn met betrekking tot de vruchtbaarheid. Grafiek 20 bevat informatie over kinderloze huwelijken die op het moment van telling al een voltooide vruchtbaarheid hadden. Bij huwelijken gesloten voor 1950 was voor academici het percentage kinderloze huwelijken steeds hoger dan voor de totale bevolking behalve voor huwelijken gesloten in de periode 1939-1944. Voor huwelijken gesloten in de jaren vijftig blijkt het omgekeerde het geval: huwelijken met een universitair opgeleide man zijn minder kinderloos dan voor de totale bevolking. De geringe verlaging van de gemiddelde huwelijksleeftijd van universitair opgeleide mannen die zich in de jaren vijftig heeft voorgedaan kan wellicht hier een verklaring voor zijn.

Grafiek 19. – Percentage kinderloze bestaande eerste huwelijken naar sociale groep van de man.

Bron: De gegevens over de periode 1919-1923 of eerder zijn afkomstig uit de Volkstelling van 1947, die over de periode 1934-1938, 1929-1933 en 1924-1928 uit de Volkstelling van 1960, vanaf 1939-1959 uit de Volkstelling van 1971 aangevuld uit de Statistiek van de geboorte 5.

Grafiek 20. – Percentage kinderloze bestaande eerste huwelijken¹⁾ van universitair opgeleide mannen.

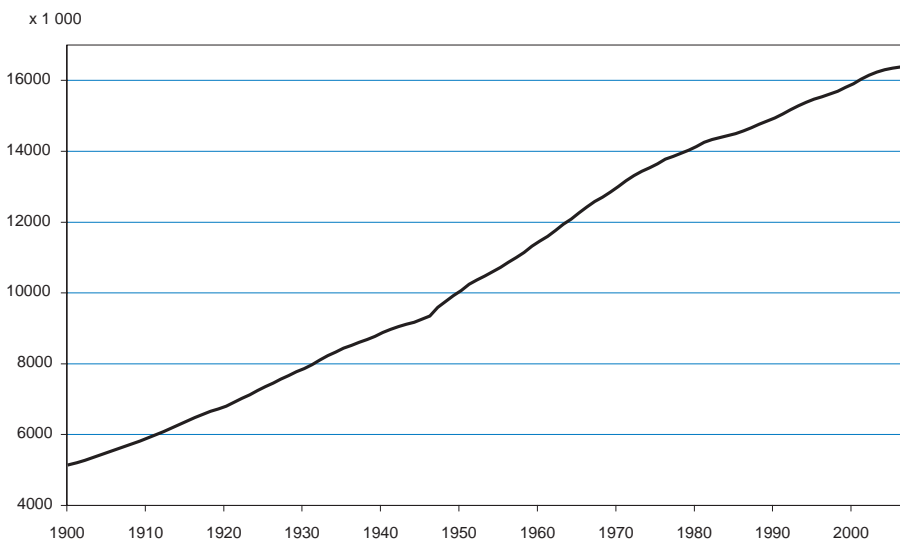
Bron: De gegevens over de periode 1919-1923 of eerder zijn afkomstig uit de Volkstelling van 1947, die over de periode 1934-1938, 1929-1933 en 1924-1928 uit de Volkstelling van 1960, vanaf 1939-1944 uit de Volkstelling van 1971.

¹⁾ Leeftijd vrouw bij huwelijksluiting jonger dan 25 jaar.

De invloed van de levengeborenen op de bevolkingsomvang

In de twintigste eeuw is de bevolkingsomvang van Nederland toegenomen van 5,1 miljoen in 1899 tot 16,2 miljoen aan het eind van de eeuw. Het bevolkingsaantal en de samenstelling naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat aan het eind van de negentiende eeuw is mede van invloed geweest op de ontwikkeling van de geboorte- en sterfteaantallen, de emigratie en de huwelijksluiting in de twintigste eeuw. Grafiek 21 geeft het bevolkingsaantal van Nederland weer vanaf 1900. De toename van de bevolking ging in de loop van de twintigste eeuw steeds sneller: in de jaren vijftig en zestig nam de bevolking in zes jaar tijd toe met een miljoen. Sindsdien is deze periode echter verlengd tot 11 jaar.

Grafiek 21. – Ontwikkeling van de totale Nederlandse bevolking, 1900-2006.

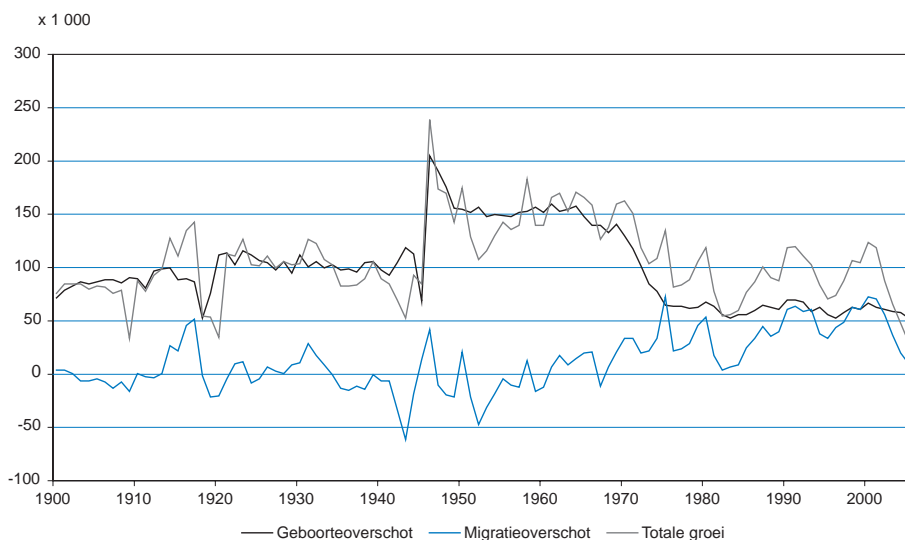

Bron: Bevolkingsstatistieken.

De bevolkingsgroei bestaat uit natuurlijke aanwas (het geboorteoverschot) en buitenlandse migratie (het migratieoverschot). Tot het midden van de jaren zestig werd de totale groei van de bevolking bijna geheel teweeggebracht door het geboorteoverschot (Grafiek 22). Het blijkt dat vertrekoverschotten in die periode regelmatig voorkwamen. In de jaren vijftig en zestig werd zelfs een jaarlijks geboorteoverschot van meer dan 150 duizend gerealiseerd. Vanaf het midden van de jaren zestig daalt echter het geboorteoverschot. Tegelijk zijn de vertrekoverschotten uitzondering geworden en gaat vestiging van migranten een steeds belangrijkere rol spelen in de bevolkingsgroei.⁹ In de jaren zeventig en tachtig is

9 Zie in deze bundel de bijdrage van: Nicolaas en Sprangers, 'Buitenlandse migratie in Nederland 1795-2006. De invloed op de bevolkingssamenstelling',

Grafiek 22. – Jaarlijkse groei van de Nederlandse bevolking, 1900-2005.

Bron: Bevolkingsstatistieken.

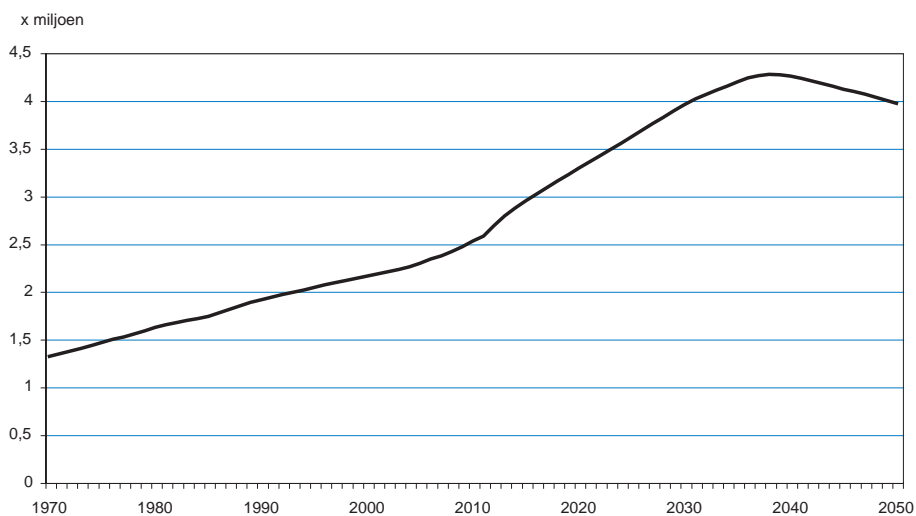
steeds tussen de 30 en 50 procent van de totale groei van de bevolking door vestigingsoverschotten teweeggebracht. De veranderingen in het geboorteoverschot zijn in verband te brengen met de gewijzigde aantallen geboorten en in veel mindere mate met veranderde aantallen overledenen.

Nabeschuiving

In de eerste decennia van de twintigste eeuw schommelde het jaarlijkse aantal levendgeborenen rond de 170 duizend. Na de Tweede Wereldoorlog zette een stijging in en als gevolg daarvan werden gedurende bijna een kwart eeuw – tot circa 1970 – jaarlijks tussen de 225 duizend en 250 duizend kinderen geboren. Vanaf het midden van de jaren zestig verandert dit patroon radicaal en neemt het aantal geborenen sterk af. In de jaren negentig neemt het aantal geboorten weer toe met als hoogtepunt het jaar 2001. Daarna daalt het aantal geboorten. Het jaarlijkse aantal sterfgevallen heeft zich op geheel andere wijze ontwikkeld: een langzame daling vanaf het begin van de twintigste eeuw tot een geleidelijke stijging vanaf begin jaren zestig met daarbij twee pieken: de Spaanse griep in 1918 en de Hongerwinter van 1944-1945.

In de vorige eeuw zijn in Nederland bijna 20 miljoen kinderen geboren, terwijl 9,6 miljoen mensen zijn overleden, 6 miljoen migranten naar Nederland zijn gekomen en bijna 5 miljoen mensen naar het buitenland zijn vertrokken. De invloed van de levendgeborenen op de bevolkingsgroei en samenstelling in de twintigste eeuw is dan ook beduidend groter geweest dan de andere demografische componenten.

Grafiek 23. – Aantal 65-plussers, 1970-2050.

Bron: Bevolkingsstatistieken en Bevolkingsprognose 2006.

Op basis van de meest recente lange termijnbevolkingsprognose van het CBS wordt een forse groei verwacht van het aantal 65-plussers (Grafiek 23) voor de komende decennia. Dit is voor een belangrijk deel het gevolg van de historische bevolkingsgroei, versterkt door de in de loop der tijd gestegen overlevingskansen. De historische vruchtbaarheidscijfers drukken hierbij een groot stempel op de vergrijzing. De verwachting is dat na 2011 het aantal 65-plussers versneld toeneemt, omdat omvangrijke geboortecohorten vanaf 1946 de AOW-gerechtigde leeftijd bereiken. De sterke daling van het aantal geboorten in de jaren zeventig (zie Grafiek 1) van de vorige eeuw zal uiteindelijk leiden tot een daling van het aantal ouderen, vanaf de tweede helft van de jaren dertig in de eenentwintigste eeuw. De vergrijzing in de komende decennia zal in kwantitatief opzicht de belangrijkste toekomstige demografische ontwikkeling zijn. De hoge vruchtbaarheid in de vorige eeuw is daar dus debet aan. Bij een vrij bescheiden bevolkingsgroei zal het aantal 65-plussers tussen nu en 2038 met ruim 1,9 miljoen toenemen. Het aandeel 65-plussers groeit van 14,5 procent naar 25,1 procent. Na 2038 daalt dit aandeel weer naar 23,6 procent in 2050.

Literatuur

Beets, G.C.N. en A. de Graaf, 'Onderzoek Gezinsvorming september 1977', in: *Maandstatistiek van Bevolking en Volksgezondheid*, jrg. 28 no.12, (Voorburg/Heerlen, 1980), 41-60.

- CBS, *14^e Algemene Volkstelling 28 februari 1971. Deel 2. Bestaande huwelijken en vruchtbaarheid van gehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen*. (Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1981).
- CBS, *Relatie- en gezinsvorming in de jaren negentig*. (Voorburg/Heerlen, 1994).
- Garsen, J. en C. van Duin, 'Bevolkingsprognose 2006-2050: Belangrijkste uitkomsten' in: *Bevolkingstrends*, jrg 54 no. 4, (Voorburg/Heerlen, 2006), 85-92.
- Graaf, A. de, 'Geboorteregeling in 2003' in: *Bevolkingstrends*, jrg. 52 no.1, (Voorburg/Heerlen, 2004) 23-27.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Volkstellingen 1795-1971'. in: J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven*. (Voorburg/Heerlen 2002), 15-88.
- United Nations, *World Contraceptive Use*. (New York, 2001).

'Licht, lucht en vrijheid'. De kwaliteit van de huisvesting (1899-1947)

R.J. van der Bie

De woningstatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek zijn van oudsher de bron van gegevens over de huisvestings situatie, de omvang en structuur van de woningvoorraad, de woningbehoefte en de woningreserve. In deze bijdrage is op drie momenten (1899, 1919, 1947) nagegaan hoe de bevolking was gehuisvest.

De woningtellingen zijn tegelijkertijd de uitdrukking van klemmende maatschappelijke vraagstukken waarop beleid gewenst was. Zedelijkheidsvraagstukken kwamen in alle tellingen die tussen 1909 en 1947 zijn uitgevoerd aan de orde. In deze bijdrage is de discussie gevolgd over de frequentie van het ongescheiden slapen van oudere broers en zussen in de vele één- en tweekamerwoningen, iets dat werd voorgesteld als een gevaar voor de volksgezondheid.

Inleiding

'In de Laurierstraat heb ik de Klokkengang bezocht. Ik ben in de benedenwoning van perceel no. 125 geweest. Het is een eenkamer woning, van 3 m. diep bij 2.50 m breed. Geen doorlopend privaat, maar wel duinwater. In de kamer bij de deur staat een stilletje. De huurprijs is f 1.- per week.

De bewoonster is een weduwe van 52 jaren, zij heeft 4 kinderen: een jongen van 17 jaar in betrekking bij de stadsreiniging met een verdienste van f3.- per week, een jongen van 15 jaar, die idioot is en nog 2 kinderen van 12 en 8 jaar. Van het loon van den oudsten zoon leeft hoofdzakelijk het gezin.

Het geheele huisgezin leeft in dat kamertje. De bedstede is in twee verdiepingen verdeeld. De twee oudsten slapen in het bovengedeelte, de moeder met de beide andere kinderen in het benedengedeelte.'

De beschrijving komt uit het boekje *Krotten en sloppen* van Louis Hermans en geeft de woonsituatie weer in de Jordaan in Amsterdam omstreeks 1900.¹ Het is er één van de vele die hij beschrijft. 'Overbevolking' van de woningen was het grote probleem van die dagen: woningen waren te klein, te laag, te donker, te benauwd. In vele woningen, ook in de kleinste, woonden twee, en soms wel drie gezinnen, voorzieningen ontbraken. Bevolkingsgroei en verstedelijking werden wel genoemd als hoofdoorzaken van de belabberde huisvestingssituatie.²

1 Hermans, *Krotten*, 53.

2 Toetsing van hypothesen leverde evenwel geen verbanden op: de woningvoorraad groeide netjes mee met de bevolking, en grote steden hadden meer woonruimte dan kleine. Engelen en Klep, *Wonen*, 128.

De Volkstelling van 1899 bracht het allemaal pijnlijk duidelijk aan het licht. Het initiatief voor deze telling was gekomen vanuit de Vereeniging voor de Staatshuishoudkunde en de Statistiek.³ Zelf had de Vereeniging in 1893 haar allereerste preadvies al aan het thema van de volkshuisvesting gewijd.⁴ Met het onderzoek ging een lang gekoesterde wens in vervulling, namelijk de kwalitatieve beschouwingen over de woonellende met cijfers te kunnen schragen.⁵

De opzet van deze bijdrage is als volgt. Allereerst zal nagegaan worden wat het beeld was van de huisvesting van de bevolking in de eerste helft van de twintigste eeuw (1899-1947). De woonsituatie zal worden geanalyseerd in termen van relatieve overbevolking (1899) relatieve woningnood (1919) en woningbehoevende eenheden (1930 en 1947). Deze problematiek zal worden besproken in de paragrafen 2 tot en met 4.

De woningstatistieken, later woningtellingen genoemd, zijn de bron van gegevens over de huisvestings situatie, de omvang en structuur van de woningvoorraad, de woningbehoefte en het woningreserve. Maar de woningtellingen waren tegelijkertijd de uitdrukking van klemmende maatschappelijke vraagstukken waarop beleid gewenst was. De tellingen bevatten om die reden elke keer weer nieuwe tabellen, naast de reguliere vragen over het aantal personen dat bij elkaar woonde en het aantal vertrekkende dat zij deelden. In 1930 bijvoorbeeld werd de vragenlijst uitgebreid met vragen over de slaapgelegenheid (aantal kamers, aantal bedsteden) en over de frequentie van het samenslapen van broers en zussen vanaf een zekere leeftijd. Dergelijke zedelijkheidsvragen hebben lange tijd een prominent deel gevormd van de huisvestingsproblematiek en het zedelijkheidsonderzoek is in alle volgende woningtellingen (1930, 1947) herhaald, waarbij overigens de leeftijds grenzen voortdurend werden opgerekt.⁶ Ter afsluiting volgt een evaluerende slotparagraaf.

De informatie over de huisvestings situatie is afkomstig uit de woningstatistieken bij de Volkstellingen van 1899, 1909, 1930 en 1947. Het aantal vragen over de woning en de huisvesting was aanvankelijk beperkt. In de Volkstelling van 1899 werd alleen gevraagd naar de woonruimte die gezinnen ter beschikking hadden: het aantal vertrekkende dat de gezinsleden moesten delen; en de vraag of er wel

3 Tussen de Vereeniging en de Centrale Commissie voor de Statistiek bestond een innige relatie. De Vereeniging was in de jaren tachtig van de negentiende eeuw de voornaamste lobbyist voor een centraal statistisch bureau. Bij de installatie van de eerste Centrale Commissie voor de Statistiek in 1892 waren zestien van de dertig leden afkomstig uit de Vereeniging. Vgl. R.J. van der Bie, *De macht van de statistiek. De Centrale Commissie voor de Statistiek (1892-1920)*. (in voorbereiding)

4 Van Houten, Krabbe en Van Nierop, *Prae-adviezen*.

5 Engelen en Klep, *Wonen*, 116.

6 In 1909 beperkte de opgave zich nog tot 'personen boven den leeftijd, waarop de puberteit is ingetreden' (14 jaar), in 1947 was dat al teruggebracht tot 12 jaar en in 1956 was het delen van slaapkamer al een probleem bij kinderen van 6 jaar, en als een ouder met zijn kind op één kamer sliep was de kritische leeftijd al 4 jaar. Harmsen en Winkels, 'Coördinatie', 214.

voldoende licht en frisse lucht binnen konden komen. Een volledig inzicht in de huisvestingssituatie kon er niet mee worden bereikt, want naar kwaliteitsaspecten van de woonruimte (grootte van de vertrekken, slaapgelegenheid, drinkwatervoorziening, bouwstaat) werd niet gevraagd. In latere edities (1909, 1930, 1947) is dat wel gebeurd en is de vraagstelling uitgebreid. In 1919 zijn voor de eerste keer de woningen geteld. De bedoeling was om meer inzicht te krijgen in de structuur van de woningvoorraad, de woningreserve en het woningtekort. Het telbriefje was eenvoudig. Wat de woning betreft moest ingevuld worden hoeveel gezinnen er woonden, de hoogte van de huur, de aard van de woning (met of zonder nering of bedrijfsruimte) en of het een eigen woning was, een vrije woning, een dienstwoning of een onbewoonbaarverklaarde woning. Uit de opgave van het aantal gezinnen per woning is de (relatieve) woningnood berekend.

1899: overbevolking

In de volkstelling van 1899 is voor het eerst gevraagd naar de woonsituatie. De vele onthutsende rapporten over de slechte huisvesting in deze tijd, vooral van arbeiders, waren hiervoor de aanleiding.⁷

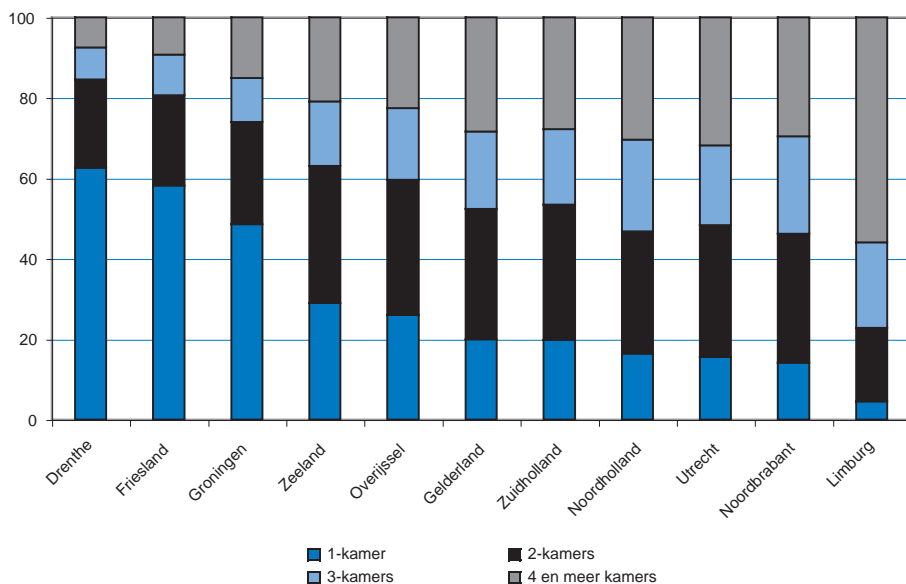
De uitkomsten bevestigden de berichten uit de rapporten: bijna 1,2 miljoen mensen, ongeveer een kwart van de bevolking, woonden in 308 duizend eenkamerwoningen, gemiddeld 3,8 per woning. Ruim 3,6 miljoen mensen, zeven op de tien Nederlanders, woonden in een woning die drie of minder vertrekken had. Ir. Arie Keppler⁸ had in 1906 de uitkomsten van de woningstatistiek samengevat en gebruikte woorden als 'treurig' en 'woningellende' om de huisvesting van een zeer groot gedeelte van de bevolking te karakteriseren. In zijn inleiding op het rapport schreef hij er dit over: 'Of is het te sterk van woning-ellende te spreken, als men ziet dat bijna één vierde der bevolking van Nederland woont in woningen bestaande uit slechts één vertrek? Is het geen woning-ellende als van de ruim 300.000 woningen, waarin deze éénkamerbewoners zijn "gehuisvest" een derde gedeelte tot woonplaats strekt aan vijf of meer personen?'⁹ Wie twee kamers tot zijn beschikking had, was er niet veel beter aan toe, aangezien in twintig van de honderd tweekamerwoningen zeven of meer mensen waren 'opgeborgen', zoals Keppler schreef. Het beeld was bovendien nog geflatteerd, want ook een alkoof, een keuken en een beschoten slaappleats op zolder werden ook als een kamer beschouwd. Als een driekamerwoning voor ieder de norm zou zijn, dan voldeed zo'n zestig procent van de woningen niet aan deze minimeis. Relatief gunstig was de situatie in Limburg en Noord-Brabant, ongunstig in Friesland en Groningen,

⁷ Engelen en Klep, *Wonen*, 113-116.

⁸ Keppler deed dat namens het Bestuur van de Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten in Nederland, waarvan hij in 1904 zelf een van de oprichters was. Enkele jaren later werd hij directeur van de Gemeentelijke Woningdienst te Amsterdam.

⁹ Keppler, *Woningtoestanden*, V.

Grafiek 1. – Bevolking in één-, twee-, drie- en vier-en-meerkamerwoningen (1899).

Bron: *Volkstelling 1899*

zeer ongunstig in Drenthe: meer dan 60 procent van de Drenten woonde in een-kamerwoningen (Grafiek 1).

J.H. Faber, inspecteur voor de volksgezondheid in de vier noordelijke provincies, legde de cijfers uit de woningstatistiek naast die van de inspecties van de volksgezondheid. Wellicht heeft hij de nieuwe CBS-cijfers gezien als een plausibiliteittoets op de berekeningen van zijn eigen inspectie. Van de resultaten van het onderzoek zal hij dan wel enorm geschrokken zijn, want de huisvesting van de bevolking in de een-, twee- en driekamerwoningen was nog bedroevender dan wat hij wist uit het eigen onderzoek: zowel het aandeel van de bevolking dat in ‘overbevolkte’ woningen leefde, als het percentage overbewoonde woningen was in alle provincies (veel) hoger dan in de overeenkomstige inspectiegebieden, in het bijzonder in het noorden. In de vier noordelijke provincies (Inspectie Zwolle, Fabers eigen rayon) bleek 54 procent van de bevolking in overbevolkte woningen te leven (39 procent volgens onderzoek van de Inspectie), terwijl 39 procent (Inspectie: 25 procent) van de woningen overbewoond was¹⁰ (Bijlage 1).

¹⁰ Faber, *Woningtoestanden*, 45-48. Een éénkamerwoning was overbevolkt als daar vijf personen woonden, een tweekamerwoning bij zeven personen en een driekamerwoning bij tien personen.

Artsen zouden het hem nazeggen en benadrukten het gezondheidsaspect. De Groningse arts J.E. Feisser wees in 1921 in een ingezonden brief in het tijdschrift van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw op het gevaar van de 'overvulling' van woningen in het bijzonder voor grote gezinnen.¹¹ Een te kleine en benauwde woning was levensbedreigend voor met name kinderen uit het gezin. Hij haalde de internationale ziekte- en sterftestatistiek erbij om te laten zien dat in overvulde woningen de kinderen het meeste gevaar liepen om besmet te worden met tuberculose, op dat moment nog de belangrijkste doods-oorzaak. Hij citeerde Robert Koch, de ontdekker van de tuberkelbacterie, die al eens had geschreven dat vooral de toestand van de slaapruijnte verantwoordelijk was voor het besmettingsgevaar, omdat daar het contact het nauwst en langdurigst was. Maar niet alleen stonden de tere lichamen van de kinderen bloot aan gevaar, ook hun zieltjes dreigden in de kleine woning te worden bedorven. Feisser: 'Of zou het geen invloed hebben, als kinderen met volwassenen in slechts één kamer samen wonen, in welk vertrek ze genoodzaakt zijn alle gesprekken aan te hooren, en waarin door één, soms zelfs door meerdere paren geslachtsgemeenschap wordt uitgeoefend. Men bedenke daarbij nog, dat alcoholisme en prostitutie het best gedijen in slechte, donkere woningen.'¹²

De telling van 1899 was beperkt geweest. De tabellen gaven niet meer dan het aantal woningen, het aantal kamers per woning en de bezetting van de woningen. Over de kwaliteit van de woning, de grootte van de kamers, de aanwezigheid van goed drinkwater, een stookplaats, een toilet en een aansluiting op de riolering bood het onderzoek geen informatie. Die zou apart worden verzameld door de vele in het land opererende gezondheidscommissies.

Een illustratie hiervan geeft het onderzoek dat in 1906 heeft plaats gehad in Nijkerk en dat is uitgevoerd door de Intergemeentelijke Gezondheidscommissie aldaar.¹³ Het bleek dat een kwart van de mensen in de stad in eenkamerwoningen woonde. Nog eens een derde (centrum van de stad) tot twee vijfde (wijken rond het centrum) woonde in een tweekamerwoning. Veel te weinig woningen voldeden aan de plaatselijke woningverordening. De eis van ten minste 15 kubieke meter woonruimte per volwassene-equivalent (één volwassene of twee kinderen tot 12 jaar) werd wel in de stad gehaald maar buiten de stad alleen in enkele buurten. In Nijkerkerveen, de meest verarmde buurt, was per volwassene-equivalent nog geen 11 kubieke meter beschikbaar. In het centrum had 36 procent van de woningen nog niet één vertrek van 16 vierkante meter, terwijl in de wijk Nijkerkerveen meer dan de helft van de woningen deze norm niet haalde. De plaatselijke woningverordening eiste ook in elk vertrek één of meer ramen met een gezamenlijke lichtdoorlatende oppervlakte van minstens een achtste van de

11 Feisser, 'De groote gezinnen', 22-24.

12 *Ibidem*, 23-24.

13 Bie, R.J. van der, 'Der christelijke liefdadigheid aanbevoolen.' *Beschavingsgeschiedenissen in Nijkerk (1800-1940)* (ongepubliceerd manuscript).

vloeroppervlakte. In het centrum van Nijkerk voldeed iets meer dan de helft van de woningen niet aan die eis en in Nijkerkerveen bijna 95 procent.¹⁴ Op het moment van het onderzoek lagen alleen de huizen in de kom binnen het bereik van de waterleiding die in 1898 was aangelegd. Nochtans was maar de helft van de woningen op het buizenet aangesloten. De overige huishoudens moesten het doen met een pomp in de buurt of gebruikten regenwater of oppervlaktewater. In Nijkerkerveen had 20 procent van de woningen zelfs geen pomp of waterput.¹⁵

1919: relatieve woningnood

Om meer inzicht te krijgen in de structuur van de woningvoorraad, de woningreserve en het woningtekort werd in 1919 een afzonderlijke telling gehouden. Deze telling stond geheel in het teken van de woningschaarste van de oorlogsjaren 1914-1918. Die schaarste was het gevolg van de geringe woningproductie vanwege materiaalschaarste, kapitaalgerek en hoge bouwkosten. Het bepalen van de woningreserve was het belangrijkste onderzoeksdoel.

Het onderzoek werd gehouden in 650 gemeenten van meer dan tweeduizend inwoners, plus nog eens 42 kleinere gemeenten die als 'stedelijk' of als industrie centra

14 Een indruk geeft de volgende tabel:

Woondichtheid en scores op woningvoorschriften in Nijkerk (1906)

	Dichtheid	Inhoud	Oppervlakte	Licht	Hoogte	Putwater
	<i>personen</i>	<i>m³</i>	<i>% woningen</i>			
Stad	4,25	18,2	64	49	76	46
Buurtten:						
Wullenhoven	4,54	16,0	86	58	63	98
Appel	4,06	13,9	84	27	50	95
Sligtenhorst	5,11	14,2	86	55	66	98
Veen	4,12	10,8	48	7	23	80
Doornsteeg	4,66	14,6	84	39	52	97
Holk	4,77	16,9	94	75	70	87

Bron: Van der Bie, *Beschavingsgeschiedenissen*.

Toelichting:

- Dichtheid: bewoners per eenkamerwoning.
- Inhoud: woninginhoud per bewoner.
- Oppervlakte: ten minste één vertrek van 16 vierkante meter.
- Licht: lichtdoorlatende oppervlakte ten minste een achtste van de vloeroppervlakte.
- Hoogte: hoogte van vloer tot plafond minstens 2,80 meter.
- Putwater: uitsluitend drinkwater uit pomp of put.

15 Daar hadden de meeste bewoners overigens niet eens problemen mee. Velen zagen de noodzaak niet om te betalen voor water dat je voor niets uit de grond pompte of uit de regenput schepte. Om hen toch zover te krijgen dat ze het leidingwater gingen gebruiken, liet de gemeente het pompwater wel afkeuren.

bekend stonden.¹⁶ In het onderzoek is een onderscheid gemaakt naar de aard van de woning: arbeiderswoning, middenstandswoning of meergegoedenwoning. Dit onderscheid was gebaseerd op informatie van de gemeentebesturen, die voor alle woningen in de gemeente de huurgrenzen van deze typen woningen vaststelden. Zij bepaalden of de woningen in de ene of de andere categorie vielen en bij welke huurgrens. Om die reden kon de indeling in een van de huurklassen uiteenlopen van klasse 1 (maximaal 1 gulden huur per week; deze klasse kwam voor in negen gemeenten) tot klasse 16 (tussen 300 en 350 gulden per jaar; deze huurgrens is vastgesteld in Schiedam en Utrecht).¹⁷

Hoe groot was nu het woningtekort? Want om een antwoord op die vraag te krijgen was het woningonderzoek gehouden. Het viel CBS-directeur H.W. Methorst, die de telling inleidde, bij een eerste blik op de tabellen meteen op 'hoe schier overal de woningnood is'.¹⁸ De drie procent reserve die nodig was met het oog op gezinsvorming en verhuizingen, werd niet gehaald. Integendeel: er was sprake van een woningtekort. Volgens Methorst drukte de samenwoning van gezinnen vooral de woningnood uit van na de oorlog.¹⁹ In sommige streken van het land kwam het voor dat kinderen die getrouwd waren bij hun ouders gingen inwonen. Dat inwonen was traditie daar, maar het gebeurde door woninggebrek inmiddels vaker dan voorheen. In andere gevallen waren het gezinnen van commiezen en gedetacheerde militairen, buitenlandse vluchtelingen die bij andere gezinnen inwoonden. De samenwoning behelsde veelal het samenwonen in een gesplitste woning. In zo'n geval was bijvoorbeeld de kelder of de zolder voor bewoning geschikt gemaakt. Toch was de samenwoning niet zo heel omvangrijk: bijna 61 duizend gezinnen woonden in 1919 samen met andere gezinnen, d.i. in 6,2 procent van de woningen. Het werkelijke woningtekort was te berekenen op 58 duizend woningen.²⁰

Samenwoning was bovenal een lokaal probleem. Uit de cijfers bleek dat in 124 gemeenten helemaal geen gezinnen samenwoonden, in 293 gemeenten was dat in minder dan 4 procent van de woningen, in 135 gemeenten in 4 tot 8 procent van de woningen, in 64 gemeenten in 8 tot 12 procent van de woningen en in 76 gemeenten in 12 procent of meer van de woningen. Het beeld van de samenwoningen

16 CBS, *Uitkomsten der woningtelling*.

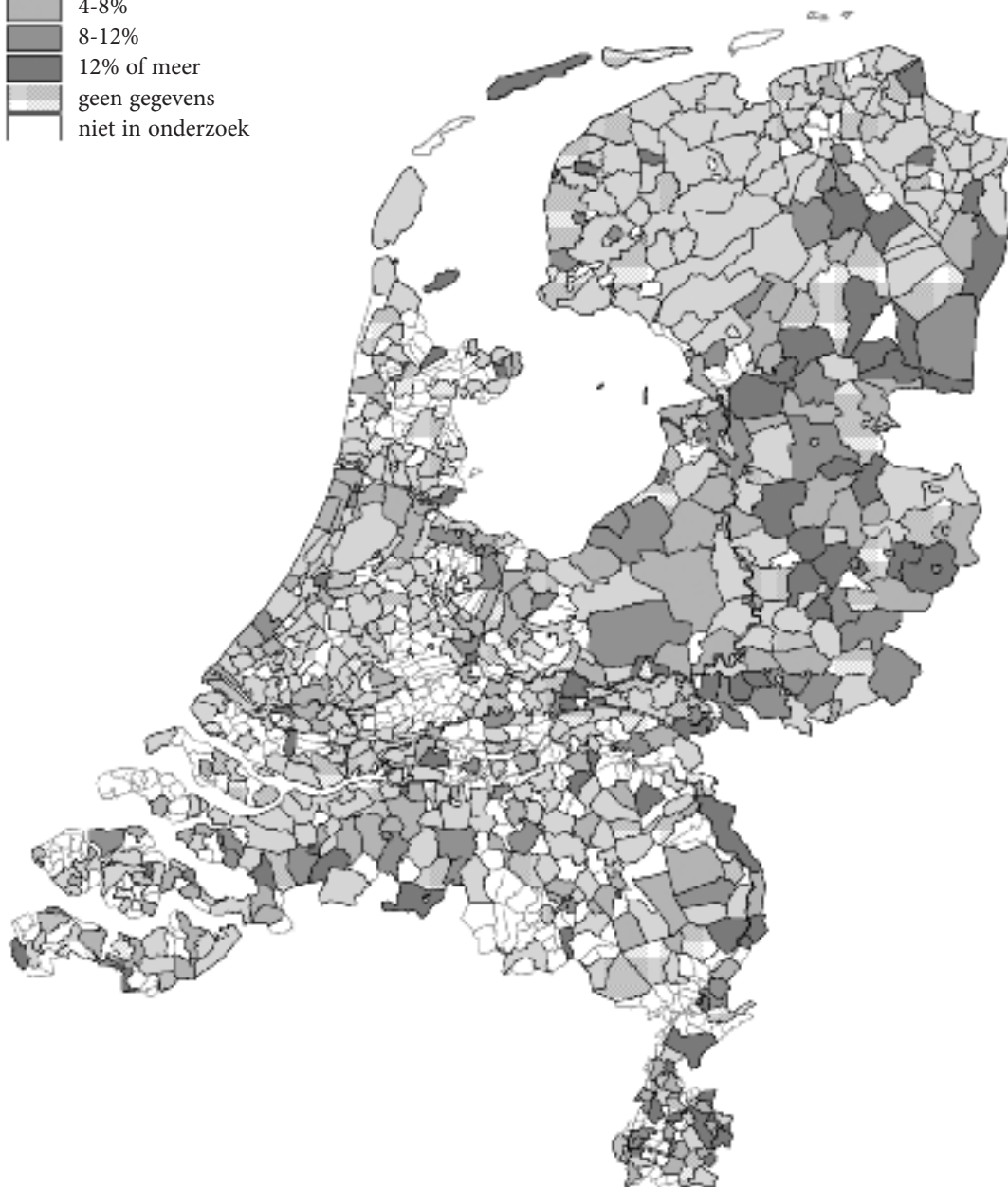
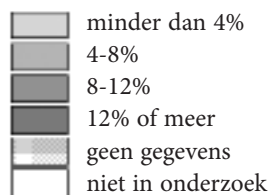
17 Laag zijn de huurklassen van arbeiders- en middenstandswoningen in kleinere gemeenten, hoog in de grote steden. Maar de spreiding van de huurgrenzen is groot, zie bijlage 3.

18 CBS, *Uitkomsten der woningtelling*, IX.

19 In de telling is alleen de samenwoning van gezinnen opgenomen: een echtpaar met of zonder kinderen of een alleenstaande ouder met of zonder kinderen. Kamerbewoners (kostgangers, inwonend personeel), ook al vormden die samen een gezin, zijn dus niet als een afzonderlijk gezin beschouwd. CBS, *Uitkomsten der woningtelling*, VII.

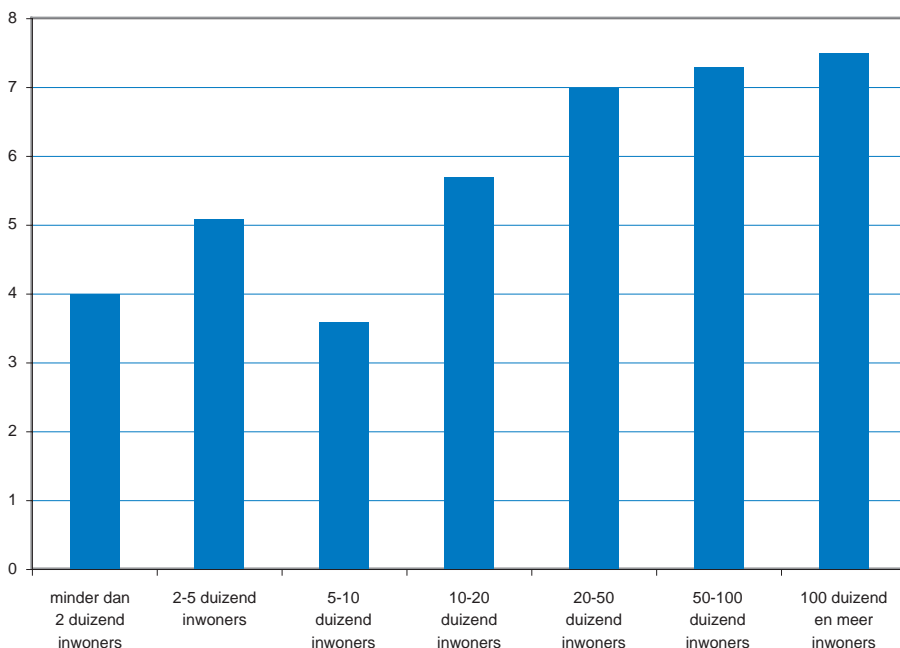
20 Bij het aantal gezinnen dat geen eigen woning had, moest nog worden opgeteld het aantal gezinnen dat in noodwoningen woonde (3,7 duizend) en het aantal gezinnen in bewoonde, maar inmiddels reeds onbewoonbaar verklaarde woningen (1,6 duizend). Aan de andere kant stonden er ook nog 8,5 duizend woningen leeg. CBS, *Uitkomsten*, XIII.

Kaart 1. – Samenwonende gezinnen (1919).

Bron: CBS, *Uitkomsten der Woningtelling*

Grafiek 2. – Samenwonende gezinnen naar gemeentegroottegroep (1919).

Bron: CBS, *Uitkomsten der Woningtelling*

toont de grote spreiding; het komt het meest voor in gemeenten in het oosten van het land, het minst in het westen (zie Kaart 1).²¹

Als de frequentie van de samenwoning de woningnood indiceerde, zoals Methorst meende, dan was die het grootst in meergegoedenwoningen. Daar was het relatieve aantal samenwonende gezinnen (aantal samenwonende gezinnen per 100 woningen) veel groter dan het relatieve aantal woningen (aantal meergegoede woningen per 100 woningen). Dat gold overigens in vrijwel gelijke mate voor de middenstandswoningen. Ten slotte liep het percentage samenwonende gezinnen op met de omvang van de gemeente. Het was laag in kleinere gemeenten en hoog in de grootste (Bijlage 2).

De reactie van de secretaris van de Rijkswoningraad te 's-Gravenhage, mr.dr. H.J. Romeijn, op de uitkomsten was lauw: veel was al bekend. Maar hij rekende nog wel voor dat voor de zes op een na grootste gemeenten (60 tot 100 duizend inwoners) het woningtekort gemakkelijk tot 7 á 8 procent kon oplopen. Dat was nog zonder de naar schatting 3 procent reserve die nodig was in verband met bevolkingsgroei en verhuizingen.²²

21 Ik dank Ferry Kerkvliet voor de ondersteuning bij het maken van de kaart.

22 Romeijn, 'De uitkomsten', 588.

Op het onderzoek kwam later veel kritiek.²³ Uit de opstelling van de cijfers mochten zeker geen conclusies worden getrokken over de grotere woningnood in deze duurdere woningtypen, vond bijvoorbeeld de chef van de Afdeling Statistiek van de Gemeentelijke Woningdienst te Amsterdam, A.J.A. Rikkert. Dat de samenwoning vooral gebeurde in de grotere en duurdere woningen, lag voor de hand omdat daar de gelegenheid om samen te wonen domweg het grootst was. Het tekort aan arbeiderswoningen kon hiervoor één van de redenen zijn. Rikkert kende de voorbeelden wel uit de jaarverslagen van zijn eigen dienst. Als die iets lieten zien, was het wel dat 'de percentages leegstaande woningen van hogere huurgroepen doorlopend belangrijk hoger waren dan die voor woningen van lagere huren, waarnaast we bij de inwoning van pasgehuwden vinden, dat eerst in veel grotere mate inwoning plaats vond in middenstandswoningen, terwijl eerst later ook de inwoning in arbeiderswoningen groteren omvang gaat aannemen.'²⁴

1947: beneden- en boven-normale woningen

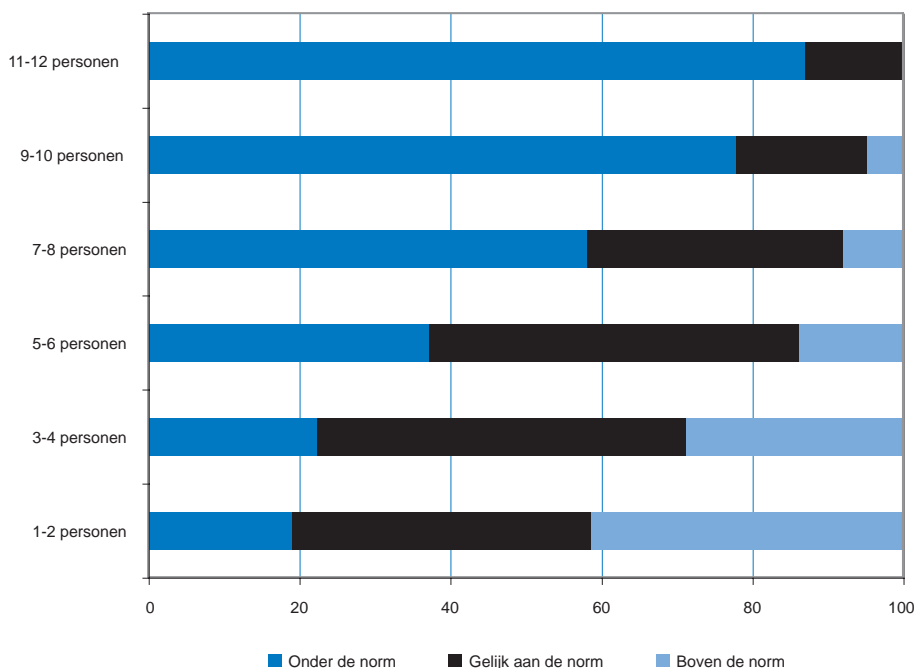
Vele woningen waren in de oorlog verwoest, de woningproductie had sinds 1940 praktisch stilgelegen en direct na de oorlog was er vrij massaal getrouwd. De behoefte aan woningen was groot. Om de bouwcapaciteit daar in te kunnen zetten, waar die het hardst nodig was, was kennis nodig van de omvang van de woningvoorraad en de woningbehoefte. Het woningtekort was het verschil tussen het aantal 'woningbehoevende eenheden' (alle getelde huishoudens, exclusief inwonende alleenstaanden en huishoudens die tijdelijk woonden in hotels en zomerhuisjes e.d.) en de (veronderstelde) woningvoorraad. Het is berekend op 17 procent.²⁵ De acute woningnood is indicatief aangegeven: het is berekend als het aantal woningen dat nodig zou zijn voor de huisvesting van alle inwonende gezinnen met minstens één kind en van het aantal gezinnen dat verbleef in hotels etc. Landelijk ging het om 148 duizend woningen, 7,2 procent van de bestaande voorraad. Maar voor zowel het ene als het andere cijfer gold: de spreiding was

23 In het tijdschrift van het Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw verschenen in 1921 enkele grote artikelen waarin op vele fouten, onnauwkeurigheden en inconsistenties werd gewezen. De chef van de Gemeentelijke Woningdienst te Amsterdam, A. Rikkert, was in zijn commentaar zelfs zo stellig dat hij vond dat de telling was mislukt en dat het CBS de cijfers nooit had moeten publiceren. Bij de laatste tabel was de vergelijkbaarheid het probleem: de cijfers van de woningen (kolommen (1) tot en met (3)) waren van alle woningen zonder nering of bedrijf, die van de samenwonende gezinnen (kolommen (4) tot en met (6)) waren van alle woningen, ook met een bedrijf, die doorgaans meer huur opbrachten. Rikkert, 'De woningtelling', 357.

24 *Ibidem*, 356.

25 Het percentage is berekend op de laagste raming van de woningvoorraad. Andere ramingen, op grond van een grotere veronderstelde woningvoorraad (inclusief deelwoningen, inclusief noodwoningen) geven lagere tekortpercentages. Ook zijn de tekortpercentages lager als wordt aangenomen dat ook inwonende huishoudens bij alleenwonenden niet-woning-behoevend zijn. CBS, 'Woning- en gezinstelling', 65-67.

Grafiek 3. – Normale, beneden- en bovennormale woningen (1947).

Bron: CBS, *Woningtelling 1947*

groot. Betrekkelijk gering waren het woningtekort en de acute woningnood in Groningen en Friesland, hoog daarentegen in Drenthe en Limburg.²⁶

Het CBS heeft het vervolgens aangedurfd om de huisvestingssituatie een kwaliteitsoordeel te geven; 'om de aandacht te bepalen,' schreef het erbij. Als maatstaf voor goede huisvesting hanteerde het enkele 'ruim gestelde' normen.²⁷

²⁶ CBS, 'Woning- en gezinstelling', 67.

²⁷ Normtabel

Grootte huishouding (personen)	Normaantal vertrekken
1	3
2	3 of 4
3 of 4	4 of 5
5 of 6	5 of 6
7 of 8	6 of 7
9 of 10	7 of 8
11 of meer	8 of meer

Bron: CBS, 'Woning- en gezinstelling', 58.

Dertig procent van de zelfstandig wonende huishoudingen bleek de norm niet te halen, 25 procent woonde boven-normaal. Verder bleek dat het percentage beneden-normale woningen toenam met de grootte van de huishouding. Kleinere huishoudens scoorden dus beter dan grotere: het aantal te krappe, dat wil hier zeggen: beneden-normale woningen onder de kleinste huishoudens was veel geringer dan onder de grotere huishoudens (Grafiek 1).

De frequentie van 'overvulling'

Het was een van de grote problemen van de woningnood: in grote gezinnen kwam het voor dat broertjes en zusjes noodgedwongen bij elkaar op een kamer slapen, niet zelden in één bed. In zo'n situatie was volgens sommigen sprake van morele misstanden. Een woning hoorde volgens de gangbare opvattingen zoveel slaapvertrekken te hebben 'dat geen personen boven 12 jaar van verschillend geslacht, die niet met elkaar gehuwd zijn, in hetzelfde vertrek nachtverblijf behoeven te houden.'²⁸ Zo'n situatie kon zich in zowel een-, twee- als meerkamerwoningen voordoen, afhankelijk van de grootte van het gezin. In een- en tweekamerwoningen in 21 grote gemeenten kwam gescheiden slapen in 1 procent (Tilburg) tot 10 procent (Apeldoorn, Schiedam, Groningen) en 13 procent (Leeuwarden) van de woningen niet voor. Dit bleek uit een onderzoek van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw. De opsteller van het rapport, de wethouder voor volkshuisvesting in Enschede H.C. Nijkamp baseerde zich op cijfers van de woningstatistiek van 1909.²⁹

Ruimere woningen waren hard nodig. Alleen op die manier kon een hoge morele standaard worden behouden. Het gezin was van grote waarde en behoud van het gezin 'als afgesloten eenheid het best aanpast aan de woonzeden van de overgrote meerderheid van ons volk', schreef Nijkamp.³⁰ Daaruit volgden dan ook strenge eisen ten aanzien van de woning.

Voorwaarden waren 1. de keuken is een apart vertrek; 2. ieder huishouden heeft een woonkamer, de helft een tweede woonkamer, 3. per slaapvertrek twee bedden.

De verhouding tussen het aantal personen en het aantal vertrekken is berekend aan de hand van de volgende formule:

$$v = (a - 1) / 2 + b,$$

waarbij v = aantal vertrekken per woning, a = aantal kinderen die bij het echtpaar inwonen, $b = 3$ in gunstige omstandigheden (als er bijvoorbeeld plaats in de ouderlijke slaapkamer voor een kinderledikant) en $b = 4$ in ongunstige omstandigheden.

De volgens zeggen 'ruim gestelde' tabel blijkt uit het tweede deel van de formule: de 2 van het quotiënt geeft aan dat uitgegaan is van slaapkamers voor twee personen. De formule is van de hand van ir. J.M.A. Zoetmulder, inspecteur voor de volksgezondheid, en is eerder gebruikt door Nijkamp, 'Praeadvies', 39. Hij berekende er zijn eigen normgrootte-woningen mee.

²⁸ Nijkamp, 'Praeadvies', 36. De *Leiddraad bij het samenstellen of herzien van bouwverordeningen* (1927) gaf het overzicht van de bouwbepalingen in de diverse gemeenten.

²⁹ Nijkamp (1886-1963) was bestuurslid, sinds 1936 voorzitter, van het R.K. Werkliedenverbond en vanaf 1940 Eerste-Kamerlid voor de RKSP en KVP.

³⁰ Nijkamp, 'Praeadvies', 41

De eis van 'licht en lucht', waarnaar in de woningstatistiek was gevraagd, wilde hij daarom bij nader inzien wel uitbreiden tot 'licht, lucht en vrijheid': vrijheid van beweging, onafhankelijk van vreemden, een gezinsleven vrij van invloeden van buiten, welke schadelijk, ongewenst of onaangenaam worden geacht.³¹ Dit hield in: geen voordeur of opgang hoeven delen met andere gezinnen; elke ruimte in het huis moest kunnen worden betreden zonder eerst een ruimte te passeren die aan een ander huis of gezin behoorde. Vrijheid betekende ook: ver weg van burenkraakeel, waarop de kans groot was als de gezinnen rijk waren aan kinderen en de gezinnen dicht op elkaar woonden. Hij wenste de gemeenschappelijke kelders en zolders – vaak gemeenschappelijke slaapvertrekken van meerdere gezinnen –, maar ook de plaatsen waar gezamenlijk kon worden gewassen en gekookt dan ook in de ban en formuleerde voor het grotere gezin het eensgezinshuis als het beste woningtype.

Bij de 'geslotenheid van het gezin' paste niet langer het voor Nijkamp 'verderfelijke kostgangerswezen', dat in vele industriesteden het geluk van menig huisgezin al had verwoest. Het liefst zou hij als een van de voorwaarden willen stellen bij het verlenen van woningwetvoorschotten: 'Het houden van kostgangers is verboden.' Hij vond ze een reëel gevaar voor de volksgezondheid: in ziekenhuizen in Wenen was een derde van de geslachtszieke kinderen door de eigen familieleden of door kostgangers besmet.³²

Krachtens de Woningwet kon worden ingegrepen als een woning volgens de voorschriften van de plaatselijke verordening 'overbevolkt' was. Dat kon in veel gevallen al als een eenkamerwoning bewoond werd door vier personen, een tweekamerwoning door zes personen en een driekamerwoning door negen personen. Voor de inrichting van de slaapkamers waren aanvullende richtlijnen geformuleerd. Te allen tijde moest worden voorkomen dat jongvolwassenen van verschillend geslacht een slaapkamer deelden. Dat gold in de meeste gemeenten ook voor de situatie waarin een alleenstaande ouder met een (ouder kind) in dezelfde kamer sliep. De betrokkenheid van de rijksoverheid hierbij kon volgens de rapporteur best wat dwingender; hij had zichtbaar moeite een aantal voorbeelden van ingrijpen van rijkswege te noemen.

Nijkamp stelde een formule op waarmee hij het noodzakelijke aantal vertrekken in een zogeheten hygiënische woning kon berekenen. Zo'n woning bestond uit een woonkamer, een keuken en voldoende slaapkamers: één voor de ouders, waar ook plaats was voor een kinderledikant, en een aantal slaapkamers voor de kinderen. Dat aantal was afhankelijk van het aantal kinderen, en het moesten er zoveel zijn dat meisjes en jongens gescheiden konden slapen.³³

31 *Ibidem*.

32 In 1931 was er al een congres georganiseerd over woningtoestanden en seksuele gevaren. Verslag in het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 12 (1931), 7.

33 Nijkamp, 'Praeadvies', 40.

In de volkstelling van 1930 heeft het CBS het thema nauwkeuriger onderzocht.³⁴ Eén van de centrale vragen was of de woningen ruim genoeg waren om kinderen van 14 jaar en ouder van verschillend geslacht gescheiden slaapruijnte te kunnen bieden. Veertien jaar was de kritische leeftijd omdat dan de puberteit intrad. Van ‘overvulling’ was sprake in:

- woningen met één slaapruijnte, bewoond door twee personen van 14 jaar en ouder van verschillend geslacht die niet met elkaar waren getrouwd;
- woningen met één slaapruijnte, waarin het echtpaar sliep en één of meer andere personen;
- woningen met twee slaapruijnten, waarin het echtpaar sliep en ten minste nog twee personen (14-plus) van verschillend geslacht.

Overvulling kwam landelijk in 12 procent van de woningen voor en was het grootst in Drenthe (26 procent), Friesland (20 procent) en Zeeland (18 procent), en was relatief gering in Limburg (4 procent), Utrecht (9 procent) en Noord-Holland (10 procent). Relatief (erg) laag was dit ongescheiden slapen in steden als Eindhoven (2 procent) Enschede (2 procent), Den Haag (4 procent), Hilversum (5 procent) en Maastricht (6 procent). Ook alle grote steden scoorden beter dan het landelijke cijfer.³⁵

Eerdergenoemde Rikkert, die de resultaten van de woningstatistiek in het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* van commentaar had voorzien, benadrukte dat de tabellen moesten worden beschouwd als minimumcijfers. Immers, het onderzoek was beperkt geweest tot een- en tweekamerwoningen en er waren geen tabellen samengesteld van het samenslapen van, bijvoorbeeld, jongemannen (vanaf 18 jaar) en meisjes van 13 jaar, waarvan volgens Nijkamp ‘het moreele gevaar veel grooter is dan de gevallen, waarin bijvoorbeeld een meisje van 15 of jaar in één vertrek slaapt met een jongen van 14 jaar.’³⁶

Andere beleidsmakers grepen de tabellen aan om zichzelf vanwege een mooie notering in de statistieken op de borst te slaan. Het hoofd van de Amsterdamse Gemeentelijke Woningdienst Arie Keppler presenteerde de cijfers van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam.³⁷ Deze gegevens waren gedetailleerd tot op wijkniveau.³⁸ Het slechtst was de situatie in de wijken net buiten de stad, in de landelijke gebieden Noord en West en in de dorpen Schellingwoude, Durgerdam, Ransdorp, Zunderdorp en Holysloot. Ongunstig was de situatie ook in de oude stad, in de Jordaan, de oostelijke eilanden (Kattenburg, Wittenburg) en de westelijke eilanden (Bickerseiland, Prinseneiland en Realeneiland). Veel gunstiger was

34 CBS, *Volkstelling 1930*.

35 Rikkert, ‘Woningstatistiek’, 72.

36 *Ibidem*.

37 Keppler, *Woningen*,

38 Zie ook de bijdrage van Henk Laloli elders in deze bundel.

die in vele wijken in de zogeheten nieuwe stad. Nog niet in de typische arbeidersbuurten die in de jaren na 1875 – de tijd van de revolutiebouw – waren gebouwd, maar wel in de wijken waar de gemeente zelf en waar corporaties woningen hadden neergezet. Zeer gunstig was de toestand in de woningen die uitsluitend door de gemeente of corporaties waren gebouwd, zoals in de tuindorpen Oostzaan, Nieuwendam en Watergraafsmeer.³⁹

Ook Keppler had problemen met het CBS-onderzoek. Hij legde uit dat het leeftijds criterium niet deugde omdat de puberteit doorgaans niet op 14-jarige leeftijd maar eerder optrad. In Amsterdam werd bij de toewijzing van gemeentewoningen de kritische leeftijdsgrens al bij 10 jaar getrokken. Vanaf die leeftijd moesten meisjes en jongens al gescheiden kunnen slapen. En uitgesloten was het ongescheiden slapen in driekamerwoningen zeker ook niet, te meer niet als er rekening mee werd gehouden dat ook een blinde alkoof of een portaal met bedstee voor een kamer doorgingen. Het CBS stelde de toestand dus ‘niet onbelangrijk gunstiger voor dan de werkelijkheid was.’⁴⁰

In 1947 vroeg het CBS de huishoudens rechtstreeks of, bij gebrek aan ruimte, personen van ongelijk geslacht en ongehuwd van 12 jaar en ouder in dezelfde ruimte slapen. Dat bleek zo te zijn in gemiddeld 4,1 procent van alle huishoudingen: 4,4 procent van de alleenwonende en in 3,6 procent van de samenwonende huishoudens. Het tekort aan slaapruijme nam toe als de huishoudingen groter waren: het percentage was lager dan 1 bij maximaal twee personen per huishouden en liep op tot boven de tien procent in huishoudens van 6 personen en meer, en was 18 in de grootste huishoudingen (9 en meer personen).⁴¹ Dat moeten zelfs voor de meest gesteven gezinsprotagonisten geruststellende cijfers zijn geweest.

Evaluatie

In de eerste vijftig jaar van de vorige eeuw was veel bereikt. De woningvoorraad nam tussen 1899 en 1947 met meer dan een miljoen woningen toe. Dat waren allemaal grote, ruime woningen. Een- en tweekamerwoningen, in 1899 nog zo’n 60 procent van de woningvoorraad, zijn in 1947 zo goed als verdwenen (10 procent, Tabel 1). Het aantal kamers per woning steeg van 2,75 in 1899 tot 4,78 in 1947. (Tabel 2) Het aantal bewoners per woning ging van 4,52 (1899) naar 4,33 (1947). Het aantal personen per vertrek daalde spectaculair, van 1,65 (1899) tot 0,90 (1947). De mensen hadden dus grotere huizen, bovendien voor nauwelijks hogere huren.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Vergelijking met de cijfers van 1930 was niet mogelijk, ten eerste omdat de wijze waarop de gegevens waren verkregen verschilde – in 1930 heeft het CBS de cijfers zelf, impliciet, berekend, in 1947 heeft het Bureau er expliciet naar gevraagd –, ten tweede omdat, zoals eerder is vermeld, in beide tellingen de referentieleeftijden van de kinderen verschilden.

Tabel 1. – Aantal woningen en vertrekken (1899-1960).

	Woningen	Vertrekken					
	Totaal	1	2	3	4	5	6 of meer
	(× 1000)	%					
1899	1 091	28,3	30,7	17,6	15,3	15,3	8,1
1909	1 237	18,7	29,2	20,0	21,3	21,3	10,8
1920	1 366						
1930	1 824	7,4	14,5	16,3	18,3	18,2	25,3
1947	2 117	2,2	8,2	11,4	17,8	24,0	36,4
1956	2 546	0,9	4,5	10,4	17,9	28,4	37,9
1960	2 824	0,5	3,4	10,1	19,4	33,4	33,2

Bron: CBS, 70 jaren, 31.

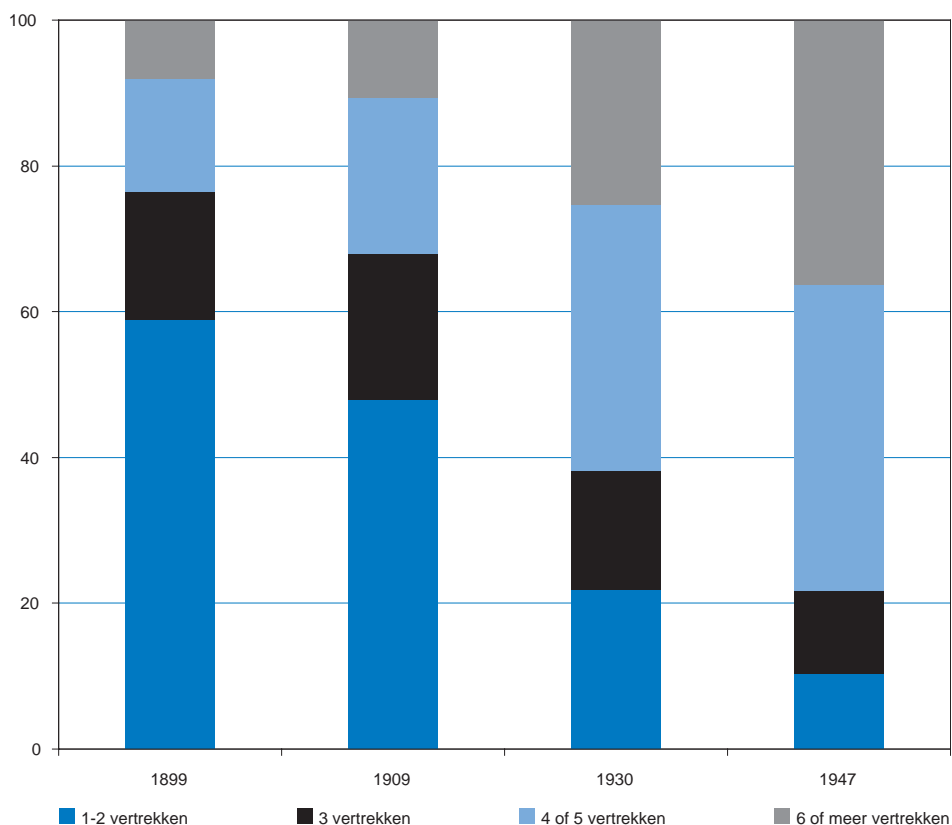
Tabel 2. – Woning- en vertrekbezetting (1899-1960).

	Vertrekken per woning	Bewoners per woning	Personen per vertrek
	<i>abs.</i>		
1899	2,75	4,52	1,65
1909	3,22	4,58	1,43
1920		4,87	
1930	4,43	4,22	0,95
1947	4,78	4,33	0,90
1956	5,07	4,07	0,80
1960	5,10	3,90	0,76

Bron: CBS, 70 jaren, 31.

De Woningwet (1901) had de basis gelegd voor de verbetering van de volksgezondheid en de volkshuisvesting. De wet moest helpen de bewoning van slechte woningen onmogelijk te maken en de bouw van goede woningen te bevorderen. De wet verplichtte gemeenten een woning- en bouwverordening vast te stellen, waaraan de feitelijke woonsituatie kon worden getoetst. De wet bood de mogelijkheid tot onbewoonbaarverklaring en vergemakkelijkte de procedures voor ont-eigening. Verenigingen die werkzaam waren in het belang van de volkshuisvesting konden voorschotten krijgen voor de bouw van zogeheten woningwetwoningen. Toch was volgens Van der Schaar de verbetering van de huisvestingssituatie in de

Grafiek 4. – Woningvoorraad naar het aantal vertrekken (1899-1947).

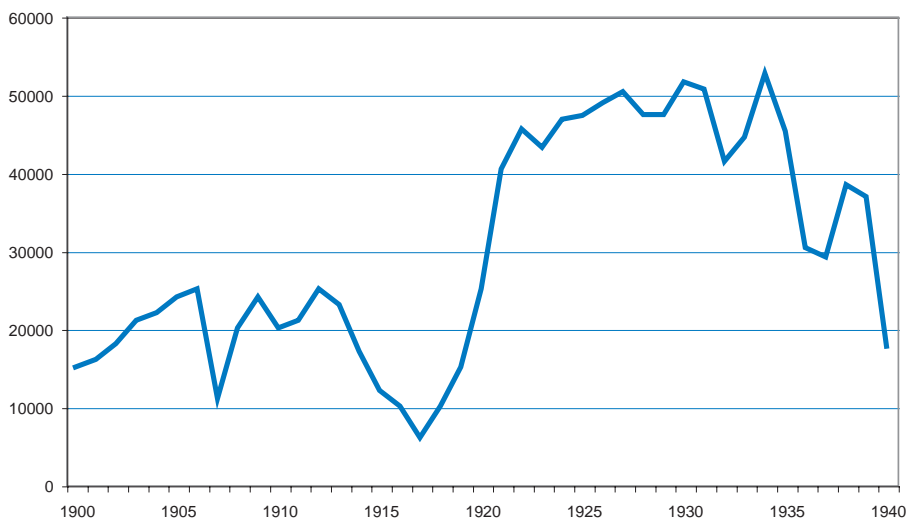

Bron: CBS, *Volks- en Woningtellingen*

eerste helft van de twintigste eeuw vooral het resultaat van marktontwikkelingen (een grote woningvraag): de sterke stijging van de reële lonen (een verdubbeling tussen 1900 en 1940), die het voor brede lagen van de bevolking mogelijk maakte om meer te betalen voor een betere woning; de grote toename van de woningvoorraad, in het bijzonder van eigenwoningen; en de forse toename van de woningkwaliteit, terwijl de (reële) huur per vertrek daalde van 40 gulden (1899) naar 24 gulden (1947). Die kwaliteitsimpuls was niet toe te schrijven aan beleid: krotopruijing en nieuwbouw van woningwetwoningen waren beperkt en ook particulieren bouwden maar weinig. Verbeteringen zijn vooral tot stand gebracht doordat fors is geïnvesteerd in woningverbetering.⁴² Het brengt met zich mee dat

⁴² Van der Schaar, *De huisvestingssituatie*, 12-16.

Grafiek 5. – Woningproductie (1900-1940).

Bron: CBS, *Productie van Woningen*

de bouwactiviteiten voor de oorlog waarschijnlijk groter waren dan uit de voorraadcijfers blijkt. Zeker in de jaren na 1930 is veel gebouwd (Grafiek 5). Een lage rente en ruim vloeiende financieringsmiddelen stimuleerden de woningbouw. Het was een tijd waarin de doorstroming van oud- naar nieuwbouw ongekend groot was.⁴³ Het woningtekort was dan ook al voor de oorlog verdwenen.

⁴³ *Ibidem*, 18.

Bijlage 1. Overbevolking in 1-, 2- en 3-kamerwoningen (1899).

			w.	b.	w.	b.	w.	b.
			1-krw.		2-krw.		3-krw.	
Groningen	overbevolkt	× 1000	13	82	3	27	0	3
	alle		35	139	16	73	6	31
	overbevolkt	%	37	59	20	37	4	10
Friesland	overbevolkt	× 1000	16	103	3	27	0	3
	alle		48	189	16	73	7	33
	overbevolkt	%	34	54	19	37	4	9
Drenthe	overbevolkt	× 1000	9	59	2	15	0	2
	alle		19	87	6	31	2	11
	overbevolkt	%	49	68	29	48	7	15
Overijssel	overbevolkt	× 1000	8	50	5	44	0	5
	alle		21	84	23	109	11	58
	overbevolkt	%	40	60	23	40	4	9
Gelderland	overbevolkt	× 1000	11	68	8	73	1	12
	alle		27	110	38	179	21	106
	overbevolkt	%	39	62	22	41	5	12
Utrecht	overbevolkt	× 1000	3	21	4	31	0	6
	alle		11	38	19	80	10	48
	overbevolkt	%	31	56	19	38	5	12
Noord-Holland	overbevolkt	× 1000	12	78	12	91	2	19
	alle		46	154	68	286	47	216
	overbevolkt	%	26	50	17	32	3	9
Zuid-Holland	overbevolkt	× 1000	19	124	17	158	2	24
	alle		61	221	84	376	44	210
	overbevolkt	%	31	56	21	42	5	12
Zeeland	overbevolkt	× 1000	5	35	3	30	0	5
	alle		16	62	16	73	7	34
	overbevolkt	%	33	56	22	42	6	15
Noord-Brabant	overbevolkt	× 1000	7	42	7	62	1	15
	alle		20	75	38	170	25	128
	overbevolkt	%	33	55	19	36	5	11
Limburg	overbevolkt	× 1000	1	5	2	16	0	6
	alle		4	12	12	49	12	57
	overbevolkt	%	19	42	16	33	3	10
Nederland	overbevolkt	× 1000	104	666	67	572	8	99
	alle		308	1172	334	1497	191	932
	overbevolkt	%	34	57	20	38	4	11

Bron: Faber, 'Overbevolking', 45-48.

Legenda: w. = woningen; b. = bewoners; 1-krw. = éénkamerwoning, 2-krw. = tweekamerwoning, 3-krw. = driekamerwoning.

Bijlage 2. Relatieve woningnood in 25 grootste gemeenten (1919).

	Verdeling:									
	woningen			samenwon.			woningnood			sam.
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
	totaal = 100									%
Amsterdam	82	15	3	71	23	6	86	160	175	7,0
Rotterdam	86	9	6	82	11	7	96	128	119	6,7
's-Gravenhage	59	24	17	44	35	21	75	145	124	10,1
Utrecht	86	11	3	81	15	4	94	136	128	6,5
Groningen	81	10	9	73	13	14	91	124	153	8,0
Haarlem	78	19	3	70	27	3	89	141	123	9,1
Arnhem	69	16	15	55	24	21	79	151	142	6,6
Nijmegen	77	12	11	73	15	12	94	129	108	5,5
Leiden	66	20	14	60	26	14	91	129	100	7,2
Tilburg	87	8	4	83	13	4	95	161	96	10,5
Dordrecht	81	14	4	70	24	6	86	169	135	3,6
Apeldoorn	72	18	11	48	36	16	67	205	147	4,6
Leeuwarden	75	12	14	33	22	45	45	181	335	11,8
Enschede	90	7	3	89	9	2	99	128	66	8,0
Maastricht	85	9	5	65	20	15	76	217	288	0,8
Emmen	88	10	2	84	10	6	95	99	357	10,7
Schiedam	95	4	1	93	4	3	98	108	198	2,6
Delft	84	11	5	80	16	3	95	148	71	3,4
's-Hertogenbosch	80	9	11	78	12	10	97	134	92	1,8
Hilversum	66	15	20	58	24	18	88	164	92	10,0
Zwolle	83	9	8	82	12	6	99	128	75	3,4
Deventer	75	13	12	67	16	17	89	128	140	3,1
Den Helder	82	12	6	68	13	19	83	112	302	2,5
Amersfoort	81	15	4	73	22	5	90	145	123	9,8
Breda	77	14	9	72	14	14	94	99	152	9,3
Nederland	78	14	8	66	22	12	85	155	154	6,2

Bron: *Uitkomsten der Woningtelling.*

Legenda:

(1), (4), (7): arbeiderswoningen.

(2), (5), (8): middenstandswoningen.

(3), (6), (9): meergegoedenwoningen.

(7) = (4)/(1)*100, (8) = (5)/(2)*100, (9) = (6)/(3)*100.

(10): % woningen met twee of meer gezinnen.

Sam.: samenwoningen.

Bijlage 3. Huurgrensverdeling arbeiders- en middenstandswoningen (1919).

klasse	huurgrenzen (gld/jaar)	aantal gemeenten	
		arbeiderswoningen	middenstandswoningen
1	0-52	9 ¹⁾	
2	52-65	20	
3	65-78	52	5 ²⁾
4	78-91	43	5
5	91-104	83	9
6	104-117	61	13
7	117-130	66	19
8	130-143	47	11
9	143-156	106	60
10	156-169	93	41
11	182-208	80	113
12	200-225	10	34
13	225-250	9	63
14	250-275	5	45
15	275-300	6 ³⁾	97
16	300-350	2 ⁴⁾	62
17	350-400		49
18	400-450		22
19	450-500		23
20	500-600		12
21	600-700		4
22	700-800		4
23	800-900		
24	1000 gld en hoger		1 ⁵⁾
Totaal		692	692

Bron: Berekend op basis van CBS, *Uitkomsten der Woningtelling*.

¹⁾ Eenrum, Schijndel, Bunschoten, Dwingeloo, Hoogland, Beerta, Ruinen, Boekel, Oploo c.a.

²⁾ Eenrum, Dwingeloo, Boekel, Tubbergen, Wehl.

³⁾ Amsterdam, Rotterdam, Haarlem, Groningen, Houten, Hoek van Holland.

⁴⁾ Schiedam, Utrecht.

⁵⁾ Brunssum.

Literatuur

- Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedschrijving van Nederland, 1795-1940.* (Den Haag 1983)
- CBS, *Uitkomsten der woningstatistiek voor het Koninkrijk der Nederlanden verzameld ter gelegenheid van de algemeene volkstelling gehouden op den een en dertigsten December 1899* ('s-Gravenhage 1903)
- CBS, *Uitkomsten der woningstelling gehouden in de laatste maanden van 1919 in gemeenten met meer dan 2000 inwoners en enkele kleinere gemeenten.* ('s-Gravenhage 1921)
- CBS, *Volkstelling 31 December 1930. Deel 4. Woning- en gezinsstatistiek.* (Den Haag 1933)
- CBS, *12e Volkstelling annex woningstelling 31 mei 1947. Serie A, deel 3, 'Woning- en gezinstelling.'* (Utrecht 1951)
- CBS, *Zeventig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1969.* ('s-Gravenhage 1970)
- CBS, *Productie van 'woningen' en 'openbare gebouwen.' Onderzoek naar de bouwbedrijvigheid in de periode 1900 tot en met 1939, op het gebied van woningen en openbare gebouwen.* (Z.pl., 1942)
- Engelen, Th.L.M., en P.M.M. Klep, 'Wonen in Nederland op de drempel van de twintigste eeuw', in: Maarseveen, J.G.S.J., en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900.* (Amsterdam 2001), 113-130.
- Faber, J.H., *Sprekende cijfers. Woningtoestanden in Nederland toegelicht met cijfers en grafische voorstellingen.* (Zwolle 1904)
- Feisser, J., 'De groote gezinnen', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 2 (1921), 22-24.
- Harmsen, E., en J.W. Winkels, 'Geteld en geclassificeerd. Coördinatie van persoons- en huishoudenskenmerken', in: Erwich, B., en J.G.S.J. van Maarseveen, *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw.* (Voorburg/Amsterdam 1999), 193-226.
- Hermans, L.M., *Krotten en sloppen. Een onderzoek naar den woningtoestand te Amsterdam, ingesteld in opdracht van den Amsterdamschen Bestuurdersbond.* (Amsterdam 1901)
- Houten, S. van, H. Krabbe en F.S. van Nierop, *Prae-adviezen over: de werkzaamheid van staat en gemeente ter verbetering der volkshuisvesting.* ('s-Gravenhage 1893)
- Keppler, A., *Woningtoestanden in Nederland. Cijfers en graphische voorstellingen bewerkt naar de woningstatistiek van 31 december 1899.* (Rotterdam 1906)
- Keppler, A., *Woningen, waarin voor de daarin wonende gezinnen onvoldoende slaapruijnte aanwezig is.* (Amsterdam 1934)
- Nijkamp, H.C., 'Praeadvies', in: Bommer, J., J.R. Slotemaker de Bruine, H.C. Nijkamp, *De woningvoorziening in verband met grootte en samenstelling van het gezin. Praeadvies te behandelen op een vergadering van het Nederlandsch Instituut voor volkshuisvesting en stedebouw op Zaterdag 14 November 1931 in den*

- Dierentuin te 's-Gravenhage*. Nederlandsch Instituut voor volkshuisvesting en stedebouw. (Amsterdam 1931), 31-54.
- Rikkert, A.J.A., 'De woningtelling van 1919', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 2 (1921), 352-357.
- Rikkert, A.J.A., "Woningstatistiek" bij de volkstelling', in: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 15 (1934), 69-76.
- Romeijn, H.J., 'De uitkomsten der woningtelling 1919', in: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* 16 (1921), 588-590.
- Schaar, J. van der, *De huisvestingssituatie in Nederland, 1900-1982*. (Delft 1986)

Beter wonen? Woningmarkt en residentiële segregatie in Amsterdam 1850-1940

H.M. Laloli

Na 1865 begon in Amsterdam een economische expansie die veel immigranten aantrok en het geboortecijfer deed stijgen. De sterfte daalde in dezelfde tijd door verbetering van de hygiëne. Het gevolg was een sterke groei van de Amsterdamse bevolking. Er moesten na jaren van stilstand weer nieuwe huizen worden gebouwd. Dat leidde tot de vraag hoe de groeiende bevolking gehuisvest kon worden. En wat moest er gebeuren met de verouderde en verkrotte woningen in de oude stad? In de liberale negentiende eeuw deed de gemeente weinig aan het woningvraagstuk: men dacht dat de krotten vanzelf verlaten zouden worden. De woonomstandigheden in de oude wijken werden door de tijdgenoten als zeer slecht omschreven, maar verhuizing naar de nieuwe, duurere woningen was niet voor iedereen mogelijk. De woningnood die ontstond was niet alleen een kwestie van aantallen, maar ook van sociale verschillen. De gevolgen van die verschillen uitte zich in residentiële segregatie: een verdeling van arm en rijk naar woonwijken in de stad. In dit onderzoek wil ik me richten op veranderende woonomstandigheden en residentiële sociale verschillen op buurt- en wijkniveau in Amsterdam na 1850.

Het was gebruikelijk dat in een pre-industriële stad arm en rijk door elkaar heen woonden, in dezelfde wijk, maar meestal in verschillende straten.¹ Pas later ontstond een sociale segregatie naar wijken. In de sociaal-geografische literatuur wordt deze residentiële segregatie gezien als het gevolg van de schaalvergroting van economische processen, de transportrevolutie en de doorbreking van de woon-werkbinding.² Dit proces heeft zich ook in Amsterdam voorgedaan in de tweede helft van de negentiende, en de eerste helft van de twintigste eeuw.

In deze bijdrage wil ik twee vragen proberen te beantwoorden:

1. Wat waren de gevolgen van bevolkingsgroei en immigratie voor de ontwikkeling van de woningmarkt, de woningkwaliteit en het woninggebruik in Amsterdam? Aan het begin van de twintigste eeuw begon de gemeente Amsterdam met hulp van de Woningwet van 1902 het woningvraagstuk aan te pakken. Slaagde dit beleid erin de woningen te bouwen voor het groeiende aantal huishoudens? En kon het de woningkwaliteit zo verbeteren dat ze op de woningbehoefte aansloot?

1 Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 136-138 en Diederiks, *Een stad in verval*, 339.

2 Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914*, 16 e.v.

2. Veranderde de residentiële segregatie die rond 1859 bestond als gevolg van de boven aangehaalde sociale en economische ontwikkelingen? Werden de wijken homogener en de verschillen groter zoals in de meeste Amerikaanse literatuur wordt aangenomen? In zijn onderzoek over Amsterdam betoogt Michiel Wage- naar dat de residentiële segregatie naar inkomen per wijk tussen 1878 en 1915 toenam. Ik wil nagaan of de segregatie naar inkomen per buurt in 1859, 1899 en 1930 samenhang met de segregatie naar woninggebruik en woningkwaliteit. Daarbij zal ik geboortecijfers per buurt gebruiken als alternatief segregatie ken- merk (ze zeggen iets over de behoefte aan woonruimte) en de zuigelingen- sterfte als indicatie van de gezondheidssituatie.

Bij het beantwoorden van deze vragen staan vier begrippen centraal: woning- markt, woningbehoefte, woningkwaliteit en woninggebruik.

De woningmarkt heeft betrekking op de wisselwerking tussen woningbehoefte en woningaanbod. Vraag en aanbod sluiten niet altijd op elkaar aan, omdat wonin- gen te duur zijn, of niet het gewenste aantal vertrekken bevatten. Het aanbod van woningen verandert voortdurend van kwaliteit door veroudering en verbouwing van bestaande woningen of door nieuwbouw. De omvang, voorzieningen en staat van onderhoud van een woning noem ik de woningkwaliteit. Aan de vraagkant is dynamiek ook een constant gegeven. De woningbehoefte van een gezin of indi- vidu is afhankelijk van de levensfase. Een groeiend gezin heeft een andere woning nodig dan een bejaarde weduwe. Niet altijd kan aan de woningbehoefte van een huishouden voldaan worden. Hoe woningen werkelijk bewoond worden omschrijf ik met het begrip woninggebruik. Het is de wisselwerking tussen de woningbe- hoefte, de woningkwaliteit en het woninggebruik die de woningmarkt bepaalt. Een voorbeeld van verandering van het woninggebruik bij een tekort aan woningen is het verschijnsel inwoning; dit tekort kan echter ook leiden tot een verandering in de woningkwaliteit, wanneer eigenaren overgaan tot het opsplitsen van woningen.

Bronnen en variabelen

De volkstellingen geven voor een groot aantal jaren de bevolkingscijfers, het aan- tal huizen of woningen en hun bewoners per buurt. Aangevuld met gemeentelijke woningtellingen zijn er goede mogelijkheden om de veranderende residentiële segregatie naar bewoning te onderzoeken.

Er zijn twee methodische problemen die niet makkelijk op te lossen zijn. Een onderzoek over een lange periode krijgt te maken met veranderende definities en observatie-eenheden, betrekking hebbend op begrippen als woonhuis, woning en huishouden. Een vergelijking van de cijfers op buurtniveau over langere tijd heeft ook rekening te houden met veranderende buurt- en wijkindelingen.

Vanaf 1849 zijn er gegevens over het aantal mensen dat in een huis woont. In Amsterdam is een huis een perceel met meestal drie of vier woonlagen (inclusief de benedenwoning) en met minstens drie zelfstandige woningen. Een perceel met

maar twee woonlagen was (en is) vrij uitzonderlijk, maar kwam in de oude stad wel voor. In volksbuurten van de oude stad en in de negentiende eeuwse stadswijken waren vele woningen gesplitst in een voor- en een achterwoning. Het aantal woningen kon dus verdubbelen in een pand. Woningen en vertrekken is men pas gaan tellen vanaf 1899 (de eerste woningtelling). Na 1920 werden geen huizen meer geteld, maar alleen woningen.

Als indicatie voor het woninggebruik kunnen we het gemiddelde aantal bewoners per huis (huisbezetting), per vertrek of het aantal huishoudens per huis berekenen. De bewoning per vertrek geeft het meest direct het gebruik van de woning weer, maar is natuurlijk ook weer sterk beïnvloed door het aantal vertrekken van de woning, zonder dat we de grootte ervan kennen. Jammer genoeg ontbreekt in de tellingen de oppervlakte van een woning. Voor de woningkwaliteit is alleen het aantal vertrekken per woning als variabele beschikbaar. Daarnaast is de bevolkingsdichtheid per buurt of wijk te berekenen als een algemene indicatie voor de woontoestand. Huisbezetting en bevolkingsdichtheid hebben hun beperkingen: ze zijn beide sterk afhankelijk van de bouwwijze en het ruimtegebruik. Percelen in de nieuwe stadswijken bevatten vaak meer woningen dan in de oude stad: ze hadden meer etages of een trappenhuis dat toegang gaf tot woningen aan twee zijden. Dat maakt de cijfers over de huisbezetting voor de nieuwe wijken onbruikbaar voor mijn doeleinden. Vanaf 1899 gebruik ik dan ook alleen de bezetting per vertrek. Toch blijft het oppassen met deze gemiddelden, er gaan verschillende manieren van wonen achter schuil: in de ruime twintigste eeuwse nieuwbouw deelden verschillende individuen of gezinnen vaak een grote woning om de huur te kunnen betalen.

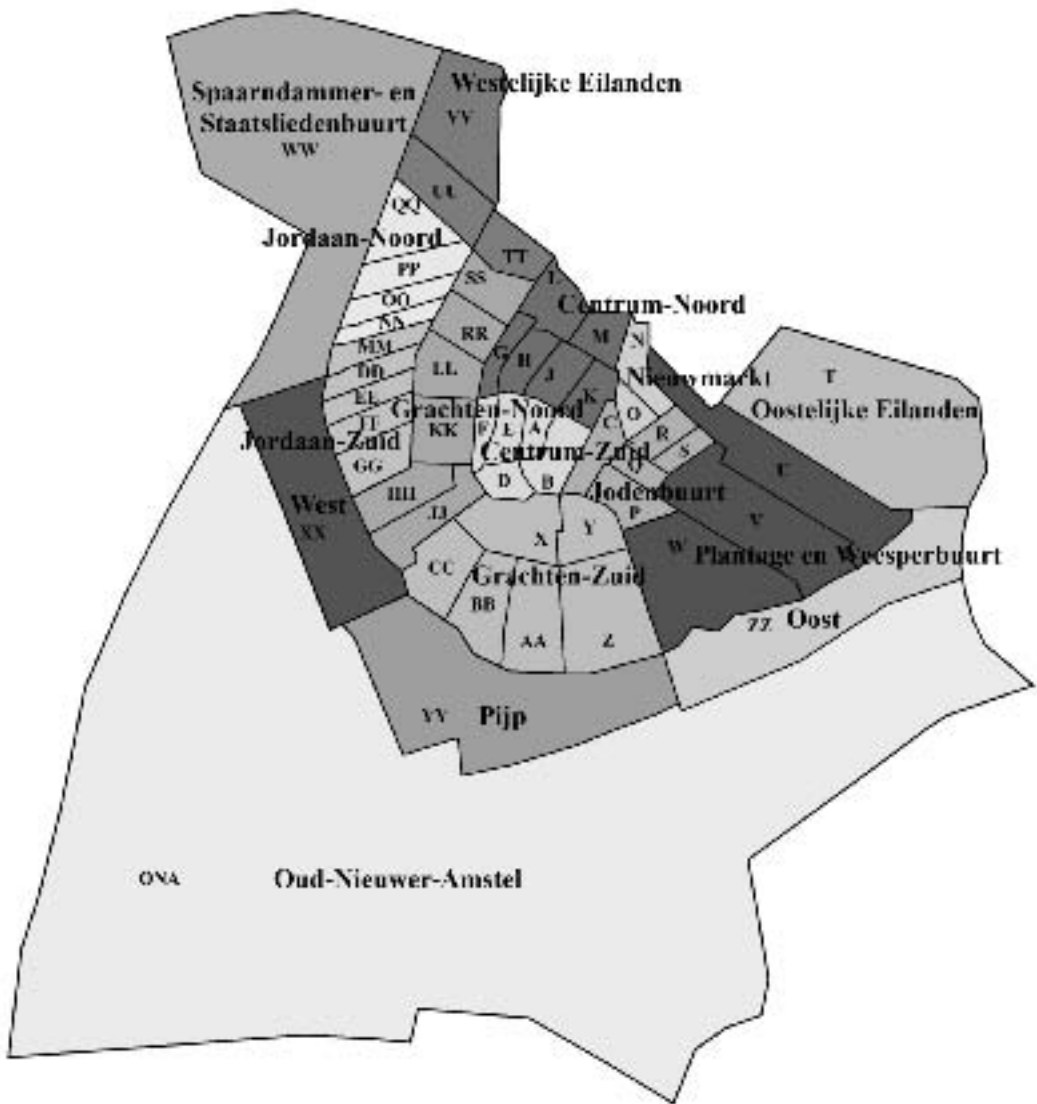
Het tellen van de woningen en het aantal vertrekken heeft nogal wat voeten in de aarde. De volkstellingen telden veel meer woningen en kamers (vertrekken) in huizen dan de gemeentelijke tellingen (die vanaf 1909 beschikbaar zijn).³ Kamers van onderhuurders werden als aparte woningen geteld. Vandaar dat er zo'n groot aantal één- en tweekamerwoningen in de tellingen van 1899 en 1909 zijn. Ruimtes die als woon- of slaapgelegenheid benut konden worden, werden als vertrekken geteld: alkoven, zolders, kelders. Keukens werden als vertrekken geteld. De gemeente Amsterdam rekende deze aparte ruimten niet tot de vertrekken.⁴

De vergelijkbaarheid van wijk- en buurtindelingen door de tijd heeft twee aspecten. De meeste data die ik gebruik bestaan op het buurtniveau. Zou alleen het wijkniveau aanwezig zijn dan verdwijnt veel variatie. Wat ik hier wijken noem, zijn benamingen die aan traditionele gebieden als Jordaan, Oostelijke Eilanden, en de Pijp werden gegeven. De buurten waren veel kleinere eenheden (soms niet groter dan 3000 mensen), die met letters werden aangeduid. Er waren 50 buurten sinds 1850 (Figuur 1). Het tweede aspect betreft de mate van verandering van de indelingen. Tot 1909 bleef de buurtindeling van 1850 bijna ongewijzigd. Na de

3 Ottens, *Een kleinere woning*, 46 en 112.

4 Zie de voorberichten van de woningtellingen.

Figuur 1. – Buurt- en wijkindeling van Amsterdam in 1896.

Bron: Reconstructie op basis van de buurtindelingen in *Bevolking van Amsterdam*, dl. II, 53-54 en Gemeentearchief Amsterdam. Archief van het bevolkingsregister. Toegangsnummer 5007, inv. nr. 308. *Register van nummering der stad Amsterdam*, 1901.

annexatie van een deel van de gemeenten Sloten en Nieuwer-Amstel in 1896 werd de buurt Oud-Nieuwer-Amstel (ONA) in het zuiden toegevoegd. In 1920 volgde een nieuwe, uitgebreidere annexatie van randgemeenten. De buurt- en wijkindeling die ik gebruik sluit aan bij die van andere onderzoekers.⁵ Problemen ontstaan met de woningtellingen van 1930 die alleen beschikbaar zijn op het niveau van buurtcombinaties. Voor dat jaar moesten deze buurtcombinaties gebruikt worden, wat voornamelijk een uitgebreidere definitie van de Jodenbuurt inhoudt dan eerst gebruikt (dat wil zeggen: inclusief buurt U, de Kadijken, en een deel van de Plantage-Weesperbuurt (buurten V en W) (vergelijk Figuur 2).

Gezinnen en woningen

Wie komen er in aanmerking voor een woning? Wat is een woning? Welke categorieën bewoners worden in de bronnen onderscheiden? Dit zijn vragen die de kwantitatieve gegevens van het woningvraagstuk sterk bepalen.

In de volkstellingen verstond men onder ‘gezin’ of ‘huisgezin’ een huishouden van personen die met elkaar samenleefden, al dan niet aan elkaar verwant. Inwonende verwanten en dienstpersoneel werden ook tot de huishouding gerekend. Een eenoudergezin of een vrouw met een dienstbode vormde ook een ‘huisgezin’. Alleen in de telling van 1849 werden alleenwonenden ook als huisgezin beschouwd. Daarna zijn deze personen steeds onder de categorie ‘afzonderlijk levenden’ begrepen. Deze indeling betekent dat de burgerlijke staat en woonsituatie van de samenwonenden (al dan niet verwant) en alleenstaanden (ongetrouwd levende volwassenen) in de volkstellingen niet duidelijk is. De alleenstaanden die een eigen huishouding voerden, vielen onder de ‘afzonderlijk levenden’, ook al huurden ze onder. Maar de alleenstaanden die inwoonden en deel uitmaakten van het huishouden werden als deel van het huisgezin geteld.⁶ De ‘afzonderlijk levenden’ konden ongehuwd, gescheiden of verweduwd zijn. Het lijkt er op dat de alleenstaanden meer op zichzelf gingen wonen in de onderzochte periode. De categorie ‘afzonderlijk levenden’ groeide van 13 procent in 1859 naar 17 procent in 1930. En het aandeel van de ‘afzonderlijk levenden’ in de “niet (meer) gehuwden” van 18 jaar en ouder steeg van 10 procent naar 18 procent in dezelfde periode.⁷ Toch woonde het grootste deel van deze laatste groep nog in een huishouden of samen met een andere alleenstaande (dit kon in beide gevallen familie zijn).

De landelijke woningtelling van 1930 bracht iets meer helderheid in de woonsituatie van diverse leefvormen. De samenwonenden vielen onder ‘gezinnen zonder echtbaar’, de alleenwonenden werden apart gespecificeerd. De focus van de tellingen is duidelijk gericht op het leven in een huishouden. Het gezin gedefinieerd als kerngezin verschijnt pas in de tellingen in 1960.

⁵ Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914* en De Vries, *Electoraat en elite*.

⁶ Zie de opmerkingen van de Minister van Binnenlandse zaken in *Volkstelling 1889*, Deel 1, 18 en het voorbericht van de *Woningtelling 1930*.

⁷ Berekend op basis van *Bevolking van Amsterdam*, dl. II, tabel 9.

Met de volkstellers verschilde de gemeente Amsterdam van mening over wat een woning was. De gemeente hield sinds 1909 haar eigen woningtelling. De gemeente vond dat een kamer in een woning bewoond door een alleenstaande of een gezin niet als woning kwalificeerde. De landelijke woningtelling telde deze situatie wel als een aparte woning. De volkstelling telde ieder afzonderlijk huishouden dat men aantrof als een woning, ongeacht of er sprake was van onderhuur. De Centrale Commissie Statistiek zei hierover:

‘(...) de bewoningstatistiek, bij de volkstelling verzameld, heeft tot object niet het complex vertrekken, dat gewoonlijk eene woning wordt genoemd of althans daarvoor oorspronkelijk was bestemd, doch slechts de woonruimte, die een gezinshoofd met zijn gezin of een afzonderlijk levend persoon voor bewoning ter beschikking heeft, en beoogt dus een geheel ander doel, dan eene telling van eerstbedoelde woningen [een gemeentelijke woningtelling – H.L.], die er in hoofdzaak op gericht is om te verkrijgen een overzicht van den woningvoorraad en de woningreserve.’⁸

De landelijke Volks- en Woningtellingen van 1899, 1909 en 1930 telden geen woningen, maar huishoudens die beschikten over een bepaalde ruimte. Voor de gemeente was de woning een ondeelbare fysieke eenheid. De meertelling van de landelijke woningtelling geeft ons aan wat een reële woningbehoefte zou kunnen zijn, namelijk inclusief de vraag van onderhurende gezinnen en alleenstaanden.

De gemeente Amsterdam definieerde de woningbehoevende sinds 1909 als een huishouden gevormd door een huwelijk of de ‘overblijfselen’ van een huwelijk (weduwen en weduwnaars en gescheiden personen). Dat betekende dat een alleenstaande of twee niet-verwanten geen woningbehoefte vertegenwoordigden. In de gemeentelijke woningtelling van 1925 werd voor het eerst serieus gekeken naar de woningbehoefte van alle mensen.⁹ Bijna 7.000 ongehuwden woonden zelfstandig. Een andere categorie die ontsnapte aan de woningbehoefteberekening was de groep gehuwden die niet meer met de partner leefde, ook 7.000 huishoudens, waarvan de helft zelfstandig woonde. In deze telling werden huishoudens als ‘woningbehoevend’ aangemerkt als ze in een zelfstandige woning woonden of er een wilden betrekken. Men hield geen rekening met de gezinsomvang. Wat wel ter sprake kwam, was dat een gezin met kinderen over adequate slaapruijme moest beschikken. Jongens en meisjes werden in 1909 geacht niet bij de ouders in de kamer te slapen en na hun veertiende jaar of liefst eerder aparte slaapkamers te hebben. De woningonderzoekers van de negentiende eeuw hadden het samen verkeren van verschillende geslachten en ouders in een slaapruijme ook al gesignaleerd en bekritiseerd maar nu werd die afwijzing de basis van een woningpolitiek.

⁸ *Woningtelling 1919*, Inleiding. In deze landelijke telling worden de onderhuurders echter niet meegeteld! De uitkomsten zijn dan ook bijna gelijk aan die van de gemeentelijke telling in hetzelfde jaar in maart gehouden.

⁹ *Woning- en gezinstelling Amsterdam 1925*.

Dat betekende echter dat een gezin met twee kinderen van ongelijk geslacht na verloop van tijd een vierkamerwoning nodig had.

Aan het begin van de gemeentelijke woningstatistiek in 1909 werd de behoefte gelijkgesteld aan de aanwezige bewoonde woningen. Er was meer dan vier procent leegstand, zodat de behoefte wel vervuld moest zijn, dacht men. Uit het voorgaande is echter duidelijk dat er in de praktijk meer woningbehoevende waren dan de gemeente berekende, en in de ideale woonsituatie waren er nog veel meer.

Woningmarkt

In de periode na de Franse tijd tot aan de jaren 1860 worden in de literatuur twee tendensen in de ontwikkeling van de woningvoorraad en zijn benutting gesignaleerd: verkrotting en leegstand van het woningbestand door verwaarlozing en bevolkingsvermindering, en de splitsing van voorheen dure percelen in woningen voor de minder gegoeden om de beginnende bevolkingsgroei op te vangen.¹⁰ Het gevolg was dat in minder huizen meer mensen kwamen te wonen. Voordat de echte expansie begon was de woningkwaliteit al slecht en de verhouding tussen vraag en aanbod verstoord, getuige de meer dan vier procent huizen die in 1859 leegstonden (Tabel 1).

Vestigingsoverschotten en een stijgende vruchtbaarheid in de periode 1866-1884 zorgden voor een ongekende groeispurt. Daarna bleef een steeds groter deel van de kinderen in leven en werd de levensduur van elk persoon langer. De voorraad huizen nam lang niet zo snel toe als de bevolking en het aantal huishoudens. Het aantal onbewoonde huizen daalde snel (tot een procent in 1879). De stadsuitbreidingen kwamen in de jaren zeventig op gang, maar grote uitbreiding vond pas plaats in de jaren tachtig. Dit is het tijdperk van de speculatiebouw met ongebreidelde expansie van projecten. In 1889 was het percentage onbewoonde huizen waarschijnlijk als gevolg hiervan weer gestegen naar 6,3 procent. De leegstand in de nieuwe stad (7,4 procent) was toen hoger dan in de oude stad. Galesloot wijst er op dat dit te wijten kan zijn aan de hoge huren aldaar.¹¹ Misschien was het ook het gevolg van de economische crisis. Die deed vanaf 1885 tot in de jaren negentig het vestigingsoverschot dalen.

In de oude stad leidde de bevolkingsgroei (van 226.000 mensen in 1859 naar 302.000 in 1889) tot een hoge bevolkingsdichtheid (Grafiek 3). Dat zien we ook in de gemiddelde huisbezetting (het aantal personen per huis), die steeg van 10,1 in 1859 naar 12,6 in 1889. Het aantal gezinshuishoudens per huis steeg in de oude stad van 2,2 in 1859 naar 2,5 in 1899. Dit is een indicatie dat gezinnen bij elkaar inwoonden of dat het aantal woningen in een perceel toenam. De gemiddelde omvang van het huishouden nam gedurende korte tijd na 1870 door een gestegen kindertal toe, maar was in 1900 op zijn hoogtepunt (Tabel 1). Mensen woonden

10 Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 116; Spiekerman, 'De Palmstraat', 142; Galesloot, *De gemeente uitgelegd*, 9-10.

11 Galesloot, *De gemeente uitgelegd*, 18.

Tabel 1. – Volkstellingen en landelijke woningtellingen Amsterdam 1859-1930.

<i>Volkstellingen</i>	1859	1869	1879	1889	1899	1909	1920	1930
Bevolking buurten	239.281	263.425	312.143	404.172	507.887	562.017	643.704	753.369
Bevolking bewoonde huizen	230.825	255.180	305.071	395.039	495.982	550.557	631.735	740.220
Bewoonde huizen	23.223	24.007	25.877	29.862	37.535	40.955	45.425	
Onbewoonde huizen	1.180	333	275	1.987	967	929	195	
Huizenvoorraad	24.403	24.340	26.152	31.849	38.502	41.884	45.620	
% onbewoonde huizen	4,84	1,37	1,05	6,24	2,51	2,22	0,43	
Huishoudens	50.398	56.070	67.273	84.561	104.684	118.544	141.609	182.333
Afzonderlijk levenden	7.240	8.111	11.049	7.930	12.725	16.698	24.953	33.046
Huishoudens totaal	57.638	64.181	78.322	92.491	117.409	135.242	166.562	215.379
Alle huishoudens/huis	2,48	2,67	3,03	3,10	3,13	3,30	3,67	
Gezinshoudens/huis	2,17	2,34	2,60	2,83	2,79	2,89	3,12	
<i>Woningtellingen</i>								
Bewoonde woningen				116.903	135.070	142.200	215.379	
Bewoners/woning				4,2	4,1	4,4	3,4	
Gemiddelde omvang gezinshuishouden	4,45	4,37	4,40	4,61	4,63	4,50	4,28	3,87

Bron: Berekend uit de *Volkstelling* of *Woningtelling* van het betreffende jaar. Alle gegevens betreffen de bevolking minus die in gestichten en op schepen; de 'Bevolking buurten' is inclusief de bevolking in gestichten.

daardoor ook in te kleine woningen. Bij zo'n grote woningbehoefte stegen de huren navenant: ze verdubbelden tussen 1850 en 1900.¹² Na 1889 begon een voortgaande daling van de bevolking en het aantal huizen in de oude stad, maar de woonsituatie verbeterde traag (Tabel 1, 2 en 3). Tot massale woningverbetering in de oude stad kwam het voor de Tweede Wereldoorlog niet, maar er werd wel gebouwd op lege plekken en er werden veel krotten gesloopt en huizen verbouwd.¹³

In 1899 was het aantal onbewoonde huizen in beide stadsdelen gedaald, een teken dat de druk op de woningmarkt weer was toegenomen. De eerste landelijke woningtelling van dat jaar geeft 116.903 bewoonde woningen gelegen in 37.535 percelen. De telling van het aantal huishoudens in de volkstelling van dit jaar komt, na aftrek van de bewoners in gestichten, instellingen en op schepen, daar bijna mee overeen. Er waren toen 104.684 huishoudens die de tellers als een gezinshuishouding in woningen kwalificeerden. Daarnaast leefden er nog 12.725 mensen alleen. Of deze een echte zelfstandige woning bewoonden is niet duidelijk, maar een deel zal tot de kamerbewoners gerekend kunnen worden. De woningtelling begreep deze kamers ook als woning. Tellen we hen bij deze huishoudens dan komen we op 117.409 huishoudens. Dat is 509 huishoudens meer dan de woningtelling. De landelijke woningtelling kan dus doorgaan voor een huishoudtelling. De woningnood blijkt vooral uit het grote aantal eenkamerwoningen (28 procent) en bewoners daarvan in de oude stad: alleenstaanden en gezinnen die inwoonden.

Interessant is het om het aantal huishoudens in de volkstellingen te vergelijken met het aantal bewoonde woningen in de gemeentetellingen (Tabel 1 en 2). Als we het totale aantal huishoudens inclusief alleenwonenden vergelijken is er steeds een tekort. Als we de gezinshuishoudingen gebruiken, is er nooit een tekort. De woningbehoefteberekening van de gemeente lag steeds tussen deze twee, maar iets dichterbij het aantal gezinshuishoudens.

Na 1900 kon de woningvoorraad de groei van het aantal huishoudens nog steeds niet bijbenen. De huishoudens werden kleiner en meer gezinnen wilden een zelfstandige woning. De hoge vruchtbaarheid van de vorige generaties en de trouwlustigheid had het aantal gezinnen sterk doen toenemen. De gemeentelijke woningtellingen geven een indicatie van de woningbehoefte doordat ze het aantal inwonende gezinnen signaleren (het woningtekort, Grafiek 1). Inwonende gezinnen waren vaak jonggehuwden die niet meteen een zelfstandige woning konden krijgen, maar na verloop van tijd daar wel in slaagden. In de jaren 1910 groeide het berekende woningtekort sterk. De oplevende economie na 1909 deed de vraag stijgen, maar de vluchtelingenstroom in de Eerste Wereldoorlog zorgde voor een groot tekort. De bouw van nieuwe woningen kwam pas op gang na de oorlog, dus we zien een daling van het aandeel onbewoonde woningen. Na 1920 slonk het

12 Huurindex in A. van Riel, 'Indices cost of living'.

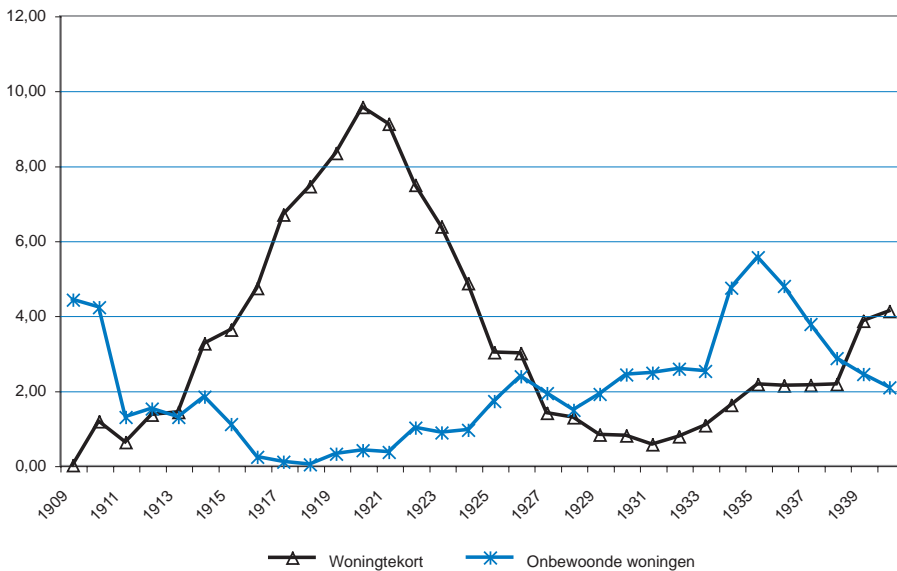
13 *Statistisch Jaarboek Amsterdam* (1903-'04), Tabel XVII.

Tabel 2. – Gemeentelijke woningtellingen Amsterdam 1909-1940.

	1909	1919	1925	1930	1935	1940
Bewoonde woningen	124.372	142.672	176.693	196.011	206.844	221.056
Onbewoonde woningen	5.744	435	3.079	4.856	12.170	4.699
Alle woningen	130.116	143.107	179.772	200.867	219.014	225.755
Woningen oude stad	54.498	47.304	45.233	40.904	39.049	35.686
Bewoners/woning	4,43	4,43		3,78		3,61
Huisgezinnen/woningbehoefte	124.372	155.638	182.171	197.567	211.404	230.544
Omvang huishouden	4,43	4,18		3,75		3,46
Huisgezinnen per woning	1,00	1,09	1,03	1,01	1,02	1,04

Bron: *Statistisch Jaarboek Amsterdam 1909-1940*, tabel 'Woningtekort ...' en *Telling der onbewoonde woningen*. Bewoners/woning: bevolking huizen uit tabel 1/bewoonde woningen. Omvang huishouden: bevolking huizen uit tabel 1/huisgezinnen

Grafiek 1. – Woningmarkt Amsterdam 1909-1940 (relatieve cijfers, %)

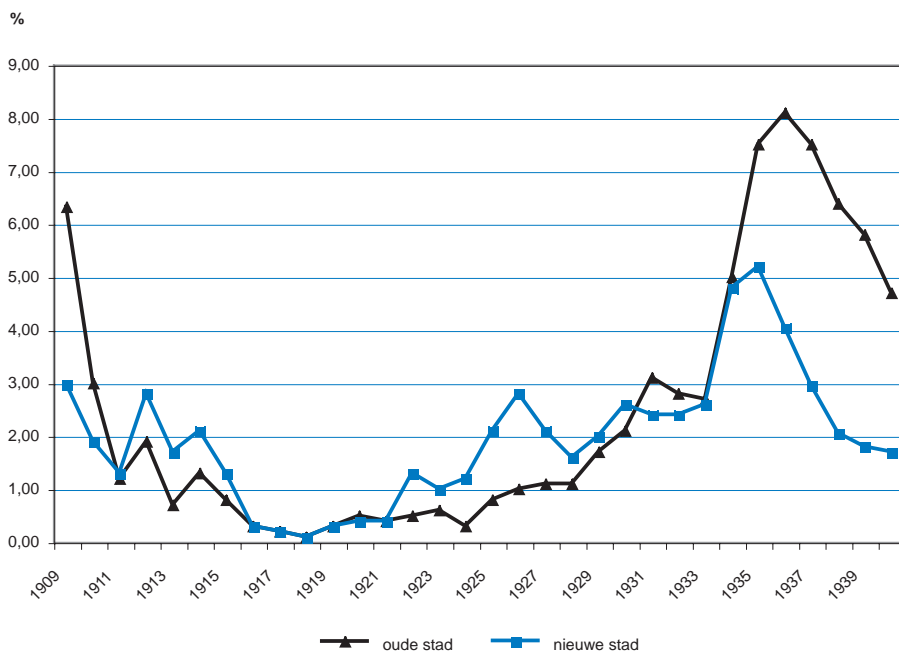

Bron: Zie tabel 2. Het relatieve woningtekort is het aantal gezinnen dat geen woning heeft / totaal aantal gezinnen (woningbehoefte) * 100.

tekort door de grote investering in de woningbouw van de gemeente, de woningcorporaties en de particuliere sector. De stijging van het percentage onbewoonde woningen was een teken dat er zelfs een overaanbod was.

In de oude stad bleef het percentage onbewoonde woningen in de jaren twintig lager dan in de nieuwe stad (Grafiek 2). De nieuwbouw was kennelijk te duur

Grafiek 2. – Onbewoonde woningen Amsterdam
oude en nieuwe stad 1909-1940 (%).

Bron: Zie Tabel 2.

voor velen in de oude stad. Omdat het woningtekort veroorzaakt door de Eerste Wereldoorlog volgens het Rijk in 1928 opgelost was, stopten de voorschotten voor de bouw van woningen van corporaties.¹⁴ De voorraad lage huurwoningen kon niet uitgebreid worden. In 1930 waren het vooral de duurere particuliere woningen van boven de fl. 400 per jaar die leegstonden. In de oude stad stonden meestal krotten en heel kleine woningen leeg (1,6 procent). De negentiende eeuwse wijken kenden zeer weinig lege woningen (0,8 procent). In de twintigste eeuwse wijken stonden veel woningen leeg omdat ze te duur waren (4,9 procent).¹⁵ Het aantal inwonende gezinnen groeide in de jaren dertig weer, terwijl er een woningoverschot was: in 1935 was het percentage onbewoonde woningen het hoogst (5,6 procent). Dit waren voornamelijk particuliere woningen.¹⁶ Vraag en aanbod kwamen nog steeds niet overeen. Gezinnen waren niet in staat om de woning te betalen die ze wensten. Ongetwijfeld verergerde de economische crisis het probleem. Na

¹⁴ *Woningvoorraad en woningbehoefte*.

¹⁵ *Jaarverslag Gemeentelijke Woningdienst (1930)*, 76-81.

¹⁶ *Woning- en gezinstelling Amsterdam 1936*, 22. 83 procent van de woningvoorraad bestond in 1936 uit particuliere woningen.

1935 viel de woningproductie stil en daalde het percentage onbewoonde woningen weer. De leegstand in de oude stad groeide nog tot 1937: mensen verlieten de oude stad. Ze konden profiteren van gedaalde huren in andere wijken. In 1936 stond 10-12 procent van de goedkoopste woningen (< fl. 250 per jaar) in de oude stad leeg, terwijl dit in de nieuwe stad 2-4 procent was. In 1938 kwam er een rijksbijdrage voor het opknappen en moderniseren van de onbewoonde woningen.¹⁷

De huren in de oude stad en ook in de negentiende eeuwse wijken bleven lang onder druk staan om te stijgen vanwege de grote vraag, terwijl de huren van naoorlogse woningen voor de middengroepen al gauw na de bouw in de jaren twintig daalden vanwege het grote en onvervulde aanbod.¹⁸ Uiteindelijk trok de grote leegstand in 1935 ook de huren van de vooroorlogse woningen omlaag. Mogelijk als gevolg van het sociale woningbouwprogramma was er in 1935 in de negentiende en twintigste-eeuwse wijken een groter contingent lagere huurwoningen ontstaan dan in de oude stad. In 1915 stond nog 65 procent van die woningen in de oude stad, in 1936 bevond 63 procent van deze woningen zich in de nieuwe stad.¹⁹

Bewoning in de wijken op drie tijdstippen

Ik zal op drie tijdstippen de woonomstandigheden in de wijken van Amsterdam onderzoeken: in 1859, 1899 en 1930. Daarbij maak ik een onderscheid naar de bouwtijd van de woningen: zeventiende, negentiende of twintigste eeuw. De kwaliteit van de woningen van deze perioden verschilt. Vele woningen uit de eerste periode waren door verwaarlozing en verval sterk achteruit gegaan. Ook ontbraken vele sanitaire voorzieningen (wc, stromend water), die later gemeengoed werden. De woningen uit de negentiende eeuw werden gebouwd in de tijd van de zogenaamde 'revolutiebouw'. De woningen waren meestal beter dan de zeventiende eeuwse woningen, maar ze kenden soms de goedkoopste constructies en oplossingen. Na 1905 bouwde men voor het eerst woningen die voldeden aan de normen van de Woningwet van 1902.

1859

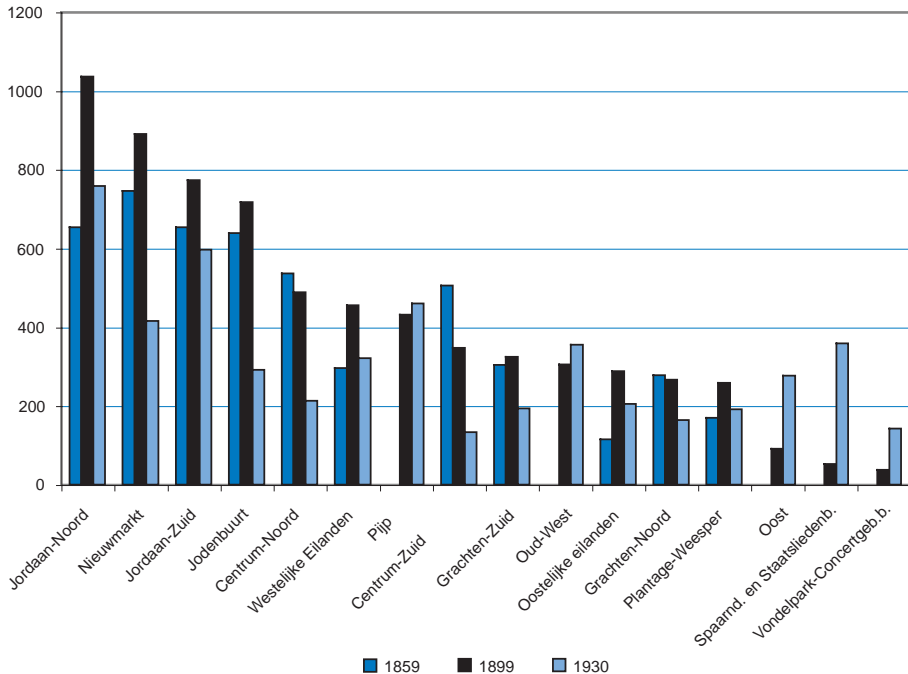
Over de woningkwaliteit ontbreken in dit jaar directe gegevens, afgezien van de eerder aangehaalde uitspraken over de slechte staat van veel woningen. De data over de huishoudens beperken zich tot de 'huisgezinnen', de alleenwonenden zijn er niet bij inbegrepen. De huisbezetting en het aantal huishoudens per huis liggen in werkelijkheid dus hoger, en de omvang van het huishouden lager.

¹⁷ *Woningvoorraad en woningbehoefte*, 3.

¹⁸ Dit is gebaseerd op: *Huurveranderingen sedert 1909*.

¹⁹ Berekeningen op basis van *Verslag gemeente Amsterdam* (1914), 248 en *Woning- en gezinstelling Amsterdam 1936*. Woningen met een huur van respectievelijk < fl. 2,50 en < fl. 4,81 per week.

Grafiek 3. – Bevolkingsdichtheid naar wijk Amsterdam 1859-1930 (bewoners/ha).

Bron: De bevolkingsdichtheid is berekend op basis van de oppervlakte in *Bevolking van Amsterdam*, dl. II, tabel 5.

Een EM clusteranalyse van de 50 buurten op vier variabelen (huisbezetting, omvang van het huishouden, huishoudens per huis en percentage kiezers) geeft aan dat drie clusters afwijken op het aantal huishoudens per huis en het percentage kiezers (Grafiek 4).²⁰ De variabele ‘omvang van het huishouden’ is over alle clusters gelijk verspreid. De arbeiderswijken (Jordaan, Jodenbuurt, Oostelijke Eilanden) zijn met een zeer laag percentage kiezers en het hoogste aantal huishoudens per huis (boven 2,4) met op twee na alle buurten in één cluster vertegenwoordigd. Ze hebben ook de hoogste huisbezetting (boven tien). De elite buurten liggen zoals verwacht in de Grachtengordel en het Centrum met het hoogste percentage kiezers, het laagste aantal huishoudens per huis (minder dan twee) en de laagste huisbezetting (beneden de negen). Het derde cluster bestaat voornamelijk uit buurten in het Centrum, Grachten-Zuid en de Westelijke Eilanden: ze bevinden zich wat betreft alle variabelen in het midden.

²⁰ De buurten buiten de stadswal vormen een eigen cluster en blijven gezien hun geringe bevolking buiten beschouwing. Op mijn website www.amsterdamhistorie.nl bespreek ik de resultaten van dit onderzoek uitgebreider.

De arbeiderswijken vertoonden dus de meeste homogeniteit. Maar ze weken op een aantal punten van elkaar af. De Jodenbuurt had hoogste huisbezetting (meer dan veertien personen) en omvang van het huishouden in de stad (meer dan vijf personen). Terwijl de Jordaan de kleinste huishoudens herbergde. De Oostelijke Eilanden telden het hoogste aantal huishoudens per huis (3,3). De huizen hadden hier meer verdiepingen dan in de Jodenbuurt of de Jordaan.²¹ In de arbeidersbuurten van de stad was de huisbezetting dus hoog omdat veel huishoudens in een klein perceel woonden. De huishoudens waren, op de Jodenbuurt na, vrij klein in omvang, wat gezien de kleine woningen wel logisch is. Diederiks signaleert in 1795 veel eenkamerwoningen die daar toe bijdroegen en we zullen ze in 1899 ook weer tegenkomen in de arbeidersbuurten.²²

De verschillen in woonomstandigheden waren vrij aanzienlijk. In het noordelijk deel van de Grachtengordel woonden iets meer dan acht mensen in een perceel en slechts de helft van het aantal huishoudens dat in de Oostelijke Eilanden een perceel deelde (1,7). De huizen waren in de Grachtengordel dan ook groter en de gemiddelde omvang van het huishouden (5,0) benaderde die van de Jodenbuurt. Dienstpersoneel en inwonenden maakten hier deel uit van het huishouden en vergrootten de omvang ervan.

De slechte hygiëne, voeding en armoede zijn de verklaring voor een hoge sterfte. Meer dan een kwart van de zuigelingen in de arbeiderswijken stierf voor hun eerste jaar. In de Jodenbuurt lag de zuigelingensterfte echter onder die van de elitewijken: 181 tegen 236 (op 1000 geboren) in Grachten-Noord.²³ De arts en onderzoeker I. Teixeira de Mattos verklaarde dit uit het feit dat de joodse baby's met moedermelk werden gevoed en dat de zuigelingen beter werden verzorgd. De algemene lagere sterfte in de Jodenbuurt verklaarde hij uit gering drankmisbruik, familiezin en een gunstige ligging (nabij het open water) van de Jodenbuurt.²⁴ Slechte hygiëne maakte de Joodse bevolkingsgroep wel degelijk kwetsbaar. Tijdens de cholera-epidemie van 1865 had de Jodenbuurt het hoogste sterftecijfer.²⁵

Hingen de verschillen in bewoning tussen de buurten samen met verschillen in rijkdom? Qua kiezersaandelen en bedeeden staken de Jodenbuurt, de Jordaan en de Oostelijke Eilanden sterk af tegen de Grachtengordel en het Centrum. Ging een laag percentage kiezers gepaard met een groot aantal huishoudens per huis en een hoge huisbezetting? Gemeten met 46 buurten in de oude stad blijken deze correlaties in een regressieanalyse significant (respectievelijk $R^2 = 0,54$ en $0,35$),

21 Als de situatie in 1859 wat betreft verdiepingen niet zo veel verschilde van die in 1909. Zie: *Woningtelling Amsterdam 1909*, Staat XVI.

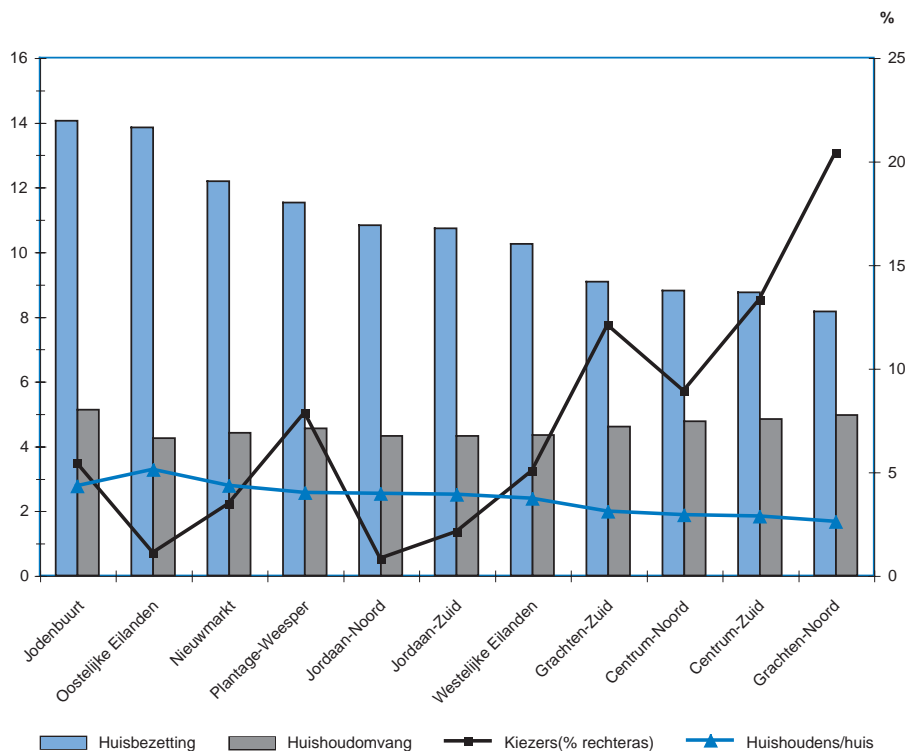
22 Diederiks, *Stad in verval*, 289.

23 De zuigelingensterfte- en geboortecijfers (de laatste berekend op de bevolking der huizen) zijn gebaseerd op gemiddelden over de periode 1854-1859 uit: Israëls, 'De sterfte der kinderen', 289-302.

24 Teixeira de Mattos. *Verslag ziekte-toestand Amsterdam* (1862), 196-223.

25 *Gemeentebled Amsterdam* (1867), Bijlage B.

Grafiek 4. – Bewoning en kiezers naar wijk in Amsterdam in 1859.

Bron: De gegevens zijn gebaseerd op de bevolking van de huizen zonder die in gestichten uit de *Volkstelling*. In de telling van 1859 is geen opgave van de bevolking van gestichten per buurt. Deze kon wel benaderd worden met behulp van de gegevens per instelling uit deel 3 van de *Volkstelling*. De wooncijfers zijn gebaseerd op het aantal huisgezinnen in de telling. Kiezers zijn kiezers per huisgezin in 1854, gebaseerd op De Vries, *Electoraat en elite*, tabellen 6.4 en 8. Kiezers behoorden niet tot één inkomensklasse, maar de meerderheid had een inkomen boven fl.1800 p.j.

maar zwak.²⁶ De huisbezetting varieerde meer met het geboortecijfer ($R^2 = 0,52$, positief) dan met het percentage kiezers ($R^2 = 0,37$, negatief). In een multipele regressie opgenomen was het laatste niet meer significant, maar het geboortecijfer wel. Hetzelfde resultaat levert huishoudens per huis als afhankelijke variabele. Deze uitkomst wijst er op dat het geboortecijfer en het woninggebruik zich samen meer op buurtniveau concentreerden dan de inkomensverschillen en het woninggebruik.

26 Om de afhankelijke variabelen huisbezetting, huishoudens per huis, of omvang van het huishouden te verklaren staan mij slechts twee relevante variabelen ter beschikking: kiezersaandelen en geboortecijfers. Beide variabelen correleren negatief ($R^2 = -0,66$) en versterken elkaar niet bij de verklaring. Dit alles is te weinig voor een serieuze regressie-analyse, vandaar dat ik hier alleen de significante determinatie-coëfficiënt aangeef als een indicatie voor de verbanden.

De reden voor deze uitkomsten is dat veel wijken en buurten niet homogeen waren in sociale samenstelling en bewoningsvormen. In de Grachtengordel en het Centrum zien we grote verschillen in rijkdom en armoede tussen buurten. Ook in woningcondities zijn er grote verschillen tussen de buurten, vooral in de Jodenbuurt, de Nieuwmarkt en de Plantage. De Jordaan was een van de meest homogene wijken. Binnen de buurten zien we ook weer verschillen. Een aantal buurten in Grachten-Zuid en Centrum-Noord kenden zowel hoge percentages bedeelden als kiezers. Dit duidt op aanzienlijke verschillen tussen straten. In sommige buurten was het sterftcijfer voor de arme en gegoede straten zeer verschillend: de eerste hadden een dubbel zo hoge sterfte. De arts Egeling schreef hierover:

Buurt H ter weerszijden van de Nieuwendijk gelegen tot aan de Oudebrugsteeg, bevat voor een gedeelte een zeer arme bevolking, gehuisvest in een aantal ellendige stegen en gangen; voor een andere gedeelte een vrij gegoede bevolking, grotendeels bestaande uit winkeliers en industriëlen, die, op enkele uitzonderingen na, den Nieuwendijk, het Damrak, den Dam en Nieuwezijds-Voorburgwal bewonen.

De laatste straten geven sterftcijfers van 1 tot 2 procent te zien, terwijl de Dirk van Hasseltsteeg of het beruchte Lange en Korte Hol boven 3 procent uitkomen.²⁷ Het verschil tussen de gangen en de straten in de Jordaan had ook dit patroon van een verschil in sterftcijfers. In buurt C, gelegen tussen Kloveniersburgwal, Zwanenburgwal en Sint-Anthoniebreestraat, net westelijk van de eigenlijke Jodenbuurt vindt men ook samenhangende verschillen in rijkdom en bewoningcondities tussen de grachten en straten.²⁸ Zowel in arme buurten, als rijkere buurten kunnen we dus verschillen in bewoningscondities aantreffen tussen grachten, straten, en gangen, de breedte ervan varieerde met de rijkdom. Deze patronen van diversiteit binnen de buurten staan naast het algemene patroon van residentiële segregatie naar inkomen en bewoning dat in de clustering van arbeidersbuurten tot uiting komt.

1899

Na 1859 groeide de bevolking sterk. De top lag voor de meeste wijken in de oude stad al in 1889. Vergelijken we de bevolkingsdichtheid in 1859 en 1899 dan is duidelijk dat deze in alle wijken behalve in het Centrum en op de Grachten sterk was toegenomen, met als top de noordelijke Jordaan, waar een dichtheid van meer dan 1000 personen per hectare werd gemeten (Grafiek 3).²⁹ Het aantal huizen groeide in de oude stad van 22.300 naar 23.797. Op de vrijgekomen schansen en op lege plekken werden nieuwe huizen gebouwd. In de zuidelijke Jordaan en de

27 Egeling, *Bijdrage gezondheidsstand Amsterdam*, 588.

28 Teixeira de Mattos, *Verslag ziektestand Amsterdam* (1862), 200-204.

29 De nieuwbouw op de schans is hier meegerekend; in 1909 kunnen we die er aftrekken en de dichtheid was toen hoger: 1098 mensen per ha. De huisbezetting daalde met 0,2 punt. Grachten-Zuid groeide als enige elitewijk sterk door nieuwbouw op de schans.

Jodenbuurt daalde het aantal huizen, maar in de noordelijke Jordaan was er een lichte groei, die de bevolkingsgroei niet kon bijhouden. Op de Oostelijke en Westelijke Eilanden en in de Plantage waren er grote woninguitbreidingen binnen de bestaande wijkgrenzen. De uittocht van de bevolking uit het Centrum en de Grachtengordel markeert het verlies van de woonfunctie van het oude centrum – en ook het begin van cityvorming – en de vestiging van de elite buiten Amsterdam en in de nieuwbouwwijken. Dit proces begon al in de jaren tachtig en zou continueren. In 1898 woonde bijna 30 procent van de aangeslagenen in de inkomstenbelasting boven fl. 2400 (de elite in Grafiek 5 en 6) in de nieuwe wijken.³⁰

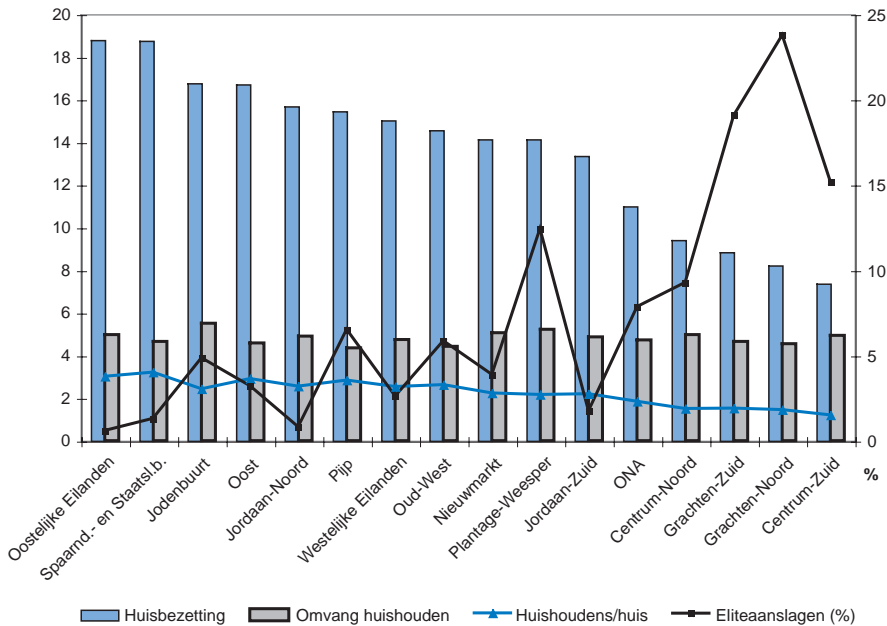
Een deel van de bevolkingsgroei hoopte zich dus op in de huizen van de oude stad. Ondanks stadsuitbreidingen moesten daar grotere huishoudens steeds minder ruimte delen: de huisbezetting en het aantal huishoudens per huis stegen sterk in al de arbeidersbuurten (vergelijk Grafiek 4 en 5). De slechtste wooncondities treffen we in 1899 aan in de Jodenbuurt en de Jordaan. Of het nu gaat om de grootte van de woningen, hun kwaliteit of de hoeveelheid personen die in een woning woonde: deze buurten scoorden het slechtst. Het percentage woningen dat maar uit één vertrek bestond kwam hier in een aantal buurten boven 40 procent uit, en in de rest lag het boven 30 procent.³¹ Het gemiddelde aantal bewoners per vertrek lag boven de twee, terwijl het stadsgemiddelde 1,3 was. Deze wijken hadden ook de laagste inkomensaanslagen. Het eenzijdigste woningaanbod bestond wat betreft kleine woningen in de Jordaan (38 procent eenkamerwoningen – vergelijk Grafiek 8). In de Jodenbuurt kwamen de hoogste woningbezetting en de kleinste woningen van de stad tezamen voor in buurt S, het oude Marken, dat in 1926 gesloopt werd. Hier was 52 procent van de woningen (695) een eenkamerwoning. Slechts elf procent van de huishoudens kwam hier in aanmerking voor een inkomstenbelastingaanslag.

In het Centrum en de Grachtengordel treffen we veel diversiteit in het woningaanbod en bewoning aan. Meer dan de helft van de bewoners woonde er in woningen met drie vertrekken of minder. Voor Grachten-Noord (Grafiek 7) was de situatie het best: daar woonde meer dan de helft van de bevolking in woningen met vier vertrekken of meer, en een kwart in acht vertrekken (maar denk aan de ‘vertrekinflatie’ van deze telling!); 75 procent van de huishoudens werd aangeslagen. In Centrum-Noord waren de verhoudingen zeer gevarieerd: de meerderheid woonde in een woning van een of twee vertrekken (54 procent), waarmee het leek op de Oostelijke Eilanden, maar daar ontbraken de woningen van zes of meer vertrekken bijna volledig, die in Centrum-Noord veertien procent van de bewoners bevatten (Grafiek 10). Tot de elitewijken behoorde het eigenlijk niet meer. Qua woningcondities stonden delen van de Plantage er beter voor: hier woonde de Joodse middengroep en elite sinds jaren.

30 Berekend op basis van *Gemeentelijke inkomstenbelasting 1898*, tabel 21.

31 Alle cijfers hierna zijn berekend uit de *Woningtelling van 1899*.

Grafiek 5. – Huizen en eliteaanlagen in Amsterdam naar wijken 1899.

Bron: Bevolking en huizen komen uit de *Volkstelling*, zonder gestichten en schepen. Eliteaanlagen zijn aanslagen per huishouden (= woning) berekend naar *Gemeentelijke inkomstenbelasting 1898*, tabel 21. Deze aanslagen zijn niet te vergelijken met de kiezers in 1859: nu gaat het om alle huishoudens met een inkomen van > f2300,- p.j. De huishoudens betreffen de 'huisgezinnen', zonder alleenwonenden.

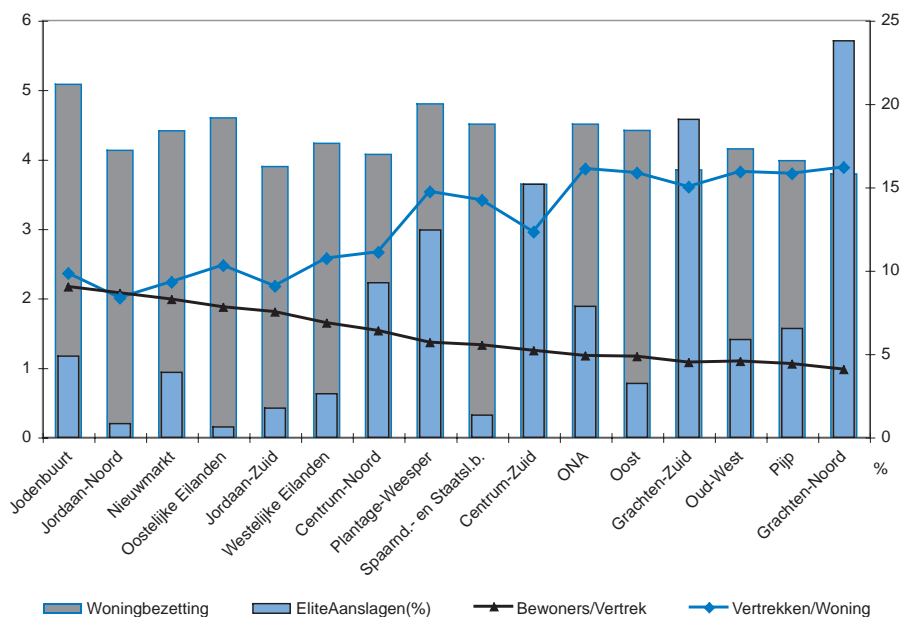
Tussen de uitersten nestelden zich de nieuwbouwwijken. Hier vinden we weinig kleine woningen (slechts vijf procent eenkamerwoningen), maar domineerden de woningen met drie, vier en vijf kamers (Grafiek 9 – De Pijp). Deze wijken behoorden qua inkomen niet tot de rijkste, maar telden meer middengroepen dan de volksbuurten in de oude stad, en ook grote gezinnen. De geboortecijfers hoorden hier tot de hoogste en we mogen veronderstellen dat veel jonge gezinnen zich hier vestigden. De lagere zuigelingensterfte ten opzichte van de oude stad is opmerkelijk. Waren de betere wooncondities hierop van invloed? Het is mogelijk.³²

Er is een sterke samenhang tussen inkomen en woonomstandigheden in regressie-analyses van alle 51 buurten. Er blijkt uit dat hoe lager het inkomen hoe hoger de vertrekbezetting was.³³ In de oude stad was de vertrekbezetting hoger

32 De zuigelingensterfte is van 1893 uit: *Verslag gemeente Amsterdam (1894)*, Bijlagen, Staat III. Geboortecijfers: *Idem (1900)*, tabel LXXI.

33 In al deze regressie analyses zijn het percentage van de bevolking dat voor de inkomstenbelasting werd aangeslagen en de bouwzone waarin de woning zich bevond ('19^e eeuws' als dummy variabele) de verklarende variabelen. Voor het aantal bewoners per vertrek is $R^2 = 0,80$.

Grafiek 6. – Bewoning naar wijken in Amsterdam in 1899.

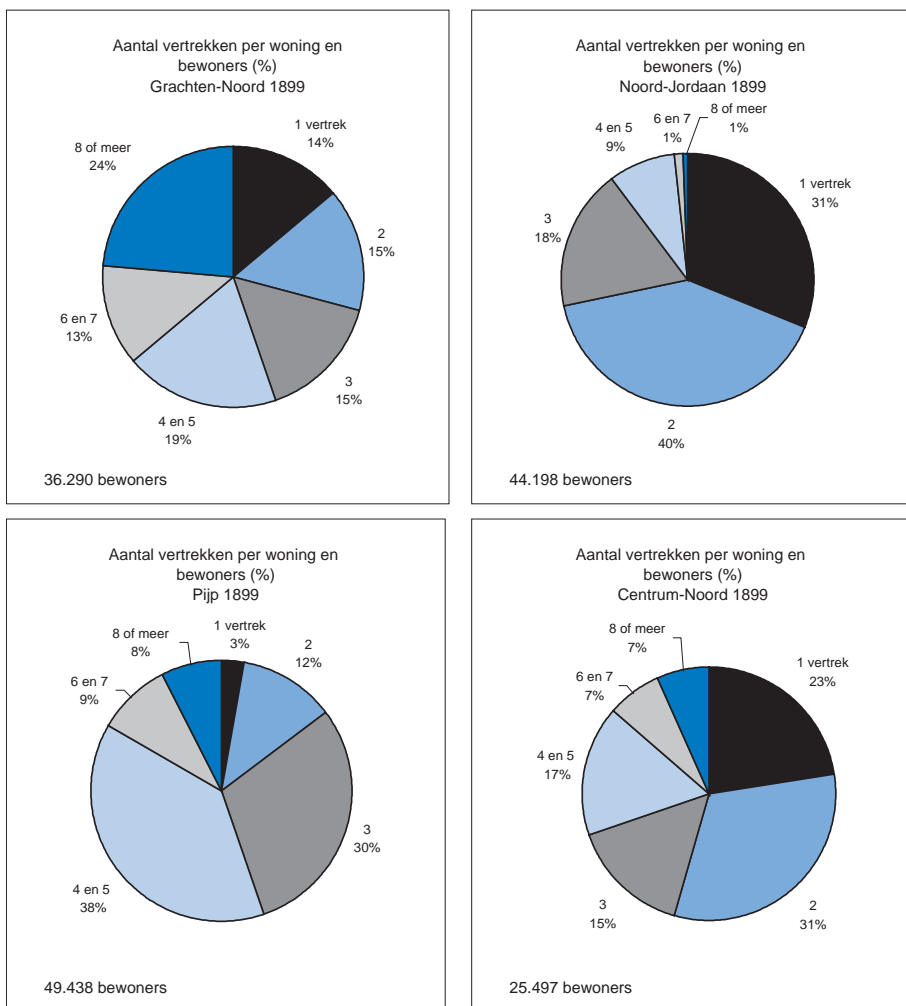

Bron: Zie Grafiek 5. De woningbezetting is het aantal personen per woning inclusief alleenwonenden (met hun eigen woning).

dan in de negentiende eeuwse buurten. Voor het aantal bewoners per vertrek is R^2 0,80. Het aantal vertrekken per woning was hoger in de buurten met een hoge (elite)aanslag ($R^2 = 0,89$), vooral in de oude stad. Voor het aantal huishoudens per huis en de huisbezetting komen we op een negatief verband van respectievelijk $R^2=0,71$ en $0,61$ met de eliteaanslagen. Dit zijn hogere waarden dan in 1859. Geboortecijfers zijn hier niet significant naast de aanslagen als verklarende variabele.

Al deze gegevens duiden op een uiteengroeien van de bewoningscondities sedert 1859 tussen elite- en volksbuurten in de oude stad. In 1859 was het verschil tussen de maximum en minimum huisbezetting in de oude stad 5,89; in 1899 was het 11,42. Voor het aantal huishoudens per huis was er een verschil van 1,61 in 1859 en 2,27 in 1899. De bewoningscondities in de Jordaan, Jodenbuurt en Oostelijke Eilanden gingen meer op elkaar lijken (de laatste buurt bleef iets gevarieerder). De elitebuurten vertoonden nog steeds veel variatie, maar kwamen sterk overeen in grootte van woningen, huishoudens en geboortecijfers. Deze laatste twee waren gedaald in vergelijking met 1859. De nieuwgebouwde stadswijken voegden daar weer een ander accent aan toe, dat het moeilijk maakt om alleen van polarisatie te spreken.

Grafiek 7, 8, 9, 10. – Vertrekken per woning en bewoners in een viertal wijken in 1899 in Amsterdam.

Bron: *Woningtelling* 1899, tabel 1 en 2.

1930

Een massale bevolkingsteruggang in de oude stad met de helft kenmerkte de eerste dertig jaren van de twintigste eeuw (Tabel 3). De gemiddelde woningbezetting daalde er van 4,2 naar 3,2.³⁴ Het aantal bewoonde woningen daalde minder sterk dan de bevolking en wel van 69.630 naar 45.089. De bevolking in de oude stad

³⁴ Woningcijfers en bevolking berekend naar: *Bevolking van Amsterdam*, dl. II, tabel 6 en 39.

Tabel 3. – Bevolking en wooncijfers in 1899 en 1930 naar stadsdeel in Amsterdam.

	Bevolking		Woningen		Woning bezetting		Huishoud omvang		Bewoners/ vertrek		Vertrekken/ woning	
	1899	1930	1899	1930	1899	1930	1899	1930	1899	1930	1899	1930
Oude stad	292.798	145.429	69.630	45.089	4,21	3,23	4,92	3,93	1,53	1,06	2,75	3,05
19e eeuwse stad	203.184	291.126	47.273	92.899	4,30	3,13	4,55	3,68	1,15	0,8	3,75	3,92
20e eeuwse stad	-	289.711	-	76.547	-	3,78	-	4,02	-	0,84	-	4,49
Totaal	495.982	726.266	116.903	217.379	4,24	3,4	4,76	3,87	1,34	0,86	3,16	3,94

Bron: De cijfers zijn berekend uit de algemene Volkstellingen en Woningtellingen.

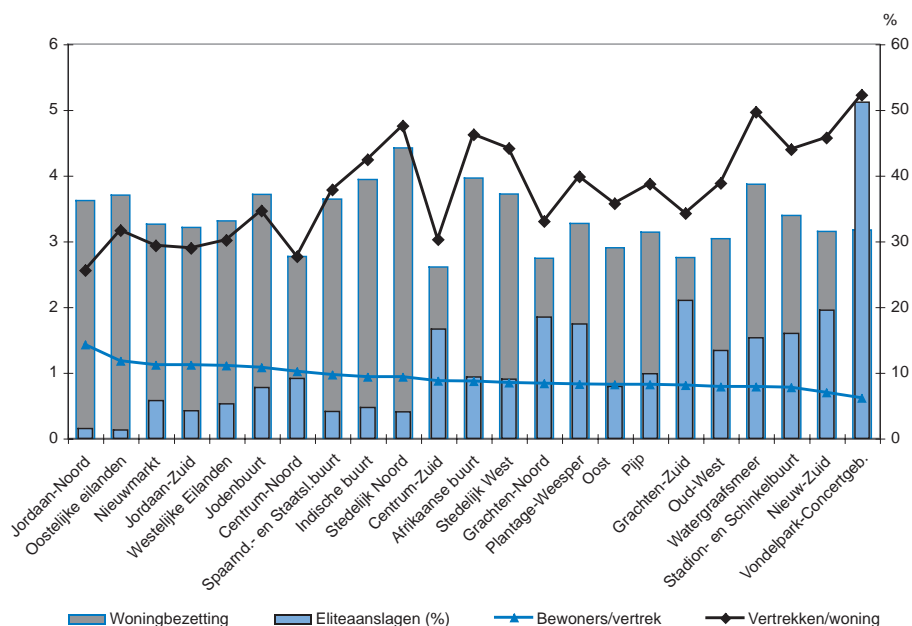
kreeg wat meer ruimte: de dichtheid nam af van 423 naar 280 mensen per hectare, het aantal vertrekken per woning nam toe van 2,8 naar 3,1. De bevolkingsafname in de oude stad betekende dat die bevolking, voorzover ze Amsterdam niet verliet (er was zelden meer een vestigingsoverschot), massaal verhuisde naar de nieuwe wijken waar de woningen groter en de kwaliteit ervan beter waren. Al in 1899 constateerden we dat de zuigelingensterfte in de nieuwe wijken veel lager was dan in de oude stad en dat was ook in 1930 zo.³⁵ Men leefde er dus gezonder, misschien als het gevolg van betere woningen of van andere leefgewoonten. De uittocht van de elite uit het oude centrum zette zich voort. In de oude stad bleef 15 procent van de elite wonen (terwijl dat in 1899 70 procent was). Ze vestigde zich voornamelijk in de negentiende eeuwse wijken, vooral rondom het Vondelpark (55 procent).

De kleinste woningen en het grootste aantal bewoners per woning vinden we nog steeds in de volksbuurten: de Jordaan, de Oostelijke Eilanden, de Westelijke Eilanden, de Nieuwmarkt en de Jodenbuurt (Grafiek 11). Vergeleken met 1899 waren deze wijken er wel op vooruitgegaan, het aantal bewoners per vertrek was gedaald en het aantal vertrekken per woning gestegen. De oude elitewijken in het Centrum hadden een hoger inkomen dan de volksbuurten maar bezaten wat woningkwaliteit betreft minder aantrekkingskracht dan de nieuwe elitewijken in het zuiden van de stad: de Vondelparkbuurt, de Apollobuurt en Nieuw-Zuid. De negentiende eeuwse wijken bevonden zich qua inkomen, woningkwaliteit en woningcondities boven de oude arbeidersbuurten. De grootste woningen en beste condities treffen we in de twintigste eeuwse buurten aan, als we kijken naar de vertrekbezetting en het aantal vertrekken. Net als in 1899 in de negentiende eeuwse wijken zien we in de twintigste eeuwse arbeidersbuurten als de Indische buurt en Stedelijk Noord een hoge woonbezetting en hoge geboortecijfers, die we aan jonge gezinnen kunnen toeschrijven.

Er bleven in de hele oude stad veel eenkamerwoningen bestaan. Dit percentage was ten opzichte van 1899 maar drie procent gedaald tot een kwart van alle woningen (nemen we de visie van de gemeente over dan ging het hier vaak om inwoning). Van oudsher woonden in het Centrum veel alleenstaanden. In de Grachtengordel en het Centrum was het aandeel van de eenkamerwoningen gestegen. We kunnen het aandeel van de eenkamerwoningen signaleren aan de hand van het verschil tussen de woningbezetting en de omvang van het gezinshuishouden. We zien dit verschil ook in de negentiende eeuwse wijken, maar in mindere mate. Het was hier echter gestegen van 5 naar meer dan 11 procent. Vooral in wijken als Oud-West, de Pijp en de elitewijk bij het Vondelpark (veertien procent) duidt dit verschijnsel op inwoning of het delen van woningen. Ook in Nieuw-Zuid was het aandeel van de eenkamerwoningen hoog: 11,5 procent. In het overzicht van de woningmarkt signaleerden we al de aantrekkelijkheid

35 Zuigelingensterfte uit: *Bevolking van Amsterdam*, dl. IV, Bijlage, tabel 6.

Grafiek 11. – Bewoning naar wijken in Amsterdam in 1930.

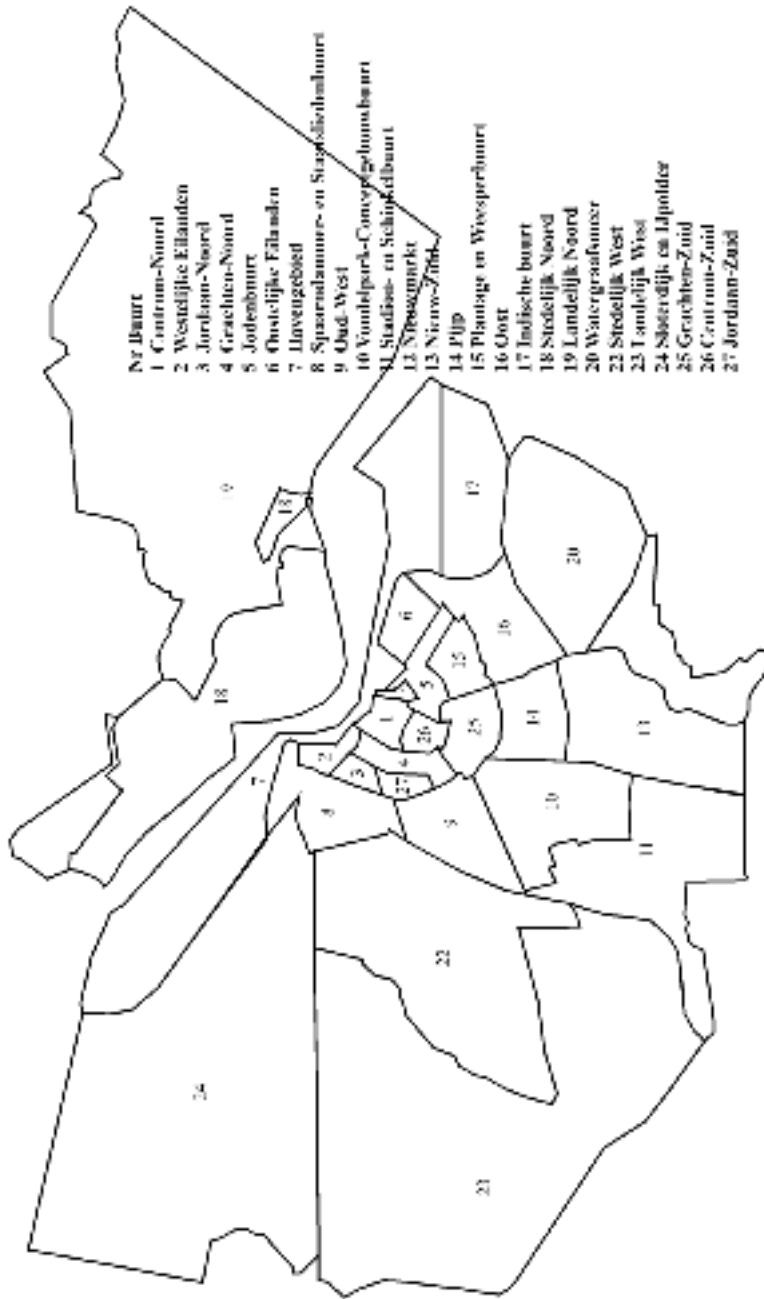
Bron: Woningcijfers: algemene *Woningtelling* 1930 zoals gepubliceerd in *Bevolking van Amsterdam*, dl. II, tabel 6 en 39. Aanslagen: *Gemeentelijke inkomstenbelasting* 1930, tabel 39; Beroepsbevolking: *Bevolking van Amsterdam*, dl. III, tabel 8. De cijfers voor de aanslagen zijn niet meer gebaseerd op aanslagen per huishouden, er waren meer aanslagen dan huishoudens, maar op aanslagen per beroepsbevolking > f3000,- p.j.; toch is met die bredere basis een toename van het aantal belastingbetalers te zien.

van deze relatief dure wijken en het verschijnsel van inwoning of woningdeling was daar het gevolg van.

Er was een relatie tussen woningkwaliteit of woninggebruik en het elite-inkomen in een regressieanalyse gemeten met 45 buurtcombinaties.³⁶ Het aantal bewoners per vertrek was significant hoger waar de elite een beperkt aandeel had; dit gold nog sterker in de oude stad dan elders en vooral daar waar de vruchtbaarheid hoog was ($R^2 = 0,78$). Tussen woningkwaliteit (vertrekken per woning) en de bouwzones was ook een relatie. De relaties waren positief ($R^2 = 0,71$), dat wil zeggen: in de negentiende en twintigste eeuwse wijken waren significant grotere woningen. De invloed van de aanwezigheid van de elite was hier minder groot dan het effect van de zones. De vergelijking met 1899 is moeilijk omdat we hier met buurtcombinaties meten en niet met buurten, waardoor veel variatie verloren

36 De verklarende variabelen zijn hier net als in 1899 het aanslagpercentage in de inkomstenbelasting en de bouwzone (negentiende of twintigste eeuws). Ook de vruchtbaarheid wordt als verklarende variabele gebruikt.

Figuur 2. – Wijkindeling van Amsterdam in 1930.

Bron: Reconstructie op basis van de buurtindelingen in *Bevolking van Amsterdam*, dl. II, 53-54 en Gemeentearchief Amsterdam. Archief van het bevolkingsregister. Toegangsnummer 5007, inv. nr. 308. *Register van nummering der stad Amsterdam*, 1901.

gaat. Tussen de extremen gaapte in 1930 een groter gat qua woonkwaliteit, maar daartussen bevonden zich vele nieuwe wijken met betere wooncondities. Vergeleken met 1899 was er een complexer segregatiepatroon naar inkomen ontstaan. De elite concentreerde zich in het zuiden van de stad (Vondelpark-Concertgebouwuurt, Nieuw-Zuid, een deel van Oud-West), op de Grachten, en in de Plantage. De armsten bevonden zich nog steeds in de volksbuurten van de oude stad, maar ook in een aantal negentiende en twintigste eeuwse wijken (Spaarndammerbuurt, Indische buurt en Stedelijk Noord, Stedelijk West). Daartussen bevonden zich een aantal wijken met bovengemiddelde eliteaanslagen en een hoge woonkwaliteit (Watergraafsmeer, Nieuw-Zuid, Stadionbuurt) die ook relatief veel niet-aangeslagenen telden: gemengde wijken. Oost en de Pijp waren daarmee vergeleken duidelijk afgezakt tot lagere middenklasse wijken.

Conclusie

Het woningbouwbeleid van de gemeente Amsterdam in de eerste helft van de twintigste eeuw leidde tot een aanmerkelijke verbetering van de woonkwaliteit voor vele inwoners. Dit kwam vooral tot stand door nieuwbouw in stadsuitbreidingen en sanering van de ergste krotwoningen in de oude stad. Daarnaast verlichtte de daling van de gezinsomvang de situatie. Op de sociale verschillen op de woningmarkt had de gemeente minder invloed: die hadden een ander woninggebruik tot gevolg dan beleidsmakers wensten. De toename van het aantal huishoudens en de bevolking in de negentiende eeuw leidde tot splitsing en deling van woningen en zeer benauwde woningcondities in de oude stad. De slechte woningen werden niet vanzelf verlaten. De hoge huurprijzen beperkten de doorstroming en verbetering van de oude woningen, want mensen bleven in hun oude woningen wonen. Zelfs toen de gemeente en de woningcorporaties 'sociaal' en volgens 'woningwetnormen' nieuwe woningen gingen bouwen, konden ze niet tegelijk de bestaande woningvoorraad verbeteren. Een groot deel van de bevolking trok weg naar de nieuwe, betere woningen, maar de druk op de markt van oude woningen bleef tot in de jaren dertig bestaan. Uitbreiding van het lage huursegment was een vereiste om de markt in evenwicht te brengen, maar de particuliere bouw zorgde daar niet voor en de woningcorporaties bouwden ook niet voor de armsten. Toen de absolute tekorten na 1925 verdwenen, waren de problemen niet voorbij. Ook in de nieuwbouw woonden vaak meer huishoudens in één woning omdat dit de enige manier was om de huur op te brengen.

Segregatiepatronen uit de negentiende eeuw bleven opmerkelijk constant. In 1859 kenden de elitewijken veel variatie in bewoning en inkomens op het niveau van straten, zodat daar van segregatie op wijkniveau nog niet gesproken kan worden. In de variatie aan bewoners per vertrek in 1899 in die wijken komt dat beeld weer terug. De arbeiderswijken kwamen in alle jaren homogener naar voren dan de elitewijken. Nieuwe sociale tegenstellingen maakten dat de segregatie tussen de elitewijken en de arbeiderswijken naar inkomen en bewoning in

1899 scherper was. In 1930 was dit patroon complexer geworden. De nieuwbouwwijken verzwakten de tegenstellingen, maar droegen er ook aan bij. Er waren bijvoorbeeld echte arbeidersbuurten bijgekomen als de Spaarndammerbuurt en de Indische buurt, die sociaal vrij homogeen waren. De nieuwe elitebuurt rond het Vondelpark was een voorbeeld van extreme segregatie in een 'reservaat voor de elite'. Daartussen bevonden zich meer gemengde wijken zoals in het zuiden van de stad die zich kenmerkten door betere woningkwaliteiten, maar waar ook een behoorlijke lagere inkomensgroep woonde, vaak in gedeelde woningen. Het meest extreme voorbeeld van sociale segregatie bleven de arbeiderswijken in de oude stad. Daar concentreerden zich de laagste inkomensgroepen en liep de woonkwaliteit sterk achterop bij de nieuwbouw.

Archieven

Gemeentearchief Amsterdam. Archief van het bevolkingsregister. Toegangsnummer 5007, inv. nr. 308. *Register van nummering der stad Amsterdam*, 1901.

Literatuur

- Bevolking van Amsterdam, De*, dl. II: 'De uitkomsten der tienjaarlijksche volkstellingen van 1830 tot 1930'. (Amsterdam 1934). (*Statistische mededeelingen van het Bureau der Statistiek der gemeente Amsterdam*; no. 100).
- Bevolking van Amsterdam, De*, dl. III: 'De uitkomsten der tienjaarlijksche beroepstellingen van 1889 tot 1930'. (Amsterdam 1935). (*Statistische mededeelingen van het Bureau der Statistiek der gemeente Amsterdam*; no. 101).
- Bevolking van Amsterdam, De*, dl. IV: 'Statistische studie over huwelijk, echtscheiding, geboorte, sterfte, vestiging en vertrek'. (Amsterdam 1936). (*Statistische mededeelingen van het Bureau der Statistiek der gemeente Amsterdam*; no. 103).
- Diederiks, H., *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800*. (Amsterdam 1982).
- Egeling, L.J., 'Bijdrage tot de kennis der gezondheidstoestand der stad Amsterdam', in de jaren 1856-1860. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* VII (1863), 577-592.
- Galesloot, F., *De gemeente uitgelegd. Stadsuitbreidings- en woningbouwpolitiek in de tweede helft van de 19^e eeuw*. (Den Haag 1983).
- Gemeentebld van Amsterdam*, (1867).
- Gemeentelijke inkomstenbelasting in de belastingjaren 1896-97 en 1897-98, De*. (*Statistische mededeelingen van het Bureau der Statistiek der gemeente Amsterdam*; no. 7).
- Gemeentelijke inkomstenbelasting in het belastingjaar 1930, De*. (*Statistische mededeelingen van het Bureau der Statistiek der gemeente Amsterdam*; no. 89).
- Huurveranderingen sedert 1909, De*. Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam. (Amsterdam 1952).
- Israels, A.H., 'De sterfte der kinderen in de eerste drie jaren des levens te Amsterdam, in de jaren 1850-1859', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* VI (1862), 289-302.

- Ottens, E., *Ik moet naar een kleinere woning omzien want mijn gezin wordt te groot. 125 jaar sociale woningbouw in Amsterdam.* (Amsterdam 1975).
- Riel, A. van, *Indices of the cost of living, 1800-1913*, <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#netherlands> en <http://www.iisg.nl/hpw/brannex.php> (6 september 2007).
- Spiekerman, R.P., 'De Palmstraat in de tweede helft van de negentiende eeuw', *Amstelodamum* 86 (1994), 141-180.
- Statistisch Jaarboek der gemeente Amsterdam* (1903-1904), (1909-1940).
- Teixeira de Mattos, I., *Verslag omtrent der ziekte-toestand der stad Amsterdam.* (1862), 196-223.
- Telling der onbewoonde woningen op 1 januari 1940*, De. Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam. (s.d.).
- Tijn, Th. van, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876.* (Amsterdam 1965).
- Verslag van de woningtelling gehouden in Maart 1909.* Gemeentelijk Bouw- en Woningtoezicht te Amsterdam. (Amsterdam 1910).
- Verslag van den Gemeentelijken Woningdienst*, (1930).
- Verslag van den toestand der gemeente Amsterdam*, (1894), (1900), (1914).
- Volkstelling 1859-1930.* CBS. Zie: www.volkstellingen.nl (6 september 2007).
- Vries, B. de, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986).
- Wagenaar, M., *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel, ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik* (Amsterdam 1990).
- Woning- en gezinstelling gehouden in oktober 1925*, De. Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam. Dl. 1: De woningtelling (Amsterdam 1926).
- Woning- en gezinstelling gehouden op 1 juli 1936*, De. Eenige voorlopige uitkomsten. Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam. (Amsterdam 1937).
- Woningtelling 1899-1930.* CBS. Zie: www.volkstellingen.nl (6 september 2007).
- Woningvoorraad en de woningbehoefte*, De. Gemeentelijke Woningdienst Amsterdam. (s.d.).

Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e en 20e eeuw. Een studie op basis van de Nederlandse volkstellingen en huwelijksakten*

M.H.D. van Leeuwen en I. Maas

Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen zijn twee belangrijke onderzoeksgebieden in de Nederlandse sociale en economische geschiedenis. Beide verschijnselen worden weerspiegeld in beroepsaanduidingen zoals die in volkstellingen en in akten van de burgerlijke stand worden aangetroffen. Dit artikel stelt zich als vraag of de economische specialisering en de veranderende sociale verhoudingen onderzocht kunnen worden met behulp van de volkstellingen en de akten van de burgerlijke stand. Het artikel is dus methodologisch of, zo men wil, bronnenkritisch van aard. Het onderzoekt de mogelijkheden en beperkingen van beide bronnen, afzonderlijk en in vergelijking. Dit is mogelijk geworden doordat beroepsaanduidingen in de Nederlandse volkstellingen in het kader van het Life Courses in Context project op dezelfde wijze zijn gecodeerd als in sommige grote databestanden met akten van de burgerlijke stand, zoals de Historische Steekproef Nederland en de zogeheten GENLIAS-bestanden.¹ De gemeenschappelijke codering is die van HISCO, Historical International Standard Classification of Occupations.²

Inleiding

De ruime probleemstelling van dit artikel is op de volgende manieren afgebakend. Om te beginnen onderzoeken we slechts een deel van hetgeen met de beroepsaanduidingen in beide bronnen kan worden onderzocht, namelijk economische specialisatie en de verdeling van de beroepsbevolking over sociale klassen. Andere fenomenen, zoals intergenerationele of huwelijksmobiliteit worden buiten beschouwing gelaten. Daarnaast is er sprake van een terreinverkenning. Dat wil zeggen dat de nadruk ligt op beschrijvingen en minder op een diepgaande analyse van samenhangen. Tenslotte is maar een klein deel van het materiaal onderzocht, en wel de volkstellingen van de provincie Zeeland van 1849 en 1899, en de huwelijksakten

* Wij danken de deelnemers aan het Seminar of the Cambridge Group for the History of Population and Social Structure en het Utrechtse Migratie- en Stratificatieseminar voor hun commentaar. Onze dank gaat ook uit naar het Zeeuws Archief voor het beschikbaar maken van de Zeeuwse huwelijksdata.

1 Zie <http://www.lifecoursesincontext.nl/>, <http://www.iisg.nl/~hsn/>, Mandemakers, 'Netherlands' en Doorn, Jonker en Vreugdenhill, 'Digitalisering'.

2 Zie Van Leeuwen, Maas en Miles, 'HISCO'.

van deze provincie in de periode 1816-1922.³ Hierbij hebben wij ons bij enkele vergelijkingen ook nog eens beperkt tot beroepen van mannen.⁴

De bronnen en de elektronische bestanden

De volkstellingen

De meeste tabellen uit de door DANS (Data Archiving and Networked Services) op het web gepubliceerde volkstellingen van 1795 tot 1956 zijn in het kader van het Life Courses in Context project als excel sheet beschikbaar gekomen.⁵ Het betreft hier niet de oorspronkelijke gegevens per man of vrouw. Die zijn met uitzondering van de twee meest recente volkstellingen verloren gegaan. Wel zijn de gepubliceerde tabellen bewaard gebleven. Het betreft dus gegevens die zijn geaggregeerd naar plaatsen binnen een provincie, naar mannen en vrouwen (vaak met een onderscheid naar leeftijd, met inbegrip van kinderen) en per beroepsgroep. Het aantal onderscheiden beroepsgroepen wisselt sterk, en wel van 0 (in de jaren 1795, 1830 en 1840), 296 (in het jaar 1849), 328 maar helaas geen excel file (in 1859), 0 (in 1869 en 1879), 660 (in 1889), 1380 (in 1899), 3236 (in 1909), 0 (in 1919), 6290 (in 1920), 6440 (in 1930), 211 (in 1947) tot 0 (in 1956). De hier gebruikte tellingen zijn die van 1849 en 1899 en deze tellingen verschillen dus sterk in de mate van aggregatie van beroepen. Voor sommige analyses behoeft dit waarschijnlijk geen probleem te zijn, maar voor een onderzoek naar specialisatie is het een potentieel probleem. Als de titels in een later jaar minder geaggregeerd zijn dan die in een eerder jaar, kan het alleen daarom al lijken alsof er sprake is van een toenemende specialisatie.

De beroepstitels zijn in het kader van het Life Courses in Context project van HISCO-codes voorzien.⁶ Aan de titels in de volkstellingen is, ofschoon het geaggregeerde gegevens zijn, over het algemeen toch één van de fijnmazige codes toegekend en deze codering is hier verder ongewijzigd gebruikt.⁷ Daarmee zijn de

3 Hoewel er ook huwelijksakten beschikbaar zijn voor de periode 1795-1815, is de registratie van beroepsinformatie in die periode nog zeer onvolledig. Deze jaren laten we daarom buiten beschouwing.

4 Elders hebben we overigens beroepen van Zeeuwse vrouwen bestudeerd met behulp van Zeeuwse huwelijksakten, zie Maas en Van Leeuwen, *‘Over dienstboden’*.

5 Zie <http://www.volkstellingen.nl/nl/>

6 Zie http://www.volkstellingen.nl/nl/onderzoek_literatuur/harmonisatie/beroepen/ met een compleet overzicht van alle gecodeerde beroepen in een bestand dat in de rechterkolom aanklikbaar is onder het kopje Unieke Beroepen. Zie ook het Verslag Harmonisatie Beroepen.

7 Dat wil zeggen dat niet gecontroleerd is of een specifieke beroepstitel in de volkstellingen dezelfde code heeft gekregen als in het bestand van de burgerlijke stand. Wat betreft de vergelijkbaarheid van de volkstellingsgegevens met die van de burgerlijke stand is een mogelijk, vermoedelijk klein probleem, dat de volkstellingen per bedrijfstak een groep personen in algemene dienst kennen die allen de code 30000 hebben gekregen. Zij zijn dus allen beschouwd als klerken en kantoorpersoneel, en niet als bijvoorbeeld schoonmakers, of

beroepsaanduidingen in de volkstellingen dus vergelijkbaar gemaakt met beroepsaanduidingen in de registers van de burgerlijke stand, zoals van GENLIAS of de Historische Steekproef Nederland, voorzover die ook in HISCO zijn gecodeerd.⁸

Zijn de beroepsgegevens uit de gepubliceerde volkstellingen enerzijds minder gedetailleerd dan die uit de individuele huwelijksakten, die niet geaggregeerd zijn naar beroepsgroep, anderzijds bevatten ze soms meer informatie en wel over de mate van zelfstandigheid. De gepubliceerde totalen bevatten in de volkstelling van 1899 een onderverdeling naar bedrijfsleider voor eigen rekening (status A), bedrijfsleider voor rekening van anderen (status B), voorlieden (status C) en arbeiders (status D). Wij hebben deze gegevens niet verder gebruikt, behalve waar ze al tot uiting komen in de beroeps coderingen die we, zoals gezegd, voor vaststaand hebben aangenomen. Dit laatste is het geval bij de zogeheten 'fabrikanten'. Sommige personen geven op aan de volksteller – en overigens ook aan de ambtenaar van de burgerlijke stand – dat zij 'fabrikant' van een en ander zijn. In hedendaags taalgebruik denkt men dan aan fabriekseigenaren, maar sommige historici veronderstellen dat het in de negentiende eeuw ook om fabrieksarbeiders kan gaan.⁹ Komt men de term 'fabrikant' tegen op een huwelijksakte dan is het niet duidelijk of het een eigenaar of een arbeider betreft. Er is voor gekozen alle fabrikanten als eigenaars te coderen. De genoemde statusaanduidingen van de volkstellingen maken dit echter wel duidelijk. In het Life Courses in Context project zijn fabrikanten met statuscode A of B als bedrijfsleiders, en die met statuscode C en D als arbeiders gecodeerd.¹⁰

De volkstellingen betreffen in beginsel de gehele bevolking, maar het is bekend dat met name bij vrouwen er een gevoelige onderregistratie is van beroepen, dat

als sjouwers zoals men thans wel denkt bij de Volkstelling van 1899. De huwelijksakten zijn op individueel niveau beschikbaar en kennen geen personen 'in algemene dienst'.

8 De beroeps coderingen van de volkstellingen staan niet weergegeven in de volkstellingsspreadsheets, maar zijn elders op de site te vinden, en wel op http://www.volkstellingen.nl/nl/onderzoek_literatuur/harmonisatie/beroepen/. In de rechterkolom kan men op het bestand voor het desbetreffende jaar klikken. Wie de volkstellingen wil analyseren moet de beroepen dus zelf aan het betreffende bestand 'plakken'. Ofschoon het beschikbaar komen van de beroeps coderingen een grote stap voorwaarts is, is het plakken geen sinecure. De aparte beroepsspreadsheets moeten per tabel worden opgevraagd (en er zijn zeer veel tabellen) en zijn niet direct invoegbaar omdat sommige beroepsaanduidingen in de volkstellingen zijn weggelaten uit de beroepsspreadsheets. Het gaat daarbij vooral om 'dubbele' beroepsaanduidingen (dezelfde beroepsaanduiding maar met een andere status, bijvoorbeeld Bakker, status A (eigenaar) en Bakker, status D (in loondienst). Daarnaast ontbreken hier en daar andere beroepsaanduidingen om onduidelijke redenen. Bij het invoegen moet men dus tabel voor tabel, regel voor regel controleren.

9 Boonstra, *De waardije*.

10 De fabrikanten met statuscode A of B (buiten de landbouw) zijn in HISCO-groep 2-1 van managers gecodeerd; de fabrikanten met statuscode C of D zijn als productiemedewerkers in groepen 6,7, en 8 gecodeerd. NB De fabrikanten met statuscode C zijn dus niet als voorlieden (HISCO-groep 2-2) gecodeerd.

wil zeggen dat een gedeelte van de werkzame vrouwen niet is geteld. Beroepen van mannen zijn over het algemeen vollediger geregistreerd. De onderregistratie van bepaalde vrouwenberoepen is niet alleen een probleem als men wil bepalen wat de participatiegraad van vrouwen op de arbeidsmarkt is maar kan ook problematisch zijn als men, zoals hier, de mate van specialisatie van vrouwen met die van mannen wil vergelijken, of als men veranderingen van specialisatie van vrouwen in de loop van de tijd wil onderzoeken. Het is daarom nuttig nader op de registratieproblematiek in te gaan, zowel voor vrouwen- als voor mannenberoepen.

De essentie van het probleem ligt in het feit dat de beroepsgegevens in de volkstellingen meer 'gefilterd' zijn dan die in de burgerlijke stand.¹¹ Bij de burgerlijke stand gaat het om zelf opgegeven beroepsaanduidingen. De vrouwen en mannen zelf bepalen of ze een beroep hebben en hoe dat heet. Weliswaar moet de ambtenaar van de burgerlijke stand het opschrijven, maar gezien het bestaan van de tienduizenden titels in de historische aktes van de burgerlijke stand in Nederland lijkt hier geen noemenswaardige beperking vanuit te zijn gegaan. Integendeel, zelfs onbegrijpelijke of klaarblijkelijk onzinnige aanduidingen als 'korporaal op de mestvaalt' halen de aktes. In ieder geval is er geen ambtenaar die tegen een vrouw zegt dat ze geen beroep heeft bijvoorbeeld omdat hij instructies heeft deeltijdwerk niet mee te tellen.¹² Bij de volkstellingen is dat soms wel zo. Beroepen van vrouwen waren veelal 'minder vast omlijnd' dan die van mannen. Het gaat soms om deeltijdactiviteiten die doorgaans informeel van aard waren en waarin de volksteller geen beroep zag. Het gaat soms om het helpen van de man, bijvoorbeeld in het eigen bedrijf, waarbij de volksteller alleen de arbeid van de man zag. Beroepstellingen kennen een onderregistratie van de arbeid van vrouwen die hun man hielpen in landbouw en ambacht.¹³ Dit geldt overigens niet alleen voor de negentiende en twintigste eeuw, maar ook voor de tijd ervoor.¹⁴

11 Er is een hele boekenkast te vullen met publicaties over de interessante kwestie in welke mate volkstellingen de sociale werkelijkheid weerspiegelen en in welke mate de preoccupaties van de bedenkers van de tellingen, ook met betrekking tot de gebruikte indelingen in beroep en sociale klasse. Zie bijvoorbeeld de publicaties van Desrosières. Soms wordt hieruit niet de conclusie getrokken dat men de nadelen van de volkstelling als bron moet kennen zoals men dat voor elke andere historische bron ook moet doen, maar trekt men de conclusie dat volkstellingen nagenoeg onbruikbaar zijn om de geschiedenis van de arbeid te beschrijven, zie bijvoorbeeld Higgs, *'Making Sense'* en idem, *'Clearer Sense'*.

12 Wel zou de vrouw in kwestie en haar sociale omgeving zelf kunnen menen dat bijvoorbeeld het helpen van haar man in hun eigen bedrijf geen beroep is en niet het vermelden waard. Illegale of oneerbare beroepen vertellen mensen doorgaans ook niet, maar dat geldt zowel voor de volkstellingen als voor de aktes van de burgerlijke stand.

13 Zie Schilstra *'Vrouwenarbeid'*, 32; Pott-Buter *'Facts and Fairy Tales'*, 73, 106-107. Van Zanden demonstreert in *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* de onderregistratie van vrouwen in de landbouw door een vergelijking van de totalen in de beroepstellingen met die volgens de patentregisters.

14 Schmidt *'Vrouwenarbeid'*.

Hoe zit het nu met de registratie van beroepen van vrouwen in de Volkstellingen van 1849 en 1899?¹⁵ De telling van 1849 telde in beginsel alle werkende vrouwen, maar in de volgende tellingen – en dus ook die van 1899 – werden gehuwde vrouwen werkzaam in de landbouw niet meer geteld: zij werden blijkbaar geacht slechts hun man te assisteren. Het betrof hier vooral boerinnen en landarbeidsters. De participatiegraad van vrouwen op de arbeidsmarkt daalde, vermoedelijk hoofdzakelijk door deze verandering, van 23 procent in 1849 naar 18 procent in 1859. De Volkstelling van 1849 (en overigens ook die van 1859) overschat echter het aantal dienstboden omdat alle ‘werkboden’ als zodanig zijn geteld, terwijl deze term zowel op landarbeidsters als op dienstboden sloeg.

De volkstelling van 1849 (en overigens ook die van 1859) overschatte ook het aantal mannelijke dienstboden omdat ook bij de mannen alle werkboden ten onrechte als dienstboden zijn beschouwd. De telling van 1849 vergat overigens de (in meerderheid mannelijke) binnenschippers te tellen.

Er zijn nog twee registratieproblemen die aandacht vergen: die van de losse arbeiders en die van de sjouwers. Zowel in 1849 als 1859 eindigden grote groepen mannen en vrouwen in deze verzamelgroep van ‘arbeiders en dagloners’. In 1859 ging het om 19 procent van de mannelijke beroepsbevolking en 18 procent van de vrouwelijke beroepsbevolking. Pas in 1899 werd in zulke gevallen aan het gemeentebestuur om nadere informatie gevraagd, hetgeen resulteerde in een sterke daling van deze groep. Tegelijk kan ook niet worden uitgesloten dat er vergeleken met 1899 in 1849 werkelijk meer mensen waren die elke dag hun brood probeerden te verdienen met dat wat die dag het meest opbracht en die dus in die zin inderdaad ongespecialiseerd arbeider waren.¹⁶ En dan is er de kwestie van de sjouwers. In 1899 telde men verrassend weinig sjouwers (2500), waar men tien jaar eerder nog bijna het tienvoudige aan sjouwers telde (23000). In Amsterdam bijvoorbeeld daalde het aantal sjouwers in deze tien jaar van ruim 8000 naar zegge en schrijve 0. En toch viel er op drukke dagen van alles te sjouwen in havensteden als Amsterdam en Rotterdam. Sjouwers hadden niet altijd werk, maar ze waren er wel.¹⁷ Dat wisten de tellers ook. In de telling van 1899 verzuchtten ze: ‘Reeds boven is melding gemaakt van de grote vermindering van het aantal sjouwerlieden. Voor deze vermindering is geen afdoende verklaring te vinden, al kan veel

15 Het onderstaande is gebaseerd op Oomens en Bakker, ‘De beroepsbevolking’, Smits, Horlings en Van Zanden, ‘The measurement’ (Appendix 1 Population, Employment and Labour Input) en de studies van Van Zanden. Algemene informatie over de volkstellingen van 1849 en 1899 is te vinden bij Van Maarseveen ‘Tijdens de eeuwwisseling geteld’, idem ‘Beroepstellingen’ en idem ‘Volkstellingen 1795-1971’ alwaar op p. 75-76 een overzicht van de vraagstelling rond beroep. Dit laatste artikel behandelt ook de kwestie van de ‘feitelijke’ versus de ‘werkelijke’ bevolking (pp. 14-15) en andere zaken rond beroep (pp. 24-26) waaronder die van het hoofdberoep.

16 Zie voor Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw Van Leeuwen, ‘Bijstand in Amsterdam’ 187-192.

17 Zie bijvoorbeeld Van Leeuwen, ‘De eenheidsstaat’ 198-199.

worden bijeengebracht om haar gedeeltelijk op te lossen.¹⁸ Men denkt thans dat de sjuouwers in 1899 geboekt zijn onder ‘personeel in algemene dienst’.

De huwelijksakten

In Nederland bevatten huwelijksakten in de negentiende en twintigste eeuw bijna altijd het beroep van de bruidegom zoals door hemzelf opgegeven. Ze bevatten in mindere mate het beroep van de bruid, naar het zich laat aanzien nog het frequentst in de eerste helft van de negentiende eeuw alsmede na de Tweede Wereldoorlog. Ook in Zeeland is dat zo. Van alle bruidegoms in de Zeeuwse huwelijksakten die door het Zeeuws Archief zijn verzameld in het kader van het GENLIAS project, heeft 96 procent een beroepsvermelding tegen 49 procent van de bruiden. Het percentage bruiden met een beroep is het hoogst in de eerste helft van de negentiende eeuw (circa 65 procent) en daalt vooral na 1875 tot 20 procent in 1922.¹⁹ Het is onduidelijk in welke mate de sterke daling van het percentage bruiden met een beroep een weerspiegeling is van een sociale werkelijkheid waarbij vrouwen minder betaalde arbeid na hun huwelijk gingen verrichten en meer thuis bleven en onbetaald en ongeregistreerd als huisvrouw werkten. Het hoge percentage bruiden met een beroep op de huwelijksakten in Zeeland in de eerste helft van de negentiende eeuw is overigens opmerkelijk. Het maakt massale onderregistratie van beroepen van vrouwen bij huwelijk onwaarschijnlijk.

De individuele huwelijksakten leveren tienduizenden beroepstitels op, die dus veel fijnmaziger en minder ‘gefilterd’ zijn dan de geaggregeerde beroepstitels uit de gepubliceerde volkstellingen. Dat resulteert in veel werk bij het coderen en een aantal moeilijk of zelfs niet in te delen beroepstitels. Het aantal *personen* met een niet of moeilijk in te delen titel is zelfs in de huwelijksakten echter gering omdat een klein aantal veel voorkomende en gemakkelijk in te delen beroepstitels de meeste bruiden en bruidegoms omvat. Anders gezegd, de makkelijke titels beslaan heel erg veel personen, de moeilijke naar verhouding heel erg weinig. Op twee punten zijn de huwelijksakten duidelijk minder informatief dan de volkstellingen. Ten eerste is dat waar het de vraag betreft of iemand zelfstandig een beroep uitoefent, in loondienst is maar leiding geeft aan anderen of een arbeider waarover anderen de leiding hebben. Dat onderscheid is niet altijd duidelijk bij de huwelijksakten, terwijl sommige volkstellingen een aparte variabele hebben die hierop betrekking heeft.²⁰ Ten tweede is dat waar het ‘arbeiders’ zonder nadere aanduiding betreft. Deze beroepstitel kan zowel slaan op arbeiders in de steden als die op het platteland (landarbeiders). Over dit probleem komen we nog te spreken bij de indeling in sociale klassen.

18 Oomens en Bakker, *De beroepsbevolking*, 9.

19 Walhout en Van Poppel, *De vermelding des beroeps* voor Nederland; Maas en Van Leeuwen, *Over dienstboden* voor Zeeland.

20 Zoals eerder vermeld, zij zeker in het geval van ‘fabrikanten’ de huwelijksakten een onduidelijker bron dan de volkstellingen.

Huwelijksakten hebben vanzelfsprekend uitsluitend betrekking op huwenden. Zij verschillen daarmee in tenminste twee opzichten van de volkstellingen. Om te beginnen hebben de volkstellingen ook betrekking op ongehuwden (met inbegrip van kinderen). Nu huwde in Nederland in de periode die we onderzoeken meer dan 90 procent van alle volwassenen ooit. De uitval van ongehuwde volwassenen is dus relatief gering. Een belangrijker verschil tussen de huwelijksakten en de volkstellingen als bron voor de beroepsstructuur van Nederland, is dat de volkstellingen in beginsel iedereen tellen die in het volkstellingjaar werkt (onderregistratie daargelaten), terwijl de huwelijksakten in datzelfde jaar alleen een fractie van die mensen bestrijken, namelijk over het algemeen jonge mensen die nu net in dat jaar huwen. Men kan het zien alsof de huwelijksakten de nieuwe instroom op de arbeidsmarkt omvatten en de volkstellingen de totale populatie werkenden op een bepaald moment, waarvan velen hun eerste beroep inmiddels hebben verlaten.²¹

Economische specialisering

Inleiding

Al zeker sinds de klassieke economen als Smith en Ricardo, is het gemeengoed te denken dat in de Westerse wereld de toename van de welvaart in belangrijke mate berust op specialisatie. Landen en streken specialiseren zich op hetgeen ze het 'best' kunnen en ruilen met andere landen en streken de grondstoffen, producten en diensten waar die het best in zijn. Binnen een land in de Westerse wereld is er ook sprake van specialisatie. Het productieproces ontwikkelt zich niet alleen voortdurend – waardoor sommige beroepen marginaliseren of zelfs verdwijnen en andere beroepen opkomen – maar die ontwikkeling is er globaal een van specialisatie. Algemene taken die door een persoon worden verricht worden in toenemende mate gesplitst in deeltaken die door verschillende personen worden uitgevoerd. Hierbij speelt een rol dat de deeltaken ingewikkelder worden in de zin dat er speciale apparatuur of vaardigheden voor nodig zijn.

Het proces van specialisatie in het productieproces heeft dus een pendant in een proces van toenemende gespecialiseerde beroepen, beroepstitels en beroepsbeoefenaars. De vraag is in welke mate en op welke wijze specialisatie in het productieproces af te leiden is uit de beroepstitels zoals die in de volkstellingen en huwelijksakten geregistreerd staan en die in HISCO gecodeerd zijn. HISCO is

21 Helemaal juist is dit niet, omdat de huwelijksleeftijd varieert, zelfs als men alleen eerste huwelijken in het onderzoek betreft, zoals in de analyses in dit artikel is geschied. Desalniettemin is de gemaakte versimpeling wel in zijn algemeenheid bruikbaar. De gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk in Zeeland in de onderzoeksperiode is 27 jaar voor mannen en 25 jaar voor vrouwen. Een andere bron waaruit men gegevens kan destilleren over de instroom op de arbeidsmarkt, maar dan uitsluitend over mannen, zijn de militieregisters, dat wil zeggen de registers van de militaire dienst, zie bijvoorbeeld Knotter, 'Economische transformatie'. De spreiding in leeftijden in de militieregisters is geringer dan die bij de huwelijksakten, zelfs als men alleen eerste huwelijken selecteert.

een systematische 'opbergdoos' voor beroepstitels van mannen en vrouwen uit alle landen voor een lang tijdvak, dat in ieder geval de negentiende en twintigste eeuw beslaat. Er zijn een kleine 1600 eenheden die in een systematisch, en ten dele hiërarchisch verband tot elkaar staan waarin alle Nederlandse beroepstitels geordend kunnen worden naar de taken en de verplichtingen die het werk met zich meebrengt. Welke methoden zouden nu geschikt kunnen zijn om het proces van specialisatie af te leiden uit in HISCO ingedeelde beroepstitels uit volkstellingen of akten van de burgerlijke stand?

De 1600 eenheden binnen HISCO zijn zo gekozen dat zowel eeuwenoude taken in het productieproces zoals bakker of historicus er een plek in hebben als 'nieuwe' taken in het productieproces zoals computerdeskundige of atoom-energie-ingenieur. Ook zijn er taken in het productieproces die verouderen en ophouden te bestaan, zoals bijvoorbeeld die van linotypist, die op een thans niet meer gebruikelijke wijze drukwerk produceerde. Het opbergsysteem moet een lange periode bestrijken en dus zijn er meer eenheden dan nodig zouden zijn als louter de wereld van het werk beschreven moest worden in een nauwer omschreven periode, zoals bijvoorbeeld de jaren 1880-1900. Een eenvoudige eerste wijze om specialisatie op het spoor te komen is te kijken naar het aantal verschillende HISCO-groepen (van 5 digits) die in een bepaalde periode in gebruik zijn.

Een andere methode is te kijken naar de verhouding tussen algemene en bijzondere beroepsgroepen in HISCO. Dit kan op een aantal manieren. HISCO is om te beginnen zo opgezet dat algemene taken in de regel aan het begin van elke unit groep staan en de bijzondere, gespecialiseerde, daarna volgen.²² Men kan dus, ten

22 In de regel eindigen de nummers die horen bij de algemene HISCO-rubrieken op 00, 05 of 10, uitzonderingen daargelaten. Zo is er de groep metaalbewerkers (Metal processors) 7-2. Deze kent 9 gespecialiseerde subgroepen waaronder 7-21 'Metal smelting, converting and refining furnacemen', en een algemene groep voor beroepstitels die in een van de 9 subgroepen thuishoren zonder dat duidelijk is welke; deze algemene groep draagt het nummer 7-20 en heet 'Metal processors, specialisation unknown' en kent maar een 5 digit code te weten 7-20.00 'Metal processor specialisation unknown'. Naast dit laatste algemene nummer kent elk van de negen subgroepen ook een 'hokje' voor beroepstitels waarvan wel duidelijk is dat ze in de betreffende subgroep horen maar niet waar ze precies binnen die subgroep in te delen zijn. Zo kent de genoemde subgroep 7-21 een aantal nauw omschreven beroepen zoals 7-21.20, te weten 'Blast furnaceman (ore smelting)' of 7-21.50 te weten 'Bessemer furnaceman (steel converting)', maar ook een algemene code die eindigt op .00 en wel 7-21.00, te weten 'Metal smelting, converting or refining furnaceman, specialisation unknown'. Daarnaast zijn er tegen het einde van het HISCO-stelsel ook vier zeer algemene beroepsomschrijvingen bestemd voor productiewerk, te weten 9-99.00 'Worker, no further information', 9-99.10 'Labourer', 9-99.20 'Day-Labourer' en 9-99.30 'Factory Worker'. De volgende beroepen eindigen op 00, 05 of 10 maar zijn tot de gespecialiseerde beroepen gerekend: 0-62.10, 0-66.10, 0-72.10, 0-73.10, 0-74.10, 0-77.10, 0-83.10, 1-21.10, 1-22.10, 1-23.10, 1-24.10, 1-29.10, 2-01.10, 2-02.10, 2-22.10, 4-32.00, 5-83.00, 6-41.00, 6-22.10, 6-24.00, 6-24.10, 6-25.10, 6-26.10, 7-57.10. En de volgende beroepen eindigen niet op 00, 05 of 10, maar zijn wel tot de algemene beroepen gerekend: 1-30.20, 1-30.30, 4-10.25, 4-51.25, 5-10.20, 6-11.15, 6-21.20, 8-12.08, 9-37.15.

eerste, kijken naar de verhouding tussen zulke algemene titels en de overige titels. Ten tweede kan men letten op de specialisatie naar product. Ofschoon sommige HISCO-groepen al betrekking hebben op het bewerken of verhandelen van een bepaald product (bijvoorbeeld 8-80.50, goud- en zilversmid) is dat veelal niet het geval. Indien de beroepstitel in de bron toch een product noemt, wordt dat gegeven gecodeerd in de variabele Product, volgens een classificatie van producten van de Verenigde Naties²³. Met name bij de handelaren en verkopers (groep 4), maar ook bij de bedrijfsleiders (groep 2) en fabrieksarbeiders (groep 9) komen in de historische bronnen vaak beroepstitels voor waar dit het geval is.

Het bovenstaande is niet uitputtend. Zo zou men ook nog kunnen kijken naar het aandeel van dubbele beroepstitels, die in minder gespecialiseerde economieën vooral voorkomen als een combinatie van een beroep in de primaire sector (bijvoorbeeld boer of visser) en een ander beroep in de secundaire of tertiaire sector. Men kan aannemen dat het oogsten van het land of de zee niet het hele jaar door kan geschieden en daarbij ook niet genoeg opbrengt. In het bovenstaande is overigens vaak gesproken over 'het aandeel van bepaalde beroepen' waar strikt genomen diende te staan het aandeel van personen met bepaalde beroepstitels. Ook in het navolgende wordt korthedshalve deze wat lossere omschrijving gebruikt waar het niet tot verwarring kan leiden.

Economische specialisatie in de Zeeuwse huwelijksakten

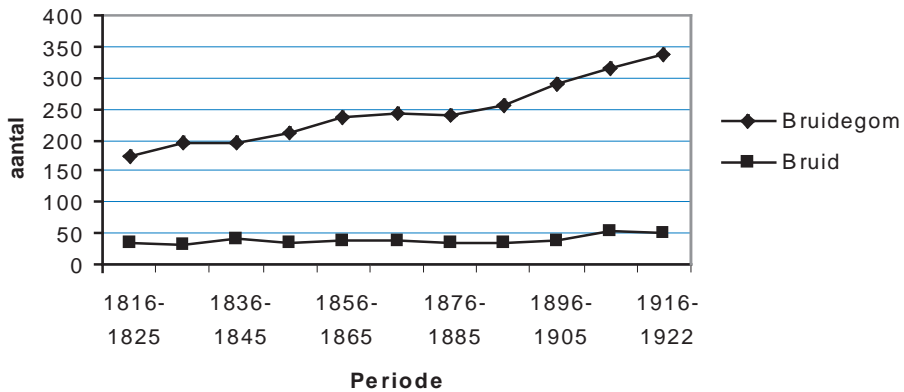
De Zeeuwse huwelijksakten bevatten, zoals we gezien hebben, beroepen van bijna alle huwende mannen en van een in vergelijking met andere bronnen hoog percentage van de huwende vrouwen, al neemt dit laatste percentage wel af over de tijd.

Grafiek 1 laat zien hoeveel verschillende HISCO-groepen er nodig waren om alle door bruidegoms en bruiden genoemde beroepen in te delen. Deze indicator voor specialisatie laat een duidelijke toename van specialisatie zien voor de bruidegoms, maar nauwelijks voor de bruiden. Het aantal verschillende beroepen van de bruidegoms neemt toe van 173 in de periode 1816-1825 tot 337 in de periode 1916-1922. De stijging lijkt alleen tussen 1855 en 1885 te stagneren. Het aantal verschillende beroepen van de bruiden schommelt op een veel lager niveau iets onder de 40. Alleen aan het eind van de onderzochte periode is er een kleine stijging waarneembaar.

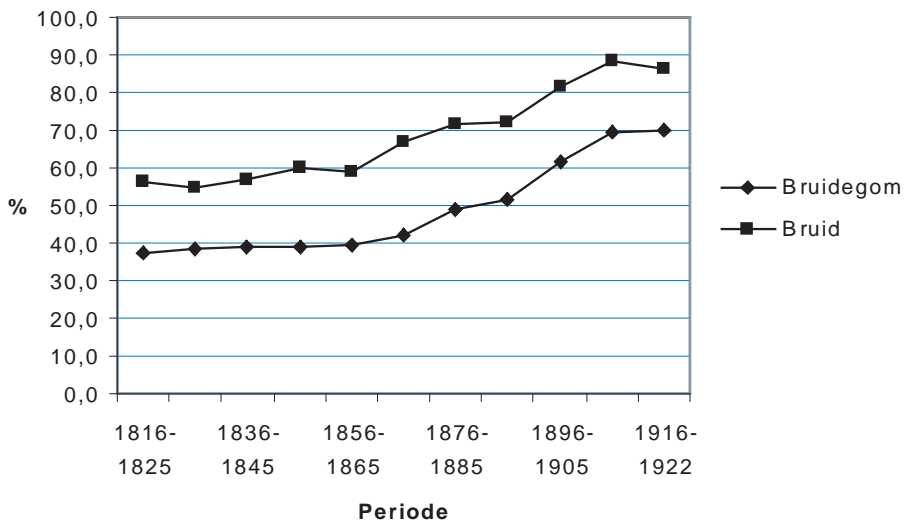
Grafiek 2 biedt een overzicht van de tweede indicator voor specialisatie: het aandeel van gespecialiseerde en niet-gespecialiseerde beroepen. Over de hele periode is er bij de mannen een toename van het aandeel gespecialiseerde beroepen van 37 procent in de jaren 1816-1825 tot 70 procent in de jaren 1916-1922. Vooral na 1865 neemt de specialisatie toe. Bij de vrouwen ligt het percentage gespecialiseerde beroepstitels hoger dan bij de mannen, en ook daar stijgt het vooral na 1865. Na 1910 is er sprake van een kentering, vooral bij de vrouwen en in mindere mate

23 United Nations Secretariat, 'Central Product Classification'.

Grafiek 1. – Aantal verschillende HISCO-groepen naar periode: bruidegom en bruid.

Grafiek 2. – Aandeel gespecialiseerde beroepsbeoefenaren naar periode: bruidegom en bruid.

bij de mannen. Het percentage gespecialiseerde beroepen ligt lager bij mannen dan bij vrouwen omdat mannen vaker geregistreerd staan als ‘arbeider’ of ‘werkman’, terwijl er bij vrouwen vaker staat wat voor soort werk zij doen, bijvoorbeeld dienstbode of boerenmeid.

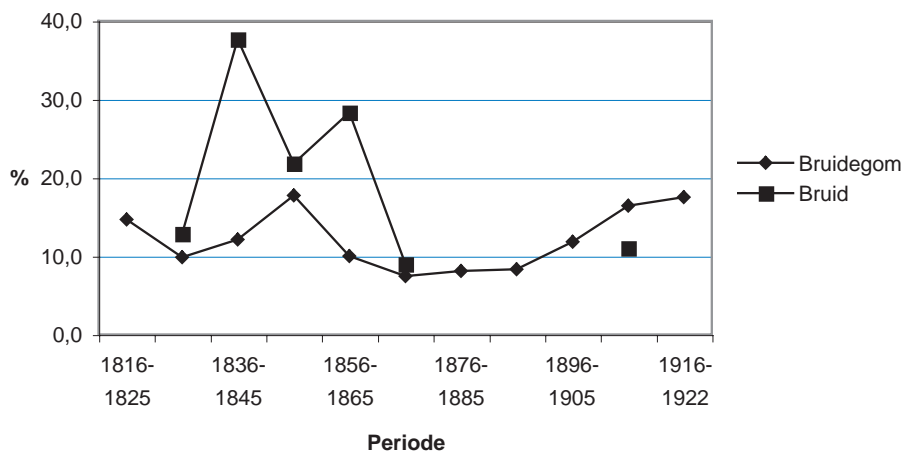
De stijging van het aandeel van de gespecialiseerde beroepen blijkt bij nadere beschouwing, waarvan de gegevens hier niet verder in detail zijn weergegeven, vooral geconcentreerd te zijn in het productiewerk (HISCO-majorgroepen 7, 8, en 9) en de landbouw (HISCO-majorgroep 6). Van alle bruidegoms die in de productie werken heeft in het begin van de negentiende eeuw 28 procent een

gespecialiseerde beroepstitel tegen 47 procent een eeuw later. De specialisatie gaat vooral ten koste van de ongespecificeerde arbeiders (HISCO 9-99.00). Ook in de landbouw stijgt de specialisatie en wel van 39 naar 94 procent. Dit komt vooral door een stijging van het percentage landbouwers (van 17 naar 30 procent van allen die werkzaam zijn in de landbouw). Deze gaat samen met een verschuiving van de boerenarbeiders van algemene boerenknechten naar akkerknechten.

In de andere sectoren van de economie is zo'n trend niet te zien. In sommige sectoren daalt de specialisatie zelfs, bijvoorbeeld in het geval van de kooplui en verkopers (HISCO-majorgroep 4). Bij de bruiden zien we ook een kleine stijging van de specialisatie in het productiewerk en net als bij de mannen een sterke stijging in de landbouw. Aan het begin van de 20e eeuw werken bijna alle vrouwen in deze sector als akkerknechten. Omdat er in deze periode nog bijna geen vrouwen een kantoorbaan hebben valt daar verder weinig over te zeggen.

Wanneer we kijken naar productspecialisatie in de loop van de tijd ontstaat een ander beeld, zie Grafiek 3. De grafiek heeft alleen betrekking op productspecialisatie bij handelaren, bedrijfshoofden en fabrieksarbeiders. Met enige goede wil kan men zeggen dat de productspecialisatie bij mannen en vrouwen in hoofdzaak dezelfde golfbeweging doormaakt, zij het meer uitgesproken bij de vrouwen.²⁴ In de huwelijksakten staat bij de beroepen aan het begin van de negentiende eeuw zelden een product vermeld, maar dat wordt steeds vaker zo tot het midden van de negentiende eeuw. Op het hoogtepunt is er een productvermelding bij 40 procent van de vrouwen in deze beroepen (in de periode 1836-45) en bij een op de

Grafiek 3. – Productspecialisatie naar periode: bruidegoms en bruiden.

Alleen getoond bij N is tenminste 100.

24 Percentages zijn alleen weergegeven als er tenminste 100 personen in de betreffende periode in deze beroepen werkzaam waren. Dat is bij vrouwen niet altijd het geval.

zes mannen (in het daaropvolgende decennium). Daarna daalt de productspecialisatie tot het einde van de negentiende eeuw, met een dieptepunt van ongeveer 1 op de twaalf vrouwelijke en mannelijke handelaren, bedrijfshoofden en fabrieksarbeiders. Daarna vindt weer een lichte stijging plaats tot 1 op de 8 vrouwen en een op de zes mannen in de jaren 1896-1905.

Economische specialisatie in Zeeland in de volkstellingen van 1849 en 1899

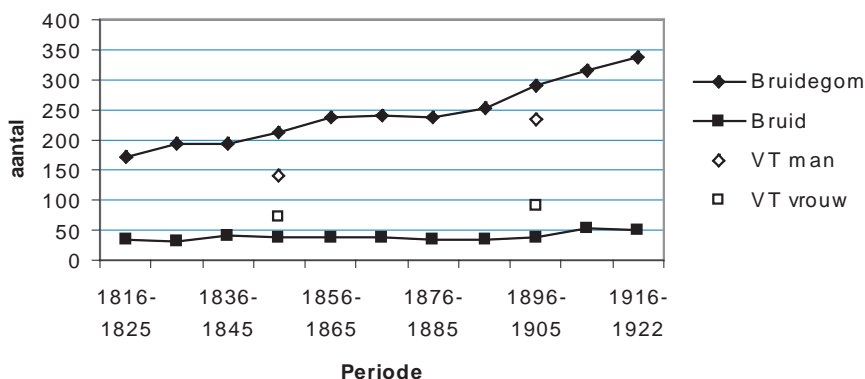
Bij de analyse van de volkstellingen richten we ons alleen op het aantal verschillende HISCO-groepen en de verhouding tussen algemene en bijzondere beroepstitels. De verhouding tussen titels met en zonder product – de andere hier gebruikte indicator van specialisatie – is niet te bepalen omdat aan de gecodeerde beroepstitels geen productcodes zijn toegekend.

Het volkstellingsjaar 1849 is vergeleken met de huwelijksperiode 1846-1855 en het volkstellingsjaar 1899 met de huwelijksperiode 1896-1905. In de volkstellingen is er een overeenkomstige trend te zien naar een uitbreiding van het aantal verschillende beroepen van mannen als in de huwelijksakten, zie grafiek 4. De aantallen in de volkstellingen liggen echter op een lager niveau. Bij de vrouwen is dat omgekeerd: vrouwen hebben in de volkstellingen meer verschillende beroepen dan op de huwelijksakten. De volkstellingen laten voor vrouwen een lichte trend naar grotere specialisatie zien.

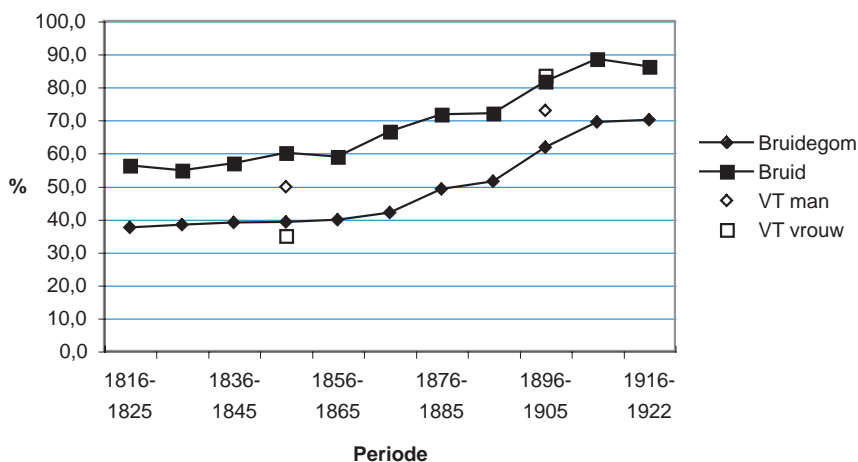
De verschillen tussen de volkstellingen en de huwelijksakten zijn behoorlijk groot. Hier kan een aantal oorzaken aan ten grondslag liggen. Ten eerste zijn in de volkstellingen de beroepen niet rechtstreeks in HISCO ingedeeld, maar eerst gecategoriseerd. Op grond daarvan is een kleiner aantal verschillende HISCO-groepen te verwachten en dat zien we ook bij de mannen. Op het eerste gezicht zou de verandering in categorisering ook een verklaring kunnen vormen voor de toenemende specialisatie volgens de volkstellingen: het aantal gebruikte categorieën is immers in de Volkstelling van 1899 aanzienlijk groter dan in de volkstelling van 1849. Aangezien de toename van specialisatie echter volgens de huwelijksakten ongeveer even groot is als volgens de volkstellingen, ligt dit minder voor de hand. Ten tweede heeft de volkstelling betrekking op de gehele bevolking en de huwelijksakten op de jonge bevolking. De gehele bevolking kan alleen maar meer (en niet minder) verschillende beroepen hebben dan de jonge bevolking. De iets hogere aantallen bij de vrouwen zouden hierdoor kunnen worden veroorzaakt. Het blijft echter onduidelijk waarom bij de vrouwen het totaal van deze effecten positief is en bij de mannen negatief.

Volgens de volkstellingen stijgt het percentage mannen met gespecialiseerde titels op het totaal aantal mannen met een beroepstitel van 50 in 1849 naar 73 in 1899; bij de vrouwen is er een stijging van 35 naar 84 procent. In grafiek 5 zijn deze percentages – die op de hele beroepsbevolking betrekking hebben, onderregistratie daargelaten – vergeleken met de percentages voor de huwendenden – die min of meer als de instroom op de arbeidsmarkt beschouwd kunnen worden. Het percentage mannen met een gespecialiseerde beroepstitel ligt zowel in 1849 als in 1899 bij

Grafiek 4. – Aantal verschillende HISCO-groepen naar periode: bruidegom, bruid en volkstellingen.

Grafiek 5. – Aandeel gespecialiseerde beroepen naar periode: bruidegom, bruid en volkstellingen.

mannen iets hoger in de volkstellingen dan bij de huwelijkscohorten. Bij de vrouwen ligt dit percentage in 1849 juist aanzienlijk lager in de volkstellingen, terwijl het verschil tussen de huwelijkscohorten en volkstelling in 1899 verwaarloosbaar klein is. In beide bronnen is er sprake van een toename over de tijd, maar deze is bij de vrouwen meer uitgesproken in de volkstellingen dan in de huwelijksakten. De vraag is nu of het hier om werkelijke verschillen gaat, tussen de nieuwe instroom op de arbeidsmarkt en de gehele beroepsbevolking met inbegrip van de mensen die reeds lang werkzaam zijn, of dat het gaat om een verschil in de aard van de bronnen. Om die laatste mogelijkheid uit te kunnen sluiten, kijken we eerst naar verschillen in de verdeling van mannen en vrouwen over enkele gepubliceerde beroepsgroepen in de volkstellingsjaren (bij de huwelijksakten zijn er geen

groepen maar slechts individuele gegevens). Allereerst is het goed in herinnering te brengen dat het aantal beroepsgroepen dat in de gepubliceerde volkstellingen is gebruikt aanzienlijk verschilt tussen de jaren. In het eerste jaar gaat het om 296 groepen, in het tweede om 1380 groepen. Dit kan leiden tot een toename 'op papier' van de specialisatie indien gespecialiseerde beroepstitels die in het tweede volkstellingsjaar voorkomen in het eerste jaar nog samen met andere ongespecialiseerde titels in een groep zaten. De vragen die we trachten te beantwoorden zijn de volgende. Ten eerste, waarom is de specialisatiegraad bij vrouwen zo laag in de volkstelling van 1849 en ten tweede, waarom is de stijging van de specialisatiegraad bij vrouwen tussen 1849 en 1899 zo groot?

Tabel 1 geeft een overzicht van veel voorkomende gespecialiseerde en ongespecialiseerde beroepstitels naar HISCO-groep en de bijbehorende omschrijving van de beroepsgroep in de volkstellingen.

Tabel 1. – Overzicht van veel voorkomende gespecialiseerde en ongespecialiseerde beroepstitels naar HISCO-groep.

Jaar	Titel in volkstelling	HISCO	%
<i>Mannen, gespecialiseerd</i>			
1849	Landbouwers	61220	24
1899	Landbouwers	61220	} 49
	Vlasboeren	61220	
<i>Mannen, ongespecialiseerd</i>			
1849	Arbeiders, daglooners	99920	33
1899	Kooplieden	41025	6
<i>Vrouwen, gespecialiseerd</i>			
1849	Naaisters, breisters, mangelhoudsters, plooisters, strijksters, waschvrouwen, werksters, nettenbreijers	56090	8
	Landbouwers	61220	24
1899	Dienstboden	54020	36
	Landbouwers	61220	39
<i>Vrouwen, ongespecialiseerd</i>			
1849	Dienstboden, bakkers, huisbewaarders, minnen, oppassers, portiers	54010	} 15
	Kantoor- en winkelbedienden, pakhuisknechts	54010	
	Koninklijk Huis (personen, verbonden aan het)	54010	
	Arbeiders, daglooners	99920	45
1899	Kooplieden	41025	9

Uitsluitend HISCO-groepen waarin meer dan 5% van de mannelijke/vrouwelijke beroepsbevolking werkzaam is.

De toename van het percentage mannen met gespecialiseerde beroepen tussen 1849 en 1899 komt grotendeels voor rekening van een verdubbeling van het percentage ‘landbouwers’ en ‘vlasboeren’ en de gelijktijdige afname – bijna een verdwijning zelfs – van de groep ‘arbeiders, daglooners’.²⁵ De landbouwers zijn hier als een gespecialiseerd beroep beschouwd omdat duidelijk is dat ze een gewas verbouwen. Zoals eerder uitgelegd weerspiegelt de afname van de groep arbeiders en dagloners in ieder geval voor een belangrijk deel het feit dat de volkstellingen in 1849 in dergelijke gevallen nog niet om aanvullende informatie vroegen bij het gemeentebestuur maar dat wel deden in 1899.

Ook bij de vrouwen verdwijnt de ongespecialiseerde groep ‘Arbeiders, daglooners’ tussen 1849 en 1899, en wel om dezelfde reden. Bovendien zit bij de vrouwen in 1849 nog vijftien procent in de ongespecialiseerde HISCO-groep 5-40.10 (Domestic servant, general) die de volkstellingsgroepen ‘Dienstboden, bakkers, huisbewaarders, minnen, oppassers, portiers’ blijkt te omvatten evenals de groep ‘Kantoor- en winkelbedienden, pakhuisknechts’²⁶ en de verwaarloosbaar kleine groep ‘Personen verbonden aan het Koninklijk Huis’. Echter in 1899 zit 36 procent van de vrouwen in de gespecialiseerde HISCO-groep 5-40.20 (House servant) die wordt gevuld door de volkstellinggroep ‘Dienstboden’. De sterke stijging van de specialisatiegraad bij vrouwen van de ene op de andere volkstelling wordt dus deels veroorzaakt door het feit dat de eerste volkstelling een grovere rubricering gebruikt, waarin de dienstboden samen met anderen in een algemene beroepsgroep terechtkomen, dan de tweede volkstelling waar dienstboden wel een eigen categorie hebben.

Conclusie economische specialisatie

De volkstellingen hebben een groot voordeel boven de huwelijksakten als het gaat om de beschrijving van de wereld van het werk. Zij omvatten de gehele beroepsbevolking, onderregistratie daargelaten, terwijl huwelijkscohorten slechts te zien zijn als nieuwe instroom op de arbeidsmarkt. De negentiende-eeuwse volkstellingen zijn dan ook veel gebruikt in economisch historisch onderzoek, en de beschikbaarheid van spreadsheets zal het gebruik vergemakkelijken. Dit is zeker zo omdat de beroepstitels in HISCO gecodeerd zijn. Voor een onderzoek naar economische specialisatie in de hier gebruikte zin lijken de volkstellingen echter minder geschikt dan de huwelijksakten. Ten eerste wisselt het aantal beroeps-categorieën in de volkstellingen sterk over de jaren. Ten tweede, en daarmee samenhangend, zijn de gebruikte categorieën in de volkstellingen soms te grof. Dat blijkt duidelijk uit de plaatsing van dienstboden in Zeeland in de telling van 1849 (op een hoop met andere dienstverleners) in vergelijking met de plaatsing in de telling van 1899 (op zich zelf). De ogenschijnlijk zeer sterke stijging van de

²⁵ Arbeiders en daglooners (9-99.20) zijn als categorie geheel verdwenen in 1899. Nu zijn er alleen nog ‘Arbeiders’ in de ‘landbouw’, die ten onrechte als 9-99.00 zijn gecodeerd. Maar het zijn er minder dan vijf procent.

²⁶ Hetgeen overigens een incorrecte codering is.

specialisatiegraad van vrouwen in Zeeland in de tweede helft van de negentiende eeuw is ten dele het gevolg van dit verschil in indeling.

De beroepsvermeldingen op de huwelijksakten maken het wel mogelijk iets te zeggen over veranderingen in economische specialisatie, althans voorzover het nieuwkomers op de arbeidsmarkt betreft. Bij de huwende mannen is er vanaf het begin van de negentiende eeuw een stijging van het aantal verschillende beroepen en vanaf het midden van de negentiende eeuw een stijging van het aandeel personen met een gespecialiseerd beroep. Deze stijgingen gaan niet gepaard met een stijging van het aandeel handelaren, bedrijfshoofden en fabrieksarbeiders waarbij in de huwelijksakte vermeld staat welk product ze verkopen of produceren op het totaal aantal beoefenaars van deze beroepen. Productspecialisatie schommelt met een piek iets voor het midden van de negentiende eeuw, en een piek bij het begin van de twintigste eeuw. Bij vrouwen is er eenzelfde schommeling in de productspecialisatie te zien. Hoewel het aantal verschillende beroepen nauwelijks verandert, stijgt het aandeel vrouwen met een gespecialiseerd beroep vanaf het begin tot de laatste decennia van de negentiende eeuw waarna het stagneert. Daarbij moet opgemerkt worden dat in de eerste helft van de negentiende eeuw een zeer hoog aantal huwende vrouwen een beroep opgeeft. Na 1870 neemt het percentage vrouwen met een beroepsvermelding bij huwelijk echter sterk af.

Veranderende sociale verhoudingen

Inleiding

Het aantal sociale lagen en de verhoudingen daartussen zijn een geliefd onderwerp van Nederlandse historici. Zij hebben velerlei bronnen gebruikt, zoals volkstellingen, zitplaatsen in de kerk, beschrijving van tijdgenoten over rangen en standen, aanspreektitels, enzovoorts.²⁷ Bijna iedere onderzoeker hanteerde daarbij zijn of haar eigen indeling.²⁸ Dat vergemakkelijkt uiteraard de vergelijking van de resultaten niet. Toch doen wij het hier ook. Wij maken gebruik van een recent gereed gekomen indeling, luisterend naar de naam HISCLASS (Historical International Social Class Scheme). Dit is een klassenschema dat is bestemd voor gebruik in verschillende landen en tijdvakken, en dat daar inmiddels ook voor wordt gebruikt.²⁹ Twee belangrijke voordelen van dit klassenschema zijn ten eerste dat het veel gebruikt wordt en dus de vergelijkbaarheid van de resultaten bevordert, en ten tweede dat het gebaseerd is op in HISCO gecodeerde beroepstitels. Het kan

27 Een overzicht bieden Duijvendak en Kooij, *Sociale geschiedenis*. Hoofdstuk 3a bespreekt sociale gelaagdheid en mobiliteit in Nederland, onder meer aan de hand van studies van Damsma en Noordeggraaf, Giele en Van Oenen, Lucassen, Trienekens en Van Thijn, Stokvis en Ultee. Mandemakers, *De sociale structuur*, deelt de Nederlandse mannelijke beroepsbevolking in de Volkstelling van 1899 in volgens de indeling van Van Tulder, en maakte een vergelijking met de gegevens van Van Tulder voor 1919 en 1954.

28 De bekendste is vermoedelijk die van Giele en Van Oenen.

29 Van Leeuwen en Maas, *HISCLASS*.

dus relatief makkelijk worden gebruikt bij de analyse van de huwelijksakten en de volkstellingen.

HISCLASS deelt beroepen in een twaalftal sociale klassen in, en wel op grond van enkele door sociaal-historici en sociologen vaak gebruikte criteria, te weten of het een hand- of een hoofdberoep is, de mate van scholing, de mate van supervisie en de economische sector. Sommige van de twaalf sociale lagen die de indeling telt, zijn in dit onderzoek erg klein, zodat het voor praktische doeleinden wenselijk is om tot enige 'indikking' over te gaan en sommige sociale lagen samen te voegen. In dit artikel onderscheiden we daarom slechts zeven lagen en wel de Hogere managers en vrije beroepen; Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel; Geschoolde arbeiders; Boeren en vissers; Laag geschoolde arbeiders; Ongeschoolde arbeiders en tot slot de Landarbeiders. Tabel 2 geeft het schema van de HISCLASS-indeling en de wijze waarop voor deze bijdrage klassen werden bijeengevoegd.

Op de huwelijksakten staat nogal eens alleen de term 'arbeider', hetgeen zowel op ongeschoolde handarbeiders buiten de landbouw (HISCLASS 11) als op ongeschoolde landarbeiders (HISCLASS 12) kan slaan. Bij arbeiders op het platteland zal het in de meeste gevallen wel om landarbeiders gaan, maar de akten geven daar geen uitsluitel over. We hebben dit probleem opgelost door 'arbeiders' in gebieden waar meer dan 30 procent van de beroepsbevolking in de primaire sector werkt in HISCLASS 12 te plaatsen, terwijl 'arbeiders' in de overige gebieden in HISCLASS 11 terecht komen. De daaruit voortvloeiende fout achten we aanzienlijk kleiner dan de fout indien deze groep in het geheel tot een van beide klassen gerekend zou worden, dan wel uit de analyses zou worden uitgesloten.³⁰

In een inmiddels klassiek artikel uit 1960 poneerde Brugmans de stelling dat in de loop van de negentiende eeuw Nederland overging van een samenleving met slechts twee sociale groepen (die hij standen noemt) naar een met drie sociale 'klassen': 'De standengeleding werd een trichomie in plaats van een dichotomie. Juist anders dan Marx zich voorstelde bracht de komst der modern-kapitalistische verhoudingen niet een verdeling in twee sociale groepen, het proletariaat en de 'bourgeoisie' maar een verdeling in drieën: proletariaat, middenklasse en aanzienlijke burgerij'.³¹ Hij bedoelt hiermee zowel dat beroepsgroepen die men tot de middengroepen kan rekenen sterk groeien als dat die beroepsgroepen voordien behoorden tot, en huwden met, de onderste sociale laag, door hem het 'proletariaat' genoemd. Nadien huwden de middengroepen blijkbaar niet de onderste sociale laag en vermoedelijk, in Brugmans visie, met elkaar. In dit artikel onderzoeken we niet wie met wie huwt.³² Maar wel kunnen we nagaan of het aandeel van de middengroepen in de loop van de eeuw groeit.

30 Zoals besproken in Maas en Van Leeuwen, *'Huwelijksmobiliteit in Friesland'*.

31 P. 127

32 Dat hebben we overigens elders gedaan, zie Van Leeuwen, Maas en Mandemakers, *'Het kiezen van een huwelijkspartner'*; Van Leeuwen, Maas en Miles, *'Marriage choices'* en Maas en Van Leeuwen, *'Total and relative mobility'*.

Tabel 2. – Het HISCLASS sociale klassenschema.

HISCLASS	HISCLASS-7
1 Hogere managers	1+2 Hogere managers en vrije beroepen
2 Hogere vrije beroepen	
3 Lagere managers	3+4+5 Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel
4 Lagere vrije beroepen, geschoolde klerken en winkelpersoneel	
5 Laag geschoolde klerken en winkelpersoneel	
6 Voormannen	6+7 Geschoolde arbeiders
7 Geschoolde arbeiders	
8 Boeren en vissers	8 Boeren en vissers
9 Laag geschoolde arbeiders (niet op het land)	9 Laag geschoolde arbeiders (niet op het land)
10 Laag geschoolde landarbeiders	
11 Ongeschoolde arbeiders (niet op het land)	11 Ongeschoolde arbeiders (niet op het land)
12 Ongeschoolde landarbeiders	10+12 Landarbeiders

Bron: Van Leeuwen en Maas, 'HISCLASS'.

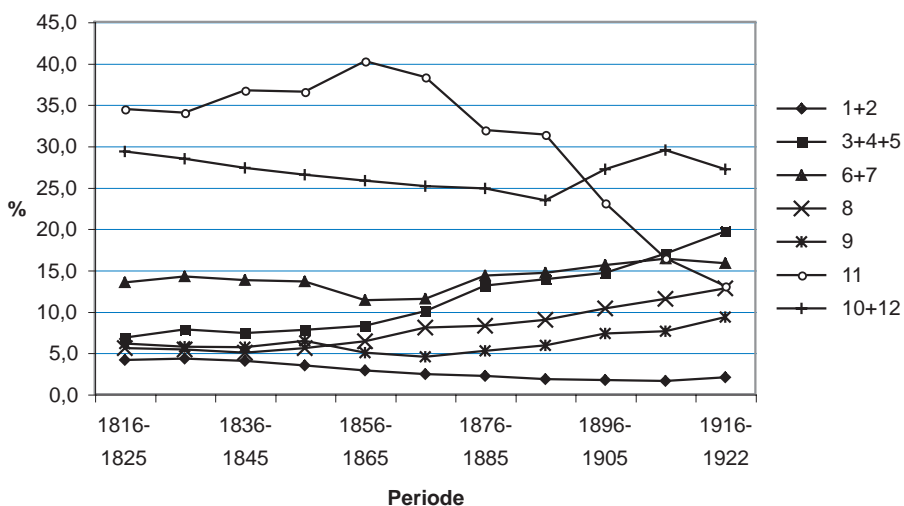
Onder de middenklasse verstond Brugmans de winkeliers, de zelfstandige ambachtslieden en boeren en het administratief en technisch personeel. Voor 1850 waren er volgens hem weinig winkeliers, en dan nog slechts in de steden, omdat Nederlanders hun levensmiddelen en andere behoeften zelf vervaardigden. Brood bakte men in de regel zelf, schoenen kocht men bij de schoenmaker, zeep bij de zeepzieder terwijl de boer zelf de melk en de groenten rondbracht. Ambachtslieden en boeren waren er wel, maar er gaapte een diepe kloof tussen hen en de bovenlaag wat betreft verdiensten en aanzien. Kantoorpersoneel en technisch personeel ontbraken tot het midden van de eeuw nagenoeg. De patroon deed zelf het klerkenwerk (een beetje vergelijkbaar wellicht met de vele werkgevers die sinds de komst van de PC zelf hun brieven typen en printen).³³ Opzichters, monteurs, instrumentenmakers, technisch tekenaars en ander technisch personeel ontbraken tot het midden van de eeuw veelal in de ouderwetse en kleinschalige nijverheid. Zij kwamen volgens Brugmans nadien op met de industrialisatie.

³³ Behalve bij de handels- en scheepvaartsbedrijven waar vele kantoorbedienden waren, maar dat waren zoons en familieleden of relaties van de ondernemer die in de praktijk werden opgeleid. Dit gold volgens Brugmans ook voor de ambtenaren.

Sociale klassen volgens de huwelijksakten

Grafiek 6 geeft de verdeling van de bruidegoms in de Zeeuwse huwelijksakten volgens de hier gebruikte zeven sociale klassen. De meest in het oog springende ontwikkeling is de afname van de ongeschoolde arbeiders. Hun aandeel daalt van ongeveer een derde tot 40 procent van het aantal bruidegoms aan het begin van de negentiende eeuw tot dertien procent een eeuw later. Er is geen sprake van een gestage ontwikkeling. Hun aandeel stijgt tot het midden van de eeuw, waarna de daling pas inzet. Er is daarentegen een lichte stijging te zien van het percentage huwende mannen dat in de primaire sector werkzaam is. De boeren en boerenarbeiders, waar het, naast de vissers, in hoofdzaak om gaat, zien het aandeel van hun sociale lagen (8 voor de boeren en vissers, 10 en 12 voor de landarbeiders) stijgen van 35 procent aan het begin van de eeuw tot zo'n veertig procent een eeuw later.

Grafiek 6. – Klassenverdeling (HISCLASS) per periode: bruidegoms.

1+2 = Hogere managers en vrije beroepen; 3+4+5 = Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel; 6+7 = Geschoolde arbeiders; 8 = Boeren en vissers; 9 = Laag geschoolde arbeiders; 11 = Ongeschoolde arbeiders; 10+12 = Landarbeiders.

De lagere managers en lagere vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel (sociale klassen 3, 4 en 5) groeien van rond de zeven procent van het aantal huwende mannen in de eerste helft van de negentiende eeuw tot krap twintig procent in de periode 1916-1922. Het aandeel van de geschoolde arbeiders en voormannen (sociale klassen 6 en 7) schommelt, van ongeveer 13 procent aan het begin, naar 11 procent in het midden en weer 16 procent aan het einde van de periode. Als we de sociale lagen 3 tot en met 7 beschouwen als Brugmans middenstand (althans de winkeliers en hun personeel, het kantoorpersoneel en het technisch personeel)

dan stijgt hun aandeel onder de huwendes inderdaad van ongeveer een vijfde naar een derde.

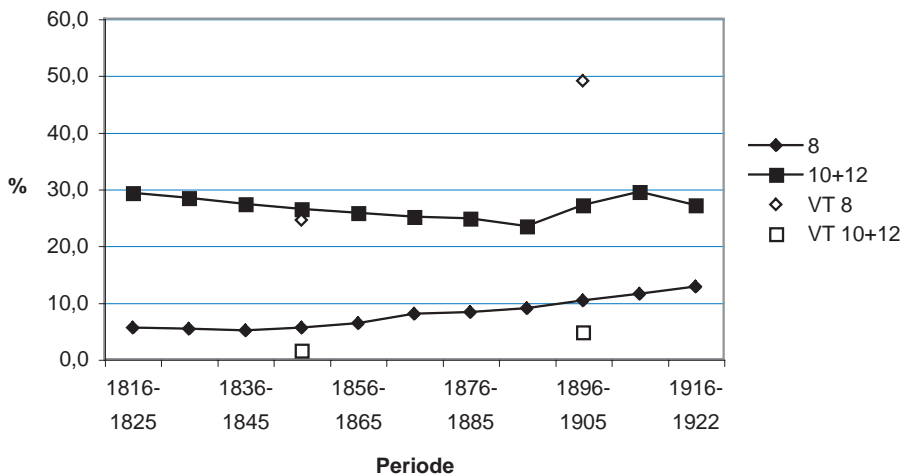
Sociale klassen volgens de volkstellingen

Grafieken 7, 8 en 9 verbeelden de aandelen van mannen over de verschillende sociale klassen in de volkstellingen van 1849 en 1889 in Zeeland, en wel in vergelijking met de aandelen onder de huwelijkscohorten.

Grafiek 7 belicht de boeren (klasse 8) en landarbeiders (klasse 10 en 12). Het aandeel van de landarbeiders ligt in beide volkstellingen lager dan bij de huwendes. Het aandeel van de boeren is in de volkstellingen, en vooral die van 1899, groter dan in de huwelijkscohorten. Dit zou een levensfase-effect kunnen zijn. In dat geval zouden veel van de mannen die bij hun huwelijk nog landarbeider (bijvoorbeeld voor hun vader) zijn, later in hun leven alsnog boer worden.

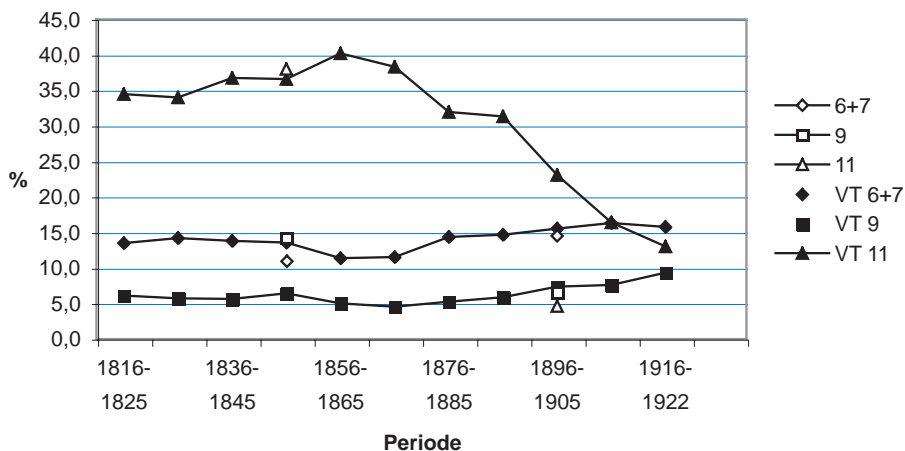
Een andere mogelijkheid voor het verschil in het aandeel van de boeren in beide bronnen kan zijn dat de volkstellingen de arbeiders en dagloners zonder verdere aanduiding (HISCO-groepen 9-99.00 en 9-99.20) niet onderverdeelt naar landarbeiders en overige ongeschoolde arbeiders. In het hier gebruikte sociale klassenschema moeten ze echter wel worden opgesplitst. In de hier gepresenteerde analyses van de volkstelling is dit als volgt geschied. De telling van 1849 kent een groep 'Manufakturen, werklieden' die als 9-99.00 zijn gecodeerd. Zij zijn vooralsnog door ons niet als landarbeiders beschouwd. Hetzelfde is gedaan voor de volkstellinggroep 'Arbeiders, dagloons' die als 9.99-20 zijn gecodeerd. Het is echter mogelijk dat een gedeelte van hen wel op het platteland werkten. Dan zou

Grafiek 7. – Aandeel agrarische klassen (HISCLASS) naar periode: bruidegoms en volkstellingen.

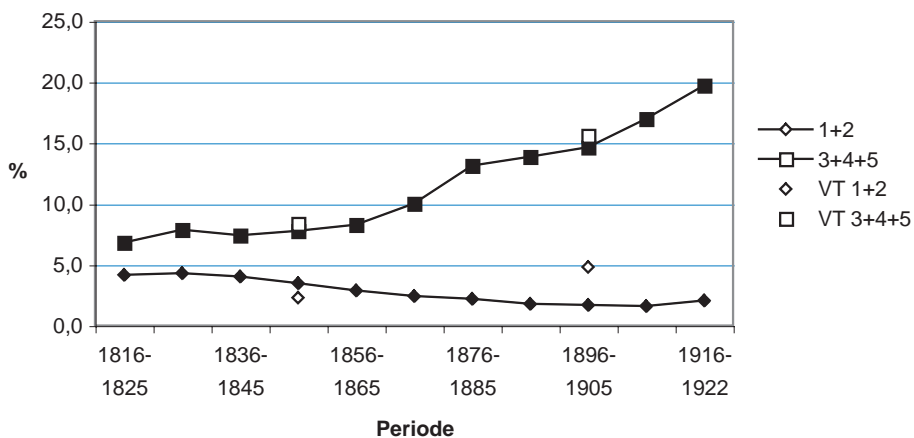
8 = Boeren en vissers; 10+12 = Landarbeiders.

Grafiek 8. – Aandeel arbeiders (HISCLASS) naar periode: bruidegoms en volkstellingen.

6+7 = Geschoolde arbeiders; 9 = Laag geschoolde arbeiders; 11 = Ongeschoolde arbeiders.

Grafiek 9. – Aandeel witte boorden (HISCLASS) naar periode: bruidegoms en volkstellingen.

1+2 = Hogere managers en vrije beroepen; 3+4+5 = Lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel.

het aandeel van de landarbeiders in de volkstelling eigenlijk hoger liggen en dicht bij het aandeel onder de huwendes. De Volkstelling van 1899 kent een groep 'Landbouwbedrijven, arbeiders', met HISCO 9-99.00. Hoewel dit geen optimale codering is, zijn deze door ons in het klassenschema als landarbeiders beschouwd

hetgeen onproblematisch is. De volkstelling kent echter ook een groep 'Losse werklieden' met HISCO 9-99.20. Hiervan hebben wij voorlopig aangenomen dat ze buiten de agrarische sector werkten. Het is echter mogelijk dat een gedeelte van hen wel op het platteland werkzaam was. Ook dan zou het aandeel van de landarbeiders in de volkstelling hoger komen en dichter bij het aandeel onder de huwenden.

De beide bronnen verschillen het meest bij de zojuist besproken groep van boeren en landarbeiders. De overeenkomsten zijn groter bij de andere sociale groepen, die in grafieken 8 en 9 zijn weergegeven. Ook daar zijn er echter soms aanzienlijke verschillen. Bij de sociale klassen 3, 4 en 5, de lagere managers, lagere vrije beroepen, de klerken en het winkelpersoneel stemt echter zowel het niveau als de ontwikkeling overeen. Over de door Brugmans geschetste groei van deze 'nieuwe middengroepen' lijkt dus geen twijfel.

Besluit

Dit artikel stelde zich de vraag of de economische specialisering en de veranderende sociale verhoudingen onderzocht kunnen worden met behulp van de volkstellingen en de akten van de burgerlijke stand. Het artikel onderzocht de mogelijkheden en beperkingen van beide bronnen, afzonderlijk en in vergelijking. Het is mogelijk deze vragen te stellen omdat er thans voor de onderzoeker grote databestanden elektronisch beschikbaar zijn waarin de beroepstitels zoveel mogelijk gemeenschappelijk zijn gecodeerd, en wel in HISCO. Wij onderzochten de volkstellingstabellen voor Zeeland in de jaren 1849 en 1899 en vergeleken die met Zeeuwse huwelijkscohorten in de periode 1816-1922, en met name met die rond de volkstellingjaren.

Drie indicatoren voor economische specialisatie zijn gebruikt, namelijk het aantal verschillende beroepen, de verhouding tussen algemene en gespecialiseerde beroepstitels en de mate waarin er bij handelaren en anderen een product in de beroepsvermelding stond. Deze laatste gegevens zijn alleen voor de huwelijksakten beschikbaar zodat een vergelijking tussen de bronnen niet mogelijk is. Dat is wel het geval bij het gebruik van de eerste en tweede indicator. De in de volkstellingen gebruikte groepen zijn evenwel zodanig complex samengesteld dat de huwelijksakten een betere bron vormen, ook al betreft het alleen de 'nieuwe instroom' op de arbeidsmarkt. Daarbij wisselt het aantal volkstellingsgroepen sterk tussen de jaren, hetgeen analyses naar specialisatiegraad verder bemoeilijkt.

Bij de huwende mannen is er vanaf het midden van de negentiende eeuw een gestage stijging van het aantal verschillende beroepen en van het aantal personen met een gespecialiseerde beroepstitel in procenten van het totaal aantal mannen met een beroepsvermelding. De specialisatiegraad van beroepstitels stijgt bij vrouwen vanaf het begin tot de laatste decennia van de negentiende eeuw waarna stagnatie volgt. Deze stijgingen gaan niet gepaard met een stijging van de productspecialisatie. Productspecialisatie schommelt bij mannen en vrouwen met een piek iets voor het midden van de eeuw, en een piek bij het begin van de twintigste eeuw.

De ontwikkeling van de sociale klassenstructuur is ook onderzocht met behulp van dezelfde datasets, de twee Zeeuwse volkstellingen en de Zeeuwse huwelijksakten. De in HISCO gecodeerde beroepsvermeldingen in beide bronnen zijn omgezet in het op HISCO gebaseerde sociale klassenschema HISCLASS. De indeling van de arbeiders en dagloners zonder nadere vermelding is in beide bronnen enigszins problematisch, omdat het voor het gebruikte sociale klassenschema noodzakelijk is te weten of het landarbeiders zijn of niet. Bij de huwelijksakten zijn de ongespecificeerde arbeiders opgedeeld op basis van de samenstelling van de rest van de beroepsbevolking. Bij de volkstellingen is het probleem geringer omdat soms de sector vermeld staat bij de titels. Beide bronnen laten verschillen zien die ten dele hiermee te maken kunnen hebben, alsmede met het feit dat de ene bron de hele beroepsbevolking vermeldt en de andere alleen de huwendigen die als nieuwe instroom zijn te beschouwen. Beide bronnen laten echter duidelijk de door Brugmans geponeerde groei zien van een nieuwe middenklasse van technisch en administratief personeel.

Literatuur

- Boonstra, O.W.A., *De waardije van eene vroege opleiding* (Hilversum 1985).
- Brugmans, I.J. 'Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (eds.), *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie deel II* (Den Haag 1977), 110-128. Oorspronkelijk verschenen in 1960.
- Damsma, D. en Noordegraaf, L., 'Standen en klassen in een Zuidhollands dorp', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 9 (1977), 243-269.
- Desrosieres, A., 'Éléments pour l'histoire des nomenclatures socio-professionnelles', in: J. Affichard (ed.), *Pour une histoire de la statistique*, vol. I (Parijs 1977), 155-231.
- Desrosieres, A., 'Les nomenclatures de professions et emplois', in: J. Affichard (ed.), *Pour une histoire de la statistique*, vol. II (Parijs 1987), 35-56.
- Desrosieres, A., *The politics of large numbers. A history of statistical reasoning* (Cambridge 1998).
- Doorn, P.K., J.K. Jonker en T. Vreugdenhill, 'Digitalisering van de Nederlandse volkstellingen 1795-1971. Met een nadere beschouwing van de gedigitaliseerde telling van 1899', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 41-64.
- Duijvendak, M. en P. Kooij, *Sociale geschiedenis. Theorie en thema's* (Assen 1992).
- Giele, J. en G.J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', in: *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging Sociale Geschiedenis* vol. 45 (1974), 2-32.
- Giele, J. en G.J. van Oenen, 'Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 2 (1976), 167-178.
- Higgs, E., *Making Sense of the Census*. (London 1989).
- Higgs, E., *A Clearer Sense of the Census*. (London 1996).

- Knotter, A., *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Zwolle 1991).
- Leeuwen, M.H.D. van, *Bijstand in Amsterdam ca 1800-1850. Armeazorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle 1992).
- Leeuwen, M.H.D. van, *De eenheidsstaat: onderlinges, armeazorg en commerciële verzekeraars 1800-1890* (Amsterdam 2000).
- Leeuwen, M.H.D. en I. Maas, *HISCLASS*. Paper gepresenteerd op de 5^e European Social Science History Conferentie (Berlijn 2004).
- Leeuwen, M.H.D., I. Maas en C. Mandemakers, 'Het kiezen van een huwelijks-partner in Nederland 1840-1940. De rol van de familie', in: J. Kok en M.H.D. van Leeuwen (eds.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen huwelijk en partnerkeuze* (Amsterdam 2005), 63-84.
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas en A. Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002).
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas en A. Miles (eds.), *Marriage choices and Class Boundaries. Endogamy and Social Class in History* (Cambridge 2005).
- Lucassen, J. en G. Trienekens, 'Om de plaats in de kerk. Een onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid, voornamelijk in de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12 (1978), 239-305.
- Lucassen, J. en Th. van Tijn, 'Nogmaals sociale stratificatie', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 2 (1976), 74-91 met naschrift op 187-189
- Maas, I. en M.H.D. van Leeuwen. 'Huwelijksmobiliteit in Friesland tussen 1850 en 1929', in: *It Beaken*, vol 63 (2001), 164-178.
- Maas, I. en M.H.D. van Leeuwen, 'Over dienstboden, landarbeidsters en andere werkende vrouwen. Beroepen van jonge vrouwen en hun moeders in de huwelijksakten van de Zeeuwse burgerlijke stand', in: *Zeeland*, vol. 15 (2005), 44-59.
- Maas, I. en M.H.D. van Leeuwen, 'Total and relative mobility by social origin: a first international comparison of changes in marriage choices during the Nineteenth century', in: *International Review of Social History*. Supplement 13 (2005), 1-23.
- Maarseveen, J.G.S.J. van 'Tijdens de eeuwwisseling geteld. De methode van onderzoek bij de Volkstelling 1899', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 13-40.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Volkstellingen 1795-1971', in: J.G.S.J. van Maarseveen (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw* (Voorburg/Heerlen 2002), 15-88.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', in: J.G.S.J. van Maarseveen (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw* (Voorburg/Heerlen 2002), 115-143.
- Mandemakers, K., 'Netherlands: Historical Sample of the Netherlands', in: P. Kelly Hall et al. (eds.), *Handbook of international historical microdata for population research* (Minneapolis 2000), 149-178.

- Mandemakers, K., 'De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850-1990' in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 185-207.
- Oomens, C.A. en G. den Bakker, *De beroepsbevolking in Nederland 1849-1990*. Supplement bij de Sociaal Economische Maandstatistiek, nr. 2 (Den Haag/Voorburg 1994).
- Pott-Buter, H.A., *Facts and fairy tales about female labour, family and fertility* (Amsterdam 1993).
- Schilstra, W.N., *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Nijmegen 1976, 1^e druk Amsterdam 1940).
- Schmidt, A. (ed.), *Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd*, themanummer T-SEG 2 (2005).
- Smits, J.P., E. Horlings en J.L. van Zanden, *The measurement of Gross National Product and its components. The Netherlands, 1800-1913* (Groningen 2000).
- Stokvis, P.R.D., 'Nederlandse sociale verhoudingen tegen 1850', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 10 (1978), 70-86.
- Ultee, W.C., 'Het aanzien van beroepen op andere plaatsen en in andere tijden, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 9 (1983), 28-48.
- United Nations Secretariat. *Central product classification, Version 1.0* (draft 1998).
- Walhout, E. en F. van Poppel, "De vermelding des beroeps: eene ijdele formaliteit?" Twee eeuwen vrouwelijke beroepsarbeid in Nederlandse huwelijksakten', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 29 (2003), 301-322.
- Zanden, J.L. van, *Economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw* (Wageningen 1995).

Arbeidsdeelname van 50-plus vrouwen 1849-2006

J. Oudhof en A.M.S. Boelens

De arbeidsparticipatie van vrouwen van 50 jaar en ouder is groeiende. In beschrijvingen van ontwikkelingen op de arbeidsmarkt hebben vrouwen van middelbare leeftijd nooit veel aandacht gekregen en zijn zij veelal onzichtbaar. Aan de hand van gegevens van de volkstellingen wordt hier gepoogd om zicht te krijgen op de historische ontwikkeling van omvang en aard van de arbeidsdeelname van deze groep vrouwen in vergelijking met jongere vrouwen. Voor een beschrijving van hun arbeidsdeelname in de afgelopen jaren zijn meer gegevens beschikbaar voor enige verdieping van de achtergronden van de arbeidsdeelname van vrouwen van 50 jaar en ouder.

Inleiding

Steeds meer aandacht is er de afgelopen jaren voor de groeiende arbeidsdeelname door vooral ook oudere vrouwen (al dan niet als herintreder) die wordt gestimuleerd vanuit het oogpunt van emancipatie en economische zelfstandigheid. Daarnaast wil de overheid ook langer werken door ouderen – zowel vrouwen als mannen – bevorderen, vanwege de verwachte groeiende lasten van de vergrijzing. In dat licht is het interessant om op basis van de tijdreeksen van de volkstellingen en andere bronnen wat dieper in te gaan op de veranderingen in de arbeidsmarktpositie van vrouwen van 50 jaar en ouder. Daarbij is een leidende vraag of die veranderingen anders zijn geweest dan die van jongere vrouwen.

In de beschrijvingen van de historische ontwikkeling van de arbeidsparticipatie is de aandacht voor vrouwen van middelbare leeftijd en ouder in het algemeen gering. Dat geldt ook voor beschrijvingen over de arbeidsdeelname van vrouwen. Hierin wordt soms wel onderscheid gemaakt tussen verschillende leeftijdsklassen, maar vaak gaat de beschrijving daarna dieper in op arbeidsmarktspecifieke thema's, zoals segregatie van vrouwen en mannen in beroepen of bedrijven. Doordat de arbeidsparticipatie van jonge vrouwen altijd (veel) hoger is geweest dan van oudere vrouwen en zij daardoor de grote meerderheid vormen van de vrouwelijke beroepsbevolking, hebben de beschrijvingen van ontwikkelingen in de arbeidsmarktpositie van vrouwen feitelijk vooral betrekking op jongere vrouwen.

Allereerst zal de algemene ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking beschreven worden in de periode 1849 tot heden. Vervolgens zal een verdere verdieping plaatsvinden naar de verschillende leeftijdsgroepen, waarbij vooral dieper ingegaan wordt op de arbeidsdeelname van vrouwen van 50 jaar en ouder. Tenslotte wordt achtereenvolgend gekeken naar de invloed van burgerlijke staat en bedrijfstak op de arbeidsdeelname van oudere vrouwen.

De beschrijving wordt merendeels gebaseerd op gegevens uit de volkstellingen, maar voor ontwikkelingen van recenter datum wordt tevens gebruik gemaakt van gegevens uit de Enquête Beroepsbevolking. In een technische toelichting aan het einde van het artikel is enige informatie opgenomen over deze laatste gegevensbron.

Bij de presentatie van de gegevens in grafieken wordt gebruik gemaakt van lijngrafieken. Deze geven het meest overzichtelijk de ontwikkelingen weer. Op basis van deze lijngrafieken is het echter niet mogelijk om de ontwikkeling van de jaren tussen twee volkstellingen te interpreteren.

Ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking, 1849-2004

Op basis van de volkstellingen is het mogelijk om de ontwikkeling van de werkzame beroepsbevolking te beschrijven voor de periode 1849-2001. Daarbij is het streven om zoveel mogelijk aansluiting te zoeken bij de huidige definitie van de werkzame beroepsbevolking, zoals het CBS daar standaard over publiceert. De werkzame beroepsbevolking betreft personen van 15-64 jaar die ten minste twaalf uur per week werken. De leeftijdsafbakening, vooral de bovengrens van 65 jaar, is op basis van de oudere volkstellingen moeilijk te leggen. Ook is de grens van twaalf uur werken per week niet mogelijk op basis van de volkstellingen, want er is geen consequent onderscheid gemaakt naar het aantal uren.

Naast de problemen met het vaststellen van de werkzame beroepsbevolking op basis van de huidige gangbare definitie, is er ook wellicht sprake van onderschatting van bepaalde groepen in de oudere volkstellingen.¹ Dat hangt vooral samen met de wijze waarop de statistische waarneming plaatsvond van de werkzaamheden van gezinsleden, dat wil zeggen van echtgenote en kinderen. Gehuwde vrouwen behoorden tot de telling van 1899 niet tot de beroepsbevolking. Hun activiteiten werden beschouwd als huiselijke bezigheden. Wel bleek er een geleidelijke evolutie in de opvattingen, want vrouwen die hun echtgenoot geregeld in het beroep behulpzaam waren, werden vanaf 1899 geacht hetzelfde beroep als dat van hun man uit te oefenen.² Inwonende kinderen en andere gezinsleden die in het bedrijf van het gezinshoofd werkzaam waren, werden voortaan ook tot de beroepsbevolking gerekend. Dus ook in dat opzicht was tot 1899 sprake van een onderschatting, met name van personen werkzaam in de landbouw en handel.³

1 Zie Pott-Buter, *Facts and fairy tales*, p. 14 e.v. en Van Maarseveen, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', p. 115 e.v.

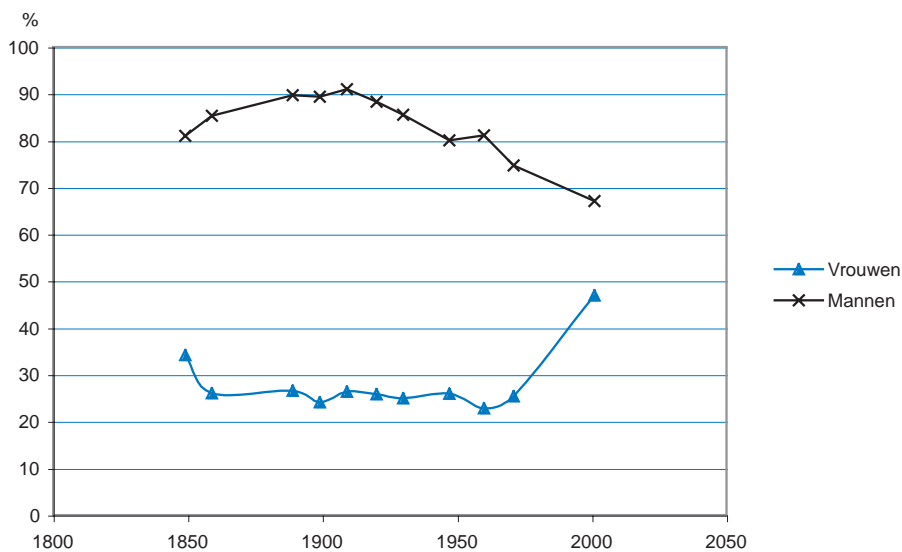
2 In 1899 werd een meewerkende echtgenote alleen meegeteld als zij een eigen beroep of specifieke taak had, zoals boter of kaas maken of het verkopen van dergelijke producten op de markt. Vanaf 1909 werd de echtgenote individueel meegeteld als zij antwoordde dat haar belangrijkste taak lag in het meewerken in het bedrijf van haar echtgenoot. Zie Pott-Buter, *Facts and fairy tales*, p. 17.

3 Oomens en De Bakker pasten correcties toe op de gegevens van de volkstellingen 1849-1909 voor wat betreft onder meer de omvang van de vrouwelijke beroepsbevolking in de landbouw. Horlings heeft deze schattingen naar boven bijgesteld. Zie: Horlings, 'Werkgelegenheid en economische modernisering', 228-231

Pas vanaf de Volkstelling van 1947 wordt er in de vragenlijst expliciet een categorie meewerkend gezinslid onderscheiden. Volgens Pott-Buter⁴ is er reden te veronderstellen dat de aard van de vraagstelling en de aarzeling om het huishouden niet als belangrijkste bezigheid te beschouwen leidt tot onderschatting van het aantal meewerkende personen in het huishouden. Met name in bedrijfstakken waarin echtgenote of kinderen (soms alleen tijdelijk) meewerken of alleen hand- en spandiensten verrichtten in kleinere eigen bedrijven, dus met name in de landbouw en ook in de handel zal er daarom naar verwachting sprake zijn van een onderschatting van het aantal werkende vrouwen en kinderen.

De bevolking van 15 jaar en ouder is in de periode 1849-2001 ongeveer 6,5 keer zo groot geworden. In die periode is de vrouwelijke werkzame beroepsbevolking sterker gestegen dan de mannelijke; 8,8 keer t.o.v. 5,5 keer.⁵ De arbeidsdeelname van mannen heeft een stijgende lijn vertoond tot het begin van de twintigste eeuw, daarna heeft zich een daling ingezet. De arbeidsdeelname van vrouwen daarentegen kende zeer lange tijd een stabiel niveau (rond de 25 procent) en is pas na 1970 sterk gestegen.

Grafiek 1. – Arbeidsdeelname van personen van 16 jaar en ouder naar geslacht, 1849-2001.

Bron: CBS, *Volkstellingen*

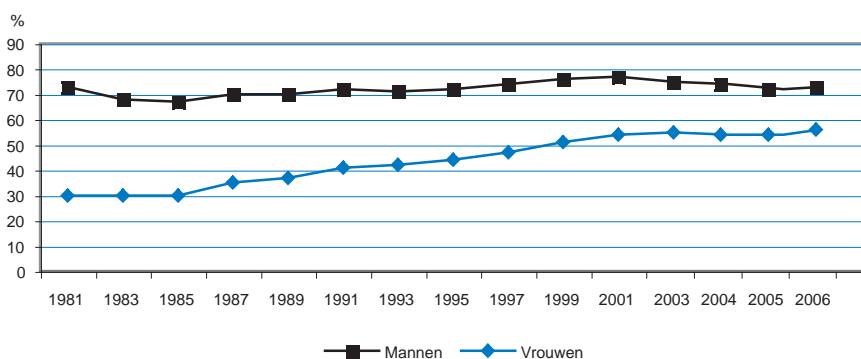
4 Zie Pott-Buter, *Facts and fairy tales*, p. 17 e.v.

5 Vooral ten aanzien van de tellingen van de vrouwen werkend in de landbouw in 1849 (een hoog aantal) en 1859 (een laag aantal) lijkt reden voor twijfel, maar onduidelijk zijn omvang en achtergrond van de vermoedelijke vertekening (Oomens en Den Bakker, 1994).

Na 1970 steeg de arbeidsdeelname van vrouwen naar 30 procent begin jaren tachtig. Vervolgens bleef de arbeidsdeelname van vrouwen gestaag stijgen. In 1999 had voor het eerst meer dan de helft van de vrouwen van 15-64 jaar een betaalde baan van twaalf uur of meer per week. Ook in de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw bleef de arbeidsdeelname van vrouwen verder toenemen. In 2006 had inmiddels 56 procent van de vrouwen betaald werk.

De arbeidsdeelname van mannen schommelde begin jaren tachtig rond de 70 procent. Midden jaren negentig steeg ook de arbeidsdeelname van mannen licht. In 2006 werkte 73 procent van de mannen twaalf uur of meer per week.

Grafiek 2. – Netto arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar geslacht, 1981-2006.

Bron: CBS, Enquête Beroepsbevolking

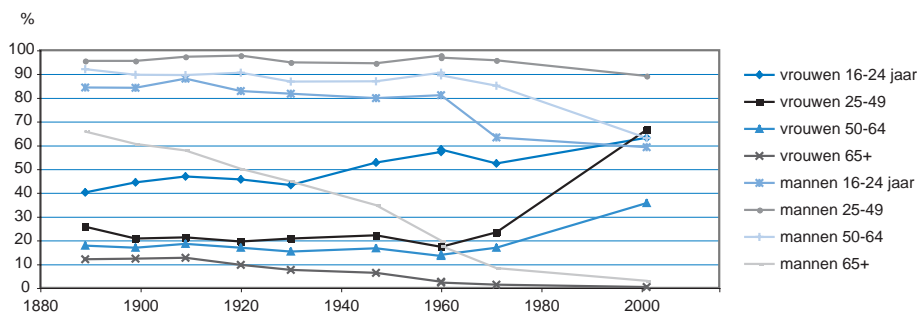
Arbeidsdeelname en leeftijd, 1889-2006

Bij de beschrijving van de arbeidsdeelname van verschillende leeftijdsgroepen worden vier categorieën onderscheiden. Allereerst wordt uiteraard een cesuur gelegd bij 50 jaar. Daaronder wordt een onderscheid gemaakt tussen de leeftijdsgroep die meestal wordt afgebakend als jongeren (16-24 jaar; vanaf 1970 15-24 jaar) en volwassenen (25-49 jaar). Binnen de groep van 50-plussers worden de 50-64-jarigen en de 65-plussers apart onderscheiden, aansluitend bij de huidige AOW-gerechtigde leeftijd. Op basis van de volkstellingen is het mogelijk om de ontwikkeling van de arbeidsdeelname naar de verschillende leeftijdsgroepen te beschrijven vanaf 1889. Voor eerdere jaren zijn de benodigde gegevens niet beschikbaar.

Periode 1889-2001

De arbeidsdeelname van jonge vrouwen van 16-24 jaar is aanzienlijk hoger dan de arbeidsdeelname van de andere leeftijdsgroepen. Het grootste deel van de vrouwen in deze leeftijd is nog niet getrouwd en heeft geen kinderen, twee factoren die veel invloed hebben op de arbeidsdeelname van vrouwen (zie ook paragraaf

Grafiek 3. – Arbeidsdeelname van personen van 16 jaar en ouder naar geslacht en leeftijd, 1880-2001.

Bron: CBS, *Volkstellingen*

‘Arbeidsdeelname en burgerlijke staat, 1889-2001’). De arbeidsdeelname van de 16-24-jarige vrouwen laat in de periode 1889-2001 globaal een stijgende lijn zien. De arbeidsdeelname van hun mannelijke leeftijdgenoten lag lange tijd aanzienlijk hoger. Eind negentiende eeuw werkte 40 procent van de 16-24-jarige vrouwen en 85 procent van de mannen in dezelfde leeftijd. Tot de jaren zestig van de twintigste eeuw bleef de arbeidsdeelname van de mannen nagenoeg op hetzelfde niveau. De arbeidsdeelname van jonge vrouwen bedroeg voor de Tweede Wereldoorlog de helft van die van hun mannelijke leeftijdgenoten, maar is na de oorlog gaan stijgen. Vanaf de zestiger jaren in de twintigste eeuw neemt de arbeidsdeelname van zowel vrouwen als mannen van 16-24 jaar af, onder invloed van de toenemende en langduriger onderwijsdeelname van jongeren. Dit effect treedt sterker op bij de mannen dan bij de vrouwen, waardoor de vrouwen de mannen qua arbeidsdeelname steeds verder blijven naderen. In 2001 was de arbeidsdeelname van jonge vrouwen zelfs groter dan die van hun mannelijke leeftijdgenoten.

De arbeidsdeelname van vrouwen van 25-49 jaar heeft lange tijd een stabiel niveau gekend. In de periode 1889-1970 lag de arbeidsdeelname van deze groep net iets boven de 20 procent. Dit is laag in vergelijking met mannen in dezelfde leeftijdsgroep, waarvan de arbeidsparticipatie in de gehele periode ruim boven de 90 procent ligt. Ook internationaal gezien kenden vrouwen in Nederland een lage arbeidsdeelname. In veel Europese landen bestond een veel hoger niveau van arbeidsparticipatie.⁶

In de periode 1889-1970 lag de arbeidsdeelname van vrouwen van 50-64 jaar steeds iets lager dan van de 25-49-jarige vrouwen. De 50-64-jarige mannen

6 Sommige landen, zoals Frankrijk en Duitsland, kenden voor de Tweede Wereldoorlog al een veel hoger niveau van arbeidsparticipatie. In diverse andere Europese landen lag het vooroorlogse niveau weinig hoger en is een duidelijk verschil in niveau pas na de Tweede Wereldoorlog ontstaan (Pott-Butter, 1983).

kenden in die periode een zeer hoge arbeidsparticipatie. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw ontstaat een breuk in de ontwikkeling. De arbeidsdeelname van vrouwen in beide leeftijdsgroepen groeit sterk. In 2001 is de arbeidsdeelname van 25-49-jarige vrouwen hoger geworden dan die van jongere vrouwen. Onder de vrouwen van 50 jaar en ouder treedt een soortgelijke ontwikkeling op, met een iets minder sterke groei. Zowel voor vrouwen van 25-49 jaar als voor de vrouwen van 50-64 jaar blijft gelden dat hun arbeidsdeelname achter blijft lopen bij die van hun mannelijke leeftijdsgenoten. Dit ondanks het feit dat de arbeidsdeelname van 50-64-jarige mannen na 1960 gedaald is, als gevolg van de toenemende mogelijkheden tot vervroegde uittreding en pensioenen.

De deelname aan betaalde arbeid van vrouwen van 65 jaar en ouder gedurende de gehele periode is niet erg groot geweest en heeft net als bij mannen een voortgaande daling laten zien met een versnelling in de 50'er jaren bij de invoering van de AOW. Dit heeft geresulteerd in een arbeidsdeelname bijna op het nulniveau (3 procent van de mannen en minder dan 1 procent van de vrouwen).

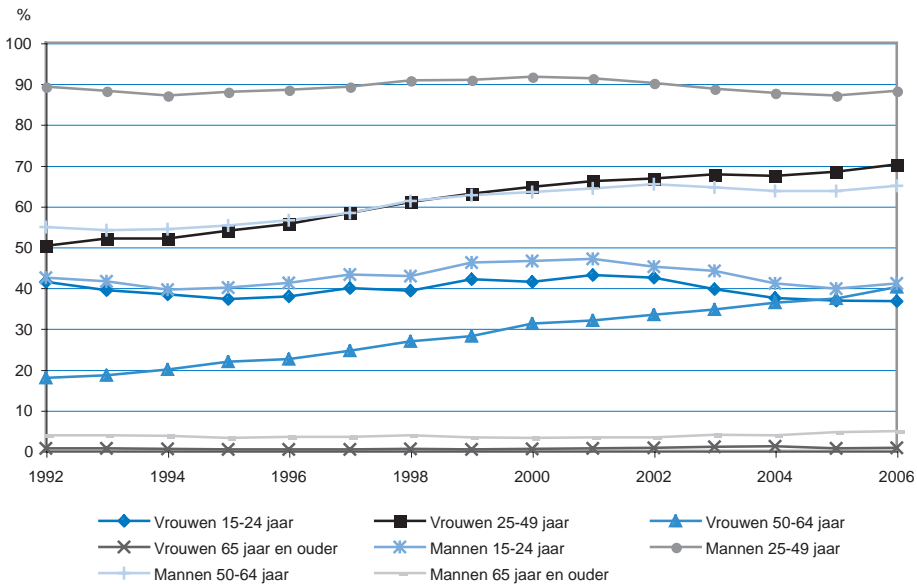
Periode 1992-2006

Na deze beschrijving van de historische ontwikkeling op basis van de volkstellingen zoomen we meer in detail in op de recente ontwikkeling van de netto arbeidsparticipatie van de bevolking van 15-64 jaar voor de periode 1992-2006. Daarbij maken we gebruik van de uitkomsten van de Enquête Beroepsbevolking (EBB). De percentages liggen hier soms aanzienlijk lager dan bij de uitkomsten van de volkstellingen. Dat komt doordat in de beschrijving op basis van de volkstellingen alle betaalde arbeid van één uur of meer is meegenomen, terwijl in de huidige standaarddefinitie van de werkzame beroepsbevolking en de netto arbeidsparticipatie de ondergrens wordt gelegd bij twaalf uur betaald werk per week. Vooral bij jongeren maakt dit verschil, omdat veel kleine baantjes volgens deze definitie niet als arbeidsdeelname worden aangemerkt. Ook op andere punten (zoals bijv. peildatum en weging)⁷ zijn er verschillen in methode die ertoe leiden dat de uitkomsten voor 2001 uit de volkstelling en uit de Enquête Beroepsbevolking niet onderling vergelijkbaar zijn.

In de periode 1992-2006 heeft er een stijging plaatsgevonden van de arbeidsdeelname van vrouwen in bijna alle leeftijdsgroepen. Alleen de netto arbeidsparticipatie van vrouwen van 15-24 jaar ligt in de gehele periode tamelijk laag, namelijk rond de 40 procent. Dit is trouwens nagenoeg gelijk aan de arbeidsdeelname van hun mannelijke leeftijdsgenoten. Voor veel jongeren, zowel jongens als meisjes, geldt dat zij vanwege opleiding nog niet beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt,

⁷ Bij de samenstelling van de uitkomsten voor de Volkstellingen 1960, 1971 en 2001 is gebruik gemaakt van de bestanden die zijn samengesteld ten behoeve van de Integrated Public Use Microdata Series (IPUMS), die 10 procent steekproeven uit de integrale gegevens van de Volkstellingen bevatten. Zie ook de website van IPUMS <http://international.ipums.org/international/> (11 september 2007).

Grafiek 4. – Netto arbeidsparticipatie van 15-64-jarigen naar geslacht en leeftijd.

Bron: CBS- Enquête Beroepsbevolking

althans niet voor een baan van twaalf uur of meer per week. Dat verklaart dat de arbeidsdeelname binnen deze leeftijdsgroep relatief laag is. De fluctuaties in de arbeidsdeelname van zowel de vrouwelijke als de mannelijke 15-24-jarigen vertonen een duidelijke samenhang met de economische ontwikkeling: teruglopend in begin jaren negentig en groeiend rond de eeuwwisseling.

Voor de vrouwen van 25-49 jaar is er sprake van een toenemende arbeidsdeelname in de periode 1992-2006 tot 70 procent. De ontwikkeling kan beschouwd worden als een voortzetting van de trend die begin jaren zeventig is ingezet. Het tempo van de stijging van de arbeidsdeelname van deze groep neemt begin eenentwintigste eeuw wel af, vermoedelijk onder invloed van de economische ontwikkeling in deze periode, maar tot op heden is de netto arbeidsparticipatie van de vrouwen van 25-49 jaar nog steeds verder gegroeid. Van de mannen van 25-49 jaar heeft in de periode 1992-2004 rond de 90 procent een betaalde baan van twaalf uur of meer per week. Ook voor hen geldt – net als voor de jongeren – dat de ontwikkeling in de arbeidsdeelname samenhang vertoont met de ontwikkeling van de economie.

De deelname aan betaalde arbeid van vrouwen van 50-64 jaar is tussen 1992 en 2006 meer dan verdubbeld. In 1992 werkte slechts 19 procent van de vrouwen in deze leeftijdsgroep. In de periode tot 2006 is dat toegenomen tot 40 procent. De sterke toename van de arbeidsdeelname van oudere vrouwen is een logisch gevolg van de eerder ingezette stijging van de arbeidsdeelname van jongere vrouwen. Deze vrouwen blijven ook werken als ze ouder dan 50 jaar worden.

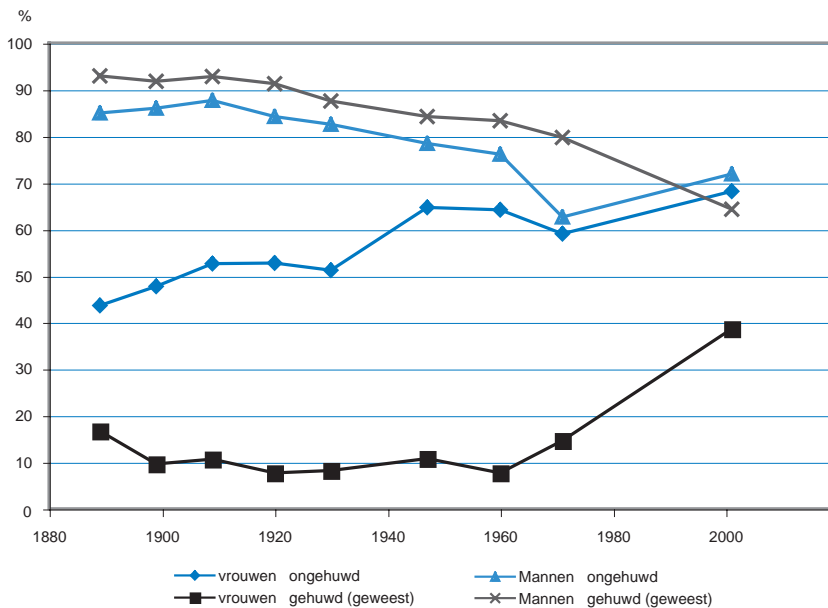
De daling in de arbeidsdeelname van 50-64-jarige mannen die in de Volkstelling van 2001 bleek te bestaan ten opzichte van die van 1971 moet enigszins worden genuanceerd. Op basis van de EBB blijkt dat de arbeidsparticipatie van deze groep in 1993 haar laagste niveau bereikt maar dat later in de jaren negentig weer een stijging van de arbeidsdeelname optreedt. Deze stijging wordt gevolgd door een stabilisatie vanaf 2002.

Arbeidsdeelname en burgerlijke staat, 1889-2001

De ontwikkeling van de deelname aan betaalde arbeid van ongehuwde vrouwen vertoont op basis van de volkstellingen een sterke gelijkenis met de – in de voorgaande paragraaf beschreven – ontwikkeling bij de jongste groep vrouwen. Bij de ongehuwde mannen is de overeenkomst met de jongste leeftijdsgroep minder opvallend.

Bij de ongehuwde mannen is er sprake van een voortgaande daling in de periode 1889-1970. De arbeidsdeelname van ongehuwde vrouwen vertoont in die periode een stijgende lijn. In 1970 lag de arbeidsdeelname van ongehuwde vrouwen en mannen bijna op hetzelfde niveau. In de periode 1970-2001 is in beide groepen een sterke toename van de arbeidsdeelname te zien. Vermoedelijk is dit in belangrijke mate een indirect gevolg van de stijging van de huwelijksleeftijd bij zowel vrouwen als mannen.

Grafiek 5. – Arbeidsdeelname van personen van 16 jaar en ouder naar geslacht en burgerlijke staat.

Bron: CBS, *Volkstellingen*

De arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen is lange tijd zeer gering geweest. Tot 1960 was slechts 10 procent van de gehuwde vrouwen actief op de arbeidsmarkt. In sommige sectoren was de arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen tot die tijd zelfs niet toegestaan. Zo werden onderwijzeressen ontslagen op het moment dat zij trouwden. Na 1960 ontstonden er meer mogelijkheden voor gehuwde vrouwen om te gaan werken en begon hun arbeidsdeelname gestaag toe te nemen. In 2001 werkte 40 procent van de gehuwde vrouwen.

Bij de gehuwde mannen is er in de periode 1889-2001 sprake van een gestage afname van de arbeidsdeelname. Dit hangt samen met een stijging van de gemiddelde leeftijd van gehuwde mannen in de loop van de tijd, als gevolg van een hogere levensverwachting en een latere gemiddelde leeftijd waarop men in huwelijk treedt.

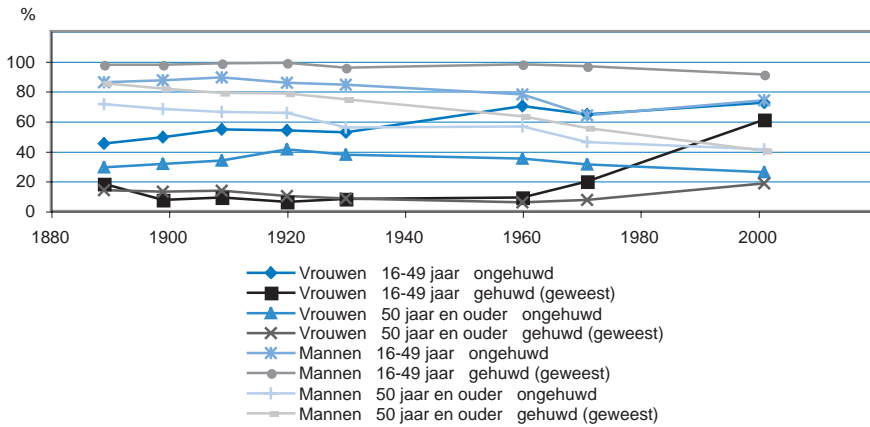
Burgerlijke staat en leeftijd, 1889-2001

De arbeidsdeelname van ongehuwde mannen van 50-64 jaar ligt zo'n 15 procentpunten lager dan de arbeidsdeelname van jongere ongehuwde mannen. In beide leeftijdsgroepen vertoont de ontwikkeling van de arbeidsdeelname van ongehuwde mannen een dalende lijn. Bij de jongere groep kan dit deels verklaard worden door een groeiende onderwijsdeelname. De gehuwde mannen van 16-49 kennen de hoogste arbeidsparticipatie, zij zorgen (mede) voor het inkomen van een gezin. In dat beeld is de afgelopen 100 jaar weinig verandering gekomen. De arbeidsdeelname van gehuwde mannen van 50 jaar en ouder ligt aanzienlijk lager dan voor de jongere leeftijdsgroep. De arbeidsdeelname van de 50-64-jarigen is in de periode 1889-2001 gestaag gedaald, en laat vooral vanaf de jaren zestig een scherpe daling zien. De invoering van VUT-regelingen speelt hierbij een rol.

Ongehuwde vrouwen van 16-49 jaar hebben tot 1971 minder vaak dan hun mannelijke leeftijdsgenoten betaald werk, maar vanaf dat moment ligt de deelname aan betaalde arbeid van beiden op ongeveer hetzelfde niveau. De ontwikkeling van de arbeidsdeelname van ongehuwde vrouwen van 50 jaar en ouder heeft een patroon dat duidelijk afwijkt van andere groepen. In de eerste helft van de twintigste eeuw is sprake van een stijging – mogelijk een gevolg van een lagere drempel tot de arbeidsmarkt. In de tweede helft van de twintigste eeuw daalt het niveau van de arbeidsdeelname onder hen, waarvoor wellicht de groei van het aandeel 65-plussers en de verbeterde sociale voorzieningen (incl. AOW) een verklaring vormen.

Tot 1960 lag het aandeel werkende gehuwde vrouwen onder de 10 procent. De arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen van 50 jaar en ouder was in het begin van de twintigste eeuw nog iets groter dan die van de jongere vrouwen, maar in 1960 was dat omgekeerd. De grote stijging van de arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen vanaf 1960 moet vooral worden toegeschreven aan de jongere generaties onder hen. Tussen 1971 en 2001 is er sprake van een zeer sterke stijging met 20 procentpunten. Ook de arbeidsparticipatie van oudere gehuwde vrouwen vertoont sinds 1960 een duidelijk stijgende lijn. Feitelijk is sprake van een scherpere stijging dan zichtbaar is in de figuur, want het grote en groeiend

Grafiek 6. – Arbeidsdeelname van personen van 16 jaar en ouder naar geslacht, leeftijd en burgerlijke staat.

Bron: CBS, *Volkstellingen*

aandeel van de vrijwel niet werkende vrouwen van 65 jaar en ouder veroorzaakt een sterk afgezwakt beeld van de ontwikkeling.⁸

Positie in het huishouden 1992-2006

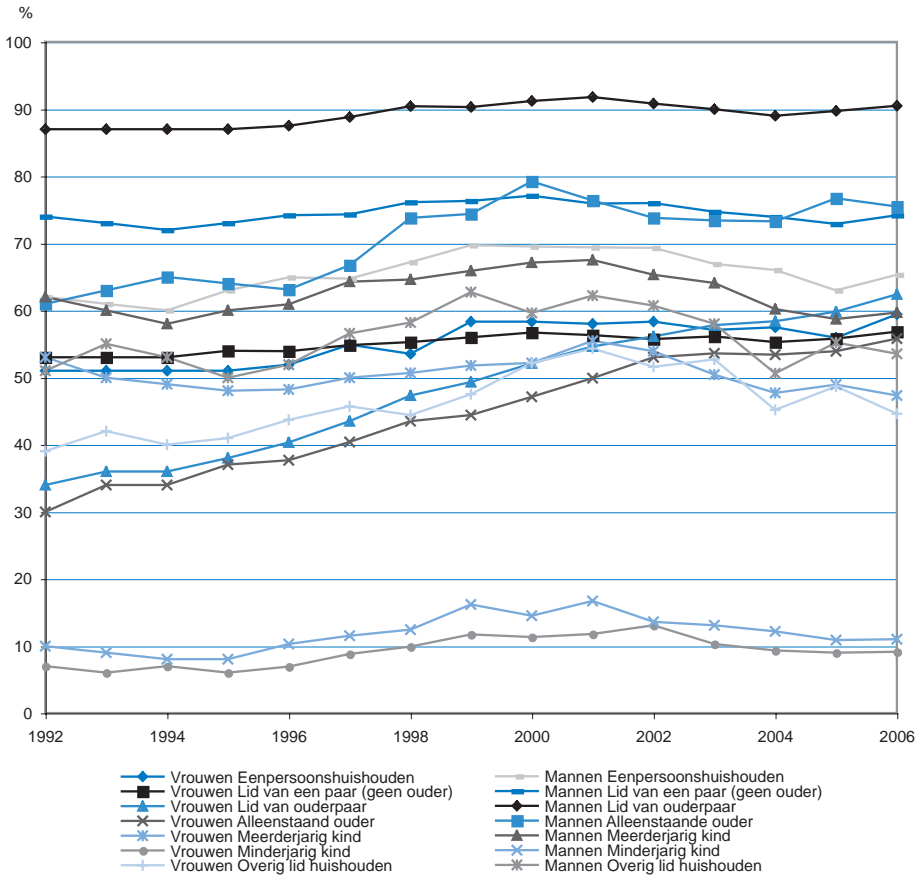
Voor de periode 1992-2006 is het zinvoller om onderscheid te maken naar de positie in het huishouden dan naar burgerlijke staat. Een steeds groter deel van de bevolking woont (enige tijd) samen zonder getrouwd te zijn. Bovendien is het mogelijk om op basis van de huishoudenspositie een verdere detaillering aan te brengen ten aanzien van de aanwezigheid van kinderen in het huishouden.

De arbeidsdeelname van vrouwen met jonge kinderen is de laatste jaren aanzienlijk gestegen. Dat geldt zowel voor vrouwen met als zonder partner. Ook de arbeidsdeelname van vrouwen met oudere kinderen is sterk toegenomen in de afgelopen jaren.⁹ Ongeacht de economische stagnatie in de eerste jaren van deze eeuw is de arbeidsdeelname van vrouwen met kinderen blijven groeien en is inmiddels groter geworden dan het gemiddelde van alle vrouwen van 15-64 jaar en ook dat van alleenstaande vrouwen. Alleen de arbeidsdeelname van alleenstaande moeders waarvan het jongste kind hoogstens vijf jaar is, blijft enigszins achter. Maar ook voor deze groep geldt dat de arbeidsdeelname sterk gestegen is. De arbeidsdeelname van mannen met een partner en kinderen is, met circa 90

⁸ De arbeidsparticipatie van de 50-64-jarigen onder hen is ongeveer het dubbele als het percentage voor de totale groep 50-plus vrouwen. Voor de mannen geldt hiervoor ongeveer een factor 1,5.

⁹ Zie Portegijs e.a., *Emancipatiemonitor*, p. 75 e.v.

Grafiek 7. – Netto arbeidsparticipatie van personen van 15-64 jaar naar geslacht en positie in het huishouden.

Bron: CBS-Enquête Beroepsbevolking

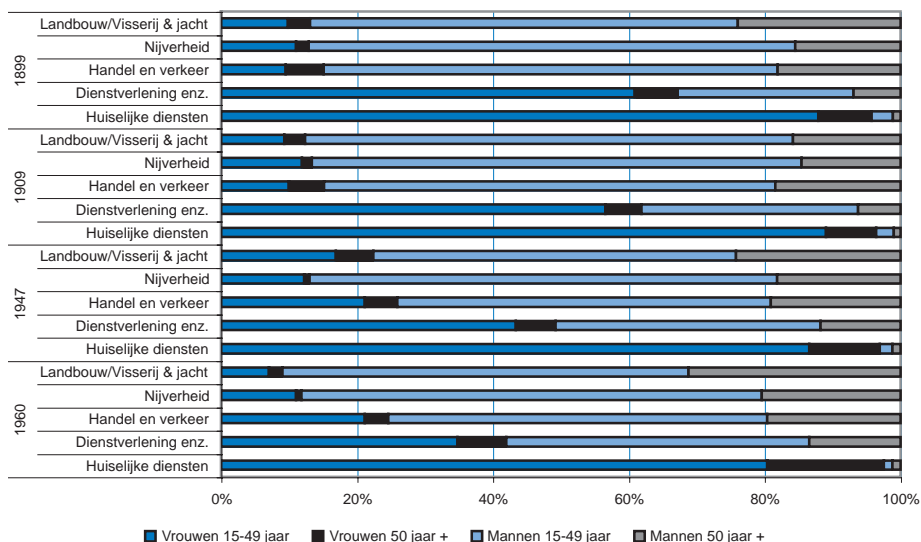
procent, het hoogst van alle onderscheiden groepen mannen. De arbeidsdeelname van alleenstaande mannen ligt aanzienlijk lager (circa 65 procent).

Bedrijfstakken, 1899-1960

Voor 1960 namen vooral ongehuwde vrouwen deel aan betaalde arbeid. Van de vrouwen van 15-49 jaar was circa de helft ongehuwd. Dit zullen vooral de jongeren zijn geweest. Zij waren het die betaalde arbeid verrichtten. Onder de vrouwen van 50 jaar en ouder was in die periode slechts een klein deel ongehuwd. Van de werkende vrouwen is deze leeftijdsgroep was ongeveer de helft gehuwd en de helft ongehuwd. Het is goed dat te bedenken bij de interpretatie van de gegevens over de bedrijfstak waar deze vrouwen werkten. De gegevens over 1971 en 2001 zijn

buiten beschouwing gebleven vanwege het feit dat de indeling naar bedrijfstakken voor deze jaren niet vergelijkbaar is met die van de eerdere volkstellingen.¹⁰

Grafiek 8. – Aandeel van werkenden naar leeftijd en geslacht per bedrijfstak.

Bron: CBS, *Volkstellingen*

In de bedrijfstakken ‘landbouw, visserij en jacht’, ‘nijverheid’ en in iets mindere mate ‘handel en verkeer’ is het aandeel van vrouwen altijd relatief gering geweest. Na de Tweede Wereldoorlog nam het aandeel vrouwen wel licht toe. In de tweede paragraaf is al toegelicht dat in de loop der jaren sprake is geweest van een onderschatting van meewerkende gezinsleden in bedrijfstakken met veel gezinsbedrijven en de afzonderlijke waarneming van deze categorie vanaf 1947. De onderlinge vergelijkbaarheid van de volkstellingen wordt hierdoor dus aanzienlijk verminderd. Dat speelt natuurlijk ook indirect door op andere vergelijkingen.

In de ‘dienstverlening’ is het aandeel van de vrouwen bijna traditioneel hoog. Hun aandeel is wel gedaald in de loop van de tijd, dat is onder meer het gevolg van het feit dat de bedrijfstak ‘dienstverlening’ een sterke groei heeft doorgemaakt en (in elk geval voor een deel) ook sterk van karakter is veranderd. Vooral het aandeel van jonge vrouwen in de ‘dienstverlening’ is gedaald, het geringe aandeel van vrouwen van 50 jaar en ouder is ongeveer gelijk gebleven.

¹⁰ Zie Schuurmans, *Regionale arbeidsmarkten*, p. 67 e.v. Informatie is in principe wel beschikbaar over de wijze waarop gegevens over 1960 aangepast kunnen worden naar de indeling van de Volkstelling 1971, maar daarmee is nog geen vergelijkbare informatie beschikbaar voor eerdere volkstellingen.

De ‘huiselijke diensten’ zijn een vorm van dienstverlening die in het verleden aanzienlijk belangrijker was dan tegenwoordig. Hier waren vrijwel alleen vrouwen werkzaam. Het aandeel van vrouwen van 50 jaar en ouder was in het verleden ook hier niet erg groot, maar is na Tweede Wereldoorlog wel wat groter geworden. Denkbaar is dat deze vorm van dienstverlening steeds minder aantrekkelijk werd gevonden door jongere vrouwen, maar ook is het wellicht een gevolg van veroudering van een steeds kleiner wordend restant van huiselijke dienstverleners. Een groot deel van de diensten die eerder werden verricht door de dienstboden als huiselijke diensten, werden later verricht door werksters en gezinsverzorgsters. Zoals de aanduiding van de beroepen al laten zien, waren het ook vooral vrouwen die deze diensten verrichtten.¹¹

Bedrijfstakken en leeftijd

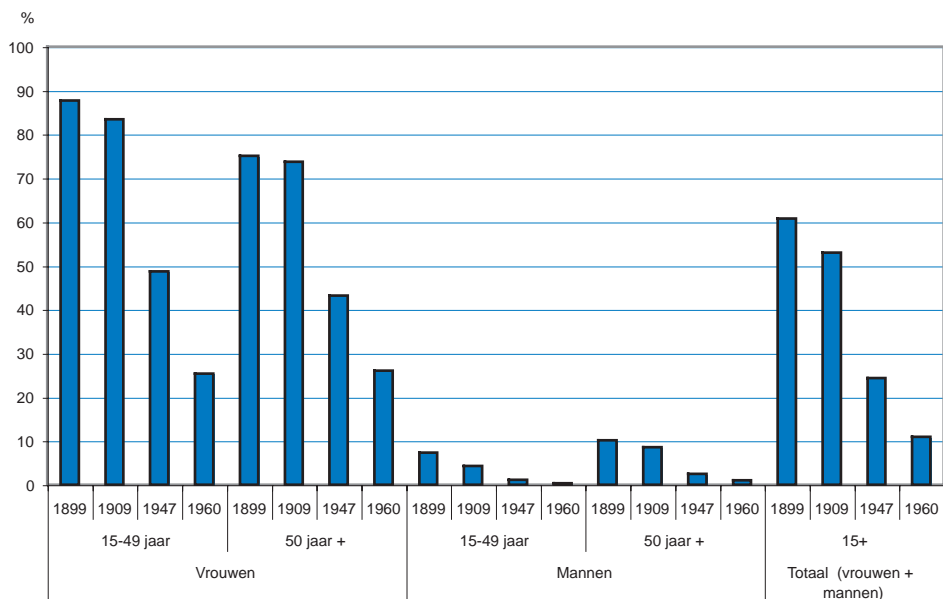
Wanneer we de verdeling naar bedrijfstak bezien vanuit de vraag in welke mate jongere dan wel middelbare vrouwen werkzaam waren in de vier onderscheiden bedrijfstakken, wordt beter het effect van de ontwikkeling van diverse vormen van economische bedrijvigheid zichtbaar.

De vrouwen van 15-49 jaar waren aan het begin van de twintigste eeuw voor de helft in de ‘dienstverlening’ werkzaam en voor de helft in de andere drie bedrijfstakken. In 1947 was het beeld verschoven naar een groter aandeel van ‘nijverheid’ en vooral van ‘handel en verkeer’. In 1960 was sprake van een hernieuwde toename van het aandeel van de ‘dienstverlening’. De ‘dienstverlening’ bestond aan het begin van de twintigste eeuw voor 80 à 90 procent uit huiselijke diensten, terwijl het aandeel daarvan in 1960 al is teruggelopen tot 25 procent.

Van de vrouwen van 50 jaar en ouder is het aandeel dat werkzaam was in de bedrijfstak ‘landbouw, visserij en jacht’ altijd relatief groot geweest. Het zal vaak gegaan zijn om een meewerkende echtgenote. Het aandeel van deze bedrijfstak is in 1960 aanzienlijk teruggelopen. De ‘nijverheid’ is een bedrijfstak waar vrouwen in deze leeftijdsgroep altijd veel minder hebben gewerkt, terwijl het aandeel bij ‘handel en verkeer’ altijd relatief groot is geweest. Wellicht ook hier deels als medewerkend gezinslid in kleinere eigen bedrijfjes, zoals winkels. Met de sterke groei van de ‘dienstverlening’ in de naoorlogse jaren wordt het een bedrijfstak waar ook een relatief groot deel van de vrouwen boven de 50 jaar werkzaam is. De huiselijke diensten maakten in het verleden voor oudere vrouwen een minder groot deel uit van hun arbeidsdeelname in deze bedrijfstak dan bij jongere vrouwen. In de naoorlogse jaren is onder de oudere vrouwen het aandeel van de huiselijke diensten minder teruggelopen dan onder de jongere vrouwen, maar zoals gezegd kan dat ook met een zekere mate van ‘verouderen in het harnas’ te maken hebben.

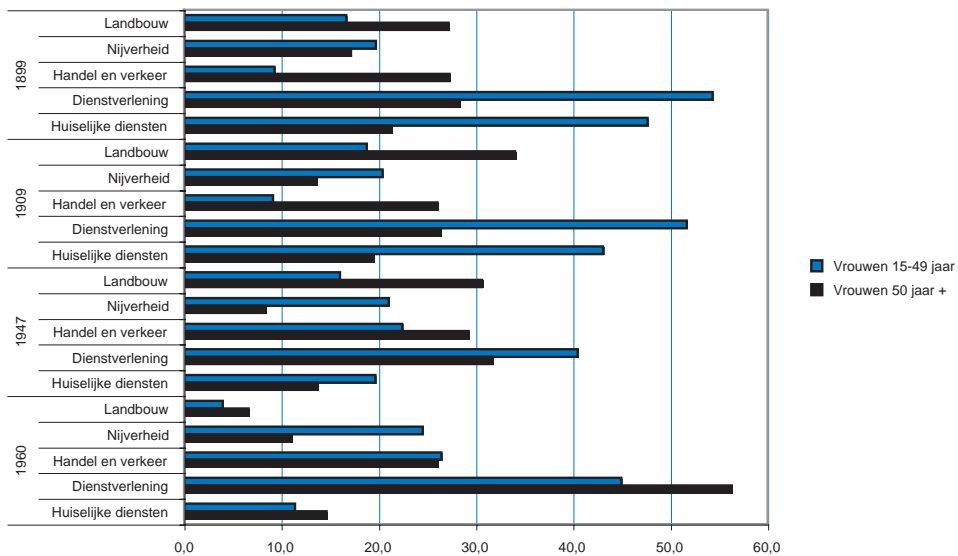
11 Zie Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw*, p. 198 e.v.

Grafiek 9. – Aandeel van huiselijke dienstverleners onder de werkenden in de dienstverlening naar leeftijdsklasse en geslacht.

Bron: CBS, *Volkstellingen*

Grafiek 10. – Werkenden naar geslacht en bedrijfsklasse.

Bron: CBS, *Volkstellingen*

Conclusie

De arbeidsdeelname van vrouwen van middelbare leeftijd is lange tijd zeer gering geweest. In de periode 1889-1970 schommelde de arbeidsdeelname van vrouwen van 50-64 jaar rond de 17 procent. Bedacht moet worden dat dit waarschijnlijk een onderschatting is vanwege de toen weinig positieve maatschappelijke opvattingen over betaalde arbeid door gehuwde vrouwen en de geringe aandacht in de statistische waarneming voor de specifieke bijdrage van meewerkende gezinsleden. Na 1970 zette een stijging in van de arbeidsdeelname van deze groep. Vooral in de negentiger jaren van de vorige eeuw nam het aandeel vrouwen van 50-64 jaar dat betaalde arbeid verrichtte sterk toe. In 2006 werkte 40 procent van de 50-64-jarige vrouwen in een baan van twaalf uur of meer per week.

De arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen van 50-64 jaar lag lange tijd aanzienlijk lager dan die van ongehuwde vrouwen. Vanaf 1960 stijgt de arbeidsdeelname van oudere gehuwde vrouwen. De ruimere mogelijkheden om als gehuwde vrouw te (blijven) werken, hebben hieraan bijgedragen.

Van oudsher zijn er relatief veel vrouwen van 50 jaar en ouder werkzaam in de landbouw. Vaak ging dit om meewerkende echtgenotes. De sterke groei van de 'dienstverlening' na de Tweede Wereldoorlog leidde er toe dat ook in deze bedrijfstak een relatief groot deel van de vrouwen van 50 jaar en ouder werkzaam was.

Literatuur

- Advokaat, W. en F. Linder, 'Active ageing: the senior labour force from work to retirement', in: E. Schulte Nordholt et al. (eds.), *The Dutch Virtual Census of 2001, Analysis and Methodology* (Voorburg/Heerlen, 2004), 73-98.
- Maarseveen, J. van, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', in: J.G.J.S. van Maarseveen (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw*, (Voorburg/Heerlen, 2002), 115-144.
- Horlings, E., 'Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807-1909', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*, (Amsterdam/Voorburg, 2001), 227-248.
- Oomens, C.A., en G.P. den Bakker, 'De beroepsbevolking in Nederland, 1849-1990', in: *Supplement Sociaal-economische maandstatistiek*, 2 (1994), (Voorburg/Heerlen, 1994).
- Portegijs, W., A. Boelens, L. Olsthoorn, *Emancipatiemonitor 2004*, (Den Haag, 2004).
- Pott-Buter, H.A., *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility. A seven-country comparison, 1850-1990*, (Amsterdam, 1983).
- Pott-Buter, H.A. en K. Tijdens (eds.), *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw*, (Amsterdam, 1998).
- Portegijs, W., B. Hermans en V. Lalta, *Emancipatiemonitor 2006*, (Den Haag, 2006).
- Schuurmans, F., *Regionale arbeidsmarkten, Monografieën Volkstelling 1971 no. 16* ('s Gravenhage, 1981).

Technische toelichting

De gegevens in dit artikel zijn voornamelijk gebaseerd op de volkstellingen, die de periode van 1849-2001 bestrijken. Voor de beschrijving van recentere ontwikkelingen vanaf 1992 is gebruik gemaakt van gegevens uit de Enquête Beroepsbevolking (EBB). De EBB is een steekproefonderzoek onder personen die in Nederland wonen, met uitzondering van personen in inrichtingen, instellingen en tehuizen (institutionele bevolking). Voor de EBB wordt elk jaar een steekproef getrokken van ongeveer één procent van de Nederlandse bevolking. In de EBB wordt informatie verzameld over de arbeidsmarktpositie van personen van vijftien jaar en ouder. Op basis daarvan wordt de omvang van de werkzame beroepsbevolking berekend. De werkzame beroepsbevolking bestaat uit personen die ten minste twaalf uur per week werken.

De netto arbeidsparticipatie is de werkzame beroepsbevolking in procenten van de bevolking (resp. van de desbetreffende bevolkingscategorie).

Ondernemers in Nederland.

De dynamiek in de ondernemerspopulatie in de twintigste eeuw

J.L.J.M. van Gerwen en F.M.M. de Goey

Sommige onderzoekers zoals biografen richten zich op individuele ondernemers, anderen leggen zich toe op ondernemers in het industrieel grootbedrijf, weer anderen richten zich specifiek op ondernemers in het Midden- en Kleinbedrijf (MKB). Hierdoor is het bestaande beeld van de Nederlandse ondernemers in de twintigste eeuw sterk gefragmenteerd. Het doel van deze bijdrage is om op basis van statistische gegevens vast te stellen welke veranderingen er gedurende de twintigste eeuw zijn opgetreden in de omvang en samenstelling van de Nederlandse ondernemerspopulatie en welke verklaringen daarvoor kunnen worden gegeven. Meer specifiek gaat het om het totale aantal ondernemers in het bedrijfsleven en de samenstelling van de ondernemerspopulatie, uitgesplitst naar onder andere geslacht en herkomst.

Inleiding

Het beeld van ondernemers in Nederland in de twintigste eeuw is lacuneus en daarom ook impressionistisch. Zo zijn er in de afgelopen jaren weliswaar veel biografieën over ondernemers verschenen, maar deze hebben overwegend betrekking op grote en succesvolle industriële ondernemers. Een greep uit de vanaf het jaar 2000 verschenen biografieën: Anton Jurgens, Frits Fentener van Vlissingen, Cornelis Verolme, Johan Willem Beyen, Anton Philips, Daniel Georg van Beuningen, Bernard van Leer en Hans Kraaijeveld van Hemert.¹ Het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM), heeft zich in het verleden sterk geprofileerd met een groot aantal onderzoeksrapporten over ondernemers in het Midden- en Kleinbedrijf (MKB).² De laatste twee decennia is er bovendien een toenemende belangstelling voor: startende ondernemers, vrouwelijke ondernemers³,

1 Van der Zwan, *Hij overwon...F.H. Fentener van Vlissingen 1882-1962* (2006); Van der Ven, *Anton Jurgens Hzn 1867-1945* (2006); Dekker, *Cornelis Verolme* (2005); Weenink, *Bankier van de wereld... Johan Willem Beyen 1897-1976* (2005); Metze, *Ze zullen weten... Anton Philips 1874-1951* (2004); Van Wijnen, *D.G. van Beuningen (1877-1955)*, (2004); Micheels, *De vatenman: Bernard van Leer (1883-1958)*, (2002); Terlingen, *Het slijk der aarde: Hans Kraaijeveld van Hemert* (2000).

2 Het EIM werd in 1930 opgericht om onderzoek te doen naar specifiek het MKB. Het EIM is thans een werkmaatschappij van Panteia (www.panteia.nl).

3 Stijger en Verheul, 'Vrouwelijk ondernemerschap' (2003), 185; Emancipatieraad, *Vrouwen zelfstandig. Perspectieven op ondernemerschap* (1986), 25; EIM, *Vrouwelijk ondernemerschap in Nederland 1994-1997* (1999); Aalten, *Zakenvrouwen* (1991); Berend en Boelmans-Kleinjan, *Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland* (1979); Pott-Buter en Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (1998); Tijdens, 'Women in Business and Management. The Netherlands' (1993).

ondernemers van snelgroeiende ondernemingen (zogenoeten ‘gazellen’) en migrantenondernemers.⁴ Een samenhangend beeld van de gehele ondernemerspopulatie in Nederland en de ontwikkeling daarvan in de twintigste eeuw ontbreekt.⁵

Het doel van deze bijdrage is om op basis van beschikbare statistische gegevens een antwoord te geven op de volgende twee vragen: 1) welke veranderingen zijn er gedurende de twintigste eeuw opgetreden in de omvang en samenstelling van de Nederlandse ondernemerspopulatie en 2) hoe kunnen deze veranderingen worden verklaard? Meer specifiek gaat het om het totale aantal ondernemers in het bedrijfsleven (tenzij anders vermeld, inclusief de primaire sector)⁶ en de samenstelling van de ondernemerspopulatie, uitgesplitst naar onder andere geslacht en herkomst. Een belangrijke bron voor statistisch onderzoek naar ondernemers vormen de gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het CBS verzamelt al meer dan honderd jaar een duizelingwekkend groot aantal gegevens over tal van onderwerpen. In dit onderzoek gaat het – tenzij anders vermeld – specifiek om de Volks- c.q. Beroepstellingen van 1899 tot en met 1971, de Arbeidskrachtentellingen (1973, 1975, 1977, 1979, 1981, 1983, 1985) en de Enquête-Beroepsbevolking (vanaf 1987).⁷ Het is zinvol om te bekijken wat de bruikbaarheid is van CBS-gegevens bij een onderzoek naar de ondernemerspopulatie in Nederland.

Deze bijdrage is als volgt opgebouwd. In paragraaf twee presenteren we onze definitie van het begrip ‘ondernemer’. Wat precies met een ‘ondernemer’ wordt bedoeld is namelijk geen uitgemaakte zaak. Voor het vervolg van deze bijdrage is het belangrijk om aan het begin helderheid te verschaffen over onze definitie, omdat dit gevolgen heeft voor onze tellingen. In de derde paragraaf zal de algemene context worden geschetst door aandacht te besteden aan de economische structuurverandering en de ontwikkeling van het aantal ondernemingen in Nederland gedurende de twintigste eeuw. Vervolgens wordt in paragraaf vier de kwantitatieve ontwikkeling van de ondernemerspopulatie in Nederland behandeld. Dit wordt voorzien van bronnenkritisch commentaar om de betrouwbaarheid en bruikbaarheid van de CBS-cijfers vast te stellen. Hierna zal in paragraaf vijf de vraag aan de orde komen welk inzicht dit statistische materiaal over de omvang en samenstelling van de ondernemerspopulatie oplevert. Geven de cijfers de veranderingen in de ondernemerspopulatie naar onze mening goed weer? Zijn er andere (statistische) bronnen die het beeld kunnen aanvullen c.q. corrigeren? Zo ja, welke? In de conclusie zullen de bevindingen worden samengevat.

4 Rath en Kloosterman (eds.), *Rijp en groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland* (1998); Van Eijl en Lucassen, ‘Tellen en geteld worden. Vreemdelingen in de Nederlandse volks- en beroepstellingen (1899-1971)’.

5 Van Stel en Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen* (2004), 7.

6 Onderzoeksinstituten zoals het EIM en organisaties zoals het ministerie van Economische Zaken, beperken zich in hun rapporten tot de particuliere sector: nijverheid, handel en diensten.

7 Van Maarseveen, ‘Beroepstellingen 1849-1971/2000’, 116 en 127-130.

Ondernemer: een definitie

De meest uiteenlopende disciplines doen onderzoek naar ondernemers, zoals economen, sociologen, antropologen, psychologen, politicologen en bedrijfskundigen. Ook tal van organisaties, zoals ministeries en particuliere onderzoeksinstellingen, doen geregeld onderzoek naar ondernemers. Zij hebben allemaal verschillende motieven om het fenomeen ondernemer te benaderen. Dat is ook mede de reden waarom er een grote diversiteit aan definities van ondernemers bestaat.⁸ Hoewel dit lastig is voor onderzoekers, is het geen onoverkomelijk probleem. Belangrijk is wel dat in een onderzoek als dit het begrip ondernemer expliciet wordt gemaakt. De eerste stap is dan ook het definiëren van het begrip ondernemer. Vanwege ons doel – het vaststellen van de totale omvang en samenstelling evenals de ontwikkeling van de ondernemerspopulatie in Nederland gedurende de twintigste eeuw – is bewust gekozen voor een functionele en neutrale definitie. Vanwege het historische perspectief is het essentieel dat de gekozen definitie ook operationeel kan worden gemaakt.⁹ Op grond van deze overwegingen is gekozen voor de volgende definitie: de persoon die – als (mede-)eigenaar of als aangestelde directeur – de dagelijkse leiding heeft over een in hoofdzaak met private middelen gefinancierde onderneming en verantwoordelijkheid draagt voor het strategische beleid van die onderneming.¹⁰

8 Low and MacMillan, 'Entrepreneurship: Past research and future challenges', 148; Baumol, 'Entrepreneurship in economic theory', 64; Gartner, 'Is There An Elephant in Entrepreneurship?', 27-40; Kent, Sexton and Vesper, *Encyclopedia of Entrepreneurship* (1982) en Sexton and Smilor (eds.) *The art and science of entrepreneurship* (1985). Een grote verzameling 'klassieke' artikelen over ondernemers en ondernemerschap staat in Livesay, *Entrepreneurship and the growth of firms* (1995) (meerdere delen). Zie ook: Hébert and Link (eds.), *The Entrepreneur. Mainstream Views and Radical Critiques* (1988). Belangrijk is: Swedberg, *Entrepreneurship. The social science view* (2000). Voorts Stewart, 'A prospectus on the Anthropology of Entrepreneurship'. Een beknopt overzicht geven Van Dijk en Thurik, *Entrepreneurship: visies en benaderingen* (1995).

9 Om die reden is bijvoorbeeld ook geen uur- of dagcriterium in onze definitie gehanteerd.

10 Ter toelichting: (1) Een ondernemer is altijd een persoon. Deze persoon kan volledig eigenaar of mede-eigenaar zijn. Ook kan de ondernemer een directeur-manager zijn, die geen (mede)eigenaar is maar een loon ontvangt. Wij onderscheiden zodoende twee categorieën ondernemers in ons onderzoek: (mede)eigenaar-directeur en de manager-directeur. (2) De ondernemer is belast met de dagelijkse leiding van een onderneming. Hij of zij heeft binnen een organisatie niemand boven zich, met mogelijke uitzondering van een toezicht houdend orgaan, zoals een raad van commissarissen. Indien er een president-directeur aanwezig is in de onderneming, dan beschouwen wij deze als de ondernemer. Bij gelijkwaardigheid van de directeuren, zoals bij familiebedrijven soms het geval was/is, kunnen er meerdere ondernemers tegelijkertijd binnen een bedrijf actief zijn. (3) Onder 'onderneming' wordt verstaan: een op winst gerichte organisatie, die producten en/of diensten voor een markt voortbrengt. (4) De eerste strategische beslissing is de oprichting van het bedrijf zelf. Vervolgens gaat het om het waarborgen van de continuïteit en het bereiken van andere door de ondernemer geformuleerde doelen. Deze doelen verschillen per ondernemer, al naar gelang de fase waarin de onderneming verkeert, per periode, enzovoort.

Daarbij maken we een onderscheid naar geslacht (mannen en vrouwen), herkomst (migranten en autochtonen) en de positie in het bedrijf. Wat betreft dit laatste punt maken we een onderscheid tussen: eigenaar-directeuren en manager-directeuren. Organisaties zoals het EIM, het ministerie van Economische Zaken en MKB-Nederland, beschouwen als ondernemers uitsluitend zij die voor eigen rekening en risico werken: veelal genoemd de zelfstandigen. In deze benadering blijft de groep ondernemers die juist in de twintigste eeuw opkwam als gevolg van het ontstaan van grote naamloze vennootschappen, de professionele directeur of de ondernemer in loondienst, buiten beschouwing. Omdat we een totaalbeeld willen geven van de ondernemerspopulatie, onderzoeken we zowel de eigenaar-directeuren (de zelfstandigen) als de manager-directeuren (directeuren in loondienst). Gegevens over eigenaar-directeuren en manager-directeuren kunnen ons tevens inzicht bieden in het fenomeen van de *Managerial Revolution* in Nederland.¹¹ Onze definitie omvat zodoende de hele groep ondernemers: zowel de bakker op de hoek als de voorzitter van de raad van bestuur van een multinational.

De context

Veel factoren hebben invloed op de ontwikkeling van de ondernemerspopulatie.¹² In deze studie ligt de nadruk op de samenstelling van de ondernemerspopulatie in samenhang met een aantal economische en demografische grootheden: de omvang van de (beroeps)bevolking, de economische structuur en de bedrijfs-groottestructuur. Het betreft onzes inziens relevante statistische indicatoren die in onderlinge samenhang verklaringen kunnen bieden.

Wanneer op basis van statistische gegevens over de verdeling van de beroepsbevolking gekeken wordt naar de economische structuurveranderingen die in Nederland hebben plaatsgevonden (zie Tabel 1), dan kunnen de volgende conclusies worden getrokken.¹³ De landbouw, begin negentiende eeuw nog veruit de grootste werkverschaffer, liet een aanhoudende daling zien, terwijl de nijverheid een aanhoudende groei vertoonde met versnellingen tussen 1909-1920 en tussen 1930 en 1960. Daarna daalde de werkgelegenheid in de nijverheid. De handel- en dienstensector vertoonden vanaf het begin van de negentiende eeuw een onophoudelijke groei, met vooral vanaf 1960 een opmerkelijke versnelling.

11 De ontwikkeling van het aantal manager-directeuren is overigens maar een van de aspecten van het fenomeen *Managerial Revolution*. Zie Van Gerwen, De Goey en Van Driel, 'De Managerial Revolution in de VS en Nederland in de twintigste eeuw' (2005).

12 Zie Wennekers, *Entrepreneurship at Country Level* (2006). Zie ook Verheul et al. *An eclectic theory of entrepreneurship* (2002).

13 Wij zijn ons ervan bewust dat ook het begrip 'beroepsbevolking' niet eenduidig is en dat dit begrip gedurende de twintigste eeuw herhaaldelijk is aangepast door het CBS. Zie Van Maarseveen, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', 119-123.

Tabel 1. – De beroepsbevolking naar economische sector, 1899-1998 (%).

Jaar	Landbouw	Nijverheid	Handel en Diensten	Divers	Totaal
1899	34	32	31	3	100
1909	30	33	33	3	99
1920	24	38	37	2	101
1930	20	40	39	2	101
1947					
1960	12	45	41	4	102
1971					
1981	5	33	57	5	100
1990	4	28	63	6	101
1998	4	24	72	0	100

Bronnen: CBS, *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen 1800-1999* (Voorburg/Heerlen 2001) 21. Voor 1981: CBS, *Vijfennegentig jaar statistiek in tijdreeksen 1899-1994* (Den Haag 1994) 44-45.

Het is aannemelijk om een verband te veronderstellen tussen de economische structuur, het aantal ondernemingen, de gemiddelde bedrijfsgrootte en het aantal ondernemers.¹⁴ Vandaar dat het zinvol is om te kijken naar de ontwikkeling van het aantal ondernemingen en de bedrijfsgroottestructuur.¹⁵ Vanwege de verschillende bronnen en de afwijkende definities zijn de gegevens over aantallen bedrijven en de bedrijfsgroottestructuur in twee tabellen weergegeven. De eerste tabel (zie Tabel 2a) is gebaseerd op de uitkomsten van de vanaf 1930 tot en met 1978

14 De ondernemers/ondernemingen ratio is een lastige ratio. Omdat één ondernemer leiding kan geven aan meerdere ondernemingen en/of de leiding van een onderneming uit meerdere ondernemers kan bestaan, kan het aantal ondernemingen niet zonder meer gelijk gesteld worden aan het aantal ondernemers of omgekeerd. Bovendien kan de leiding van een MKB-onderneming en/of een familieonderneming in handen zijn van meerdere compagnons of firmanten. Bij grote ondernemingen is het vraag of alleen de voorzitter van de raad van bestuur als ondernemer wordt geteld of alle leden. In de al eerder genoemde studie van Van Stel en Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen* (2004) wordt specifiek aandacht besteed aan een vergelijking tussen de aantallen ondernemers en onderneming vanaf de jaren tachtig.

15 De eerste bedrijfstelling in Nederland heeft pas in 1930 plaatsgevonden. Zie Jacques van Gerwen, 'A Statistical Latecomer: Dutch Industry in Figures' nog te verschijnen; alsook Atsma, 'Bedrijfstellingen 1930-1978'. Met behulp van de Ongevallenstatistiek (*Ongevallenstatistiek betreffende het kalenderjaar 1903 enz.*) is het mogelijk om de dynamiek in het Nederlandse bedrijfsleven vanaf 1903 te volgen. Hierbij moet wel worden aangetekend dat de cijfers in de Ongevallenstatistiek alleen betrekking hebben op ondernemingen met personeel in loondienst. Hierdoor blijft een groot deel van het MKB, namelijk de ondernemingen zonder personeel, buiten beschouwing.

gehouden bedrijfstellingen.¹⁶ Deze tellingen hebben betrekking op het gehele Nederlandse bedrijfsleven, *exclusief* de primaire sector en vormen de basis voor onze analyse over de bedrijfsgroottestructuur. Hierbij dient evenwel te worden opgemerkt dat naast de algemene bedrijfstellingen gehouden in 1930, 1950, 1963 en 1978 voor specifieke onderdelen van het bedrijfsleven meer gedetailleerde statistische gegevens zijn verzameld. Wat betreft het middelgroot- en grootbedrijf gaat het daarbij om productiestatistieken (vanaf 1917) en de industriestatistieken (vanaf 1940) uitgevoerd door het CBS en wat betreft het MKB om onder meer de Middenstandsnota's van 1954 en 1959 en structurenquêtes in de jaren zestig uitgevoerd door het Economisch Instituut voor het MKB (EIM).¹⁷

Op grond van de cijfers gebaseerd op de algemene bedrijfstellingen kan worden vastgesteld dat het aantal ondernemingen in Nederland in 1930 en 1950 een vrijwel gelijk niveau had. Vervolgens is het aantal ondernemingen in 1963 gedaald

16 W. Kloek, 'De ontwikkeling van de gegevensverzameling bij bedrijven'; Atsma, 'Structuur van het bedrijfsleven. Bedrijfstellingen 1930-1978' en J. Atsma, 'Bedrijfstellingen 1930-1978'. In zijn bijdragen over de geschiedenis van de bedrijfstellingen in Nederland besteedt Atsma uitvoerig aandacht aan onder meer de interpretatie van het begrip bedrijf bij de opeenvolgende tellingen en de discussies over de geheimhouding van individuele gegevens.

17 De Wet van 1 december 1917 'tot het verkrijgen van een juiste statistiek van voortbrenging en verbruik' gaf het CBS de bevoegdheid om alle benodigde informatie in te winnen. De wet had een verplichtend karakter voor geënuquêteerde ondernemingen. Na de Eerste Wereldoorlog werd de Statistiek van Voortbrenging en Verbruik verder uitgebouwd. Vanaf 1921 gaf deze statistiek jaarlijks voor enkele tientallen industrieën gedetailleerde informatie over de productie, het verbruik, de toegevoegde waarde en de arbeidsinzet, verzameld door middel van directe bedrijfsenquêtes van het CBS. Een beperking van deze statistiek was evenwel dat de informatie slechts *een deel* van de totale nijverheid omvatte. Niet alle bedrijfsklassen werden geënuquêteerd en zij had alleen betrekking op de middelgrote en grote ondernemingen. Opname van ondernemingen binnen de geselecteerde industrieklassen in de jaarlijkse tellingen was veelal gebaseerd op het aantal werkenden, maar soms ook op de omvang van de productie (zie: De Jong, *De Nederlandse industrie 1913-1965*, 14-20, 339-365). Tijdens de oorlogsjaren gaf de Duitse bezetter het CBS de opdracht een industrie-enquête uit te voeren. Maandelijks werden bij industriële ondernemingen met >10 werkzame personen de personeelsbezetting en omzet (uitgesplitst naar opdrachtgever) waargenomen. Deze statistieken geven inzicht in de omvang van de omzet ten behoeve van Duitse opdrachtgevers. De enquête is na de oorlog in gewijzigde vorm voortgezet (zie Kloek, 'De ontwikkeling van de gegevensverzameling bij bedrijven', 34-36).

In de jaren vijftig, respectievelijk in 1954 en 1959, zijn een tweetal Middenstandsnota's verschenen die een grote hoeveelheid kwantitatieve en kwalitatieve data over de ontwikkeling van het MKB bevatten: de *Middenstandsnota 1954* en *Middenstandsnota 1959*. Andere onderzoeken die specifiek de economische en sociale structuur van het MKB tot onderwerp hebben zijn: EIM, *Sociaal-economische gegevens over het Midden- en Kleinbedrijf* (1954-1956), EIM, *Enkele ontwikkelingslijnen in Detailhandel en Ambacht 1953-1958* (1959) en EIM, *Tweede Sociaal-Economische Structurenquête. Gegevens over de economische structuur van het midden- en kleinbedrijf in de detailhandel en ambacht in 1962* (1967-1969). De statistische data van laatstgenoemde onderzoeken zijn gebaseerd op steekproeven van elk circa 6.000 ondernemingen.

en vervolgens weer enigszins toegenomen (zie tabel 2a). Uit dezelfde tabel blijkt dat het aandeel grootbedrijven (met 50 of meer werkzame personen) vanaf 1930 tot 1978 een aanhoudende groei vertoonde.

Tabel 2a. – Aantal ondernemingen ($\times 1.000$) naar bedrijfsgrootte (in aantal werknemers), 1930-1978.

Jaar	Totaal aantal ondernemingen	Aantal ondernemingen met 1-50 werkzame personen	Aantal ondernemingen met 50+ werkzame personen	Aandeel ondernemingen met 50+ werkzame personen
1930	384	381	2,9	0,8%
1950 ^a	385	380	4,9	1,3%
1950 ^b	378	373	4,9	1,3%
1963	334	327	7,4	2,2%
1978	339	331	7,8	2,3%

Bronnen: Bedrijfstellingen 1930, 1950, 1963 en 1978 (*exclusief de primaire sector*). Voor 1950 zijn er twee cijfers beschikbaar: het eerste cijfer (a) heeft betrekking op de oorspronkelijke telling van 1950, het tweede cijfer (b) is compatibel gemaakt met de cijfers van de telling van 1960.

Duidelijk is dat het Nederlandse bedrijfsleven wordt gedomineerd door het MKB (voor deze jaren gedefinieerd als ondernemingen met 1 tot 50 werkzame personen).¹⁸

Tot 1978 bedroeg het aandeel MKB-ondernemingen in het totale aantal ondernemingen ruim 97 procent. Op basis van het aantal werkzame personen is het relatieve belang van het MKB tussen 1930 en 1960 gedaald en vervolgens weer toegenomen (zie tabel 2b).

Uit het aantal werkzame personen naar ondernemingsgrootte en het gemiddelde aantal werknemers per onderneming, blijkt de telling van 1963 een keerpunt te markeren (zie tabel 2c). Tot 1963 was er sprake van een schaalvergroting van het bedrijfsleven. Deze schaalvergroting was echter niet evenwichtig over alle grootte-categorieën gespreid. Het grootbedrijf liet al vanaf 1930 een aanhoudende daling zien (zie tabel 2c). Na 1963 was er sprake van een algemene schaalverkleining van het bedrijfsleven.

¹⁸ Bij de bedrijfstellingen wordt met werkzame personen bedoeld: "alle personen die op het tijdstip der telling in de getelde ondernemingen werkzaam waren, hetzij als hoofd of als meewerkend gezinslid, hetzij als ondergeschikte in loondienst (zie: 2^e Algemene bedrijfstelling 16 Oktober 1950. Deel 1, 11).

Tabel 2b. – Werkzame personen naar bedrijfsgrootte ($\times 1.000$), 1930-1978.

Jaar	Totaal	1-50 werkzame personen	50+ werkzame personen	Aandeel 1-50 werkzame personen
1930	1.787	1.031	755	57,7%
1950 ^a	2.512	1.311	1.201	52,2%
1950 ^b	2.489	1.291	1.198	51,9%
1963	3.162	1.423	1.739	45,0%
1978	3.099	1.482	1.617	47,8%

Bronnen: zie Tabel 2a (*exclusief de primaire sector*). Omdat de bedrijfstellingen betrekking hebben op het bedrijfsleven exclusief de primaire sector, zal het duidelijk zijn dat het aantal werkzame personen ook alleen betrekking heeft op het gehele bedrijfsleven exclusief de primaire sector.

Tabel 2c. – Gemiddelde omvang ondernemingen naar aantal werkzame personen 1930-1978.

Jaar	Totaal gemiddelde	1-5	6-49	1-50	50+
1930	4,7	1,8	12,7	2,7	259,4
1950 ^a	6,5	2	13,2	3,5	244,2
1950 ^b	6,6	2,1	13,2	3,5	244,4
1963	9,5	2,2	13,7	4,4	235,1
1978	9,2	1,8	12,2	4,5	207,1

Bronnen: zie Tabel 2a (*exclusief de primaire sector*).

Weliswaar vond een toename plaats van het aantal grote ondernemingen (zie Tabel 2a), maar het gemiddelde aantal werkzame personen per onderneming daalde (zie Tabel 2c). Een (deel)verklaring hiervoor is de verplaatsing van werkgelegenheid naar het buitenland door Nederlandse multinationals. Bij Philips bijvoorbeeld, daalde het Nederlandse aandeel in de werkgelegenheid van ruim tweederde in 1929 tot een kwart in 1973 en 21 procent in 1985.¹⁹ Het Nederlandse aandeel in de totale werkgelegenheid van andere grote multinationals, zoals Shell en Unilever, was eveneens betrekkelijk laag.²⁰ Daarnaast hebben massaontslagen

¹⁹ De Smidt en Wever, *De Nederlandse industrie. Positie, spreiding en structuur*, 166.

²⁰ *Ibidem*, 160-161. De tien grootste industriële ondernemingen (gemeten in werkgelegenheid) gedurende een groot deel van de naoorlogse periode waren Philips, DSM, AKZO, Shell, VMF Stork, Hoogovens, Unilever, Fokker, RSV en DAF/Volvo. Philips was veruit de grootste

in de jaren zestig en zeventig in onder meer de arbeidsintensieve mijnbouw, scheepsbouw en textiel een neerwaarts effect gehad op de gemiddelde personeelsomvang van grote ondernemingen. Dat geldt eveneens voor het opsplitsen van ondernemingen en het uitbesteden (zoals schoonmaak en catering) van bedrijfsactiviteiten.

Vanaf de jaren tachtig nam het aantal ondernemingen spectaculair toe (zie Tabel 3). Hoewel de cijferreeksen van het CBS en het EIM, zowel qua niveau als ontwikkeling van elkaar verschillen, is de algemene trend duidelijk.²¹

Tabel 3. – Aantal ondernemingen (× 1.000), 1987-2000.

Jaar	CBS	EIM
1987		420
1988		436
1989		453
1990		472
1991		491
1992		513
1993	477	536
1994	492	560
1995	493	583
1996	515	611
1997	533	638
1998	563	665
1999	577	692
2000	589	721

Bron: Van Stel en Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen. Een bronnenonderzoek*, 20 (exclusief de primaire sector).

Hoe vertaalden de economische structuurveranderingen zich in de samenstelling van het Nederlandse bedrijfsleven (zie Tabel 4)?

particuliere werkgever in Nederland gevolgd door Hoogovens (zie Atzema en Wever, *De Nederlandse industrie. Ontwikkeling, spreiding en uitdaging*, 162.

²¹ Van Stel en Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen*, 10, 19-20. Het CBS legt in haar definitie van onderneming sterk de nadruk op de bedrijfseenheid, de feitelijke transactor in het economisch proces. De jaarlijkse EIM-publicatie 'Bedrijvendynamiek en werkgelegenheid' maakt gebruik van gegevens van de Vereniging van Kamers van Koophandel (VVK). Voor een afweging van de voor- en nadelen zie Stel en Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen*, 20-21.

Tabel 4. – Beroepsbevolking, aantal ondernemingen en werkzame personen naar economische sector, 1930-1998 (%).

Jaar	Beroepsbevolking op basis van beroepstellingen (zie Tabel 6)		Aantal ondernemingen op basis van bedrijfstellingen		Werkzame personen op basis van bedrijfstellingen	
	Nijverheid	Diensten	Nijverheid	Diensten	Nijverheid	Diensten
1930	40	39	40,8	59,2	58,3	41,7
1950 ^a			43,2	56,8	66,2	33,8
1950 ^b			38,6	61,4	64	36
1960	45	41				
1963			35,8	64,2	62,7	37,3
1978			23,3	76,7	50,2	49,8
1981	33	57				
1990	28	63				
1998	24	72				

Bronnen: Beroepstellingen en bedrijfstellingen (*exclusief de primaire sector*). De verschillen tussen beroepsbevolking op basis van beroepstellingen en werkzame personen op basis van bedrijfstellingen hebben te maken met het feit dat de werkzame personen in laatstgenoemde tellingen zijn toegerekend aan de hoofdactiviteit van een onderneming. Daarnaast zijn er nog andere factoren die verschillen kunnen verklaren. De bedrijfstelling telt de ondernemingen en haar samenstellende delen. De beroepstelling telt alleen personen. Beide tellingen maken gebruik van verschillende classificaties. De beroepstelling zijn inclusief werklozen, de bedrijfstelling exclusief (*Bedrijfstelling 31 december 1930. Deel III. Inleiding* (’s-Gravenhage 1936/1937) 37.

Het is niet erg verwonderlijk dat alle indicatoren een gelijke trend laten zien, namelijk een per saldo dalend aandeel van de nijverheid ten gunste van de handel- en dienstensector. Op basis van het aandeel ondernemingen per sector was deze trend het meest geprononceerd (zie Tabel 4). Het relatieve belang van de nijverheid komt in een ander perspectief te staan wanneer de beroepsbevolking of het aantal werkzame personen als uitgangspunt wordt genomen. De ontwikkeling op basis van deze indicatoren verliep geleidelijker. Bovendien was in deze cijfers ook de (tijdelijke) naoorlogse industrialisatie zichtbaar.

De cijfers in Tabel 5 laten eveneens zien dat het gemiddelde aantal werkzame personen per onderneming per economische sector, substantiële verschillen vertoonde. Dit aantal was in de handel- en dienstensector beduidend kleiner dan in de nijverheid.

Tabel 5. – Gemiddeld aantal werkzame personen per onderneming en per sector in 1930-1978.

Jaar	Gemiddeld aantal werkzame personen	
	Nijverheid	Handel en Diensten
1930	6,6	3,3
1950 ^a	10,0	3,9
1950 ^b	10,9	3,9
1963	16,6	5,5
1978	16,0	3,0

Bronnen: zie Tabel 2a (*exclusief de primaire sector*).

Het beeld van ondernemers volgens CBS-bronnen

CBS-gegevens over ondernemers: toelichting

Welk beeld van de ontwikkeling van de ondernemerspopulatie in Nederland kan op basis van de CBS-gegevens worden geconstrueerd? Alvorens de cijfers te presenteren, dient een aantal kanttekeningen te worden geplaatst bij de door ons gebruikte bronnen: de Volks- c.q. Beroepstellingen (1899-1971), de Arbeidskrachtentellingen (1973-1985) en de Enquête-Beroepsbevolking (vanaf 1987) en bij de CBS-definitie van ondernemers.

Hoe definieert het CBS het begrip ondernemer? Het begrip ‘ondernemer’ treft men in de Beroepstellingen van 1899 tot en met 1971 en de daaropvolgende andere tellingen als zodanig niet aan. Wel hanteert het CBS de begrippen ‘bedrijfs- hoofd’ en ‘zelfstandige’. De CBS-beroepstellingen van 1899 tot en met 1960 maken een onderscheid naar vier zogeheten ‘beroepsposities’:

- A: bedrijfshoofd: hoofd van eene zaak, van eene inrichting, van een bedrijf of onderneming *voor eigen rekening*
- B: bedrijfshoofd: hoofd van eene zaak, van eene inrichting, van een bedrijf of onderneming als *bestuurder voor rekening van een ander*
- C: personen belast met eenige directie, opzicht of controle, of behorende tot directie, bureau-, of kantoorpersoneel (opzichter, controleur, chef of onderchef, meesterknecht, ploegbaas, enz.)
- D: personen in dienstbetrekking en behorende tot de gewone werklieden (hand- werklieden, veldarbeiders, fabrieksarbeiders, scheepsgezellen, matrozen, loop- bedienden, boden, bestellers enz.)²²

22 *Uitkomsten der beroepstelling... 1889. Inleiding*, 12. De cursiveringen zijn van de auteurs van deze bijdrage.

Bij de tellingen van 1899 tot en met 1930 zijn de beroepsposities alleen toegepast op personen die werkzaam waren in bedrijven in de landbouw, visserij en jacht, nijverheid, handel, verkeer, krediet-, bank- en verzekeringswezen.²³ Tot 1947 kregen personen werkzaam in de overige bedrijfsklassen ('vrije en daarmee overeenkomende beroepen', 'onderwijs', huiselijke diensten, losse werklieden en godsdienst) geen beroepspositie toebedeeld.²⁴ Vanaf de telling van 1947 kreeg de gehele beroepsbevolking een beroepspositie. Hoewel in principe is vastgehouden aan de indeling in bedrijfshoofden voor eigen rekening, respectievelijk voor rekening van anderen, bedrijfsleiders en ondergeschikten, is in vergelijking met de voorgaande tellingen die van 1947 specifiek. Van de bedrijfshoofden voor eigen rekening zijn, voor zover zij werkzaam waren in de nijverheid, degenen die zonder personeel en/of eigen kinderen werkten, afzonderlijk gehouden. Deze groep ondernemers kreeg de aanduiding 'kleine zelfstandigen' in de nijverheid.²⁵ Het doel van deze aanpassing was een beeld te krijgen van de eenmansbedrijven in de nijverheid, waarvan het bedrijfshoofd uitsluitend door zijn echtgenote of compagnon werd bijgestaan. Verder zijn onder de vrouwelijke bedrijfshoofden niet meer begrepen de in het bedrijf van het gezinshoofd medewerkende echtgenoten. Deze zijn als afzonderlijke groep opgenomen.²⁶

Bij de Beroepstelling van 1960 kwam, in aansluiting op de internationale aanbevelingen, bij de classificatie de nadruk te liggen op de 'aard van de verrichte werkzaamheden'. De indeling in 1960 naar beroepspositie is vergelijkbaar met die van 1947. Bij de indeling van de beroepsbevolking naar de positie in het bedrijf is bij de telling van 1960 de volgende indeling gehanteerd met betrekking tot de bedrijfshoofden:

23 Vergelijkbare indelingen zijn gehanteerd bij de tellingen van 1909, 1920 en 1930. Bij de tellingen van 1920 en 1930 is daarnaast nog een onderscheid aangebracht tussen:

- a. Personen tot het eigenlijke bedrijf behorend (d.w.z. personeel, dat krachtens de aard van het uitgeoefende beroep typisch thuishoort in het bedrijf, waarin het werkzaam is), waarvan
 - Bedrijfshoofden voor eigen rekening
 - Bedrijfshoofden voor rekening van een ander
 - Bedrijfsleiders, meesterknechts e.d.
 - Gewoon personeel
- b. Personen, niet behorende tot het eigenlijke bedrijf.

Met de laatstgenoemden zijn de in het bedrijf werkzame personen bedoeld die 'niet rechtstreeks aan het product' meewerkten. Deze categorie omvatte administratief personeel, technisch personeel, magazijnpersoneel, machinisten, stokers, voerlieden, chauffeurs, schippers, geschoold personeel (onderhoudspersoneel enz.) en ongeschoold personeel (onderhoudspersoneel enz.).

24 Harmsen en Winkels, 'Geteld en geclassificeerd. Coördinatie van persoons- en huishoudenskenmerken', 202.

25 *12^e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947*. Serie A, Deel 2, 13-14

26 *Ibidem*.

- 1) bedrijfshoofden: omvat alle personen die voor eigen rekening een *bedrijf* uitoefenen (inclusief pachters, medefirmanten of compagnons, behorende vennoten, deelgenoten in de maatschap e.d.) en voorts hen die voor eigen rekening een *beroep* uitoefenen onder wie beoefenaren van wetenschappelijke vrije beroepen (artsen, advocaten e.d.) en voor eigen rekening werkende verpleegsters, pedicures e.d.;
- 2) medewerkende echtgenoten en kinderen: de echtgenoten, in het gezin levende ongehuwde kinderen van het bedrijfshoofd die 15 of meer uren per week meewerkten en 'in enkele gevallen' gehuwde kinderen en
- 3) directeuren van NV's, coöperaties e.d. actief in de particuliere sector.²⁷

De Beroepstelling van 1971 onderscheidde voor de gehele beroepsbevolking drie categorieën: zelfstandigen, personen in loondienst en meewerkende gezinsleden.²⁸ De categorie 'zelfstandigen' omvatte alle personen die als eigenaar, mede-eigenaar, firmant, pachter, zetbaas of dergelijke voor eigen rekening een bedrijf voerden of een beroep uitoefenden. Als meewerkende gezinsleden zijn beschouwd de echtgenotes en de nog thuiswonende ongehuwde kinderen van het bedrijfshoofd of van de vrije beroepsbeoefenaar voor zover deze ten minste 15 uur per week – al dan niet tegen betaling – in het bedrijf meewerkten. Tot de categorie 'personen in loondienst' behoorden alle personen die tegen loon, salaris of een andere vorm van geldelijke beloning werkzaamheden ten behoeve van anderen verrichten. Uit de toelichting kan worden afgeleid dat manager-directeuren (zoals directeuren en bedrijfsleiders van horecabedrijven) zijn ingedeeld bij de grote groep 'employees' (werknemers). Volgens de telling van 1971 zijn de categorieën die zijn onderscheiden 'in principe vergelijkbaar' met de in 1960 gehanteerde indeling.

Na de beroepstelling van 1971, zijn vanaf 1973 beroepsgegevens verkregen via steekproefonderzoeken: de Arbeidskrachtentellingen (1973-1985) en de Enquête-Beroepsbevolking (vanaf 1987). De tellingen vanaf 1973 hebben betrekking op 2,5 tot 5 procent van de totale beroepsbevolking. De betrouwbaarheid van de uitkomsten laat – door de wijze van tellen (steekproef), door een sterk toegenomen non-response en door de wijze van classificatie – te wensen over.²⁹ Het CBS signaleert in verschillende jaren onwaarschijnlijke schommelingen in de aantallen

27 *13e Algemene volkstelling 31 mei 1960*. Deel 10, Beroepsbevolking. Serie B, 8. Het onderscheid tussen A- en B-positie is minder eenduidig dan het lijkt. Welke beroepspositie heeft een ondernemer die aan het hoofd staat van een NV en grotendeels zelf eigenaar is van de onderneming (zoals bij voorbeeld Anton en Gerard Philips in de beginperiode van hun onderneming)? De A- of B-positie? Cursiveringen zijn van de auteurs van deze bijdrage.

28 *14e Algemene volkstelling, 28 februari 1971*. Deel 4A, 9-10. De positie in het bedrijf heeft betrekking op het werkende deel van de beroepsbevolking.

29 Van Stel en Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen*, 15 en Van Maarseveen, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', 116 en 129.

personen in bepaalde categorieën.³⁰ Door aanpassingen in de indeling naar beroepspositie in de beroepstellingen vanaf 1971 is het nagenoeg onmogelijk de oude A- en B-categorie voor Nederland als geheel en voor de afzonderlijke economische sectoren te volgen.

Wat zijn per saldo de belangrijkste gevolgen geweest van de opeenvolgende aanpassingen van de definitie voor het vaststellen van de totale omvang en de samenstelling van de Nederlandse ondernemerspopulatie?

1. De vrije beroepen zijn van 1899 tot 1960 *niet*, vervolgens *wel* meegerekend bij het vaststellen van het totale aantal ondernemers. Niet duidelijk is of alle vrije beroepsbeoefenaren vanaf die tijd als ondernemer zijn geteld.
2. De wijze van tellen van vrouwenarbeid in de beroepstellingen heeft vaak geleid tot onderschatting van de omvang. Maatschappelijke opvattingen over betaalde vrouwenarbeid zijn duidelijk van invloed geweest het tellen van met name werkende gehuwde vrouwen in het algemeen en daarmee op vrouwelijke ondernemers.³¹ Bovendien is het lastig om het aandeel vrouwelijke ondernemers te distilleren uit de groep 'meewerkende gezinsleden'. Daar komt nog bij dat vanaf de telling in 1960 een uur-criterium is toegevoegd.
3. Tot en met 1960 is er nog een relatief duidelijk onderscheid gemaakt tussen ondernemers met een A- en ondernemers met een B-positie. Vanaf 1960 wordt feitelijk een geheel nieuwe indeling gehanteerd in zelfstandigen, meewerkende gezinsleden en loonarbeiders. Dat blijkt ook uit het feit dat in de historische analyse van de beroepsbevolking naar de positie in het bedrijf (1899-1960), de B-positie in zijn geheel is ondergebracht bij de C-positie: employees c.q. personen in loondienst.³² In de beroepstellingen vanaf 1971 ligt de nadruk geheel op de zelfstandigen en meewerkende gezinsleden (zie punt 2 hierboven) en is de statistische aandacht voor de manager-directeur geheel verdwenen.
4. Los van de aanpassingen in de definities is het van belang om vast te stellen dat de beroepstellingen feitelijk tijdopnames zijn en dat deze geen inzicht geven in de veranderingen welke de cijfers in de tussenliggende periode hebben ondergaan. Met deze factor dient met name rekening te worden gehouden bij een vergelijking van de gegevens van 1930 en 1947, een periode van zeventien jaar met zeer turbulente en bewogen ontwikkelingen: een langdurige en zware depressieperiode, gevolgd door economisch herstel en vervolgens vijf oorlogsjaren.³³

30 Zie bijvoorbeeld: CBS, *Arbeidskrachtentelling 1977* (Voorburg 1980) 17.

31 De daling van het aantal vrouwelijke ondernemers werd in de Beroepstelling van 1920 toegeschreven aan de daling van het aantal gehuwde vrouwen dat hoofd was van een landbouwonderneming (zie: *Uitkomsten der beroepstelling 31 december 1920. Inleiding en beroepsindeling*, XLVII).

32 *13e Algemene volkstelling 31 mei 1960*. Deel 10. Beroepsbevolking. Serie C, 17.

33 *12e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947*. Serie A. Deel 2, 18.

5. Naast aanpassingen van de definitie dienen ook herclassificaties bij de opeenvolgende tellingen niet te worden veronachtzaamd. Vandaar dat het belangrijk is om de toelichtingen bij de afzonderlijke tellingen goed te raadplegen. In deze bijdrage wordt daar nog op terug gekomen.
6. De geënquêteerden bepaalden zelf hun beroepspositie. Dit is van invloed op de uiteindelijke classificatie. Met het aanscherpen van de vraagstelling is getracht interpretatie- en classificatieproblemen zoveel mogelijk te ondervangen.

Los van de zojuist gemaakte kanttekeningen, kan in ieder geval worden gesteld dat de CBS-definities tot en met 1960 in principe goed aansluiten bij de door ons gehanteerde definitie.³⁴ De waarde van de cijfers van de opeenvolgende beroepstellingen schuilt ons inziens vooral in de orde van grootte en de trend en niet zozeer in de absolute cijfers per peiljaar.

CBS-gegevens over ondernemers: de cijfers

De hier gepresenteerde cijfers hebben – tenzij anders is vermeld – betrekking op de gehele ondernemerspopulatie werkzaam in het Nederlandse bedrijfsleven *inclusief* de primaire sector. Welk beeld leveren de cijfers op? Tabel 6 bevat gegevens over het totale aantal ondernemers vanaf 1899 tot en met 1971. Om deze gegevens in perspectief te plaatsen zijn ze gerelateerd aan de totale beroepsbevolking en de totale bevolking.³⁵ De beroepsbevolking heeft gedurende een groot deel van de twintigste eeuw een vrij stabiel aandeel in de totale bevolking.³⁶ Het totale aantal ondernemers (A- en B-positie) laat tot 1947 een stijging zien. Weliswaar past het cijfer van 1920 niet in deze trend, maar met aanpassingen voor de herclassificatie komt dit cijfer toch weer aardig in de buurt van de algemene trend. Volgens deze cijfers daalt het aantal ondernemers vanaf 1947. Het ondernemersaandeel in de totale beroepsbevolking heeft een dalende tendens tot 1920. Vanaf 1920 tot 1947 neemt dit aandeel toe om vervolgens, vanaf 1960 weer te gaan dalen.

34 De beroepstellingen hebben in afwijking van onze definitie ook de directeurs van overheidsbedrijven meegerekend.

35 Aan de definitie van het begrip beroepsbevolking kan op een vergelijkbare wijze als bij de ondernemers een analyse worden gewijd aan de veranderingen gedurende de twintigste eeuw. Om het beeld niet al te complex te maken is in deze bijdrage gekozen voor een ‘eenvoudige omschrijving’ van het begrip beroepsbevolking namelijk de werkzame en niet werkzame beroepsbevolking.

36 Hoewel men zou verwachten dat onder invloed van economische (bij voorbeeld conjunctuurinvloeden), demografische (veranderingen in de leeftijdsamenstelling en de levensduur), maatschappelijke factoren (bij voorbeeld onderwijsparticipatie en het denken over de arbeidsparticipatie van vrouwen) en aanpassingen van de statistische definitie van het begrip beroepsbevolking het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking fluctueert, blijken deze fluctuaties gedurende een betrekkelijk lange periode *per saldo* gering te zijn.

Tabel 6. – Totale aantal ondernemers (A+B posities) ($\times 1.000$) in relatie tot de totale beroepsbevolking en de bevolking, 1899-1971.

Jaar	Ondernemers			1	2	3	4
	Positie A	Positie B	Posities A + B				
1899	499	14	513	2.033	5.040	40,3%	25,2%
1910	574	22	597	2.326	5.772	40,3%	25,7%
1920	543	10	553	2.721	6.754	40,3%	20,3%
1930	682	17	698	3.171	7.825	40,5%	22,0%
1947	872	15	887	3.866	9.543	40,5%	22,9%
1960	708	27	735	4.280	11.417	37,5%	17,2%
1971	532			4.906	13.119	37,4%	

Bronnen: 13^e Algemene volkstelling 31 mei 1960. Deel 10. Beroepsbevolking. C. Vergelijking van de uitkomsten van de Beroepstellingen 1849-1960 (Hilversum 1966) en Beroepstelling 1971.

1. Totale beroepsbevolking (werkzame en niet-werkzame beroepsbevolking).
2. Totale bevolking.
3. Aandeel totale beroepsbevolking in de totale bevolking.
4. Ondernemersaandeel: aandeel ondernemers in de totale beroepsbevolking.

De cijfers die betrekking op de periode vanaf 1971 zijn in een aparte tabel (Tabel 7) opgenomen vanwege de al eerder vermelde definitieaanpassingen. Vanaf 1971 hebben de cijfers namelijk betrekking op de drie hoofdcategorieën: 1) zelfstandigen, 2) meewerkende gezinsleden en 3) personen in loondienst. De gehanteerde classificatie is echter minder eenduidig dan hij lijkt. In de cijfers voor zelfstandigen zijn ook een (onbekend) aantal directeuren-grotaandeelhouders van besloten vennootschappen opgenomen.³⁷ Met andere woorden: de ondernemers met een B-positie (manager-directeuren) zijn als aparte groep tot en met 1960 goed te traceren. Vanaf 1971 is dat door hun classificatie onder zowel zelfstandigen als personen in loondienst niet meer mogelijk. Bovendien is de ondernemerspopulatie ingeperkt tot de leeftijdscategorie 15-64 jaar.³⁸

Uit de cijfers in Tabel 7 kan worden afgeleid dat – met de zo juist gemaakte kanttekeningen in het achterhoofd – na een aanhoudende daling, vanaf het midden van de jaren tachtig het absolute aantal ondernemers een stijgende lijn vertoonde. Hoewel de arbeidsparticipatie sterk toenam, behield het ondernemersaandeel een

³⁷ De reden hiervoor is dat de respondent zelf zijn classificatie bepaalt. Hierdoor is niet bekend hoeveel directeuren-grotaandeelhouders (dga's) zichzelf als werknemer en hoeveel zichzelf als ondernemer opgeven.

³⁸ Van Stel en Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen*, 14.

Tabel 7. – Aantal zelfstandigen en meewerkende gezinsleden ($\times 1.000$) in relatie tot de totale beroepsbevolking (inclusief de landbouw) en bevolking 1971-2000.

Jaar	1	2	3	4	5	6	7
1971	532	127	659	4.906	13.119	37,4%	13,4%
1977	471	111	582				
1983	473	129	602	5.312	14.340	37,0%	11,3%
1985	462	119	581	5.396	14.454	37,3%	10,8%
1992			627	6.249	15.129	41,3%	10,0%
1993			665	6.344	15.239	41,6%	10,5%
1994			698	6.415	15.342	41,8%	10,9%
1995			706	6.547	15.424	42,4%	10,8%
1996			728	6.655	15.494	43,0%	10,9%
1997			755	6.829	15.567	43,9%	11,1%
1998			737	6.955	15.650	44,4%	10,6%
1999			726	7.332	15.842	46,3%	9,9%
2000			798	7.388	15.962	46,3%	10,8%

Bronnen: 1977: CBS, *Arbeidskrachtentelling 1977* ('s-Gravenhage 1980) 29; 1983 en 1985 CBS, *Arbeidskrachtentelling 1985* (Voorburg/Heerlen 1987) 20, 1992-2000: EIM, *Aantallen ondernemers en ondernemingen. Een bronnenonderzoek* (Zoetermeer 2004) 14.

1. Aantal zelfstandigen.
2. Aantal meewerkende gezinsleden.
3. Totaal 1 + 2.
4. Totale beroepsbevolking (werkzame en niet werkzame beroepsbevolking).
5. Totale bevolking.
6. Aandeel totale beroepsbevolking in totale bevolking.
7. Ondernemersaandeel: aandeel ondernemers in de totale beroepsbevolking.

vrij stabiel niveau van ruim tien procent. Dit komt doordat tegenover de stijging van de ondernemers in de secundaire en vooral in de tertiaire sector een sterke daling van het aantal ondernemers in de primaire sector staat.³⁹

Uit de uitkomsten van de bedrijfstellingen bleek al de sterke dominantie van het MKB. Met behulp van dezelfde bedrijfstellingen kan de samenstelling van de ondernemerspopulatie in dit opzicht verder worden toegelicht. In 1930 bedroeg het aantal ondernemingen *zonder personeel*, met andere woorden wel ondernemers maar geen werkgevers, 57 procent.⁴⁰ Bij de Bedrijfstellingen van 1960 en 1978 zijn

³⁹ Wennekers, *Entrepreneurship at Country Level*.

⁴⁰ *Bedrijfstelling 31 december 1930*,. Deel III, 111. Het betreft eenmanszaken (zaken waarin uitsluitend het hoofd van de onderneming werkzaam was), ondernemingen waarin de twee daarin werkzame personen beiden bedrijfshoofd (compagnons) waren en de ondernemingen waarin het bedrijfshoofd uitsluitend door zijn (haar) echtgenoot of echtgenote werd bijgestaan.

andere classificaties gehanteerd, maar niettemin illustreren deze cijfers qua orde van grootte het grote aandeel van het MKB. In 1960 bedroeg het aandeel ondernemingen waarin maximaal twee personen werkzaam waren ruim 53 procent.⁴¹ In 1978 bedroeg het aandeel ondernemingen met 0 tot 4 werkzame personen bijna 73 procent.⁴²

De A- en B-posities

Zoals al eerder is aangegeven maken de CBS-beroepstellingen van 1899 tot en met 1960 een duidelijk onderscheid naar ondernemers c.q. bedrijfshoofden met een A- (eigenaar-directeur) en een B-positie (manager-directeur). Wanneer deze CBS-cijfers op een rijtje worden gezet, levert dat het volgende beeld op (zie Tabel 8).

Tabel 8. – Ondernemerspopulatie (× 1.000) uitgesplitst naar A- en B-positie

Jaar	1	2	(1+2) 3	2/3
	Positie A Totaal	Positie B Totaal	Posities A+B Totaal	Aandeel positie B op totaal
1899	499	14	513	2,7%
1909	574	22	597	3,7%
1920	543	10	553	1,8%
1930	682	17	698	2,4%
1947	872	15	887	1,7%
1960	708	27	735	3,7%

Bron: CBS, *Uitkomsten der beroepstelling 31 december 1920. Inleiding en beroepsindeling* (s-Gravenhage 1924) XVII (Staat VIII) en CBS, *13^e Algemene volkstelling 31 mei 1960. Deel 10. Beroepsbevolking. C. Vergelijking van de uitkomsten van de beroepstellingen 1849-1960* (Hilversum 1966), staat 9 (pagina 22).

Uit Tabel 8 blijkt dat de ontwikkeling van de bedrijfshoofden met een B-positie een grillig verloop heeft, zowel absoluut als wat betreft aandeel. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre hier sprake is van een reëel verloop of dat de

41 *Derde algemene bedrijfstelling. 15 oktober 1963. Deel 4, 47.*

42 *4^e Algemene bedrijfstelling 1978. Deel 2, 22.* Het totaal aantal ondernemingen bedroeg 338.572 waarvan 102.668 met 0 en 1 werkzame persoon en 143.949 ondernemingen met 2-4 werkzame personen. De bedrijfstelling omschrijft werkzame personen als “alle personen die gemiddeld 15 uren of meer per week feitelijk werkzaam zijn (dus ook werkzame eigenaren, medewerkende gezinsleden e.d.), tenzij uitdrukkelijk anders vermeld” (pagina 9). Opvallend is dat de Bedrijfstelling van 1978 in het overzicht van ondernemingen naar grootteklasse werkzame personen ook een categorie “0 en 1” hanteert, ervan uitgaande dat in elke onderneming minstens één persoon werkzaam is.

cijfers sterk zijn beïnvloed door onjuiste opgaven en herclassificaties. Herclassificaties zijn in ieder geval van invloed geweest op de sterke absolute en relatieve teruggang tussen 1909 en 1920 van ondernemers met de B-positie. Dit kwam doordat directeuren van gas- en elektriciteitsfabrieken, veelal overheidsbedrijven, in 1920 een C-positie kregen toegekend. Dat gold ook voor grote groepen filiaal- en zetbazen die in 1909 nog een B-positie bekleedden.⁴³ Los daarvan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat in ieder geval in de eerste helft van de twintigste eeuw ondernemers met een B-positie (de manager-directeuren) maar een betrekkelijk klein percentage uitmaakten van het totale aantal ondernemers. Uit de cijfers in Tabel 8 kan verder worden geconcludeerd dat voor zover zich in Nederland al een *Managerial Revolution* heeft voltrokken, deze na 1945 dient te worden gedateerd. Uit een eerder onderzoek naar de ontwikkeling van de *Managerial Revolution* in Nederland, dat eveneens gebaseerd is op CBS-gegevens, blijkt inderdaad dat de verschuiving in Nederland richting management- ondernemingen pas na 1960 op gang is gekomen.⁴⁴

Mannen en vrouwen

Welke conclusies kunnen worden getrokken op basis van de CBS-gegevens wanneer gekeken wordt naar de verdeling tussen mannen en vrouwen. Vanwege de definitie-aanpassing zijn ook in dit geval twee aparte tabellen samengesteld (zie Tabel 9 en 10).⁴⁵

Uit de cijfers in de Tabellen 9 en 10 blijkt dat de gehele ondernemerspopulatie gedurende een groot deel van de eeuw werd gedomineerd door mannelijke eigenaar-directeuren. Het aantal vrouwelijke ondernemers kent een tamelijk grillig verloop. De oorzaken daarvan zijn door een gebrek aan onderzoek naar vrouwelijk ondernemerschap in historisch perspectief vooralsnog onduidelijk. Duidelijk is wel dat naast economische omstandigheden, maatschappelijke opvattingen over betaalde vrouwenarbeid van invloed zijn geweest op de ontwikkeling

43 *Uitkomsten der beroepstelling 31 december 1920*. Inleiding, XVIII.

44 Van Gerwen, De Goey en Van Driel, 'De Managerial Revolution in de VS en Nederland in de twintigste eeuw'. Dit onderzoek heeft betrekking niet alleen op ondernemers met een A- en B-positie, maar ook de middenmanagers met een C-positie. Het onderzoek heeft specifiek betrekking op ondernemers in de nijverheid, handel en dienstensector, waardoor de cijfers afwijken van die in deze bijdrage. Bovendien is een andere definitie van de beroepsbevolking gehanteerd.

45 Op basis van de volkstellingen is het mogelijk om een meer gedetailleerd beeld te geven van de totale ondernemerspopulatie uitgesplitst naar mannen en vrouwen, met specificaties naar de A- en B-positie. Vanwege de overzichtelijkheid is in deze tabel bewust gekozen voor een beperking tot de ondernemers met een A-positie omdat 1) de historische analyse van de beroepspositie door het CBS uit 1960 zich eveneens beperkte tot de bedrijfschefs met een A-positie en 2) omdat in de tellingen vanaf 1971 eveneens de nadruk ligt op zelfstandigen (lees ondernemers met een A-positie).

Tabel 9. – Eigenaar-directeuren ($\times 1.000$) uitgesplitst naar mannen en vrouwen, 1899-1971.

Jaar	Mannen A-positie	Vrouwen A-positie	Totaal A-positie	Aandeel vrouwen op totaal
1899	413,3	85,6	498,9	17,2%
1910	454,4	120,0	574,4	20,9%
1920	458,9	84,6	543,4	15,6%
1930	557,8	123,8	681,6	18,2%
1947	651,1	220,7	871,8	25,3%
1960	593,4	114,9	708,3	16,2%
1971	486,0	45,8	531,8	8,6%

Bron: CBS, 13^e Algemene volkstelling 31 mei 1960. Deel 10. Beroepsbevolking. C. Vergelijking van de uitkomsten van de beroepstellingen 1849-1960 (Hilversum 1966) en CBS, Beroepstelling 1971. Aantallen vrouwelijke ondernemers betreft bedrijfshoofden en in het gezinsbedrijf meewerkende echtgenoten.

Tabel 10. – Zelfstandige mannelijke en vrouwelijke ondernemers en meewerkende gezinsleden ($\times 1.000$) 1947-2000.

Jaar	Zelfstandigen		Meewerkende gezinsleden		1	2	Totaal	3	4
	M	V	M	V					
1947	651	69	166	238	720	404	1124	9,6%	27,3%
1960	593	50	104	94	643	198	841	7,8%	17,1%
1971	486	46	31	97	532	128	660	8,6 %	21,7%
1977	411	60	14	97	471	111	582	12,7%	27,0%
1983	396	77	15	114	473	129	602	16,3%	31,7%
1985	388	74	13	106	462	119	581	16,0%	31,0%
1996*	485	209					694		30,1%
1997*	495	216					711		30,4%
1998*	480	205					685		29,9%
1999*	458	212					670		31,6%
2000*	503	228					731		31,2%

Bronnen: Beroepstellingen 1947 en 1960, 1977: *Arbeidskrachtentelling 1977* (s-Gravenhage 1980) 29; 1983 en 1985 *Arbeidskrachtentelling 1985* (Voorburg/Heerlen 1987) 20, CBS-gegevens 1996-2000.

1. Totale aantal zelfstandigen.
2. Totale aantal meewerkende gezinsleden (inclusief kinderen).
3. Aandeel vrouwelijke zelfstandigen op totale aantal zelfstandigen.
4. Aandeel vrouwen in totale zelfstandigen en meewerkende gezinsleden.

* Vanaf 1996 zijn de zelfstandigen gedefinieerd als: a) personen die werkzaam zijn in het eigen bedrijf of praktijk, b) personen die werkzaam zijn in bedrijf of praktijk van hun partner of ouders en c) overige zelfstandigen, personen die niet werknemer zijn en niet werkzaam zijn in eigen bedrijf of praktijk of bedrijf van hun partner/ouders. Tot de laatste categorie behoren onder meer freelancers.

van de arbeidsparticipatie van vrouwen en daarmee op vrouwelijke ondernemers.⁴⁶ Bij een analyse van het vrouwelijke ondernemerschap in historisch perspectief dient bovendien rekening te worden gehouden met het feit dat ze niet steeds systematisch zijn meegeteld in de beroepstellingen.⁴⁷ Hierdoor is hun aandeel in de statistieken onderbelicht gebleven. Voor een deel zijn de verschuivingen in aantallen ook het gevolg geweest van de al eerder gesignaleerde herclassificaties bij de opeenvolgende beroepstellingen.⁴⁸ Zo kregen in de Beroepstelling van 1920 de huis- en verstelnaaisters, in 1909 nog met een A-positie, opeens de D-positie toebedeeld. Dat maakte meteen al een verschil uit van bijna 15.000 vrouwelijke ondernemers!⁴⁹

Vrouwelijke ondernemers waren overwegend actief in de handel en de dienstverlening (hotels, pensions, en dergelijke), gevolgd door de landbouw en de nijverheid (textiel). Relatief weinig vrouwelijke ondernemers trof men aan in de bouw, het bank- en verzekeringswezen en het transport. In een groot aantal gevallen ging het om meewerkende echtgenoten en om weduwen die de zaak van hun overleden man voortzetten. De gebrekkige sociale voorzieningen vóór 1940 en de oorlogsjaren kunnen verklaringen zijn voor de opvallende toename van het aantal vrouwelijke ondernemers tussen 1930 en 1947.⁵⁰

De effecten van een veranderende maatschappelijke houding ten aanzien van vrouwenarbeid werden pas vanaf de jaren zeventig zichtbaar. Tussen 1947 en 1960 was er nog sprake van een daling van de arbeidsparticipatie van vrouwen. Het aantal vrouwelijke ondernemers halveerde bijna tussen 1947 en 1960 en hun aandeel in de totale ondernemerspopulatie viel terug van 25,3 naar 16,2 procent in 1960 (zie Tabel 9). Het merendeel van de vrouwelijke ondernemers bleef werkzaam in de handel- en de dienstensector. Veel voorkomende beroepen waren pensionhoudster, kamerverhuurster, caféhouder, kapster en schoonheidsspecialist.⁵¹ Het betrof doorgaans beroepen die – omdat ze aan huis konden worden uitgeoefend – het mogelijk maakten werk met zorg voor het gezin te combineren. Na 1960 hield de daling – zowel absoluut als relatief – verder aan. Volgens de Beroepstelling van 1971 bedroeg het aantal vrouwelijke ondernemers nog maar 45.790, dat is 8,6 procent van het totale aantal zelfstandigen (zie Tabel 9).⁵² Het is opvallend dat de telling van 1971 geen enkele verklaring biedt voor de spectaculaire daling van het aantal vrouwelijke ondernemers. Vanaf 1971 nam het aantal

46 De daling van het aantal vrouwelijke ondernemers werd in de Beroepstelling van 1920 toegeschreven aan de daling van het aantal gehuwde vrouwen dat hoofd was van een landbouwonderneming (zie: *Uitkomsten der beroepstelling 31 december 1920*. Inleiding, XLVII.

47 Van Maarseveen, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', 122.

48 *Uitkomsten der beroepstelling 31 december 1920*. Inleiding, XVIII.

49 *Ibidem*.

50 Gedurende de oorlog zullen vrouwen de zaak van hun man zo veel mogelijk hebben voortgezet als deze was opgeroepen voor de arbeidsinzet in de oorlogsindustrie in Duitsland.

51 *13e Algemene volkstelling, 31 mei 1960*. Deel 10, Beroepsbevolking. Serie A, 27-29.

52 *14e Algemene Volkstelling 28 februari 1971*. Serie B. Deel 4 A. Beroepsbevolking, 56.

vrouwelijke ondernemers weer toe, zowel in absolute aantallen als wat betreft hun aandeel in de totale ondernemerspopulatie (zie Tabel 10). De cijfers vanaf het midden van de jaren tachtig duiden op een stabilisatie van het aandeel vrouwelijke ondernemers in het totale aantal ondernemers. Verklaringen voor de toename van het aantal vrouwelijke ondernemers waren ondermeer de hoge werkloosheid in de jaren zeventig en aan het begin van de jaren tachtig, onvrede over het werken in loondienst, de geringe mogelijkheden voor kinderopvang en de wens in deeltijd te kunnen werken.⁵³ Deze ontwikkeling hield tevens verband met een sterk toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen in het algemeen.⁵⁴

Een typisch verschijnsel – vooral in het in het MKB – was de ‘meewerkende echtgenote’. Volgens CBS-gegevens bedroeg het aandeel meewerkenden echtgenoten in 1947 en 1960 respectievelijk 151.961 en 64.434, (of 69 en 56 procent van de totale vrouwelijke ondernemerspopulatie).⁵⁵ Steeds meer vrouwen begonnen zelf een bedrijf in plaats van mee te werken in de zaak van hun echtgenoot. Deze trend deed zich ook in andere Westerse landen voor, hoewel soms eerder en sterker dan in Nederland.⁵⁶ Uit de cijfers in Tabel 10 blijkt dat het aantal vrouwelijke meewerkende gezinsleden in ieder geval vanaf 1971 weer toenam en begin jaren tachtig waarschijnlijk weer daalde. Het aantal vrouwelijke ondernemers nam vanaf 1985 in ieder geval sterk toe.

Migrantenondernemers

De Beroepstellingen van 1899 tot en met 1960 bevatten ook informatie over de beroepspositie van migranten en daarmee ook informatie over migrantenondernemers (gedefinieerd als ondernemers actief in Nederland met een andere dan de Nederlandse nationaliteit). Tussen 1909 en 1920 steeg het totale aantal migranten met een beroep van 30.305 naar 55.458 en bedroeg daarmee circa twee procent van de totale werkzame bevolking. Deze toename werd grotendeels toegeschreven aan de Eerste Wereldoorlog en de “na-oorlogse toestanden”.⁵⁷ Het totale aantal migrantenondernemers (zie Tabel 11) bedroeg in 1920 slechts 7.508 (1,4 procent van het totale aantal ondernemers).⁵⁸ Van het aantal mannelijke migranten in de

53 Emancipatieraad, *Vrouwen zelfstandig*, 25; EIM, *Vrouwelijk ondernemerschap in Nederland 1994-1997*, 29-30.

54 Tussen 1971 en 1985 steeg het percentage vrouwen op de arbeidsmarkt van 25,6 naar 35,5. Emancipatieraad, *Vrouwen zelfstandig*, 7.

55 *13e Algemene volkstelling*. Deel 10. Beroepsbevolking. Serie C, 40-41.

56 De achtergronden worden besproken in: Goffee and Scase, *Women in charge* (1985). In de OECD-landen is het aandeel vrouwelijke ondernemers als percentage van het totale aantal ondernemers tussen 1990 en 1999 gestegen van ongeveer 25 procent naar bijna 30 procent, terwijl dat percentage in Amerika lag op ongeveer 35 procent. Zie: Stigter en Verheul, ‘Vrouwelijk ondernemerschap’, 185.

57 *Uitkomsten der beroepstelling 31 december 1920. Inleiding*, LI.

58 Dit percentage is berekend door uit te gaan van totaal 553.368 ondernemers in 1920 (zie tabel 6) en is vrijwel identiek aan het percentage berekend op gegevens in tabel 11.

A-positie werkten er 1.411 in de landbouw, terwijl er 1.097 als koopman en 638 als winkelier werkzaam waren.⁵⁹ In sommige bedrijven of beroepen vormde het aantal migranten, hoewel op zichzelf niet groot, een belangrijk gedeelte van het totaal daarin werkzame personen.⁶⁰ Het ging daarbij om ondernemers die een bepaalde niche opereerden. Bekende voorbeelden zijn de Italiaanse ijsmakers, terrazzowerkers, schoorsteenvegers of beeldenmakers.⁶¹ ‘Vreemde’ bedrijfs hoofden waren in vrijwel alle economische actief.⁶² Migrantenondernemers werden hoofdzakelijk aangetroffen in de grote steden: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Dordrecht, Groningen en Haarlem. De meeste migrantenondernemers kwamen uit Duitsland en België.

Tabel 11. – Migrantenondernemers (met A- en B-positie) in het totale aantal ondernemers in 1920 en 1930.

Positie			Niet-Nederlandse Nationaliteit	Nederlandse Nationaliteit	Totaal
1920	A	Mannen	5.925	440.369	446.294
		Vrouwen	1.104	77.269	78.373
	B	Mannen	459	9.214	9.673
		Vrouwen	20	252	272
Totaal			7.508	527.104	534.612
1930	A	Mannen	7.847		
		Vrouwen	2.288		
	B	Mannen	682		
		Vrouwen	34		
Totaal			10.851		

Bron: *Uitkomsten der beroepstelling 31 december 1920. Inleiding en beroepsindeling* (Den Haag 1924) LII en 40 en Digitale Volkstelling, Beroepentelling 1930, 08 S2A.

59 *Uitkomsten der beroepstelling 31 december 1920. Inleiding*, LII-LIII.

60 *Ibidem*.

61 Bovenkerk and Ruland, ‘Artisan Entrepreneurs: Two Centuries of Italian Immigration to the Netherlands’. Bovenkerk, Eijken en Ruland, *IJscmannen en schoorsteenvegers. Italiaanse ambachtlieden in Nederland* (2004).

62 Migrantenondernemers waren actief in de bouw, het vloerleggersbedrijf, het kleermakersbedrijf, naaiateliers, het kappersbedrijf, schoenmakerijen, in brood- en banketbakkerijen, manufacturen-, kruideniers- en sigarenwinkels, de handel in machinerieën en ijzerwaren, de manufacturenhandel, marktkooplieden en marskramers, in het hotel-, pension- en restaurantwezen en in de Rijn- en binnenvaart. Migrantenondernemers werden eveneens aangetroffen in het bankwezen en de effectenhandel. Volgens de bedrijfstelling van 1930 hadden van de 88 vreemde hoofden van bankinstellingen en commissarissen in effecten 44 de Duitse nationaliteit. Daarnaast was er nog een groep actief als venters en straathandelaren.

Ondanks het restrictieve overheidsbeleid met betrekking tot migranten in de jaren dertig en de oorlogsjaren nam het aantal ondernemers in Nederland met een niet-Nederlandse nationaliteit toe van bijna 11.000 in 1930 naar ruim 17.000 in 1947.⁶³ In 1947 ontliepen de aandelen ondernemers elkaar niet veel: 17,9 procent voor inwoners met een Nederlandse nationaliteit en 17,1 voor inwoners met een niet-Nederlandse nationaliteit.⁶⁴ Vanaf 1947 daalde het aandeel ondernemers met een niet-Nederlandse nationaliteit sterker, van 17,1 (absoluut 17.762) naar 12,3 (absoluut 14.370) dan bij de autochtone bevolking (van 17,9 naar 15,5).⁶⁵ Het merendeel van de migrantenondernemers in 1947 en 1960 was afkomstig uit België en Duitsland.⁶⁶ Vanaf de beroepstelling in 1971 komen geen gegevens meer voor over de nationaliteit van ondernemers.

Samengevat kan worden gesteld dat de beroepstellingen van het CBS vanaf 1899 tot en met in ieder geval 1960 een betrekkelijk compleet beeld geven van de ontwikkeling van de Nederlandse ondernemerspopulatie naar omvang en samenstelling (de verdeling van ondernemers met een A- en B-positie, de verdeling naar mannen en vrouwen, en de verdeling naar nationaliteit). Vanaf 1960 wordt het beeld in de CBS-bronnen diffuser. Het specifieke onderscheid naar A- en B-posities wordt vanaf 1971 niet meer gemaakt en gegevens over de herkomst zijn geheel verdwenen.

Het beeld van ondernemers volgens andere bronnen

De laatste decennia is het tellen en meten van gegevens aanzienlijk toegenomen. Welke andere statistische bronnen zijn er beschikbaar om de ontwikkeling van de ondernemerspopulatie, zowel wat betreft omvang als samenstelling, na 1960 te volgen?

63 Van Eijl, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940*, 143-171. Volgens de Bedrijfstelling van 1930 bedroeg het aantal ondernemers (exclusief de ondernemers in de primaire sector) met een niet-Nederlandse nationaliteit 8.535 (dat is bijna twee procent van het totaal in de bedrijfstelling getelde ondernemers). Zie: *Bedrijfstelling 31 december 1930*, Deel III, 124. Het waren merendeels mannen. Tot het vrouwelijke geslacht behoorden 1.066 hoofden van ondernemingen en 28 filiaalhoofden. Het totaal aantal bedrijfshoofden bedroeg volgens de Bedrijfstelling van 1930: bijna 430.000 (exclusief de landbouw en visserij).

64 Het aandeel vrouwelijke ondernemers met een niet-Nederlandse nationaliteit lag hoger dan voor inwoners met een Nederlandse nationaliteit.

65 *13e Algemene Volkstelling 31 mei 1960. Deel 10. Serie. B*, staat 11, 26. Hierbij moet worden aangetekend dat de telling van 1947 betrekking heeft op bedrijfshoofden en de telling van 1960 op bedrijfshoofden *inclusief* vrije beroepen.

66 *Bedrijfstelling 31 december 1930*, Deel III, 124. Het waren merendeels mannen. Tot het vrouwelijke geslacht behoorden 1.066 hoofden van ondernemingen en 28 filiaalhoofden.

Totaal aantal ondernemers

In een eind 2004 verschenen EIM-rapport constateren A. van Stel en B. Diephuis dat er opmerkelijk weinig eenduidige informatie beschikbaar is over de aantallen ondernemers. Om hierin verandering te brengen hebben zij de belangrijkste bronnen over het aantal ondernemers in kaart gebracht voor de meest recente periode (vanaf 1987 tot en met 2003).⁶⁷ Hun rapport bevat een uitvoerige analyse van de definities en cijfers afkomstig uit een viertal bronnen: Enquête Beroepsbevolking (CBS), Labour Force Statistics (CBS/OECD), Nationale Rekeningen (CBS) en Inkomenspanelonderzoek (CBS). Uit hun analyse blijkt opnieuw de grote verscheidenheid en gedetailleerdheid in de gehanteerde definities, waardoor ook de cijfers worden beïnvloed.⁶⁸ Het onderzoeksrapport bevat enkele deelconclusies die voor ons betoog van belang zijn. In de eerste plaats wordt gewezen op het voordeel van de CBS Enquête Beroepsbevolking (zie cijfers in de Tabel 7) namelijk dat de aantallen ondernemers in principe elk jaar onafhankelijk gemeten worden uit een nieuwe steekproef, waardoor deze bron zich vooral leent als een reeks van momentopnames. Vanwege de wisselende samenstelling en het kleiner worden van de steekproef is de bron echter minder geschikt voor het meten van ontwikkelingen in de tijd. Dit geldt met name voor de lage aggregatieniveaus (sectoren). Daarnaast bepalen de te enquêteren personen zelf hun classificatie, waardoor indelingsfouten kunnen ontstaan.⁶⁹ De voorkeur van de onderzoekers gaat uit naar de Nationale Rekeningen van het CBS omdat deze zogenaamde integratiestatistiek zich beter zou lenen voor het meten van ontwikkelingen in de tijd. Een bijkomend voordeel is volgens de auteurs dat bij de Nationale Rekeningen de cijfers ook op lagere aggregatieniveaus beschikbaar zijn. Nadeel van deze bron is dat de aantallen zelfstandigen en meewerkende gezinsleden zijn gesommeerd en derhalve niet kunnen worden onderscheiden (zie Tabel 12).⁷⁰

Uit tabel 12 blijkt dat het aantal ondernemers (dat wil zeggen zelfstandigen en meewerkende gezinsleden) vanaf 1987 een absolute toename laat zien. Het ondernemersaandeel in de totale beroepsbevolking handhaafde zich gedurende de periode 1987 tot 1997 op een stabiel niveau. Vanaf 1998 lijkt er sprake te zijn van een dalende trend.

⁶⁷ Van Stel en Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen*. In dit rapport worden bovendien de aantallen ondernemers in verband gebracht met het aantal ondernemingen.

⁶⁸ Vanwege die gedetailleerdheid zijn bepaalde definities die gebaseerd zijn op specifieke gegevens zoals aangiften van de Belastingdienst (Inkomenspanelonderzoek IPO) niet te operationaliseren voor een vroegere periode.

⁶⁹ Van Stel en Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen*, 18.

⁷⁰ Ibidem, 19. Volgens ons geldt dit nadeel ook voor de cijfers uit *Enquête Beroepsbevolking* (CBS); zie de in deze noot genoemde publicatie tabel 3.1 op pagina 14 en de definitie van zelfstandigen, zie pagina 14 en 15.

Tabel 12. – Aantal zelfstandigen en meewerkende gezinsleden ($\times 1.000$) op basis van de Nationale rekeningen (inclusief primaire sector), 1987-2000.

Jaar	1	2	(1/2) %
1987	989	5776	17,1
1988	998	5908	16,9
1989	1010	5957	17,0
1990	1021	6065	16,8
1991	1032	6182	16,7
1992	1051	6249	16,8
1993	1078	6344	17,0
1994	1101	6415	17,2
1995	1123	6547	17,2
1996	1155	6655	17,4
1997	1190	6829	17,4
1998	1184	6955	17,0
1999	1148	7332	15,7
2000	1155	7388	15,6

Bron: A. van Stel en B. Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen. Een bronnenonderzoek* (Zoetermeer 2004) 15.

1. Aantal zelfstandigen en meewerkende gezinsleden (exclusief directeuren-groootaandeelhouders). De cijfers zijn berekend door de aantallen 'Totaal aantal werkzame personen' te verminderen met de aantallen 'Totaal aantal werknemers'.
2. Totale beroepsbevolking (werkzame en niet-werkzame beroepsbevolking).

A- en B-posities

Voor zover bekend zijn er voor de laatste decennia nagenoeg geen statistische gegevens voorhanden die een beeld geven van de ontwikkeling van het aantal ondernemers uitgesplitst naar eigenaar-directeuren en manager-directeuren. Uit één van de schaarse gegevens blijkt dat Nederland in het jaar 2000 circa 1.001.000 ondernemers telde, waarvan 882.000 eigenaar-directeuren en directeur-groootaandeelhouders van BV's en 119.000 manager-directeuren (bijna twaalf procent van het totale aantal ondernemers).⁷¹

Mannen en vrouwen

De enige consistente reeks die beschikbaar is voor de totale ondernemerspopulatie uitgesplitst naar mannen en vrouwen zijn de CBS-gegevens (CBS Enquête Beroepsbevolking). Uit Tabel 10 is al gebleken dat het aantal vrouwelijke ondernemers vanaf 1971 toenam: zowel in absolute aantallen als wat betreft hun aandeel in de totale ondernemerspopulatie. Statistisch onderzoek naar vrouwelijke

⁷¹ CBS Statline; EIM Compendia Dataset.

ondernemers beperkt zich de laatste decennia vooral tot startende ondernemers. Uit dit onderzoek blijkt onder meer dat het percentage vrouwen onder de *startende* ondernemers tussen 1979 en 1999 is toegenomen van ongeveer 10 naar 25. Hierdoor is ook het aandeel vrouwelijke ondernemers in de totale ondernemerspopulatie toegenomen.⁷² In de jaren negentig bleef een groot deel van de vrouwelijke *startende* ondernemers (namelijk 40 procent) zich richten op 'typisch' vrouwelijke sectoren, zoals: detailhandel, horeca, hotels en catering of commerciële diensten.⁷³ Uit hetzelfde onderzoek blijkt echter dat vrouwelijke *startende* ondernemers steeds meer actief worden in andere bedrijfstakken, zoals de industrie en de zakelijke dienstverlening. Wat betreft sociale achtergrond, leeftijd, overlevingskansen en opleidingsniveau, waren er in de laatste decennia van de twintigste eeuw steeds minder verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke ondernemers waar te nemen.⁷⁴ Voorzover er verschillen werden geconstateerd, dan konden deze vooral verklaard worden door de bedrijfsgrootte (micro-ondernemingen) en het aantal uren dat vrouwen aan het ondernemen besteedden. Circa zestig procent van de vrouwen werkte minder dan dertig uur per week in de eigen zaak, tegenover veertig procent bij mannen.⁷⁵ De opvallende stijging van het aantal vrouwelijke ondernemers vertaalde zich echter nauwelijks in meer vrouwelijke topbestuurders in de grote ondernemingen.

Volgens een recente bron bedroeg het aandeel vrouwelijke ondernemers in 2002 in Nederland: 32 procent.⁷⁶ Het aandeel van vrouwelijke ondernemers onder niet-westerse allochtone ondernemers blijft achter bij dit landelijke cijfer. Dit is vooral toe te schrijven aan de eerste generatie allochtonen.⁷⁷

Migranten

De schaarste aan statistisch materiaal over migrantenondernemers in de jaren zestig en zeventig steekt schril af tegen de overvloed aan publicaties die in de laatste decennia is verschenen. Vooral vanwege de complexe migratieproblematiek is het aantal publicaties over migranten en migrantenondernemers sterk toegenomen. Het statistische materiaal in deze literatuur dat betrekking heeft op de periode voorafgaande aan de jaren tachtig is lacuneus. De algemene indruk is dat het ondernemerschap van immigranten tot in de jaren tachtig achterbleef bij dat van de rest van de bevolking.

72 Emancipatieraad, *Vrouwen zelfstandig*, 9-10; EIM, *The state of Small Business*, 45.

73 Cijfers inclusief landbouw en visserij. EIM, *Vrouwelijk ondernemerschap in Nederland 1994-1997*, 14.

74 Stigter en Verheul, 'Vrouwelijk ondernemerschap', 187-189.

75 EIM, *The state of Small Business*, 45-49; Verheul and Thurik, *Start-up Capital: Differences between male and female entrepreneurs*.

76 Waarschijnlijk heeft dit percentage betrekking op het aandeel vrouwen in het totaal zelfstandigen inclusief meewerkende gezinsleden (zie tabel 10).

77 EIM, *Monitor Etnisch Ondernemerschap 2004*, 21. Onder de westerse allochtonen is het omgekeerde het geval: hier is het aandeel van vrouwelijke ondernemers juist hoger onder de eerste generatie dan onder de tweede generatie.

De *Rapportages Minderheden* die vanaf het einde van de jaren negentig verschenen, bevatten wel veel statistische informatie. Toch geven die maar een beperkt beeld van migrantenondernemers, omdat dit onderzoek zich specifiek richt op de doelgroepen die onderdeel uitmaken van het minderhedenbeleid en allochtone ondernemers uit bepaalde niet-westerse landen. De in de rapportages verstrekte gegevens hebben betrekking op het zelfstandige ondernemerschap onder minderheden en andere allochtonen afkomstig uit niet-westers georiënteerde landen en zijn gebaseerd op een integrale telling van het aantal ondernemers in het Handelsregister van de Kamers van Koophandel.⁷⁸ Uit dit statistische materiaal (zie Tabel 13) blijkt dat het aandeel van deze groepen ondernemers in de totale ondernemerspopulatie in Nederland in het midden van de jaren tachtig een kleine drie procent bedroeg. Met de komst van met name Turken, Marokkanen en Surinamers vanaf de jaren zeventig zou het aantal immigranten – en dan vooral niet-westerse – snel gaan toenemen en resulteren in een sterke toename van het aandeel migrantenondernemers van bijna 3 procent in 1986 tot 8,6 procent in 1995.⁷⁹ Relatief is de stijging van migrantenondernemers sterker dan die van de autochtone ondernemers.

Een andere belangrijke bron om de ontwikkelingen bij migrantenondernemers te volgen zijn de *Monitoren Etnisch Ondernemerschap*.⁸⁰ Het betreft een reeks van onderzoeken die is begonnen met een inventarisatie van allochtone ondernemers in Nederland in 1992 en die is gevolgd door onderzoeken in 1998, 2000, 2002 en 2004. De eerste monitoren definieerden 'etnische ondernemers' als alle ondernemers die behoorden tot de doelgroepen van het toenmalige minderhedenbeleid, aangevuld met ondernemers uit China/Hongkong. 'Allochtone ondernemers' werden gedefinieerd als 'etnische ondernemers' inclusief ondernemers uit 'niet-westerse georiënteerde' herkomstlanden.⁸¹ Vanaf 2004 maakt de monitor alleen nog onderscheid tussen niet-westerse allochtonen en westerse allochtonen.⁸² Hierdoor ontstaat er een completer beeld (zie Tabel 14).

78 Op grond van de Handelsregisterwet moeten alle ondernemingen in Nederland zich inschrijven in dit register. Een nadeel van deze bron is dat de etnische herkomst van de ondernemers wordt vastgesteld op basis van geboorteland. Gegevens over ondernemers uit de tweede en volgende generatie zijn vanuit deze bron niet beschikbaar (*Rapportage minderheden 1999*, 320).

79 Rath en R. Kloosterman (eds.), *Rijp & groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland*, 4. CBS, *De Nederlandse samenleving 2004*, 26-27.

80 EIM, *Monitor Etnisch Ondernemerschap 2004*. De monitor is gebaseerd op gegevens van het Handelsregister (dus inclusief de primaire sector) en CBS-gegevens afkomstig van het Sociaal Statistisch Bestand (SSB). Het SSB is weer gebaseerd op gegevens uit de Gemeentelijke Basisadministraties (GBA) en de Belastingdienst.

81 De etnische monitor definieerde tot 2004 een niet-westerse allochtoon als volgt: de persoon zelf of één van de ouders is geboren in één van de volgende herkomstlanden: Afrika (excl. Zuid-Afrika), Azië (excl. Japan en Indonesië), Zuid- en Midden-Amerika of Turkije.

82 Vanaf 2004 wordt aangesloten bij de CBS-definitie (die ingevoerd is in 1999) Een belangrijke consequentie van de veranderende indeling is dat ondernemers uit Zuid- en

Tabel 13. – Aandeel van de allochtone ondernemers in het totale aantal ondernemers 1986-2000.

Jaar	1	2	3	4	5	6
1986	9.393	3.553	12.946	460.000	2,8%	8%
1992			28.748	560.000	5,1%	8,9%
1995	22.139	33.008	55.147	638.200	8,6%	9,7%
1997	27.280	13.441	40.721	660.000	6,2%	10,1%
1998	19.284	16.512	35.796			
2000	24.695	19.231	43.926			

Bron: Cijfers 1986 en 1992: J. Rath en R. Kloosterman (eds.), *Rijp & groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland*, 4. Cijfers 1986, 1995 en 1997: CBS, *Rapportage minderheden 1999* [Den Haag 1999] 320; cijfers 1998 en 2000: CBS, *Rapportage minderheden 2001* (Den Haag 2001) 65.

1. Subtotaal doelgroepen minderhedenbeleid en Chinezen.
2. Overige allochtonen uit niet-westerse landen.
3. Totaal allochtone ondernemers.
4. Totaal aantal ondernemers in Nederland.
5. Aandeel allochtone ondernemers in totaal aantal ondernemers.
6. Aandeel ondernemers in de beroepsbevolking.

Tabel 14. – Aantal ondernemers naar herkomst ($\times 1.000$), 1999-2002.

Jaar	1	2	3	4	5	6
1999	819,2	34	72,6	925,8	106,6	11,5%
2000	835,1	36,7	74,8	946,6	111,5	11,8%
2001	853,4	41,7	77,8	972,9	119,5	12,3%
2002	845,6	44,7	77,3	967,6	122	12,6%

Bron: EIM, *Monitor Etnisch Ondernemerschap 2004* (Zoetermeer 2004) 14.

1. Aantal autochtone ondernemers.
2. Aantal niet-westerse allochtone ondernemers.
3. Aantal westerse allochtone ondernemers.
4. Totaal aantal ondernemers.
5. Totaal westerse en niet-westerse allochtone ondernemers.
6. Aandeel westerse en niet-westerse allochtone ondernemers in totaal aantal ondernemers.

Oost-Europese landen niet langer als niet-westers allochtoon ('etnisch' in de oude definitie) worden aangemerkt maar als westers allochtoon. Bovendien worden in het buitenland geboren kinderen van twee in Nederland geboren ouders anders dan voorheen nu als autochtoon aangemerkt. In de *Monitor 2004* worden de begrippen 'etnische ondernemers' en 'allochtonen ondernemers' door elkaar gebruikt.

Uit de cijfers die betrekking hebben op een betrekkelijk korte periode blijkt dat het aandeel allochtone ondernemers – zowel absoluut als relatief – toeneemt. Ruim 60 procent van de allochtone ondernemers heeft als herkomst een Europees land of het voormalige Nederlands-Indië. De belangrijkste Europese herkomstlanden zijn Duitsland, België en Groot-Brittannië. De groep niet-westerse allochtone ondernemers neemt relatief gezien snel in omvang toe. De groei bedroeg tussen 1999 en 2002 ruim dertig procent. Belangrijke herkomstlanden van de niet-westerse ondernemers zijn Turkije, Suriname en China. Slechts 4 procent van de niet-westerse allochtonen van 15-64 jaar is als ondernemer werkzaam. Van de autochtonen is dat 9 procent en van de westerse allochtonen 7 procent. Vooral onder Marokkaanse allochtonen komen weinig ondernemers voor. Twee van de drie allochtone ondernemers werken in de commerciële dienstverlening. Dit geldt vooral voor de niet-westerse allochtone ondernemers. Een groot deel is actief in de horeca. De landbouw telt relatief weinig allochtone ondernemers. In 2003 werkte van de autochtone ondernemers 15 procent in de landbouw, maar van de allochtonen slechts 3 procent.

In juni 2005 heeft staatssecretaris K. van Gennip het actieplan *Nieuw Ondernemerschap, kansen benutten* gelanceerd. Een van de doelen van dit plan is dat in 2009 het percentage ondernemers onder ‘nieuwe Nederlanders’ gelijk is aan het percentage ondernemers voor heel Nederland. Nu liggen die percentages op 4,2 en 9,6.⁸³

Samenvatting en conclusie

De beroepstellingen van het CBS geven van 1899 tot en met 1960 een relatief consistent beeld van de omvang, samenstelling (onderscheiden naar geslacht, positie in het bedrijf en herkomst) en ontwikkeling van de Nederlandse ondernemerspopulatie. Vanwege de gesignaleerde definitieaanpassingen en de herclassificaties, ligt het belang van de cijfers niet zozeer in de nauwkeurigheid, maar meer in de orde van grootte en de trends die daaruit kunnen worden afgeleid.

Vanaf de telling van 1960 wordt het beeld in de CBS-bronnen veel diffuser. De oorzaak daarvan is dat de oude indeling in A- en B- posities (naast de C- en D-posities) plaats heeft gemaakt voor een structureel andere driedeling in 1) zelfstandigen, 2) meewerkende gezinsleden en 3) personen in loondienst. Hierdoor zijn de manager-directeuren in de statistische gegevens onzichtbaar geworden. Bovendien wordt er ook geen onderscheid meer gemaakt naar de herkomst van ondernemers. Het beeld wordt vanaf 1973 verder vertroebeld door een andere wijze van tellen (steekproeven) en een toenemende non-response. Niettemin kan voor de belangrijkste categorie ondernemers, de eigenaar-directeuren (de ondernemers met de A-positie), tot 2000 een vrij consistente reeks worden geconstrueerd. Met behulp van andere statistische gegevens is het mogelijk de

83 Actieplan *Nieuw ondernemerschap: Kansen benutten*.

ontwikkeling in de omvang en samenstelling van de ondernemerspopulatie na 1960 te volgen.

Welk algemeen beeld kan op basis van de gebruikte statistische gegevens worden geconstrueerd? De algemene trend in de ontwikkeling van het ondernemersaandeel in Nederland is een aanhoudende daling gedurende een groot deel van de twintigste eeuw. De trend in Nederland komt overeen met die in veel andere westerse landen.⁸⁴ Belangrijke verklaringen hiervoor zijn een algemene schaalvergroting van het bedrijfsleven in samenhang met, althans tot 1965, de industrialisatie van Nederland (de nijverheid kent relatief grotere ondernemingen dan de andere economische sectoren). Meer mensen die deel uitmaken van de werkzame beroepsbevolking kozen voor loonafhankelijkheid. De ontwikkeling van de welvaartsstaat, met de daarbij behorende sociale zekerheden, samen met de groeiende werkgelegenheid in het particuliere bedrijfsleven en in overheidsdienst waren ongetwijfeld belangrijke overwegingen bij die keuze. Hoewel het een vanzelfsprekendheid betreft, kan het niet genoeg benadrukt worden dat de ondernemers in het MKB getalsmatig het overgrote merendeel uitmaken van de totale ondernemerspopulatie en dit bleef zo gedurende de gehele twintigste eeuw. De in de inleiding genoemde ondernemers waarover biografieën zijn verschenen, vormen in dat opzicht slechts een topje van de ijsberg.

Vanaf de jaren tachtig is er sprake van een trendbreuk⁸⁵: na een lange periode van daling in het absolute aantal ondernemers vanaf 1947 (en een daling in het ondernemersaandeel in de totale beroepsbevolking) nam het aantal ondernemers weer toe. Het ondernemersaandeel bleef tot aan de vooravond van de 21ste eeuw op een stabiel niveau. Diverse, elkaar wederzijds versterkende factoren zijn ons inziens van invloed geweest op de naoorlogse ontwikkeling van het aantal ondernemers en het ondernemersaandeel in de totale beroepsbevolking in Nederland.

1. Op basis van de cijfers van de bedrijfsgrootte kan worden vastgesteld dat vanaf 1963 een algemene schaalverkleining van het Nederlandse bedrijfsleven heeft plaatsgevonden. In het grootbedrijf was die schaalverkleining al eerder – in ieder geval vanaf 1930 – gaande.
2. De economische structuurverandering die in Nederland plaatsvond, had tot gevolg dat de handel- en dienstensector, zowel absoluut als relatief, belangrijker werd ten koste van de nijverheid. Zowel de handel- als dienstensector worden gekenmerkt door relatief kleine ondernemingen (op basis van werkgelegenheid) vergeleken bij de gemiddelde bedrijfsgrootte in de nijverheid.

84 Wennekers, *Entrepreneurship at Country Level*.

85 De Goey, 'Economic structure and self-employment during the twentieth century'. Deze trendbreuk is een algemeen verschijnsel in de westerse wereld. Tijdstip en mate waarin sprake is van een trendbreuk verschillen per land.

3. Het aantal ondernemingen is in de laatste decennia sterk toegenomen. De groei van het aantal ondernemingen heeft zich vooral voorgedaan in de handel- en dienstensector, zoals in de ICT-branche, de horeca en de zakelijke dienstverlening (bedrijfsadviseurs, accountants).
4. In de laatste decennia van de twintigste eeuw is er sprake van een structurele verandering in de samenstelling van de ondernemerspopulatie. Tot dan toe werd de Nederlandse ondernemerspopulatie gedomineerd door mannen van autochtone afkomst. De groei van de gehele ondernemerspopulatie is voor een belangrijk deel het gevolg van een absolute en relatieve toename van het aantal vrouwelijke ondernemers en migrantenondernemers. Het zijn vooral deze 'nieuwe' ondernemers die actief zijn in de handel- en dienstensector of relatief kleine ondernemingen starten.
5. Op basis van de gegevens die betrekking hebben op de beroepsbevolking kan worden vastgesteld dat de arbeidsparticipatie is toegenomen. Na een lange periode waarin de arbeidsparticipatie zich op een gelijk niveau leek te bewegen, is deze vanaf het midden van de tachtig (zie tabel 7) gaan toenemen. Een belangrijke verklaring hiervoor is het werken in deeltijd, met name van vrouwen. Van vrouwelijke ondernemers is bekend dat zij hun beroep veelal in deeltijd vervullen. Uit onderzoek is gebleken dat het ondernemen in deeltijd echter geen aangelegenheid voor vrouwelijke ondernemers alleen is. Ook jonge mannelijke ondernemers lijken in toenemende mate te kiezen voor ondernemen in deeltijd.⁸⁶

De onderlinge wisselwerking van bovengenoemde factoren heeft erin geresulteerd dat in de laatste decennia van de twintigste eeuw ondernemers in Nederland weer een groter en stabiel aandeel in de totale beroepsbevolking vormen en dat de ondernemerspopulatie – veel meer dan omstreeks 1900 – een betere afspiegeling vormt van de Nederlandse bevolking. Paradoxaal is wel, dat de ondernemers die de pers domineren, de directeuren-managers, in statistisch opzicht een onzichtbare groep vormen.

Literatuur

- 2e *Algemene bedrijfstelling 16 Oktober 1950. Deel 1. Methodologische inleiding* (Utrecht 1955).
- 4e *Algemene bedrijfstelling 1978. Deel 2. Algemene sectorale gegevens* ('s-Gravenhage 1985).
- 12e *Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947. Serie A. Rijks- en provinciale cijfers, Deel 2. Beroepstelling* (Utrecht 1952).
- 13e *Algemene volkstelling 31 mei 1960. Deel 10. Beroepsbevolking. B. Voornaamste cijfers per gemeente* (Zeist 1964).
- 13e *Algemene volkstelling 31 mei 1960. Deel 10. Beroepsbevolking. C. Vergelijking van de uitkomsten van de beroepstellingen 1849-1960* (Hilversum 1966).

⁸⁶ 'Jonge ondernemer beperkt werktijd', NRC 20 juli 2006.

- 13e Algemene volkstelling, 31 mei 1960. Deel 10. Beroepsbevolking. A. Algemene inleiding (Den Haag 1967).
- 14e Algemene volkstelling, 28 februari 1971. Deel 4 A. Beroepsbevolking. Algemene structuur. Voornaamste uitkomsten per gemeente ('s-Gravenhage 1982).
- Aalten, A, *Zakenvrouwen. Over de grenzen van vrouwelijkheid in Nederland sinds 1945* (Amsterdam 1991).
- Actieplan 'Nieuw ondernemerschap: Kansen benutten' (Den Haag juni 2005).
- Atsma, J., 'Structuur van het bedrijfsleven. Bedrijfstellingen 1930-1978', in: B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (eds.) *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg/Amsterdam 1999), 367-390.
- Atsma, J., 'Bedrijfstellingen 1930-1978', in: J.G.S.J. van Maarseveen (ed.) *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg/Heerlen 2002), 225-288.
- Atzema, O.A.L.C., en E. Wever, *De Nederlandse industrie. Ontwikkeling, spreiding en uitdaging* (Assen 1994).
- Baumol, William J., 'Entrepreneurship in economic theory', *American Economic Review* 58:2 (1968).
- Bedrijfstelling 31 december 1930. Deel III. Inleiding* (Den Haag 1936/1937).
- Berend, A.B. en A.C. Boelmans-Kleinjan, *Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland* (Den Haag 1979).
- Bovenkerk, Frank and Loes Ruland, 'Artisan Entrepreneurs: Two Centuries of Italian Immigration to the Netherlands', *International Migration Review* 26:3 (1992), 927-939.
- Bovenkerk, Frank en Anna Eijken en Loes Ruland, *IJscmannen en schoorsteenvegers. Italiaanse ambachtslieden in Nederland* (Amsterdam 2004).
- CBS, *Volks- c.q. beroepstellingen 1899-1971*.
- CBS, *Arbeidskrachtentelling 1973-1985*.
- CBS, *Enquête-Beroepsbevolking 1987-???*
- CBS, *Bedrijfstellingen 1930-1978*.
- CBS, *De Nederlandse samenleving 2004: sociale trends* (Voorburg/Heerlen 2004).
- Dekker, Ariëtte, *Cornelis Verolme: opkomst en ondergang van een scheepsbouwer* (Amsterdam 2005).
- Derde algemene bedrijfstelling. 15 oktober 1963. Deel 4 Ondernemingen* ('s-Gravenhage 1969).
- Derde algemene bedrijfstelling. 15 oktober 1963. Deel 4 Ondernemingen* ('s-Gravenhage 1969).
- Dijk, Bob van, en Roy Thurik, *Entrepreneurship: visies en benaderingen* (Zoetermeer 1995).
- Eijl, Corrie van, en Leo Lucassen, 'Tellen en geteld worden. Vreemdelingen in de Nederlandse volks- en beroepstellingen (1899-1971)', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (ed.) *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 159-184.

- Eijl, Corrie van, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2005).
- EIM, *Sociaal-economische gegevens over het Midden- en Kleinbedrijf* (Den Haag EIM 1954-1956); 8 delen.
- EIM, *Enkele ontwikkelingslijnen in Detailhandel en Ambacht 1953-1958* (Den Haag 1959).
- EIM, *Tweede Sociaal-Economische Structuurenquête. Gegevens over de economische structuur van het midden- en kleinbedrijf in de detailhandel en ambacht in 1962* (Den Haag 1967-1969).
- EIM, *Vrouwelijk ondernemerschap in Nederland 1994-1997* (Zoetermeer 1999).
- EIM, *The state of Small Business in The Netherlands 1996* (Zoetermeer 1996).
- EIM, *Aantallen ondernemers en ondernemingen. Een bronnenonderzoek* (Zoetermeer 2004).
- EIM, *Monitor Etnisch Ondernemerschap 2004* (Zoetermeer 2004).
- Emancipatieraad, *Vrouwen zelfstandig. Perspectieven op ondernemerschap* (Den Haag 1986).
- Gartner, William B., 'Is There An Elephant in Entrepreneurship? Blind Assumptions in Theory Development', *Entrepreneurship Theory and Practice* 25:4 (2001), 27-40.
- Gerwen, Jacques van, Ferry de Goey en Hugo van Driel, 'De Managerial Revolution in de VS en Nederland in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* jrg 2, nummer 1 (2005), 30-59.
- Goey, Ferry de, 'Economic structure and self-employment during the twentieth century' (paper for the EBHA conference 16-18 September 2004, Barcelona, Spain) <http://www.bintproject.nl/ondernemerschap.html>
- Goffee, R. and Richard Scase, *Women in charge. The experience of female entrepreneurs* (London 1985).
- Harmsen, E. en J.W. Winkels, 'Geteld en geclassificeerd. Coördinatie van persoons- en huishoudenskenmerken', in: B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (eds.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg/Amsterdam 1999), 193-227.
- Hébert, R.F. and A.N. Link (eds.), *The Entrepreneur. Mainstream Views and Radical Critiques* (New York 1988).
- Jong, H. de, *De Nederlandse industrie 1913-1965. Een vergelijkende analyse op basis van de productiestatistieken* (Amsterdam 1999).
- 'Jonge ondernemer beperkt werktijd', NRC 20 juli 2006.
- Kent, Calvin A., Donald L. Sexton and Karl H. Vesper, *Encyclopedia of Entrepreneurship* (Englewood Cliffs 1982).
- Kloek, W., 'De ontwikkeling van de gegevensverzameling bij bedrijven', in: B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (eds.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg/Amsterdam 1999) 19-47.
- Livesay, Harold C., *Entrepreneurship and the growth of firms* (Aldershot 1995).
- Low, M.B., and I.C. MacMillan, 'Entrepreneurship: Past Research and Future Challenges', in: *Journal of Management* 14:2 (1988) 139-162.

- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', in: J.G.S.J. van Maarseveen (ed.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg/Heerlen 2002), 115-144.
- Metze, Marcel, *Ze zullen weten wie ze voor zich hebben: Anton Philips 1874-1951* (Amsterdam 2004).
- Micheels, Pauline, *De vatenman: Bernard van Leer (1883-1958)* (Amsterdam 2002).
- Middenstandsnota 1954* ('s-Gravenhage 1954).
- Middenstandsnota 1959* ('s-Gravenhage 1959).
- Ongevallenstatistiek betreffende het kalenderjaar 1903-1950*.
- Pott-Buter, H., en K. Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998).
- Rapportage minderheden 1999* (Den Haag 1999).
- Rath, J., en R. Kloosterman (eds.), *Rijp en groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland* (Amsterdam 1998).
- Sexton, D.L., and R.W. Smilor (eds.) *The art and science of entrepreneurship* (Englewood Cliffs 1985).
- Smidt, M. de, en E. Wever, *De Nederlandse industrie. Positie, spreiding en structuur* (Assen/Maastricht 1987).
- Sociaal-economische gegevens over het Midden- en Kleinbedrijf* (Den Haag, EIM 1954-1956).
- Stel, A. van, en B. Diephuis, *Aantallen ondernemers en ondernemingen. Een bronnenonderzoek* (Zoetermeer 2004) Research Report EIM H200408.
- Stewart, Alex, 'A prospectus on the Anthropology of Entrepreneurship', in: *Enterprise Theory & Practise* (Winter 1991), 71-92.
- Stigter, Heleen, en Ingrid Verheul, 'Vrouwelijk ondernemerschap', in: Peter Risseeuw en Roy Thurik (eds.) *Handboek voor ondernemers en adviseurs: management en economie van het Midden- en Kleinbedrijf* (Deventer 2003).
- Swedberg, R., *Entrepreneurship. The social science view* (Oxford 2000).
- Terlingen, Jeroen, *Het slijk der aarde: Hans Kraaijeveld van Hemert; een biografie van de meest bejubelde de meest verguisde ondernemer van naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2000).
- Tweede Sociaal-Economische Structuurenquête. Gegevens over de economische structuur van het midden- en kleinbedrijf in de detailhandel en ambacht in 1962* (Den Haag 1967-1969).
- Tijdens, K., 'Women in Business and Management. The Netherlands', in: M.J. Davidson and C.L. Cooper, *European Women in Business and Management* (London 1993).
- Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den 31 December 1889. Inleiding bevattenden een overzicht van de uitkomsten* ('s Gravenhage 1895).
- Uitkomsten der beroepstelling 31 december 1920. Inleiding en beroepsindeling* (Den Haag 1924).
- Ven, F.J.H.M. van der, *Anton Jurgens Hzn 1867-1945: Europees ondernemer, bouwer van een wereldconcern* (Zwolle 2006).

- Verheul, Ingrid, Sander Wennekers, David Audretsch en Roy Thurik, *An eclectic theory of entrepreneurship: policies, institutions and culture* (Zoetermeer 2002).
- Verheul, Ingrid and Roy Thurik, *Start-up Capital: Differences between male and female entrepreneurs. 'Does gender matter?'* (Rotterdam 2000).
- Weenink, W.H., *Bankier van de wereld, bouwer van Europa: Johan Willem Beyen 1897-1976* (Amsterdam 2005).
- Wennekers, Sander, *Entrepreneurship at Country Level. Economic and Non-Economic Determinants* (Rotterdam 2006).
- Wijnen, H.A. van, *D.G. van Beuningen (1877-1955): grootvorst aan de Maas* (Amsterdam 2004).
- Zwan, A. van der, *Hij overwon iedereen op een vrouw na: F.H. Fentener van Vlissingen 1882-1962* (Amsterdam 2006).

Stad en platteland in de uitkomsten van de Nederlandse volkstellingen

P. Kooij

De digitale beschikbaarheid van de uitkomsten van de Nederlandse volkstellingen stimuleert onder meer tot een hernieuwde verkenning van de mogelijkheden om de relatie stad – platteland reliëf te geven. In deze bijdrage zullen de mogelijkheden en onmogelijkheden daarvan de revue passeren. Ik zal mij daarbij proberen te verplaatsen in de positie van een onderzoeker op Tahiti, die vanuit Papeete/Otaheite vat probeert te krijgen op de Nederlandse situatie. Dat ik in werkelijkheid gemakkelijk toegang heb tot de gedrukte uitkomsten, die zich op een steenworp van mijn Gronings en Wageningse werkadres in de universiteitsbibliotheken bevinden, doet daarbij even minder ter zake.

De ruimtelijke dimensie van de volks- en beroepstellingen

Van meet af aan zijn de Nederlandse volks- en beroepstellingen lokaal opgezet. Tijdens het Ancien Régime zijn er alleen maar lokale of regionale tellingen geweest, maar ook de landelijke tellingen die sinds 1795 zijn gehouden, stelen op een lokale basis. In feite zijn ze nog kleinschaliger omdat ze aanvankelijk per wijk zijn gehouden, waarbij de wijkmeesters een cruciale rol speelden.¹

De eerste bevolkingsregisters, die voor een aantal Nederlandse steden beschikbaar zijn sinds 1820 en die er voor alle steden zijn sinds 1850, zijn volgens die wijkindeling opgezet. Ze weerspiegelen dus het basismateriaal voor de eerste volkstellingen, dat in originele vorm meestal is vernietigd.² Weerbarstig is dit materiaal wel, omdat vaak gedurende een groot aantal jaren de mutaties die zich voordeden ook zijn opgetekend. Het betreft hier verhuizingen, de geboorte van kinderen, huwelijken en overlijdens. Het valt niet mee om uit al die doorhalingen en aanvullingen de oorspronkelijke situatie te destilleren, maar het is wel mogelijk om op deze wijze vroege tellingen te reconstrueren.³

Maar daar gaat het nu niet om, want deze reconstructies zijn op grond van de met de hand ingevulde bevolkingsregisters tot stand gekomen. De digitale beschikbaarheid daarvan zal nog wel even op zich laten wachten, alhoewel niets onmogelijk is want zo langzamerhand zijn alle Nederlandse bevolkingsregisters op microfilm of microfiche gezet. Daar zijn met name Mormonen heel actief mee geweest omdat zij geloven dat wie geregistreerd is, niet verloren zal gaan. In Salt

1 Zie voor de volkstellingen aan het begin van de negentiende eeuw: RGP, *Broncommentaren I-IV* (s-Gravenhage 1987).

2 Knotter, en Meijer, 'De gemeentelijke bevolkingsregisters', 75-117.

3 Dat is bijvoorbeeld gebeurd voor het Groningse dorp Hoogkerk in de eerste helft van de 19^e eeuw: Kooij, 'Bevolking: huishoudens, gezinnen en sociale stratificatie', 130-160.

Lake City bevinden zich zodoende enorme bevolkingsoverzichten voor de hele wereld en er wordt over gesproken om die toegankelijk en doorzoekbaar te maken. Daarnaast hebben veel archieven kopieën gekregen van de zich daar bevindende microfilms. Maar de beschikbare films en fiches, alsmede de scans die de laatste tijd gemaakt worden, zijn vooralsnog niet manipuleerbaar. Wel worden dankzij de inspanningen van sommige archieven en genealogen ook steeds vaker bevolkingsregisters gedigitaliseerd.

Behalve in de bevolkingsregisters komt de wijkindeling voor het eerst terug in de uitkomsten van de Volkstelling van 1849.⁴ Uiteraard betekent dat tevens, dat voor dat jaar per gemeente is gerapporteerd, want het heeft alleen maar zin om de karakteristieken per wijk te geven als ook de dorpen en steden in hun totaliteit zijn weergegeven. Die rapportage op gemeentelijk niveau is sindsdien een karakteristiek van de volkstellingen gebleven, althans tot 1920, want in dat jaar werden de gemeenten als kleinste waarnemingseenheid vervangen door economisch-geografische gebieden, 42 in totaal. De tellingen zijn echter tot aan de laatste van 1971 toe op gemeentelijke schaal gehouden. Alleen werd dit gemeentelijk materiaal niet meer gepubliceerd. Het is gelukkig grotendeels wel in gelicht-drukte vorm bewaard gebleven.

Wijken

De wijkindeling heeft lang een rol gespeeld bij het verzamelen van de volkstellinggegevens maar in de uitkomsten is dat slechts ten dele terug te vinden. Zoals gezegd werd in 1849 gerapporteerd volgens de toen in steden vigerende wijkindeling. Om het Groningse voorbeeld te noemen, omdat ik zelf met die indeling gewerkt heb: deze stad had in 1889 25 wijken van A tot en met Z waarbij wijk J ontbrak om verwarring met wijk I te voorkomen. De wijken A tot en met K vormden de binnenstad, daar omheen lagen de wijken L tot en met T, terwijl de wijken U, V, W, X, IJ en Z de buitenwijken vormden.

Tussen deze drie soorten wijken bestonden grote verschillen. In de binnenste wijken bestond een grote variatie in bebouwing: de statige huizen langs de Grote Markt en de hoofdstraten, zoals de Herestraat en de Oude Ebbingestraat, werden afgewisseld met kleinere straten voor de middengroepen en achterafstraten voor de arbeiders. In de 'tussenwijken' L-T, was een begin van residentiële segregatie te onderscheiden. Deze wijken hadden tegen de vestingwallen aangelegen die vanaf 1874 verwijderd waren, waarna daar ruimte kwam voor aparte elite-, middenstands- en arbeiderswijken.⁵

4 Niet alle gemeenten zijn overigens ingedeeld in wijken. Zie verder de bijdrage van Onno Boonstra in deze bundel. Vanaf 1859 komen gegevens per gemeente voor, onderscheiden naar binnen de kom (en deze weer onderscheiden naar wijken/buurten) en buiten de kom. Zie onder meer: Vliegen, 'Regionalisering en statistische beschrijving', 239 e.v.

5 Kooij, *Groningen 1870-1914*, hoofdstuk. 4.

De buitenste wijken waren aanvankelijk buiten de wallen gesitueerd en hadden daardoor een veel landelijker karakter, met boerderijen en tuinderijen. Hier manifesteerde zich de grens tussen stad en platteland die voortdurend in beweging was. Zeker na de slechting van de vestingwallen konden steden zich ongebreideld uitbreiden zodat dit gebied een vermenging van stedelijke en landelijke functies kreeg, waarbij de landelijke functies overigens steeds verder naar buiten opschoven.⁶

Voor de jaren 1849-1920 is per wijk het aantal huizen gerapporteerd, alsmede het aantal schepen en openbare gebouwen (armhuizen, weeshuizen, gast- en ziekenhuizen, gevangnissen en gestichten) plus het aantal inwoners van die verschillende onderkomens. Voor het onderscheid tussen stad en platteland levert dat niet veel aanknopingspunten op. Hoogstens is waar te nemen dat in de buitenwijken de woningdichtheid kleiner was en dat openbare gebouwen ontbraken. Dit laatste was niet het geval als het buitenwijken betrof die op de plaats van de voormalige wallen waren aangelegd. Hier was namelijk juist plaats voor grote publieke gebouwen. Het meest karakteristieke onderscheid tussen wijken, de specifieke beroepsstructuur, is echter niet in de uitkomsten opgenomen. Hiervoor moet weer teruggegrepen worden op de bevolkingsregisters.

Vanaf 1930 wordt de wijkindeling globaler. Eigenlijk wordt er alleen nog maar onderscheid gemaakt in binnen en buiten de kom, terwijl ook de bewoners van schepen nog apart vermeld worden. En bij uitgebreide gemeenten die uit meerdere kernen bestaan, worden alle kernen apart gerapporteerd. Zeker wanneer zo'n gemeente een combinatie vormt van een verstedelijkt centrum met een aantal landelijke 'buitendorpen', is uit de rapportage wel een onderscheid tussen stad en platteland te halen. Maar ook hier wreekt zich weer dat in de gemeentelijke beroepsstructuur niet naar wijk is gedifferentieerd.

Beroepen

Hierboven is al wel duidelijk geworden dat beroepen een uitermate belangrijk criterium vormen bij het maken van onderscheid tussen stad en platteland. De eerste algemene beroepstellingen dateren van 1849 en 1859, maar deze zijn moeilijk vergelijkbaar met latere, waarin een andere beroepenclassificatie is gehanteerd.⁷ De Beroepstelling van 1889, die aan de volkstelling was gekoppeld, kan beschouwd worden als de eerste op grond waarvan een onderscheid tussen stad en platteland zou kunnen worden gemaakt. De rapportage vond toen per provincie plaats en binnen het deel dat aan de betreffende provincie was gewijd, kregen alle gemeenten met meer dan 5.000 inwoners een aparte vermelding. Dat hoefde overigens niet te betekenen dat het in alle gevallen om steden ging. Zo was er bijvoorbeeld in Friesland een aantal qua oppervlakte uitgebreide

⁶ Zie hiervoor de dissertatie van Suurenbroek.

⁷ Zie voor dit aspect: C.B.S., *13e Algemene volkstelling 31 mei 1960 deel 10 Beroepsbevolking, C Vergelijking van de uitkomsten van de beroepstellingen 1849-1960* (Hilversum 1966).

gemeenten, Achtkarspelen, Baarderadeel, enzovoorts, die meer dan 5000 inwoners hadden, zonder dat ook maar één van de kernen stedelijke allure had.

Ook de tellingen van 1899 en van 1909 hebben een gemeentelijke uitwerking gekregen. Voor 1899 is het *format* van 1889 aangehouden met dien verstande dat in 1889 de beroepsbeoefenaren zijn geklasseerd volgens het beroep dat zij uitoefenden, terwijl voor 1899 een indeling naar bedrijf is toegepast.⁸ Dat hield in dat een boekhouder bij de gasfabriek in 1889 onder vrije beroepen is geplaatst in de tertiaire sector en in 1899 bij de industriële bedrijfstak 'fabricage van gas...'. 1909 heeft eveneens een indeling naar bedrijf, maar de opzet is wat anders. Hierin worden alle gemeenten behandeld, maar de beroepsaanduiding is veel beperkter. Alleen de beroepsstructuren van de tien grootste steden worden volledig weergegeven, voor de andere gemeenten worden alleen de belangrijkste beroepen gerapporteerd, waarbij op instigatie van de Minister van oorlog ook strategisch belangrijke beroepen zijn inbegrepen. De Eerste Wereldoorlog wierp zijn schaduw vooruit.⁹

De Beroepstelling van 1920 was tamelijk bescheiden. Hier werd, zoals al is gemeld, voor het eerst niet meer per gemeente gerapporteerd maar per economisch-geografisch gebied. Dat maakt de uitkomsten moeilijk te koppelen aan die van eerdere beroepstellingen omdat nu met clusters van gemeenten is gewerkt. Alleen wanneer één gemeente samenviel met een economisch geografisch gebied, zoals in het geval van Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Groningen, is die vergelijking mogelijk.

In 1930 werd bij de beroepstelling zowel naar bedrijf als naar beroep ingedeeld.¹⁰ Dit maakte vooral voor het kantoorpersoneel nogal verschil. Dit werd in het ene geval opgenomen bij het, vaak industriële, bedrijf waar men werkzaam was en in het andere bij de dienstverlenende beroepen. Voor de voorgaande jaren was bij de beroepstelling een indeling naar bedrijfsklassen toegepast, waarbij per beroepsgroep onderscheid werd gemaakt tussen:

- A: Eigenaar-directeur/bedrijfsleider
- B: Manager, geen eigenaar
- C: Kaderpersoneel 'belast met eenige directie, opzicht of controle'
- D: Gewoon personeel/arbeiders

Daarbij werd er impliciet vanuit gegaan dat de aantallen in de A categorie tevens het aantal ondernemingen aangaven. Maar steeds vaker lag dat wat ingewikkelder, doordat sommige bedrijven meer dan één eigenaar hadden en andere in handen waren van gemeenten of beleggers. Dit maakte een aparte bedrijfstelling noodzakelijk.

⁸ Een uitstekend overzicht van de overeenkomsten en verschillen tussen de verschillende volks- en beroepstellingen biedt Jacques van Maarseveen in diverse publicaties. Zie bijvoorbeeld: Van Maarseveen, 'Tijdens de eeuwwisseling geteld'.

⁹ Zie voor wat daarvan de consequenties zijn voor de vergelijkbaarheid met andere tellingen: Jonge, de, *De industrialisatie in Nederland*, 457.

¹⁰ Atsma, *Bedrijfstellingen 1930-1978*, 225 e.v.

De telling van 1940 ging niet door vanwege de oorlog, maar na de oorlog werd al snel een telling opgezet. Dat was de Beroepstelling van 1947, die samen met de bedrijfstelling van 1950 een goed overzicht biedt van beroep en bedrijf in die jaren.

En tenslotte waren er de Beroepstellingen van 1960 en die van 1971. De laatste was gekoppeld aan de Volkstelling van 1971, die de laatste traditionele volkstelling bleek te zijn, omdat er uit privacyoverwegingen steeds meer weerstand onder de bevolking ontstond tegen het houden van volkstellingen.¹¹

Beroepen per plaats

Vanaf 1920 is dus gewerkt met economisch geografische gebieden, die in de meeste gevallen een combinatie van een aantal gemeenten vormen. Wel werd er op gemeentelijk niveau geteld. Voor een klein deel is dat in de uitkomsten opgenomen. Zo zijn voor een aantal latere beroepstellingen per gemeente de aantallen bedrijfshoofden, employés, arbeiders en werklozen –ook voor mannen en vrouwen afzonderlijk- gerapporteerd.¹² Maar er is sinds 1947 gelukkig veel meer materiaal van de volks- en beroepstellingen op gemeentelijk niveau bewaard gebleven. Dat van 1947 is inmiddels gescand en aan de volkstellingen site toegevoegd. Voor 1960 en 1971 zijn de oorspronkelijke bestanden bewaard gebleven. In de bijdrage van Peter Doorn en Michelle van den Berk in deze bundel wordt nader op het bestand van 1960 ingegaan.

Minder bekend is echter dat er ook uitkomsten voor 1930 op gemeentelijk niveau bestaan, zowel gemeten naar bedrijf als naar beroep. Ze bevinden zich in de leeszaal van de CBS-locatie in Voorburg.¹³ Daarnaast is er door het CBS in 1946 een publicatie uitgebracht waarin voor het jaar 1930 voor elke Nederlandse gemeente de totalen per bedrijfstak zijn aangegeven.¹⁴ Helaas bestrijkt dit overzicht alleen de bedrijfstakken 1 tot en met 24, dus de industrie, de landbouw, visserij en handel en verkeer. De overige diensten worden niet genoemd, zodat maar 87.4 procent van de Nederlandse beroepsbevolking op deze wijze naar gemeenten is ingedeeld.¹⁵ Maar zoals in de volgende paragraaf zal worden aangegeven, bleek een bepaling van de urbanisatiegraad in Nederland met behulp van deze aanvullende publicatie heel wel mogelijk.

11 Zie Al, 'De virtuele volkstelling in de toekomst', 299-316, speciaal 300-01.

12 De term werklozen werd tot 1947 niet gebruikt; men sprak van beroepslozen. Een definitie van de niet-werkzame beroepsbevolking ontbrak tot 1947.

13 A-B/1930/BRT. Deze gegevens zijn onder meer gebruikt om de beroepstructuur van Dordrecht in beeld te brengen: Kooij en Sleebe, *Geschiedenis van Dordrecht*, hoofdstuk 3.

14 CBS, *Gegevens per gemeente betreffende de bedrijfsklassen volgens de Bedrijfstelling van 31 December 1930* ('s Gravenhage 1946).

15 Voor de landbouw worden per gemeente geen totalen maar percentages genoemd. Overigens lijkt me het scannen van deze gemeentelijke gegevens voor 1930 een hoge prioriteit te hebben.

Het aantal economisch-geografische gebieden varieerde overigens per beroepstelling. Zo werd het aantal van 42 uit 1920 en 1930 voor 1947 vergroot tot 78, voornamelijk door splitsing van de oorspronkelijke gebieden, terwijl in 1961 al gewerkt werd met 129 economisch-geografische gebieden. In 1971 verschenen bovendien nog een aantal nieuwe indelingen: 40 COROP gebieden, door de Coördinatie Commissie Regionaal Onderzoeks Programma vastgestelde regio's, alsmede 26 nodale gebieden gecentreerd rond knooppunten met voorzieningen, die op hun beurt weer verdeeld werden in 80 sub-nodale gebieden en die steeds vaker werden gebruikt als analyse-eenheden. Dit alles maakt de lokale vergelijkbaarheid van de opeenvolgende beroepstellingen er niet gemakkelijker op.

Een typering van stad en platteland

Om in de uitkomsten van de volks- en beroepstellingen een onderscheid te kunnen maken naar stad en platteland, is het allereerst nodig om te bepalen wat nu precies een stad is en hoe het platteland gekenschetst kan worden. Een belangrijke gids daarbij is de *Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad* van het CBS, die in 1947 voor het eerst is verschenen en die sindsdien ook vervaardigd voor 1956, 1960 en 1971. Ook deze zijn inmiddels gescand en op de site te raadplegen. In deze typologieën is de omvang van de agrarische sector het belangrijkste criterium om een onderscheid te maken tussen stad en platteland. Gemeenten met meer dan 20 procent van de beroepsbevolking in de agrarische sector werden als plattelandsgemeenten getypeerd.

Vanaf 1947 is de zaak dus duidelijk, maar voor de voorgaande periode ontbrak een dergelijk onderscheid. Daarom heb ik in een eerder onderzoek geprobeerd deze grens tussen stad en platteland ook vroeger in de tijd te leggen.¹⁶ Dat is gebeurd voor 1899 en 1930. Voor 1899 zijn met behulp van de gegevens per gemeente in de beroepstelling de steden geselecteerd waarin de agrarische beroepsbevolking minder dan 20 procent van het totaal uitmaakte. Voor 1930 is hetzelfde gebeurd met behulp van de in noot 14 genoemde publicatie, waarbij wat bijstellingen moesten plaatsvinden, omdat niet alle bedrijfstakken daarin zijn genoemd. Deze exercities leverden voor 1899 117 steden op en voor 1930 166. In 1899 woonde al 48,5 procent van de Nederlandse bevolking in deze steden, in 1930 59,1 en in 1980 88,4.¹⁷

Door het CBS is binnen de categorie steden nog een verdere verfijning aangebracht. Zo is in 1947 en 1956 binnen hoofdcategorie A, de plattelandsgemeenten, een onderscheid gemaakt in drie categorieën waarbij A1 volstrekt groene dorpen omvat, met meer dan 50 procent van de beroepsbevolking werkzaam in de agrarische sector, terwijl dit in A3 gemeenten nog maar 20-40 procent is. Categorie B omvat de verstedelijkte plattelandsgemeenten, verdeeld in vier groepen waaronder

16 Kooij, 'Stad en platteland'.

17 Kooij, 'Stad en platteland', tabel 2.

geïndustrialiseerde dorpen en forensengemeenten, terwijl C1 tot en met C5 de steden omvatten, van klein naar groot. Dit specifieke onderscheid lijkt voor 1899 en ook 1930 wat minder relevant te zijn omdat het verschil in functie (industrie-dorp, forensendorp) toen nog minder bestond en het meer om grootteverschillen tussen plaatsen met een agrarische of stedelijke beroepsstructuur ging.

De stedelijke beroepsstructuur versus die van het platteland

In de publicatie 'Stad en platteland', die ik in de vorige paragraaf noemde, is het onderscheid tussen steden en dorpen door mij al tamelijk uitgebreid geanalyseerd. Er is niet alleen een statistisch onderscheid gemaakt met behulp van gegevens uit de volks- en beroepstelling, maar er is ook ingegaan op de mobiliteit tussen stad en platteland – migratie en forensisme – en de daarmee samenhangende suburbanisatie, alsmede van de perceptie van het onderscheid tussen stad en platteland.

Het feit dat 'alles al gedaan is' maakt het me niet gemakkelijk om nog met wat nieuws te komen, temeer omdat het materiaal dat nu digitaal beschikbaar is gekomen, in gedrukte vorm al door mij gebruikt is. Toch zijn daartoe wel mogelijkheden, waarvoor ik me nu verder zal richten op het nieuwe element dat de site www.volkstellingen.nl biedt: de scans van de tellingen van 1947 op gemeentelijk niveau.

De tegenstelling tussen stad en platteland is niet alleen per sector aan te geven, maar ook per bedrijfstak en zelfs per beroep. Vooral interessant is het, dunkt me, om na te gaan welke beroepen uitsluitend in de stad voorkwamen, welke uitsluitend op het platteland en welke verschuivingen zich daarbij voordeden. Het interessantst is deze analyse natuurlijk wanneer een lange periode wordt bestreken, maar omdat tijd en ruimte tekort schieten om dat breed en diepgaand te doen, is een keuze gemaakt van tijd en plaats. Voor een eerste exercitie zal daartoe ingezoomd worden op 1947.

Zolang de gegevens voor 1947 uitsluitend in gescande vorm beschikbaar zijn en niet digitaal manipuleerbaar is het uitermate tijdrovend een vergelijking van de stedelijke en de rurale beroepsstructuur te baseren op de informatie voor alle Nederlandse gemeenten. Daarom is gekozen voor een steekproef waarbij de grootste steden worden geconfronteerd met sterk agrarische plattelandsgemeenten, dus vallend onder categorie A1. Als grote steden zijn genomen de gemeenten die volgens de volkstelling van 1947 meer dan 75.000 inwoners hadden. Ten behoeve van het contingent dorpen is voor elke provincie een willekeurige A1-gemeente getrokken. Dit levert de in Tabel 1 genoemde plaatsen op.

In de scans worden niet alle beroepen gegeven die in de gemeentes werden uitgeoefend. Er is een selectie gemaakt van 211 beroepen met als criterium belangrijkheid. De beroepen lijken redelijk over de bedrijfstakken gespreid, al is het natuurlijk wel curieus dat het beroep 'landbouwer' niet op de lijst voorkomt. Maar dat wordt gecompenseerd door beroepen als landarbeider, rijswerker,

Tabel 1. – Gemeenten waarop het onderzoek naar stad platteland contrasten is gebaseerd.

Grote steden	Inwonertal	Groene dorpen	Inwonertal
Amsterdam	803.847	Midwolda (Gr.)	4.742
Rotterdam	646.248	Hemelumer Olde-	5.359
Den Haag	532.998	phaert (Fr.)	
Utrecht	185.246	Anloo (Dr.)	6.013
Haarlem	156.856	Dalfsen (Ov.)	8.917
Eindhoven	134.527	Maurik (Geld.)	4.223
Groningen	132.021	Hoogland (Ut.)	4.282
Tilburg	114.312	Graft (N.H.)	1.199
Nijmegen	106.523	Strijen (Z.H.)	4.956
Enschede	101.015	Rilland Bath (Zld)	2.223
Arnhem	97.350	Wanroij (N.B.)	3.298
Leiden	86.914	Horst (L.)	9.604
Breda	85.294		
Hilversum	85.051		
Apeldoorn	83.449		
Leeuwarden	76.679		
Maastricht	74.449		

tuinbouwarbeider, veenarbeider en veeverloskundige, die men primair in een dorp zou verwachten.

Voor de steden is door mij nagegaan welke van die 211 beroepen ontbraken en voor de dorpen is juist opgetekend welke van die beroepen aanwezig waren. Idealiter zou er zo een plattelandsberoepsstructuur naar voren moeten komen die als contramal van de stedelijke beroepsstructuur fungeerde.

Het contrast van stad en platteland

Er blijken onder de door het CBS geselecteerde 211 beroepen er geen te zijn die in alle steden ontbraken. Dat kwam natuurlijk door Amsterdam dat een uitzonderlijk complete beroepsstructuur had. Hier ontbraken alleen veeverloskundigen en mijnwerkers bovengronds. Mijnwerkers ondergronds waren er wel, evenals in de meeste andere steden. Behalve in het geval van Maastricht zal dit wel recente migranten betreffen die hun oude beroep nog opgaven, of pendelaars. Veeverloskundigen waren wel aanwezig in Utrecht, waar een opleiding diergeneeskunde aan de universiteit was verbonden, en in Tilburg, Nijmegen, Breda en Leeuwarden. Bij deze laatste steden ging het steeds om één persoon die natuurlijk best op de grens van de stad met het platteland gewoond kan hebben.

In de dorpen waren dertien beroepen die overal voorkwamen. Tabel 2 geeft een overzicht.

Tabel 2. – Aanwezige beroepen in alle dorpen

administratief personeel	ambtenaar	arts
automonteur	brievenbesteller	bakker
chauffeur	elektricien	huispersoneel
huisnaaister	landarbeider	onderwijzer
smid	timmerman	tuinbouwarbeider
verzekeringsagent	werkvrouw	winkelbediende

Veel verrassingen zitten hier niet tussen. Het ging in alle gevallen om gemeenten en dan vallen op het gemeentehuis wat ambtenaren en ander administratief personeel te verwachten. Ook ligt het voor de hand dat er onderwijzers zijn en postbodes, terwijl omstreeks 1947 nog in ieder dorp een bakker zat. De slager ontbrak in één dorp. Ook de agrarische beroepen liggen voor de hand. Wellicht enigszins verrassend is de alomtegenwoordigheid van elektriciens. Loodgieters waren bijvoorbeeld veel dunner gezaaid, die ontbraken in vier van de elf gemeenten. Dit heeft er waarschijnlijk mee te maken dat het platteland de innovatie elektriciteit veel massaler heeft geadopteerd dan gas, omdat het zowel voor verlichting als voor het aandrijven van machines te gebruiken was. Zo werden de karnmachines meestal elektrisch aangedreven en melkfabrieken waren er toen nog in zowat ieder dorp. Mits het in een weidegebied lag natuurlijk, want in de klei- en zanddorpen Midwolda, Rilland Bath, Wanroij en Horst ontbrak de controleur van de melkfabriek.

Rest nog de aanwezigheid van ‘moderne’ beroepen als de verzekeringsagent en de chauffeur. Agenturen voor verzekeringsmaatschappijen werden al in de negentiende eeuw vervuld door grote boeren of commissionairs in granen. Dus zo modern was dat niet. De chauffeurs zijn wat moeilijker te duiden. Wellicht dat het hier loonwerkers betreft of bus- en taxichauffeurs. In elk geval was de autodichtheid op het platteland relatief zeer hoog.¹⁸ De aanwezigheid van automonteurs in alle dorpen onderstreept dit. Opvallend is natuurlijk het ontbreken van de fietsmaker. Die zaten echter wel in tien van de elf dorpen. Alleen in het kleine Graft zat er geen. Dat was ook het enige dorp zonder handelsreiziger, ook een stedelijk beroep, lid van hoge staatscolleges, die je hier ook niet zo snel zou verwachten, tenzij het om Provinciale Staten ging, en schilder. De spreekwoordelijke dokter zat trouwens in alle dorpen, maar zes agrarische gemeenten moesten het zonder de al even stereotype notaris doen.

Een gradueel verschil

De totale afwezigheid versus aanwezigheid van beroepen in de stad en op het platteland geven de meest pregnante verschillen aan. Maar een meer subtiel onderscheid is waarschijnlijk te construeren als de partiële afwezigheid en aanwezigheid in de beschouwing wordt betrokken. Tabel 3 geeft een overzicht.

¹⁸ Staal, *Automobilisme in Nederland*.

Tabel 3. – Afwezige en aanwezige beroepen in een deel der steden en dorpen¹⁹.

Afwezig in >75% van de steden	Aanwezig in >75% van de dorpen
hoepelmaker	bedienend personeel leraar lid hoge colleges Staat loodgieter loopknecht machinebankwerker machinist magazijnpersoneel metselaar opperman politiepersoneel predikant rijwielhersteller schilder sjouwer slager stoker tuinman typiste verpleegster
Afwezig in 75-50% der steden	Aanwezig in 50-75% der dorpen
binnenvisser griendwerker kettingscheerder mijnwerker bovengronds rijswerker steenzetter waterwerken tuinbouwarbeider bloembollen veenarbeider zee en kustvisser	architect betonwerker botermaker brugwachter confectienaaister lasser melkcontroleur meubelmaker militair reinigingsarbeider schippersknecht schoenmaker tekenaar voerman wagenmaker

¹⁹ Exclusief de in Tabel 2 vermelde beroepen

De oogst van Tabel 3 is dus tamelijk teleurstellend voor wie hoopt op een helder contrast. In geen enkel opzicht fungeren stad en platteland als antithese. Er is niet één beroep te vinden dat voornamelijk op het platteland voorkwam en nauwelijks in de stad of andersom. Eigenlijk duidt de tabel op een behoorlijke verstedelijking van het platteland, omdat er onder de beroepen die daar in de meest agrarische dorpen opgetekend zijn, toch een redelijk aantal zit met een stedelijke connotatie. Naast de hierboven al genoemde beroepen zijn dat bijvoorbeeld leraar, machinebankwerker, machinist, magazijnpersoneel, typiste, verpleegster, architect, betonwerker, confectie-naaister, reinigingsarbeider en tekenaar. Het geeft aan dat zelfs in de meest agrarische gemeenten de nijverheid en de diensten prominent aanwezig waren.

Anderzijds was het ook niet zo dat de beroepen die in de stad ontbraken aangeduid kunnen worden als typische plattelandsberoepen. De hoepelmakers waren overall een verdwijnend beroep omdat er steeds minder houten kuipen vervaardigd werden. En verder waren de overige schaars vertegenwoordigde beroepen deels specialisaties met een regionale binding zoals de griendwerkers, de mijnwerkers, de tuinbouwarbeiders in de bloembollen, de veenarbeiders en de vissers.

Kan het nog groener?

Het ziet er dus naar uit dat in 1947 al een zodanige menging van stad en platteland had plaatsgevonden dat althans qua beroepsstructuur nog maar sprake was van graduele verschillen. Het kan natuurlijk zijn dat de typologie die als basis voor de hier gehanteerde steekproef is gebruikt, dit in de hand heeft gewerkt, omdat de grens voor de meest agrarische gemeenten gelegd is bij 50 procent werkzamen in de agrarische sector.

Daarom is met behulp van de gegevens per gemeente van de bedrijfsstelling van 1930²⁰ en van de *Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad* voor 1947 nog ingezoomd op een aantal wel heel groene gemeenten, waar het overgrote deel van de beroepsbevolking in de landbouw werkte en waar door hun ligging ver van grotere steden, van suburbanisatie of forensisme nog geen sprake was.

Deze zoektocht leidde in alle gevallen naar extreem kleine gemeenten, maar zelfs daar was nog een breed scala aan beroepen aanwezig. Zo woonde in het kleine Snelrewaard, dat in 1947 een inwonertal had van 684 en dat in 1956 nog de enige A1-gemeente in de provincie Utrecht was, onder meer een accountant, een chauffeur, een herenkapper, drie naaisters, twee machinisten, een rijwielhersteller, een tandtechnicus, een toonkunstenaar en een verzekeringsagent. Hier ontbrak wel de automonteur. Daarvan waren er drie in Zweelo, een gemeente in de binnenlanden van Drenthe met 2348 inwoners in 1947. Daar woonden toen

20 Zie voor de vindplaats noot 13.

ook een kandidaat-notaris, vijf chauffeurs, een dameskapster, vier elektriciens, een handelsreiziger, een typiste en een telefoniste. De laatste twee werkten waarschijnlijk op het gemeentehuis. En verder waren hier de meeste beroepen vertegenwoordigd die ook voor Snelrewaard genoemd zijn.

In het Gelderse Beusichem, dat met 1628 inwoners eveneens tot de allerkleinste gemeenten behoorde, was dat ook het geval. Er zaten zelfs twee artsen, waarschijnlijk een echtpaar, maar de notaris ontbrak. Alle beroepen die met mobiliteit te maken hadden, waren er wel. En verder woonden er drie grofbankwerkers, twee metaaldraaiers, een godsdienstonderwijzer, een machinale houtbewerker, een lid van een Staatscollege, drie machinebankwerkers, twee predikanten en twee metaalslijpers. En in het minuscule Biggekerke in Zeeland, met 848 inwoners, woonde naast chauffeurs en monteurs zelfs een horlogemaker.

Terug in de tijd?

De gemeentelijke uitkomsten van de beroepstellingen leveren dus voor 1947 geen duidelijke tegenstelling tussen stad en platteland op. Het ziet er naar uit dat die grens al aan het vervagen was. Dan is natuurlijk de vraag relevant: wanneer is dat begonnen? Of wellicht ook: is dat contrast er ooit geweest?

Een exercitie zoals nu door mij voor 1947 is uitgevoerd, is moeilijk voor voorgaande jaren te herhalen. Alleen voor 1930 lijkt nog wat mogelijk met behulp van de hiervoor genoemde gemeentelijke uitkomsten van de in dat jaar gehouden beroepstelling.²¹

Daarvoor wordt het moeilijker. Voor 1920 zijn de relevante gemeentelijke gegevens er niet meer, voor 1909 zijn ze onvolledig en voor 1899 en 1889 zijn alleen de beroepen in gemeenten met meer dan 5.000 inwoners volledig weergegeven, zodat juist de gegevens voor de meest agrarische gemeenten alleen in geclusterde vorm per provincie beschikbaar zijn.

Er zal voor die jaren dus tevens gewerkt moeten worden met de bevolkingsregisters, die immers de uitkomsten van de volks- en beroepstellingen op gemeentelijk niveau weerspiegelen. En voor de tijd van vóór de moderne bevolkingsregistratie, dus voor 1811, zijn we weer aangewezen op de incidenteel gehouden tellingen op plaatselijk niveau.

Daarbij komt dan een fenomeen naar voren dat in het kader van de onderhavige problematiek van groot belang is, de multifunctionaliteit van het platteland. Naarmate we verder terug gaan in de tijd, zien we een grote diversificatie optreden, waar ik in een ander verband al op heb gewezen.²² In de Veluwe kerkdorpen was halverwege de achttiende eeuw meer dan 40 procent van de gezinshoofden werkzaam in de nijverheid en bijna 15 procent in de dienstensector. Zelfs in de meest agrarische dorpen werkte toch een kwart buiten de landbouw. Ook in delen

21 Zie noot 13.

22 Kooij, *Mythen van de groene ruimte*, 11-15.

van Groningen, Drenthe en Overijssel was de agrarische beroepsbevolking in de loop van de achttiende eeuw al onder de 50 procent grens gekomen.

Dit werd in de eerste plaats veroorzaakt door de proto-industrialisatie op het platteland. Eigenlijk was het platteland daardoor in de achttiende en wellicht ook in de zeventiende eeuw 'stedelijker' dan daarna. Want in de negentiende eeuw werd het platteland onder invloed van nieuwe mogelijkheden op de markt die gerelateerd waren aan modernisering in de landbouw, en door het zich concentreren van de nijverheid in de steden, weer meer boerenland.²³

Tot besluit

De gegevens van de beroepstellingen hebben voor het kwantitatief in kaart brengen van de relatie tussen stad en platteland wel degelijk waarde, maar bieden uiteindelijk niet het laatste woord. Voor een *fine tuning* moet een beroep gedaan worden op additionele gegevens, met name de bevolkingsadministratie. Een mooi voorbeeld biedt de al genoemde recente dissertatie van Suurenbroek, die de verschuivingen in de *fringe* van Haarlem heeft onderzocht net behulp van het kadaster en het bevolkingsregister, dat immers voor de meeste steden – althans tot ongeveer 1920 – per wijk is opgezet.

Overigens komt die wijkindeling nog even terug in de scans van de Volkstelling van 1947. In de grote steden is namelijk een wijkindeling toegepast. Zo zijn voor Amsterdam tien wijken onderscheiden, van volledig versteende binnenstadswijken tot groene buitenwijken. Twee wijken, 'Landelijk gebied noord' en 'Landelijk gebied west' zouden een ruraal contrast kunnen bieden maar doen dat niet helemaal. Zo was in Amsterdam Noord naast de landarbeiders en verwante beroepsbeoefenaren een groot aantal metaalbewerkende beroepen te vinden omdat daar een aantal scheepswerven gevestigd was. Ook de beroepsstructuur van Amsterdam West was tamelijk divers met onder meer twaalf handelsreizigers, accountants en analisten, instrumentmakers en verwarmingsmonteurs.

Die scans van 1947 zijn vooralsnog het belangrijkste nieuwe element dat de digitale volkstellingen bieden in vergelijking met de gedrukte uitkomsten. En er bestaat dus de mogelijkheid om daar nog een aantal vergelijkbare bestanden aan toe te voegen, in gescande of digitaal manipuleerbare vorm. Met name die laatste Excel-bestanden maken het mogelijk onderdelen te selecteren of samen te voegen, wat veel tijdrovend rekenwerk overbodig maakt.

De voorgaande analyse mag dan niet geheel overtuigend zijn in het aanbrengen van duidelijk onderscheid tussen stad en platteland. Hij laat wel goed de bruikbaarheid van de digitale bestanden zien, zeker nu er nieuwe elementen aan zijn toegevoegd. En in het onderhavige geval geldt tevens dat als ik afhankelijk was geweest van de gedrukte uitkomsten en niet online tot diep in de nacht had

23 Dit element wordt op dit moment voor Gelderland onderzocht door Anton Schuurman c.s. binnen het Wageningse NWO project *Democratisation and modernisation in the Dutch countryside*.

kunnen doorwerken, ondanks de ruime openingstijden van de bibliotheken deze bijdrage pas ver na de gestelde deadline gereed zou zijn gekomen. En desgewenst had ik hem zelfs op Tahiti kunnen maken.

Literatuur

- Al, P., 'De virtuele volkstelling in de toekomst in: Maarseveen, J.G.S.J. van en Doorn, P.K. (red.) *Nederland een eeuw geleden geteld* (Amsterdam 2001) 299-316.
- Atsma, J., 'Bedrijfstellingen 1930-1978', in: *Algemene tellingen in de twintigste eeuw* (Voorburg en Heerlen 2002), 225 e.v.
- CBS, *Gegevens per gemeente betreffende de bedrijfsklassen volgens de Bedrijfstelling van 31 December 1930* ('s Gravenhage 1946).
- CBS, *13e Algemene volkstelling 31 mei 1960 deel 10 Beroepsbevolking, C Vergelijking van de uitkomsten van de beroepstellingen 1849-1960* (Hilversum 1966).
- Holthoorn, F.L.van (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen/Maastricht 1985).
- Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam 1968).
- Knotter, A. en A.C. Meijer (red.), 'De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920', in: *Broncommentaren 2* (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis Den Haag, 1995).
- Kooij, P., 'Stad en Platteland', in: Holthoorn, F.L. van (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen/Maastricht 1985) 93-119.
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987).
- Kooij, P., 'Bevolking: huishoudens, gezinnen en sociale stratificatie', in: Kooij, P., *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914* (Assen 1993) 130-160.
- Kooij, P. *Mythen van de groene ruimte* (Oratie Wageningen 1999).
- Kooij, P. en V. Sleebe (red.) *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000).
- Maarseveen, J. van, 'Tijdens de eeuwwisseling geteld. De methode van onderzoek bij de Volkstelling 1899', in: Maarseveen, J.G.S.J. van en Doorn, P.K. (red.) *Nederland een eeuw geleden geteld* (Amsterdam 2001) 13-39.
- RGP, *Broncommentaren I-IV* ('s-Gravenhage 1987).
- Staal, P.E., *Automobilisme in Nederland: een geschiedenis van gebruik, misbruik en nut* (diss. Eindhoven 2003).
- Suurenbroek, F., *Stadsrand in transformatie. De specifieke ontwikkelingsgang van de stadsrand, inzichtelijk gemaakt met negentiende-eeuws Haarlem* (Amsterdam 2006).
- Vliegen, M., 'Regionalisering en statistische beschrijving', in: *Een eeuw statistieken: Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999), 239 e.v.

Bevolking en infrastructuur in Groningen en Drenthe, 1820-1915*

P.D. Groote¹ en P.G. Tassenaar²

De negentiende eeuw was een periode van een enorme ontwikkeling van de transportinfrastructuur, ook in Noord-Nederland. De netwerken van scheepvaartkanalen en verharde straatwegen, en later ook spoor- en tramlijnen werden steeds verder verdicht en beter geïntegreerd. Zowel particulieren als overheden waren bij de financiering en exploitatie van die transportnetwerken betrokken. Voor particulieren was de gedachte meestal dat de exploitatie van hoofdverbindingen tussen de grotere bevolkingskernen winstgevend zou kunnen zijn. Overheden hadden echter als motief vaak de gedachte dat een verbeterde ontsluiting van een gebied de welvaart zou verhogen. Voor de periode 1820-1915 hebben we ruimtelijk gespecificeerde data betreffende de ontwikkeling van infrastructurele verbindingen in een Geografisch Informatiesysteem gekarteerd. We vergelijken die met de bevolkingsspreiding (op het niveau van buurtschappen) zoals die in de Volkstellingen van 1849 en 1899 is gepubliceerd. Zo willen we meer licht werpen op de chronologische relatie tussen infrastructuur en bevolkingsontwikkeling: volgde de infrastructuur de bevolkingsontwikkeling of was infrastructuur sturend en stuwend en concentreerde de bevolking zich steeds meer in de best ontsloten plekken?

Introductie

Een groot voordeel van de digitalisering van de volkstellingen is de mogelijkheid om meerdere digitaal beschikbare databestanden te koppelen. In deze bijdrage willen we laten zien welke kansen de koppeling van volkstellingsgegevens met ruimtelijke data biedt. Het gaat dan om gegevens over de locatie, topologie en ontwikkeling van het netwerk van transportinfrastructuur. Voor de provincies Groningen en Drenthe hebben we in een eerder onderzoek infrastructurele data in een Geografisch Informatiesysteem (GIS) ondergebracht.³

In deze studie willen wij proberen om GIS te benutten om de ruimtelijke aspecten van de relatie tussen bevolkingsspreiding en infrastructurele ontwikkeling te analyseren. Dat die relatie zowel wetenschappelijk als maatschappelijk (en

* We bedanken Francien van Soest, Jan de Ruiter en Henk Oosterhoff voor ondersteuning bij de GIS-analyse en Onno Boonstra en Peter Doorn voor constructief commentaar op de eerste versie van dit artikel.

1 Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen & Urban and Regional Studies Institute (URSI)

2 Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen

3 Groote en Tassenaar, 'Infrastructurele vernieuwing en de levensstandaard in Drenthe, 1821-1904'.

us politiek) relevant is, hoeft nauwelijks onderbouwd te worden. Maatschappelijke discussies over de aanleg van transportverbindingen, zoals de Betuwelijn, de Hoge Snelheidslijn, de magneetweefbaan, en de mogelijke verbindingsweg A6-A9 door het Naardermeer, zijn vaak heftig van karakter. Wetenschappelijke analyses van de effecten van nieuwe infrastructuur zijn in die discussies bovendien bepaald niet richtinggevend. Dat geldt ook voor historisch onderzoek naar infrastructuurontwikkelingen en de effecten daarvan. De geschiedenis lijkt ook in dit opzicht vooral op een grabbelton waaruit naar believen geschikte voorbeelden omhoog gehaald kunnen worden. En bij al die voorbeelden moet dan bedacht worden dat de effecten ook nog eens een eigen dynamiek hebben: op de korte termijn kunnen ze anders zijn dan op de lange; in het eigen gebied kunnen ze anders zijn dan elders en voor de ene actor anders dan voor de andere.⁴

Onderzoeksperiode en -gebied

De onderzoeksperiode loopt van 1820 tot 1915. Voor deze periode zijn de infrastructuurgegevens beschikbaar. Binnen deze periode zijn meerdere volkstellingen gehouden.

Het onderzoek is ruimtelijk afgebakend tot twee Noord-Nederlandse provincies – Groningen en Drenthe. De keuze voor deze provincies is vooral ingegeven door redenen van brontechnische aard. Het digitaliseren en topologisch correct maken van de infrastructuurgegevens is een zeer tijdrovende bezigheid, die vrijwel niet geautomatiseerd kan worden.

Het gebied is ook geschikt voor analyse omdat het zowel een deelgebied bevat dat aan het begin van de onderzoeksperiode al goed ontsloten was (het grootste deel de provincie Groningen), als een deelgebied dat tijdens de onderzoeksperiode in infrastructuur zin een grote sprong voorwaarts maakte.

Vooralsnog wordt GIS in historisch onderzoek vooral gebruikt voor het produceren van inzichtgevende kaarten. Het blijft problematisch om ruimtelijke statistiek of ruimtelijke econometrie te bedrijven in een standaard GIS-omgeving, zeker wanneer dynamische ontwikkelingen in ruimte *en* tijd geanalyseerd moeten worden.⁵

In eerdere papers hebben we getracht iets verder te komen door infrastructuurgegevens te relateren aan data betreffende de biologische levensstandaard.⁶ Helaas zijn die laatste alleen geaggregeerd per gemeente beschikbaar. Dat betekende dat er

4 Zie de talrijke studies van Rietveld en Bruinsma (bijvoorbeeld Rietveld en Bruinsma, *Is Transport Infrastructure Effective?*). Auke van der Woud heeft met *het lege land en een nieuwe wereld* de mooiste historische overzichtswerken geschreven. Van de internationale historische studies moeten natuurlijk Fogel, *Railroads and American economic growth*, Fishlow, *American railroads* en Fremdling, *Eisenbahnen und deutsches Wirtschaftswachstum 1840-1879* genoemd worden.

5 Zie bijvoorbeeld Van der Meer en Boonstra, *Repertorium van Nederlandse gemeenten 1812-2006* en Boonstra, Breure en Doorn, *Past, present and future*.

6 Voor een uitgebreide toelichting op het begrip biologische levensstandaard, zie Tassenaar, *Het Verloren Arcadia*, 24-35.

een storend verschil in het niveau van ruimtelijke aggregatie van de gegevens bestaat. Om de beide datasets aan elkaar te relateren moesten de infrastructurele gegevens geaggregeerd worden naar het gemeentelijke niveau. Daarmee gaat veel ruimtelijke specificatie verloren. We hebben dat in het verleden wel gedaan, door een gewogen gemiddelde te berekenen voor de 'hoeveelheid' infrastructuur per gemeente en de gemeentes als onderzoekseenheden in een regressiemodel op te nemen.⁷ Het alternatief zou zijn om sociaal-demografische gegevens kunstmatig te desaggregeren naar een lager niveau. Dat is bijvoorbeeld te doen door ze van het gemeentelijke niveau om te zetten naar een geïnterpoleerd raster. Vanzelfsprekend is dat methodologisch niet zonder bezwaren.

De digitalisering van de volkstellingen maakt het mogelijk om sociaal-demografische gegevens op een veel lager ruimtelijk schaalniveau in de analyse te betrekken. In de volkstellingen zijn immers niet alleen de per gemeente geaggregeerde gegevens betreffende bevolkingsomvang en samenstelling opgenomen, maar ook die per kern of wijk in de gemeente. Over deze data en de infrastructurele gegevens die we gebruikt hebben gaat de volgende paragraaf.

Data

Infrastructuur

Infrastructuur is in dit onderzoek beperkt tot de lijnvormige transportinfrastructuur.⁸ Dat betekent dat bijvoorbeeld telecommunicatie-infrastructuur, maar ook havenwerken buiten beschouwing gelaten zijn.

Er is wel een onderscheid aangebracht tussen drie belangrijke vormen van transportinfrastructuur: straatwegen; kanalen en andere scheepvaartwegen; en spoor- en tramwegen. De jaarlijkse gegevens zijn hoofdzakelijk ontleend aan het promotieonderzoek van Groote naar investeringen in infrastructuur in Nederland tussen 1800 en 1913.⁹ In het basismateriaal is een onderscheid aangebracht tussen hoofdspoorwegen, lokaalspoorwegen, stoomtramwegen en paardentramwegen.

Omdat het in dit promotieonderzoek ging om investeringen, zijn geen gegevens beschikbaar over onverharde wegen, waarvan aangenomen is dat er niet in geïnvesteerd is. Daarom beperken we ons tot de moderne transportinfrastructuur, zonder te willen suggereren dat traditionele infrastructuur niet belangrijk geweest kan zijn. Het was vanzelfsprekend ook onmogelijk om alle waterlopen in het gebied in het bestand op te nemen. We conformeren ons hier aan de criteria voor opname en de argumentatie daarvoor zoals bij de originele data gehanteerd.¹⁰ Deze gaan uit van de scheepvaartwegen zoals officieel vermeld in het *Overzicht der scheepvaartwegen*. Voorlopig is om technische redenen ook de zee buiten de

7 Groote en Tassenaar, 'Infrastructurele vernieuwing', 80-84.

8 Groote, *Kapitaalvorming*, 13-18.

9 Groote, *Kapitaalvorming*; Groote, *Infrastructure and Dutch Economic Development*.

10 Zie Groote, *Kapitaalvorming* 142-145.

analyse gelaten, hoewel het in de negentiende eeuw vanzelfsprekend een uitermate belangrijke transportverbinding was.

In totaal bestaat het databestand uit 3268 lijnstukken, met als attribootkenmerken onder andere het soort infrastructuur, het jaar van aanleg en de lengte. Voor de onderzoeksperiode was het niet nodig om ook een jaar van sluiting of sloop van een verbinding als attribuut op te nemen. De exacte locatie en topologie (aansluiting met andere elementen) zijn ingevoerd in ARC-INFO *coverage*-formaat.

Tabel 1. – Lengte van het infrastructuurele netwerk zoals opgenomen in het databestand.

Jaar	Straatwegen	Scheepvaart-wegen	Spoor- en tramwegen
1820	–	636 km	–
1850	295 km	675 km	–
1875	1452 km	828 km	154 km, met 32 stations/haltes
1915	2.321 km	948 km	575 km, met 118 stations/haltes

Tot omstreeks 1825 bestond het transportnetwerk in de provincies Groningen en Drenthe uit kanalen, bevaarbare rivieren en onverharde wegen. De eerste verharde interlokale straatwegen werden aangelegd vanaf 1824. Het betrof in eerste instantie de rijksweg van Groningen naar het zuiden, via Assen en Meppel.

De eerste spoorlijn in het onderzoeksgebied werd aangelegd in 1866 en verbond Groningen met Friesland (Leeuwarden). Deze spoorweg werd daarna verlengd naar het oosten via Hoogezand, Winschoten en Nieuweschans naar Duitsland. Meppel werd in 1867 bereikt vanuit Zwolle. De verbinding tussen Meppel en Leeuwarden volgde een jaar later. Groningen moest nog twee jaar wachten op een rechtstreekse verbinding met Meppel. De eerste paardentramlijn in het gebied verbond in 1880 Zuidbroek met Wildervank; de eerste stoomtram werd vijf jaar later geopend op het naburige traject Winschoten-Stadskanaal. De rol van railinfrastructuur in het transportnetwerk was groot. Het belang kan vanuit economisch oogpunt worden aangegeven door de aanlegkosten in ogenschouw te nemen. Deze kosten lagen voor hoofdspoorwegen in de negentiende eeuw ongeveer 60 maal hoger dan voor straatwegen.¹¹ Het belang van spoorwegen is in economisch opzicht daarin gelegen dat over grotere afstanden de transportkosten, zeker in samenhang met de reistijd, laag zijn. Een nadeel was (en is) dat in tegenstelling tot vaar- en straatwegen de spoorwegen minder toegankelijk zijn, omdat dit laatste afhankelijk is van de aanwezigheid van een station of halte. Aangezien toegang tot het railnetwerk alleen op stations en haltes plaats kan vinden, hebben we deze in het gebruikte GIS-bestand toegevoegd. De railinfrastructuur is dus beschikbaar als een topologisch netwerk bestaande uit onderling verbonden

11 Groote, *Kapitaalvorming* 86-89, 117-124, 126-131, 138-142.

lijnelementen, bruikbaar voor bijvoorbeeld netwerkanalyses, en als een serie punt-elementen (stations), bruikbaar voor bijvoorbeeld toegankelijkheidsanalyses..

Ondanks het grote belang van de spoorwegen aan het eind van de negentiende eeuw moet het belang van kanalen en straatwegen niet worden onderschat. Dit hangt deels samen met het beperkte aantal stopplaatsen van de spoorwegen. De kanalen en straatwegen sloten op deze stations en haltes aan, zodat deze drie vormen van transport complementair waren. Bovendien valt het op dat voornamelijk in gebieden waar in het midden van de negentiende eeuw het meest uitgebreide kanalennetwerk aanwezig was, het spoorwegennet minder tot ontwikkeling kwam. De aanwezigheid van goede vaarwegen verminderde de marginale opbrengsten van nieuwe railverbindingen en daarmee de verwachte opbrengsten van de vereiste investeringen.

In de eerste helft van de negentiende eeuw zijn in het gebied twee dominante infrastructurele netwerken te ontwaren. In het zuiden was Meppel een knooppunt. Het aantal verbindingen met het noorden en oosten is eerst nog relatief beperkt, maar bedacht moet worden dat deze plaats ook met het zuiden (Overijssel en verder), westen (via de Zuiderzee naar Amsterdam) en noordwesten (Friesland) verbonden was.

De stad Groningen was het knooppunt van het noordelijke netwerk. Vanuit de stad reiken scheepvaartverbindingen in zuidoostelijke richting, met name naar de Veenkoloniën, en in noordelijke richting, naar de voor de agrarische productie zo essentiële kleigebieden.¹² Het laatste systeem wordt gedomineerd door het Damsterdiep in de richting van Delfzijl, het Reitdiep in de richting van de Lauwerszee en verder de Waddenzee en het Hoendiep voor de verbinding met Leeuwarden.

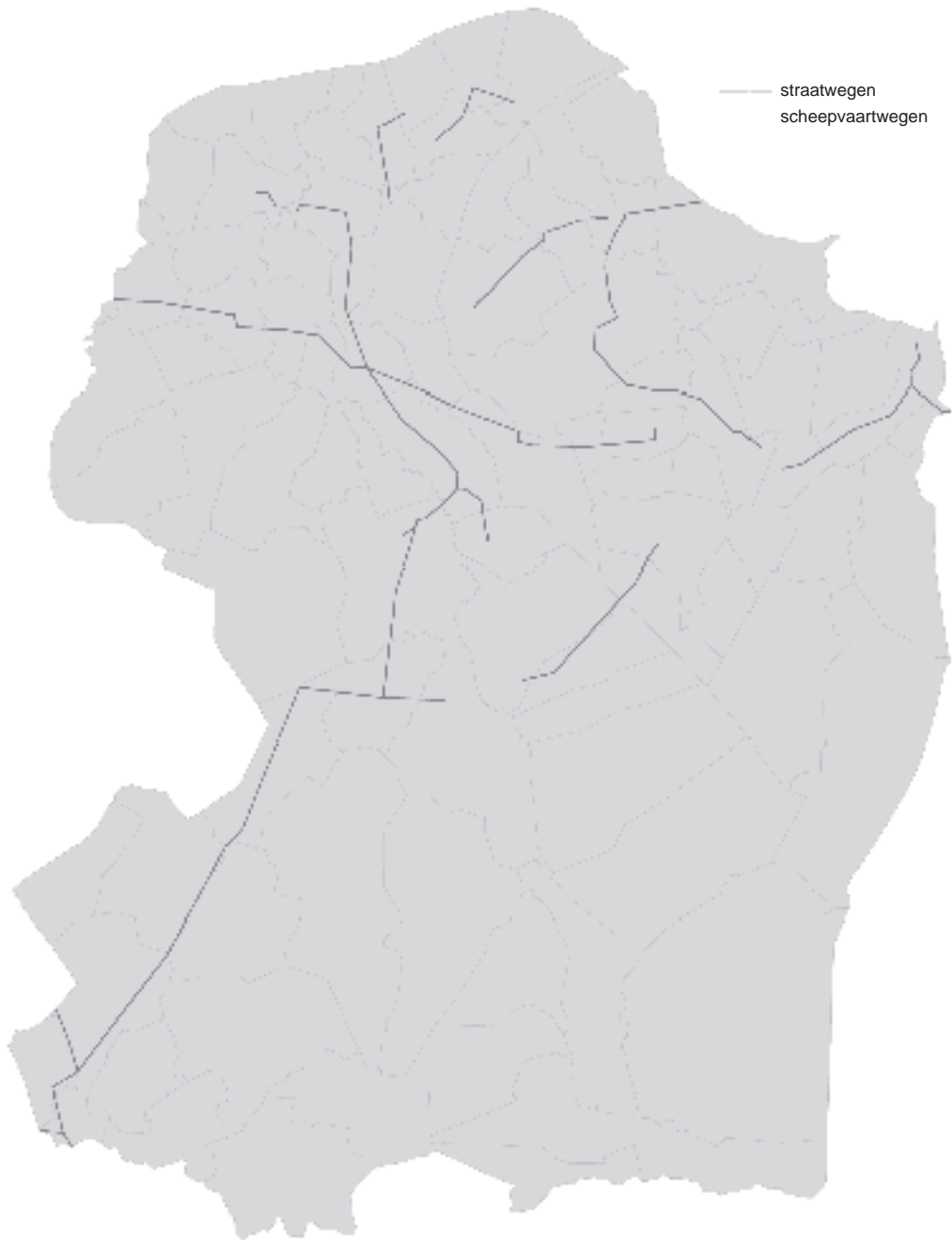
In 1910 zijn de netwerken wat minder eenvoudig naspeurbaar. Het is opvallend dat in de tussenliggende periode vooral is geïnvesteerd in de aanleg van straatwegen en spoorwegen, alhoewel de uitbreiding van het kanalenstelsel evenmin moet worden onderschat. Opvallend is dat Meppel zijn dominante positie in Drenthe heeft verloren. Vanuit Coevorden zijn goede verbindingen ontstaan met het oostelijk deel van de provincie welke aansluit op het transportnetwerk in de Groningse Veenkoloniën. De stad Groningen heeft haar positie tussen 1840 en 1910 niet verloren. Wel wordt duidelijk dat met name de straatwegen en kanalen ook dwarsverbanden hebben gelegd tussen de verschillende nederzettingen.

Aan het einde van de onderzoeksperiode (1915) is bij of in vrijwel iedere nederzetting in de provincie Groningen wel een kanaal of straatweg gelegen. In Drenthe is dat nog niet het geval. Wel hebben alle hoofdplaatsen van een gemeente aansluiting op een transportnetwerk, hoewel dat in kerkdorpen zoals Peize en Sleen pas heel laat (tussen 1880 en 1890) werd gerealiseerd. Ook in 1840 was de situatie in Groningen veel gunstiger dan in Drenthe. In dat jaar lag in de meerderheid van de Drentse kernen noch een kanaal noch een verharde straatweg.

12 Clement, *Transport*; Richard Paping, *Voor een handvol stuivers*, 36-43.

Figuur 1. – Infrastructuur in Groningen en Drenthe in 1820.

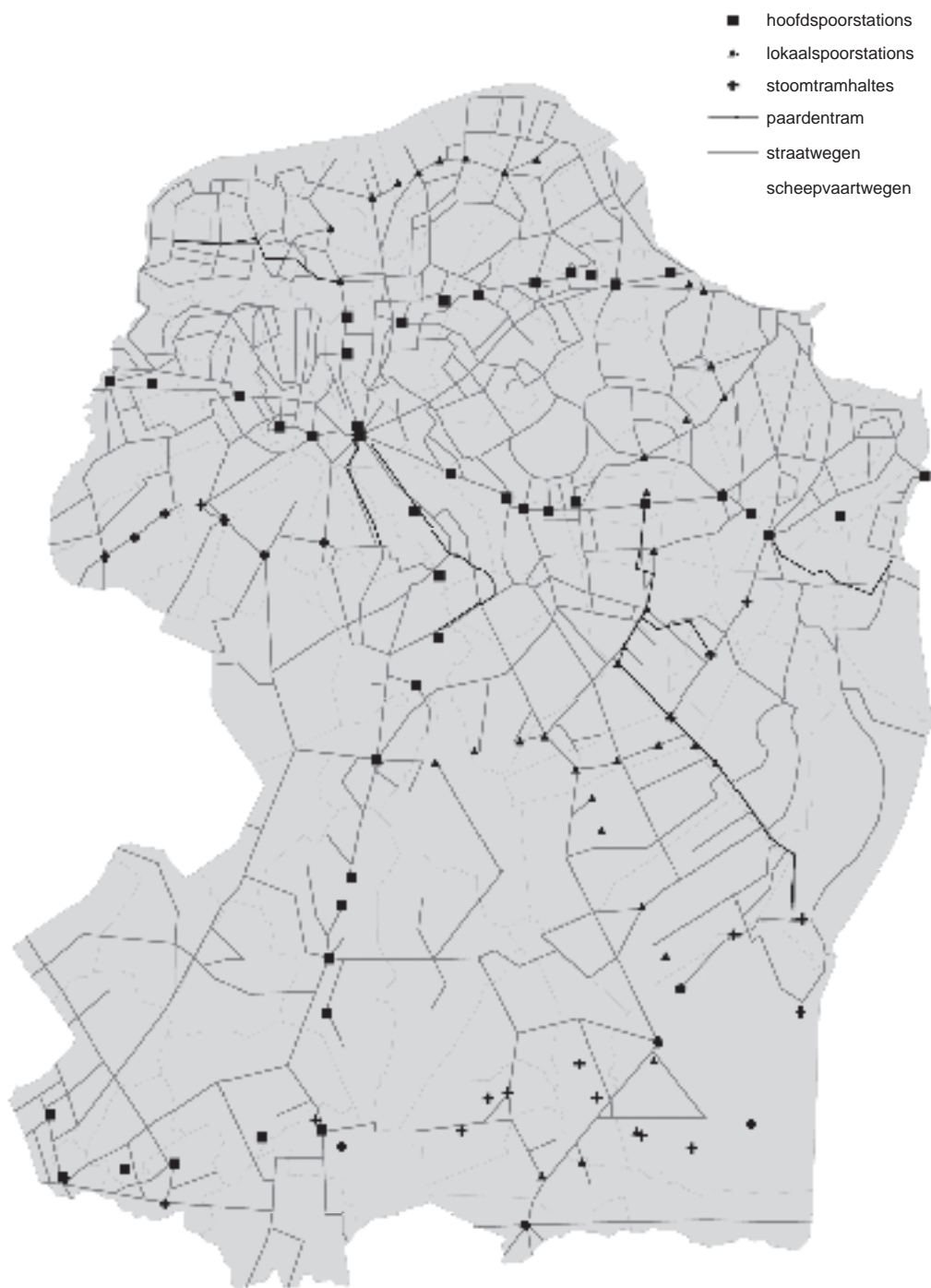
Figuur 2. – infrastructuur in Groningen en Drenthe in 1849.

Figuur 3. – infrastructuur in Groningen en Drenthe in 1875.

Figuur 4. – infrastructuur in Groningen en Drenthe in 1899.

Figuur 5. – infrastructuur in Groningen en Drenthe in 1915.

Bevolkingsomvang

De bevolkingsgegevens zijn ontleend aan de volkstellingen van 1849 (derde volkstelling) en 1899 (achtste volkstelling). Voor iedere nederzetting zijn handmatig de geografische coördinaten gezocht, grotendeels met behulp van historisch kaartmateriaal.¹³ Soms moest gespeurd worden naar nieuw gebruikte of anders gespelde toponiemen.¹⁴

De geografische verdeling per gemeente, die is toegepast in de genoemde volkstellingen, is vrijwel integraal overgenomen. Een uitzondering hierop vormen de wijken van de steden, die niet als afzonderlijke nederzettingen zijn toegevoegd. Voor in de volkstellingen expliciet vermelde armenhuizen, kazernes en dergelijke geldt hetzelfde. Bovendien zijn zeer kleine nederzettingen (minder dan 20 bewoners) waarvan de locatie niet goed kon worden vastgesteld, geregistreerd onder de in de bron meest nabijgelegen kern. Verspreide bebouwing en bebouwing die aangeduid staat als “buiten de kom” is toch opgenomen bij de vermelde kern.

De gegevens van Hoogeveen en Emmen zijn voor de achtste volkstelling onvolledig. In plaats van plaatsnamen worden hier genummerde wijken gebruikt. Met behulp van de plaatsaanduidingen uit de zesde en zevende volkstelling kon dit euvel worden verholpen.

Een laatste technisch probleem was het vaker dan eenmaal voorkomen van toponiemen. De naam Alteveer komt bijvoorbeeld voor in de gemeentes Onstwedde, Roden en Zuidwolde (Drenthe). Eursinge komt zelfs vier maal voor (Beilen, Havelte, Ruinen en Westerbork). Deze kernen zijn aangeduid met de gemeentenaam als bijvoegsel aan de naam van de kern. Voor 1849 leverde dit een totaal aantal kernen op van 596. Voor 1899 levert dit een aantal van 764 op.

Tabel 2. – Samenvattende gegevens van nederzettingen.

	1849	1899
Aantal nederzettingen	596	764
Totaal aantal inwoners	271.180	448.011
Gemiddeld inwonertal per kern	450	586
Grootste nederzetting	Groningen: 33.694 inwoners	Groningen: 66.981 inwoners
Kleinste nederzetting	Hongerige Wolf (gemeente Wedde): 4 inwoners	Hongerige Wolf (gemeente Wedde) en Ubbena (Vries): 5 inwoners

13 *Grote Provincie Atlas, Groningen; Grote Provincie Atlas, Drenthe; Grote topografische atlas van Nederland; Grote historische atlas van Nederland; Historische Atlas Groningen,*

chromotopografische kaart des rijks; Historische Atlas Drenthe, chromotopografische kaart des rijks.
14 Bijvoorbeeld in stadsplattegronden, de Shell Stratengids of op websites van historische verenigingen;. Ook: Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden.*

Bij een vergelijking van de ruimtelijke weergave van de bevolkingsspreiding in 1849 en 1899 blijkt dat de concentratie van (grotere) nederzettingen in deze vijftig jaar sterk toenam. De stad Groningen was en bleef onbetwist de meest volkrijke plaats en het stedelijk knooppunt van de Noordelijke regio. Daarnaast vond met name in Groningse Veenkoloniën een behoorlijke bevolkingsgroei plaats, die ertoe leidde dat hier een aantal centra opschoof naar een hoger niveau: van 2.000-5.000 inwoners naar 5.000-10.000 inwoners (Oude en Nieuwe Pekela, Winschoten en Stadskanaal). Bovenal ontstonden en groeiden veel plaatsen tot een niveau van maximaal vijfduizend inwoners. Vooral in Zuidoost-Drenthe, in de gemeente Slochteren en in Westerwolde nam het aantal kernen toe. Deze nieuwe kernen hielden alle verband met ontginningen, die vaak aan vervening waren gelieerd.

Uit het verschillend aantal nederzettingen in de beide gebruikte volkstellingen blijkt al dat het helaas onmogelijk is om de groei van de bevolking over de periode 1849-1899 rechtstreeks uit de data af te leiden. Daarvoor verschillen de in de volkstellingen aangehouden geografische classificaties te veel.¹⁵ In totaal kwamen 258 van de 764 in 1899 opgenomen nederzettingen (32 procent) nog niet voor in 1849¹⁶. De totale bevolking van die 'nieuwe' kernen bedroeg ruim 58 duizend personen (13 procent). De grootste waren nieuwe veenontginningsplaatsen (Nieuw-Amsterdam, 4319 inwoners; Zwartemeer, 2631; Musselkanaal, 2304).

Een te overwegen alternatief zou zijn om uit de twee kaarten met exact gelokaliseerde bevolkingskernen een rasterkaart af te leiden door middel van interpolatie. Daarna kan dan voor iedere gridcel de toename van de bevolking berekend worden. Dat is in een GIS-programma eenvoudig te doen en goed te specificeren. Het leidt echter tot verlies aan ruimtelijke informatie en is daarom hier niet gedaan.

Methoden

Omdat dit artikel vooral bedoeld is als eerste stap in de verkenning van de gebruiksmogelijkheden van de gedigitaliseerde volkstellingen in historisch-ruimtelijk onderzoek, hebben we ervoor gekozen om de analysemethodes zo eenvoudig en transparant mogelijk te houden. Dat heeft als voordeel dat ze goed zijn uit te voeren in het gebruikte GIS-pakket (ESRI's Arcgis 9.1). Zoals in een eerder paper geconcludeerd is dit GIS-pakket nog steeds vooral geschikt voor eenvoudige ruimtelijke analyses, zoals afstandsbepalingen, overlays en bufferanalyses, en veel minder voor geavanceerde (econometrische) tijd-ruimtemodellen.¹⁷ Hier hebben we gekozen voor een bufferanalyse en een afstandsanalyse.

15 Zie de bijdrage van Onno Boonstra in deze bundel.

16 Dit kan gedeeltelijk ook een artefact van de data zijn, omdat de Volkstelling van 1899 uitvoeriger gepubliceerd is dan die van 1849.

17 Groote, Tassenaar en Elhorst, 'Standard of living effects'; 'Is GIS of help', paper presented at the European Social Science History Conference, Berlin, Germany – March 26, 2004' <http://www.frw.rug.nl/persons/groote/pub.htm>

Figuur 6. – Bevolkingspreiding in Groningen en Drenthe in 1849.

Figuur 7. – Bevolkings spreiding in Groningen en Drenthe in 1899.

Buffer-analyse

Feitelijk is een bufferanalyse uitermate simpel. Rond de ruimtelijke elementen die bestudeerd worden, in ons geval lijnvormige transportverbindingen, wordt een extra zone gedefinieerd van een bepaalde omvang. We hebben tamelijk willekeurig gekozen voor een bufferafstand van 2,5 kilometer aan weerszijden van iedere infrastructurele verbinding.

Daarmee wordt het totale onderzoeksgebied als het ware in tweeën gedeeld op basis van de afstand tot het infrastructurele netwerk. Het ene gedeelte ligt dichtbij de infrastructuur, het andere gedeelte er verder (meer dan 2,5 kilometer) vanaf. De eenvoudigste uitkomst van de bufferanalyse is een overzicht van de omvang van het gebied binnen de buffer en van het gebied erbuiten, voor ieder jaar van de analyse. Een verdere onderverdeling is te maken door niet het gehele transportnetwerk als uitgangspunt te nemen, maar het te specificeren naar vorm van infrastructuur. Ook de bufferafstand zou verschillend gemaakt kunnen worden per vorm van infrastructuur.

De relatie met de bevolkingsomvang is eenvoudig te leggen. Sommige bevolkingskernen liggen binnen het gebufferde gebied, andere plaatsen liggen er buiten. De analyse genereert daarmee voor iedere kern een nieuwe variabele met een dichotoom karakter: wel of niet binnen de bufferzone gelegen. De verhouding tussen de totale bevolking van de binnen het gebied gelegen kernen en die erbuiten zegt iets over de ontsluiting van het gehele gebied en over het belang van infrastructuur.

Afstand-analyse

Een nadeel van een bufferanalyse is dat de gegenereerde data een dichotoom karakter hebben: er wordt op basis van een bepaalde keuze voor de bufferafstand besloten of een bevolkingskern binnen of buiten de buffer ligt. Informatie over hoe ver binnen of buiten de bufferzone is daarmee verdwenen. In de tweede analyse wordt die informatie wel gebruikt. Voor iedere bevolkingskern hebben we de afstand bepaald tot de dichtbijzijnde infrastructurele verbinding (met de *tool* “point-distance” in de add-in *ET-Geowizards*; deze *tool* is vergelijkbaar met de *tool* “NEAR” in ARCGIS 9.1; maar werkt efficiënter). Deze afstand is als een nieuwe variabele op ratio-schaal toegevoegd aan de betreffende kern.

Resultaten

Buffer-analyse

Uit de bufferanalyse blijkt dat het infrastructurele netwerk enorm in omvang toenomen is en dat dit vooral plaats vond in de periodes 1850-1880 en na 1900. Dat komt goed overeen met verloop van de investeringen in infrastructuur in Nederland als geheel.¹⁸ Pas na 1855 is de dichtheid van het transportnetwerk zo hoog dat meer

18 Het betreft hier vooral figuur 3.2 in hoofdstuk 3 van: Groote, *Kapitaalvorming*, 61.

dan de helft van het totale onderzoeksgebied, dat bijna 5000 Km² beslaat, binnen 2,5 kilometer van een moderne transportverbinding gelegen is. De dominante positie van de scheepvaartwegen, met vooral een grote dichtheid in Noordwest-Groningen, verdwijnt dan en wordt overgenomen door de straatwegen.

Deze analyse levert nog niet veel nieuwe inzichten op. Het beeld dat de tabel toont, blijkt ook al uit de kaarten waarop de infrastructurele ontwikkeling staat afgebeeld. Interessant wordt het wanneer we de cijfers van de oppervlakte gaan vergelijken met het aandeel van de bevolking binnen en buiten de buffer.

Tabel 3. – Aandeel van de oppervlakte binnen een afstand van 2,5 kilometer van de in het jaar aanwezige infrastructurele voorzieningen (%).

Jaar	Alle infrastructuur	Straatwegen	Scheepvaart- wegen	Spoor- en tramwegen
1820	40	–	40	–
1825	42	3	40	–
1830	43	4	41	–
1835	43	4	41	–
1840	44	10	42	–
1845	46	21	42	–
1850	47	25	42	–
1855	50	33	43	–
1860	61	49	47	–
1865	66	57	49	–
1870	72	66	49	9
1875	74	69	52	9
1880	77	71	53	11
1885	79	74	54	15
1890	80	75	54	15
1895	82	76	55	20
1900	83	78	55	23
1905	88	83	55	29
1910	90	86	56	32
1915	92	88	56	34

Tabel 4. – Aandeel van de bevolking binnen een afstand van 2,5 kilometer van de in het jaar aanwezige infrastructurele voorzieningen (% in 1849 en 1899).

Jaar	Alle infrastructuur	Straatwegen	Scheepvaart- wegen	Spoor- en tramwegen
1849	81	52	78	–
1899	96	93	82	56

Hoewel rond het midden van de negentiende eeuw (1849) nog minder de helft (47 procent) van de oppervlakte van Groningen en Drenthe binnen een half uur gaans van een transportverbinding gelegen was, woonde daar wel meer dan driekwart (81 procent) van de bevolking. De gemiddelde omvang van de 202 kernen die verder weg lagen dan 2,5 kilometer, bedroeg op dat moment 250 zielen. Het merendeel van de grotere plaatsen die buiten de zone gelegen waren, lagen er bovendien nog relatief dicht in de buurt, zoals Hollandscheveld in de gemeente Hoogeveen, op 2,7 kilometer.

Aan het eind van de eeuw (1899) woonde nog maar vier procent van de bevolking meer dan 2½ kilometer verwijderd van een transportader, op 18 procent van de oppervlakte van de provincies.

Afstand-analyse

Tussen 1849 en 1899 is de gemiddelde afstand van bevolkingskernen tot de dichtstbijzijnde aansluiting op het infrastructurele netwerk afgenomen van bijna drie kilometer tot minder dan een kilometer.

In 1849 lagen de meest perifere dorpen in het Zuidoostelijke Drentse veenontginningsgebied. In de gemeente Emmen was de gemiddelde kern meer dan 15 kilometer verwijderd van een moderne infastructurele verbinding. Daarnaast waren de dorpen op het Drents plateau en in Westerwolde relatief slecht ontsloten.

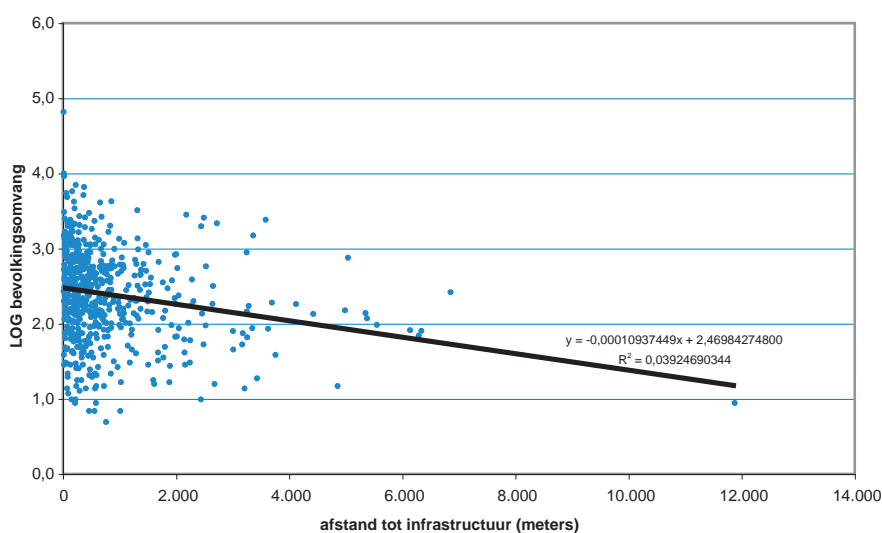
Wanneer we Rottumeroog buiten beschouwing laten, lagen in 1899 de dorpen Grolloo, op het Drents Plateau, en Sellingen in Westerwolde, het verst verwijderd van een moderne infrastructurele verbinding. In Drenthe bedroeg de gemiddelde afstand in 1849 4,4 kilometer en was deze in 1899 gedaald tot 1,1 kilometer. In Groningen was de afname geringer, van ruim 1,5 kilometer naar 600 meter.

Het vergelijken van de ontwikkeling tussen de jaren 1849 en 1899 dient wel voorzichtig te gebeuren, omdat de berekening immers gebaseerd is op verschillende aantallen in de volkstellingen opgenomen kernen. Dit blijkt al uit het voorbeeld van Rottumeroog, dat in 1899 wel als bewoonde kern opgenomen staat en in 1849 niet. Los van de vraag of dit terecht is, beïnvloedt het de berekeningen van gemiddelde en maximale afstand natuurlijk.

Omdat we nu enkele honderden cases hebben, met ieder twee variabelen gemeten op ratioschaal, namelijk de bevolkingsomvang en de afstand tot de infrastructuur, ligt het voor de hand een enkelvoudige regressieanalyse uit te voeren. De bevolkingsomvang is wel eerst getransformeerd door er de natuurlijke logaritme van te nemen, omdat anders de stad Groningen, met zijn veel grotere bevolkingsaantal het beeld te zeer zou bepalen. De puntenwolk voor 1899 en de erdoor geschatte regressielijn zijn zichtbaar in grafiek 1. De X-as bevat in dit geval de afstand, de Y-as de logaritme van de bevolkingsomvang. Dat suggereert dus een zekere causale relatie, waarbij de bevolkingsomvang afhankelijk is van de afstand tot de infrastructuur. Uit de figuur blijkt hiertussen, zoals te verwachten, een negatieve samenhang te bestaan (de regressiecoëfficiënt is -0,11). Het verband is echter zeer zwak, aangezien de afstand tot infrastructuur nog geen 4 procent van de variantie in de

Tabel 5. – Samenvattende gegevens van afstand tot infrastructuur van de nederzettingen.

	1849	1899
Aantal nederzettingen	596	764
Gemiddelde afstand tot infrastructuur	2702 meter	876 meter
Kleinste afstand	0 km (Groningen)	0 km (Groningen)
Grootste afstand	17,3 km ("Oever en Angelslo", gemeente Emmen)	6,8 km (Grolloo, gemeente Rolde; Sellingen, gemeente Vlagtwedde)

Grafiek 1. – XY-diagram met alle bevolkingskernen geplott volgens afstand tot infrastructuur in 1899 (X-as) en natuurlijke logaritme van de bevolkingsomvang in 1899 (Y-as) (N = 764).

(logaritme van de) bevolkingsomvang verklaart. Voor 1849 bedraagt de regressiecoëfficiënt -0,02 en de verklaarde variantie is nog geen 2 procent.

De rol van tijd

We kunnen echter meer regressieanalyses uitvoeren en daarmee dynamiek in de analyse brengen. Voor iedere kern kan immers niet alleen de afstand tot de infrastructuur in het jaar van de betreffende Volkstelling uitgerekend worden, maar ook tot de infrastructuur zoals die er eerder lag of juist later aangelegd zou worden. Data betreffende het infrastructurele netwerk zijn immers op jaarlijkse basis beschikbaar, vanaf 1820 tot en met 1915. Daarmee kan getracht worden om inzicht te krijgen in de interessante vraag naar de richting van de causaliteit.

Was de aanleg van infrastructuur volgend op de bevolkingsontwikkeling of juist sturend? Het antwoord op deze vraag is van belang voor de politieke discussies en beleidsafwegingen betreffende de aanleg van infrastructuur. En zelfs voor de vraag wie de investeringen in infrastructuur op zich zou moeten nemen, markt of overheid, is het relevant.

Het idee achter de analyse heeft te maken met het econometrische begrip Granger-causaliteit. Dat gaat uit van het simpele idee dat de kans dat iets wat later plaats vindt veroorzaakt wordt door iets wat eerder plaats gevonden heeft, groter is dan andersom. Het is dus een op chronologie gebaseerd idee van causaliteit. Natuurlijk bestaat altijd de kans dat actoren anticiperen op verwachte gebeurtenissen, waardoor het tijdsidee omdraait. Daarom is Granger-causaliteit een statistisch begrip, waaraan altijd een inhoudelijke interpretatie gekoppeld moet worden.¹⁹

Om na te gaan of de aanleg van infrastructuur inderdaad, zoals gesuggereerd in het voorafgaande regressiemodel, bepalend is voor de bevolkingsomvang, of dat de relatie andersom gelopen heeft, dus dat de aanleg van infrastructuur gericht geweest is op de aanwezige bevolkingskernen, kunnen we voor iedere bevolkingskern in een bepaald jaar de afstand tot de dichtstbijzijnde aansluiting op het transportnetwerk bepalen. Daarmee ontwikkelen we een tijdreeks van de afstand tot infrastructuur. Omdat we de bevolkingsomvang slechts voor twee jaren ruimtelijk specifiek hebben, namelijk 1849 en 1899, heeft deze exercitie natuurlijk een zeker “counter-factual” karakter. De afstand van de bevolking van Emmen in 1849 (1084 zielen) tot de infrastructuur zoals die in 1820 bestond, of tot die in 1915, valt rekentechnisch eenvoudig te bepalen.

Wanneer we ons eerst beperken tot de bevolkingsomvang in 1849, is het idee dat wanneer de relatie met de infrastructuur uit de voorafgaande periode sterk is, dat dan de aanleg van infrastructuur sturend is. Immers de bevolking volgt de infrastructuur die er al een tijdlang was. Wanneer echter juist de relatie met de infrastructuur uit de latere periode sterk is, dan volgt de infrastructuur kennelijk de bevolking. In het eerste geval is er meer ruimte voor de overheid (of voor marktpartijen met een lange termijn horizon); in het tweede geval vooral voor partijen die op kortere termijn winstmaximalisatie nastreven.

Buffer-analyse

Het aandeel van de bevolking dat in 1849 dicht bij de al eerder aangelegde infrastructuur woonachtig was, blijkt relatief laag. Pas na 1849 gaat het aandeel sterk stijgen. Dat suggereert dat de aanleg van infrastructuur vooral gevolgd is op de bevolking.

¹⁹ Zie voor een op het idee van Granger-causaliteit gebaseerde econometrische analyse van het effect van infrastructurele investeringen op de economische ontwikkeling van Nederland in de negentiende eeuw: Sturm, Jacobs en Groote, ‘Output effects of infrastructure investment’.

Tabel 6. – aandeel van de bevolking (1849) binnen een afstand van 2½ kilometer van de in het vermelde jaar aanwezige infrastructurele voorzieningen (%).

Jaar	Alle infrastructuur	Straatwegen	Scheepvaart-wegen	Spoor- en tramwegen
1820	75	–	75	–
1825	79	15	78	–
1830	79	18	78	–
1835	79	18	78	–
1840	79	27	78	–
1845	81	49	78	–
1850	81	53	78	–
1855	83	66	78	–
1860	89	80	80	–
1865	93	86	81	–
1870	96	92	81	31
1875	96	92	83	31
1880	97	93	83	35
1885	97	94	83	45
1890	98	94	83	45
1895	98	95	83	51
1900	99	96	83	54
1905	99	97	83	60
1910	100	97	83	62
1915	100	98	84	65

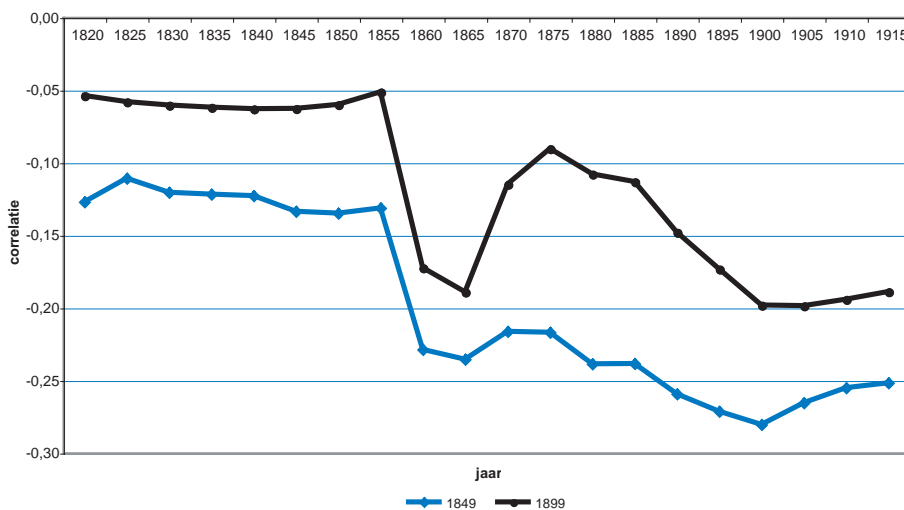
Afstandsanalyse

In deze exercitie gebruiken we hetzelfde simpele regressiemodel als we eerder al voor de statische analyse (bevolking 1849 en infrastructuur 1849) gebruikten. De cases zijn alle bevolkingskernen die we hebben kunnen onderscheiden in 1849 (N=596) respectievelijk 1899 (N=764). De afhankelijke variabele is de bevolkingsomvang in 1849 respectievelijk 1899; de onafhankelijke variabele de afstand tot het infrastructurele netwerk in een bepaald jaar (lopend van 1820 tot 1915; met 5-jaarlijkse intervallen berekend).

Voor ieder jaar dat het model geschat wordt, levert het een regressiecoëfficiënt op. Hoe belangrijker het effect van ligging nabij infrastructuur is, hoe sterker negatief de waarde van de regressiecoëfficiënt zal zijn (ofwel hoe hoger de absolute waarde). Deze coëfficiënt hebben we simpelweg geplot tegen de tijd. Dat kan bovendien gedaan worden voor de beide volkstellingjaren waarvoor we bevolkingsgegevens gekarteerd hebben. Tabel 7 en grafiek 2 geven dezelfde gegevens weer.

Tabel 7. – Regressiecoëfficiënten relatie infrastructuur (5-jaarlijks, 1820-1915) met bevolking (1849 respectievelijk 1899). N.B.: regressiecoëfficiënt maal 1000.

Jaar infrastructuur	Bevolking 1849	Bevolking 1899
1820	-0,019	-0,008
1825	-0,017	-0,008
1830	-0,019	-0,009
1835	-0,019	-0,010
1840	-0,020	-0,010
1845	-0,023	-0,011
1850	-0,023	-0,010
1855	-0,024	-0,010
1860	-0,064	-0,050
1865	-0,074	-0,058
1870	-0,096	-0,048
1875	-0,098	-0,039
1880	-0,116	-0,052
1885	-0,120	-0,055
1890	-0,137	-0,077
1895	-0,145	-0,093
1900	-0,157	-0,109
1905	-0,183	-0,153
1910	-0,216	-0,161
1915	-0,261	-0,163

Grafiek 2. – Tijdreeks van de regressiecoëfficiënten relatie infrastructuur (5-jaarlijks, 1820-1915) met bevolking (1849 respectievelijk 1899). N.B.: regressiecoëfficiënt maal 1000.

Wat blijkt is dat de coëfficiënten steeds sterker negatief worden, zowel wanneer gerelateerd wordt aan de bevolkingsomvang in 1849 als in 1899. Dat betekent dat de later aangelegde infrastructuur een steeds sterkere relatie vertoont met de bevolkingsomvang in het verleden. Bovendien ligt de lijn voor de bevolking in 1849 onder die van 1899. De locatie van de infrastructuur lijkt dus meer met de bevolkings spreiding in de vroege periode te maken te hebben dan met die uit het eind van de periode.

Alleen de curve voor de bevolkingsomvang in 1899 loopt gedurende een decennium omhoog, namelijk tussen 1865 en 1875. Dat wordt veroorzaakt door de aanleg van nieuwe straatwegen in Noord-Groningen, waar vooral kleinere kernen liggen. Het veenontginningsgebied in Zuidoost Drenthe, waar een aantal kernen in 1899 een behoorlijke omvang had, werd pas na 1875 goed ontsloten.

Er blijkt ook dat de infrastructurele investeringen uit de eerste helft van de negentiende eeuw nauwelijks een effect gehad hebben op de bevolkingsontwikkeling. Pas vanaf 1860 neemt het effect sterk toe.

Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de ene vorm van infrastructuur een groter effect gehad heeft op de bevolkingsontwikkeling als de andere. Bovendien zou de (Granger-)causale relatie tussen bevolking en verschillende vormen van infrastructuur wel eens sterk kunnen verschillen. Straatwegen zouden een kleine impact kunnen hebben en bovendien volgend zijn op de bevolkingsontwikkeling, terwijl spoorwegen een groot effect gehad zouden kunnen hebben en juist sturend van karakter geweest kunnen zijn.

Dat kan in principe met dezelfde methodiek onderzocht worden. Het vergt echter veel tijd om de afstandsbepalingen in ARCGIS te bepalen en resultaten vervolgens te exporteren naar bijvoorbeeld MS-Excel of SPSS. Daarom hebben we deze exercitie alleen uitgevoerd voor de relatie tussen de bevolking in 1899 en de infrastructuur in 1915. Wel hebben we in dit geval het in de basisdata aanwezige onderscheid tussen paardentramwegen, stoomtramwegen, lokaalspoorwegen en hoofdspoorwegen gehandhaafd. Voor alle 764 bevolkingskernen zijn nu vijf afstandvariabelen toegevoegd.

Wanneer een meervoudige regressie uitgevoerd wordt met als verklarende variabelen de afstand per kern tot elk van de soorten infrastructuur, dan blijken de coëfficiënten voor straatwegen, scheepvaartwegen en hoofdspoorwegen significant (95 procent-niveau). Het meest verrassende resultaat is dat de coëfficiënt voor de hoofdspoorwegen niet het verwachte negatieve teken heeft, maar juist positief is. Dat betekent dat met het toenemen van de afstand tot de stations de omvang van een bevolkingskern ook toeneemt. Dit heeft vooral te maken met de bevolkingsgroei in zuidoost-Drenthe, dat op grote afstand van het hoofdspoorwegnet lag. De huidige spoorlijn naar Emmen was in 1915 nog een lokaalspoorlijn. Dit suggereert wel dat het wellicht beter zou zijn om hoofdspoor, lokaalspoor en stoomtram als een geïntegreerd netwerk te beschouwen. Inderdaad krijgt de multipale regressiecoëfficiënt in dat geval wel het verwachte negatieve teken (-0.019 ; significantieniveau 0.015). De omvang van de regressiecoëfficiënt betekent

Tabel 8. – Samenvattende gegevens van afstand tot de verschillende vormen van infrastructuur, per nederzetting (1899).

	Straatwegen	Scheepvaart- wegen	Paarden- tramwegen	Stoom- tramwegen	Lokaal- spoorwegen	Hoofd- spoorwegen
Gemiddelde afstand tot infrastructuur	700 meter	2,3 km	15,7 km	9,9 km	11,3 km	8,1 km
Grootste afstand (excl. Rottumeroog)	6,8 km (Zwartemeer, gem. Emmen)	11,3 km (Tip, gem. Zuidwolde)	53,5 km Rabbinge, gem. Zuidwolde)	30,9 km (Oostpolder, gem. Uithuizermeeden)	39,1 km (Kolderveensche- dijk, Nijeveen)	37,2 km Zwartemeer, gem. Emmen)
Regressie- coëfficiënt (maal 1000)	-0,102 Sig.=0.002	-0,035 Sig.=0.001	-0,005 Sig.=0.008	0,000 Sig.=0.960	0,000 Sig.=0.969	0.009 Sig.=0.010

dat iedere kilometer die een kern verder verwijderd is van een trein- of tramstation, de verwachte bevolkingsomvang verkleint met 19 inwoners.

Zelfs wanneer we het railnetwerk als één geïntegreerd systeem beschouwen, is de geschatte relatie met de bevolkingsomvang nog kleiner dan die van de straatwegen. In 1915 was het straatwegennet zo fijn vertakt dat iedere grote plaats aangesloten was, maar de kleinere kernen nog niet. Toch is waarde van de regressiecoëfficiënt ook voor de straatwegen nog laag: iedere kilometer die een kern verder verwijderd is van het wegennetwerk, verkleint de geschatte bevolkingsomvang met ongeveer 100 inwoners. Voor de andere vormen van infrastructuur is het effect nog geringer.

Dit is wellicht het meest interessante resultaat van de analyse: de op deze wijze geschatte relatie tussen infrastructuur en bevolkingsontwikkeling is gering. Slechts zo'n vijf procent van de verschillen in bevolkingsomvang kan verklaard worden uit de afstand tot infrastructuur en van wat er verklaard kan worden is het effect bovendien opvallend gering. Dat lijkt een teleurstellend resultaat van een tijdrovende analyse. In werkelijkheid is het eerder geruststellend. Het bevestigt namelijk dat andere factoren dan alleen de infrastructurele ontsluiting van belang zijn om de bevolkingsontwikkeling van een kern te verklaren. Infrastructuur is geen wondermiddel dat automatisch een plaats tot groei zal brengen en een meer perifere ruimtelijke positie betekent niet automatisch dat een plaats in verval zal raken.

Literatuur

- Aa, A. van der, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*. 14 delen, (Gorinchem 1839-1851).
- Boonstra, O., L. Breure, and P.K. Doorn, *Past, present and future of historical information science* (Amsterdam: NIWI-KNAW 2004).
- Clement, Marcel, *Transport en economische ontwikkeling : analyse van de modernisering van het transportsysteem in de provincie Groningen (1800-1914)*, (Groningen 1994).
- Fishlow, A., *American railroads and the transformation of the ante-bellum economy*, (Harvard 1965).
- Fogel, R.W., *Railroads and American economic growth, essays in econometric history* (Baltimore 1964).
- Fremdling, R., *Eisenbahnen und deutsches Wirtschaftswachstum 1840-1879. Ein Beitrag zur Entwicklungstheorie und zur Theorie der Infrastruktur* (Dortmund 1985).
- Groote, Peter, *Kapitaalvorming in Infrastructuur in Nederland, 1800-1913* (Capelle aan den IJssel 1995). (ook elektronisch beschikbaar: <http://irs.ub.rug.nl/ppn/149492650>).
- Groote, Peter, *Infrastructure and Dutch Economic Development, A New Long Run Data Set for The Netherlands 1800-1913* (Utrecht/Groningen 1996).

- Groote, Peter & Vincent Tassenaar, "Infrastructurele vernieuwing en de levensstandaard in Drenthe, 1821-1904; een regionale toetsing van de moderniseringsparadox," *NEHA-Jaarboek voor Economische, Bedrijfs- en Techniekgeschiedenis* 60 (1997) 69-95.
- Groote, Peter D. , P.G. Tassenaar, J. Paul Elhorst (2004), "Standard of living effects of infrastructural improvements in the nineteenth Century; Is GIS of help", paper presented at the European Social Science History Conference, Berlin, Germany – March 26, 2004. (beschikbaar als pdf via <http://www.frw.rug.nl/persons/groote/pub.htm>).
- Grote Provincie Atlas, Groningen, 1:25.000* (Groningen).
- Grote Provincie Atlas, Drenthe, 1:25.000* (Groningen).
- Grote topografische atlas van Nederland, 1:50.000, deel 2 Noord-Nederland, (2e ed., Groningen 1990).*
- Grote historische atlas van Nederland, 1:50.000, deel 2: Noord-Nederland 1851-1855 (2e ed., Groningen 1990).*
- Historische Atlas Groningen, chromotopografische kaart des rijks 1:25.000* (Den Ilp 1989).
- Historische Atlas Drenthe, chromotopografische kaart des rijks 1:25.000* (Den Ilp 1989).
- Meer, Ad van der & Onno Boonstra, *Repertorium van Nederlandse gemeenten 1812-2006*, (Den Haag 2006)
- Paping, Richard, *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen 1995).
- Rietveld, P. & F. R. Bruinsma, *Is Transport Infrastructure Effective? Transport Infrastructure and Accessibility: Impacts on the Space Economy*, (Berlijn 1998)
- Sturm, J.E., J.P.A.M. Jacobs en P.D. Groote , 'Output effects of infrastructure investment in the Netherlands 1853-1913' *Journal of Macroeconomics* 21(1999-2) 355-380.
- Tassenaar, Vincent, *Het verloren Arcadia: de biologische levensstandaard in Drenthe, 1815-1860* (Capelle aan den IJssel 2000).
- Woud, Auke van der, *Het lege land: de ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, (5^e druk Amsterdam 2004).
- Woud, Auke van der, *Een nieuwe wereld: het ontstaan van het moderne Nederland*, (Amsterdam 2006).

Gereformeerden geteld en geregistreerd: een bronnenvergelijking.

W.C. Advokaat, P.G. Prak en M. te Velde

Bij vergelijkingen ten tijde van de Volkstellingen van 1947, 1960 en 1970 bleken de kerkelijke administraties over deze jaren grotere aantallen hervormden en katholieken op te leveren dan de volkstellingen. De verschillen werden aan tekortkomingen in het registratiesysteem van de kerkgenootschappen toegeschreven. Wij hebben onderzocht of dit ook geldt voor de verschillende gereformeerde kerkgenootschappen. We stuiten op verschillen die we verklaren uit methodologische tekortkomingen in de volkstellingen.

Inleiding

Voor statistiekproductie kan gebruik worden gemaakt van gegevens uit rechtstreekse waarneming, zoals de volkstelling, of uit reeds bestaande, maar veelal niet met een statistisch doel opgezette administraties of registers. Vooral nu het CBS meer en meer gebruik maakt van externe bronnen en minder enquêteert, is het extra interessant de uitkomsten uit verschillende bronnen te vergelijken en mogelijke verschillen in kaart te brengen.

In dit artikel wordt de aanhang van verschillende gereformeerde kerkgenootschappen uit volkstellingen vergeleken met de ledenadministraties van de gereformeerde kerkgenootschappen. Resultaten met betrekking tot kerkelijke gezindte uit volkstellingen zijn in het verleden vaker vergeleken met registratiegegevens, maar dat gebeurde veelal cross-sectioneel, dat wil zeggen dat gegevens uit een Volkstelling werden vergeleken met gegevens uit een registratie voor hetzelfde jaar. Aan de Theologische Universiteit te Kampen (Broederweg) is onder leiding van prof. dr. M. te Velde een database ontwikkeld, waarin deze ledenregistraties van gereformeerde kerkgenootschappen over de periode van 1856 tot 2004 zijn gedigitaliseerd. We zullen in het vervolg van dit artikel spreken van 'de Kamper database'. De inhoud ervan is ontleend aan de series landelijke jaarboeken die in de verschillende kerkgemeenschappen zijn verschenen.¹ Naast organisatorische

¹ Het gaat hier om de volgende series jaarboeken: 1. *Jaarboekje* [vanaf 1959: *Jaarboek*] *der* [later: *van de*] *Christelijke Gereformeerde Kerk* [v.a. 1948: *Kerken*], uitgegeven bij Van Brummen in Dordrecht, later bij Buijten en Schipperheijn in Amsterdam; *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, uitgegeven door het Algemeen Bureau van de GKN bij Oosterbaan en Le Cointre in Goes; 2. *Handboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland* [aanvankelijk met de toevoeging: onderhoudende artikel 31 K.O.], uitgegeven bij Oosterbaan en Le Cointre in Goes [in de titel is jarenlang niet te zien dat het om de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) gaat, maar ligt het onderscheid met de GKN in de naam *Handboek*]; 3. *Kerkelijk Jaarboekje* [vanaf 1966: *Jaarboek*] Gereformeerde Gemeenten [tot 1995 met de toevoeging: *in Nederland en Noord-Amerika*], uitgegeven door het Bureau

en adresgegevens bevatten deze jaarboeken per plaatselijke gemeente ook leden-cijfers. Deze Kamper database maakt het nu mogelijk opeenvolgende volkstellingen te vergelijken met een lange reeks van jaren uit registratiegegevens, bovendien voor verschillende gereformeerde kerkgenootschappen naast elkaar. Voor dit artikel gebruiken we het naoorlogse deel van de database. De uitkomsten daarvan kunnen worden gelegd naast die van de Volkstellingen 1947, 1960 en 1971.² Op deze wijze kunnen trends uit beide bronnen met elkaar worden vergeleken.

Van Hemert³ vermeldde in 1979 dat het aantal katholieken en hervormden op basis van de kerkelijke administraties hoger uitkomt dan op basis van de Volkstellingen 1960 en 1971. De administraties van deze kerkgenootschappen zijn grotendeels gebaseerd op de registraties van de burgerlijke gemeenten. Veranderingen van kerkgenootschap konden bijna nooit worden verwerkt, omdat deze doorgaans niet werden en worden gemeld. Om die reden waren de hervormde en katholieke administraties volgens Van Hemert minder betrouwbaar te achten dan de volkstellingen. Men kan hierdoor verwachten dat registraties in het algemeen vaak te optimistisch zijn in de opgave van het aantal gemeenteleden, omdat misschien wordt nagelaten om personen die de kerk hebben verlaten, ook daadwerkelijk uit te schrijven. Onze vraag is nu of een vergelijking tussen de ledenadministraties van gereformeerde kerkgenootschappen en de gegevens in de Volkstellingen over deze groeperingen tot dezelfde conclusies leidt.

Om dit te onderzoeken wordt allereerst aangegeven welke gereformeerde kerkgenootschappen in de Kamper database zijn opgenomen en wordt in het kort iets gezegd over de ontstaansgeschiedenis van deze groeperingen.

Vervolgens worden de kerkelijke statistieken beschreven, waarbij wordt ingegaan op:

- achtergrond en doel van deze statistieken
- welke leden worden geregistreerd
- de wijze waarop het kerklidmaatschap kan worden beëindigd
- de verzameling en bewerking van de gegevens.

Daarna volgt de beschrijving van de vraagstellingen en instructies over het onderwerp kerkelijke gezindte in de opeenvolgende volkstellingen en beschrijven we op welke wijze beide bronnen vergelijkbaar zijn gemaakt, waarna de

voor kerkelijke administratie van de Gereformeerde Gemeenten te Woerden; 4. voor de latere Nederlands Gereformeerde Kerken verscheen eerst in de jaren 1970-1974 een losbladige *Adreslijst van Gereformeerde kerken in Nederland*, uitgegeven door Buijten en Schipperheijn in Amsterdam, vanaf 1974 bij dezelfde uitgever voortgezet als *Informatieboekje van [vanaf 1980: voor de] Nederlands Gereformeerde Kerken*.

2 De Kamper database omvat ook alle ledencijfers uit kerkelijke jaarboeken in de periode 1856-1945 m.b.t. de kerken die uit de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 zijn voortgekomen.

3 Van Hemert, *Kerkelijke gezindten*, 7.

verschillen tussen beide bronnen in de wijze van meten worden behandeld. In de daaropvolgende bronnenvergelijking worden de verschillen in uitkomsten tussen beide bronnen in kaart gebracht, gevolgd door een uiteenzetting met verklaringen voor de gevonden verschillen. Tenslotte vatten we de voornaamste conclusies samen.

De gereformeerde kerkgenootschappen

In de Kamper database zijn de gegevens van de volgende landelijk georganiseerde gereformeerde kerkgenootschappen opgenomen:

- Gereformeerde Kerken in Nederland
- Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt
- Nederlandse Gereformeerde Kerken
- Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland
- Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika
- Gereformeerde Gemeenten in Nederland

Niet alle gereformeerde kerkgenootschappen verzamelen en publiceren statistische gegevens. De Oud-gereformeerden wijzen dit op principiële gronden af. Zij verwijzen daarbij naar de bijbelse geschiedenis van de volkstelling door koning David. Dit is dan ook de reden dat de Kamper database geen gegevens van deze groepering bevat. Verder ontbreken de gegevens van kerken of gemeenten die buiten elk verband zijn gebleven. In de database zijn op basis van onderzoek door dr. J. Smelik voor de jaren vanaf 1973 wel schattingen opgenomen van de aantallen kerkleden die tot de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk kunnen worden gerekend. Deze groepering wordt in de Volkstellingen niet apart onderscheiden en daarom in deze studie buiten beschouwing gelaten.⁴

De in dit artikel bekeken gereformeerde groeperingen zijn in de loop van de tijd ontstaan uit verschillende opeenvolgende afsplitsingen en fusies vanaf de grote Afscheiding van de Hervormde Kerk in 1834.⁵

In de eerste jaren na die afscheiding werd het door de overheid onwenselijk geacht dat afgescheidenen de term 'gereformeerd' in hun naam gebruikten.⁶

Voor kerken die om erkenning vroegen, werd alleen de naam Christelijke Afscheiden Gemeente geaccepteerd. Andere gemeenten vroegen onder meer om die reden geen erkenning aan en verenigden zich onder de naam 'Gereformeerde Kerk onder het Kruis'. Aanvragen van erkenning bij de overheid werd

4 J. Smelik, 'Getalsmatige omvang en geografische spreiding van zogeheten 'gereformeerde-bondsgemeenten' in de periode 1973-2003', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*, jrg. 29, nr. 64, 33-57. Smelik was van 2003 tot 2006 als postdoc onderzoeker verbonden aan de eerder genoemde Theologische Universiteit in Kampen.

5 Te Velde, *The Dutch background of the American Secession*.

6 Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 73.

verder ervaren als een verloochening van het koningschap van Christus en van het standpunt dat men de rechte voortzetting was van de kerk van de reformatie.⁷ Nadat in 1869 de bezwaren tegen het gebruik van de term 'gereformeerd' in de benaming waren ingetrokken, fuseerden de Christelijke Afscheidene Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis, onder de nieuwe naam Christelijke Gereformeerde Kerk.

Na de tweede grote afscheiding van de Hervormde Kerk, de Doleantie van 1886, volgde in 1892 een fusie tussen de dolerende gemeenten, ook wel genoemd de Nederduitse Gereformeerde Kerken⁸ en een groot deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk. De nieuwe groepering ging verder onder de naam Gereformeerde Kerken in Nederland. Het deel van de afgescheidenen dat niet meeding in deze fusie, bleef de naam Christelijke Gereformeerde Kerk voeren, in 1947 gewijzigd in Christelijke Gereformeerde Kerken.⁹

In 1944 splitsten de gereformeerden 'onderhoudende artikel 31 k.o.', later genoemd de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) zich af van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Knippenberg (1992, pag. 101) vermeldt hierover dat het geografisch patroon van de vrijgemaakten doet vermoeden dat vooral de nazaten van de afgescheidenen tot de vrijgemaakte kerken zijn toegetreden, waarmee de fusie van 1892 ten dele is teruggedraaid. Tussen 1960 en 1971 splitste een aantal gemeenten zich onder de naam Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt, buiten verband), later Nederlands Gereformeerde Kerken, af van de Vrijgemaakten.¹⁰

De 'Kruisgemeenten' die in 1869 niet waren meegegaan in de fusie die leidde tot het ontstaan van de Christelijke Gereformeerde Kerk, verenigden zich in 1907 met verschillende zgn. Ledeboeriaanse gemeenten tot de Gereformeerde Gemeenten (in Nederland en Noord-Amerika). In 1953 splitste zich hiervan onder leiding van dr. C. Steenblok een aantal gemeenten af onder de naam Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Ledeboeriaanse gemeenten die niet meedingen in de fusie van 1907 vormden de Oud-Gereformeerde Gemeenten.

Kerkelijke ledenadministraties in de gereformeerde kerkgenootschappen

Achtergrond en doel van de kerkelijke statistiek

Bijna alle gereformeerde kerkgenootschappen kennen in hun kerkorde een bepaling over de registratie van kerkleden, ten minste een bepaling over de registratie van de gedoopten. Deze registratie wordt om verschillende redenen van belang

7 E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland*, 224-225.

8 *Ibidem*, 224-225.

9 Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 79.

10 *Ibidem*, 99-100.

geacht. In de eerste plaats moet een als kind gedoopte bij het volwassen worden die doop gaan beamen met een openbare geloofsbelijdenis om zo toegang tot het avondmaal te verkrijgen. Daaruit vloeit het onderscheid tussen doopleden en belijdende leden voort. Bovendien kan er afsnijding van de gemeente (excommunicatie) plaatsvinden, waarbij verwijdering uit de administratie plaatsvindt. De kerken hebben die gegevens verder nodig voor het verlenen van pastorale zorg door predikanten en ouderlingen, voor het werk van hun diakenen, voor het organiseren van catechese voor jongeren en voor de overdracht van de pastorale zorg aan een andere kerkenraad bij verhuizingen. In de vierde plaats bevordert men via publicatie van ledenlijsten en gemeentegidsen het onderling samenleven van kerkleden. Tenslotte willen de kerkgenootschappen voor het afdragen van landelijke quota over precieze cijfers beschikken.

Leden in soorten

De meeste gereformeerde kerkordes kennen geen expliciete definitie van lidmaatschap. In de praktijk hanteren de kerken echter wel een tamelijk scherpe afbakening van het lidmaatschap. Ze kennen twee categorieën leden: doopleden en belijdende leden.

In gereformeerde kerken geldt als regel de kinderdoop. Het moment van de doop ligt doorgaans tussen de 1 en 5 weken na de geboorte. Uitzonderingen daarop vormen geadopteerde kinderen, pleegkinderen en kinderen van toetreders. Belijdende leden¹¹ zijn zij die openbare geloofsbelijdenis hebben gedaan en zich daarmee persoonlijk gecommitteerd hebben aan de leer van de kerk en aan het leiden van een godvrezend leven. Vaak werd en wordt in de gereformeerde gezindte die belijdenis op 17-, 18- of 19-jarige leeftijd afgelegd. Wanneer een volwassen niet-gelovige tot geloof komt en de doop ontvangt, doet hij daarbij tevens belijdenis van zijn geloof, zodat hij direct als belijdend lid en niet eerst als dooplid wordt ingeschreven. Het onderscheid tussen doopleden en belijdende leden valt daarmee voor een groot deel samen met dat tussen volwassenen en niet-volwassenen (0 tot 19 jaar). In de kerkelijke jaarboeken van na 1945 zijn in de statistieken geen 'vrienden', 'gasten', 'bijwoners' of dergelijke meegeteld.¹² De gereformeerde kerkgenootschappen kennen ook niet (zoals in de Hervormde Kerk gebruikelijk was en in de kerkorde van de Protestantse Kerk in gewijzigde vorm is overgenomen) een categorie 'geboorteleden', de niet-gedoopte kinderen van doopleden van de kerk.

11 In de Hervormde Kerk gebruikte men in de 19^e en 20^e eeuw voor een belijdend lid doorgaans de term 'lidmaat'.

12 Zulke vermeldingen komen we voor bepaalde delen van het land wel tegen in jaarboeken uit de periode 1886-1910. Men kende toen een vaste categorie mensen die officieel tot de Hervormde Kerk behoorden, maar die vaste kerkgangers waren in een afgescheiden of dolerende gemeente.

Beëindiging van lidmaatschap

Voor het inzicht in de wijze van administreren en voor de interpretatie van de kerkledenstatistiek is het nuttig na te gaan op welke wijze het lidmaatschap van een gereformeerde kerk of gemeente beëindigd wordt. Dat kan gebeuren door:

- overlijden
- verhuizing naar een andere plaats, waar men zich bij een kerk uit hetzelfde kerkverband aansluit
- overgang naar een kerk of gemeente in een ander kerkverband
- afsnijding van de gemeente, de zgn. excommunicatie
- zgn. onttrekking, waarbij men zelf aangeeft niet langer bij de kerk te willen horen
- feitelijke onttrekking, geconstateerd door de kerk, wanneer duidelijk wordt dat iemand – zonder dit zelf aan te geven – *de facto* niet meer tot de gemeente behoort en wil behoren, bijvoorbeeld wegens vertrek naar elders.

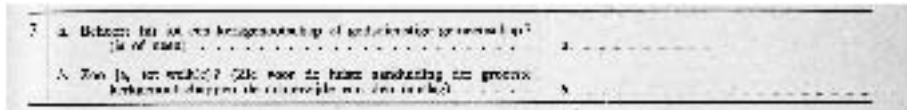
Uiteraard is de laatstgenoemde categorie het minst afgebakend. In het begin van de twintigste eeuw waren er wel grotestadskerken die af en toe een grote controle van hun ledenbestand hielden. Van de leden van wie men het gewijzigde adres niet meer kon achterhalen, werd dan na enige tijd bekend gemaakt dat ze niet meer tot de gemeente behoorden. Het is niet bekend in hoeverre een dergelijke opschoning van het ledenbestand in de gereformeerde gezindte na 1945 nog heeft plaatsgehad.

Het verkrijgen, vermelden en corrigeren van de cijfers

De eerste statistische overzichten in afgescheiden-gereformeerde kring verschenen in een kerkelijk blad in 1851.¹³ Vanaf 1856 kwamen er landelijke jaarboekjes met per plaatselijke kerk ledencijfers en andere organisatorische gegevens. Sinds 1945 is in de gereformeerde gezindte het uitgeven van zulke jaarboeken deels de taak van een landelijk orgaan van kerkgenootschappen zelf, deels is het particulier initiatief van uitgevers. De uitgevers van de jaarboeken hebben op tijdstip en inhoud van de opgaven van de statistiek van de plaatselijke kerken grote invloed gehad. Wanneer ze in de eerste maanden van een kalenderjaar hun jaarboek wilden publiceren, werd de kerken gevraagd bijvoorbeeld hun gegevens per 1 oktober van het voorafgaande jaar te totaliseren en op te geven. Daarvoor stuurden ze formulieren, waarop ook vragen voorkwamen over kerkverlaters, zowel zij die zich aansloten bij een ander kerkgenootschap als zij die bij geen enkele kerk meer wilden horen. Of de kerken daarnaast voor zichzelf ook nog een statistiek bijhielden die aan de kalenderjaren was gerelateerd, is ons niet bekend. Op een centraal kerkelijk bureau of bij een uitgever vond vervolgens

13 Het weekblad *De Stem*, onder redactie van ds. H. Joffers te 's-Gravenhage vanaf 1851 verschenen.

Figuur 1. – Vraag 7 uit de Volkstelling 1947.

Bron: CBS, 12^e Volkstelling annex Woningtelling, 31 mei 1947. Handleiding voor de gemeentebesturen, 25.

Figuur 2. – Lijst van kerkgenootschappen en godsdienstige gemeenschappen uit de Volkstelling 1947.

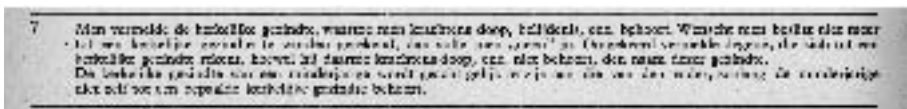
Lijst van de grootste kerkgenootschappen (in alfabetische volgorde)

Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland	Chr Ger
Doopsgezinde Gemeenten	D G
Duitse Evangelische Gemeenten	D Ev
Evangelisch-Luthersche Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden	Ev L
Gedoopte Christenen (Gemeenten van)	Ged Chr
Gereformeerde Gemeenten	Ger Gem
Gereformeerde Kerken in Nederland	Ger K
Gereformeerde Kerken (onafhoudende art 31 k.c.)	Ger K (art 31)
Hersteld-Appostolische Zendinggemeente in Nederland	HAZIN
Herstelde Apostolische Zendingkerk (Gemeenten der)	HAZ
Hersteld Evangelisch Luthersche Kerk	H Ev L
Nederlandsche Hervormde Kerk (de z.g. Grote Kerk)	N H
Nederlandsch-Hervormd Kerkgenootschap	N I
Nieuw Apostolische Gemeente	N A G
Oud-Gereformeerde Gemeenten	O Ger Gem
Oud-Katholieke Kerk van Nederland	O Ka K
Portugeesch-brasiltaisch Kerkgenootschap in Nederland	P I
Ramenarabische Broederschap	Ram
Ramenarabische Kerkgenootschap in Nederland	R K
Vrije Evangelische Gemeenten	Vr Ev

Men beantwoordt vraag 7b niet met: Protestant, Gereformerd, Evangelisch, enz., maar vult steeds de volledige benaming of aangegeven afkorting in van de godsdienstige gemeenschap, waartoe men behoort.

Bron: CBS, 12^e Volkstelling annex Woningtelling, 31 mei 1947. Handleiding voor de gemeentebesturen, 52.

Figuur 3. – Toelichting op vraag 7 uit de Volkstelling 1947.

Bron: CBS, 12^e Volkstelling annex Woningtelling, 31 mei 1947. Handleiding voor de gemeentebesturen, 46.

de verwerking van de ontvangen gegevens plaats. Bleef een kerk in gebreke de cijfers te zenden, dan vulde men dezelfde cijfers in als het vorige jaar, met vermelding daarvan. Maar men kreeg – zo blijkt uit de jaarboeken – jaarlijks van een zeer hoog percentage kerken de recente cijfers. Toch sloop er ook wel eens een fout in de gepubliceerde cijfers. De aperte drukfouten zijn in de gebruikte databestanden verbeterd, onder aantekening dat het een gecorrigeerd cijfer betreft.

De kerkelijke gezindte in de Volkstellingen van 1947, 1960 en 1971

De Volkstelling van 1947

Bij de 12^e Volkstelling van 31 mei 1947 zijn voor personen van verschillende posities in het huishouden afzonderlijke vragenlijsten gebruikt, die op onderdelen van elkaar verschillen. De vragen over de woning zijn door de volksteller ingevuld, de vragen over de personen zijn voor alle tot het huishouden behorende personen door het hoofd van het huishouden ingevuld.

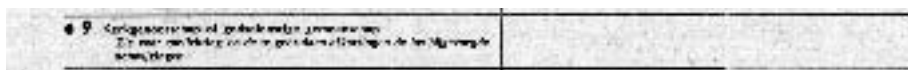
Op de omslag zijn 20 kerkgenootschappen of godsdienstige gemeenschappen in alfabetische volgorde vermeld met de voorgeschreven afkortingen die op de formulieren gebruikt dienden te worden. Hieronder zijn alle gereformeerde kerkgenootschappen opgenomen.

De Volkstelling van 1960

Bij de 13^e Algemene Volkstelling van 31 mei 1960 zijn de vragenlijsten voor het woninggedeelte door de tellers ingevuld. Andere vragen, waaronder deze over de kerkelijke gezindte, zijn voor alle tot het huishouden behorende personen door het hoofd van het huishouden ingevuld. Hij diende hiervoor een toelichting te raadplegen en kon een nadere toelichting aan de volksteller vragen bij het ophalen van de vragenformulieren.

Vraag 9 luidt:

Figuur 4. – Vraag 9 over de kerkelijke gezindte.

Bron: CBS, 13^e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960, *Instructie voor het tellen van de bevolking in woningen en bewoonde andere ruimten*, 18.

De algemene aanwijzingen staan op bladzijde 1 van het toelichtingsblad, op bladzijde 2 gevolgd door een alfabetische opsomming van 18 kerkgenootschappen met de te gebruiken afkortingen. Hieronder zijn alle gereformeerde kerkgenootschappen.

Figuur 5 – Lijst van kerkgenootschappen uit de Volkstelling van 1960.

VRAAG 9. Kerkelijke gezindte of godsdienstige gemeenschap

Hier worden de kerkgenootschappen en de godsdienstige gemeenschappen van deze afzonderlijke kerken door het district of cantonale gebied en of wettelijk bepaald de godsdienstige gemeenschappen.

De naam de kerkgenootschap of godsdienstige gemeenschap of wettelijk bepaalde godsdienstige gemeenschap, die wordt vermeld, moet de naam van de kerk of godsdienstige gemeenschap zijn.

Voor de naderwijze bepaalt het protocol der telling, met betrekking tot het kerkgenootschap.

De afkorting van een kerkgenootschap, enz. die vermeld is, moet algemeen bekend zijn.

niet gereformeerd, doch bijv. Nederlands Hervormde Kerk of Nederlands Protestantisch Bond of Berge Kerke
 niet gereformeerd, doch bijv. Gereformeerde Kerk of Christelijk Hervormde Kerk of Christelijk Gereformeerde Gemeente of congregatie
 niet evangelisch, doch bijv. Evangelisch Luthers Kerk of Vrij Protestantische Gemeente of congregatie
 niet apostolisch, doch bijv. Apostolisch Genootschap of Heren of Apostolische Zendingen of congregatie.

Zie instructie

Voor de kerkgenootschappen en godsdienstige gemeenschappen, die niet in de tabel van deze afkorting vermeld zijn, moet de afkorting vermeld zijn.

Naam	Abkorting	Naam	Abkorting
Apostolisch Genootschap	Ag Gen	Lutherse Kerk	LUT
Reprobeerde Gemeente	R G	Nederlands Hervormde Kerk	N-H
Christelijk Gereformeerde Kerk	Ch K	Nederlands Evangelisch Protestantisch Bond	N
Doopsgezinde Gemeente	D G	Nederlands Protestantisch Bond	NPB
Evangelisch Luthers Kerk	Evl	Oud Gereformeerde Gemeenten	O G G
Gereformeerde Kerk van de Nederlanden	Ger Ker	Oud Katholieke Kerk (Oud Rooms, Oud Katholiek)	O K K
Gereformeerde Kerk van de Nederlanden	Ger K	Protestantische Evangelische Gemeenten	PE
Vrijprotestantische Gemeente van de Nederlanden	VP G	Vrij Protestantische Gemeenten	VP G
Vrijprotestantische Gemeente van de Nederlanden	VP G		
Vrijprotestantische Gemeente van de Nederlanden	VP G		

N.B. Voor de afkorting van de kerkgenootschappen en godsdienstige gemeenschappen, die niet in de tabel van deze afkorting vermeld zijn, moet de afkorting vermeld zijn.

Bron: CBS, 13^e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960, Instructie voor het tellen van de bevolking in woningen en bewoonde andere ruimten, 25-26 (in de figuur samengevoegd).

We wijzen hier op een typografische bijzonderheid: in de lijst staan de kerkgenootschappen alle aan het begin van een regel voluit vermeld; de afkortingen staan, verbonden door een stippellijntje, aan het einde van de regel. Een uitzondering betreft de vrijgemaakten: zij staan vermeld onder de regel Gereformeerde Kerken, met een inspringing en met de afkorting niet aan het einde van een regel, maar aansluitend aan de omschrijving. Bij de vergelijking van de uitkomsten uit onze beide bronnen komen we hierop terug.

De Volkstelling van 1971

Bij de 14^e Algemene Volkstelling annex Woningtelling van 28 februari 1971 zijn, evenals bij de tellingen van 1947 en 1960, de vragenlijsten voor het woninggedeelte ingevuld door de teller. De overige vragen zijn nu niet door het hoofd van het huishouden ingevuld, maar door de afzonderlijke leden van het huishouden zelf. Hiertoe zijn voor personen van verschillende posities in het huishouden afzonderlijke vragenlijsten gebruikt, die op onderdelen van elkaar verschillen. De vragenlijsten waren op ponskaarten gedrukt en tot boekjes gebundeld, zodat de verkregen informatie voor een groot gedeelte machinaal kon worden verwerkt.

Vraag 9, naar de kerkelijke gezindte, is gesplitst over de voor- en de achterkant van de ponskaart.

Figuur 6. – Voorkant van de ponskaart nummer 2.

9 WELKE IS ZIJNHAAR KERKELIJKE GEZINDTE?
NEDERL. ROOMS- GEREF. GEREF. KER- GEEN
HERV. KATH. KERKEN KEN (VRIJ.GEM.)
INDIEN EEN ANDERE GEZINDTE OF HUMANIST VRAAG
9 AAN DE ACHTERZIJDE VAN DIT BLAD INVULLEN

Bron: CBS, 14^e Algemene Volkstelling annex Woningtelling, 28 februari 1971 Serie B, Deel 3 Kerkelijke Gezindte, Voornaamste uitkomsten per gemeente, kaart 2.

Figuur 7. – Achterkant van de ponskaart nummer 2.

8 DE KERKELIJKE GEZINDTE NAUWKEURIG EN VOLLE-
DIG AANGEVEN
Bezichtig vooral de in de bijgevoegde toelichting

Bron: CBS, 14^e Algemene Volkstelling annex Woningtelling, 28 februari 1971 Serie B, Deel 3 Kerkelijke Gezindte, Voornaamste uitkomsten per gemeente, kaart 2.

Bij de bespreking van de vergelijking van beide bronnen zullen we terugkomen op de invloed van het feit dat sommige kerkgenootschappen, waaronder twee gereformeerde, voorgedrukt aan de voorzijde voorkomen, terwijl de andere (gereformeerde) kerkgenootschappen met de hand aan de achterzijde dienden te worden ingevuld.

Het vergelijkbaar maken van de bronnen

Omdat de verbijzonderingen van de gereformeerde kerkgenootschappen in de beide bronnen niet gelijk zijn, moesten ten behoeve van de vergelijkbaarheid enige aanpassingen worden gedaan. De aanpassingen vallen in twee delen uiteen: er zijn enerzijds kerkgenootschappen die wel in de volkstellingen en niet in de gedigitaliseerde ledenadministraties voorkomen en anderzijds kerkgenootschappen die in de volkstellingen niet werden onderscheiden en in de ledenadministraties wel.

Wel in de Volkstellingen, niet in de administratiegegevens

- Er zijn om de hierboven vermelde reden geen administratiegegevens van de Oud-gereformeerden bekend. In de volkstellingen komen de Oud-Gereformeerde Gemeenten wel als afzonderlijk kerkgenootschap voor. In de vergelijkingen van de gegevens zijn de Oud-gereformeerden niet meegeteld in de volkstellingsuitkomsten.

- In de gedigitaliseerde ledencijfers ontbreekt bij de Gereformeerde Gemeenten het jaar 1947. In de vergelijkingen is hiervoor het jaar 1948 genomen.

Niet in de Volkstellingen, wel in de administratiegegevens

- In de gedigitaliseerde ledencijfers zijn de Gereformeerde Gemeenten vanaf 1954 onderscheiden in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika (GEG) en de hieruit door afsplitsing in dat jaar ontstane Gereformeerde Gemeenten in Nederland (GGN). Aangezien de volkstellingen dit onderscheid niet kennen, nemen we bij de vergelijkingen de beide groepen samen.
- De volkstellingen kennen evenmin het onderscheid tussen de Vrijgemaakten en de hieruit ontstane Nederlands Gereformeerde Kerken. Deze worden in de Volkstelling van 1971 onder de Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) gerangschikt door de toevoeging (buiten verband) in de tabellen. De naam ‘buiten verband’ was in 1971 de gangbare benaming voor deze groepering; de naam Nederlands Gereformeerde Kerken is in 1979 aangenomen.¹⁴ In de vergelijkingen zijn deze beide groeperingen dan ook samengenomen.

Op basis van de boven omschreven selectie ontstaan er vier grote groepen gereformeerden die voor ons onderzoek nu goed vergelijkbaar zijn:

- Gereformeerde Kerken
- Gereformeerde Kerken (Vrijgemaakt) = *Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt + Nederlands Gereformeerde Kerken*
- Christelijke Gereformeerde Kerken;
- Gereformeerde Gemeenten = *Gereformeerde Gemeenten van Nederland en Noord-Amerika + Gereformeerde Gemeenten van Nederland*

Meetverschillen tussen beide bronnen

Er zijn enkele fundamentele verschillen tussen beide bronnen, die hier worden samengevat.

In de eerste plaats is er een verschil in de *populatieafbakening*. In de in Nederland gehouden volkstellingen wordt doorgaans de werkelijke bevolking geteld, dat wil zeggen de bevolking die behoort te zijn ingeschreven in het bevolkingsregister. Iemand behoort te zijn ingeschreven als hij/zij op een adres woont ofwel permanent verblijf houdt. Van de personen die op een adres worden aangetroffen, worden daarom diegenen geteld die op dat adres woonachtig zijn, maar niet die personen die op dat adres tijdelijk verblijven. Verder worden niet geteld personen aan wie krachtens internationaal recht diplomatieke immuniteit is verstrekt, zoals ambassade- en NAVO-personeel. Anderzijds dienen wel de personen te worden geteld die weliswaar op het adres woonachtig zijn, maar die niet langer

14 Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 100.

dan een jaar tijdelijk afwezig zijn. Voor de populatieafbakening in kerkelijke registraties gelden dergelijke scherp omschreven criteria niet. Zo kunnen bijvoorbeeld Nederlanders die in het buitenland verblijven of buitenlanders toch als leden van een Nederlandse kerk geregistreerd zijn.

In de tweede plaats worden in de beide bronnen verschillende definities voor *het gemeten verschijnsel* gebruikt. In de volkstellingen wordt gevraagd naar de kerkelijke gezindte waartoe men krachtens doop, belijdenis of anderszins behoort of gerekend wenst te worden. Volgens Knippenberg (1992, pag. 4) gaat het hierbij om een subjectieve uitspraak. De kerkelijke ledenadministraties geven daarentegen de aantallen ingeschreven doop- en belijdende leden van de plaatselijke kerkelijke gemeenten weer. Knippenberg spreekt dan van een objectief formeel lidmaatschap.

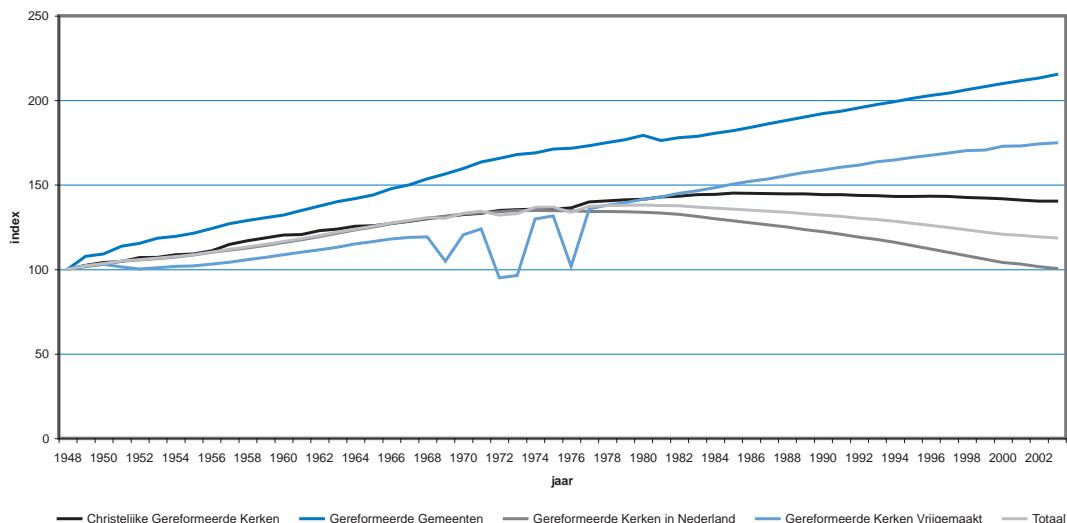
Een derde bron van verschillen tussen de beide statistiekbronnen is van methodologische aard en betreft *de respondenten* die voor de opgave verantwoordelijk zijn. In de volkstellingen zijn de antwoorden op de vraag naar de kerkelijke gezindte genoteerd door de respondenten zelf, dan wel door het hoofd van het huishouden, waarbij zij werden geacht de officiële naam van de gezindte te kennen. Bij de tellingen van 1947 en 1960 diende men bovendien de naam van het kerkgenootschap na te zoeken in een lijst van de grootste 18 of 20 kerkgenootschappen en de voor deze voorgeschreven afkorting te noteren. Hierbij valt niet na te gaan of de respondent voldoende bekend was met de precieze benaming van zijn kerkgenootschap. In de kerkelijke registraties worden de gegevens daarentegen genoteerd en bijgehouden door een door de kerk of gemeente aangewezen functionaris, die – daar mag van worden uitgegaan – de formele naam van zijn kerk wel goed kent.

Dit onderscheid in methode van meten kan op verschillende manieren invloed hebben en verschillen in de cijfers veroorzaken. Hieronder volgen enkele voorbeelden:

- Respondenten kunnen zich volgens de volkstelling rekenen tot een gereformeerd kerkgenootschap, maar daarbij niet staan ingeschreven, omdat een kerk van gelijkgestemden in de woonomgeving ontbreekt of omdat zij nog 'zoekende' zijn.
- Kerkleden die al langere tijd niet meer kerkelijk betrokken of meelevend zijn, kunnen zelf het gevoel hebben 'er niet meer bij te horen', terwijl de kerk nog niet de beslissing heeft genomen hen als leden uit te schrijven. Zij zullen zich ook niet altijd van de precieze kerkrechtelijke afbakening van het lidmaatschap en de categorieën daarin bewust zijn.
- Kerkleden kunnen onvoldoende bekend zijn met de officiële naamgeving van de onderscheiden kerken, wat dan in de volkstellingen tot foutieve opgaven kan leiden.
- In de kerkelijke registratie zijn niet-gedoopte kinderen van volwassen doopleden niet opgenomen. In de volkstellingen kunnen zulke kinderen gerekend worden tot het kerkgenootschap waartoe het gezinshoofd behoorde.

Bronnenvergelijking

Grafiek 1. – Ontwikkelingen in onderscheiden gereformeerde kerkgenootschappen in de jaren 1948-2003 volgens gegevens uit de Kamper database, index 1948 = 100.

Bron: Kamper database.

De ontwikkelingen van de gereformeerden sinds 1948 volgens de Kamper database

De ontwikkeling in aantallen geregistreerde leden sinds 1948 laat voor het totaal van de hier onderscheiden groepen een geleidelijke groei zien van rond 850 duizend in 1948 tot 1,17 miljoen in 1980. Daarna treedt een geleidelijke daling in tot ruim 1 miljoen.

Tabel 1 en 2 laten echter zien dat de afzonderlijke kerkgenootschappen een verschillende ontwikkeling kennen.

- de Gereformeerde Kerken in Nederland groeiden in de jaren 1948 tot 1967 nog met 1 tot 1,5 procent per jaar; maar vanaf 1968 zwakte die groei snel af. In 1973 had deze groepering voor het eerst te maken met een lichte daling. Deze daling zette de daaropvolgende jaren zodanig versterkt door, dat deze groepering in 2003 terug was op ongeveer hetzelfde ledental als in 1948;
- de Christelijke Gereformeerde Kerken kenden na 1948 een meer schoksgewijze groei: in 1948, 1951, 1956 en in 1976 groeide deze groepering met 2 of 3 procent per jaar, in andere jaren was de groei soms minimaal. Maar over het algemeen liepen de Gereformeerde Kerken en de Christelijke Gereformeerde Kerken tot het jaar 1976 redelijk met elkaar in de pas. Daarna liepen de cijfers uiteen, doordat het ledenaantal van Christelijke Gereformeerde Kerken pas na 1989 licht is gaan dalen.

Tabel 1. – De ontwikkelingen van de onderscheiden gereformeerde kerkgenootschappen sinds 1948 volgens de registraties in de Kamper database, Index 1948 = 100.

	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal		Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
1948	100	100	100	100	100	1976	136	172	135	102	134
1949	102	108	101	102	102	1977	140	173	134	136	137
1950	104	109	103	103	103	1978	140	175	134	138	138
1951	105	114	105	101	105	1979	141	177	134	139	138
1952	107	115	106	100	106	1980	141	179	134	141	138
1953	107	118	106	101	106	1981	143	176	133	143	138
1954	109	119	107	102	107	1982	143	178	132	145	138
1955	109	121	108	102	109	1983	144	179	131	146	137
1956	111	124	110	103	110	1984	144	180	130	148	136
1957	115	127	111	104	112	1985	145	182	129	150	136
1958	117	129	112	106	113	1986	145	184	127	152	135
1959	118	130	114	107	115	1987	145	186	126	153	134
1960	120	132	116	109	116	1988	145	188	125	155	134
1961	121	135	117	110	118	1989	145	190	123	157	133
1962	123	137	119	112	120	1990	144	192	122	159	132
1963	124	140	121	113	122	1991	144	193	121	160	131
1964	125	142	123	115	124	1992	144	195	119	162	130
1965	126	144	125	116	125	1993	143	197	118	164	129
1966	127	148	127	118	127	1994	143	199	116	165	128
1967	128	150	128	119	129	1995	143	201	114	166	127
1968	130	153	130	119	130	1996	143	203	112	167	126
1969	131	156	131	105	130	1997	143	204	110	169	125
1970	132	160	133	120	133	1998	142	206	108	170	123
1971	133	163	133	124	134	1999	142	208	106	171	122
1972	135	166	134	95	132	2000	142	210	104	173	121
1973	135	168	135	96	133	2001	141	212	103	173	120
1974	135	169	135	130	137	2002	140	213	102	174	119
1975	136	171	135	131	137	2003	140	215	100	175	119

Bron: Kamper database Gereformeerde Kerkgenootschappen.

Tabel 2. – De ontwikkelingen van de onderscheiden gereformeerde kerkgenootschappen sinds 1948 volgens de registraties in de Kamper database, jaarlijkse percentages.

	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal		Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
1948	2,3	7,6	1,5	2,0	2,0	1976	2,7	0,8	-0,3	33,5	2,7
1949	1,6	1,3	1,3	0,8	1,3	1977	0,4	1,1	0,0	1,5	0,3
1950	0,6	4,1	1,8	-1,5	1,6	1978	0,5	1,0	-0,2	1,2	0,1
1951	2,2	1,5	0,8	-1,2	0,7	1979	0,2	1,4	-0,2	1,4	0,1
1952	0,1	2,7	0,7	0,6	0,8	1980	0,9	-1,7	-0,3	1,0	-0,2
1953	1,4	0,9	0,9	0,9	0,9	1981	0,3	0,9	-0,5	1,5	-0,1
1954	0,5	1,6	1,1	0,3	1,0	1982	0,6	0,5	-1,0	1,0	-0,5
1955	1,7	2,3	1,3	0,9	1,4	1983	0,1	1,0	-0,9	1,3	-0,5
1956	3,5	2,3	1,3	1,2	1,5	1984	0,5	0,9	-0,9	1,4	-0,4
1957	1,8	1,5	1,1	1,5	1,2	1985	0,0	1,1	-1,0	1,1	-0,5
1958	1,5	1,2	1,5	1,3	1,4	1986	-0,1	1,2	-0,9	1,0	-0,4
1959	1,4	1,2	1,5	1,4	1,4	1987	-0,1	1,1	-1,0	1,3	-0,5
1960	0,3	2,1	1,4	1,4	1,4	1988	0,0	1,0	-1,2	1,2	-0,6
1961	1,9	1,9	1,6	1,3	1,6	1989	-0,3	1,1	-1,0	0,9	-0,5
1962	0,8	1,9	1,7	1,3	1,6	1990	0,0	0,7	-1,2	1,0	-0,7
1963	1,3	1,4	1,6	1,8	1,5	1991	-0,3	1,1	-1,3	0,8	-0,7
1964	0,3	1,5	1,5	1,2	1,4	1992	-0,2	1,0	-1,3	1,2	-0,6
1965	1,1	2,5	1,5	1,3	1,6	1993	-0,3	0,9	-1,4	0,7	-0,8
1966	0,9	1,6	1,2	0,8	1,2	1994	-0,1	1,0	-1,7	0,9	-1,0
1967	1,2	2,3	1,3	0,2	1,3	1995	0,1	0,9	-1,8	0,7	-1,0
1968	1,0	1,9	0,9	-12,2	-0,3	1996	0,0	0,6	-1,7	0,9	-1,0
1969	0,9	2,0	0,9	15,0	2,2	1997	-0,4	1,0	-1,8	0,8	-1,0
1970	0,6	2,4	0,6	2,9	1,0	1998	-0,2	0,9	-1,9	0,2	-1,1
1971	1,3	1,4	0,5	-23,4	-1,7	1999	-0,3	0,9	-1,9	1,3	-1,0
1972	0,3	1,4	0,6	1,4	0,7	2000	-0,6	0,8	-0,8	0,1	-0,5
1973	0,2	0,5	0,0	34,7	2,7	2001	-0,4	0,7	-1,4	0,7	-0,8
1974	0,1	1,4	-0,1	1,4	0,2	2002	0,0	1,0	-1,1	0,3	-0,5
1975	0,5	0,3	-0,1	-22,7	-2,3	2003					

Bron: Kamper database Gereformeerde Kerkgenootschappen.

- de Gereformeerde Gemeenten kenden van de vier onderscheiden groeperingen de grootste toename. In de jaren '70 trad er weliswaar een zekere afvlakking van die groei op, maar met uitzondering van het jaar 1981 wisten ze uit de negatieve cijfers te blijven. Het resultaat hiervan is dat de Gereformeerde Gemeenten in de periode 1948–2002 het aantal leden ruim hebben zien verdubbelen.
- Van de vier onderscheiden groeperingen kenden de Gereformeerden Kerken Vrijgemaakt in de periode 1947-1970 de laagste groei. In de jaren 1968, 1971, 1975 en 1976 lijken de Vrijgemaakten zelfs fors in te leveren, maar dit werd veroorzaakt door het feit dat over die jaren geen cijfers bekend waren van de Nederlandse Gereformeerde Kerken, die toen bezig waren zich af te splitsen van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt. Na die periode groeien beide groeperingen op een niveau vergelijkbaar met dat van de Gereformeerde Gemeenten.

Vergelijking van deze ontwikkelingen met de resultaten van de Volkstellingen van 1947, 1960 en 1971

In de inleiding is al aangegeven dat het aantal katholieken en hervormden volgens de kerkelijke administraties hoger uitkomt dan de resultaten van de Volkstellingen van 1960 en 1971.¹⁵ In deze paragraaf zullen we onderzoeken of dit ook geldt voor de gereformeerde ledenadministraties uit de Kamper database.

In tabel 3 worden verhoudingscijfers gepresenteerd die zijn berekend door de aantallen gereformeerden volgens de volkstellingen te delen door de aantallen volgens de Kamper database. Een cijfer van 100 betekent dat beide bronnen identieke uitkomsten geven, een score van 117 betekent dat de volkstelling 17 procent hoger scoort dan de database en 99 geeft aan dat de volkstelling 1 procent lager uitkomt dan de database. Uit de cijfers van tabel 3 blijkt, dat er in 1947 volgens de volkstelling 11 procent meer gereformeerden waren dan volgens de Kamper database. In 1960 en 1971 was dit verschil verminderd tot 6 procent.

Ook voor de onderscheiden gereformeerde denominaties laten de volkstellingen van 1947, 1960 en 1971 hogere populatieaantallen zien dan de Kamper cijfers. De Vrijgemaakten vormen in 1960 de enige uitzondering op die regel. Maar de verschillen tussen beide bronnen lopen voor de verschillende groeperingen in alle drie de peiljaren sterk uiteen:

- *De Gereformeerde Kerken vertonen een beeld dat weinig afwijkt van dat van het totaal aantal gereformeerden.* Dit is niet zo verwonderlijk omdat de Gereformeerde Kerken verreweg het grootste gereformeerde kerkgenootschap zijn. In 1947 en 1960 is het verschil tussen beide bronnen met 6, respectievelijk 4 procent voor deze groepering iets lager, in 1971 met 8 procent juist iets hoger dan dat van het totaal aantal gereformeerden.

¹⁵ Van Hemert, *Kerkelijke gezindten*, 7.

Tabel 3. – Verhoudingscijfers van aantallen gereformeerden in volkstelling en registraties in de Kamper database.

	1947			1960			1971							
	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Totaal	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal					
Groningen	117	2121	105	107	105	1928	102	95	103	71	93	103	100	101
Friesland	135	651	103	107	126	386	103	99	105	87	75	104	127	104
Drenthe	117	1129	107	110	111	1281	106	105	108	80	125	107	121	107
Overijssel	107	130	101	103	103	107	103	97	102	74	90	106	104	102
Flevoland					104		108	99	113	87		109	106	110
Gelderland	136	173	108	116	116	119	105	100	107	79	88	110	136	107
Utrecht	114	129	108	109	108	131	107	99	107	75	89	110	116	106
N-Holland	136	381	108	115	117	250	105	100	108	75	99	109	168	110
Z-Holland	147	138	107	112	123	121	105	99	108	80	83	110	143	107
Zeeland	122	123	105	111	108	103	103	99	103	59	84	116	141	102
N-Brabant	152	216	105	112	145	131	105	97	109	82	90	110	144	110
Limburg		827	108	126			99	90	106			120	277	129
Totaal	133	157	106	111	117	125	104	98	106	77	86	108	123	106

Bron: Kamper database.

- *De Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt laten in 1947 en 1960 geringe, maar in 1971 juist grote afwijkingen zien.* De volkstellinguitkomsten zijn voor deze groepering in 1947 2 procent hoger en in 1960 2 procent lager dan de ledenadministraties. In 1971 wijkt het beeld sterk af, met bijna 23 procent meer aanhangers in de volkstelling dan in de Kamper database.
- *De Christelijke Gereformeerde Kerken laten in 1947, 1960 en in 1971 grote verschillen zien tussen beide bronnen, maar deze verschillen wijzen niet in alle gevallen in dezelfde richting.* In 1947 heeft deze groepering volgens de Volkstelling 33 procent meer aanhangers. Zuid-Holland en Noord-Brabant zijn de provincies met de grootste (47, respectievelijk 52 procent) en Overijssel is de provincie met de kleinste (7 procent) verschillen. In 1960 zijn deze verschillen afgenomen tot 17 procent. In 1971 is de situatie sterk gewijzigd: de Christelijke Gereformeerde Kerken hebben dan volgens de Volkstelling 1971 23 procent minder aanhangers dan volgens de ledenadministraties, waarbij vooral de extreem lage score van Zeeland opvalt. In die provincie komt de volkstelling 41% lager uit dan de Kamper database. In absolute zin scoren de Christelijke Gereformeerde Kerken in de Volkstelling van 1971 zo laag, dat ze ten opzichte van de Volkstelling 1960 absoluut fors zijn gedaald, zoals blijkt uit de cijfers in Bijlage 3.
- *De Gereformeerde Gemeenten laten een met de Christelijke Gereformeerde Kerken vergelijkbaar beeld zien, alleen zijn de verschillen in bepaalde gevallen nog extremer.* In 1947 waren er volgens de volkstelling 57 procent meer aanhangers van de Gereformeerde Gemeenten dan volgens de Kamper database; in 1960 was dit verschil afgenomen tot 25 procent, waarna er in 1971, evenals bij de Christelijke Gereformeerde Kerken, een omslag plaatsvond: in dat jaar waren de uitkomsten van de volkstelling voor deze groepering 14 procent lager dan die van de kerkelijke administratie. Ook voor de Gereformeerde Gemeenten geldt, dat de uitkomsten van de Volkstelling 1971 zo laag zijn, dat ze ten opzichte van de Volkstelling 1960 sterk in aanhang lijken te zijn gedaald (zie ook hiervoor de cijfers in bijlage 3). Tabel 3 laat zien dat de verhoudingscijfers vooral extreem hoog zijn in die provincies waar deze groepering volgens de Kamper database nauwelijks voorkomt, zoals in Friesland en Noord-Holland. Voor Groningen en Drenthe zou een verhoudingscijfer zelfs moeten ontbreken, omdat de Gereformeerde Gemeenten in deze provincies volgens de Kamper database in 1948 helemaal niet voorkomen.

Landelijke spreiding volgens de Kamper database

De hierboven beschreven verschillen tussen beide bronnen leiden niet tot grote verschillen in de landelijke spreiding van de onderscheiden kerkgenootschappen. Uit Tabel 4 blijkt, dat volgens de Kamper cijfers de Gereformeerde Kerken, de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt in 1947 in meer of mindere mate over het gehele land zijn verspreid. Daarbij hebben de eerste twee groeperingen de grootste concentraties in Noord- en Zuid-Holland de laatstgenoemde in Groningen en Overijssel. De Gereformeerde Gemeenten

Tabel 4. – Landelijke spreiding van de onderscheiden gereformeerde kerkgenootschappen per provincie, volgens de registraties in de Kamper database.

	1947				1960				1971					
	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
Groningen	7	0	24	11	7	0	9	21	10	7	0	9	19	9
Friesland	8	1	6	13	7	1	13	6	11	8	1	13	6	11
Drenthe	4	0	4	5	4	0	5	4	5	4	0	5	5	5
Overijssel	9	10	22	9	9	11	7	22	9	9	11	8	23	10
Flevoland	0	0	0	0	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0
Gelderland	9	12	5	8	10	16	9	7	9	11	18	10	8	11
Utrecht	9	8	10	6	11	6	6	10	7	12	7	7	11	7
N-Holland	15	3	5	12	14	3	14	7	13	12	3	14	7	12
Z-Holland	32	41	18	28	31	36	28	17	27	30	35	26	17	26
Zeeland	5	24	4	5	4	24	4	3	5	4	23	3	3	5
N-Brabant	2	2	1	3	2	3	3	2	3	2	3	3	2	3
Limburg	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: Kamper database.

daarentegen zijn voor het overgrote deel geconcentreerd in het aaneensluitend gebied van de provincies Zeeland, Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Overijssel, terwijl ze in de noordelijke provincies niet of nauwelijks voorkomen.

De cijfers van de jaren 1960 en 1971 laten grotendeels hetzelfde beeld zien, met als kanttekening dat ten opzichte van 1947 voor ieder van de 4 onderscheiden groeperingen het aandeel van de provincie Gelderland iets toeneemt. Voor de Gereformeerde Kerken neemt het aandeel van Gelderland toe met 2 procent, voor de Christelijke gereformeerde Kerken met 3 procent, voor de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt eveneens met 3 procent en voor de Gereformeerde Gemeenten met 5 procent. Een en ander heeft tot gevolg dat het aandeel van Gelderland in het totaal van de gereformeerden tussen 1948 en 1971 volgens de Kamper registraties met 3 procent toeneemt. (Opvallend is dat dit ook geldt voor de leden van het Leger des Heils; zie de bijdrage van Knippenberg hierover in deze bundel.)

Landelijke spreiding volgens de volkstellingen

Tabel 5 laat zien dat de landelijke spreiding voor de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt volgens de Volkstelling van 1947 goed vergelijkbaar is met die van de Kamper database. Ook voor de Christelijke Gereformeerde Kerken geldt dat beide bronnen goed vergelijkbaar zijn, alleen valt op dat het aandeel van Zuid-Holland van deze groepering in de volkstelling 3 procent hoger is. Alleen de Gereformeerde Gemeenten vallen in dit opzicht uit de toon: Noord-Holland, Friesland en Groningen, provincies waar deze groepering volgens de Kamper cijfers niet of nauwelijks voorkomt, hebben volgens de volkstelling een aandeel van 2 tot 5 procent van het landelijk totaal. In de Volkstelling van 1960 is de landelijke spreiding voor de eerste drie genoemde kerkgenootschappen opnieuw goed vergelijkbaar en zijn de verschillen voor de Gereformeerde Gemeenten bovendien minder groot. Alleen Overijssel en Groningen hebben in de volkstelling voor deze groepering een 2 à 3 procent groter aandeel. Opvallend is verder, dat Zuid-Holland, dat in 1947 zijn aandeel in deze groepering in de volkstelling nog 6 procent lager zag uitkomen, in 1960 voor beide bronnen vergelijkbare uitkomsten laat zien. In de volkstelling van 1971 laat alleen de landelijke spreiding van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt enige afwijkingen zien tussen beide bronnen. De uitkomsten van de Volkstelling geven aan dat het aandeel van Noord- en Zuid-Holland 3 procent hoger uitkomt dan in de Kamper database.

Samengevat, de Gereformeerde Gemeenten en in mindere mate de Christelijke Gereformeerde Kerken komen vooral in 1947, maar ook in 1960 in de Volkstelling hoger uit dan in de Kamper database. In 1971 zijn het juist de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt die in de volkstelling hoger uitkomen. Deze verschillen leiden, zoals kan worden gezien, niet tot ingrijpende vertekeningen in de landelijke spreiding van de onderscheiden kerkgenootschappen, met uitzondering van die van de Gereformeerde Gemeenten in 1947 en in mindere mate in 1960 en de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt in 1971. De genoemde verschillen hebben echter veel ingrijpender gevolgen voor de waargenomen trends.

Tabel 5. – Landelijke spreiding van de onderscheiden gereformeerde kerkenootschappen per provincie, volgens de volkstellingen.

	1947				1960				1971			
	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Totaal	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Totaal	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Totaal
			Geref. Kerken Vrijgem.				Geref. Kerken Vrijgem.				Geref. Kerken Vrijgem.	
Groningen	7	2	10	23	10	6	2	9	20	6	9	9
Friesland	8	3	15	6	12	8	2	11	6	9	13	11
Drenthe	4	1	5	5	5	4	1	5	4	5	5	5
Overijssel	7	8	7	22	8	8	10	9	22	8	8	10
Flevoland	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0
Gelderland	9	13	8	5	9	9	15	9	7	11	10	11
Utrecht	8	7	6	10	6	11	7	7	10	11	7	7
N-Holland	15	8	14	6	13	14	5	13	7	12	14	12
Z.-Holland	35	36	28	18	28	32	35	28	18	32	26	26
Zeeland	4	18	4	4	5	4	20	5	3	3	4	5
N-Brabant	2	2	3	1	3	3	3	3	1	2	3	3
Limburg	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Bron: CBS, Volkstellingen 1947, 1960 en 1971.

Vergelijking van de landelijke trends tussen de Kamper database en de volkstellingen

In Tabel 6, waar met behulp van indices op basis van 1947 groeicijfers worden getoond, laten beide bronnen nog goed vergelijkbare trends zien voor het totaal van de gereformeerden: in 1960 en in 1971 lag de index op basis van de volkstelling 5, respectievelijk 6 punten lager dan de index op basis van de Kamper database. Ook voor de Gereformeerde Kerken zijn deze uitkomsten nog goed vergelijkbaar: in 1960 scoorde de volkstelling 2 procent lager en in 1971 3 procent hoger dan de Kamper registraties. De indices voor de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt zijn al veel minder vergelijkbaar: aanvankelijk bleef de groei in de Volkstelling 5 procentpunten achter, maar in 1971 was de groei in de volkstelling 26 procentpunten hoger dan de groei volgens de kerkelijke cijfers. Anders uitgedrukt, in de periode 1960-1971 groeien de Vrijgemaakten volgens de volkstelling ruim drie keer zo snel als volgens de Kamper cijfers. De groei van de Gereformeerde Gemeenten blijft in 1960 op basis van volkstellingsgegevens 27 procentpunten achter in vergelijking met de Kamper database. In 1971 is de index uit de volkstellingsgegevens 74 procentpunten lager dan de registratie en is dan zelfs zo laag, dat deze groepering volgens de volkstellingen sinds 1947 al 1 procent van zijn aanhang heeft verloren. De index op basis van de volkstelling is voor de Christelijke Gereformeerde Kerken in 1971 58 punten lager dan de registraties. Volgens de kerkelijke cijfers is deze groepering sinds 1947 met 38 procentpunten toegenomen, terwijl de volkstelling voor dezelfde periode een daling van 20 procentpunten vertoont. Een lage index in 1971 voor de Gereformeerde Gemeenten en de Christelijke Gereformeerde Kerken zou alleen al zijn veroorzaakt door een lage score voor beide kerken in 1971 of een hoge score in 1947. In beide gevallen geldt echter dat beide fenomenen een rol spelen.

Tabel 6. – Vergelijking van de indexen volgens de registraties in de Kamper database en de volkstellingen, 1947 = 100.

	Christ. Geref. Kerken		Geref. Gem.		Geref. Kerken Ned.		Geref. Kerken Vrijgem.		Totaal	
	Kampen	VT	Kampen	VT	Kampen	VT	Kampen	VT	Kampen	VT
1947	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1960	125	109	132	105	119	117	113	108	119	114
1971	138	80	163	89	137	140	129	155	138	132

Bron: Kamper database; CBS, Volkstellingen 1947, 1960 en 1971.

Verklaringen voor de verschillen tussen volkstelling en registratie

In de bronnenvergelijking is aangegeven in welke mate de volkstellingen van 1947, 1960 en 1971 en de Kamper database verschillen vertonen in de meting van enerzijds de aanhang van de gereformeerden als totaliteit, anderzijds die van de onderscheiden kerkgenootschappen afzonderlijk. In deze paragraaf zal worden getracht verklaringen te vinden voor de gevonden verschillen.

In de eerste plaats blijkt de veronderstelling, dat de kerkelijke registraties te optimistisch zijn in vergelijking met de volkstelling, voor de registraties van de gereformeerde kerkgenootschappen niet te kloppen. Van Hemert¹⁶ stelt dan ook: 'Van de administraties van de gereformeerde groeperingen is bekend dat zij vrij nauwkeurig zijn'. Volgens hem zouden de verschillen tussen volkstellingen en administratie betrekking kunnen hebben op een groep mensen die zich verwant voelt met een van de gereformeerde groepen. Het lijkt ook ons waarschijnlijk dat de verschillen met betrekking tot het totaal aantal gereformeerden in volkstelling en kerkelijke registratie in 1960 en 1971 vooral moeten worden toegeschreven aan de verschillen tussen de besproken objectieve en subjectieve metingen, waarbij de verschillen in populatieafbakening minder op de voorgrond treden. Het verschil van 11 procent in 1947 lijkt echter daarvoor wat aan de hoge kant. Als verklaringen daarvoor komen de volgende factoren in aanmerking:

- Wellicht waren in 1947 als gevolg van de oorlog en van de conflicten in de Gereformeerde Kerken in Nederland de kerkelijke administraties nog onvoldoende geactualiseerd.
- Misschien voelden extra veel respondenten zich in de nasleep van de oorlog aangetrokken tot een kerkgenootschap, zonder daadwerkelijk lid te zijn.
- Er kan aarzeling bestaan hebben om zich als niet-kerkelijk op te geven, wat een aantal mensen aanleiding kan hebben gegeven om zichzelf en hun eventuele kinderen wel tot een kerkgenootschap te rekenen, terwijl ze daarmee geen formele relatie als lid onderhielden.
- Het is mogelijk dat een aantal ongedoopte kinderen van doopleden is meegerekend in de opgaven bij de volkstellingen, wat spoort met de vraagstelling van de volkstelling.
- Het opvragen en verzamelen van de kerkelijke cijfers voor de jaarboeken van 1947, 1960 en 1971 heeft steeds in het voorafgaande najaar plaatsgevonden. De Volkstellingen van 1947 en 1960 hebben 31 mei en de Volkstelling van 1971 heeft 28 februari als peildatum. Derhalve moet men uitgaan van een verschil van ongeveer een half jaar tussen jaarboek- en volkstellingscijfers. Dat leidt dan tot een correctie ter grootte van de helft van het groeipercentage in de betreffende jaren.

¹⁶ *Ibidem*, 12.

Zoals is aangegeven, zijn de verschillen tussen beide bronnen voor de onderscheiden kerkgenootschappen vaak veel groter dan voor het totaal aantal gereformeerden. Ook in het verleden is door verschillende onderzoekers gemeld dat Volkstellingen en kerkelijke registraties op dit punt uit elkaar liepen en is getracht daarvoor verklaringen te vinden.

Het CBS concludeerde in 1950 dat de uitkomsten in de Volkstelling van 1947 voor de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Gereformeerde Kerken (art. 31) te zamen genomen te laag zijn 'in verband met de uitzonderlijk grote toeneming van het aantal personen, dat zich als lid van de Gereformeerde Gemeenten heeft opgegeven [...]'. Deze toeneming werd des te meer opvallend gevonden, omdat de administratie van de Gereformeerde Gemeenten zelf voor 1947 op een veel lager en meer waarschijnlijk cijfer uitkwam. Uit een onderzoek in een aantal gemeenten met een grote toeneming van de Gereformeerde Gemeenten bleek, dat veel personen die op hun telformulier 'Gereformeerde Gemeenten' hadden ingevuld, bij het bevolkingsregister, bekend stonden als lid van de Gereformeerde Kerken. Dit verschijnsel deed zich blijkbaar met name voor in gemeenten, waar de Gereformeerde Gemeenten niet of nauwelijks voorkwamen. Aangenomen werd, 'dat in deze gemeenten in het dagelijks leven de Gereformeerde "kerk" ook wel Gereformeerde "gemeente" wordt genoemd'.¹⁷

Het is tegenwoordig meer dan voorheen bekend dat de formulering en presentatie van vragen en antwoordcategorieën van groot belang is voor een goede kwaliteit van de verkregen gegevens.

Bij de Volkstelling van 1947 is gebruik gemaakt van een open vraagstelling met daarbij een lijst van de grootste 20, alfabetisch gerangschikte, kerkgenootschappen. Achter iedere naam was verder een afkorting opgenomen, zodat na de juiste keuze van het kerkgenootschap kon worden volstaan met de notering van de afkorting. Uit onderzoek is tegenwoordig bekend dat bij het maken van een keuze uit zo'n lange lijst er een overschatting ontstaat van de antwoordcategorieën die eerder in de lijst worden genoemd. Verondersteld kan verder worden dat een dergelijk vragenlijsteffect nog kan worden versterkt door het weinig onderscheidende karakter van de benamingen van de gereformeerde kerkgenootschappen. Een combinatie van deze factoren lijkt een aannemelijker verklaring voor de gesignaleerde overschatting van de Gereformeerde Gemeenten, dan de veronderstelling dat een Gereformeerde Kerk soms ook wel Gereformeerde Gemeente wordt genoemd.

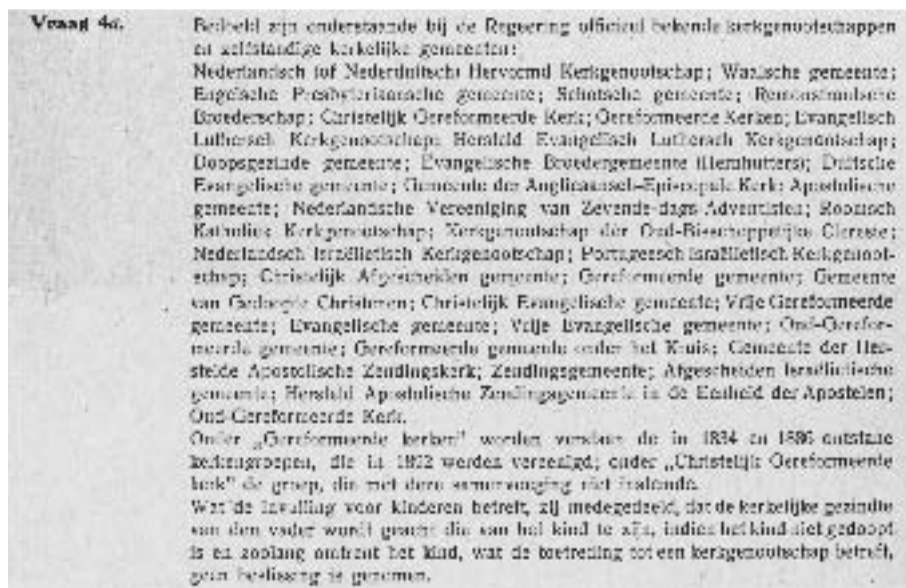
Ook in de toelichting van de Volkstelling van 1960 staan de Gereformeerde Gemeenten boven de Gereformeerde Kerken in Nederland vermeld, waardoor ook in dat jaar een overschatting van deze groepering is opgetreden.

Ook het CBS twijfelde aan zijn eigen verklaring, want men vond het opmerkelijk dat deze overschatting van de Gereformeerde Gemeenten uit de cijfers van

17 CBS, *12^e Volkstelling, annex Woningtelling 31 mei 1947. Serie B, Voornaamste cijfers per gemeente. Deel 5, Kerkelijke gezindten*, 18.

1930 niet blijkt.¹⁸ Bij raadpleging van de telkaart van 1930 valt op dat in dat jaar geen afkortingen zijn gebruikt, omdat men er toen van uitging dat niet iedereen op de hoogte was van de gebruikelijke afkortingen. Belangrijker is echter, dat de volgorde van de onderscheiden kerkgenootschappen niet alfabetisch was. Niet de Gereformeerde Gemeenten werden eerst vermeld, maar de Gereformeerde Kerken in Nederland. Het ligt daarom meer voor de hand dat in 1930 juist de Gereformeerde Kerken in de volkstelling veel hoger uitkomen. Een vergelijking van de aantallen voor deze groepering in 1930 laat dit ook zien: de Kamper database telde voor de Gereformeerde Kerken in Nederland in dat jaar 561647 leden, terwijl de volkstelling uitkwam op 638372 aanhangers, dat wil zeggen een verschil van bijna 14 procent. Toelichting bij vraag 4a in de Volkstelling 1930:

Figuur 8. – Toelichting bij vraag 4a in de Volkstelling 1930:

Bron: CBS, 11^e Volkstelling, 31 december 1930. Toelichting (figuur is samengevoegd).

Het CBS constateerde in 1963 dat de Gereformeerde Kerken in Nederland volgens de Volkstelling van 1960 meer aanhangers hadden dan volgens de kerkelijke administraties. Daarbij werd aangetekend: ‘Vergissingen bij de invulling door leden van de andere gereformeerde groeperingen kunnen hier nauwelijks als verklaring gelden. Voor de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) bestaat nl. een grote overeenstemming tussen tellingsresultaat en administratief cijfer [...]’. Ten aanzien

18 *Ibidem*, 19.

van het grote verschil bij de Gereformeerde Gemeenten werd opgemerkt dat net als in 1947, leden van de Gereformeerde 'Kerk' op hun telformulier Gereformeerde 'Gemeente' hebben ingevuld.¹⁹

De vrijgemaakten komen, zoals eerder aangegeven, als enige gereformeerde kerkgenootschap in de Volkstelling 1960 lager uit dan in de Kamper database, en wel 2 procent. De ledenadministratie van deze groepering hoeft echter niet als minder betrouwbaar te worden beschouwd. Wij zouden eerder verwachten dat de Volkstelling van 1960 ongeveer evenveel als het totaal, dus 6 procent, hoger uitkomt dan de database. Dat de aantallen Vrijgemaakten in de Volkstelling van 1960 juist iets lager uitkomen dan in de registratie is vermoedelijk te verklaren uit vraagstellingseffecten. Gewezen is al op de tellersinstructie, waarbij in de opsomming van kerkgenootschappen de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt typografisch staan vermeld als onderverdeling van de Gereformeerde Kerken, met de te gebruiken afkorting direct achter de naam vermeld, en niet, zoals bij de andere kerkgenootschappen, aan het einde van de regel. Deze afkorting kon hierdoor gemakkelijk over het hoofd worden gezien, waardoor Vrijgemaakten waarschijnlijk vaak als behorende tot de Gereformeerde Kerken in Nederland zijn opgenomen. We veronderstellen daarom dat bij de Volkstelling van 1960 de aanhang van de Gereformeerde Kerken, zoals eerder aangetoond, is onderschat ten gunste van de Gereformeerde Gemeenten en de Christelijke Gereformeerde Kerken, maar tegelijkertijd is overschat ten koste van de Vrijgemaakten. Ook bij de Volkstelling van 1960 hebben vraagstellingseffecten daarmee een rol gespeeld in de vertekening van de uitkomsten.

In 1971 hebben vraagstellingseffecten opnieuw gezorgd voor vertekening van de resultaten. Van Hemert gaf aan dat de uitkomsten van de Volkstelling 1971 juist systematisch zijn vertekend ten gunste van de grootste twee gereformeerde kerkgenootschappen. 'Of wellicht deze vertekening werd veroorzaakt door het feit, dat op de voorkant van de volkstellingskaart deze twee kerkgenootschappen met name genoemd werden, terwijl de namen van de andere drie op de achterkant moesten worden ingevuld, is niet bekend.'²⁰ Knippenberg acht het al waarschijnlijk dat de vertekening ten gunste van de grootste twee gereformeerde kerkgenootschappen daardoor werd veroorzaakt.²¹ Ook wij veronderstellen dat veel respondenten de mogelijkheid de achterzijde in te vullen over het hoofd hebben gezien en eerder een keuze hebben gemaakt uit de geprecodeerde antwoorden aan de voorzijde. Dat zich juist een scheuring bij de Vrijgemaakten had voltrokken, zou op het eerste gezicht deze verklaring kunnen afzwakken. Immers, onenigheid in een kerkgenootschap leidt al gauw tot ledenverlies. Het is voorstelbaar dat men zich wel vrijgemaakt voelt (en zich in de volkstelling aldus opgeeft) maar

19 CBS, *13^e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. Deel 7. Kerkelijke gezindte B. Voornaamste cijfers per gemeente*, 9.

20 Van Hemert, *Kerkelijke gezindten*, 11.

21 Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 256, noot 77.

(al dan niet tijdelijk) geen formeel lid is van een van de twee vrijgemaakte kerkgenootschappen en dus in de Kamper database niet voorkomt. De Kamper database geeft echter voor het totaal van beide groepen geen daling aan, maar aantallen die goed passen in de tijdreeks. De scheuring lijkt hierdoor niet van invloed op de gevonden verschillen.

Samenvatting en conclusies

In dit artikel zijn uitkomsten met betrekking tot de aanhang van onderscheiden gereformeerde denominaties uit de Volkstellingen van 1947, 1960 en 1971 en de cijfers uit de kerkelijke registraties in de Kamper database met elkaar vergeleken. Daarbij is er op gewezen dat administraties van gereformeerde kerkgenootschappen, in tegenstelling tot andere kerkgenootschappen, over het algemeen lagere uitkomsten laten zien dan de opeenvolgende volkstellingen. Het verschil van 6 tot 10 procent tussen beide bronnen voor het totaal aantal gereformeerden schrijven we voor een groot deel toe aan de verschillen in wijze van meten. De in dit artikel beschreven verschillen betreffen vooral de onderlinge verschillen tussen de onderscheiden kerkgenootschappen. Ten opzichte van de registraties zijn in de uitkomsten van de Volkstellingen van 1947 en in 1960 de Gereformeerde Gemeenten en de Christelijke Gereformeerde Kerken fors hoger. In 1971 was de situatie juist omgekeerd: de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt en in mindere mate de Gereformeerde Kerken kwamen ten opzichte van de Kamper database in de volkstelling veel hoger uit. Alles wijst erop dat deze verschillen veroorzaakt zijn door, toen nog onvoldoende bekende, vraagstellingseffecten.

Gebleken is dat de geconstateerde verschillen tussen beide bronnen niet hebben geleid tot grote verschillen in de landelijke spreiding. Alleen de Gereformeerde Gemeenten waren volgens de Volkstelling van 1947 en 1960 veel meer over het gehele land verspreid dan volgens de registraties. In 1971 leidt de overschatting van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt er toe dat deze groepering volgens de Volkstelling minder aanhang heeft in Groningen en Overijssel, ten gunste van Noord- en Zuid-Holland. In beide gevallen geldt dus, dat deze overschattingen steeds samengaan met een verlies van het aandeel van die provincies waar die groeperingen grote concentraties kennen. Opvallend is verder, dat de overschatting in de Volkstelling van de Christelijke Gereformeerde Kerken in 1947 en ook in 1960 niet of nauwelijks leidt tot verschillen in de landelijke spreiding van deze groepering. Dit kan worden verklaard uit het feit dat de Christelijke Gereformeerden gelijkmatiger over de provincies zijn verspreid dan de Gereformeerde Gemeenten.

De gevolgen van de verschuivingen tussen de kerkgenootschappen hebben, zoals aangetoond, wel grote gevolgen voor de trends voor de Gereformeerde Gemeenten, de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt. De verschillen tussen beide bronnen zijn op dit punt dermate groot, dat de uitkomsten van de Volkstellingen wel bruikbaar kunnen worden geacht voor het totaal van de gereformeerde kerkgenootschappen samen, maar niet voor de groeperingen afzonderlijk.

Bijlage 1. – Aantallen gereformeerden per kerkgenootschap volgens de registraties in de Kamper datase, 1946-2003.

Jaar	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
1946	49761		632547	77403	759711
1947	50770		633762	87311	771843
1948	52647	56751	648938	90522	848858
1949	53853	61090	658562	92368	865873
1950	54715	61883	667264	93087	876949
1951	55026	64415	679403	91718	890562
1952	56248	65399	684783	90658	897088
1953	56330	67144	689269	91239	903982
1954	57122	67776	695544	92023	912465
1955	57389	68835	703270	92331	921825
1956	58354	70401	712726	93194	934675
1957	60393	72039	722152	94279	948863
1958	61487	73105	729866	95668	960126
1959	62381	74000	740533	96865	973779
1960	63261	74916	751423	98227	987827
1961	63447	76485	761944	99619	1001495
1962	64646	77925	773899	100940	1017410
1963	65142	79387	786998	102245	1033772
1964	65991	80461	799250	104057	1049759
1965	66171	81701	811085	105304	1064261
1966	66925	83751	823392	106711	1080779
1967	67515	85095	833423	107599	1093632
1968	68333	87057	844167	107866	1107423
1969	68998	88748	852065	94726	1104537
1970	69623	90560	860030	108914	1129127
1971	70015	92714	865093	112075	1139897
1972	70927	93976	869547	85871	1120321
1973	71166	95294	874467	87114	1128041
1974	71299	95763	874587	117368	1159017
1975	71342	97065	873763	118991	1161161
1976	71702	97368	872940	91991	1134001
1977	73608	98173	870535	122810	1165126
1978	73905	99212	870561	124675	1168353
1979	74267	100240	868882	126170	1169559
1980	74443	101653	867109	127889	1171094
1981	75136	99937	864524	129206	1168803
1982	75370	100882	859817	131132	1167201

Jaar	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
1983	75817	101361	851428	132472	1161078
1984	75903	102353	842520	134211	1154987
1985	76300	103294	834916	136083	1150593
1986	76274	104383	826417	137575	1144649
1987	76202	105592	818805	138950	1139549
1988	76118	106747	810579	140724	1134168
1989	76085	107851	800715	142364	1127015
1990	75820	109012	792394	143666	1120892
1991	75832	109755	782605	145112	1113304
1992	75642	110931	772201	146314	1105088
1993	75499	112004	762539	148046	1098088
1994	75308	113023	751783	149069	1089183
1995	75257	114150	738817	150369	1078593
1996	75334	115127	725793	151460	1067714
1997	75298	115866	713282	152795	1057241
1998	74967	117021	700295	153992	1046275
1999	74812	118078	687295	154347	1034532
2000	74590	119125	673913	156341	1023969
2001	74161	120051	668446	156511	1019169
2002	73833	120885	658975	157636	1011329
2003	73839	122125	652012	158174	1006150

Bron: Kamper database Gereformeerde Kerkgenootschappen.

Bijlage 2. – Aantallen gereformeerden per kerkgenootschap per provincie volgens de Kamper registraties voor de jaren 1947, 1960 en 1971.

1947 ^{1),2)}	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
Groningen	3762	0	64566	20832	89160
Friesland	4039	465	94849	4999	104352
Drenthe	2127	0	33671	3750	39548
Overijssel	4487	5496	44883	19634	74500
Flevoland	0	0	228	0	228
Gelderland	4653	6679	51628	4506	67466
Utrecht	4705	4754	35674	8476	53609
N-Holland	7637	1903	87904	4599	102043
Z-Holland	16008	23102	173654	16117	228881
Zeeland	2347	13350	25794	3115	44606
N-Brabant	1005	969	18173	988	21135
Limburg	0	33	2738	295	3066
Totaal	50770	56751	633762	87311	828594

¹⁾ Gereformeerde Gemeenten: gegevens uit 1948.

²⁾ Urk voor de vergelijkbaarheid met 1960 en 1971 overgeheveld van Nrd-Holland naar Overijssel. Voor Christ. Geref. Kerken (450 leden) en Geref. Kerken Ned. (3465 leden).

1960	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
Groningen	4303	85	69602	20657	94647
Friesland	4648	495	98650	6141	109934
Drenthe	2594	62	38456	3793	44905
Overijssel	5755	8275	55142	21580	90752
Flevoland	379	0	5232	763	6374
Gelderland	6027	12154	67893	6587	92661
Utrecht	7237	4784	46839	9495	68355
N-Holland	8900	2044	107512	7039	125495
Z-Holland	19406	27081	206932	17027	270446
Zeeland	2726	18040	27908	3387	52061
N-Brabant	1286	1896	22651	1491	27324
Limburg	0	0	4606	267	4873
Totaal	63261	74916	751423	98227	987827

1971	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
Groningen	4783	164	78945	20916	104808
Friesland	5507	636	113041	6771	125955
Drenthe	3074	109	46401	5152	54736
Overijssel	6245	10241	72101	25453	114040
Flevoland	190	0	2827	555	3572
Gelderland	7451	16399	88094	9297	121241
Utrecht	8273	6446	57283	12017	84019
N-Holland	8601	2342	117950	7730	136623
Z-Holland	21365	32778	224429	18572	297144
Zeeland	3053	21068	29392	3481	56994
N-Brabant	1509	2531	29604	2054	35698
Limburg	0	0	5026	281	5307
Totaal	70051	92714	865093	112279	1140137

Bijlage 3. – Aantallen gereformeerden per kerkegnootschap per provincie in de volkstellingen voor de jaren 1947, 1960 en 1971.

1947 ³⁾	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
Groningen	4387	2121	67863	20828	95199
Friesland	5445	3029	98031	5387	111892
Drenthe	2487	1129	35943	4085	43644
Overijssel	4792	7136	45265	19343	76536
Flevoland	0	0	0	0	0
Gelderland	6330	11522	55640	4848	78340
Utrecht	5380	6149	38610	8491	58630
N-Holland	10365	7250	95061	5005	117681
Z-Holland	23572	31996	184960	16359	256887
Zeeland	2862	16421	27074	3194	49551
N-Brabant	1532	2097	19125	1001	23755
Limburg	305	273	2952	339	3869
Totaal	67457	89123	670524	88880	915984

³⁾ Urk is voor de vergelijkbaarheid met 1960 en 1971 overgeheveld van Nrd-Holland naar Overijssel voor GKN (3207 leden), KGV (90 leden), CGK (483 leden) en voor GEG (50 leden).

1960 ⁴⁾	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
Groningen	4523	1639	71329	19595	97086
Friesland	5853	1913	101589	6058	115413
Drenthe	2869	794	40749	3984	48396
Overijssel	5946	8891	56844	20889	92570
Flevoland	393	376	5667	759	7195
Gelderland	6975	14432	71108	6582	99097
Utrecht	7841	6266	49891	9425	73423
N-Holland	10435	5118	113142	7009	135704
Z-Holland	23957	32754	217798	16891	291400
Zeeland	2948	18582	28681	3362	53573
N-Brabant	1860	2482	23877	1441	29660
Limburg	138	231	4550	240	5159
Totaal	73738	93478	785225	96235	1048676

⁴⁾ 79 personen vermeld in het Centrale Persoonsregister zijn buiten beschouwing gelaten.

1971	Christ. Geref. Kerken	Geref. Gem.	Geref. Kerken Ned.	Geref. Kerken Vrijgem.	Totaal
Groningen	3373	152	81586	21008	106119
Friesland	4788	476	117425	8577	131266
Drenthe	2471	136	49880	6225	58712
Overijssel	4607	9226	76356	26455	116644
Flevoland	165	91	3092	589	3937
Gelderland	5904	14495	97049	12621	130069
Utrecht	6223	5727	63279	13924	89153
N-Holland	6441	2308	128457	12979	150185
Z-Holland	17160	27079	247944	26644	318827
Zeeland	1815	17619	34039	4905	58378
N-Brabant	1241	2289	32682	2953	39165
Limburg	18	11	6051	778	6858
Totaal	54206	79609	937840	137658	1209313

Literatuur

- Billiet, J., G. Loosveldt en L. Waterplas: *Het Survey-interview onderzocht, Effecten van het ontwerp en gebruik van vragenlijsten op de kwaliteit van de antwoorden*. Sociologisch Onderzoeksinstituut, Afdeling sociologische Theorie en Methoden (Leuven, 1984).
- CBS, 11^e Volkstelling, 31 december 1930. *Toelichting* ('s-Gravenhage, 1930).
- CBS, 12^e Volkstelling annex Woningtelling, 31 mei 1947. *Handleiding voor de gemeentebesturen* ('s-Gravenhage, 1947).
- CBS, 12^e Volkstelling, annex Woningtelling 31 mei 1947. *Serie B. Voornaamste cijfers per gemeente. Deel 5. Kerkelijke gezindten* ('s-Gravenhage, 1950).
- CBS, 12^e Volkstelling, annex Woningtelling 31 mei 1947. *Serie A. Rijks- en Provinciale cijfers. Deel 1. Belangrijkste uitkomsten der eigenlijke Volkstelling* (Utrecht, 1954).
- CBS, 12^e Volkstelling, annex Woningtelling 31 mei 1947. *Serie B. Voornaamste cijfers per gemeente. Deel 5. Kerkelijke gezindten* ('s-Gravenhage, 1950).
- CBS, 12^e Volkstelling annex Woningtelling, 31 mei 1947 (*s-Gravenhage, 1947*). *Handleiding voor de gemeentebesturen* ('s-Gravenhage, 1947).
- CBS, 12^e Volkstelling, annex woningtelling 31 mei 1947. *Organisatie van de telling. Bijlage bij de publikatie Serie A, deel 1.* ('s-Gravenhage, 1957).
- CBS, 13^e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. *Deel 7. Kerkelijke gezindte A. Algemene inleiding* ('s-Gravenhage, 1968).
- CBS, 13^e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. *Deel 7. Kerkelijke gezindte. B. Voornaamste cijfers per gemeente* (Zeist, 1963).
- CBS, 13^e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. *Handleiding voor de gemeentebesturen. Deel 1 en 2*, ('s-Gravenhage 1960) (1).
- CBS, 13^e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. *Instructie voor het tellen van de bevolking in woningen en bewoonde andere ruimten.* ('s-Gravenhage 1960) (2).
- CBS, 13^e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. *Deel 7. Kerkelijke gezindte B. Voornaamste cijfers per gemeente* (Zeist, 1963).
- CBS, 13^e Algemene Volkstelling, 31 mei 1960. *Deel 7. Kerkelijke gezindte. A. Algemene inleiding* ('s-Gravenhage, 1968).
- CBS, 14^e Algemene Volkstelling, 28 februari 1971. *Serie A. Deel 3 Kerkelijke Gezindte* ('s-Gravenhage, 1981).
- CBS, 14^e Algemene Volkstelling, 28 februari 1971. *Serie B. Deel 3 Kerkelijke Gezindte. Voornaamste uitkomsten per gemeente* ('s-Gravenhage, 1982).
- Hemert, M.M.J. van, *Kerkelijke Gezindten. Een analyse op basis van de Volkstelling 1971. Monografieën Volkstelling 1971 no 13*. KASKI – instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek, studie en advies; CBS – Centraal Bureau voor de Statistiek; SISWO – Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek ('s-Gravenhage, 1979).
- Hoekstra, E.G. en M.H. Ipenburg: *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland. Handboek religies, kerken, stromingen en organisaties*. Derde sterk gewijzigde druk, (Kampen 2000).

Knippenberg, H. *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de reformatie tot heden* (Assen/Maastricht, 1992).

Velde, M. te: *The Dutch background of the American Secession from the RCA in 1857*, in: Harinck, G. and Krabbendam, H. (eds.), *Breaches and bridges. Reformed subcultures in the Netherlands, Germany, and the United States* (Amsterdam 2000), 85-100. Met name de tabellen op blz. 94, 96 en 97.

'Bloed en vuur': het Leger des Heils trekt ten strijde, 1887-2005

H. Knippenberg en S. de Vos

Als tegenwoordig in de media gesproken wordt over 'de soldaten van God', gaan de gedachten in de eerste plaats uit naar Islamitische organisaties als Hezbollah of de Islamitische Jihad. Vergeten wordt dan dat er ook binnen het Christendom een organisatie bestaat, die al meer dan een eeuw als een leger de strijd aanbindt voor de verlossing en heiliging van de mensheid: de Salvation Army, in Nederland beter bekend als het Leger des Heils. Hoe ontwikkelde deze organisatie zich vanaf het moment dat zij voet aan wal zette in Nederland? Hoe verspreidde het Leger zich over Nederland? Wat voor soort mensen maakten er deel van uit?

Inleiding

Onder het motto 'bloed en vuur' trekt het Leger des Heils in Nederland al 120 jaar ten strijde. Bloed symboliseert het bloed van Christus dat reinigt van alle zonden, vuur symboliseert het vuur van de Heilige Geest die de mens heiligt en geschikt maakt voor Gods werk op aarde. In het wapen van het Leger zijn deze elementen terug te vinden (zie Figuur 1).

Figuur 1. – Het wapen van het Leger des Heils.

Toelichting. De stralende zonnefiguur verbeeldt het licht en vuur van de Heilige Geest; het kruis is het verzoenende teken door de dood van Christus; de letter S verwijst naar Salvation; de zwaarden symboliseren de heilsstrijd; de zeven kogels verwijzen naar de zeven geloofsartikelen zoals die in 1870 bestonden; de kroon is de gloriekroon die God beloofd heeft aan degenen die Hem trouw dienen.

Bron: Mochel, *In de frontlinie*, 103.

Het Leger ontstond in Engeland, waar de methodistische dominee William Booth met zijn evangelisatiewerk in het Londense East End de stoot tot de oprichting gaf. In 1865 stichtte hij de East London Christian Mission, die later (1878) zou uitgroeien tot de Salvation Army, een geheel op militaire leest geschoeide organisatie

met (uniform dragende) soldaten en officieren, verenigd in plaatselijke korpsen en regionale divisies. Theologisch wortelde dit Heilsleger in de ideeën van Hugenoten, Quakers en vooral Methodisten, die allen ook deel uitgemaakt hadden van de Christian Mission.¹ In 1887 kwam er ook in Nederland een afdeling van het Leger des Heils en wel in Amsterdam op initiatief van leden van de Vrij Evangelische Weteringkerk. Vanuit dit ‘moederkorps’ verspreidde het Leger zich over Nederland.

Doel van deze bijdrage is om aan de hand van volkstellingsgegevens, aangevuld met gegevens uit andere bronnen, in de eerste plaats een beeld te schetsen van de getalsmatige ontwikkeling en geografische spreiding van het Leger des Heils. Hoe kunnen opkomst en neergang verklaard worden? Wat was de kerkelijke achtergrond van de Heilssoldaten? In welke plaatsen en delen van het land had het Leger het meeste succes? In de tweede plaats wordt de sociaal-economische en demografische samenstelling van het Leger gekarakteriseerd aan de hand van microdata van de volkstelling van 1971. In hoeverre week deze samenstelling af van de (kerkelijke) Nederlandse bevolking als geheel? Klopt het beeld dat het Leger juist die mensen aan de onderkant van de samenleving wist te bereiken, die zich niet langer thuis voelden in de gevestigde kerken? Begonnen wordt met een beknopte historische schets van het ontstaan van het Leger des Heils.

Het begin

In maatschappelijk opzicht kan het laatste kwart van de negentiende eeuw gekenschetst worden als een periode van polarisatie en strijd: de schoolstrijd, de strijd om algemeen kiesrecht, de emancipatie van arbeiders en vrouwen vormden kristallisatiepunten voor de mobilisering van grote delen van de bevolking. Ook binnen en tussen de traditionele kerken woedde strijd.² Gesteund door het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853) ontworstelden Rooms-Katholieken zich aan hun eeuwenlange minderheidspositie en binnen de Hervormde Kerk probeerden verschillende soorten ‘rekkelijken’ en ‘preciezen’ elkaar van hun gelijk te overtuigen. Nadat al in 1834 een eerste grote orthodoxe afsplitsing had plaatsgevonden, die als de Afscheiding de geschiedenis in zou gaan, verlieten in 1886 opnieuw grote groepen orthodoxe hervormden de protestantse moederkerk: de Doleantie onder leiding van Abraham Kuyper. Verschillende gereformeerde kerken waren het resultaat. Andere Christenen (Protestanten meer dan Rooms-Katholieken) vielen – al dan niet geïnspireerd door het socialisme – van hun geloof en verlieten hun traditionele kerk. Door grootscheepse migratiebewegingen – veelal van het platteland naar de stad – raakten velen ook sociaal-cultureel ontworteld. Deze maatschappelijke context bood evangelisatiebewegingen met een herkenbare en eenvoudige boodschap, zoals het Leger des Heils, de kans vele ‘zoekende mensen’ een nieuw

1 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 24-34 en 68-70.

2 Knippenberg, ‘Polarisatie en versnippering’.

geestelijk tehuis te bieden.³ De boodschap van het Leger kwam er in het kort op neer dat ieder mens weliswaar zondig was, maar ‘gered’ kon worden als hij of zij berouw toonde voor God en zijn of haar leven in dienst stelde van het geloof in ‘onze Heer Jezus Christus’, die door zijn lijden en dood verzoening bewerkt heeft voor de gehele wereld, en in de wedergeboorte door de Heilige Geest. Van de Calvinistische predestinatie (leerstuk van de goddelijke voorbeschikking van de mensen) moest het Leger des Heils niets hebben. De Bijbel, door goddelijke ingeving geschreven, vormde daarbij ‘de eenige Goddelijke Wet des Christelijken geloofs en levens.’⁴ Heilssoldaat worden betekende wel onthouding van alcoholische dranken, tabak en andere bedwelmende dranken en kruiden.⁵

Na zijn oprichting in Londen had The Salvation Army zich onder leiding van generaal William Booth (1829-1912) en zijn vrouw Catherine Booth-Mumford (1829-1890) binnen acht jaar uitgebreid tot een wereldwijde organisatie met 4192 fulltime officieren en circa 250.000 heilssoldaten in zeventien verschillende landen – merendeels Engelse koloniën – om,⁶ zoals het al in 1878 was geformuleerd, ‘to carry the blood of Christ and the fire of the Holy Ghost into every corner of the world.’⁷ In 1886 viel het besluit om ook in Nederland een poging te wagen. Verschillende leden van de Vrij Evangelische Weteringkerk (F. Schoch en G.J. Govaars) hadden kennis gemaakt met de Salvation Army en mede door toedoen van twee Engelse heilsofficieren (G.S. Railton en J.K. Tyler) vond op 8 mei 1887 een eerste bijeenkomst plaats in de Volkszaal in de Gerard Doustraat te Amsterdam. Deze zaal was door de evangelisatievereniging Emmanuël ter beschikking gesteld. Op 26 juli van hetzelfde jaar werd het eerste korps in Nederland geïnstalleerd in aanwezigheid van een speciale gezant van generaal Booth en werd de Leger des Heils-vlag overhandigd aan de eerste bevelvoerende officier, stafkapitein Tyler. Dit Amsterdamse ‘moederkorps’ bestond toen al uit ruim honderd geüniformeerde mannelijke en vrouwelijke heilssoldaten, die zich in deze korte tijd bij het Leger hadden aangesloten.⁸

Het was geen toeval dat Amsterdam als eerste vestigingsplaats was gekozen. Het Leger richtte zich in de eerste plaats op die plaatsen waar de geestelijke en materiële nood het grootst was. Amsterdam, waar in 1886 het Palingoproer uitbrak, kwam daar zeker voor in aanmerking. Toch breidde het Leger zich niet alleen uit in de grote steden in het westen. Nadat in 1887 nog een korps in Haarlem gesticht was en een tweede korps in Amsterdam, werden ook plaatsen elders in het land bereikt met korpsen in Nunspeet en Hattem.⁹ In 1888 volgden Meppel en de

3 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 280.

4 *Ibidem*, 43 en 294.

5 *Ibidem*, 296.

6 *Ibidem*, 51.

7 Sandall, *The history of the Salvation Army*, Volume I, 230.

8 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 72-96.

9 *Ibidem*, 303.

stad Groningen met twee korpsen. Behalve in de steden en stadjes, kwamen ook in de meer industriële delen van het platteland al vroeg korpsen tot stand, zoals in Lemelerveld (1888) en Nijverdal (1889), beide in Overijssel. Van de 46 korpsen die in de periode 1887-1890 gesticht werden, bevonden zich er maar liefst 7 in het relatief sterk geïndustrialiseerde Overijssel. De sociale nood was groot in deze periode door een versnelde industrialisering en een agrarische crisis (1878-1895) die vooral de akkerbouwgebieden trof. Ook in Zeeland treffen we al vroeg Legerkorpsen aan. Op kerkelijk gebied zorgde de Doleantie (1886) voor veel onrust.¹⁰ Bij het evangelisatiewerk van het Leger speelde een eigen tijdschrift een belangrijke rol. Het begon als *De Heilssoldaat*, werd in 1890 omgedoopt tot *De Oorlogskreet*, maar kreeg vanaf 1897 als *De Strijdkreet* grote bekendheid.¹¹

Aanvankelijk had het Leger met veel maatschappelijke tegenstand te maken. De bijeenkomsten werden regelmatig verstoord en konden vaak slechts met ingrijpen van de politie tot een goed einde gebracht worden. Zo berichtte *De Standaard* van 16 november 1887:

‘De aanvoerders van het Heilsleger alhier staan vooral in het pas geopende lokaal aan de Lijnbaansgracht nog al vaak bloot aan ergerlijke handelingen van de zijde des volks. Zoo drong zondagavond een bende van ongeveer vijftig opgeschoten jongens de vergaderplaats van het Leger des Heils binnen, na vooraf de ruiten te hebben verbrijzeld. Wijl zij op ernstige wijze de rust verstoorden werd om bijstand van de politie gevraagd, die de geweldenaars buiten en met een stok uit elkaar dreef.’¹²

Ook in Zeeland kwam het tot ongeregelheden:

‘In Yerseke liet men een zwerm meikevers in de zaal los, die het publiek verdreef; daarna sloeg men het meubilair aan diggelen.’¹³

Serieuzer was de kritiek van kerkelijke zijde. Nadat in Kampen in 1889 een Legercorps gesticht was, wat (opnieuw) met veel ongeregelheden gepaard was gegaan – de burgemeester had zelfs een avondklok moeten instellen –, verscheen kort daarop een brochure van de hand van ds. L. Spoel, praeses van de kerkenraad van de Nederlands Gereformeerde Kerk aldaar. Aan de hand van de Bijbel probeerde hij aan te tonen dat de leerstellingen van het Leger vals waren. Verder zette hij grote vraagtekens bij de zogenaamde bekeringen en getuigenissen van mensen die zeiden eerst zondaar geweest te zijn en dronkaard, maar nu tot het geloof gekomen waren en verlost van hun alcoholverslaving. Hij kritiseerde verder de

10 Ibidem, 101-107.

11 Filius en Lissenburg, *Gered om te redden*, 47.

12 Geciteerd in Mochel, *In de frontlinie*, 49.

13 Filius en Lissenburg, *Gered om te redden*, 46.

uniformen en de bijeenkomsten, maar zijn belangrijkste kritiek gold de leer, die 'arminiaans' was, dat wil zeggen de predestinatie verwierp, en het feit dat het Leger vrouwen toestond te prediken. Vergelijkbare kritiek kwam uit (orthodox) hervormde en christelijk gereformeerde hoek. Ook Abraham Kuyper liet zich in *De Heraut* (15 december 1889) kritisch uit, maar sloeg toch een welwillender toon aan. Hij wilde het Leger niet te hard vallen, 'zolang in de kerken tienduizenden gedoopten zijn die in ongeloof en zonde voortleven zonder dat de herders willens of bij machte zijn om de reddende hand uit te strekken.'¹⁴

De maatschappelijke en kerkelijke tegenstand verminderde toen het Leger zich vanaf 1890 niet alleen met evangeliseren, maar ook met maatschappelijk werk ging bezighouden, daartoe aangezet door een publicatie van generaal Booth: *In darkest England and the way out*.¹⁵ Dit boek, dat in 1891 ook in een Nederlandse vertaling verscheen,¹⁶ vormde in feite één grote aanklacht tegen de maatschappelijke ellende van het Engeland van zijn tijd en een driestappenplan om aan die ellende te ontkomen. Stap één vormden de *City Colonies* voor de eerste opvang, stap twee de *Farm Colonies* voor hen die een nieuw leven wilden beginnen, maar nog niet in staat waren op eigen benen te staan en stap drie de *Colonies over Sea*, waar daadwerkelijk een nieuw leven kon worden begonnen, ver weg van de ellende van de grote stad. Het boek bevatte verder een opsomming van allerlei vormen van maatschappelijke hulpverlening, die al door het Leger benut werden of zouden kunnen worden, alsmede ideeën die het leven van iedereen, maar de armsten in het bijzonder, zouden kunnen verbeteren. De Nederlandse vertaling werd uitgebreid in de pers besproken en kreeg over het algemeen een positief onthaal, ook van de bladen die zich aanvankelijk (zeer) kritisch over het Leger hadden uitgelaten. Alleen Domela Nieuwenhuis uitte kritiek.¹⁷ Hij was het wel eens met de analyse van Booth, maar niet met zijn oplossing, want zo werd alleen maar het kapitalisme in stand gehouden.¹⁸

De strenge winter van 1890/1891 bood de mogelijkheid het nieuwe beleid in praktijk te brengen. Het Leger stelde 's nachts zijn (verwarmde) lokalen ter beschikking van daklozen, aan wie tevens een ontbijt verstrekt werd. Dit vormde de eerste aanzet tot een soort van stadskolonies, 'toevluchten' genoemd en later uitgebouwd tot 'Metropools'. In 1895 werd een terrein van 77 hectare in Lunteren aangekocht, waarop een landkolonie (Groot Batelaar) werd ingericht, stap twee van het plan van generaal Booth. Stap drie, de overzeese kolonies, is minder uit de verf gekomen, al emigreerden in 1907 wel vier groepen emigranten onder leiding van een heilsofficier naar Canada.¹⁹ Al deze initiatieven vormden het begin

14 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 103.

15 Booth, *In darkest England*.

16 Booth, *In Engeland's donkerste wildernissen*.

17 Domela Nieuwenhuis, *Generaal Booth*.

18 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 109-111.

19 *Ibidem*, 160-164.

van het maatschappelijk werk van het Leger des Heils in Nederland, dat verder uitgebouwd zou worden met 'slumposten', 'reddingshuizen' voor zwangere meisjes en ongehuwde moeders, kinderhuizen, verpleeghuizen, bejaardenhuizen, et cetera. Het personeel bestond uit heilsofficieren, die inwonend waren, geen salaris kregen, maar wel zakgeld. Een aparte tak vormde verder het reclasseringswerk van het Leger, dat vanaf 1905 ook door de overheid erkend en gesubsidieerd werd.²⁰ In 1905 werd het voormalige hotel 'Prins Hendrik' aan de gelijknamige kade in Amsterdam het administratieve hoofdkwartier in Nederland en in 1933 opende prinses Juliana de William Booth Kweekschool, het eigen opleidingsinstituut voor heilsofficieren, te Amstelveen, daarmee tevens de toegenomen maatschappelijke acceptatie van het Leger illustrerend.

Vooraf door de uitbouw van het maatschappelijk werk werd het Leger ook nadien steeds bekender en ontving het meer waardering. Bij een godsdienst-sociologisch onderzoek in 1979 bleek dat 99 procent van de Nederlandse bevolking het Leger des Heils kende en dat slechts drie procent van hen afwijzend ten opzichte van deze organisatie stond.²¹

Omvang

De eerste volkstelling, die het Leger des Heils als aparte categorie vermeldt is die van 1899. Dan geven 253 mensen te kennen tot het Leger gerekend te willen worden (zie Tabel 1). Dit aantal is vermoedelijk een onderschatting van het werkelijke aantal aanhangers. Volgens de eigen overzichten bezochten in 1900 maar liefst 1.507.545 mensen de samenkomsten van het Leger;²² wat neerkomt op een gemiddelde van 29.000 per week. Aangezien niet iedere heilssoldaat of sympathisant iedere week aanwezig zal zijn geweest, zou het aantal aanhangers zelfs nog groter zijn geweest, wat wel erg veel lijkt te zijn. Een wat 'harder' cijfer vormt het aantal heilssoldaten; dit zou volgens de eigen statistiek in 1900 3.648 hebben bedragen en in 1912 al opgelopen zijn tot 6.732.²³ In 1909 vermeldt de volkstelling bijna vierduizend aanhangers, enigszins vergelijkbaar met genoemd aantal (uniform dragende) heilssoldaten en -officieren. De Volkstelling van 1920 komt tot bijna vijfeneenhalfduizend aanhangers, de eigen statistiek telt bijna drieduizend heilssoldaten en -officieren meer.²⁴ Bij de Volkstelling van 1930 blijkt er sprake te zijn van een forse stijging: ruim twaalfeneenhalfduizend mensen geven te kennen tot het Leger des Heils gerekend te willen worden, overeenkomend met 0,16 procent van de bevolking. Het aanvankelijke verschil met de eigen statistiek van het Leger is dan vrijwel verdwenen.

20 Maris, *Tussen roeping en beroep*; Ringelberg, *Met de vlag in top*, 169-177.

21 Goddijn, Smets en Van Tillo, *Opnieuw: God in Nederland*, 32.

22 Filius en Lissenburg, *Gered om te redden*, 49.

23 Karssen, 'Het Leger des Heils', 105.

24 *Ibidem*.

In 1921 leidde een conflict binnen het Leger tot een afsplitsing. Oorzaak was ontevredenheid over de centralistische autocratische besluitvorming, waarbij uiteindelijk de generaal in Londen besliste wat er in Nederland gebeurde. Onder leiding van brigadier G. Maste trad een kleine groep officieren uit het Leger en stichtte het Nederlandsch Leger des Heils. Aanvankelijk groeide dit alternatieve Leger vrij behoorlijk. In 1936 telde het vijftien korpsen, vier ‘toevluchten’, twee kindertehuizen, vijf voedseldepots, een moederhuis en tien afdelingen voor intern en extern maatschappelijk werk. Toch moest dit Nederlandsch Leger het in de publieke opinie uiteindelijk afleggen tegen de moederorganisatie, die in 1937 op grootscheepse wijze en met veel publiciteit haar vijftigjarig bestaan vierde.²⁵ Maste overleed in 1943. Als aparte geloofsgemeenschap zou het Nederlandsch Leger des Heils tot 2003 blijven bestaan.²⁶

Tabel 1. – Het Leger des Heils 1899-2005:
aantal aanhangers, bevolkingsaandeel en aantal korpsen

Volkstellingen			Statistiek Leger des Heils			
Jaar	Aantal	%	Jaar	Aantal	%	Korpsen
1899	253	0,00	1900	3.648	0,07	60
1909	3.868	0,07	1912	6.732	0,11	94
1920	5.470 ¹⁾	0,08	1920	8.417	0,12	
1930	12.536 ²⁾	0,16	1928	11.493	0,15	83
			1934	12.838	0,16	
			1937			119
			1939			123
1947	15.185	0,16	1950			114
1960	18.497	0,16	1962			108
1971	14.020	0,11	1974	11.000	0,08	
			1987	8.500	0,06	91
			1995	7.986	0,05	81
			2000	7.717	0,05	78
			2005	6.840	0,04	73

Bron: CBS Volkstellingen 1899-1971; Karssen 1937; Mochel 1987; Ringelberg 2005; Jaarverslagen Leger des Heils.

¹⁾ waarvan 1772 tevens behorend tot een ander kerkgenootschap.

²⁾ waarvan 1798 tevens behorend tot een ander kerkgenootschap.

²⁵ Ringelberg, *Met de vlag in top*, 177-183; zie ook het jubileumboek *Gulden schooven*.

²⁶ ‘Laatste bijeenkomst Nederlandsch Leger des Heils’, 12. Het maatschappelijk werk, al eerder ondergebracht in een aparte stichting (de Stichting Landelijke Instelling Maatschappelijke Opvang en Resocialisatie, kortweg LIMOR), werd overigens wel voortgezet (‘In gesprek met Commandant Charles Storm’, 30-31).

Het CBS heeft in het begin duidelijk moeite met de indeling van het Leger. Zowel in 1920 als in 1930 wordt het Leger niet als kerkgenootschap gezien, maar uiteindelijk geplaatst in de overigens zeer beperkte categorie van buitenkerkelijke godsdienstigen. Deze categorisering wordt verder in de hand gewerkt door het feit dat bijna 1800 heilssoldaten bij deze volkstellingen tevens aangeven bij een ander kerkgenootschap te behoren. Dit 'dubbel lidmaatschap' geeft een indicatie van de godsdienstige herkomst van de heilssoldaten, althans voor zover zij tot een kerkgenootschap behoorden, want het Leger rekruteerde zeker ook onder onkerkelijken. De overgrote meerderheid lijkt afkomstig te zijn uit de Hervormde Kerk (zie Tabel 2). Verder komen lutheranen en hersteld-lutheranen²⁷ in verhouding veel voor, wat gezien de aanvankelijke oriëntatie op Amsterdam verklaarbaar is. De aanwezige christelijke gereformeerden en (synodaal) gereformeerden²⁸ laten zien dat het Leger ook uit orthodox-protestantse kring rekruteerde. Men stond in deze kringen niet zonder meer afwijzend ten opzichte van het Leger. Van Abraham Kuyper gaat zelfs het verhaal dat hij tijdens een bezoek aan Brussel neerknielde aan de 'zondaarsbank' van het Legerkorps aldaar.²⁹ Tenslotte blijkt dat het Leger – in overigens geringe mate – rekruteerde uit de niet-protestantse kerkgenootschappen. In 1920 geven 62 rooms-katholieken, een oud-katholiek en een Israëliet te kennen tevens tot het Leger des Heils te behoren, in 1930 gaat het om 40 rooms-katholieken, drie oud-katholieken en één Israëliet.

Kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog (in 1939) beschikt het Leger al over 123 korpsen (zie Tabel 1) en worden op jaarbasis bijna 1,8 miljoen 'zaalbezoekers' geteld. Het maatschappelijk werk van het Leger heeft dan al de beschikking over zes 'toevluchten', zeven industriële inrichtingen, vier metropolen, vier hotels, vijf 'slum'- of barmhartigheidsposten, twee reddingshuizen, een moederhuis, twee verpleegtehuizen, vier kinderhuizen, een oude mannenhuis, een jongenshuis, zes tehuizen voor vrouwen met kinderen, acht reclasseringsbureaus, een landkolonie en een vakantiehuis in aanbouw.³⁰

27 De Hersteld Lutheranen vormden een uit 1791 daterende orthodoxe afsplitsing van de Lutherse Kerk, die in 1952 weer ongedaan gemaakt zou worden (Visser, *De Lutheranen in Nederland*).

28 De Christelijke Gereformeerde Kerken komen oorspronkelijk voort uit de Afscheiding van 1834, een orthodoxe afsplitsing van de Hervormde Kerk. In 1886 vond een tweede orthodoxe afsplitsing plaats: de Doleantie onder leiding van Abraham Kuyper. In 1892 kwam het tot een fusie van dolerenden en de meerderheid van de Christelijke gereformeerden. Daaruit ontstonden de (synodaal) Gereformeerde Kerken in Nederland. Een minderheid van de Christelijke gereformeerden ging als Christelijke Gereformeerde Kerken zelfstandig verder (zie voor een overzicht Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*).

29 Mochel, *In de frontlinie*, 21. Een 'zondaarsbank', een wat vrije vertaling van het Engelse 'Mercy Seat' (Genade Troon), bevindt zich in iedere korpszaal. Daar knielen, voor iedereen zichtbaar, diegenen die berouw hebben over hun zonde en zich willen overgeven aan Christus.

30 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 197.

Tabel 2. – Aanhangers van het Leger des Heils die tevens behoren tot een ander kerkgenootschap vergeleken met de totale kerkelijke bevolking in 1920 en 1930 (in %)

Ander kerkgenootschap	1920		1930	
	Leger des Heils	Kerk. bevolking	Leger des Heils	Kerk. bevolking
hervormd	85,8	44,8	88,0	40,1
gereformeerd	3,2	9,0	3,9	9,3
christ.-gereformeerd	2,1	0,8	1,1	0,7
doopsgezind	0,7	1,1	0,3	0,9
luthers	2,5	1,4	2,2	1,2
hersteld-luthers	0,3	0,2	0,4	0,2
remonstrant	0,2	0,5	0,1	0,5
rooms-katholiek	3,5	38,6	2,2	42,5
oud-katholiek	0,1	0,2	0,2	0,1
israëlitisch	0,1	1,7	0,1	1,6
overig	1,3	1,9	1,4	3,0
Totaal	100	100	100	100
absoluut	1772	6.331.600	1798	6.791.172

Bron: CBS Volkstellingen 1920 en 1930.

Tijdens de Duitse bezetting maakt het Leger een moeilijke tijd door. Vanwege haar nauwe banden met de Engelse moederorganisatie was het Leger al bij voorbaat verdacht. In maart 1941 kondigde de bezetter zelfs de liquidatie van het Leger des Heils af en werd zijn vermogen verbeurd verklaard en werden zijn bezittingen aan de bezetter overgedragen.³¹ Een rol daarbij speelde dat het Leger niet als een kerkgenootschap erkend werd. Daarom werd in september van hetzelfde jaar *De Nederlandsche Geloofsgemeenschap Het Leger des Heils* opgericht, wat ook een formele breuk met de Engelse moederorganisatie betekende. Na erkenning door de Duitse bezetter konden vervolgens de ‘kerkelijke activiteiten’ van de verschillende korpsen voortgang vinden. Dat gold niet voor het maatschappelijk werk dat in principe onder Duitse controle kwam. Mede dankzij bevriende organisaties en personen lukte het echter verschillende takken van maatschappelijke hulpverlening (mannen maatschappelijk werk en reclassering) buiten de nationaal-socialistische invloedssfeer te houden. Door in die instellingen heilsofficieren (als burger en zonder uniform) hun werk te laten doen bleef

31 *Ibidem*, 229-230.

op veel plaatsen de band met de geloofsgemeenschap intact.³² Het vrouwen en kinderen maatschappelijk werk wist zich echter niet geheel aan die invloed te onttrekken en werd gedeeltelijk ondergebracht bij de nationaal-socialistische Nederlandsche Volksdienst (NVD).

Ondanks de aanzienlijke problemen tijdens de bezetting, bleek de aanhang van het Leger bij de Volkstelling van 1947 niet geslonken: ruim vijftienduizend aanhangers, een zelfde aandeel van de bevolking als in 1930 (zie Tabel 1). Toch wordt niet meer het niveau van 123 korpsen van vóór de oorlog gehaald. Het aandeel blijft gehandhaafd tot 1960, wanneer in absolute zin de top van ruim achttienduizend personen bereikt wordt. Het aantal korpsen is dan al afgenomen tot 108 in 1962. Daarna ontkomt ook het Leger niet aan de algemene trend van ontkerkelijking en zet een daling in die het aantal aanhangers in 1971 op ruim veertienduizend doet uitkomen, overeenkomend met 0,11 procent van de bevolking. Nadien beschikken we niet meer over volkstellingscijfers en zijn we aangewezen op schattingen en tellingen door de organisatie zelf. Deze gegevens wijzen op een verdere teruggang, die tot op heden doorgaat. In 1974 wordt het aantal heilssoldaten geschat op ongeveer elfduizend, in 1987 op achteneenhalfduizend, verdeeld over 91 korpsen.³³ Het meest recente jaarverslag van het Leger over 2005 vermeldt 182 heilsofficieren, 4817 heilssoldaten, 1236 'adherent-leden' en 605 'jongsoldaten', in totaal 6840 leden. Het aantal korpsen is dan inmiddels geslonken tot 73.

Geografische spreiding

Van de 253 personen die bij de Volkstelling van 1899 aangaven dat ze tot het Leger des Heils behoorden, blijken er 121 in Amsterdam te wonen, 41 mannen en 80 vrouwen. Ook in latere jaren blijkt er sprake te zijn van een oververtegenwoordiging in de grotere gemeenten. Tabel 3 laat zien dat bij de Volkstelling van 1909 het Leger in verhouding zeer weinig voorkomt in gemeenten tot 5.000 inwoners en dat het vooral in de gemeenten met meer dan 10.000 inwoners geconcentreerd is, en in het bijzonder in de gemeenten tussen de 20.000 en 100.000 inwoners. Helaas bevat deze volkstelling geen gegevens per gemeente over het aantal heilssoldaten, zodat niet bekend is om welke gemeenten het hier gaat.

Een indicatie van de regionale spreiding in 1909 is verder te verkrijgen via de provinciale gegevens, die wel zijn gepubliceerd (zie Tabel 4). Hoewel meer dan de helft van de heilssoldaten in het westen (Noord- en Zuid-Holland, Zeeland) woont, zijn het vooral de provincies Groningen en Overijssel die relatief veel heilssoldaten herbergen. In Noord-Brabant en Limburg komen ze nauwelijks voor. De in opkomst verkerende rooms-katholieke zuil was niet

³² *Ibidem*, 229-253.

³³ Mochel, *In de frontlinie*, 77 en 112; *Van zeep, soep en redding* (de Nederlandse vertaling van de Engelse drie sss-en: Soap, soup and salvation).

Tabel 3. – Het Leger des Heils naar gemeentegrootte in 1909.

Gemeentegrootte	Aantal	als % vd bevolking	als % vh Leger d Heils	Bevolking in %
-500	0	0,000	0,0	0,3
501-1000	14	0,011	0,4	2,2
1001-2000	50	0,012	1,3	7,2
2001-5000	169	0,014	4,4	20,0
5001-10000	376	0,036	9,7	17,7
10001-20000	512	0,072	13,2	12,2
20001-50000	963	0,154	24,9	10,7
50001-100000	547	0,147	14,1	6,3
100001-	1.237	0,090	32,0	23,5
Totaal	3.868	0,066	100	100

Bron: CBS Volkstelling 1909

alleen een stevige barrière tegen ontkerkelijking, maar zeker ook tegen nieuwe evangeliserende bewegingen van protestantse signatuur, zoals het Leger des Heils.

De verklaring voor de relatief sterke aanwezigheid in het Noorden moet vermoedelijk vooral gezocht worden in dezelfde sociale en geestelijke nood, die ook de socialistisch geïnspireerde onkerkelijkheid in deze regio gestimuleerd heeft.³⁴ Een jaar na de oprichting van het Amsterdamse ‘moedercorps’ waren er in de stad Groningen al twee Legerkorpsen gesticht.³⁵ Groningen liep daarmee voor op grote steden als Rotterdam, Den Haag en Utrecht. De Groningse strokartonen aardappelmeeleindustrie, alsmede de vanaf 1900 weer opbloeiende scheepsbouw in de veenkoloniën zorgden voor arbeidsverhoudingen en sociale omstandigheden, die een breuk met de traditionele kerken in de hand werkten en mensen gevoelig maakten voor nieuwe evangeliserende bewegingen, die zich juist op de onderkant van de maatschappij richtten. Dat gold ook voor de industrieplaatsen in Overijssel, zoals Enschede, Almelo, Kampen, Steenwijk en de al eerder genoemde plaatsen Nijverdal en Lemelerveld, waar zich al vroeg Legerkorpsen vestigden.

³⁴ Zie bijvoorbeeld Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*; Staverman, *Buitenkerkelijkheid in Friesland*; Knippenberg, *De religieuze kaart*, 231-241.

³⁵ Ringelberg, *Met de vlag in top*, 303.

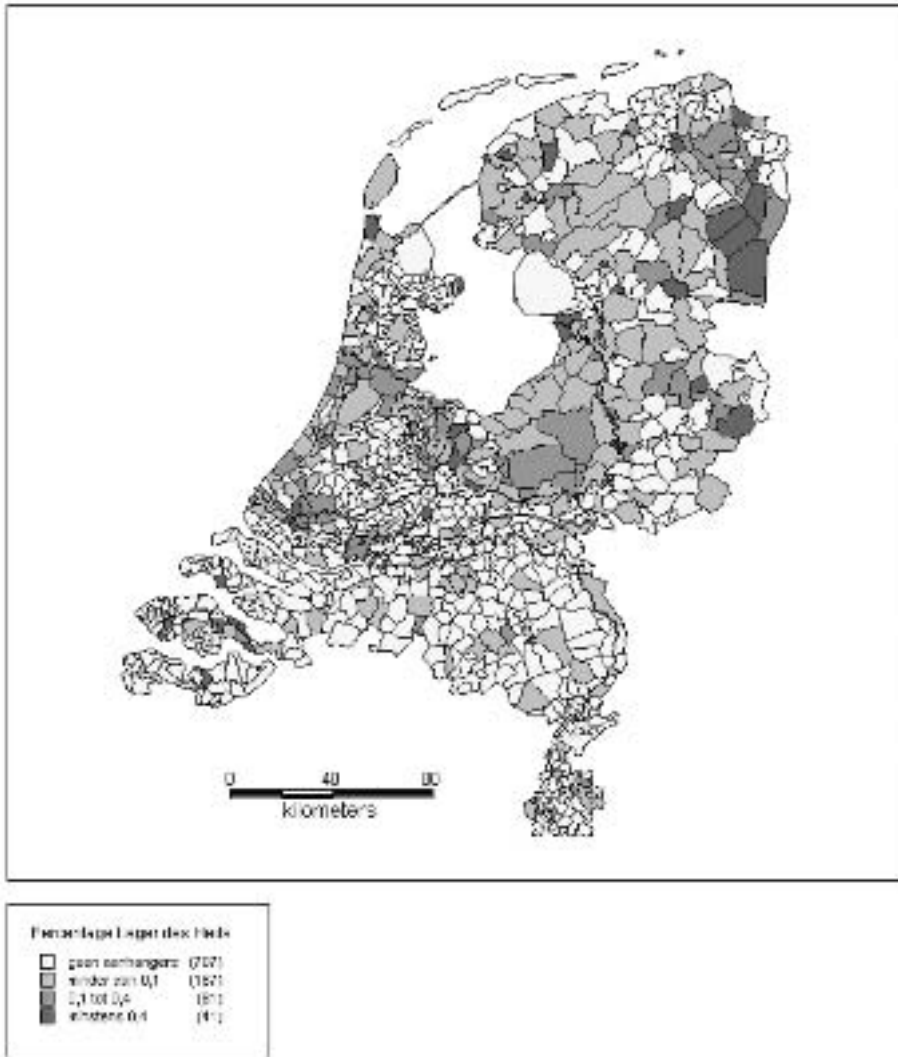
Tabel 4. – Het Leger des Heils per provincie en in de grote steden: aantallen en percentages in 1909, 1947 en 1971.

	1909		1947		1971		1971/1947		× 100
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal ¹⁾	% ²⁾	
Groningen	425	0,13	1.470	0,33	1.283	0,25	87,3	75,5	
Friesland	264	0,07	1.061	0,23	864	0,16	81,4	71,1	
Drenthe	43	0,02	886	0,33	771	0,21	87,0	63,5	
Overijssel	406	0,11	1.463	0,23	1.338	0,14	91,5	62,8	
Gelderland	283	0,04	964	0,09	1.369	0,09	142,0	95,7	
Utrecht	202	0,07	1.250	0,23	1.193	0,15	95,4	64,7	
Noord-Holland	816	0,07	3.110	0,18	2.567	0,11	82,5	65,4	
Zuid-Holland	1.247	0,09	3.858	0,17	3.893	0,13	100,9	77,3	
Zeeland	169	0,07	641	0,25	386	0,12	60,2	50,7	
Noord-Brabant	13	0,00	258	0,02	155	0,01	60,1	39,1	
Limburg	0	0,00	167	0,02	182	0,02	109,0	73,9	
ZIJ Polders					17	0,02			
Amsterdam			1.692	0,21	1.074	0,13	63,5	63,2	
Rotterdam			1.375	0,21	1.073	0,16	78,0	73,8	
Den Haag			1.047	0,20	695	0,13	66,4	67,1	
Utrecht			491	0,27	493	0,18	100,4	68,1	
Nederland	3.868	0,07	15.185	0,16	14.020	0,11	92,3	68,0	

Bron: CBS Volkstellingen 1909, 1947 en 1971

¹⁾ Quotiënt van aantal (1971/1947)²⁾ Quotiënt van % (1971/1947)

Figuur 2. – Percentage Leger des Heils aanhangers per gemeente in 1947.

Bron: CBS Volkstelling 1947.

De volkstelling van 1947 biedt voor het eerst de mogelijkheid de geografische spreiding van het Leger des Heils meer *en detail* te bekijken (zie Figuur 2). Er geven dan ruim 15.000 personen aan tot het Leger des Heils te behoren. In absolute zin spannen de grote steden de kroon met 1.692 (Amsterdam), 1.375 (Rotterdam) en 1.047 (Den Haag) heilssoldaten en sympathisanten. Maar relatief gezien komen de meesten toch weer in het noorden en oosten voor (zie ook Tabel 4). Drenthe telt verhoudingsgewijs eenzelfde aantal heilssoldaten

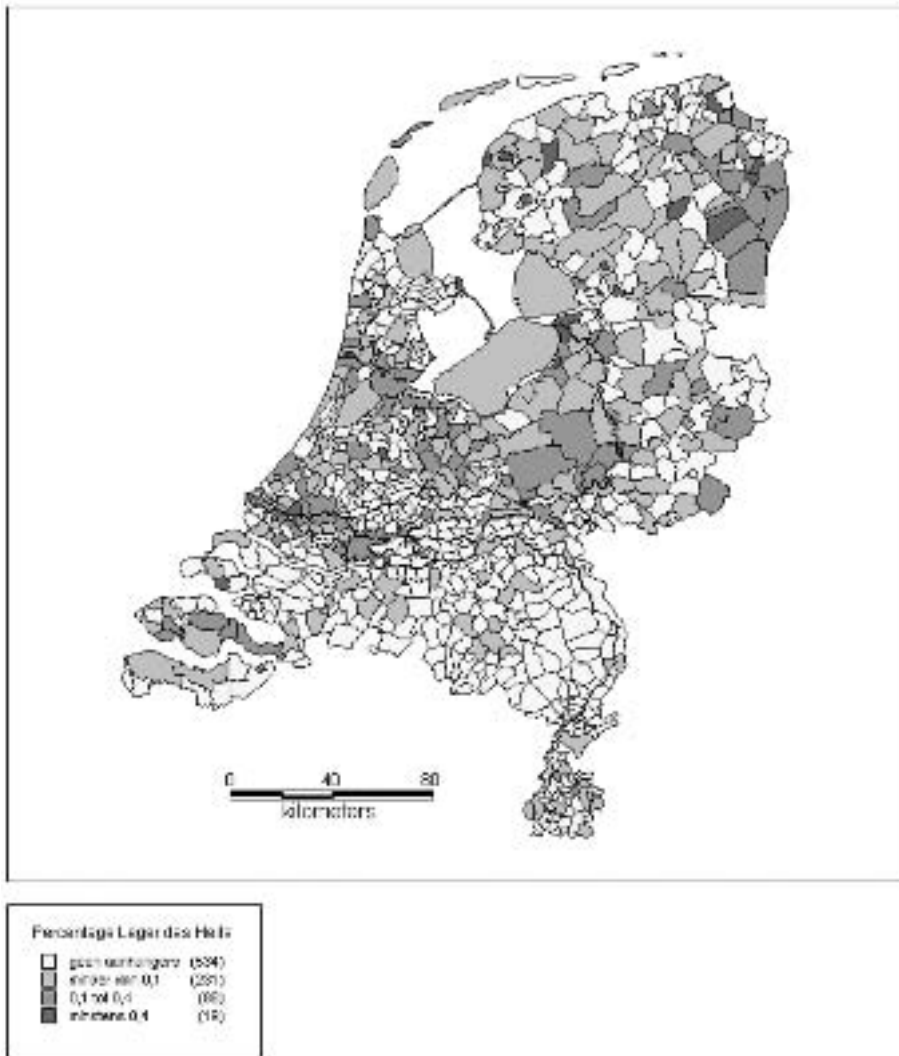
als de provincie Groningen, en Friesland als de provincie Overijssel. Steden als Groningen, Leeuwarden en Enschede herbergen inmiddels ieder meer dan 500 heilssoldaten en zitten ver boven het landelijke percentage van 0,16. Harlingen heeft met 2,0 procent van de bevolking het hoogste percentage van alle Nederlandse gemeenten, en in Friesland kennen ook Franeker met 1,3 procent en Sneek met 0,7 procent een hoge aanhang. Het zijn vooral de Friese steden waar de heilssoldaten aangetroffen worden, op het Friese platteland komen ze nauwelijks of niet voor. Datzelfde beeld zien we ook in Drenthe in plaatsen als Assen, Emmen, Borger, Hoogeveen en Meppel, en in Overijssel in plaatsen als Almelo, Enschede, Hengelo, Kampen, Steenwijk, Zwolle en Deventer. In de provincie Groningen treffen we behalve in de stad Groningen ook relatief veel heilssoldaten aan in industrieplaatsen en veenkoloniën als Delfzijl, Stadskanaal (gemeente Onstwedde), Winschoten, Hoogeveen, Oude Pekela en Veendam, niet toevallig ook plaatsen waar het socialisme aanhang verwierf en onkerkelijkheid al vroeg veel voorkwam.³⁶

Relatief weinig heilssoldaten komen voor in het weinig geïndustrialiseerde en deels ook katholieke Gelderland, waar er alleen in Apeldoorn, Arnhem en Zutphen meer dan honderd wonen. Het katholieke Nijmegen telt dan bijvoorbeeld slechts 32 heilssoldaten, 0,03 procent van de bevolking. Doesburg heeft relatief gezien de meeste heilssoldaten: 54 personen, die bijna één procent van de bevolking uitmaken. In de provincie Utrecht komen ze meer voor en zijn ze vooral in de stad Utrecht (491), Zeist (284), Amersfoort (170) en Baarn (103) geconcentreerd. Behalve de al genoemde grote steden in het westen, laten ook kleinere steden en industrieplaatsen als Alkmaar, Haarlem, Enkhuizen, Zaandam, Weesp, Den Helder, IJmuiden, Hilversum, Naarden en Bussum in Noord-Holland en Gouda, Leerdam, Dordrecht, Delft, Vlaardingingen, Maassluis, Schiedam en Sliedrecht in Zuid-Holland kleine concentraties heilssoldaten zien. In Zuid-Holland heeft Spijkenisse met 1,4 procent van de bevolking relatief gezien de meeste heilssoldaten. In Zeeland vallen Yerseke en Goes op, waar zich naast Middelburg, Zierikzee en Vlissingen aparte korpsen bevinden. In Brabant en Limburg komen weinig heilssoldaten voor: in totaal slechts 425 heilssoldaten bevinden zich vrijwel uitsluitend in Breda, Eindhoven en de Limburgse mijnstreek (Brunssum, Heerlen en Hoensbroek).

Bij de Volkstelling van 1971 bleek dat het aantal heilssoldaten en Legervrienden ondanks een groeiende bevolking met ongeveer acht procent was afgenomen ten opzichte van 1947. Als aandeel in de Nederlandse bevolking daalde het Leger zelfs met ongeveer één derde. Hoewel het patroon van de geografische spreiding grotendeels intact bleef (zie Figuur 3), was deze daling niet overal even sterk en zelfs niet overal aanwezig (zie Tabel 4). Het sterkst was de daling in Noord-Brabant en Zeeland, waar het aantal heilssoldaten met 40 procent afnam en hun

36 Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland*, 76-86.

Figuur 3. – Percentage Leger des Heils aanhangers per gemeente in 1971.

Bron: CBS Volkstelling 1971.

bevolkingsaandeel (meer dan) halveerde. Alleen in de provincie Gelderland bleef het bevolkingsaandeel redelijk op peil, wat – gezien de bevolkingsgroei sinds 1947 – een opmerkelijke stijging van het absolute aantal heilssoldaten betekende van maar liefst 42 procent. Opvallend genoeg steeg ook het overigens geringe aantal heilssoldaten in Limburg, terwijl hun aantal in Zuid-Holland vrijwel gelijk bleef. Maar in beide provincies daalde het bevolkingsaandeel.

De overige provincies zaten in een soort middenmoot, waarbij het bevolkingsaandeel in Groningen en Friesland minder daalde dan in Drenthe, Overijssel, Utrecht en Noord-Holland.

Gemeentelijke gegevens wijzen uit dat Harlingen nog steeds het hoogste aandeel heilssoldaten had (1,1 procent), al was het in 1947 hoger (2,0 procent). De stijging in Gelderland heeft zich vooral voorgedaan in een beperkt aantal gemeenten: Apeldoorn (van 287 naar 390 heilssoldaten), Doesburg (van 54 naar 61), Ede (van 69 naar 104), Elburg (van 0 naar 50), Rheden (van 28 naar 78), Tiel (van 14 naar 45), Wageningen (van 43 naar 68), Winterswijk (van 16 naar 53). Het lijkt erop alsof de groei van het Leger, die tot 1947 in Gelderland duidelijk achtergebleven was, zich daarna alsnog heeft voorgedaan. Dit past ook in het beeld dat de ontkerkelijking het sterkst was waar de katholieke en orthodox-protestantse verzuiling het geringst was.³⁷ Gelderland met relatief hoge aandelen orthodox-protestanten en katholieken behoorde in 1971 tot de minst ontkerkelijkte provincies. Bij de grote steden valt op dat het Leger in Amsterdam, waar het ooit allemaal begon, zowel in absolute als relatieve zin het sterkst afnam. Van de grote steden was Amsterdam verreweg het sterkst ontkerkelijkt: 54 procent van de bevolking in 1971 tegen 41 procent in Rotterdam, 36 procent in Den Haag en 29 procent in Utrecht.

Sociaal-economische en demografische samenstelling

De microdata van de Volkstelling van 1971 maken het mogelijk iets te zeggen over de sociaal-economische en demografische samenstelling van het Leger des Heils.³⁸ Allereerst iets over de man/vrouw verhouding. Vanaf het prille begin is aan vrouwen een belangrijke plaats toegewezen binnen het evangelisatie- en maatschappelijk werk van het Leger des Heils. In tegenstelling tot veel andere kerkgenootschappen was het vrouwen toegestaan als heilsofficier voor te gaan in de wekelijkse samenkomsten van het Leger. Al in 1878 was bijna de helft van de veldofficieren in Engeland vrouw.³⁹ Van de stichter William Booth gaat de uitspraak: 'mijn beste mannen zijn de vrouwen'.⁴⁰ Zo vervulden ook de vrouw van de stichter Catherine Booth en hun gelijknamige dochter een voorbeeldfunctie. Hun dochter Emma kreeg in 1880 de leiding over de eerste kweekschool voor vrouwelijke officieren, vanaf 1884 bijgestaan door haar zus Eva(ngeline).⁴¹ In principe hadden vrouwelijke heilsofficieren dezelfde rechten als mannelijke. In 1934 werd Evangeline Booth tot (de vierde) generaal benoemd, waarmee een vrouw aan het

37 Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 237-238.

38 In theorie zou datzelfde ook mogelijk zijn voor de Volkstelling van 1960, maar die blijkt op dat punt minder betrouwbaar. Het microdatabestand van 1960 is niet geheel compleet en wijkt daardoor af van de in de volkstelling gepubliceerde gegevens over het Leger des Heils.

39 41 van de 91 officieren (Sandall, *The history of the Salvation Army*, Volume II, 6).

40 Geciteerd in Mochel, *In de frontlinie*, 148.

41 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 51-55.

hoofd van het internationale Leger des Heils kwam te staan. Dit voorbeeld werd in 1986 nagevolgd toen de uit Australië afkomstige Eva Burrows tot generaal werd gekozen. In Nederland groeide 'majoor' Bosshardt, die grote faam verwierf met het door haar geïnitieerde maatschappelijk werk in de Amsterdamse rosse buurt, uit tot een waar boegbeeld van het Leger.⁴²

Tabel 5. – Het Leger des Heils naar geslacht in 1971.

	Man	Vrouw	Totaal
Leger des Heils: aantal	5.770	8.250	14.020
Leger des Heils: in %	41,2	58,8	100
Kerkelijke bevolking in %	49,2	50,8	100
Totale bevolking in %	49,9	50,1	100

Bron: CBS Microdata Volkstelling 1971

Tabel 5 laat zien dat in 1971 vrouwen duidelijk oververtegenwoordigd zijn in het Leger des Heils. Zelfs als we in aanmerking nemen dat vrouwen in het algemeen (iets) godsdienstiger en kerkelijker zijn dan mannen, dan nog springt het Leger er op dit punt uit: 59 procent van het Leger des Heils bestaat uit vrouwen tegen 51 procent van de kerkelijke en 50 procent van de totale bevolking.

Een tweede onderzocht kenmerk betreft de leeftijd. In het algemeen gaat een afname van de aanhang van een godsdienstige groepering gepaard met een veroudering daarvan. Er komen relatief weinig jongeren bij en de ouderen worden ouder. Dat zien we ook bij het Leger des Heils (zie Tabel 6), al is de veroudering niet zo ver voortgeschreden als bij kerkgenootschappen als de Remonstranten, Doopsgezinden en Lutheranen, die in 1971 al een langere periode van afkalving hebben doorgemaakt.⁴³ In vergelijking met de kerkelijke en de totale bevolking van Nederland als geheel, blijkt het Leger ondervertegenwoordigd in de leeftijdscategorieën onder de veertig jaar en oververtegenwoordigd in de groep die ouder is dan veertig en vooral in de groep die ouder is dan zestig jaar. In overeenstemming daarmee telt het Leger ook in verhouding veel gepensioneerden en weinig schoolgaande kinderen en studenten.⁴⁴

42 Uiteindelijk opgeklommen tot luitenant-kolonel, maar altijd als majoor bekend gebleven. Zie bijvoorbeeld Verburg, *Majoor Bosshardt*.

43 CBS Microdata Volkstelling 1971; Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 120-138; zie ook de bijdrage van Vliegen in deze bundel.

44 CBS Microdata Volkstelling 1971.

Tabel 6. – Het Leger des Heils naar leeftijd in 1971.

	0-19 jaar	20-39 jaar	40-59 jaar	60-79 jaar	80- jaar	Totaal
Leger des Heils: aantal	4.536	3.020	3.413	2.730	321	14.020
Leger des Heils: in %	32,4	21,5	24,3	19,5	2,3	100
Kerkelijke bevolking in %	35,8	27,7	21,3	13,3	1,9	100
Totale bevolking in %	35,7	28,3	21,4	12,9	1,8	100

Bron: CBS Microdata Volkstelling 1971

Tabel 7. – Het Leger des Heils naar opleidingsniveau in 1971.

	Dagonderwijs volgend	Basis of lager	Uitgebreid lager	Middelbaar	Semi-hoger of hoger	Onbekend	Totaal
Leger des Heils: aantal	3.989	5.326	1.721	520	180	2.284	14.020
Leger des Heils: in %	28,5	38,0	12,3	3,7	1,3	16,3	100
Kerkelijke bevolking in %	32,6	29,9	17,6	5,1	3,2	11,6	100
Totale bevolking in %	32,8	28,9	17,8	5,3	3,5	11,7	100

Als % van de bevolking waarvan het opleidingsniveau bekend is:

Leger des Heils in %	34,0	45,4	14,7	4,4	1,5		100
Kerkelijke bevolking in %	36,9	33,8	19,9	5,8	3,7		100
Totale bevolking in %	37,1	32,8	20,1	6,0	4,0		100

Bron: CBS Microdata Volkstelling 1971

Vanaf het begin heeft het Leger des Heils zijn evangelisatie en maatschappelijk werk vooral gericht op de onderkant van de samenleving, die door de traditionele (protestantse) kerken, en vooral de Hervormde Kerk, niet meer bereikt werden. Het bood bijvoorbeeld ook aan mannen en vrouwen met relatief weinig opleiding de kans zinvol werk te doen en zich in te zetten voor de medemens. Legio zijn de voorbeelden van laagopgeleiden die zich in het Leger via de kweekschool voor officieren verder hebben ontplooid, zoals bijvoorbeeld 'majoor' Bosshardt, die in haar achtste leerjaar definitief het formele (lager) onderwijs vaarwel zei.⁴⁵ Dit beeld vinden we terug in de samenstelling van het Leger des Heils naar opleiding (zie Tabel 7).

Van een relatief groot aantal heilssoldaten blijkt het opleidingsniveau onbekend, wat vermoedelijk eerder een aanwijzing is voor een laag dan voor een hoog opleidingsniveau. Als we deze groep buiten beschouwing laten, dan blijkt ruim 45 procent niet meer dan de lagere school gevolgd te hebben. Dat is een grote groep vergeleken met dezelfde groep binnen de (kerkelijke) bevolking als geheel, die ongeveer op éénenderde uitkomt. Alleen bij moslims en Grieks-katholieken is deze groep groter.⁴⁶ Ondervertegenwoordigd blijkt het Leger des Heils in alle hogere opleidingscategorieën van (M)ULO tot Universiteit.

De gegevens over het inkomen van de heilssoldaten geven een vergelijkbaar beeld (zie Tabel 8): een sterke oververtegenwoordiging in de allerlaagste inkomenscategorie (minder dan 8.000 gulden per jaar), een kleine oververtegenwoordiging in de daaropvolgende categorie (8-12.000 gulden) en oplopende ondervertegenwoordiging bij de hogere inkomens. Alleen Islamieten en de leden van de Molukse kerken kennen een nog lager aandeel in de hoogste inkomenscategorieën.⁴⁷ In overeenstemming met de oververtegenwoordiging in de lagere inkomenscategorieën wonen de heilssoldaten ook relatief veel in woningen met een lage huurwaarde.⁴⁸

Naast opleidingsniveau en inkomen bevat de Volkstelling van 1971 nog gegevens over de derde klassieke dimensie om de sociale gelaagdheid van het Leger des Heils nader te analyseren: beroepsprestige, in de telling als sociale groep aangeduid. Tabel 9 vergelijkt het Leger op dit punt weer met de (kerkelijke) bevolking als geheel. Ook op deze dimensie blijkt het Leger vooral te rekruteren onder de lagere sociale groepen. Er is sprake van ondervertegenwoordiging bij de vrije beroepen, zelfstandigen en hogere en middelbare employees. Daarentegen is er sprake van oververtegenwoordiging bij de lagere employees, arbeiders en personen zonder beroep. Alleen de ondervertegenwoordiging bij landarbeiders past niet in het beeld. De oorzaak daarvan ligt in het al in de vorige paragraaf geconstateerde stedelijke karakter van het Leger des Heils.

45 Verburg, *Majoor Bosshardt*, 43.

46 CBS Microdata Volkstelling 1971.

47 Ibidem; dat geldt overigens ook voor de slechts 247 leden tellende geloofsgemeenschap *Luctor et emergo*.

48 Ibidem.

Tabel 8. – Het Leger des Heils naar inkomen (in guldens per jaar) in 1971.

	-7999	8000- 11999	12000- 15999	16000- 23999	24000-	Geen	Onbekend	Totaal
Leger des Heils: aantal	3.238	1.778	867	287	77	4.670	3.103	14.020
Leger des Heils: in %	23,1	12,7	6,2	2,1	0,5	33,3	22,1	100
Kerkelijke bevolking in %	16,0	12,3	7,6	4,0	2,4	38,6	19,1	100
Totale bevolking in %	15,5	12,1	7,9	4,2	2,7	38,3	19,3	100

Als % van de bevolking waarvan het inkomen bekend is:

Leger des Heils in %	29,7	16,3	7,9	2,6	0,7	42,8		100
Kerkelijke bevolking in %	19,8	15,1	9,4	5,0	3,0	47,7		100
Totale bevolking in %	19,3	15,0	9,7	5,2	3,3	47,4		100

Bron: CBS Microdata Volkstelling 1971

Tabel 9. – Het Leger des Heils naar sociale groep in 1971.

	Weten- schappelijke vrije beroepen	Zelfstan- digen niet landbouw	Zelfstan- digen landbouw	Hogere employees	Middelbare employees	Lagere employees	Arbeiders niet landbouw	Arbeiders landbouw	Mede- werkenden	Onbekend	Zonder beroep	Totaal
Leger des Heils: aantal	0	133	10	51	513	1.354	2.331	50	33	208	9.337	14.020
Leger des Heils: in %	0,0	0,9	0,1	0,4	3,7	9,7	16,6	0,4	0,2	1,5	66,6	100
Kerkelijke bevolking in %	0,1	2,7	1,5	1,5	5,1	7,1	15,4	0,7	1,1	1,0	63,8	100
Totale bevolking in %	0,1	2,7	1,2	1,8	5,3	7,4	15,5	0,6	1,0	1,0	63,3	100

Bron: CBS Microdata Volkstelling 1971

Tabel 10. – Het Leger des Heils naar bedrijfsklasse in 1971.

	Werkloos zonder beroep	Landbouw en visserij	Mijnbouw en industrie	Bouw en installatie	Gas water en electra	Handel en vervoer	Banken en verze- keringen	Overheid en onderwijs	Maatschap- pelijke diensten	Onbekend	Totaal
Leger des Heils: aantal	9,385	54	1.344	269	78	725	199	608	986	372	14.020
Leger des Heils: in %	66,9	0,4	9,6	1,9	0,6	5,2	1,4	4,3	7,0	2,7	100
Kerkelijke bevolking in %	64,0	2,8	9,4	4,0	0,4	7,5	2,0	3,7	3,6	2,6	100
Totale bevolking in %	63,6	2,3	9,5	4,0	0,4	8,0	2,3	3,8	3,5	2,7	100

Bron: CBS Microdata Volkstelling 1971

Tabel 11. – Het Leger des Heils naar inwonertal woongemeente in 1971.

	-4999	5000- 9999	10000- 19999	20000- 49999	50000- 99999	100000- -	Totaal
Leger des Heils: aantal	147	545	1307	2.978	3.400	5.643	14.020
Leger des Heils: in %	1,0	3,9	9,3	21,2	24,3	40,2	100
Kerkelijke bevolking in %	8,9	13,5	20,0	19,7	13,1	24,8	100
Totale bevolking in %	7,7	12,0	17,9	18,8	14,1	29,4	100

Bron: CBS Microdata Volkstelling 1971

Dit stedelijke karakter komt nog duidelijker naar voren in Tabel 10, waar de samenstelling naar bedrijfsklasse weergegeven wordt. In de landbouw komen heilssoldaten nauwelijks voor, terwijl ze in de industriële sector goed vertegenwoordigd zijn, zeker als het relatief hoge percentage zonder beroep of werkloos in aanmerking wordt genomen. Binnen de tertiaire sector zijn ze zwak vertegenwoordigd in de zakelijke dienstverlening (financiële instellingen, handel en vervoer), maar zeer sterk vertegenwoordigd in de maatschappelijke dienstverlening, wat gegeven hun traditionele oriëntatie op het maatschappelijk werk niet hoeft te verbazen. Ook in de quartaire sector (overheid en onderwijs) zijn ze oververtegenwoordigd.

Het (groot-)stedelijke karakter blijkt tenslotte ook uit het inwonertal van de gemeenten waar de heilssoldaten in 1971 wonen (zie Tabel 11). Ruim 40 procent woont in gemeenten met meer dan 100.000 inwoners, terwijl daar 29 procent van de bevolking en slechts krap 25 procent van de kerkelijke bevolking woont. Vanaf een inwonertal van 20.000 zijn de heilssoldaten oververtegenwoordigd. In gemeenten met minder dan 20.000 inwoners woont slechts 14 procent van de heilssoldaten, terwijl daar ruim 42 procent van de kerkelijke bevolking en bijna 38 procent van de totale bevolking woont.

Omdat een aantal van de hierboven geconstateerde specifieke kenmerken van het Leger des Heils mede een gevolg zou kunnen zijn van de oververtegenwoordiging van vrouwen, zijn de Tabellen 6 tot en met 11 ook voor vrouwen en mannen afzonderlijk gevormd. Hoewel zich hier en daar wel kleine verschillen tussen de geslachten voordeden, blijkt het hier geschetste beeld zowel voor vrouwelijke als voor mannelijke heilssoldaten te gelden.

Conclusies

Binnen de nieuw opkomende evangeliserende bewegingen aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, zoals Baptistengemeenten en Apostolische kerken,⁴⁹ neemt het Leger des Heils een opvallende plaats in, niet in de laatste plaats door zijn op militaire leest geschoeide organisatie compleet met legerrangen, uniformen, vlaggen en andere legersymboliek. Maar het is toch vooral het maatschappelijk werk aan de onderkant van de samenleving geweest, dat bekendheid en maatschappelijke waardering (tot zelfs het koninklijk huis aan toe) heeft opgeleverd.

Begonnen in Amsterdam in 1887, bereikte het Leger zijn grootste omvang rond de Tweede Wereldoorlog. Daarna zette een daling in, die in feite tot op de dag van vandaag is doorgegaan. Opmerkelijk genoeg volgt het Leger daarmee – in ieder geval na 1947 – eerder het patroon van de gevestigde kerken, die alle in

⁴⁹ Zie voor een beknopt overzicht en verdere literatuur Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 138-164.

omvang afnemen als gevolg van secularisatie, dan van in die periode opkomende nieuwe evangelische bewegingen, zoals de verschillende Pinksterkerken, en meer recent de vele immigrantenkerken.⁵⁰ Dat roept de vraag op waarom het Leger niet geprofiteerd heeft van deze laatste trend. De sleutel tot een antwoord op deze vraag is vermoedelijk vervat in een aantal uitspraken, die gedaan of aangehaald werden bij het 100-jarig bestaan van het Leger in 1987 en die kort samengevat neerkwamen op de opvatting dat het Leger niet meer van deze tijd is. Refererend aan Romein's bekende wet van de remmende voorsprong formuleerde de theoloog Berkhof het als volgt:

'Honderd jaar geleden ging het Leger voorop met een nieuwe vorm van evangelieverkondiging. Maar bij het huidige levensgevoel ten aanzien van het militarisme, past zo'n militaire organisatie van het Leger des Heils eigenlijk helemaal niet meer en gebruikt het ook een averechtse terminologie. Die hele hiërarchie, soms denk je: daar kan de paus nog wat van leren. [...] Ik denk dat ze daardoor aan aantrekkingskracht verliezen. Het Leger heeft kennelijk ook niet die aantrekkingskracht die *evangelical*-bewegingen hebben. Dat was wel gelukt wanneer het Leger het allemaal wat moderner had aangepakt. Ze zakken nu met de kerken mee, dat is geen goed teken voor het leger'.⁵¹

Recentelijk vergeleek Ringelberg het Leger met een rooms-katholieke orde of congregatie.⁵² Evenals leden van een congregatie verbinden heilssoldaten zich door middel van geloften aan de organisatie. Door ondertekening van de zogenaamde Krijgsartikelen legt de heilssoldaat niet alleen een geloofsbelijdenis af, maar belooft hij of zij ook zijn of haar bevelvoerend officier te gehoorzamen en een rein leven te lijden, waarmee in dit verband bedoeld wordt afstand te doen van de wereld en al haar zondige geneugten, zoals alcohol- en drugsgebruik, verkeerde vriendschappen, het op oneerlijke wijze geld verdienen en verkeerde oogmerken. Ook rooms-katholieke ordes en congregaties hebben veel moeite voor nieuwe aanwas te zorgen. Bovendien past de hiërarchische bevelsstructuur van het Leger niet bepaald in de huidige gedemocratiseerde, op individuele ontplooiing gerichte samenleving. En ook het geheelonthouderschap is niet een element dat de huidige jeugd aanspreekt. Tenslotte heeft de toegenomen welvaart in Nederland de oorspronkelijke bestaansgrond van het Leger zeker aangetast.

De godsdienstige herkomst van de heilssoldaten moet vooral gezocht worden in de protestantse kerken, en daarbinnen vermoedelijk vooral de Nederlandse Hervormde Kerk, al zullen ook vele onkerkelijken in het Leger een geestelijk tehuis hebben gevonden. Geografisch gezien zijn zij vooral een stedelijke groepering,

50 Zie bijvoorbeeld Vellenga, *Een ondernemende beweging*; Stoffels, *Wandelen in het licht*; Sengers (ed), *The Dutch and their Gods*.

51 Geciteerd in Mochel, *In de frontlinie*, 112-113.

52 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 290-291.

met een oververtegenwoordiging in de meer industriële gebieden van Nederland, althans voor zover van protestantse signatuur, want in het katholieke Zuiden komen ze nauwelijks voor.

De sociale en demografische samenstelling van het Leger weerspiegelde in 1971 vooral de redenen voor zijn ontstaan: het licht van het Christelijk geloof doen schijnen aan de onderkant van de samenleving, *darkest England*, zoals de stichter William Booth het noemde, waarmee hij vooral het verpauperde Londense East End voor ogen had. Ook in 1971 was er in vergelijking met de (kerkelijke) bevolking als geheel een oververtegenwoordiging van lage inkomensgroepen, laag opgeleiden en lage status beroepen. Verder kwam het stedelijke karakter tot uiting in een sterke ondervertegenwoordiging in de agrarische beroepen. Een van de opvallendste kenmerken was de sterke oververtegenwoordiging van vrouwen, die van meet af aan een belangrijke rol gespeeld hebben, zowel in de korpsen als in het maatschappelijk werk. De krimpende aanhang kwam tenslotte mede tot uiting in de leeftijdsopbouw: relatief veel ouderen en weinig jongeren. De verdere daling na 1971 zal dit beeld alleen maar versterkt hebben.

Literatuur

- Booth, W., *In darkest England and the way out* (Londen 1890).
- Booth, W., *In Engeland's donkerste wildernissen en de weg ter ontkoming*. Vier delen (Amsterdam 1891) (vertaald uit het Engels door Ds. C.S. Adama van Scheltema).
- 'De laatste bijeenkomst van het Nederlandsch Leger der Heils', in: *InterCom, Magazine van het Leger des Heils* 9, 4 (2003), 12.
- Domela Nieuwenhuis, F., *Generaal Booth en zijn Heilsleger en zijn "plan"* (Amsterdam 1891).
- Filius, J. en D. Lissenburg, *Gered om te redden. Het Leger des Heils in heden en verleden* (Amsterdam 1962).
- Goddijn, W., H. Smets en G. van Tillo, *Opnieuw: God in Nederland* (Amsterdam 1979).
- Gulden schooven van Gods akker. Gedenkboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Leger des Heils in Nederland, 1887-1937* (Wageningen 1937).
- 'In gesprek met Commandant Charles Storm', in: *InterCom, Magazine van het Leger des Heils* 9, 3 (2003), 30-31.
- Karssen, A.M.I., 'Het Leger des Heils in Nederland', in: *Mens en maatschappij* 13 (1937), 101-120.
- Knippenberg, H., *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen 1992).
- Knippenberg, H., 'Polarisatie en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001), 131-157.
- Kruijt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken* (Groningen/Batavia 1933).
- Maris, A.J. (ed.), *Tussen roeping en beroep. Honderd jaar reclassering Leger des Heils in Nederland* (Gouda 1991).
- Mochel, H., *In de frontlinie. 100 Jaar Leger des Heils in Nederland* (Kampen 1987).
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen 1986; 3^e druk).

- Ringelberg, J., *Met de vlag in top. De geschiedenis van het Leger des Heils in Nederland (1886-1946)* (Amsterdam 2005).
- Sandall, R., *The history of the Salvation Army*. Three Volumes (Londen/Edinburgh/Parijs/Melbourne/Toronto/New York 1947-1955).
- Sengers, E. (ed.), *The Dutch and their gods. Secularization and transformation of religion in the Netherlands since 1950* (Hilversum 2005).
- Staverman, M., *Buitenkerkelijkheid in Friesland* (Assen 1954).
- Stoffels, H.C., *Wandelen in het licht. Waarden, geloofsovertuigingen en sociale posities van Nederlandse evangelischen* (Kampen 1990).
- Van zeep, soep en redding tot evangelisch geïnspireerd maatschappelijk werk. Het Leger des Heils in Nederland* (z.p., z.j.).
- Vellinga, S.J., *Een ondernemende beweging. De groei van de evangelische beweging in Nederland* (Amsterdam 1991).
- Verburg, E., *Majoor Bosshardt. Een leven voor anderen* ('s-Gravenhage 1999).
- Visser, C.Ch.G., *De lutheranen in Nederland. Tussen katholicisme en calvinisme 1566 tot heden* (Dieren 1983).

Exponenten van vrijzinnigheid: remonstranten en doopsgezinden

J.M. Vliegen

Remonstranten en doopsgezinden wordt vaak een elite karakter toegedicht. De elite positie van de remonstranten wordt vooral in verband gebracht met hun ontstaansgeschiedenis als intellectuele beweging van ruimdenkendheid. Doopsgezinden echter waren aanvankelijk veel strenger in de leer en kregen pas onder invloed van de Verlichting maar vooral later van het negentiende-eeuwse Modernisme een vrijzinniger karakter. Parallel aan die ontwikkeling stegen ook zij op de maatschappelijke ladder. Het elite karakter van beide genootschappen wordt hieronder voor een langere periode nader onderzocht, voornamelijk aan de hand van de naoorlogse volkstellingen. In verband daarmee wordt ook aandacht besteed aan de geografische spreiding van beide genootschappen in het bijzonder over stad en platteland – uitgaande van de hypothese dat elite groeperingen vooral in een stedelijke omgeving zijn gevestigd. Daaraan voorafgaand wordt in het kort een beperkt aantal aspecten van hun demografische ontwikkeling geschetst.

Inleiding

Het onderzoek naar elites krijgt een hele tijd al veel aandacht, vooral in de historische wetenschap.¹ En niet alleen daar maar ook in de media, zoals recentelijk bleek uit een artikelenreeks in De Volkskrant.² Driekwart eeuw geleden sneed Kruyt dit thema ook al aan in zijn bijdrage over de kerkelijkheid en onkerkelijkheid in ons land naar aanleiding van de volkstelling 1930. Resultaten van die volkstelling gaven hem aanleiding om onder meer remonstranten en doopsgezinden ‘*minder proletarisch*’ te noemen en hun een elite karakter toe te dichten.³ In navolging van Kruyt hernam Kuiper twintig jaar later dit thema in zijn analyse van de relatie tussen beroep en kerkgenootschap op basis van de volkstelling 1947. De resultaten van die analyse verleidden Kuiper ertoe om evangelisch-luthers, remonstranten en doopsgezinden als ‘*elite kerkgenootschappen*’ aan te merken.⁴ Het elite karakter van de evangelisch-luthers schreef hij vooral toe aan hun aanwezigheid in de steden en deels ook aan de geringe omvang van deze groep. De doopsgezinden hadden volgens hem waarschijnlijk hun elite positie in maatschappelijk opzicht te danken aan hun grote zuinigheid en soberheid die in vroegere eeuwen hun levensstijl kenmerkten. Bij verkregen rijkdom zouden verder

1 Vgl. bijvoorbeeld Duijvendak en de Jong, *Eliteonderzoek*.

2 Volkskrant van 22 april, 29 april, 6 mei, 13 mei, 20 mei, 3 juni, 9 juni en 10 juni 2006.

3 Kruyt, ‘Kerkelijkheid en onkerkelijkheid in Nederland (1930)’, 442.

4 Kuiper, ‘Beroep en kerkgenootschap’, 94-97. Over de Joden wil hij niet uitweiden “... uit reverentie voor hetgeen zij heeft geleden tijdens de oorlog” (Kuiper, 97).

velen naar de stad getrokken kunnen zijn. En het elite karakter van de remonstranten schreef hij toe aan hun ontstaansgeschiedenis. De remonstrantse leer der vrijzinnigheid kwam namelijk voort uit de kring der intellectuelen en semi-intellectuelen.

Remonstranten en doopsgezinden staan hier verder centraal met als belangrijkste aandachtspunten hun toegedichte elite positie en hun geografische spreiding. Bekend is dat de remonstranten al in de zeventiende en achttiende eeuw actief deelnamen aan het economische en culturele leven en dat zij hun aanhang vooral uit de maatschappelijke bovenlaag rekruteerden.⁵ In het midden van de negentiende eeuw komt uit een overzicht naar de toestand van dit genootschap naar voren dat

*'in het grootere aantal der Gemeenten de burgerstand de kern der Leden vormt. En nemen wij hierbij in aanmerking, hoevele aanzienlijken de Amsterdamsche, Rotterdamsche en 's-Gravenhaagsche Gemeenten aan de aanzienlijken der andere Kerken toevoegen, dan kan de Broederschap gerekend worden voor een grooter derde uit Leden der middelklassen, voor een kleiner derde uit aanzienlijken, voor het kleinste uit geringen en behoeftigen te bestaan.'*⁶

Hun aanhang vonden zij toen vooral in de steden in het westen van het land waar ook hun wortels lagen.

De doopsgezinden konden in de zestiende en zeventiende eeuw vanwege hun geloofsopvattingen nog slechts een beperkte belangstelling voor het culturele leven in die tijd opbrengen. Het waren veelal handwerkslieden en neringdoenden, wat men nu de middenstand zou noemen.⁷ Hun aanhang was aan het begin van de zeventiende eeuw vooral gevestigd op het Friese en Hollandse platteland, in kleine handelsstadjes aan de kust en langs de rivieren.⁸ Toch bleek een aantal van hen in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw al een vooraanstaande positie in industrie en handel in te nemen, vooral in de Zaanstreek, Twente en Amsterdam.⁹ Aan het eind van de negentiende eeuw werden doopsgezinden vooral gevonden onder intellectuelen, vrije beroepen, zelfstandige middenstand en geschoolde arbeiders.¹⁰ Met hun verandering in maatschappelijke positie ging ook een langzame verandering in hun geografisch vestigingspatroon gepaard, waarbij stedelijke centra een iets grotere plaats gingen innemen.

Tegen deze achtergrond wordt hier nagegaan of vooral de uitspraken van Kruyt en Kuiper over de elite positie van remonstranten en doopsgezinden voor een langere periode opgaan. In dit verband wordt de ontwikkeling van de

5 Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 38.

6 Cossee, 'Romantiek en restauratie', 104.

7 Zilverberg, 'Met pen, passer en penseel', 180.

8 Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 51.

9 Welcker, 'Het dagelijks brood', 202-208.

10 Welcker, *idem*, 218.

maatschappelijke positie van beide groeperingen cijfermatig geschetst zoals die uit de volkstellingen naar voren komt aan de hand van hun beroepspositie en opleiding. Verder wordt onderzocht of er sprake is van ontwikkelingen in de geografische spreiding van beide genootschappen, in het bijzonder over stad en platteland – ervan uitgaande dat elite groeperingen vooral in een stedelijke omgeving zijn gevestigd.

Vrijzinnigheid lijkt ook een rol van betekenis te spelen in het ontstaan van het elite karakter van de remonstranten en doopsgezinden. Daarom wordt eerst kort ingegaan op de historische achtergrond van beide genootschappen en in verband hiermee op de vraagstelling over de kerkelijke gezindte in de volkstellingen. Voorafgaande aan de behandeling van de maatschappelijke positie en geografische spreiding van beide genootschappen wordt hun demografische ontwikkeling kort geschetst. De laatste paragraaf vat de belangrijkste resultaten samen en besluit met een kanttekening ten aanzien van mogelijkheden voor een actuelere bestandsopname.

Individuele verantwoordelijkheid en vrijzinnigheid belichaamd

Kleinere gezindten zoals de eerder genoemde evangelisch-luthersen, remonstranten en doopsgezinden worden vaak in volkstellingen en analyses daarover onderbelicht.¹¹ Een uitzondering daarop vormt een boek van Knippenberg waarin achtergrond, getalsmatige ontwikkeling en geografische verspreiding van een aantal kleinere genootschappen vanaf hun ontstaan afzonderlijk aan bod komen.¹²

Hoewel vaak in één adem genoemd, verschillen evangelisch-luthersen, doopsgezinden en remonstranten niet alleen in hun ontstaansgeschiedenis, maar ook in hun opvattingen en ontwikkelingen daarin. Vanaf hun ontstaan in onze contreien bewegen zich de Nederlandse lutheranen daarin tussen katholicisme en calvinisme. Zij kennen een eigen geloofsbelijdenis, de Augsburgse Confessie, en zij beschouwen zichzelf expliciet als een kerkgenootschap. Verschillen in theologische opvattingen leidden aan het eind van de achttiende eeuw binnen het Nederlandse lutheranisme tot een scheiding der geesten die pas ongedaan werd gemaakt aan het begin van de jaren vijftig in de twintigste eeuw.¹³

Remonstranten en doopsgezinden zijn daartegenover als het ware te plaatsen ter linker zijde van de reformatie. Beide genootschappen willen van geen enkele geloofsdwang weten. De nadruk ligt bij beiden op vrijheid in het denken over het geloof en op persoonlijke verantwoordelijkheid op godsdienstig gebied, waarbij

11 De geringe aandacht voor deze groeperingen is vermoedelijk te wijten aan de geringe aanhang van deze gezindten in vergelijking met die van de grotere religieuze groeperingen en buitenkerkelijken. Vgl. bijvoorbeeld CBS, *Kerkelijke gezindte en kerkbezoek*; De Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*; Van Hemert, *Kerkelijke gezindten*.

12 Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 36-40, 45-54, 120-138. Zie ook Knippenberg, 'Polarisatie en versnippering', 131-152.

13 Vgl. Visser, *De lutheranen in Nederland*.

de Bijbel een belangrijke inspiratiebron vormt. Beide groeperingen ontstonden als reactie op het opleggen van geloofsregels van bovenaf. In de eerste helft van de zestiende eeuw kwam de doperse beweging in verzet tegen de heersende opvattingen van de toenmalige Katholieke Kerk. Daarbij greep zij terug op de nieuwtestamentische gemeente met volwassenendoop en eindverwachting.¹⁴ Ongeveer een eeuw later kwamen de grondleggers van de remonstrantse beweging in het geweer tegen de belijdenisdwang binnen de toenmalige dominante (Nederduitsch) Gereformeerde Kerk met een pleidooi voor tolerantie in opvattingen.¹⁵

Met de nadruk op 'vrijheid in het christelijk geloven' door de doopsgezinden en 'eenheid in het nodige, vrijheid in het onzekere, in alles de liefde' door de remonstranten werden eerst remonstranten en daarna ook doopsgezinden al snel ontvankelijk voor het rationalisme van de Verlichting in de tweede helft van de achttiende eeuw en voor het gedachtegoed van het Modernisme met zijn historisch-kritische Bijbelonderzoek vanaf het midden van de negentiende eeuw. Dat leidde er toe dat ook de doopsgezinden een steeds vrijzinniger karakter kregen, ook al noemden velen zich liever niet zo maar eerder ondogmatisch. Daartegenover hebben de remonstranten altijd al een belangrijke rol gespeeld in het vrijzinnige christendom. Die centrale rol werd recentelijk bij hun 375-jarig jubileum als één van de drie belangrijkste historische verdiensten van de Remonstrantse Broederschap door Kennedy nog eens onderstreept.¹⁶ Als belichaming van de Nederlandse vrijzinnigheid in latere eeuwen verdienen beide genootschappen daarom hier afzonderlijke aandacht.

De vraagstelling in de volkstellingen

De vraagstelling in volkstellingen naar godsdienstige achtergrond was in principe gericht op het formele lidmaatschap van een kerkgenootschap of godsdienstige groepering. Toch bood zij altijd de mogelijkheid af te wijken bij haar beantwoording. Daardoor was altijd een discrepantie mogelijk tussen de omvang van een bepaalde gezindte uit een volkstelling en het aantal leden uit eigen registraties. De bijdrage van Advokaat, Prak en Te Velde in deze bundel gaat voor de gereformeerde denominaties aan de hand van de naoorlogse volkstellingen daarop nader in.

Voor de doopsgezinden kon een dergelijke discrepantie soms aanzienlijk zijn. Doopsgezinden kennen namelijk geen kinderdoop en kinderen komen dus niet voor in hun registraties. In een volkstelling echter konden zij vermoedelijk wel als doopsgezind zijn opgegeven. Ook catechisanten en andere belangstellenden konden zich bij een volkstelling al snel als doopsgezind hebben opgegeven. Zo bleken in 1849 in een aantal provincies grote afwijkingen te bestaan tussen het

14 Vgl. Hoekema en Voolstra, *De doopsgezinden*; Voolstra, 'De roerige jaren dertig'.

15 Vgl. Cossee et al., *De remonstranten*; Hoenderdaal en Luca, *Staat in de Vrijheid*.

16 Kennedy, *De grenzen van ruimdenkendheid*.

aantal leden en het aantal getelde ‘zielen’ (leden, kinderen, catechisanten en belangstellenden) uit de volkstelling.¹⁷

Ook voor de remonstranten kon van een dergelijke discrepantie tussen volkstelling en eigen registratie sprake zijn. Geregistreerde remonstranten bestaan weliswaar uit leden en vrienden, doch gedoopte kinderen worden pas lid, als zij hun doop beamen met een toetreding als lid.¹⁸ Maar ook hier konden bij een volkstelling belangstellenden, vooral vrijzinnigen, zich als remonstrant te kennen hebben gegeven. Ook de naoorlogse volkstellingen leverden meer remonstranten – en ook doopsgezinden – op dan hun eigen administraties. Vooral bij de remonstranten was dat het geval.¹⁹ Om redenen van een zo groot mogelijke vergelijking zijn hier dan ook geen cijfers uit de administraties van beide genootschappen gebruikt.²⁰

Overigens was vaak al bij de voorbereiding van een volkstelling de vraagstelling naar kerkelijke gezindte een bron van discussie. De gebruikte terminologie en de toelichting op de vraagstelling waren daardoor van volkstelling tot volkstelling nogal verschillend. Termen die in afzonderlijke volkstellingen voorkwamen, zijn onder meer kerkgenootschap, kerkelijke gezindte, vereniging met godsdienstig doel, zelfstandig kerkelijke gemeente, godsdienstige gemeenschap. Sommige groeperingen waren zelfs niet onder een bepaalde term te vangen. Soms rees uit privacy overwegingen zelfs verzet tegen een dergelijke vraagstelling.²¹ Overigens is de discussie over de wijze waarop men de sterkte van gezindten in vraagstellingen probeert vast te stellen, nog steeds actueel.²²

Schets van de algemene ontwikkeling

Groei en krimp

In de geschiedenis van de volkstellingen werden voor het eerst in 1849 de aantallen remonstranten en doopsgezinden afzonderlijk gepubliceerd. Voor die tijd had een zogenaamde religietelling uit 1809 al inzicht gegeven in de getalsmatige aanhang van beide genootschappen aan het begin van de negentiende eeuw.²³

17 Welcker, ‘Het dagelijks brood’, 199.

18 Cossee et al., *De remonstranten*, 88.

19 Van Hemert becijfert dat verschil in aantal doopsgezinden op 9 100 in 1960 en op 4 100 in 1971; en het overeenkomstige verschil in aantal remonstranten op 19 000 in 1960 en 8 300 in 1971 (Van Hemert, *Kerkelijke gezindten*, 12).

20 Knippenberg gebruikt in zijn boek over de religieuze kaart van Nederland wel ledenaantallen uit de registraties van beide godsdienstige groeperingen om hun aanhang te actualiseren.

21 Dulk, K. van en Maarseveen, J. van, ‘Volkstellingen 1795-1971. De ontwikkeling van beleid en onderzoek’, 345-347; Maarseveen, J. van, ‘Volkstellingen 1795-1971’, 39-41.

22 Vgl. Becker, *De vaststelling van kerkelijke gezindte*.

23 Die religietelling werd op basis van een Koninklijk Decreet gehouden om een godsdienstige staalkaart van Nederland te verkrijgen. Nederland bestond in die tijd uit het

De ontwikkeling van beide gezindten vanaf die tijd tot 1971 – het jaar van de laatste traditionele volkstelling – is er een van groei en krimp. Tot aan de jaren zeventig van de negentiende eeuw groeide de aanhang van de remonstranten nauwelijks. Vanaf die jaren zeventig zette dan een sterke groei in die zich voortzette tot aan de jaren twintig van de twintigste eeuw. Die groei was vooral te danken aan de toetreding van vrijzinnige hervormden die zich niet meer thuis voelden in de Hervormde Kerk waarin toentertijd meer rechtzinnige stromingen de overhand hadden gekregen.²⁴

Onder doopsgezinden groeide de aanhang gestaag – een groei die vanaf het begin van de negentiende eeuw over meer dan een eeuw standhield. Die groei was in de boven genoemde periode vanaf de jaren zeventig echter niet zo spectaculair was als die onder remonstranten. Hoekema en Voolstra merkten over die periode op dat remonstranten blijkbaar in die periode succesvoller waren als alternatief voor de toenemende verrechtsing van de Nederlands Hervormde Kerk dan hun eigen doopsgezinden. Factoren die daarbij vermoedelijk een rol hebben gespeeld, waren het gemeentebesef en de bevindelijke vroomheid, die volgens deze auteurs een totaal opgaan in de protestantse vrijzinnigheid in die periode voorkwamen.²⁵

In de jaren twintig nam zowel de aanhang onder remonstranten als die onder doopsgezinden iets af om daarna in de jaren dertig weer toe te nemen. Deze toename moet worden gezien in het licht van het vrijzinnige protestantisme dat in de jaren dertig weelderig bloeide.²⁶ In die periode groeiden remonstranten weer harder dan doopsgezinden. Als gevolg van het proces van ontkerkelijking na de tweede Wereldoorlog zette onder beide gezindten toen een krimp in. Tot aan de jaren zestig bleef die krimp nog beperkt. In het daarop volgende decennium zette die krimp echter onder beide gezindten versterkt door.

Het verschil in groeitempo in deze ruim anderhalve eeuw vond vanzelfsprekend zijn weerslag in het aandeel dat beide genootschappen onder de totale bevolking toen innamen. Tot de jaren zeventig van de negentiende eeuw kon de groei van de remonstranten de bevolkingsgroei niet of nauwelijks bijhouden. Daarna groeide hun aantal echter sterker dan de bevolkingstoename. In 1869 bedroeg hun aandeel onder de bevolking nog slechts 15 personen per tienduizend inwoners; veertig jaar later was dat aandeel gestegen tot 47 personen per tienduizend personen. Na een lichte afname in de jaren twintig steeg hun aandeel onder

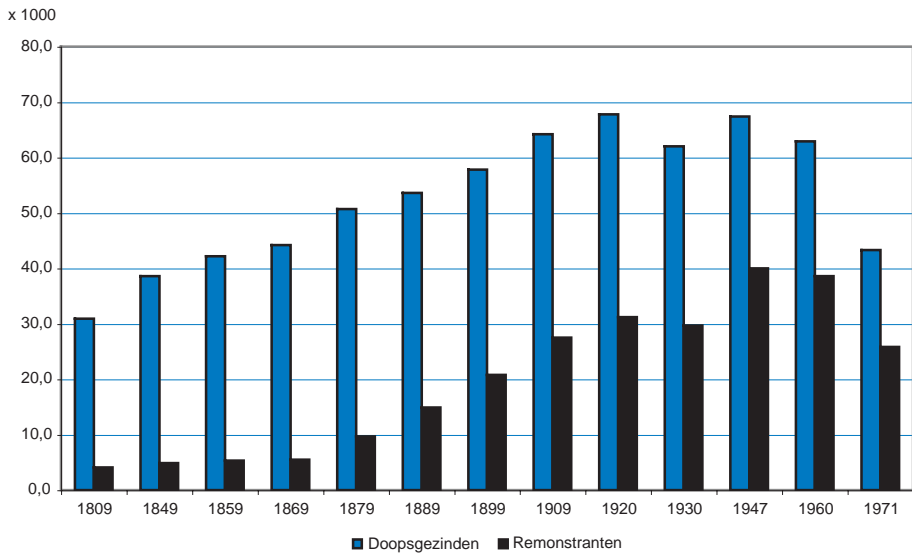
Koninkrijk Holland, waartoe toen niet Zeeuwsch-Vlaanderen, Vlissingen, Limburg en enkele streken in Gelderland behoorden. De Kok heeft de uitkomsten van die religietelling gereconstrueerd voor de grenzen van Nederland in 1849, waarvoor hij een reeks aanvullende bronnen heeft gebruikt. De Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 265-293.

24 Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland*, 121.

25 Hoekema en Voolstra, *De doopsgezinden*, 25.

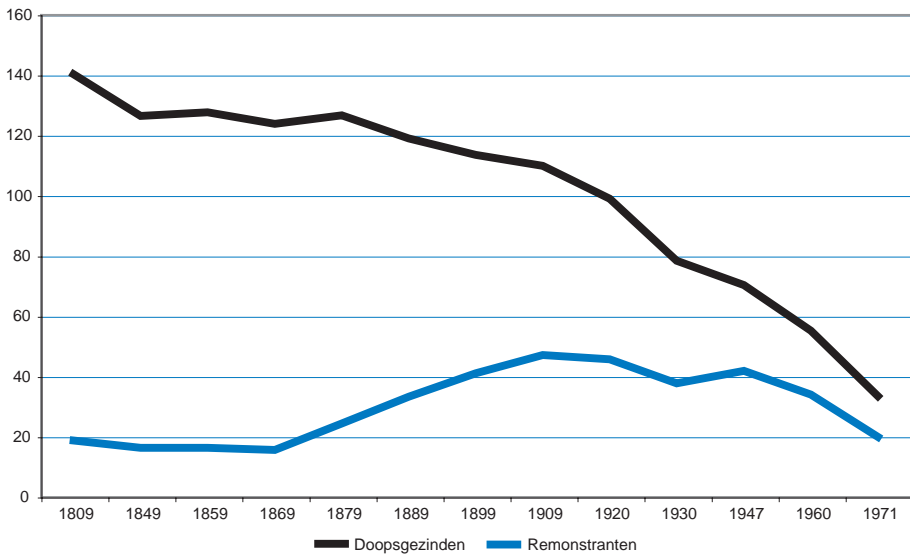
26 Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland*, 123.

Grafiek 1. – Doopsgezinden en remonstranten (× 1 000), 1809-1971.

Bron: De Kok (1809) en Volkstellingen (1849-1971).

Grafiek 2. – Remonstranten en doopsgezinden per 10 000 van de totale bevolking, 1809-1971.

Bron: De Kok (1809) en Volkstellingen (1849-1971).

de bevolking weer vanaf de jaren dertig. Bij het inzetten van de krimp nam het echter snel af om in 1971 uit te komen op 20 personen per tienduizend inwoners. Het week toen weer nauwelijks af van hun aandeel onder de bevolking aan het begin van de negentiende eeuw.

De doopsgezinden laten in dit opzicht een ander beeld zien. Hun groei in aantal in de eerste helft van de negentiende eeuw kon de bevolkingsgroei niet bijhouden. In de daarop volgende dertig jaar was dat wel min of meer het geval, waarna hun groei in de daarop volgende jaren weer daarbij achterbleef. Hun aandeel onder de bevolking daalde daarbij eerst licht om vanaf het tweede decennium in de twintigste eeuw versneld te dalen. Bij het inzetten van de krimp in de jaren vijftig daalde hun aandeel nog sneller. In 1971 noemden zich nog maar 33 personen per tienduizend inwoners doopsgezind, terwijl aan het begin van de negentiende eeuw nog 140 personen per tienduizend inwoners zich zo te kennen hadden gegeven.

Jong en oud

In zijn censusmonografie 1971 over de kerkelijke gezindte constateerde Van Hemert over de leeftijdsopbouw van beide groeperingen “...een zeer sterke onderbezetting van de jongere en een sterke overbezetting van de oudere leeftijdsgroepen”. Ook stelde hij vast dat de vergrijzing onder beide gezindten in de jaren zestig zich duidelijk had doorgezet.²⁷ Kruyt had ook al vastgesteld dat de remonstranten en doopsgezinden in 1930 tot die kerkelijke gezindten behoorden die “...vergeleken met de leeftijdsopbouw van de gehele bevolking, in de lagere leeftijdsgroepen een zwakke, in de hogere een sterke bezetting hebben.”²⁸

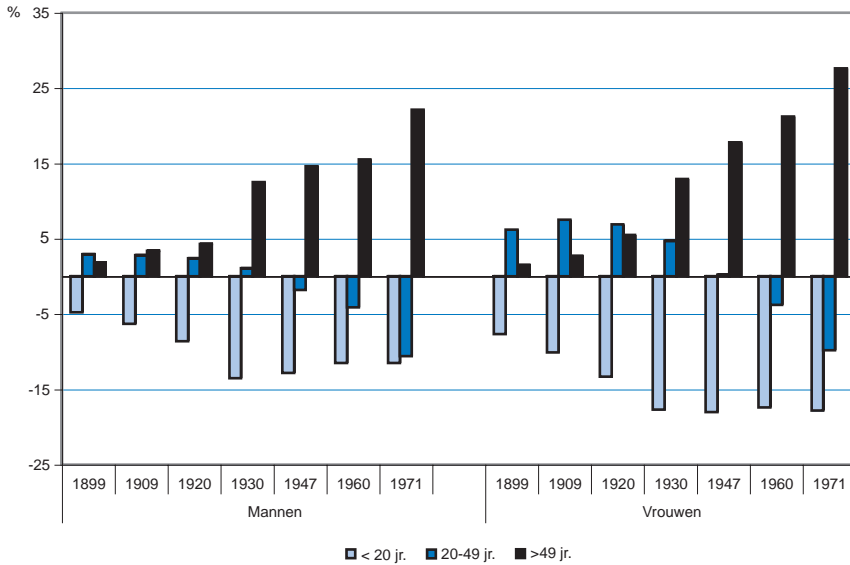
Beschouwt men de leeftijdsopbouw van beide gezindten over een langere periode dan blijkt dat al bij de eeuwwisseling de jongeren onder hen ondervertegenwoordigd waren ten opzichte van hun leeftijdsgenoten in de totale bevolking. Tot aan de jaren dertig vertoonde die ondervertegenwoordiging onder de jongeren van beide gezindten een stijgende lijn, waarbij remonstrantse jongeren meer ondervertegenwoordigd waren dan doopsgezinde jongeren. Die ondervertegenwoordiging onder remonstrantse jongeren nam daarna af, terwijl zij zich onder doopsgezinde jongeren stabiliseerde. Een uitzondering op die trend vormden in de jaren vijftig de remonstrantse jonge vrouwen. Vanaf de jaren dertig zijn de doopsgezinde jonge mannen meer ondervertegenwoordigd ten opzichte van hun leeftijdsgenoten in de totale bevolking dan de remonstrantse jonge mannen, terwijl die ondervertegenwoordiging van de jonge vrouwen onder beide gezindten ongeveer gelijk bleef.

Voor remonstranten en doopsgezinden van 20 tot 50 jaar vormden de jaren vijftig een omslagpunt in verhouding tot hun leeftijdsgenoten in de totale bevolking.

27 Van Hemert, *Kerkelijke gezindten*, 27.

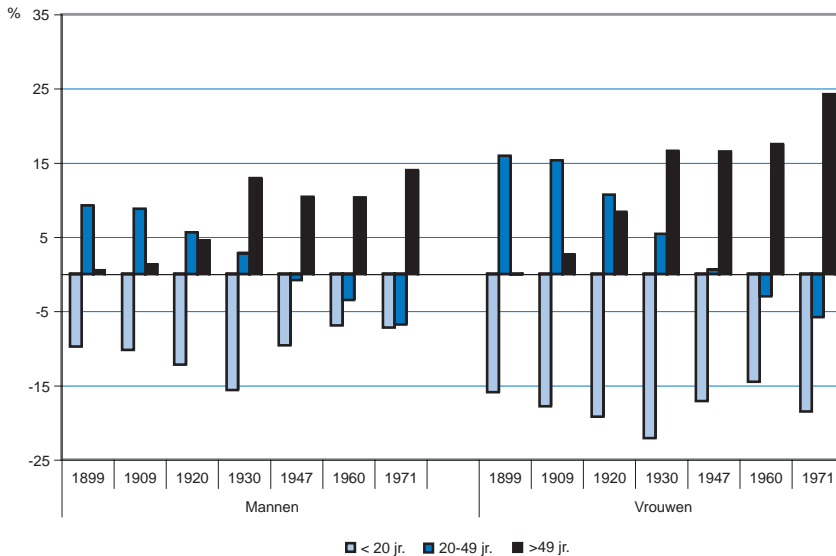
28 Kruyt, ‘Kerkelijkheid en onkerkelijkheid in Nederland (1930)’, 476.

Grafiek 3. – Verschil tussen het percentage doopsgezinde mannen, c.q. vrouwen en het percentage mannen, c.q. vrouwen in de totale bevolking per leeftijdsklasse (procentpunten), 1899-1971.

Bron: Volkstellingen (1899-1971).

Grafiek 4. – Verschil tussen het percentage remonstrantse mannen, c.q. vrouwen en het percentage mannen, c.q. vrouwen in de totale bevolking per leeftijdsklasse (procentpunten), 1899-1971.

Bron: Volkstellingen (1899-1971).

Daarvóór waren zij oververtegenwoordigd en vanaf die jaren vijftig ondervertegenwoordigd ten opzichte van die leeftijdsgenoten. Daarbij waren remonstranten van die leeftijd vóór die jaren vijftig meer oververtegenwoordigd dan hun doopsgezinde leeftijdsgenoten. Vanaf die jaren vijftig gold het omgekeerde ten aanzien van de ondervertegenwoordiging. Die was vanaf toen groter onder doopsgezinden dan onder remonstranten van 20 tot 50 jaar. Bovendien steeg de ondervertegenwoordiging onder doopsgezinden van die leeftijd vanaf toen ook sneller.

Van een vergrijzing onder beide genootschappen wat betreft het aantal ouderen onder hen was rond de eeuwwisseling nog nauwelijks sprake. Het aandeel mannen en vrouwen van 50 jaar en ouder onder beide gezindten week toen nauwelijks af van het landelijke beeld. Met ingang van de twintigste eeuw veranderde dat. In de beide eerste decennia van die eeuw nam de oververtegenwoordiging van de ouderen onder beide genootschappen slechts langzaam toe. Vanaf de jaren twintig trad daarin een versnelling op, waarbij de oververtegenwoordiging onder doopsgezinde ouderen vanaf de jaren dertig groter werd dan die onder hun remonstrantse leeftijdsgenoten.

Vanuit het oogpunt van de vergrijzing stonden remonstranten in 1971 er dus iets beter voor dan doopsgezinden. Onder remonstranten waren toen jongeren en de 20-49-jarigen minder ondervertegenwoordigd en ouderen minder oververtegenwoordigd in vergelijking met de desbetreffende leeftijdscategorieën onder doopsgezinden.

Maatschappelijke positie

Sociale beroepsgroep

Het elite karakter van remonstranten en doopsgezinden kan worden afgemeten aan hun maatschappelijke positie zoals die in de volkstellingen kan worden vastgesteld aan de hand van de sociale beroepsgroep, het opleidingsniveau en het type onderwijs dat werd gevolgd. Gegevens over de sociale beroepsgroep zijn helaas pas beschikbaar vanaf de naoorlogse volkstellingen, zodat uitspraken over het elite karakter van remonstranten en doopsgezinden alleen voor de periode 1947-1971 mogelijk is.

Kruyt kon in 1930 slechts beschikken over de positie die de diverse kerkelijke gezindten toen in de diverse bedrijfsklassen – met uitzondering van de niet-commerciële dienstverlening – innamen. Op basis van die positie onderscheidde hij in maatschappelijk opzicht twee groepen: ‘*de meer zelfstandigen*’ en ‘*de meer ondergeschikten*’.²⁹ De eerste groep bevatte bedrijfshoofden die voor eigen rekening of voor rekening van iemand anders werkten (volkstellingposities A en B),

29 Kruyt, *idem*, 442.

en de tweede groep bestond uit bedrijfsleiders of meesterknechts e.d. en gewone arbeiders (volkstellingposities C en D). Kruyt wees al erop dat die twee groepen geen uitsluitel konden geven over de eigenlijke maatschappelijke positie vanwege de heterogeniteit in beide groepen.³⁰ Dit onderscheid was daarom volgens hem alleen van belang in het licht van een grotere zelfstandigheid op economisch gebied, hoe relatief die zelfstandigheid van 'de meer zelfstandigen' dan ook mocht zijn.³¹

Die 'economische zelfstandigheid' bleek onder remonstranten en doopsgezinden ten opzichte van het landelijke beeld in alle bedrijfsklassen groter te zijn wat Kruyt ertoe bracht aan beide gezindten een elite karakter toe te schrijven. Die 'economische zelfstandigheid' onder doopsgezinden was ten opzichte van de totale bevolking vooral groter in de landbouw en in de handel, en in het verkeerwezen. Onder de remonstranten was die economische zelfstandigheid groter in de nijverheid en het krediet-, bank- en verzekeringswezen.

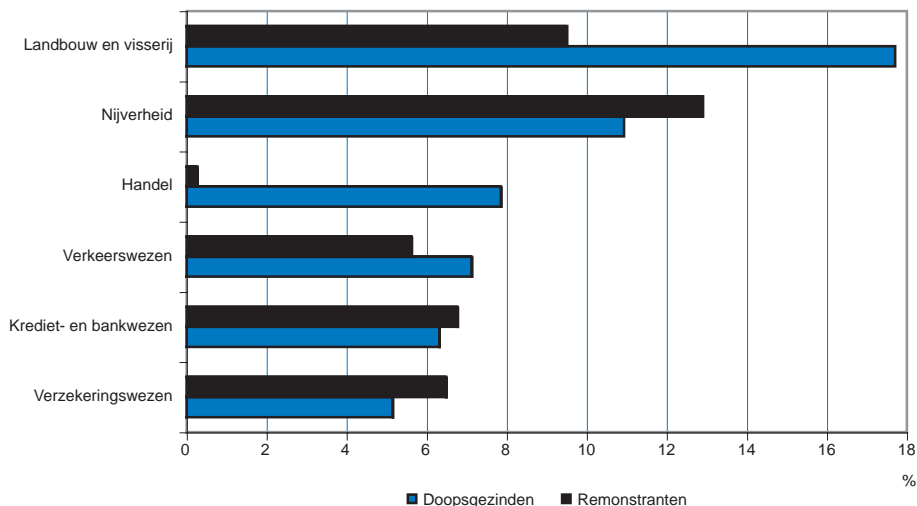
De gegevens in de drie naoorlogse volkstellingen over de sociale beroepsgroep die de vraag naar de elite positie van beide genootschappen over een langere periode kunnen beantwoorden, zijn slechts globaal vergelijkbaar.³² De belangrijkste bevindingen daarover zijn samengevat in tabel 1. Daaruit komt vooral naar voren dat beide genootschappen in de naoorlogse periode tot 1971 veel meer dan gemiddeld een hoofdarbeiders- of employéberoep uitoefenden en bijgevolg veel minder een arbeidersberoep. Beide genootschappen waren in die periode verder in staat hun aandeel in employéberoepen te vergroten en hun aandeel in arbeidersberoepen verder te verlagen. Vooral de remonstranten waren zeer sterk in de employéberoepen vertegenwoordigd. In 1971 was het aandeel remonstrantse mannen en

30 Kruyt adstrueert dit met een paar aansprekende voorbeelden. Zo behoort volgens hem '... het kleine klompenmakersbaasje, de keuterboer, het dorpskruideniertje of de naaister voor eigen rekening...naast den groot-industrieel of groot-handelaar tot de A+B-groep, terwijl de afdelingschef in een grote bank en een ingenieur op een grote industriële onderneming zich in de C+D-groep scharen naast geschoolde en ongeschoolde werklieden'. Kruyt, *idem*, 441.

31 Kruyt, *idem*, 441.

32 Op de eerste plaats blijkt de omvang van de beroepsbevolking in de drie naoorlogse tellingen niet altijd op een uniforme wijze te zijn afgebakend. Op de tweede plaats verschillen ook de indelingen naar sociale beroepsgroep per telling. Een vergelijking is zodoende hoogstens beperkt tot bedrijfshoofden, resp. medewerkende gezinsleden in landbouw- en in andere bedrijven, employés (1947: hoofdarbeiders) en arbeiders (1947: handarbeiders). Een probleem bij deze vergelijking leveren de niet-wetenschappelijke vrije beroepen op. In de telling van 1947 zijn zij begrepen onder de employés. In die van 1960 zijn zij als aparte categorie opgenomen, zodat het mogelijk is deze ook voor bij de employés onder te brengen. In de telling van 1971 zijn zij als zelfstandigen geassocieerd, zodat zij niet tot de employés kunnen worden gerekend. Bovendien moet nog worden vermeld dat in de telling van 1971 van een aantal personen de sociale beroepsgroep onbekend is. De desbetreffende percentages zijn vrij gering. Voor de mannen, c.q. vrouwen bedragen die percentages onder de totale bevolking en doopsgezinden 2,4 c.q. 3,8. Voor de mannen, c.q. vrouwen onder de remonstranten zijn deze percentages iets groter, namelijk 2,7 c.q. 4,8.

Grafiek 5. – Verschil tussen het percentage werkenden in posities A en B per bedrijfsklasse onder doopsgezinden en remonstranten en het percentage van alle werkenden per bedrijfsklasse (procentpunten), 1930.

Bron: Volkstelling (1930).

vrouwen dat in een employéberoep werkzaam was, opgelopen tot ruim 80 procent tegenover een landelijk gemiddelde tot 35 procent bij de mannen en 57 procent bij de vrouwen. Onder doopsgezinden trad een gelijksoortige ontwikkeling op in de oververtegenwoordiging in employéberoepen, zij het dat die zich op een lager niveau afspeelde dan onder remonstranten.

Opvallend in die periode was verder de meer dan gemiddelde bezetting onder doopsgezinden in de sociale beroepsgroepen van zelfstandige bedrijfshoofden in landbouw- en niet-landbouwbedrijven. In deze kring bleek men nog steeds sterk aan een ‘economische zelfstandigheid’ te hechten, wat Kruijt in de jaren dertig al constateerde. Opmerkelijk onder doopsgezinde vrouwen in de naoorlogse periode was verder het relatief grote aantal meewerkende gezinsleden in de niet-landbouwbedrijven. Onder remonstranten kwamen bedrijfshoofden in de landbouw nauwelijks voor. Dat is niet verwonderlijk omdat zij toch vooral een stadsbevolking vormden (zie paragraaf over geografische spreiding). Verder liep onder hen in de jaren vijftig het aandeel bedrijfshoofden in niet-landbouwbedrijven sterk terug.

Een invulling van de hoofdcategorie ‘hoofdarbeiders’ voor 1960 in wetenschappelijke en andere vrije beroepen en in hogere en andere employés onderbouwt de hogere maatschappelijke positie voor beide genootschappen verder, waarbij remonstranten een hogere positie bekleedden dan doopsgezinden.

Tabel 1. – Aandeel sociale beroepsgroepen (hoofdgroepen)
 onder doopsgezinden, remonstranten en totale bevolking (%), 1947-1971.

	Mannen			Vrouwen		
	1947	1960	1971	1947	1960	1971
<i>Bedrijfshoofden landbouwbedrijven</i>						
Doopsgezinden	11,8	11,3	9,9	1,1	0,6	0,4
Remonstranten	1,6	1,3	1,1	0,2	0,2	0,1
Totale bevolking	8,7	6,7	4,6	1,5	0,6	0,3
<i>Bedrijfshoofden andere bedrijven¹⁾</i>						
Doopsgezinden	20,1	13,5	11,1	6,3	5,4	6,4
Remonstranten	20,6	9,4	7,6	6,0	3,9	6,9
Totale bevolking	15,1	10,7	9,0	4,4	3,8	3,5
<i>Meewerkende gezinsleden landbouwbedrijven</i>						
Doopsgezinden	2,8	1,9	0,4	8,8	1,3	2,5
Remonstranten	0,3	0,2	0,0	0,9	0,5	0,3
Totale bevolking	4,1	1,9	0,5	15,4	3,3	2,7
<i>Meewerkende gezinsleden in andere bedrijven</i>						
Doopsgezinden	1,4	0,9	0,1	12,1	8,0	6,1
Remonstranten	1,0	0,4	0,1	6,2	3,8	3,5
Totale bevolking	2,1	1,3	0,4	10,3	6,8	5,4
<i>Hoofdarbeiders / employés²⁾</i>						
Doopsgezinden	39,6	48,1	58,5	50,3	64,7	68,6
Remonstranten	62,4	73,7	81,3	73,1	82,6	81,8
Totale bevolking	20,3	26,4	35,4	28,1	46,4	56,9
<i>Handarbeiders / arbeiders³⁾</i>						
Doopsgezinden	24,4	24,3	20,0	21,5	19,9	16,0
Remonstranten	14,1	14,9	9,8	13,6	9,0	7,5
Totale bevolking	49,7	53,0	50,2	40,3	39,1	31,3

Bron: Volkstellingen (1947-1971).

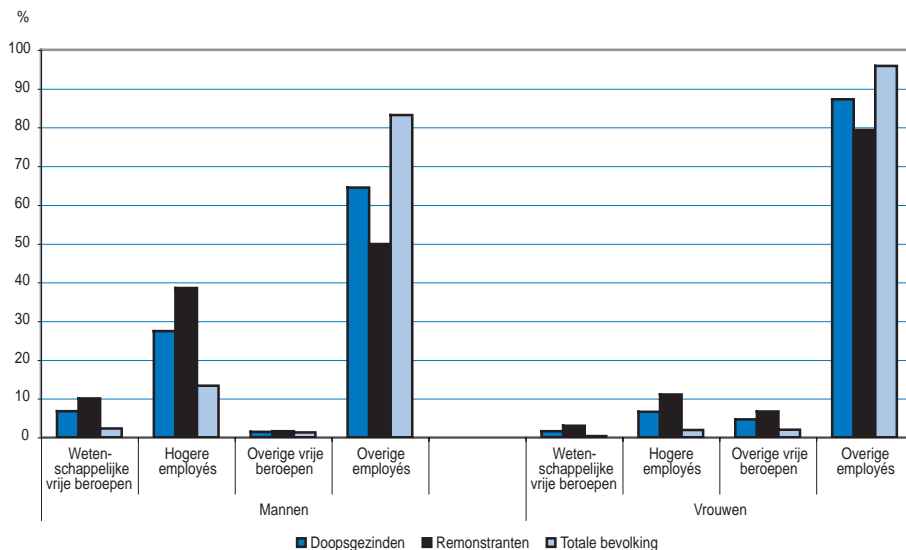
¹⁾ 1971 inclusief niet-wetenschappelijke vrije beroepen.

²⁾ 1947 en 1960 inclusief alle vrije beroepen; 1971 exclusief niet-wetenschappelijke vrije beroepen.

³⁾ Inclusief landarbeiders.

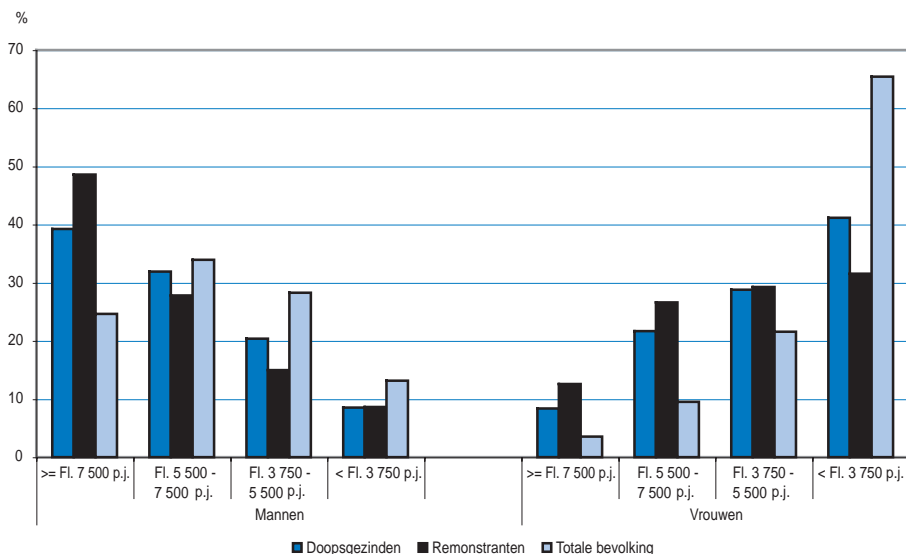
Op de eerste plaats oefende in 1960 bijna de helft van de remonstrantse hoofd-
 arbeiders en een op de zeven remonstrantse hoofdarbeiders een wetenschappelijk
 vrij beroep of een hoger employéberoep uit. Onder doopsgezinde hoofdarbeiders
 was dat een op de drie en onder doopsgezinde hoofdarbeiders één op de dertien.

Grafiek 6. – Percentage van de verschillende sociale beroepsgroepen binnen de hoofdgroep hoofdarbeiders per geslacht onder doopsgezinden, remonstranten en totale bevolking (%), 1960

Bron: Volkstelling (1960).

Grafiek 7. – Percentage employés in diverse inkomensklassen per jaar binnen de sociale beroepsgroep niet-hogere employés per geslacht onder doopsgezinden, remonstranten en totale bevolking (%), 1960.

Bron: Volkstelling (1960).

Landelijk waren deze beroepsgroepen onder mannen met een op de zeven en vrouwen met een op de vijftig lang niet zo sterk vertegenwoordigd.

Op de tweede plaats behoorden remonstranten en doopsgezinden met een niet-hoger employéberoep vooral tot de niet-hogere employés met hoge jaarinkomens. Ongeveer de helft van de remonstrantse mannen en bijna twee van de vijf doopsgezinde mannen met een niet-hoger employéberoep behoorden tot degenen in de hoogste inkomensklasse. Landelijk behoorde toen maar een kwart van de mannen met een niet-hoger employéberoep daartoe.

Van de remonstrantse vrouwen met een niet-hoger employéberoep behoorden vier van de tien tot de degenen in de twee hoogste inkomensklassen. Onder doopsgezinde vrouwen met een dergelijk beroep waren dat er drie van de tien, terwijl landelijk slechts iets meer dan een op de tien vrouwen daartoe behoorde.

Een invulling van de hoofdcategorie 'hoofdarbeiders' voor 1971 in wetenschappelijke vrije beroepen en diverse categorieën employés laat ten opzichte van die in 1960 onder beide gezindten een versterking in hun maatschappelijke positie zien, in het bijzonder onder remonstranten. Het aantal remonstrantse hoofdarbeiders dat een wetenschappelijk vrij beroep of een hoger employéberoep uitoefende bedroeg toen drie op de vijf en het aantal remonstrantse hoofdarbeiders met een dergelijk beroep twee op de vijf. Onder doopsgezinde hoofdarbeiders oefenden toen twee van de vijf een dergelijk beroep uit en onder doopsgezinde hoofdarbeiders een op de tien. Landelijk bedroeg het aantal hoofdarbeiders met een wetenschappelijk vrij beroep of een hoger employéberoep toen slechts een op de vijf en dat aantal onder hoofdarbeiders een op de vijftig!³³

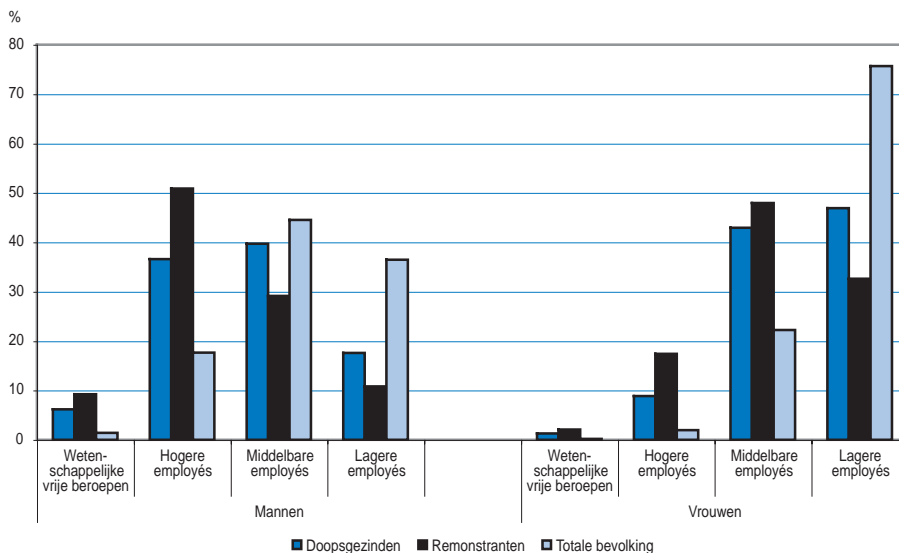
Verder telden remonstrantse en doopsgezinde hoofdarbeiders veel meer middelbare employés in hun gelederen dan landelijke gemiddeld – de remonstrantse vrouwen iets meer dan de doopsgezinde vrouwen. De verschillen in de lagere employéberoepen tussen hoofdarbeiders onder beide genootschappen en het landelijke gemiddelde waren dan ook groot. Landelijk had driekwart van de hoofdarbeiders een lager employéberoep, onder remonstranten slechts een van de drie en onder doopsgezinden bijna de helft van de hoofdarbeiders.

Opleidingsniveau

Sociale beroepsgroep en opleidingsniveau als indicatoren van de maatschappelijke positie staan niet los van elkaar. Die samenhang is eerder aan de hand van de volkstelling 1971 uitvoerig geanalyseerd. Uit die analyse bleek ten eerste dat personen met een onderscheiden sociale beroepspositie werden gekenmerkt door een

33 Vermoedelijk is de stijging voor beide genootschappen en de totale bevolking iets minder groot vanwege het ontbreken in 1971 van de niet-wetenschappelijke vrije beroepen binnen de categorie hoofdarbeiders. Die vertekening kan echter niet groot zijn vanwege het relatief gering aantal mannen dat een niet-wetenschappelijk vrij beroep uitoefent.

Grafiek 8. – Percentage van de verschillende sociale beroepsgroepen binnen de hoofdgroep hoofdarbeiders per geslacht onder doopsgezinden, remonstranten en totale bevolking, 1971.

Bron: Volkstelling (1971).

aanzienlijk verschil in opleidingsniveau, en ten tweede, dat een onderscheiden opleidingsniveau van personen gepaard ging met een aanzienlijk verschil in sociale beroepspositie van die personen.³⁴

Voor het eerst zijn gegevens over gevolgd onderwijs in de volkstelling van 1930 verzameld. Die gegevens bleven toen beperkt tot het universitaire onderwijs. Dat was ook in 1947 het geval. In 1960 vond weliswaar een uitbreiding in de gegevensverzameling over het gevolgd onderwijs plaats, maar toen werden alleen resultaten voor kleinere kerkelijke gezindten als groep gepubliceerd. In 1971 kwamen gedetailleerde gegevens voor afzonderlijke kerkelijke gezindten wel beschikbaar. Een handicap daarbij vormde het feit dat het opleidingsniveau onbekend is voor een aanzienlijk deel (17 procent) van de bevolking van 14 jaar en ouder.³⁵

De consequentie van de verschillen in de gegevensverzameling over het gevolgd onderwijs tussen de diverse volkstellingen is dat voor de periode 1930-1971 alleen

³⁴ Vliegen en de Jong, *Onderwijs in Nederland*, 25-36.

³⁵ Vgl. CBS, *Het genoten onderwijs en het volgen van onderwijs*. Overigens zijn personen van wie verondersteld mag worden dat zij een geringere opleiding hebben, zoals ouderen, arbeiders en kleine zelfstandigen daarbij oververtegenwoordigd. Zie hiervoor Vliegen en de Jong, *Onderwijs in Nederland*, 18.

een vergelijking mogelijk is wat betreft de academisch opgeleiden voor beide genootschappen in relatie tot de doorsnee bevolking. Vanwege de eerder vermelde grote non-response in 1971 is het aantal academisch opgeleiden hier voor dat jaar bijgeschat aan de hand van hun sociale beroepsgroep in combinatie met het opleidingsniveau dat wel bekend was. Die bijstelling was effectiever voor mannen dan voor vrouwen vanwege een grotere deelname aan beroepsarbeid door eerstgenoemden.³⁶

De gegevens over het aantal academisch opgeleiden over die periode laten zien dat remonstranten en doopsgezinden in vergelijking met de doorsnee bevolking ook in dit opzicht een hogere maatschappelijke positie bezitten. Reeds Kuiper stelde voor 1947 een oververtegenwoordiging van academische gegradueerden onder doopsgezinden maar vooral onder remonstranten vast. Die oververtegenwoordiging onder doopsgezinden schreef hij hoofdzakelijk toe aan hun grote welstand; die onder de remonstranten veeleer aan het feit dat de remonstrantse leer uit de kring der intellectuelen en semi-intellectuelen voortkwam.³⁷

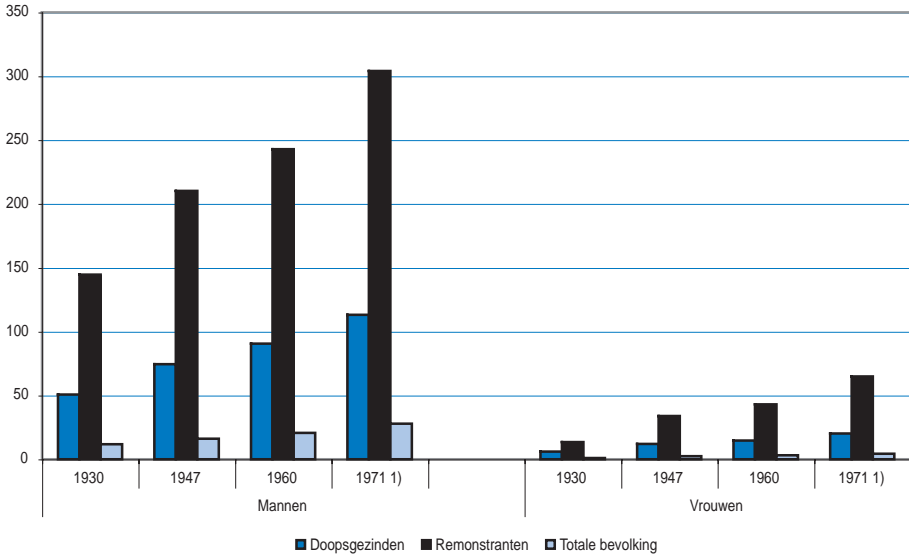
Neemt men de aantallen academisch opgeleiden voor de gehele periode 1930-1971 in ogenschouw, dan verrassen niet zo zeer de grotere aantallen universitair geschoolden onder beide genootschappen maar nog meer de ontwikkeling in die aantallen, vooral die onder remonstranten. Ten opzichte van honderd personen van 30 jaar en ouder steeg het aantal academisch gegradueerden onder remonstrantse mannen in de periode 1930-1971 namelijk van bijna 15 naar 30 en onder remonstrantse vrouwen van 1 naar 6. Onder doopsgezinde mannen steeg dat aantal van 5 naar 11 en onder doopsgezinde vrouwen van ½ naar 2. Hoe sterk die stijgingen onder doopsgezinden maar vooral onder remonstranten waren, blijkt pas, wanneer men het landelijke beeld daartegenover stelt. In die periode steeg namelijk het aantal academisch opgeleide mannen slechts van 1 naar 3 per honderd mannen van 30 jaar en ouder, terwijl het aantal academisch opgeleide vrouwen in de gehele periode niet boven 1 per honderd vrouwen van die leeftijdscategorie uitkwam.

De meer gedetailleerde gegevens uit de Volkstelling van 1971 over het opleidingsniveau laten nog een aantal andere bijzonderheden zien met het oog op de hogere maatschappelijke positie van remonstranten en doopsgezinden.

36 Het aantal personen met een onbekend onderwijsniveau kon op deze wijze op tabelniveau voor de mannen worden gereduceerd tot 6 procent en voor de vrouwen slechts tot 15 procent. Voor de remonstrantse mannen kon dat aantal personen worden gereduceerd tot 7 en voor de doopsgezinde mannen tot 8 procent; voor de remonstrantse vrouwen tot 12 en voor de doopsgezinde vrouwen tot 14 procent.

37 Kuiper, 'Beroep en kerkgenootschap', 96-97. Overigens is het opmerkelijk dat Kruyt de uitkomsten over het aantal academisch gevormden in 1930 niet heeft gebruikt om het elite karakter van de remonstranten en doopsgezinden te onderbouwen, terwijl die toch beschikbaar waren.

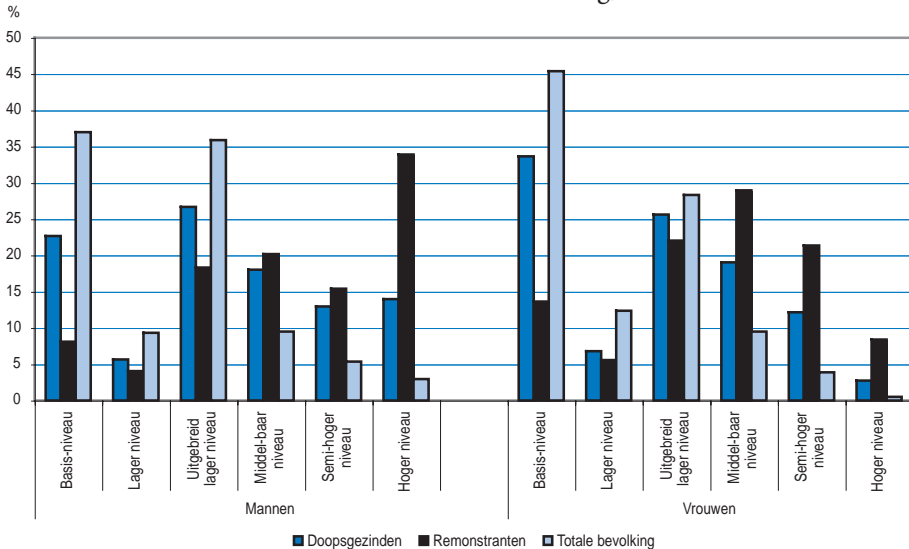
Grafiek 9. – Academisch gevormden per geslacht onder doopsgezinden, remonstranten en totale bevolking per 1 000 van het desbetreffende aantal personen van 30 jaar en ouder per geslacht, 1930-1971.

Bron: CBS (1980), Volkstelling (1971)

1) Schatting

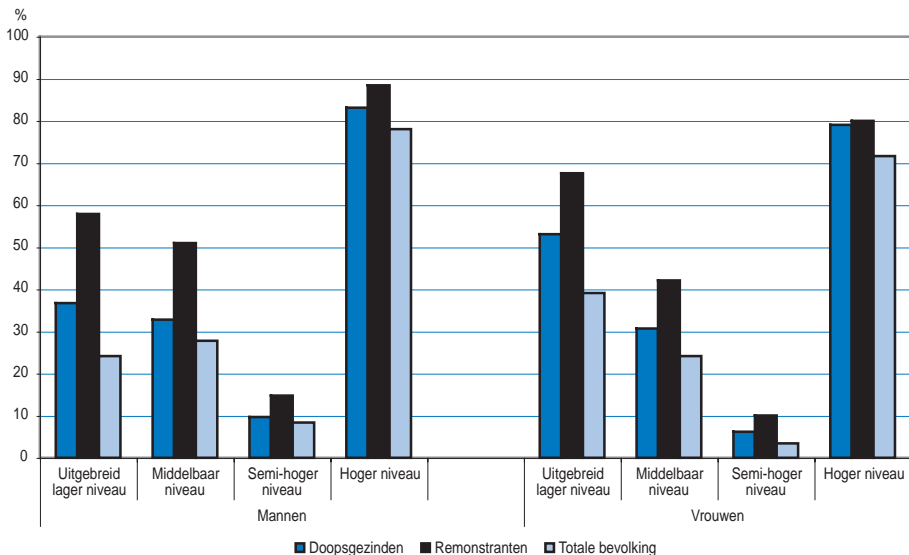
Grafiek 10. – Percentage geen dagonderwijs meer volgenden van 14 jaar en ouder naar opleidingsniveau per geslacht onder doopsgezinden, remonstranten en totale bevolking, 1971¹⁾.

Bron: Volkstelling (1971).

1) excl. personen met onbekend onderwijsniveau.

Grafiek 11. – Percentage van de mannen, c.q. vrouwen met algemeen, resp. universitair onderwijs per opleidingsniveau onder doopsgezinden, remonstranten en totale bevolking, 1971¹⁾.

Bron: Volkstelling (1971).

¹⁾ excl. personen met onbekend onderwijsniveau.

Allereerst komt daaruit naar voren dat doopsgezinden maar vooral remonstranten in vergelijking met de totale bevolking toen meer personen met een opleiding op middelbaar, semi-hoger of hoger niveau telden en minder personen met een opleiding op basis, lager of uitgebreid lager niveau. Die verschillen in het opleidingsniveau zijn aanzienlijk. Onder remonstranten had in 1971 70 procent van de mannen en 59 procent van de vrouwen een opleiding op middelbaar of hoger niveau en onder doopsgezinden 45 procent van de mannen en 34 procent van de vrouwen. Daartegenover was landelijk slechts 18 procent van de mannen en 14 procent van de vrouwen in het bezit van een opleiding op een van die niveaus.

Op de tweede plaats blijkt dat doopsgezinden, maar vooral remonstranten in vergelijking met het landelijke beeld in 1971 op ieder opleidingsniveau een maatschappelijk meer gewaardeerd type onderwijs hadden gevolgd. Op het uitgebreide en middelbare opleidingsniveau was dat het algemeen onderwijs; op het semi-hogere en hogere opleidingsniveau was dat het universitaire onderwijs. Dat verschil was het grootst op het uitgebreide en middelbare niveau. Bovendien was het verschil in gevolgd algemeen, c.q. universitair onderwijs op ieder opleidingsniveau tussen remonstranten enerzijds en doopsgezinden en landelijke beeld anderzijds groter dan dat tussen doopsgezinden en het landelijke beeld.

Onderwijs dat wordt gevolgd

Een verdere onderbouwing voor de stelling dat beide godsdienstige genootschappen een hogere maatschappelijke positie bezitten en dat remonstranten daarin meer excelleren dan doopsgezinden, leveren de gegevens over het type onderwijs dat zij in 1971 volgden. Algemeen is bekend dat het type vervolgonderwijs na het basisonderwijs van groot belang is voor een latere maatschappelijke carrière en bijgevolg ook voor de maatschappelijke positie die men later gaat innemen. Ook is algemeen bekend dat de keuze van het type vervolgonderwijs voor een aanzienlijk deel wordt bepaald door de maatschappelijke groepering waartoe men behoort. In de volkstellingmonografie 1971 over het onderwijs is dit gegeven uitvoerig gedocumenteerd.³⁸

Voor die verdere onderbouwing van de hogere maatschappelijke positie in dit opzicht onder beide gezindten kan allereerst worden gewezen op het feit dat doopsgezinde maar nog meer remonstrantse jongeren op iedere leeftijd langer onderwijs volgden dan in 1971 landelijk gebruikelijk was. Zo volgden bijvoorbeeld toen direct na leerplichtige leeftijd bijna 90 procent van de remonstrantse meisjes en jongens van 16 en 17 jaar en 80 procent van de doopsgezinde meisjes, c.q. 86 procent van de doopsgezinde jongens van deze leeftijd nog volledig dagonderwijs tegenover 48 procent van alle meisjes, c.q. 62 procent van alle jongens in deze leeftijdscategorie.

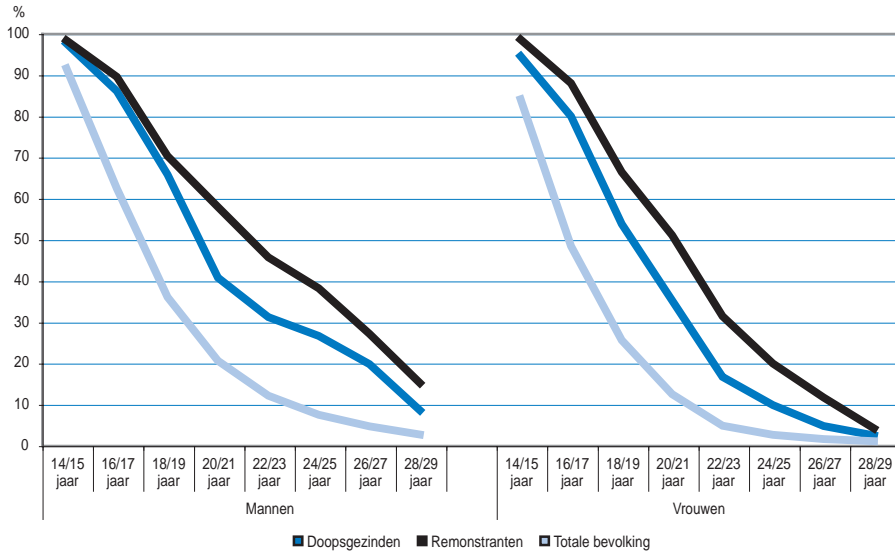
Op de tweede plaats kan in verband met die onderbouwing worden gewezen op het feit dat remonstrantse en doopsgezinde jongeren veel meer dan landelijk gemiddeld juist die typen onderwijs bezochten die later uitzicht boden op een hogere maatschappelijke positie. Remonstrantse jongeren bleken dat weer meer te doen dan de doopsgezinde jongeren. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren.

Het eerste voorbeeld betreft het type onderwijs dat werd gevolgd door de jongeren in de leeftijd van 15 tot en met 19 jaar: een leeftijd waarop de schoolkeuze na het basisonderwijs al ruimschoots was gevallen. Remonstrantse en doopsgezinde jongeren die nog volledig dagonderwijs volgden, namen op die leeftijd toen in vergelijking met hun doorsnee leeftijdsgenoten veel meer deel aan hogere typen van het algemeen voortgezet onderwijs, namelijk het havo en het vwo. Binnen die twee typen was vooral de deelname aan het vwo door jongeren op die leeftijd onder beide gezindten veel groter, waarbij de deelname onder jongeren van remonstrantse huize de overeenkomstige deelname onder jongeren van doopsgezinde huize overtrof. Daarmee lieten de jongeren onder beide genootschappen het landelijke beeld in de deelname aan dit type onderwijs ver achter zich.

Het tweede voorbeeld heeft betrekking op de deelname aan hogere onderwijsvormen, in het bijzonder aan het universitaire onderwijs door jongeren van 18 tot

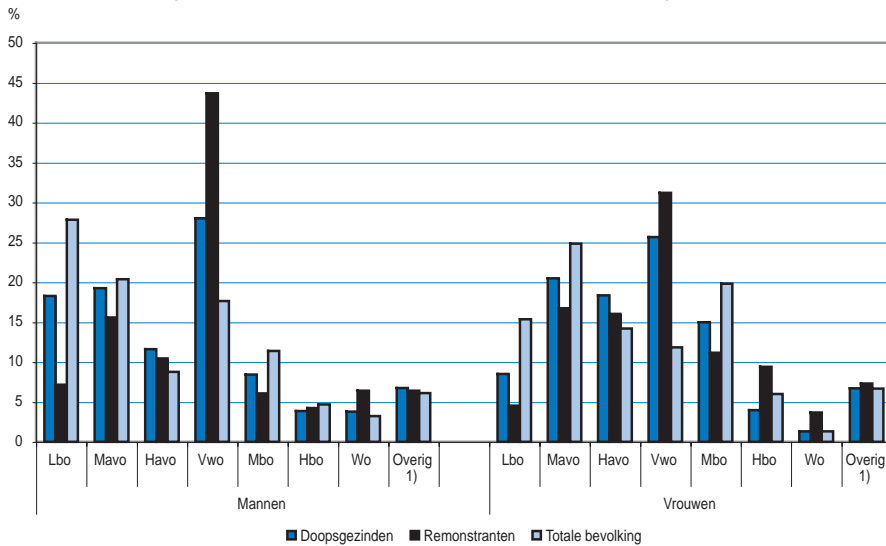
38 Vgl. o.a. Vliegen en de Jong, *Onderwijs in Nederland, 77-87*.

Grafiek 12. – Percentage van de mannen, c.q. vrouwen van 14-29 jaar die deelnemen aan het volledig dagonderwijs per leeftijdscategorie onder doopsgezinden, remonstranten en totale bevolking (%), 1971.

Bron: Volkstelling (1971).

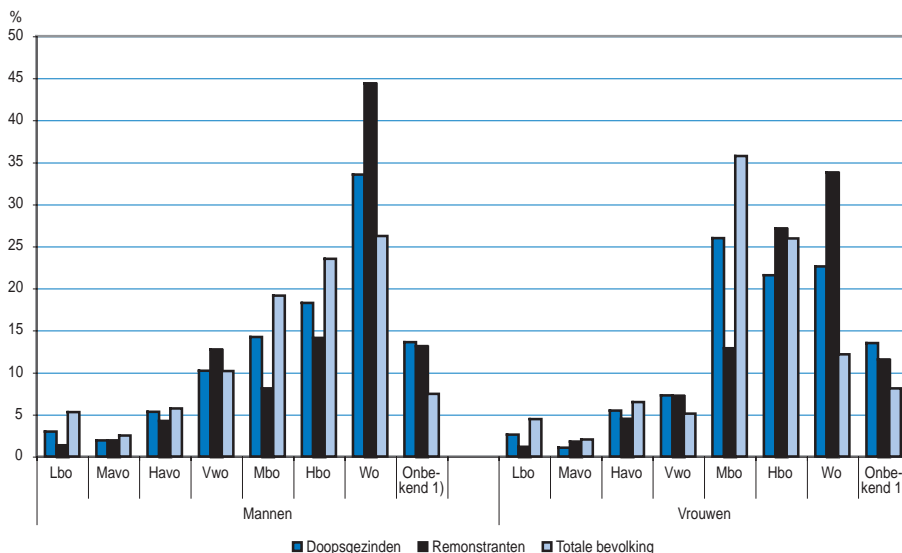
Grafiek 13. – Percentage mannen, c.q. vrouwen van 15-19 jaar die deelnemen aan het volledig dagonderwijs naar type onderwijs dat wordt gevolgd onder doopsgezinden, remonstranten en totale bevolking (%), 1971.

Bron: Volkstelling (1971).

1) (Buitengewoon) lager onderwijs, avo brugklas en en gem. lj. 2/3, opleiding < 1 jr, onbekend

Grafiek 14. – Percentage mannen, c.q. vrouwen van 18-24 jaar die deelnemen aan het volledig dagonderwijs naar type onderwijs dat wordt gevolgd onder doopsgezinden, remonstranten en totale bevolking (%), 1971.

Bron: Volkstelling (1971).

¹⁾ Incl. Buitengewoon lager onderwijs, avo brugklas en lj. 2/3, opleiding < 1 jr.

en met 24 jaar. Dat onderwijs werd in 1971 het meest gevolgd door remonstrantse jongeren van die leeftijden die toen volledig dagonderwijs volgden. Ook de doopsgezinde jongeren die op die leeftijden toen volledig dagonderwijs volgden bezochten de universiteit ook meer dan in die tijd landelijk gebruikelijk was, maar toch minder dan de remonstrantse jongeren.

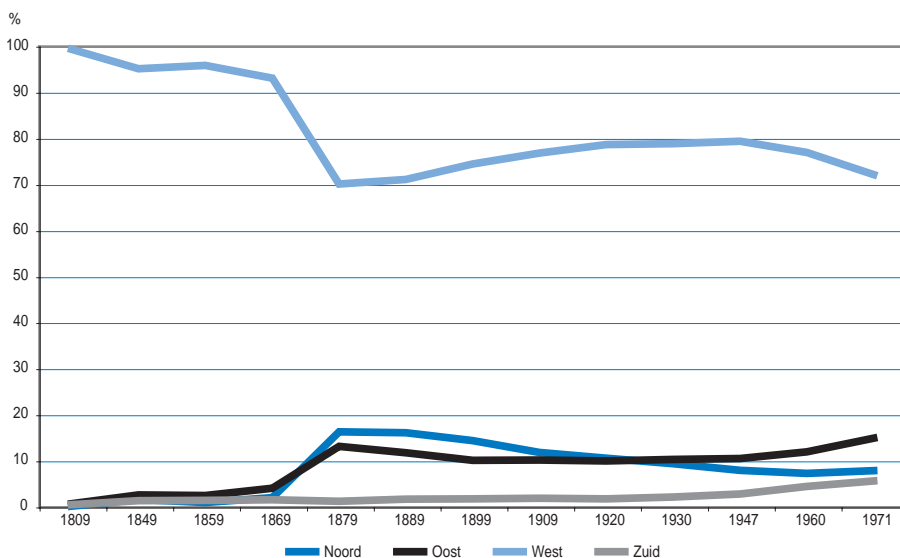
Het hogere beroepsonderwijs was in 1971 onder remonstrantse en doopsgezinde jongeren van die leeftijden in vergelijking met de doorsnee jongeren van hun leeftijd minder populair als onderwijsvorm. De enige uitzondering betrof de deelname aan dit type hoger onderwijs door de remonstrantse meisjes. Zij namen weliswaar even veel deel aan het hoger onderwijs als de remonstrantse jongens van die leeftijden, maar daarbinnen bezochten de remonstrantse jongens meer de universiteit dan hun vrouwelijke geloofsgenoten.

Geografische spreiding

Remonstranten

De oorsprong van de remonstranten lag in het westen van het land waar zij al snel in de eerste helft van de zeventiende eeuw een relatief grote aanhang verwierven.

Grafiek 15. – Geografische spreiding van de remonstranten over de landsdelen (%), 1809-1971.

Bron: De Kok (1809) en Volkstellingen (1849-1971).

Al een decennium na de oprichting als eigen organisatie was Rotterdam al een “...*bolwerk van het remonstrantisme*”, waar wel vijftien procent van de bevolking tot de remonstranten behoorde”; en “*Na Rotterdam werd Amsterdam het tweede steunpunt voor de Broederschap*”.³⁹ Tot aan de jaren zeventig van de negentiende eeuw woonde vrijwel hun gehele aanhang in het westen en was daar voornamelijk geconcentreerd in Zuid-Holland. De groei van hun aanhang in de jaren zeventig ging gepaard met een verschuiving in hun geografische spreiding, vooral doordat het aantal remonstranten in Gelderland en Groningen sterk toenam. Desondanks woonde in de jaren tachtig toch nog een ruime meerderheid van 70 procent in het westen. Vanaf de jaren negentig begon hun aantal in het westen weer te stijgen tot bijna 80 procent aan het eind jaren vijftig in de twintigste eeuw om daarna daar te gaan dalen tot iets meer dan 70 procent in 1971.

Parallel aan die ontwikkeling daalde het aandeel van de noordelijke provincies van 16 procent aan het eind van de jaren tachtig tot 7 à 8 procent in de naoorlogse jaren. Na een licht daling tot aan de eeuwwisseling bleef het aandeel van de oostelijke provincies relatief constant tot aan de jaren vijftig, waarna het daar licht toenam. In het zuiden van het land verbleven tot aan de naoorlogse periode nauwelijks remonstranten. Pas daarna nam het aandeel daarvan licht toe tot 5 à 6 procent in 1971.

39 Cossee et al, *De remonstranten*, 29.

In het westen verbleven de remonstranten overwegend in een grotere stad. Rond het midden van de negentiende eeuw woonden bijna drie van de vijf remonstranten daar in een gemeente met honderdduizend of meer inwoners.⁴⁰ Tot aan de eeuwwisseling nam het grootstedelijke karakter in hun vestigingspatroon er nog toe, maar daarna nam de betekenis daarvan er voor hen weer af. Dat gebeurde vooral in de naoorlogse jaren, zodat in 1971 nog maar een minderheid er in een gemeente met honderdduizend of meer inwoners woonde. Het aandeel van middelgrote gemeenten nam er daartegenover in de gehele periode constant toe tot 21 procent in 1971. Kleinere gemeenten als woonplaats waren in het westen nauwelijks in trek. Pas in de naoorlogse periode trad daarin enigszins een verandering op, toen relatief meer remonstranten in gemeenten van tien- tot vijftigduizend inwoners woonden.

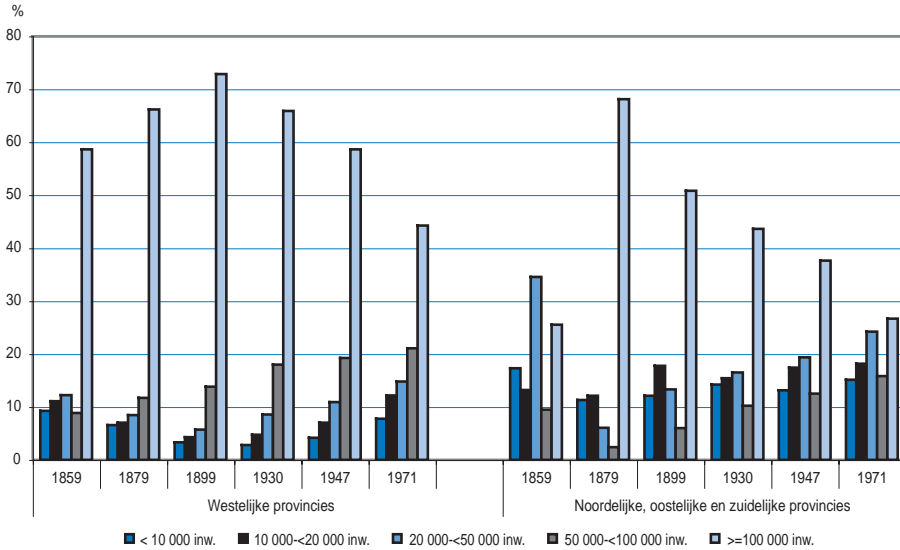
Buiten het westen speelden tot aan de jaren zeventig van de negentiende eeuw grootstedelijke gemeenten als woonplaats voor remonstranten een meer bescheiden rol. Rond het midden van die eeuw woonde nog slechts een kwart van hen in een dergelijke gemeente. Als gevolg van de explosieve toename in de jaren zeventig van het aantal remonstranten in steden zoals Groningen en Arnhem woonde aan het eind van die jaren bijna tweederde van de remonstranten daar toen in een grootstedelijke gemeente. In tegenstelling tot het westen van het land nam daar na de jaren zeventig het aandeel van gemeenten met honderdduizend of meer inwoners al snel af tot de helft bij de eeuwwisseling. Daarna nam het in de twintigste eeuw verder af tot ongeveer een kwart in 1971. Daardoor nam het aantal remonstranten er vooral in gemeenten met twintig- tot honderdduizend inwoners toe. Overigens was het aantal remonstranten dat buiten het westen in de gehele periode in gemeenten tot twintigduizend inwoners woonde aanzienlijk groter dan in het westen van het land.

De afnemende tendens van de grote stad als woonplaats onder remonstranten in de twintigste eeuw was deels een gevolg van het opkomende suburbanisatieproces waarbij kleinere gemeenten in de omgeving van de grote stad voor hen meer in trek kwamen. In dit opzicht verschilde dit patroon onder remonstranten in het westen van dat onder hun geloofsgenoten in het overige deel van het land. Dat kan worden toegelicht aan de hand van de voormalige CBS-typologie van gemeenten naar urbanisatiegraad.⁴¹

40 Voor de vergelijking naar gemeentegrootte is hier om redenen van gelijksoortige klassen in de indeling gekozen voor het inwonertal bij de telling van 1971 en niet voor het inwonertal bij de desbetreffende andere volkstellingen. Verder is vanwege de wenselijkheid van eenzelfde eenheid van zo veel mogelijk de indeling van gemeenten in eerdere volkstellingjaren afgestemd op die van 1971. Daarbij is gebruik gemaakt van gegevens over gemeentelijke samenvoegingen op basis van gemeentenamen.

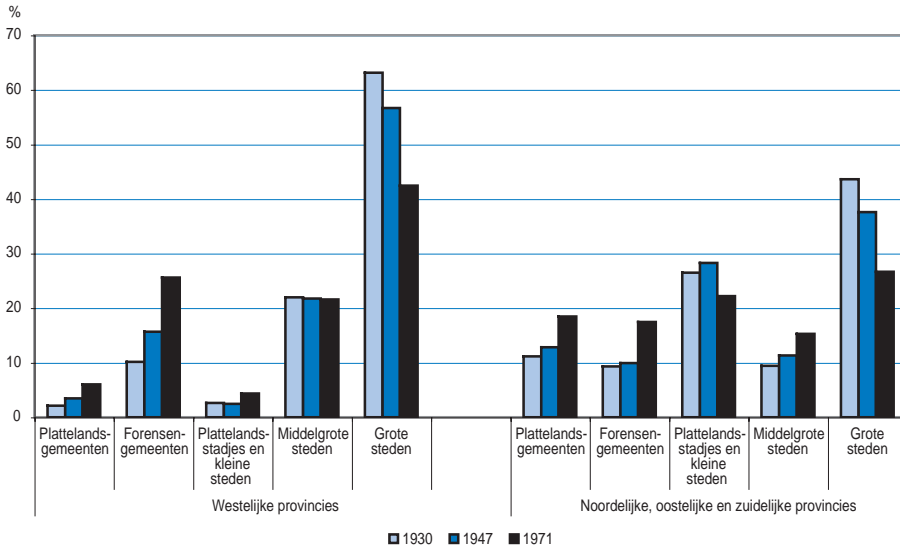
41 Om gelijksoortige redenen als bij de indeling naar gemeentegrootte (zie voorafgaande noot) is voor de toepassing van deze typologie uitgegaan van de urbanisatiegraad zoals die is vastgesteld voor de gemeenten in 1971. CBS, *Typologie naar urbanisatiegraad*, 1971.

Grafiek 16. – Geografische spreiding van de remonstranten in de westelijke, c.q. noordelijke, oostelijke en zuidelijke provincies over gemeenten naar hun grootte (inwonertal 1971) (%), 1859-1971.

Bron: Volkstellingen (1859, 1979, 1899, 1930, 1947, 1971).

Grafiek 17. – Geografische spreiding van de remonstranten in de westelijke, c.q. noordelijke, oostelijke en zuidelijke provincies over de gemeenten naar urbanisatiegraad 1971 (%), 1930-1971.

Bron: Volkstellingen (1930, 1947, 1971).

De toepassing van deze typologie laat zien dat in het westen vooral de forensengemeenten als typisch product van het suburbanisatieproces profiteerden van het dalende aandeel van grote gemeenten onder remonstranten. Zo nam in het westen het aandeel remonstranten dat in forensengemeenten woonde, in veertig jaar tijd toe van 10 procent in 1930 tot 26 procent in 1971. Buiten het westen steeg dat aandeel in die periode van 9 tot slechts 17 procent.

Neemt men het aandeel van grote, middelgrote of forensengemeenten als maatstaf voor een typering van de remonstranten als stadsbevolking in deze periode dan gaat deze typering met recht op voor de aanhangers van dit genootschap in het westen. Daar woonden in die periode soms zelfs meer dan negen van de tien remonstranten in een van deze gemeenten. Buiten het westen is een typering van de remonstranten als stadsbevolking voor deze periode minder van toepassing. Weliswaar woonde ook daar een meerderheid van de remonstranten in een grote, middelgrote of forensengemeente, maar die meerderheid bestond daar slechts uit zes van de tien remonstranten.

Doopsgezinden

Aan het begin van de negentiende eeuw was de geografische spreiding van de doopsgezinden nog nauw verbonden met de geschiedenis van de verspreiding van de doperse beweging in de zestiende eeuw in ons land. Ontstaan in Zürich verspreidde die beweging zich onder andere via Straatsburg naar het Duitse Oost-Friesland, van waaruit zij terecht kwam in Groningen, Friesland en delen van de Hollanden. Nog later kwamen doperse vluchtelingen vanuit het katholieke Zuiden waar zij toen werden vervolgd naar de noordelijke Nederlanden.⁴² Daar kwamen zij vooral terecht in Friesland, maar ook in de Hollanden, Zeeland en Twente.⁴³

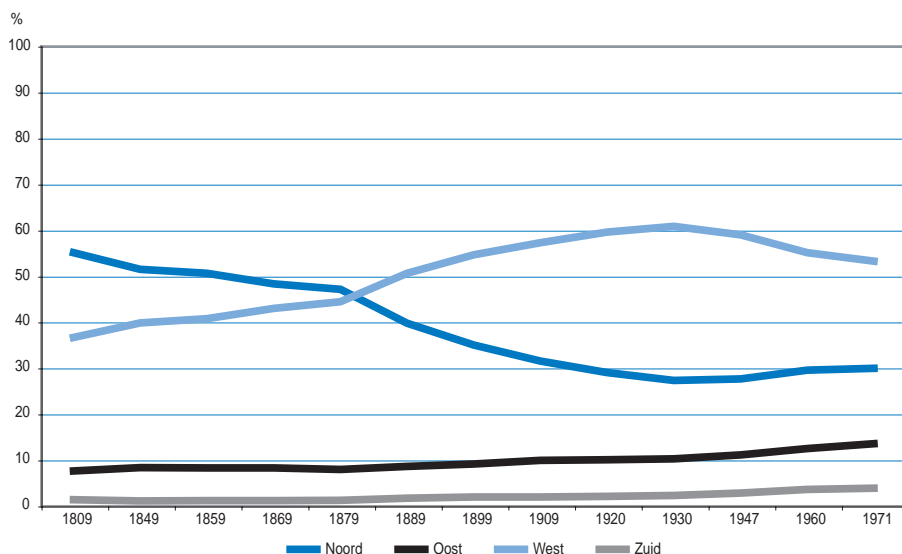
Aan het begin van de negentiende eeuw trof men doopsgezinden dan ook overwegend aan in het noorden en westen van het land. Ruim de helft woonde in het noorden, in het bijzonder in Friesland. Ruim een derde was gevestigd in het westen, bijna geheel in Noord-Holland. Een kleine minderheid leefde in het oosten en zuiden, voornamelijk in Overijssel.

In hun geografische spreiding over het noorden en westen trad vanaf het begin van de negentiende eeuw echter een aanzienlijke verschuiving op. Tot aan het begin van de jaren dertig in de twintigste eeuw daalde het aandeel van de noordelijke provincies constant, terwijl het aandeel van de westelijke provincies in die periode constant bleef stijgen. De daling in het noorden betrof vooral doopsgezinden in Friesland, maar ook het Groningse deel ontkwam daaraan niet. De daling in het noorden en dienovereenkomstig de stijging in het westen was het grootst in de jaren tachtig en negentig in de negentiende eeuw. Voor die verschuiving in geografische spreiding geeft Knippenberg drie mogelijke oorzaken aan.

42 Hoekema en Voolstra, *De doopsgezinden*, 11-22.

43 Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland*, 51.

Grafiek 18. – Geografische spreiding van de doopsgezinden over de landsdelen (%), 1809-1971.

Bron: Volkstellingen (1859, 1979, 1899, 1930, 1947, 1971).

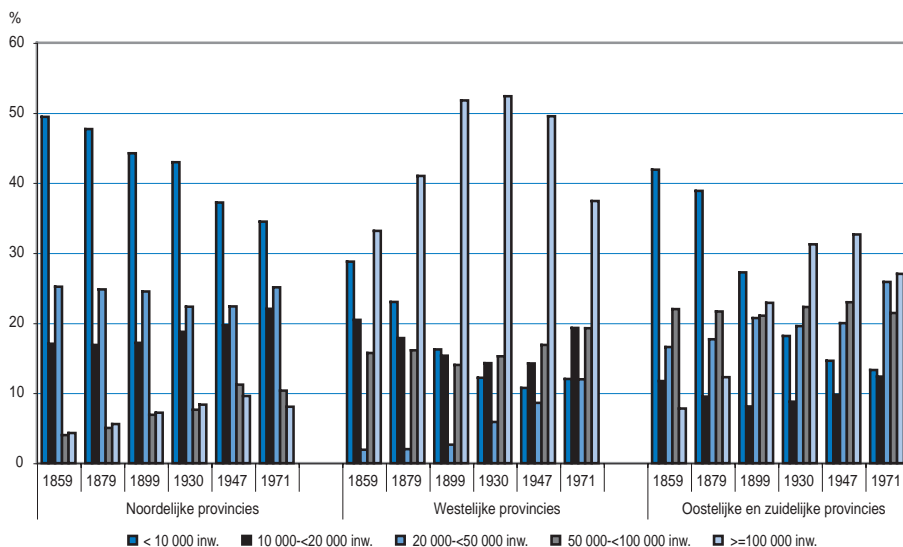
Ten eerste, de trek van doopsgezinden uit het noorden naar het westen als gevolg van de opkomende werkgelegenheid daar; ten tweede, het beginnende proces van ontkerkelijking in het noorden; en ten derde, de eerder genoemde uittreding van vrijzinnigen uit de Hervormde Kerk in de grote steden in het westen naar het doopsgezinde of remonstrantse genootschap.⁴⁴

Vanaf de jaren dertig nam het aandeel van de noordelijke provincies, voornamelijk Friesland onder doopsgezinden weer iets toe en daalde het aandeel van de westelijke provincies. Laatstgenoemde daling kwam geheel en al op rekening van het Noord-Hollandse aandeel.

Het type woonplaats in de negentiende en twintigste eeuw was verschillend van aard voor doopsgezinden in het noorden, het westen en het oosten en zuiden van het land. In het noorden speelden grotere gemeenten als woonplaats voor doopsgezinden nauwelijks een rol. Vooral gemeenten met minder dan tienduizend inwoners waren daar voor doopsgezinden als woonplaats populair. Wel nam het aandeel van dit type gemeenten onder hen daar af van bijna de helft in 1859 tot ruim eenderde in 1971. Het aantal doopsgezinden dat er in die periode in een middelgrote of grote gemeente woonde, verdubbelde ruimschoots, maar kwam in 1971 echter nog steeds niet boven 20 procent uit.

44 Knippenberg, 'Polarisatie en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900', 134-135.

Grafiek 19. – Geografische spreiding van de doopsgezinden in de noordelijke, c.q. westelijke en oostelijke en zuidelijke provincies over gemeenten naar grootte (inwonertal 1971) (%), 1859-1971.

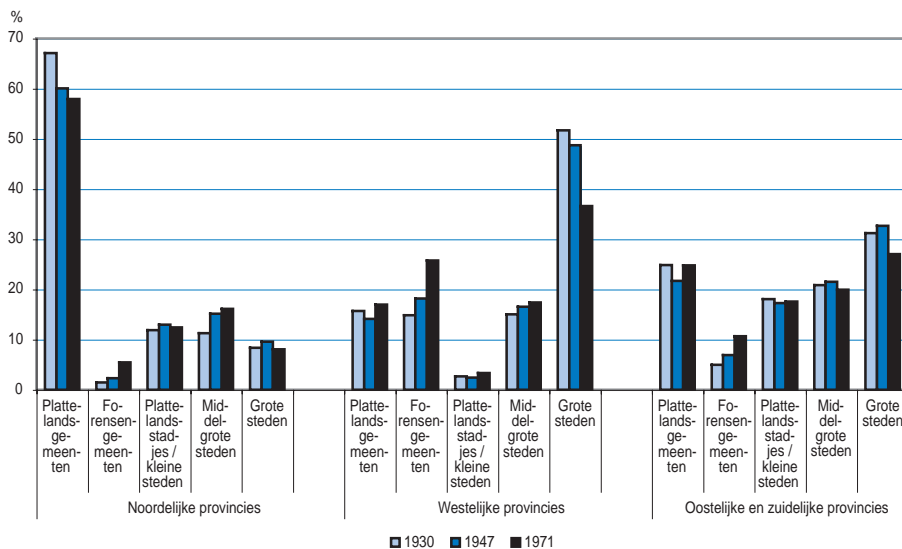

Bron: Volkstellingen (1859, 1979, 1899, 1930, 1947, 1971).

In het westen speelden voor doopsgezinden grotere gemeenten wel een belangrijke rol als woonplaats. In 1859 woonde bijna de helft van de doopsgezinden daar in een dergelijke gemeente: eenderde in een grote gemeente en een zesde in een middelgrote gemeente. In de loop der tijd nam vooral dit type gemeente als woonplaats er snel in betekenis toe om pas in de naoorlogse periode er weer af te nemen. Van de andere kant woonde in het midden van de negentiende eeuw in het westen nog ruim een kwart van de doopsgezinden in een gemeente met minder dan tienduizend inwoners. Dat aantal daalde echter al vrij snel tot circa 12 procent vanaf het eerste kwart van de twintigste eeuw.

Doopsgezinden in het oosten en zuiden namen in deze periode qua type woongemeente een middenpositie tussen hun geloofsgenoten in het westen en noorden van het land. In de negentiende eeuw woonden zij nog overwegend er in kleinere gemeenten, maar dit type woongemeente nam in die eeuw al snel in betekenis voor hen af. Rond de eeuwwisseling nam de grote gemeente er de positie van overwegende woongemeente voor hen over. Het aantal doopsgezinden dat daar in een gemeente met honderdduizend of meer inwoners woonde, bereikte echter nimmer het niveau van het overeenkomstige aantal in het westen. De grote gemeente als woonplaats voor doopsgezinden in het oosten en zuiden bereikte het hoogtepunt kort na de Tweede Wereldoorlog, toen een derde deel van de doopsgezinden in een dergelijke gemeente woonde. Daarna nam dit type gemeente

Grafiek 20. – Geografische spreiding van de doopsgezinden in de noordelijke, c.q. westelijke en oostelijke en zuidelijke provincies over de gemeenten naar urbanisatiegraad 1971 (%), 1930-1971.

Bron: Volkstellingen (1930, 1947, 1971).

als woonplaats ook daar in betekenis af. Het aantal doopsgezinden in kleinere gemeenten was toen inmiddels gedaald tot 13 procent.

Het suburbanisatieproces deed ook zijn invloed gelden op het vestigingspatroon van de doopsgezinden, maar onderscheidenlijk in de verschillende delen van het land. Dat proces speelde onder doopsgezinden in het noorden nauwelijks een rol. In de naoorlogse periode tot 1971 nam het aantal doopsgezinden in een grote stad met nauwelijks twee procentpunten af, terwijl hun aantal in forensengemeenten in die periode steeg van 2 naar 5 procent. Plattelandsgemeenten bleven het vestigingspatroon van doopsgezinden in het noorden bepalen. In 1971 woonden nog drie van de vijf doopsgezinden in een dergelijke woonplaats.

Doopsgezinden in het westen laten in dit opzicht een totaal ander beeld zien. Daar is een duidelijk verband aanwezig tussen de teruggang van de grote stad als woonplaats voor de doopsgezinden ten gunste van een forensengemeente. Het aandeel van grote steden daalde er in de periode 1930-1971 van 52 naar 37 procent, terwijl dat van forensengemeenten toenam van 15 naar 26 procent.

In het oosten en zuiden speelde het suburbanisatieproces ook een rol in hun vestigingspatroon, maar in bescheidener mate en later dan in het westen. Het aantal doopsgezinden dat daar in de grote stad woonde, daalde eerst in de naoorlogse periode met zes procentpunten. Met die daling ging een stijging gepaard van vier procentpunten in het aandeel van forensengemeenten.

Beschouwt men het aandeel van grote, middelgrote of forensengemeente in het westen van het land, dan kunnen doopsgezinden daar als een stadsbevolking worden aangemerkt. In de gehele beschouwde periode woonden daar toen vier van de vijf doopsgezinden in één van deze typen gemeenten. Ook de doopsgezinden in het oosten en zuiden van het land kunnen in die periode min of meer als een stadsbevolking worden gekenmerkt. In dat deel van het land woonden toen ongeveer drie van de vijf doopsgezinden in een dergelijke gemeente. De doopsgezinden in het noorden vormden in deze periode geen stadsbevolking, want een aanzienlijke minderheid woonde toen in een dergelijke gemeente ondanks het feit dat die minderheid in deze periode toenam van twee naar drie op tien doopsgezinden.

Besluit

In de inleiding werd als eerste vraag gesteld of de uitspraken van Kruyt en Kuiper over de elite positie van remonstranten en doopsgezinden ook voor een langere periode, i.c. tot 1971 zouden opgaan. Voor een antwoord op deze vraag werd in het voorafgaande de ontwikkeling van de maatschappelijke positie van beide groeperingen cijfermatig geschetst zoals die uit de volkstellingen – in het bijzonder de naoorlogse – naar voren kwam. Allereerst op basis van de sociale beroepsgroep en dan aan de hand van het opleidingsniveau en het type onderwijs dat werd gevolgd.

Deze vraag kan aan de hand van deze schets positief worden beantwoord met dien verstande dat het elite karakter van de remonstranten sterker uit die tellingen naar voren kwam dan dat van de doopsgezinden. Vooral hogere employés en wetenschappelijke vrije beroepen bleken onder beide genootschappen sterk te zijn oververtegenwoordigd: onder remonstranten meer dan onder doopsgezinden. Verder waren beide genootschappen in het bezit van een hoog opleidingsniveau – ook hier remonstranten weer meer dan doopsgezinden. Onder hen bevonden zich veel meer academici dan gemiddeld en ook het aantal personen met een opleiding op middelbaar en hbo-niveau onder hen lag ver boven het landelijke gemiddelde. Verder volgden de jongeren onder beide genootschappen – de remonstrantse meer dan de doopsgezinde jongeren – niet alleen veel meer langer onderwijs dan gemiddeld, maar zij namen ook veel meer deel aan die typen onderwijs die uitzicht boden op een hogere maatschappelijke positie.

Wat betreft de tweede vraag in de inleiding naar de geografische spreiding van beide groeperingen over stad en platteland kan worden vastgesteld dat een stedelijke omgeving voor de remonstranten in het westen van het land altijd een zeer belangrijke rol in hun vestigingspatroon vervulde. Zij woonden er al vroeg in de grotere steden en bij het ontstaan van het suburbanisatieproces waren zij al vroeg te vinden in randgemeenten die te boek stonden als specifieke forensengemeenten. Een groot deel verbleef echter altijd in de grote steden, zodat de remonstranten in het westen met recht een stadsbevolking kunnen worden genoemd.

In het overige deel van het land speelde de stad voor de remonstranten tot aan hun groeiende aanhang vanaf de jaren zeventig in de negentiende eeuw een meer ondergeschikte rol als woonplaats. Daarna nam de betekenis van de grote stad als woonplaats ook daar voor hen sterk toe, maar nam daar ook weer snel af. De middelgrote stad en later ook de forensengemeente namen voor een deel die rol van de grote stad over. Uiteindelijk woonde maar een kleine meerderheid van de remonstranten er in een stedelijke omgeving, zodat de remonstranten buiten het westen nauwelijks als een stadsbevolking kunnen worden aangemerkt.

Voor doopsgezinden is een stedelijke omgeving alleen van betekenis voor hun geloofsgenoten in het westen, zij het in iets mindere mate dan de remonstranten in dat deel van het land. De helft tot tweederde van de doopsgezinden daar woonde in de negentiende en twintigste eeuw in een middelgrote of grote gemeente. Met de opkomst van het suburbanisatieproces woonde ook een aanzienlijk deel van hen in een forensengemeente. De doopsgezinden in het westen kunnen dan ook overwegend als een stadsbevolking worden aangemerkt.

Voor de doopsgezinden in het noorden van het land speelden in de negentiende en twintigste eeuw zowel grote als middelgrote gemeenten als woonplaats nauwelijks een rol. Ook de opkomst van forensengemeenten die in het noorden in ieder geval vrij beperkt was, voegde daaraan niets toe, zodat de doopsgezinden daar vooral een gemeenschap op het platteland bleven vormen.

De doopsgezinden in het oosten en zuiden van het land, ten slotte, werden pas in de twintigste eeuw iets meer stads. Ook was later in die eeuw hun trek naar forensengemeenten er groter dan die door hun noordelijke geloofsgenoten, maar minder groot dan die door hun geloofsgenoten in het westen. Evenals dat onder de remonstranten buiten het westen het geval was, woonde uiteindelijk toch maar een kleine meerderheid van de doopsgezinden in het oosten en zuiden van het land in een stedelijke omgeving. Evenals de remonstranten buiten het westen kunnen zij dan ook nauwelijks als een stadsbevolking worden aangemerkt.

Over de verder ontwikkelingen van beide elite genootschappen in de meer dan dertig jaar na de laatste traditionele volkstelling is helaas nauwelijks iets bekend. Een uitzondering daarop vormt slechts het geregistreerde ledental dat tot naar schatting rond de tien personen per tienduizend inwoners voor beide genootschappen is teruggelopen.⁴⁵ Ook de Virtuele Volkstelling van 2001 kon over die ontwikkeling geen uitsluitsel geven, omdat die telling geen gegevens over de kerkelijke gezindte bevatte.⁴⁶ Een volledige landelijke bestandsopname van de remonstranten en doopsgezinden naar analogie van de naoorlogse volkstellingen

45 Deze schatting is o.a. gebaseerd op informatie over leden, vrienden en belangstellenden op de websites van de Remonstrantse broederschap (www.remonstranten.org) en de IKON (www.ikonrtv.nl) en het aantal leden op de websites van de doopsgezinden gemeenten van Den Haag (www.dgdenhaag.nl) en Huizen-Hilversum (www.mijnweb.nu/dgh-h) en van de IKON (www.ikonrtv.nl).

46 Linder, 'The use of administrative registers and sample surveys', 243-260.

ligt in de toekomst ook niet in de lijn der verwachting. Hun registratie is daarvoor niet adequaat en voor steekproefonderzoek is de omvang van beide godsdienstige groeperingen te klein. Een nieuwe bestandsopname blijft daarom vermoedelijk een utopie.

Bronnen volkstellingen

Centraal Bureau voor de Statistiek,

- *Uitkomsten der achtste tienjaarlijksche volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den 31sten December 1899* ('s-Gravenhage 1900-01)
- *Uitkomsten der negende tienjaarlijksche volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den 31sten December 1909. Deel 3. Indeeling der bevolking naar kerkelijke gezindte, naar de wijze van samenwonen, naar de geboorteplaats en naar nationaliteit; statistiek der blinden en doofstommen* ('s-Gravenhage 1911)
- *Volkstelling 31 December 1920. Kerkelijke gezindte* ('s-Gravenhage 1922)
- *Volkstelling 31 December 1930. Deel III. Kerkelijke gezindte* ('s-Gravenhage 1933)
- *Volkstelling 31 December 1930. Deel VII. Uitkomsten van de beroepstelling* ('s-Gravenhage 1934)
- *Volkstelling 31 December 1930. Deel IX. Inleiding tot de uitkomsten der elfde algemeene volkstelling, van de woningstatistiek en gezinsstatistiek, van de statistiek der huwelijksvruchtbaarheid en van de statistiek der academisch gegradueerden* ('s-Gravenhage 1934)
- *12^e Volkstelling, annex Woningtelling, 31 mei 1947. Serie A. Rijks- en provinciale cijfers. Deel 5. Statistiek der academisch gevormden* ('s-Gravenhage 1950).
- *12^e Volkstelling, annex Woningtelling, 31 mei 1947. Serie B. Deel 5. Kerkelijke gezindten* ('s-Gravenhage 1950)
- *12^e Volkstelling, annex Woningtelling, 31 mei 1947. Serie A. Rijks- en provinciale cijfers. Deel 2. Beroepstelling* ('s-Gravenhage 1952)
- *12^e Volkstelling, annex Woningtelling, 31 mei 1947. Serie A. Rijks- en provinciale cijfers. Deel 1. Belangrijkste uitkomsten der eigenlijke volkstelling* ('s-Gravenhage 1954)
- *13^e Algemene Volkstelling. 31 mei 1960. Deel 7. Kerkelijke gezindte. A. Algemene inleiding* ('s-Gravenhage 1968)
- *13^e Algemene Volkstelling. 31 mei 1960. Deel 9. Academisch gevormden* (Zeist, 1964)
- *13^e Algemene Volkstelling. 31 mei 1960. Deel 8. Genoten onderwijs en opleidingsniveau. A. Algemene inleiding* ('s-Gravenhage, 1969)
- *14^e Algemene Volkstelling annex Woningtelling. 28 februari 1971. Serie A. Deel 5A. Het genoten onderwijs en het volgen van onderwijs* ('s-Gravenhage, 1980)
- *14^e Algemene Volkstelling annex Woningtelling. 28 februari 1971. Serie A. Deel 5C. Semi-hoger en hoger opgeleiden* ('s-Gravenhage, 1981)
- *14^e Algemene Volkstelling annex Woningtelling. 28 februari 1971. Serie B. Deel 3. Kerkelijke gezindte. Voornaamste uitkomsten per gemeente* ('s-Gravenhage, 1982)

Ministerie van Binnenlandse Zaken,

- *Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den negentienden November 1849* ('s-Gravenhage, 1852-53)
- *Uitkomsten der vierde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten December 1859* 's-Gravenhage (1864-65)
- *Uitkomsten der vijfde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den eerste December 1869* 's-Gravenhage (1873-75)
- *Uitkomsten der zesde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten December 1879* 's-Gravenhage (1881).
- *Uitkomsten der zevende tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten December 1889* 's-Gravenhage (1893-1895)

Literatuur

- Becker, J., *De vaststelling van kerkelijke gezindte in enquêtes. 40% of 60% onkerkelijken?* (Den Haag 2003)
- CBS, *Typologie van de Nederlandse gemeenten naar urbanisatiegraad op 28 februari 1971.* ('s-Gravenhage 1983)
- CBS, *Kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het einde van de twintigste eeuw.* (Voorburg/Heerlen 2000)
- Cossee, E.H., 'Romantiek en Restauratie', in: Hoenderdaal G.J. en P.M. Luca (red.), *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de Remonstranten.* (Zutphen 1982), 89-105.
- Cossee, E.H., Th. M. van Leeuwen en M.A. Bosman-Huizinga, *De Remonstranten* (Kampen 2000)
- Den Dulk, C.J. en J.G.S.J. van Maarseveen, 'Volkstellingen 1795-1971. De ontwikkeling van beleid en onderzoek', in: Erwich B. en G.S.J. van Maarseveen (red.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg/Amsterdam 1999), 329-365.
- Duijvendak, M.G.J. en J.J. de Jong, *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen, 1993)
- Hemert, M.M.J. van, *Kerkelijke gezindten. Monografieën Volkstelling 1971, no. 13* ('s-Gravenhage, 1979)
- Hoekema, A.G. en S. Voolstra, *De doopsgezinden. Geschiedenis, geloofsleer, organisatie.* (Kampen, 1999)
- Hoenderdaal G.J. en P.M. Luca (red.), *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de Remonstranten* (Zutphen 1982)
- Kennedy, 'De grenzen van ruimdenkendheid: het Remonstrants verleden en toekomst'. 4 september 2005. <http://www.remonstranten.org/archief/land/kennedy20050904.pdf>
- Knippenberg H., *De Religieuze Kaart van Nederland: Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen 1992)
- Knippenberg, H., 'Polarisatie en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900' in: Van Maarseveen, J.G.S.J en P.K.Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900.* (Amsterdam 2001), 131-157.

- Kok, J.A.de, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880* (Assen, 1964)
- Kruyt, J.P., 'Kerkelijkheid en onkerkelijkheid in Nederland (1930)' in: *De Socialistische Gids*, jrg. XX (1935), 323-339 en 426-451.
- Kuiper, G., 'Beroep en kerkgenootschap', in: *Mens en Maatschappij*, jrg. 28 (Groningen, 1953), 25-41 en pp. 85-99.
- Kuiper Hzn, G., 'Beroep en Kerkgenootschap opnieuw bezien', in: *Mens en Maatschappij*, jrg. 39 (Groningen, 1964), 415-423.
- Linder F., 'The use of administrative registers and sample surveys in the Dutch Census of 2001, in: Schulte Nordholt, E., M. Hartgers and R. Gircour (eds.), *The Dutch Virtual Census of 2001* (Voorburg/Heerlen 2004), 243-260.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Volkstellingen 1795-1971', in: Van Maarseveen, J.G.S.J. (red.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw* (Voorburg/Heerlen, 2002), 15-85.
- Visser, C.Ch.G., *De Lutheranen in Nederland tussen catholicisme en calvinisme 1566 tot heden* (Dieren, 1983)
- Vliegen J.M. en U. de Jong, *Onderwijs in Nederland. Een analyse op basis van de volkstelling 1971. Monografieën Volkstelling 1971, no. 12* ('s-Gravenhage, 1981)
- Voolstra S., 'De roerige jaren dertig. Het begin van de doperse beweging', in: Groenveld S., J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (red.), *Wederdopers Menisten Doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1981), 10-24.
- Welcker, J.M., 'Het dagelijks brood. De doopsgezinden, de economie en de demografie', in: Groenveld S., J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (red.), *Wederdopers Menisten Doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1981), 195-218.
- Zilverberg, S.B.J., 'Met pen, passer en penseel. Doopsgezinden en cultuur', in: Groenveld S., J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (red.), *Wederdopers Menisten Doopsgezinden in Nederland 1530-1980* (Zutphen, 1981), 180-194.

De Duitse bezetting, de verzuimdheid van Nederlandse gemeenten, de overlevingskansen van hun joodse inwoners

P. Tammes en W. Ultee

Waarom is voor Nederland, in vergelijking met andere door Duitsland bezette landen, het percentage joodse inwoners dat tijdens de Tweede wereldoorlog werd omgebracht zo hoog? In dit verband wees de historicus Blom er op dat in Nederland maatregelen ter isolatie van Joden in zekere zin strookten met de heersende mentaliteit van verzuiling, en de socioloog Vuijsje opperde dat de omgang in eigen verzuilde kring de mogelijkheden voor Nederlandse joden om onder te duiken inperkte. In deze bijdrage toetsen we deze en andere hypothesen met gegevens voor Nederlandse gemeenten over het percentage omgekomen Joden, huwen binnen de eigen kerkelijke gezindte en nog meer zaken.

Van vragen over verschillen tussen landen naar vragen over verschillen binnen een land

Treffende verklaringen van het verloop van de jodenvervolging in de tussen 1939 en 1945 door Duitsland bezette landen van Europa hebben volgens Hilberg niet alleen betrekking op de bezetters en hun helpers, maar ook op de omstanders.¹ Iets eerder had Blom al een puntige hypothese verwoord over omstanders en de wegvoering van joden.² Deze deed een beroep op de gevolgen van het samenleven – of liever gezegd het gebrek daaraan – van de verschillende bevolkingsgroepen in Nederland. Op hun verregaande onverbondenheid had Kruijt als eerste gewezen toen hij de Nederlandse samenleving als verzuild bestempelde.³ Later toonde Righart vergelijkenderwijs aan dat Nederland in dit opzicht uitzonderlijk was.⁴ Volgens Blom werd het in Nederland als vanzelfsprekend of zelfs wenselijk beschouwd dat bevolkingsgroepen in menig opzicht gescheiden van elkaar leefden en groepen hun eigen gebruiken en leiders hadden.⁵ Deze omstandigheid zou hebben geleid tot een zekere aanvaarding van een ‘joodse zuil’ toen de bezetter de joden afzonderde. Een onbedoeld gevolg daarvan kan, aldus Blom, een hoger percentage joodse slachtoffers zijn geweest.

Met deze hypothese wilde Blom een bijdrage leveren aan de verklaring van het gegeven dat het percentage joodse slachtoffers voor Nederland beduidend hoger was dan voor België en Frankrijk. De kwestie is natuurlijk in hoeverre Bloms

1 Hilberg, *Perpetrators, victims, bystanders*.

2 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 145.

3 Kruijt, ‘Levensbeschouwing en groepssolidariteit’.

4 Righart, *De katholieke zuil in Europa*.

5 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 145.

verklaring houdbaar is. Het is niet eenvoudig dat te onderzoeken, want als Nederland het enige door Duitsland bezette verzuilde land was en een toetsing een landenvergelijking moet behelzen, is er weinig nieuw materiaal dat Bloms verklaring kan toetsen. Ultee en Flap stelden echter dat verklaringen voor verschillen tussen landen in het percentage omgebrachte joden strenger kunnen worden getoetst door gemeenten binnen één land te vergelijken.⁶ Welnu, Pennings toonde aan dat de Nederlandse gemeenten uiteenliepen in mate van verzuildheid, terwijl Croes en Tammes lieten zien dat percentages joodse overlevenden van gemeente tot gemeente verschilden.⁷ Tegen deze achtergrond luidt de vraag die we in deze bijdrage aan de orde stellen: *in hoeverre verkleinde de verzuildheid in Nederlandse gemeenten de overlevingskans van joden in 1940-1945?*

Vooraf merken we op dat we hier geen definitie van verzuildheid geven en beredeneren. Zoals De Rooy zei, loopt de discussie over de definiëring van dit verschijnsel dood in de 'steeg van het essentialisme'.⁸ Popper muntte de term essentialisme en achtte informatieve hypothesen belangrijker dan welomschreven termen en het vasthouden aan definities.⁹ Hier slaan we de door Popper gewezen weg in.

Zes hypothesen afgeleid uit één algemeen beginsel

Om te komen tot een antwoord op onze onderzoeksvraag leiden we nu zes hypothesen af uit één enkel beginsel, namelijk de stelling dat het handelen van mensen zowel van wensen als van mogelijkheden afhangt.

Een algemene hypothese over mentaliteiten en mogelijkheden

De hypothese van de historicus Blom handelt over mentaliteiten. De wens van mensen zich in eigen kring te bewegen, was zo sterk dat ze een weloverwogen instelling werd. Een algemeen beginsel over het handelen van mensen luidt echter dat iemands optreden zowel van wensen als van mogelijkheden afhangt.

In vooroorlogs Nederland was de omgang tussen mensen van uiteenlopende gezindte beperkt. De socioloog Kruijt onderscheidde de dagelijkse omgang tussen mensen van hun omgang binnen organisaties. Hij stelde dat de organisatorische

6 Ultee en Flap, 'De Nederlandse paradox.'

7 Pennings, *Verzuiling en ontzuiling*. Croes en Tammes, 'De lokale percentages overlevenden van de jodenvervolgung'.

8 De Rooy, 'Zes studies over verzuiling'. Popper onderscheidde methodologisch essentialisme van methodologisch nominalisme. Het eerste beginsel zegt dat wetenschap moet doordringen tot het wezen van de dingen en dit wezen moet worden samengevat in definities. Volgens het tweede beginsel zijn definities niet meer dan manieren om lange zinnen kort te maken. De hypothese dat de geringere alledaagse en organisatorische omgang tussen mensen van uiteenlopende kerkelijke gezindte de overlevingskans van Nederlandse joden verkleinde, wordt dan de hypothese dat verzuildheid dit deed. Zie: Popper, *De armoede van het Historicisme*, 38-45.

9 Popper, *The open society and its enemies*, deel 2, 9-21.

verzuimdheid de verzuimdheid in de dagelijkse omgang verscherpte en beschouwde het huwen tussen mensen van dezelfde kerkelijke gezindte als een vorm van alledaagse omgang.¹⁰ Kruijt volgde met dit laatste de socioloog Bogardus, die gemengd huwen opvatte als een verdergaande vorm van alledaags contact dan vriendschap, naast elkaar wonen en bij hetzelfde bedrijf werken.¹¹ Volgens de socioloog Vuijsje was een onbedoeld gevolg van de vooroorlogse verzuimdheid van de Nederlandse katholieken en protestanten, dat joden aan het begin van de oorlog weinig alledaagse contacten en organisatorische banden hadden met niet-joden.¹² Een effect van dit 'samenleven op afstand' was weer dat joden minder mogelijkheden hadden om onder te duiken. Ook wilden misschien bepaalde niet-joden hulp bieden, maar kenden ze geen joden aan wie ze dat konden doen. Dat alles droeg wellicht ook bij aan het hoge percentage omgebrachte joden uit Nederland.

Als Nederland een afzonderingsmentaliteit en gescheiden netwerken kende, hoe kunnen deze verschijnselen dan onafhankelijk van elkaar worden vastgesteld in onderzoek waarvoor alleen archieven kunnen worden geraadpleegd omdat de hypothesen over het verleden gaan? Archieven bevatten niet alleen teksten en woorden, maar ook, als men er naar zoekt, cijfers. De historici De Jong en Romijn van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie zeiden dat gegevens ontbreken over het aantal joden dat bij de Duitse inval in 1940 zelfmoord pleegde. De sociologen Ultee en Luijckx vonden echter de telkaart voor iedere zelfdoding in Nederland tussen 1936 en 1952 in archiefdozen op het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en op die kaart was de godsdienst van de persoon aangegeven.¹³ Wij varen hier op de koers dat cijfers van deze instelling over huwelijken naar de kerkelijke gezindte van echtgenoot en echtgenote, bij passende bewerking, inzicht kunnen verschaffen in zowel de mate van contact tussen verschillende gezindten, als de sterkte van de wil om zich in eigen kring te bewegen.

Sociologen plegen homogeen huwen op twee manieren vast te stellen. Beide manieren gaan uit van gegevens over een ruimtelijke eenheid, bijvoorbeeld een gemeente. Voor de eerste manier wordt het aantal kerkelijk homogeen gehuwde mannen in een plaats bepaald, evenals het totale aantal huwelijken, en het eerste aantal wordt omgerekend tot een percentage van het tweede aantal. Omdat dit percentage banden tussen mensen meet, past het bij hypothesen over mogelijkheden en netwerken. Als het percentage kerkelijk homogene huwelijken hoger is, duidt dat op minder ontmoeting tussen gezindten en op godsdienstig meer gescheiden netwerken.

Percentages homogeen gehuwde personen gaan eraan voorbij dat het voor katholieken in een gemeente met een hoog percentage katholieken gemakkelijk is om met iemand van hetzelfde geloof te trouwen, los van de aandrang van deze

10 Kruijt, 'Levensbeschouwing en groepssolidariteit'.

11 Bogardus, 'A social distance scale'.

12 Vuijsje, *Vermoorde onschuld*, 109, 185.

13 Ultee en Luijckx, 'De schaduw van een hand'.

katholieken om te huwen met iemand van de eigen kerk. De tweede manier om cijfers over religieus homogeen huwen te bewerken, schakelt de gevolgen van deze 'ontmoetingskans' uit. Ze behelst, als het om de katholieken en anderen in een gemeente gaat, de berekening van de log odds ratio voor de tabel waarin voor gehuwde paren het al dan niet katholiek zijn van de man is afgezet tegen het al dan niet katholiek zijn van de vrouw.¹⁴ Als de log van een odds ratio nul is, trouwen katholieken 'volgens toeval' met elkaar. Hoe meer deze log boven de nul uitkomt, des te vaker zijn katholieke mannen gehuwd met een katholieke vrouw. De katholieken uit een gemeente leven dan meer gescheiden van de andere bewoners van die plaats. Deze tweede maat is, omdat ze afziet van de toevallige ontmoetingskans, geschikt om hypothesen over de sterkte van de verzuilingsmentaliteit in een gemeente te toetsen.

Eén hypothese over de mentaliteit van afzondering

De Nederlanders van welke kerkelijke gezindte dan ook hadden volgens Blom de mentaliteit om gescheiden van andere gezindten te leven.¹⁵ Deze mentaliteit ging gepaard met een streven naar soevereiniteit in eigen kring en met gezagsgetrouwheid. Een bestel waarin groepen in een eigen wereld leven, was een doel dat de leiders van een zuil deelden.¹⁶ Kuyper en zijn volgelingen, die in 1886 uit de Nederlands Hervormde Kerk traden en in 1892 met een deel van de afgescheidenen uit 1834 de Gereformeerde Kerk stichtten, formuleerde dit doel als eerste. Dat deed hij in 'Ons Program' uit 1878, de woorden 'soevereiniteit in eigen kring' benuttend.¹⁷ Het katholieke 'subsidiariteitsbeginsel' van rond 1900 lijkt op het beginsel dat levensbeschouwingen soeverein dienen te zijn.¹⁸ Later vormden de socialisten min of meer gedwongen eveneens een gemeenschap met eigen organisaties.¹⁹ De 'hokjesgeest' van protestanten en katholieken tolereerde geen inmenging van de staat of van andere levensbeschouwingen en rechtvaardigde de oprichting van eigen organisaties. De mentaliteit van verzuildheid ging overigens wel gepaard met overleg tussen de elites van de levensbeschouwingen. Dit overleg had plaats in de geest dat mensen de overheid dienen te volgen.²⁰

14 Hendrickx, Lammers en Ultee, 'Religious Assortative Marriage in the Netherlands'. Odds ratio's worden ook wel kruisproducten genoemd en worden gebruikt om inzicht te verkrijgen in de samenhangen binnen een vierkante tabel onafhankelijk van de randverdelingen van die tabel. Om de odds ratio van een tabel met vier cellen te bepalen, berekent men het produkt van de frequenties van de linker bovencel (a) en de rechter ondercel (d), en deelt met dit produkt door het produkt van frequenties van de rechter bovencel (b) en de linker ondercel (c). Hierbij is bijvoorbeeld $a = RK + RK$, $b = RK + \text{niet-RK}$, $c = \text{niet-RK} + RK$, $d = \text{niet-RK} + \text{niet-RK}$. Zie: Ultee, Arts en Flap, *Sociologie*, 535 en 543.

15 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 145.

16 Blom, 'Onderzoek naar verzuiling', 18.

17 Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 98.

18 *Ibidem*, 100 en 159.

19 Kossman, *De lage landen*, deel 2, 91.

20 Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 144-145.

Presser wierp over de houding van niet-joodse Nederlanders tussen 1940 en 1945 de vraag op: ‘in welke mate heeft men de onderscheiding tussen joden en niet-joden aanvaard of er zich bij neergelegd?’²¹ Blom werkte Pressers vraag uit: ‘zou in deze context (van verzuildheid) het scheppen van of nader vormgeven aan een aparte joodse bevolkingsgroep, voor welke eigen regels golden, op het eerste gezicht niet een zekere aanvaardbaarheid gehad kunnen hebben?’²² De vervolgvraag luidt in hoeverre de mentaliteit van verzuildheid de overlevingskansen van joden beïnvloedde.

Volgens Blom maakten de Duitse bezetters natuurlijk geen ‘joodse zuil’.²³ De vele anti-joodse maatregelen begonnen met een verbod om bepaalde beroepen uit te oefenen. Vervolgens werd er een Joodse Raad opgericht, kwamen er joodse scholen, mochten joden alleen nog maar bepaalde cafés bezoeken en was het hun alleen toegestaan in bepaalde winkels boodschappen te doen. Maar, zo zegt Blom, de voor het joodse bevolkingsdeel ontstane toestand was niet geheel vreemd voor Nederland. Latere Duitse maatregelen ter segregatie van joden, zoals het dragen van de gele ster en verblijfsverboden, waren daarentegen geen kenmerken van vooroorlogse verzuildheid. Onze eerste hypothese luidt derhalve: *hoe hoger de log odds ratio voor kerkelijk homogeen gehuwden in een gemeente, des te lager zal de overlevingskans zijn voor de joodse inwoners uit die plaats.*

Twee hypothesen over gescheiden netwerken

Zojuist verwoordden we een hypothese over mentaliteiten. Nederlanders vertoonden echter niet alleen een bepaalde geestesgesteldheid, ze vormden ook netwerken die levensbeschouwingen van elkaar afzonderden. Wij stellen dat mensen om hun doelen in het leven te bereiken over kennis en geld en andere ‘hulpbronnen’ beschikken en dat daaronder ook hun kennissen en vrienden vallen. Wanneer is nu iemands netwerk een krachtiger hulpbron? Iemands netwerk kan om te beginnen meer of minder personen omvatten. Verder zijn sommige personen in iemands netwerk meer geschikt voor het bereiken van bepaalde doelen dan andere personen.²⁴ En als iemand een persoon kent die op haar of zijn beurt veel anderen kent, dan is die persoon een belangrijker hulpbron. Volgens Granovetter leidt het hebben van goede vrienden die elkaar goed kennen uiteindelijk tot minder hulp dan het hebben van minder goede vrienden die elkaar niet kennen.²⁵

De veronderstelling dat iemands netwerk een hulpbron vormt, kan worden benut om de vraag te beantwoorden over scheiding tussen levensbeschouwelijke netwerken in Nederlandse gemeenten en overlevingskansen van joden. Schuilplaatsen, valse persoonsbewijzen, voedselbonnen, reserveadressen en dergelijke

21 Presser, *Ondergang*, deel 2, 125.

22 Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 145.

23 *Ibidem*.

24 Flap, ‘De theorie van het sociale kapitaal’.

25 Granovetter, ‘The strength of weak ties’.

zijn schaarse goederen. Onderduikers komen aan die goederen door mensen in hun netwerk. Als het totale netwerk van een gemeente meer gefragmenteerd is, is het voor een joods persoon en zijn eerste helper moeilijker om over deze goederen te beschikken en is voor een joods persoon de kans op geslaagde onderduik kleiner.

De Jong stelde dat het bij de verwezenlijking van de wens van talrijke joden om onder te duiken, erop aan kwam in hoeverre joden contact hadden met niet-joden.²⁶ Menig jood die geen gehoor gaf aan de oproep voor een 'werkkamp' in Oost-Europa, dook aanvankelijk onder in de eigen buurt of gemeente.²⁷ Hulp van burens, kennissen en vrienden was meer betrouwbaar, en dat was een voorwaarde voor het slagen van verboden handelingen.²⁸ Ook de gastgever moest een onderduiker vertrouwen; een gastheer of -vrouw wilde voorkomen dat hij of zij iemand hielp die zich roekeloos gedroeg.²⁹ Daarom droegen netwerken bij aan een geslaagde onderduik.

Tijdens de bezetting beperkte de anti-joodse maatregelen van de bezetter de mogelijkheid tot contacten tussen joden en niet-joden. De netwerken van Nederlandse joden zullen daarom veelal reeds voor de Duitse inval tot stand zijn gekomen en ze reikten zelden diep in kringen van hervormden, gereformeerden en katholieken. Tevens bleven de banden van niet-joden beperkt tot leden van de eigen gezindte. Daardoor had een niet-jood die een jood een onderduikplaats wilde bieden of bood, minder contacten met personen die voor hun onderduikers bijzondere diensten konden verrichten. Die steun was nodig aangezien er met voedselbonnen moest worden geritseld, anders kon een onderduiker niet eten. Soms ook werden onderduikers ziek en moest er een dokter komen. Verder moest rekening worden gehouden met 'foute' omstanders, waardoor niet elk adres een onderduikplaats kon zijn of blijven. Hoe groot de moeilijkheden bij onderduik waren, toont Presser aan.³⁰ Daarmee verminderden gescheiden netwerken de mogelijkheden van niet-joden om hulp te bieden bij het verbergen van joden.

Blom wijst er op dat de Duitse bezetting nationale gevoelens aanwakkerde, wellicht leidend tot meer samenwerking tussen de zuilen en sterkere wederzijdse waardering. Daarnaast vergrootte de gelijkschakeling van levensbeschouwelijke organisaties de mogelijkheden om in contact te komen met andersdenkenden.³¹ Deze nieuwe sentimenten en contacten leverden volgens Blom echter gevaar op, terwijl juist oude kringen houvast en geborgenheid boden. In de Tweede Wereldoorlog bleven daarom de contacten van niet-joden overwegend tot de eigen zuil

26 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, deel 6, 45 en 50.

27 Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 189; Presser, *Ondergang*, deel 2, 251; De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 6, 341.

28 Presser, *Ondergang*, deel 2, 251.

29 Presser, *Ondergang*, deel 2, 271.

30 Presser, *Ondergang*, 239-286.

31 Blom, 'Exploitatie en nazificatie'.

beperkt.³² Aldus luidt onze tweede hypothese: *hoe hoger het percentage niet-joods homogeen gehuwden in een gemeente, des te lager zal de overlevingskans zijn voor de joodse inwoners van die gemeente.*

Een derde hypothese handelt over homogeen gehuwde joden. Menig anti-joodse maatregel gold ook voor joden die gehuwd waren met een niet-jood. Gemengd gehuwden waren vanaf de zomer van 1942 tot in april 1943 echter voorlopig vrijgesteld van deportatie. Daarna stelde de bezetter gemengde gehuwde joodse mannen voor de 'keuze' sterilisatie en in Nederland blijven, dan wel geen sterilisatie en deportatie naar Polen.³³ Gemengd gehuwde joden die toen wilden onderduiken, hadden via hun niet-joodse echtgenoot mogelijkheden om zich te verschuilen. Gemengd gehuwde joden konden tevens bruggen vormen tussen joodse en niet-joodse netwerken bij het zoeken naar hulp. Meijer stelde dat de Nederlands-Israëlitische Kerk gemengd gehuwde joden als een bedreiging zag voor de eigen gemeenschap.³⁴ Toch hebben voor de oorlog joden gemengd gehuwde joden niet uit de dagelijkse omgang verstoten en in de oorlogsjaren bleven ze dat evenmin doen. Onze derde hypothese zegt: *hoe hoger in een gemeente het percentage joden dat met een niet-jood huwde, des te hoger is de overlevingskans voor joodse inwoners uit die plaats.*

Drie hypothesen over andere onderduikmogelijkheden

Het meest gelezen verhaal over een onderduik handelt over Anne Frank. Volgens Moore is het in veel opzichten niet representatief. Joden doken op allerlei manieren onder en de ervaringen lopen zo uiteen dat het moeilijk is om gemeenschappelijke factoren aan te wijzen.³⁵ Hier willen we toch drie hypothesen afleiden over omgevingsfactoren die een geslaagde onderduik bemoeilijkten of vergemakkelijkten, te weten de aanwezigheid van boerderijen, de bevolkingsdichtheid in iemands woongemeente en de aanwezigheid van aanhangers van de Nationaal Socialistische Beweging (NSB).

In Limburg vonden naar verhouding de meeste onderduikers onderdak bij boeren, vond Cammaert.³⁶ De illegaliteit aldaar wilde ook onderduikers zoveel mogelijk onderbrengen in de eigen streek. Een analyse van dagboeken en herinneringen van joodse onderduikers leert eveneens dat veel joden onderduik vonden bij boeren.³⁷ Zich verbergen op een boerderij had als groot voordeel dat de kans om aangegeven te worden door kwaadwillende burens, wegens de afstand tot de meest nabijgelegen boerderij, klein was. Een bijkomend voordeel was dat men tamelijk rustig kon leven, hoewel er bij een kloppjacht of ontdekking weinig

32 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 4, vi; Blom, 'Exploitatie', 27.

33 Moore, *Slachtoffers*, 154.

34 Meijer, *Hoge hoeden lage standaarden*, 16-19.

35 Moore, *Slachtoffers*, 189.

36 Cammaert, *Het verborgen front*, 504.

37 Smits, *De katholieke paradox*, 45-80.

gelegenheid was om te ontsnappen.³⁸ Een ander voordeel was dat men op het platteland gemakkelijker aan voedsel kon komen dan in de stad.³⁹ Onze vierde hypothese: *hoe meer boerderijen in een gemeente, des te hoger de overlevingskans voor joodse inwoners uit die plaats.*

Volgens Moore waren steden minder veilig voor onderduikers wegens de sterkere Duitse aanwezigheid.⁴⁰ Daarnaast maakte de hogere stedelijke bevolkingsdichtheid de kans op ontdekking groter.⁴¹ Onze vijfde hypothese luidt derhalve: *hoe hoger de bevolkingsdichtheid in een gemeente, des te lager zal de overlevingskans zijn voor joodse inwoners in die gemeente.*

In Nederland sloeg in de jaren dertig van de 20ste eeuw één politieke partij, de NSB, een antisemitische en steeds sterker antisemitische toon aan.⁴² De helft van de naoorlogse veroordeelde onderduikverraders waren lid of sympathisant van die partij,⁴³ meer dan toeval doet verwachten. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937 en de Provinciale Staten in 1939 behaalde de NSB 4 procent van de stemmen en deden zich grote verschillen tussen gemeenten voor in het percentage NSB-stemmen. Onze zesde hypothese luidt derhalve: *hoe hoger het percentage NSB-stemmers in een gemeente, des te lager zal de overlevingskans zijn voor joodse inwoners in die gemeente.*

Gegevens

In deze paragraaf vermelden we de bronnen waaruit we de gegevens ter toetsing van onze hypothesen hebben geput. De cijfers betreffen telkens gemeenten en handelen achtereenvolgens over joodse inwoners, de in de landbouw werkzame beroepsbevolking, bevolkingsdichtheid en stemmen op de NSB. In een aparte paragraaf behandelen we onze gegevens over kerkelijk homogene huwelijken onder de niet-joodse inwoners van een gemeente.

Percentages joodse overlevenden voor gemeenten

Het door ons te verklaren verschijnsel is het percentage joodse inwoners uit een Nederlandse gemeente dat de Tweede Wereldoorlog overleefde. Om dat percentage te bepalen, maken we gebruik van lijsten met namen van joodse inwoners die in 1941 en 1942 onder verantwoording van burgemeesters werden opgesteld, evenals van het boek *In memoriam* met de namen van alle omgebrachte joodse inwoners van Nederland.⁴⁴ Alleen het laatstgenoemde overzicht is niet voldoende. Het vermeldt de voor- en achternaam van een omgebrachte

38 Moore, *Slachtoffers*, 190.

39 Moore, *Slachtoffers*, 193.

40 Moore, *Slachtoffers*, 211.

41 Moore, *Slachtoffers*, 192.

42 De Jong, *Het Koninkrijk*, deel 1, 328.

43 Groen, *Als slachtoffers daders worden*, 243.

44 *In memoriam* – L'zecher.

persoon, evenals de geboortedatum, geboorteplaats en de vermoedelijke datum en plaats van overlijden. Tot deze gegevens behoort echter niet de laatste woonplaats in Nederland van een persoon, een voor de toetsing van onze hypothesen onmisbaar gegeven. Daarom gebruiken we ook gemeentelijke registratielijsten en verbinden we de gegevens over een bepaalde persoon op deze lijsten met de gegevens over deze persoon in het boek der doden, als deze persoon erin wordt vermeld.

De Duitse verordening 6/1941 verplichtte alle personen van ‘gehele of gedeeltelijke Joodschen bloede’ zich aan te melden op het gemeentehuis in hun woonplaats. Burgemeesters moesten toezien op het invullen van de aanmeldingsformulieren en dienden alle formulieren aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters te zenden.⁴⁵ Aangezien toen en later op alle Nederlandse gemeentehuizen lijsten met de namen van joodse inwoners zijn gemaakt en dat volgens instructies van de Duitse bezetters gebeurde, zijn deze lijsten goed vergelijkbaar. Voorzover ze in plaatselijke of andere archieven bewaard zijn, brachten Croes en Tammes ze in één bestand samen.⁴⁶

In 1941 telde Nederland 1.050 gemeenten. Volgens de stand van een telling door de Rijksinspectie op 1 oktober 1941, woonden er in 496 gemeenten zogenaamde ‘vol’joden. Bij elkaar waren dat er 140.001.⁴⁷ Als ‘vol’joden golden personen met drie of vier joodse grootouders of personen met twee joodse grootouders die behoorden tot het Nederlands- of Portugees-Israëlitische Kerkgenootschap en personen met twee joodse grootouders die waren gehuwd met een ‘vol’jood. In 167 gemeenten woonden 25 of meer ‘vol’joden. Voor 122 van deze 167 gemeenten vonden Croes en Tammes een lijst terug met de namen van alle ‘vol’joodse inwoners.⁴⁸ Onze analyses beperken zich tot die 122 gemeenten. De reden is dat geringe wijzigingen in absolute aantallen voor gemeenten met minder dan 25 ‘vol’joden tot grote veranderingen in het percentage joodse overlevenden leiden. Dat bemoeilijkt de interpretatie van statistische modellen. Iets dergelijks geldt trouwens eveneens voor de maten over kerkelijk homogeen huwen in kleine gemeenten.

Om het percentage overlevenden te bepalen zijn de namen van de joodse inwoners op de 122 bewaarde lijsten opgezocht in *In memoriam*.⁴⁹ Dat boek telt 858 bladzijden met daarop de namen van de ruim 100.000 joodse personen die tijdens de Tweede Wereldoorlog uit Nederland werden gedeporteerd en van wie geen graf bekend is. De namen in *In memoriam* zijn ontleend aan de gedenkboeken van de Oorlogsgravenstichting in Den Haag. Om het werk te beperken, lieten Croes en Tammes van de lijst voor Amsterdam een willekeurige steekproef

45 Tammes, ‘Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden’.

46 Croes & Tammes, Lokale percentages.

47 Rijksinspectie, *Statistiek der bevolking van joodschen bloede*.

48 Croes & Tammes, ‘De lokale percentages overlevenden’.

49 *In memoriam – L’zecher* (Den Haag 1995).

van 10 procent van de namen invoeren en opzoeken.⁵⁰ De lijst van Rotterdam bevatte tweederde van het aantal 'vol'joden dat de Rijksinspectie had geteld. Ook op de lijsten voor Gouda en Haarlem stonden minder 'vol'joden dan de Rijksinspectie telde. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat deze lijsten niet representatief zijn om percentages overlevenden te bepalen. In totaal zijn de namen van 51.892 zogenaamde 'vol'joden wonend in 122 gemeenten ingevoerd en teruggezocht in *In memoriam*. Om een correcte percentage overlevenden te bepalen, is aan de ingevoerde aantallen 'vol'joodse inwoners voor de vier genoemde steden een bijpassend gewicht toegekend: het aantal 'vol'joden dat er volgens de Rijksinspectie in 1941 woonde, gedeeld door het aantal 'vol'joden op de gevonden registratielijst.⁵¹

Volgens onze gegevens bedraagt het percentage overlevenden 29,2. Dit is iets hoger dan dat van 27,1 van Hirschfeld.⁵² Hij bepaalde dat percentage door uit te gaan van hetzelfde aantal in Nederland woonachtige joden als wij deden, dit te verminderen met het aantal uit Nederland gedeporteerde joden, en bij dit verschil het geschatte aantal teruggekeerden op te tellen. We hebben geen aanwijzingen dat ons iets hogere percentage overlevenden de toetsing van onze hypothesen verstoort. Tenslotte merken we op dat we niet over gegevens beschikken die aantonen dat een bepaald persoon de oorlog overleefde, zoals de vermelding van deze persoon in het na 1945 nieuw opgezette bevolkingsregister. Onze overlevingsgegevens zijn indirect van aard.

Cijfers over gemengd huwen bij de joodse inwoners van een gemeente

Volgens het CBS werden in 1914 in Nederland 42.428 huwelijken gesloten;⁵³ wat wil zeggen dat in dat jaar 84.856 personen in de echt traden. Daaronder bevonden zich 1.525 personen van Nederlands- of Portugees-Israëlitische gezindte. Van hen huwde 90 procent met een andere Israëliet en 10 procent met iemand van een andere gezindte. Voor 1935 bedroeg het aantal Israëlieten dat met iemand van een andere gezindte huwde als percentage van alle in dat jaar huwende Israëlieten 18.⁵⁴ In 1939 was dit percentage 22.⁵⁵

Het CBS beschikt echter niet over gegevens aangaande het aantal huwelijken tussen Israëlieten en niet-Israëlieten in de afzonderlijke gemeenten van Nederland in de jaren voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog. Op veel van de lijsten die gemeenten voor de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters vervaardigde met de namen van de joodse inwoners uit de eerste oorlogsjaren, staat echter wel aangegeven of een persoon gehuwd was met een niet-jood. Soms ook kan dit aantal

50 Croes & Tammes, 'De lokale percentages overlevenden.'

51 Rijksinspectie, *Statistiek der bevolking van joodschen bloede*.

52 Hirschfeld, 'Niederlande'.

53 CBS, *Statistiek van den loop der bevolking... over het jaar ...* (1918).

54 CBS, *Meedeling 5 der Afd. Bevolkingsstatistiek* (1937), 14.

55 CBS, *De bevolking en bevolkingsdichtheid* (1939), 52-53.

worden ontleend aan de bijbehorende correspondentie tussen burgemeesters en de Rijksinspectie van het Bevolkingsregister, in andere gevallen kan het worden vastgesteld op grond van de burgerlijke staat van personen op de bewaard gebleven lijsten, de daarop vermelde straatnamen en huisnummers, en de daaruit weer op te maken samenstelling van een gezin. Zo kon voor 91 gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners het aantal 'vol'joden dat gemengd is gehuwd worden vastgesteld. Dit aantal is gedeeld door het totale aantal 'vol'joodse inwoners in een gemeente en vermenigvuldigd met 100: het percentage gemengd gehuwde 'vol'joden in een gemeente. Het gemiddelde percentage gemengd gehuwden bedroeg voor deze 91 gemeenten 6,9 met een standaarddeviatie van 6,7. We voegen hieraan toe dat dit een gemiddelde is uitgerekend zonder rekening te houden met het aantal joodse inwoners van een plaats.

Cijfers over werk in de landbouw, bevolkingsdichtheid en stemmen op de NSB

Om de hypothese over boerderijen te toetsen, gingen we uit van het percentage van de beroepsbevolking in een gemeente dat werkzaam is in de landbouw volgens de volkstelling zoals gehouden door het CBS in 1930.⁵⁶ Dit percentage verschaft een aanwijzing voor het aantal boerderijen en daarmee het aantal aantrekkelijke onderduikplekken. In een andere studie van deze instelling troffen we gegevens aan over de bevolkingsdichtheid voor Nederlandse gemeenten in 1939.⁵⁷

Bij de verkiezing voor de Provinciale Staten in 1935 behaalde de NSB 7,9 procent van de geldige stemmen, in 1937 voor de Tweede Kamer was dat 4,2 procent en in 1939 bij de statenverkiezingen 3,9 procent.⁵⁸ Ter toetsing van de hypothese over de sterkte van de steun bij verkiezingen voor NSB in een gemeente gebruiken we ongepubliceerde verkiezingscijfers voor de Provinciale Staten in 1939. We kozen voor dit jaar omdat het een betere aanwijzing voor blijvende steun verschaft dan de cijfers voor 1935. We vonden een handgeschreven lichtdruk met de plaatselijke uitkomsten van de verkiezingen uit 1939 in de bibliotheek van het CBS te Voorburg.

Gemeentelijke cijfers over kerkelijk homogeen huwen onder niet-joden

Gegevens uit twee onvolledige bronnen

Het CBS heeft enige gegevens het licht doen zien over de mate waarin rond 1940 in de afzonderlijke gemeenten van Nederland mensen van een bepaalde kerkelijke gezindte binnen eigen kerkelijke kring huwden, zij het niet voor elke Nederlandse gemeente. Er zijn cijfers bekend over wie wat godsdienst betreft met wie trouwt

56 CBS, *Volkstelling 31 December 1930*.

57 CBS, *De bevolking en bevolkingsdichtheid (1939)*.

58 Minderaa, 'Crisis en stembus'.

voor de zes grootste steden van Nederland van 1938 tot en met 1944. Die gemeenten zijn Amsterdam, Den Haag, Haarlem, Groningen, Rotterdam en Utrecht. De aantallen betreffen alle in een bepaald jaar gesloten huwelijken. Het CBS publiceerde deze gegevens ook voor de elf provincies van Nederland. Door de aantallen van de zes genoemde steden af te trekken van de aantallen van de provincie waartoe ze behoren, ontstaan zeventien ruimtelijke eenheden waarvoor percentages kerkelijk homogene huwelijkssluitingen kunnen worden uitgerekend. Dat deden we voor deze bijdrage om redenen die we zo vermelden. De gepubliceerde gegevens maken onderscheid tussen gereformeerden, hervormden, Israëlieten, katholieken, onkerkelijken en overige kerkelijke gezindten. We gingen van deze categorieën uit bij de bepaling van het percentage homogeen huwende mannen in een gemeente in het tijdvak 1938-1944. We voegden jaren samen om tot stabielere percentages te komen. Deze percentages staan in de eerste twee kolommen van tabel 1. De gegevens stammen uit de statistieken over de in elk jaar gesloten huwelijken.

Moeten we het met deze voor ons doel onvolledige gegevens doen? Het CBS beschikt tegenwoordig over digitale databestanden en het oudste betreft de volkstelling van 1960. Het bestaat uit 'kaarten' voor personen, en voor elke persoon is de kerkelijke gezindte bekend. Destijds is aan de kaart voor elke gehuwde man de gezindte van diens echtgenote toegevoegd en dit kenmerk bevindt zich nu in het digitale bestand (het CBS gaf destijds huishoudens geen volgnummer en evenmin personen). Ook weten we voor elke gehuwde man het jaar van huwelijksluiting, evenals de woonplaats in 1960, en het jaar sinds wanneer hij in de huidige woongemeente is gevestigd. Deze gegevens gebruikten we om te komen tot percentages kerkelijk homogene huwelijken die zo veel mogelijk vergelijkbaar zijn met de percentages volgens de door het CBS gepubliceerde statistieken voor gesloten huwelijken. Voor de berekening van deze percentages beperkten we ons tot alle gehuwde mannen in de volkstelling van 1960 die reeds in 1945 in hun huidige woonplaats woonden en toen gehuwd waren. Wij kozen niet voor 1940 omdat de berekeningen dan op minder personen en een meer selecte groep zouden berusten. Voor de elf Nederlandse provincies en de zeventien hierboven omschreven ruimtelijke eenheden bepaalden we vervolgens het percentage kerkelijk homogeen gehuwde mannen. De percentages staan in de laatste twee kolommen van tabel 1.

Van alle in 1960 gehuwde en voor 1945 in het huwelijksbootje gestapte mannen woonde 42,5 procent voor 1945 in hun huidige woonplaats. Het is niet bekend waar de overige echtparen eerst woonden. Verder zullen veel huwelijken die voor 1945 zijn gesloten, door echtscheiding en overlijden zijn ontbonden. Die huwelijken komen ook niet voor in de volkstelling van 1960. De cijfers uit de volkstelling zijn dus verre van volledig, en we zijn nog steeds niet gekomen tot gegevens over homogeen huwen in elke Nederlandse gemeente.

Het zal inmiddels echter duidelijk zijn waarom we de eerste twee kolommen van tabel 1 met de laatste twee kolommen van tabel 1 willen vergelijken. Het digitale bestand voor de volkstelling van 1960 maakt het mogelijk om te komen tot

percentages kerkelijk homogene huwelijken voor iedere afzonderlijke gemeente van Nederland en tot log odds ratio's voor homogeen huwen in die plaats. Die maten zijn evenwel benaderingen van de gegevens waarover we voor de toetsing van de hier afgeleide hypothesen willen beschikken en niet verkrijgbaar zijn. De vraag is in hoeverre de benaderingen ernaast zitten. De vergelijking van de eerste twee kolommen in tabel 1 met de laatste twee verschaft een antwoord op die vraag.

De twee bronnen vergeleken

De kwestie is nu in hoeverre het ontbreken in de volkstelling voor 1960 van huwelijken die voor 1945 in een gemeente zijn gesloten, tot vertekening leidt. De grootte van die fout blijkt uit een vergelijking van de elf provincies en zeventien onderscheiden ruimtelijke eenheden aan de hand van enerzijds de voor de volkstelling van 1960 berekende percentages kerkelijk homogene huwelijken met anderzijds de betreffende percentages voor 1938-1944 volgens de statistiek van de huwelijks-sluitingen van het CBS. Als rijen cijfers sterk samenhangen, is er reden om de vastgestelde percentages kerkelijk homogene huwelijken volgens de volkstelling van 1960 voor gemeenten te gebruiken voor de toetsing van hypothesen over de verzuimdheid in een gemeente en de overlevingskansen van de joodse inwoners uit die plaats.

Tabel 1 leert dat de percentages wat kerkelijke gezindte betreft homogene huwelijken volgens de volkstelling hoger zijn dan die voor de statistieken van gesloten huwelijken. Dat viel te verwachten. De cijfers uit de volkstelling betreffen een tijdvak dat tot voor 1938 teruggaat, en het is bekend dat kerkelijk gemengd huwen in de tijd toenam.⁵⁹ Verder zullen echtparen op het tijdstip van huwelijks-sluiting eerder worden geboekstaafd als twee personen met uiteenlopende godsdienst dan huwelijkspartners zoveel jaar na het sluiten van hun huwelijk. Overgang naar de kerkelijke gezindte van de partner bij en na het sluiten van een huwelijk was in Nederland ook in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog geen onbekend verschijnsel.

Belangrijker in tabel 1 is de mate waarin rangordes samenvallen. De Spearman rangcorrelatie tussen beide volgordes voor de elf provincies bedraagt 0,909. Deze coëfficiënt is bij een tweezijdige toetsing significant ($p = 0,000$). Dit betekent dat de rangordes volgens beide bronnen sterk overeenkomen. De samenhang tussen de cijfers berekend met een Pearson correlatie, bedraagt zelfs 0,980 (ook significant met een $p = 0,000$ bij tweezijdige toetsing). De provinciecijfers volgens de volkstelling van 1960 benaderen goed de cijfers uit de statistieken over huwelijks-sluitingen uit 1938-1944.⁶⁰

59 Hendrickx, Lammers en Ultee, 'Religious Assortative Marriage'.

60 Een correlatie staat voor de sterkte van de samenhang tussen de scores van een groot aantal eenheden op twee variabelen. De correlatie neemt een waarde aan tussen -1 en $+1$. Bij de waarde nul bestaat er geen samenhang, terwijl de waarden -1 en $+1$ aangeven dat er

Tabel 1. – Percentages kerkelijk homogeen gehuwde mannen voor 11 provincies en 6 steden volgens de volkstelling 1960 en volgens de statistiek van huwelijkssluiting (SHS).

	SHS: 1938-1944		Volkstelling 1960: < 1945	
	Provincies	Provincies* en steden	Provincies	Provincies* en steden
Limburg	0,964	0,964	0,981	0,981
Noord-Brabant	0,957	0,957	0,978	0,978
Drenthe	0,839	0,839	0,958	0,958
Overijssel	0,844	0,844	0,949	0,949
Gelderland	0,860	0,860	0,946	0,946
Groningen	0,850	0,875	0,939	0,947
Zeeland	0,815	0,815	0,928	0,928
Friesland	0,821	0,821	0,926	0,926
Utrecht	0,738	0,779	0,905	0,930
Zuid-Holland	0,692	0,761	0,883	0,930
Noord-Holland	0,630	0,749	0,865	0,880
Amsterdam		0,533		0,852
Den Haag		0,686		0,866
Groningen stad		0,794		0,918
Haarlem		0,713		0,863
Rotterdam		0,569		0,852
Utrecht stad		0,670		0,871

Bronnen: Volkstelling 1960; statistiek huwelijkssluitingen CBS.

* Provincie Groningen zonder Groningen stad, Noord-Holland zonder Amsterdam en Haarlem, provincie Utrecht zonder Utrecht stad, Zuid-Holland zonder Den Haag en Rotterdam.

Om nogmaals de bruikbaarheid van de gemeentelijke percentages kerkelijk homogene huwelijken volgens de volkstelling van 1960 te bepalen, voegden we de gegevens voor de zes grootste steden bij die voor de afgeslankte elf provincies. Hierdoor stijgt het aantal cases naar 17. Het percentage voor Noord-Holland rekenen we nu uit door Amsterdam en Haarlem weg te laten en dat voor Zuid-Holland bepalen we zonder Den Haag en Rotterdam. Het percentage voor de provincie Groningen is berekend zonder de stad Groningen, dat voor de provincie Utrecht zonder de stad Utrecht. De Spearman rangcorrelatie bedraagt nu

respectievelijk een perfecte negatieve of positieve lineaire samenhang bestaat. De Pearson correlatie berekent de samenhang tussen de waargenomen getallenparen, terwijl de Spearman rangcorrelatie de samenhang berekent tussen de rangvolgordes van de getallenparen.

0,926, die weer bij een tweezijdige toetsing significant is ($p = 0,000$). De Pearson correlatie bedraagt 0,942 en is significant bij een tweezijdige toetsing ($p = 0,000$). Deze uitkomst voor 17 eenheden ondersteunt de resultaten van de analyse voor 11 provincies.

Gegevens voor gemeenten over kerkelijk homogeen huwen

Al met al achten wij de percentages kerkelijk homogeen huwelijken voor een gemeente, zoals berekend aan de hand van de gegevens afkomstig uit de volkstelling van 1960, bruikbaar voor de toetsing van hypothesen over de overlevingskans van joden uit een plaats. We hebben reeds gewezen op twee maten voor homogeen huwen: percentages voor de toetsing van hypothesen over gescheiden netwerken en odds ratio's ter toetsing van hypothesen over de afzonderingsmentaliteit. De vraag is nog wel hoe sterk of zwak deze maten met elkaar samenhangen.

De maten die we hebben uitgerekend hebben betrekking op homogeen huwen voor de afzonderlijke kerkelijke gezindten: gereformeerden, hervormden, katholieken en onkerkelijken. De overige kerkelijke gezindten waren te klein in omvang om tot enigszins stabiele maten te komen. In tabel 2 is te zien dat de log odds ratio's over het algemeen significant en positief samenhangen met de percentages homogeen gehuwde mannen. Echter, er is geen sprake van hoge of zeer hoge samenhang. De hoogste samenhang is er voor de twee maten voor gereformeerden (0,521) de laagste voor de twee maten voor hervormden (0,378).

Enkelvoudige en multi-pele logistische regressiemodellen

Onze afhankelijke variabele is het percentage joodse inwoners uit een gemeente dat de Tweede Wereldoorlog overleefde. Om dit percentage te modelleren pasten we logistische regressie toe en geen lineaire regressie. We deden dat omdat een percentage nooit onder nul of boven 100 kan komen en bij toepassing van lineaire regressie dit zou kunnen en bij logistische regressie niet. In tabel 3 staan enkelvoudige (bivariate) modellen, tabel 4 vermeldt multi-pele regressiemodellen.⁶¹

Aantallen gemeenten en ontbrekende waarnemingen

Voordat we de regressiemodellen presenteren, nog enige opmerkingen. Door de samenvoeging van gemeenten tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, kwamen er zeven gemeenten uit 1941 niet voor in de volkstelling van 1960. Daarom werden

61 Bij een oorzakelijke samenhang wordt verwacht dat een variabele de andere beïnvloedt. Het voorspellen van uitkomsten, of het schatten van een (lineair) verband tussen een afhankelijke variabele en één of meer onafhankelijke variabelen kan worden uitgevoerd met een regressieanalyse. Indien uitkomsten slechts twee waarden kunnen hebben, bijvoorbeeld iemand heeft wel óf niet de oorlog overleefd, dan dient logistische regressie te worden toegepast.

Tabel 2. – Pearson correlaties van percentages homogeen gehuwde mannen in een gemeente met hun log odds ratio's voor homogeen gehuwden.

	Log odds ratio onkerkelijken	Log odds ratio katholieken	Log odds ratio Ned.-hervormden	Log odds ratio gereformeerden
Percentages homogeen gehuwde onkerkelijken	0,473*** N=457	0,050 N=338	0,074 N=642	0,283*** N=426
Percentages homogeen gehuwde katholieken	0,067 N=397	0,469*** N=356	0,095* N=559	0,174** N=361
Percentage homogeen gehuwde Ned.-hervormden	0,312*** N=457	0,367*** N=354	0,378*** N=673	0,158** N=440
Percentage homogeen gehuwde gereformeerden	0,109* N=444	0,155** N=326	0,190*** N=636	0,521*** N=440

Bron: Volkstelling 1960.

*** = $p < 0,001$; ** = $p < 0,01$; * = $p < 0,05$

ze, en daarmee 717 'vol'joden, niet in de analyse opgenomen. In de analyses ontbreken verder enige 'vol'joden omdat in sommige gemeenten bijvoorbeeld geen gereformeerden woonden en er dan ook geen percentage of log odds ratio berekend kon worden voor het homogeen huwen van de laatste bevolkingsgroep. Voor de toetsing van onze eerste twee hypothesen zal het maximaal aantal 'vol'joden daarom 51.175 zijn.

Voor de toetsing van onze derde hypothese over de mate waarin joden in een gemeente gemengd gehuwd waren, hebben we slechts voor 91 van de 122 gemeenten het percentage gemengd gehuwde joden gevonden. Dat betekent dat 31 gemeenten buiten beschouwing worden gelaten. Het ontbreken van een dergelijk aantal gemeenten in een multivariate analyse kan de resultaten voor andere variabelen vertekenen. Daarom zal het percentage gemengd gehuwde joden niet worden meegenomen in de multi-pele regressies. Voor enkele gemeenten ontbreken verder gegevens over werkzaamheid in de landbouw, bevolkingsdichtheid en percentage NSB-stemmen. Het aantal gemeenten in de verschillende bivariate analyses ter toetsing van hypothese vier, vijf en zes kan daarom variëren.

Bij onze analyses doen we overigens niet alsof alle gemeenten evenveel joodse inwoners hadden. We geven gemeenten een gewicht dat overeenkomt met hun aantal joodse inwoners. Daarmee handelen onze analyses over de kans voor joden om wel óf niet de vernietigingskampen te overleven. Een statistische moeilijkheid was dat in Amsterdam 57 procent van alle 'vol'joodse inwoners in Nederland woonde. Daarom heeft deze stad een sterke invloed op de resultaten. Onze hypothesen toetsen we daarom nogmaals zonder de stad Amsterdam.

In de tabellen 3 en 4 geven de intercepten aan wat de overlevingskans van een 'vol'joodse inwoner van een Nederlandse gemeente is als de score van een persoon en gemeente op alle in de regressievergelijkingen opgenomen variabelen nul is. In model 1 van tabel 3 bijvoorbeeld is dat het geval wanneer in een gemeente de onkerkelijken volgens 'toeval' hebben getrouwd. De coëfficiënten voor de afzonderlijke variabelen geven aan in hoeverre door toedoen van die variabelen de kans van een 'vol'joodse inwoner van een gemeente om de holocaust al dan niet te overleven toeneemt of afneemt.

Negatieve gevolgen van afzonderingsmentaliteit?

Om onze eerste hypothese over de mentaliteit van verzuiling te toetsen, zijn log odds ratio's berekend. Hoewel we er geen specifieke hypothese over formuleerden, hebben we dat gedaan voor vier levensbeschouwingen: gereformeerden, hervormden, katholieken en onkerkelijken. Tabel 3 toont, in de modellen 1 tot en met 4, de resultaten van bivariate modellen. De desbetreffende parameters blijken positief en significant te zijn: tegen de verwachting in leidt een hogere log odds ratio tot een grotere overlevingskans.

De log odds ratio's van de vier gezindten namen we vervolgens in een multi-pele regressie op, model 1 in tabel 4. De resultaten verschaffen geen eenduidig

Tabel 3. – Coëfficiënten van enkelvoudige logistische regressiemodellen voor de overlevingskans van joden wonend in gemeenten met 25 of meer ‘vol’joodse inwoners; gemeenten gewogen voor het aantal ‘vol’joodse inwoners.

Model	Variabele	Intercept	b-coëfficiënt	Aantal ‘vol’joden	Gewogen aantallen
Model 1	Log odds ratio gehuwde onkerkelijken	-2,678***	0,357***	50.679	126.619
Model 2	Log odds ratio gehuwde katholieken	-1,540***	0,126***	50.271	126.211
Model 3	Log odds ratio gehuwde Nederlands-hervormden	-1,862***	0,226***	51.120	127.060
Model 4	Log odds ratio gehuwde gereformeerden	-3,184***	0,331***	50.181	126.121
Model 5	% homogeen gehuwde onkerkelijken	2,426***	-0,038***	51.151	127.091
Model 6	% homogeen gehuwde katholieken	-5,927***	0,057***	51.083	127.023
Model 7	% homogeen gehuwde Nederlands-hervormden	-3,166***	0,027***	51.175	127.115
Model 8	% homogeen gehuwde gereformeerden	-3,893***	0,035***	51.015	126.955
Model 9	Percentage gemengd gehuwde joden	-1,120***	0,043***	43.650	119.318
Model 10	Percentage werkzaam in de landbouw 1930	-0,911***	0,016***	51.865	127.805
Model 11	Bevolkingsdichtheid 1939	-0,449***	-0,008***	51.788	127.728
Model 12	% NSB stemmen 1939	-0,697***	-0,030**	51.865	127.805

*** = p<0,001; ** = p<0,01

beeld: het effect van de log odds ratio's voor onkerkelijken en dat voor gereformeerden blijft bestaan, maar het effect voor katholieken wordt niet significant en dat voor hervormden significant en negatief. Wanneer we in model 3 van tabel 4 de variabelen uit nog meer hypothesen opnemen, zijn de resultaten eenduidiger. Het effect van de log odds ratio voor onkerkelijken is significant positief, terwijl de effecten van de log odds ratio's voor gereformeerden, hervormden en katholieken significant en negatief zijn. Die resultaten stroken meer met onze eerste hypothese.

De modellen blijken bovendien een 'Amsterdam-effect' te bevatten. Als we deze gemeente buiten de analyse laten, zijn volgens model 4 in tabel 4 de effecten van de log odds ratio's voor alle levensbeschouwingen negatief. De effecten van de log odds ratio voor onkerkelijken en hervormden zijn echter niet significant. De resultaten over de katholieken en gereformeerden ondersteunen weer onze eerste hypothese.

Negatieve gevolgen van gescheiden netwerken?

Om onze tweede hypothese over de gevolgen van netwerken te toetsen, zijn voor vier levensbeschouwingen percentages homogeen gehuwden berekend: gereformeerden, hervormden, katholieken en onkerkelijken. Model 5 in tabel 3 toont dat het percentage homogeen gehuwde onkerkelijke mannen een significant negatief effect heeft. De percentages homogeen gehuwde mannen voor de andere levensbeschouwingen, hebben volgens de modellen 6 tot en met 8 in tabel 3 tegen de verwachting in een significant positief effect.

De percentages voor alle vier levensbeschouwingen zijn vervolgens opgenomen in multiple regressies. In model 2 van tabel 4 is het effect van het percentage homogeen gehuwde gereformeerde mannen ten opzichte van tabel 3 nu negatief geworden, maar niet significant. De richtingscoëfficiënten van de andere gezindten zijn onveranderd ten opzichte van tabel 3. In model 3 van tabel 4, dat de andere gemeentekennmerken bevat, wordt het effect van het percentage homogeen gehuwde gereformeerden weer positief, maar niet significant. In model 4 zonder Amsterdam, wordt het zelfs positief en significant. De resultaten voor de percentages homogeen gehuwde gereformeerden, hervormden en katholieken spreken sterk tegen onze tweede hypothese.

Positieve gevolgen van gemengd huwen bij joden?

Onze derde hypothese over het percentage gemengd gehuwde joden in een gemeente toetsen we eerst bivariaat. Model 9 in tabel 3 toont dat een hoger percentage gemengd gehuwde joden de overlevingskans significant verhoogt. Omdat we, zoals gezegd, slechts voor 91 gemeenten het percentage gemengd gehuwde joden kennen, kan het ontbreken van 31 gemeenten in een multivariate analyse de resultaten voor andere variabelen vertekenen. We vermelden daarom alleen dat in die analyse het effect van het percentage gemengd gehuwde joden positief en significant ($b = 0,040$; $p = 0,000$) blijft. Onze derde hypothese wordt bevestigd.

Tabel 4. – Coëfficiënten van multiële logistische regressiemodellen voor de overlevingskans van joden wonend in gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners; gemeenten gewogen voor het aantal 'vol'joodse inwoners.

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4 (zonder Amsterdam)
Aantal 'vol'joden	49.339	50.923	49.274	41.642
Gewogen aantal	125.279	126.863	125.214	45.001
Variabelen				
Intercept	-4,131***	-2,404***	-6,932***	-5,861***
Log odds ratio gehuwde onkerkelijken	0,374***		0,118**	-0,077
Log odds ratio gehuwde katholieken	0,005		-0,242***	-0,262***
Log odds ratio gehuwde Ned.-hervormden	-0,366***		-0,228***	-0,024
Log odds ratio gehuwde gereformeerden	0,422***		-0,135***	-0,181***
% homogeen gehuwde onkerkelijken		-0,028***	-0,033***	-0,021***
% homogeen gehuwde katholieken		0,032***	0,090***	0,092***
% homogeen gehuwde Ned.-hervormden		0,015***	0,036***	0,014**
% homogeen gehuwde gereformeerden		-0,002	0,009	0,012*
Percentage werkzaam in de landbouw 1930			0,007***	0,008***
Bevolkingsdichtheid in 1939			-0,004***	-0,006***
% NSB stemmen in 1939			0,006	0,010

*** = p<0,001; ** = p<0,01; * = p<0,05

Positieve gevolgen van landbouw, negatieve van bevolkingsdichtheid en NSB-stemmen?

Om onze vierde hypothese over boerderijen te toetsen, schatten we bivariaat model 10 in tabel 3. Het toont een positief significant effect van het percentage van de beroepsbevolking in een gemeente dat werkzaam is in de landbouw. Dit effect blijft significant en positief in de multivariate modellen 3 en 4 van tabel 4. Dit is steun voor onze vierde hypothese.

De vijfde hier te toetsen hypothese handelt over de gevolgen van een hogere bevolkingsdichtheid. Model 11 in tabel 3 toont een significant en negatief effect van de bevolkingsdichtheid op de overlevingskans. Dit effect blijft significant en negatief in de multivariate modellen 3 en 4 van tabel 4. Deze resultaten staven onze vijfde hypothese.

Als laatste het percentage NSB-stemmen. Het bivariate model 12 in tabel 3 toont een significant en negatief effect. Dit effect is niet meer significant (en zelfs positief) in de multivariate modellen 3 en 4 in tabel 4. Deze resultaten spreken tegen onze zesde hypothese.

Tot slot

Het inhoudelijk vertrekpunt van dit stuk bestond uit gedachten van Vuijsje en Blom over de bijdrage van de verzuimdheid in vooroorlogs Nederland aan het hoge percentage tijdens de Tweede Wereldoorlog omgebrachte joodse inwoners van Nederland.⁶² In onze uitwerking van deze gedachten verhoogde niet alleen de mentaliteit van afzondering dit percentage, maar tevens de mate waarin plaatselijke netwerken gescheiden waren. Netwerken deden dat op twee wijzen: er was weinig omgang tussen joden en niet-joden en er waren nauwelijks banden tussen niet-joden van de ene en de andere kerkelijke gezindte. Aan deze hypothesen voegden we hypothesen toe over andere onderduikgelegenheden in een gemeente: de bevolkingsdichtheid en de aanwezigheid van aanhangers van de NSB als aanwijzingen voor een grotere kans om ontdekt te worden in de onderduik, en het percentage van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw als indicator voor de aanwezigheid van boerderijen en daarmee onderduikplekken.

We toetsten deze hypothesen door gegevens uit meerdere bronnen te putten en deze onder te brengen in een nieuw databestand. Dat had gemeenten als eenheden en bijna elk gemeentekenmerk stamde uit een andere bron en soms verbonden we voor één kenmerk twee bronnen met elkaar. Dit laatste was het geval voor het kenmerk van een gemeente dat we wilden verklaren, het percentage omgebrachte joodse inwoners. Het aantal joodse inwoners in een gemeente ontleenden we aan bewaard gebleven registratielijsten uit 1941 en 1942. Die bevatten ook de naam, geboortedatum en -plaats van een persoon, en met die gegevens zochten we in het boek *In memoriam* op of de desbetreffende persoon

62 Blom, *Crisis*; Vuijsje, *Vermoorde onschuld*.

in de oorlogsjaren was omgebracht. Door per gemeente het aantal overlevenden te tellen en dit aantal te delen door het aanvankelijke aantal joodse inwoners, bepaalden we voor die plaats het percentage overlevende joodse inwoners.

We kwamen op een geheel andere manier tot een maat voor de sterkte van de mentaliteit van afzondering bij een kerkelijke gezindte in een gemeente en een andere maat voor de kloof tussen de netwerken van de kerkelijke gezindten in een plaats. Daartoe lichtten we bepaalde mannen uit in de tegenwoordig digitaal beschikbare volkstelling die het CBS in 1960 hield en daarna de gegevens over hun kerkelijke gezindte en die van hun echtgenote, evenals die over hun huidige woonplaats en het aantal jaren dat ze er al woonden. De logaritme van de odds ratio voor wel of niet binnen de eigen groep huwen verschafte een kwantitatieve maat voor de mentaliteit van afzondering in een gemeente, het percentage homogeen gehuwde mannen een kwantitatieve maat voor gescheiden netwerken.

De coëfficiënten van multiple logistische regressiemodellen wezen uit dat voor joden in plaatsen met een hoge bevolkingsdichtheid de overlevingskans kleiner was, terwijl een hoger percentage NSB-stemmen de overlevingskans niet beïnvloedde. Het laatste resultaat betekent overigens niet dat NSB'ers nooit ondergedoken joden verklikten, wel dat er in een gemeente met weinig NSB'ers klaarblijkelijk voldoende NSB'ers waren om joden aan te geven. De overlevingskans van joden steeg naarmate in de gemeente meer mensen in de landbouw werken. En als de joodse inwoners van een gemeente meer gemengd waren gehuwd, was hun overlevingskans hoger.

Een vergelijking van gegevens voor provincies uit de volkstelling van 1960 en uit de CBS statistieken voor gesloten huwelijken, wees uit dat gemeentelijke gegevens bruikbaar zijn voor de toetsing van hypothesen over mentaliteiten en netwerken. Zoals verwacht hadden joden uit gemeenten waar, afgelezen aan de log odds ratio voor huwen in eigen kring, de mentaliteit van afzondering sterker was, een kleinere overlevingskans. Daarentegen hadden joden in plaatsen waar kerkelijke netwerken elkaar minder overlaptten, gemeten als het percentage homogeen gehuwde mannen, een hogere overlevingskans. Dat sprak tegen onze hypothese.

Wat nu? Onder verwijzing naar bepaalde persoonlijke lotgevallen kan een tegenovergestelde hypothese over netwerken worden geopperd: de verzuimdheid van Nederland vergemakkelijkte het onderduiken van joden. Zo schreef Anstadt in zijn herinneringen over de Tweede Wereldoorlog: 'je weet hoe het gaat, de ene katholiek stuurt je naar een andere katholiek en de ene hervormde stuurt je naar een andere hervormde.'⁶³ De gereformeerde predikant G.J. Pontier te Heerlen maakte op verzoek van onderduikhelpers een lijst van gemeenteleden die volgens hem geneigd waren om joden op te nemen. De helpers klopten vervolgens bij deze inwoners van Heerlen aan met de woorden 'ik kom van dominee Pontier'.⁶⁴

63 Anstadt, *Kruis of munt*, 310.

64 Snoek, *De Nederlandse kerken*, 152.

Er zijn ook gevallen waarin lidmaatschap van een kerk leidde tot onderduik buiten de eigen woonplaats bij personen van dezelfde kerk. De gereformeerde dominee Slomp uit Heemse bij Hardenberg vergrootte de mogelijkheden voor joden om onder te duiken door, soms op indirecte wijze, in contact te treden met gereformeerden buiten zijn woonplaats.⁶⁵ Later vonden helpers plekken buiten de eigen kring. De adressen van de onderduikgroep NV, die grotendeels door het domineescircuit waren aangedragen, werden geleidelijk aangevuld met adressen van katholieken.⁶⁶

De genoemde gevallen betreffen echter mensen die met succes onderdoken. De voorbeelden geven wel aan dat achter onze netwerkenhypothese de veronderstelling kan schuilen dat de joodse inwoners van een gemeente veelal binnen hun eigen woonplaats een onderduikplek vonden. Dat blijkt bij overdenking echter anders te zijn. De hypothese gaat veeleer over de woonplaats van de eerste helpers van onderduikers. Dat joden en hun eerste helpers dezelfde woongemeente hadden, is aannemelijk. We denken overigens ook aan gebrekkige metingen en weinig ervaring met de volkstelling voor 1960. We gingen namelijk niet na hoe stabiel de log odds ratio's voor gescheiden netwerken in kleine gemeenten zijn. Het is ook mogelijk dat tussen de log odds ratio's voor het huwen in eigen kring voor gereformeerden, hervormden, katholieken en onkerkelijken logische afhankelijkheden bestaan die het schatten van multiële logistische regressiemodellen bemoeilijken. Bij deze gissingen laten we het hier.

Het digitale bestand voor de volkstelling van 1960 maakt het mogelijk onderzoek naar veranderingen in hedendaags Nederland verder in de tijd terug te voeren. Dat deden Luijckx en Ultee voor de samenhang tussen opleiding en beroep voor vrouwen.⁶⁷ Hier lieten we zien dat dit bestand, tezamen met gegevens uit andere bestanden, kan worden gebruikt voor vragen over de Tweede Wereldoorlog, een tijd uit de Nederlandse geschiedenis waarin de cohesie van de samenleving door de Duitse bezetting onder druk stond en volgens historici en sociologen de verzuimdheid funeste gevolgen had voor de joodse inwoners van Nederland.

Literatuur

Anstadt, M., *Kruis of munt* (Amsterdam 2000).

Blom, J.C.H., 'Onderzoek naar verzuiling in Nederland', in: Blom, J.C.H. en C. Misset (red.), *Broeders sluit u aan: aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* ('s-Gravenhage 1985).

Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel* (Den Haag 1989).

Blom, J.C.H., 'Exploitatie en nazificatie', in: Flap, H. en W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997), 17-30.

65 Snoek, *De Nederlandse kerken*, 144.

66 Snoek, *De Nederlandse kerken*, 153-154.

67 Luijckx en Ultee, 'Vrouwen, mannen, kinderen, onderwijs, beroepshoogte: Nederland 1960-2002'.

- Bogardus, E., 'A social distance scale', in: *Sociology and Social Research*, vol. 17 (1933), 265-271.
- Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front* (Leeuwarden 1994).
- CBS, *Statistiek van den loop der bevolking in Nederland over het jaar ...* ('s-Gravenhage 1918).
- CBS, *Mededeling 5 der Afdeling Bevolkingsstatistiek* ('s-Gravenhage 1937).
- CBS, *De bevolking en bevolkingsdichtheid der gemeenten in Nederland op 1939* ('s-Gravenhage).
- CBS, *Volkstelling 31 December 1930*, ('s-Gravenhage 1932-1934).
- Croes, M. en P. Tammes, 'De lokale percentages overlevenden van de jodenvervolging in Nederland', in: *Groniek*, vol. 78 (2005), 437-457.
- Flap, H., 'De theorie van het sociale kapitaal', in: *Antropologische verkenningen*, vol. 1 (1987), 14-27.
- Granovetter, M., 'The strength of weak ties', in: *American Journal of Sociology*, vol. 78 (1973), 1360-1380.
- Groen, K., *Als slachtoffers daders worden*, (Baarn 1994).
- Hendrickx, J., Lammers, J. en W. Ultee, 'Religious Assortative Marriage in the Netherlands', in: *Review of Religious Research*, vol. 33 (1991), 123-145.
- Hilberg, R., *Perpetrators, victims, bystanders* (New York 1992).
- Hirschfeld, G., 'Niederlande', in: Benz, W. (red.), *Dimension des Völkermords* (München 1991), 137-166.
- In memoriam - Lzecher* (Den Haag 1995).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969-1991), delen 1, 4 en 6.
- Koole, R., *Politieke partijen in Nederland* (Utrecht 1996).
- Kossmann, E., *De lage landen 1780-1980*. (Amsterdam 1986).
- Kruijt, J., 'Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland', in: *Sociologisch jaarboek*, vol. 11 (1957), 29-72.
- Luijckx, R. en W. Ultee, 'Vrouwen, mannen, kinderen, onderwijs, beroepshoogte: Nederland 1960-2002', in: Dulk, L. den, Lippe, van der T. en J. Schippers (red.), *Emancipatie als kwestie* (Amsterdam 2006), 7-24.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
- Meijer, J., *Hoge hoeden lage standaarden* (Baarn 1969).
- Minderaa, J.Th., 'Crisis en stembus', in: Dunk, H.W. von der (red.), *In de schaduw van de depressie*, (Alphen aan den Rijn 1982), 21-65.
- Moore, B., *Slachtoffers en overlevenden* (Amsterdam 1998).
- Pennings, P., *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen* (Kampen 1991).
- Popper, K., *The open society and its enemies* (Princeton 1945), deel 2.
- Popper, K., *De armoede van het Historicisme* (Amsterdam 1967).
- Presser, J., *Ondergang*. (Den Haag 1965), deel 2.
- Rooy, P. de, 'Zes studies over verzuiling', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederland*, vol. 110 (1995), 380-392.

- Righart, H., *De katholieke zuil in Europa* (Meppel 1986).
- Rijksinspectie van de bevolkingsregisters, *Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland* ('s-Gravenhage 1942).
- Smits, A., *De katholieke paradox*. Doctoraalscriptie sociologie Radboud Universiteit (Nijmegen 2003).
- Snoek, J., *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* (Kampen 1990).
- Tammes, P., 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van joden', in: Flap, H. en M. Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001), 69-94.
- Ultee, W., Arts, W. en H. Flap, *Sociologie: Vragen, uitspraken, bevindingen* (Groningen 1992).
- Ultee, W. en H. Flap, 'De Nederlandse paradox', in: Ganzeboom, H. en S. Lindenberg (red.), *Verklarende sociologie* (Amsterdam 1996), 185-197.
- Ultee, W. en R. Luijkx, 'De schaduw van een hand', in: Flap, H. en W. Arts (red.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997), 55-76.
- Vuijsje, H., *Vermoorde onschuld* (Amsterdam 1986).

Twee eeuwen volkstellingen. De methode van onderzoek

J.G.S.J. van Maarseveen

Reeds in de oudheid werden in China, Rome en Athene volkstellingen gehouden. Doel was het aantal belastingplichtigen en het aantal manschappen voor het leger vast te stellen. Eerst in de negentiende eeuw komt in veel Europese landen waaronder Nederland de telling als statistisch instrument van waarneming tot ontwikkeling. In 1971 vond de laatste traditionele volkstelling plaats. Wegens onvoldoende respons was een volgende telling niet meer mogelijk. In deze bijdrage gaan we na hoe de traditionele volkstelling zich in methodisch opzicht heeft ontwikkeld. Daarbij richt onze aandacht zich op methodische aspecten als doeleinden, formele grondslag, de combinatie met beroeps- en woningtellingen, de organisatie en bestuurlijke verantwoordelijkheid, thema's van onderzoek, veldwerk, bewerking en publicatie. Ook staan we kort stil bij de Europese Volkstellingen van 1981 en 1991, waarvoor Nederland vervangende informatie heeft geleverd.

Inleiding

Volkstellingen waren in Nederland tijdens de negentiende eeuw praktisch de enige onderzoeken die afzonderlijk werden ingesteld ter onderbouwing van overheidstaken. Daarnaast vonden incidenteel in de tweede helft van deze eeuw enkele grootschalige enquêtes plaats naar actuele thema's als kinderarbeid (1874) en landbouw (1888). Dit veranderde in de twintigste eeuw toen het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), dat in 1899 werd opgericht, geleidelijk via afzonderlijke onderzoeken allerlei nieuwe statistieken opzette over de Nederlandse samenleving en economie. In het geheel van deze officiële statistieken is de basisinformatie, die de volkstellingen verschaffen, voor een statistische beschrijving van de Nederlandse bevolking steeds van groot belang geweest. De publicaties van deze tellingen bevatten een schat aan gedetailleerde informatie die nog steeds voor allerlei historisch-statistisch onderzoek wordt gebruikt. Volkstellingen behoren dan ook tot de meest geraadpleegde statistieken. Dit laatste was een van de redenen om deze statistische gegevens via digitalisering voor een ruim publiek direct toegankelijk te maken.

Nu de publicaties van de volkstellingen zijn gedigitaliseerd, is een terugkerende vraag wat de methodiek was bij deze tellingen. Gezien hun lange geschiedenis is hierop niet zonder meer een eenduidig antwoord mogelijk. De opzet en inhoud van de eerste volkstelling in 1795 verschilt hemelsbreed van de laatste van 1971. Toch is voor het gebruik van de gedigitaliseerde volkstellingen een algemeen begrip van de wijze waarop deze werden gehouden van belang. In deze bijdrage schetsen we daarom in kort bestek de ontwikkeling van de voornaamste

aspecten van methodiek en organisatie van deze tellingen. In kort bestek, omdat de laatste jaren hierover reeds diverse publicaties zijn verschenen, waarin uitvoerig wordt ingegaan op de methodische aspecten.¹ Daarbij is behalve aan de volkstelling als zodanig tevens aandacht besteed aan de veelal tegelijkertijd gehouden beroepstellingen en woningtellingen en de in 1981 en 1991 gehouden register-tellingen.

Geschiedenis van de volkstelling in vogelvlucht

Algemeen

De eerste volkstelling vond in 1795 plaats. Dit gebeurde onder Franse invloed tijdens de Bataafse Republiek. Het nieuwe gecentraliseerde bestuur wilde cijfermatige informatie verzamelen om een nieuw stelsel van kiesdistricten te ontwerpen. Daarna vonden tot 1829 nog verschillende tellingen plaats met een beperkt administratief doel (vaststellen belastingen en afbakening militiedistricten) en veelal ook in geografisch opzicht beperkt tot een deel van Nederland. Voor het jaar 1829 werd de eerste algemene volkstelling voorgeschreven. Zo'n telling diende voortaan elke tien jaar plaats te vinden. Tot en met de Volkstelling 1889 was het ministerie van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk voor de uitvoering van de volkstellingen, vanaf 1899 het in dat jaar opgerichte Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Tot en met 1971 heeft het Bureau eens in de tien jaar, met uitzondering van het oorlogsjaar 1940, een volkstelling uitgevoerd.

Na de Tweede Wereldoorlog was de behoefte aan cijfers zo groot dat reeds in 1947 een volkstelling plaats vond. Daarna volgden volkstellingen in 1960 en 1971. De tellingen hadden in 1971 een nogal luidruchtig einde. Door de toenemende automatisering van de overheid en het sterk geautomatiseerd karakter van de Volkstelling 1971 was onder de bevolking vrees voor aantasting van de privacy ontstaan, wat soms tot heftige protesten leidde. De opzet van deze telling was inderdaad in hoge mate geautomatiseerd. Op de individuele telkaarten kwamen de antwoorden te staan, die via optische leesapparatuur in een databestand werden opgeslagen. Ondanks de vele protesten bleef de non-respons in 1971 beperkt tot 2,3%. Van een volgende telling moest echter vanwege de te verwachten hoge non-respons worden afgezien. Om toch aan de gewenste gegevens voor de tienjaarlijkse Europese volkstellingen te voorzien werd vervangende informatie geleverd.

1 Zie: Den Dulk en Van Maarseveen, 'Volkstellingen 1795-1971' (1999). Van Maarseveen, 'Tijdens de eeuwwisseling geteld' (2001).

Meer uitvoerige informatie verschaft: Van Maarseveen (ed.) in *Algemene tellingen in de twintigste eeuw* (2002) met bijdragen over 'Volkstellingen 1795-1971/2000'; 'Intrekking Volkstellingenwet. Registertellingen'; 'Beroepstellingen 1849-1971' en 'Woningtellingen ... 1899-2000'. Naar deze bijdragen, waarvan bij de samenstelling van deze bijdrage gebruik is gemaakt, wordt alleen bij uitzondering verwezen.

Volkstellingen en andere algemene tellingen

In combinatie met de volkstelling zijn vaak andere algemene tellingen bij personen gehouden, te weten de beroepstelling en de woningtelling. Ook zijn er pogingen geweest om de volkstelling te combineren met een bedrijfstelling.

Vanaf 1849 werd tegelijk met het houden van de volkstelling een algemene beroepstelling gehouden. Van het gelijktijdig houden van een woningtelling was eerst sprake in 1947. Wel was vanaf 1899 het thema huisvesting in de volkstelling opgenomen. Koppeling van deze twee soorten tellingen aan de volkstelling lag voor de hand, omdat voor de volkstelling alle adressen in Nederland moesten worden bezocht en de daarvoor op te bouwen tellersorganisatie tegelijkertijd kon

Tabel 1. – Volks-, Beroeps-, Woning- en Registertellingen.

Jaar	Telling
1795	Volks-telling in de Nederlandsche Republiek (15 okt. 1795 - 31 dec. 1795)
1829	Volkstelling (16 nov. 1829 - 1 Jan 1830)
1840	Algemene Volkstelling (1 Jan 1840)
1849	Derde tienjarige Volkstelling (tevens Beroepstelling)*
1859	Vierde tienjarige Volkstelling (tevens Beroepstelling)*
1869	Vijfde tienjarige Volkstelling*
1879	Zesde tienjarige Volkstelling*
1889	Zevende tienjaarlijkse Volkstelling (tevens Beroepstelling)*
1899	Achtste tienjaarlijkse Volkstelling (tevens Beroepstelling en Woningstatistiek)*
1909	Negende tienjaarlijkse Volkstelling (tevens Beroepstelling en Woningstatistiek)*
1919	Woningtelling in gemeenten met meer dan 2000 inwoners en in enkele kleinere gemeenten (laatste maanden 1919)
1920	Tiende Algemene Volkstelling (tevens Beroepstelling)*
1930	Elfde Algemene Volkstelling (tevens Woningstatistiek en Gezinsstatistiek)*
1947	Twaalfde Volkstelling, annex Algemene Woningtelling (tevens Beroepstelling) (31 mei - 1 juni 1947)
1956	Algemene Woningtelling (30 juni 1956)
1960	Dertiende Algemene Volkstelling (31 mei - 1 juni 1960)
1971	Veertiende Algemene Volkstelling (tevens Beroepstelling en Algemene Woningtelling) 28 febr. 1971
1981	Registertelling bevolking; Telling woningvoorraad; Steekproefonderzoeken: Arbeidskrachtentelling en Woningbehoefteonderzoek
1991	Registertelling bevolking; Steekproefonderzoeken: Enquête Beroepsbevolking; Woningbehoefteonderzoek
1992-2000	Telling woningvoorraad (jaarlijks geactualiseerd)
1995-2000	Jaarlijkse structuurtelling bevolking en vanaf 1998 nieuwe huishoudensstatistiek (jaarlijks)
2001	Virtuele Volkstelling

* Tijdstip telling 31 december.

worden gebruikt voor de verkrijging van beroeps- en woninggegevens. Bovendien voorkwam dit het tweemaal verzamelen van bepaalde algemene gegevens. De uitvoering van de drie gelijktijdig gehouden tellingen werd daarom zo uniform mogelijk geregeld.

Vanaf eind negentiende eeuw waren er ook pogingen om de volkstelling te combineren met een bedrijfstelling. Een eerste poging betrof een telling van de landbouwbedrijven. In 1898 diende het Nederlandsch Landbouw-Comité bij de minister het verzoek in om gelijktijdig met de volkstelling een uitgebreide telling te houden van het aantal eigenaars en pachters, het aantal hectaren bouw- en grasland dat deze in eigendom of pacht hadden, en de veestapel. De Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) wees het verzoek af. Voor de CCS ging het hier om het houden van een bedrijfstelling. Tegenover koppeling van een bedrijfstelling aan een volkstelling stond de commissie afwijzend. Allereerst waren de statistische eenheden verschillend, bij de volkstelling was dit het individu en bij de bedrijfstelling het bedrijf. Vervolgens moest de vraagstelling zo eenvoudig en beperkt mogelijk blijven.

De vraag van het Landbouw-Comité zou tien jaar later uitmonden in een voorstel tot een landbouwtelling. Deze werd voor het eerst in 1910 gehouden.² Van een relatie tussen de landbouwtelling met de volkstelling is daarna nooit sprake geweest. Dit in tegenstelling tot een algemene bedrijfstelling. Reeds aan het einde van de negentiende eeuw bestonden er plannen voor zo'n telling. Een poging om gegevens over de omvang van de nijverheidsbedrijven in de verschillende regio's te verzamelen vond plaats bij de Volkstelling 1889. In de daaraan gekoppelde Beroepstelling waren vragen opgenomen over het aantal in de bedrijven werkzame personen en het aantal gebruikte krachswerktuigen. De CCS ontwikkelde daarna spoedig een plan voor een algemene bedrijfstelling.³ Tussen volks- en bedrijfstelling bleef overigens ook daarna een band bestaan. De volkstellingen boden namelijk de mogelijkheid om voor een algemene bedrijfstelling het adressenbestand van bedrijven te vervolledigen. Daartoe werd bij de beroeps-vraag een bedrijfskaart gevoegd waarop aan bedrijfshoofden enkele gegevens over het bedrijf werden gevraagd. Deze methode werd bij de volkstellingen van 1920 en 1930 toegepast.⁴ Ook bij de voorgenomen telling van 1940 zou deze toegepast worden, bij de latere volkstellingen niet meer. De na-oorlogse bedrijfstellingen 1950, 1963 en 1978 stonden geheel op zichzelf. Een pleidooi om de volkstelling van 1960 te combineren met een bedrijfstelling leed schipbreuk.

Wettelijke regelingen 1829-1991

De jaren waarin tellingen werden gehouden, waren formeel geregeld. Grondslag voor het houden van de volkstellingen vormde het Koninklijk Besluit (KB) van

2 Niphuis, 'Landbouwtellingen 1910-2000', 177-181.

3 Atsma, 'Bedrijfstellingen 1930-1978', 225-233.

4 Atsma, 'Bedrijfstellingen 1930-1978', 256; Van Maarseveen, 'Volkstellingen 1795-1971', 18.

1828, later vervangen door de Volkstellingenwet van 1879. Bepaald was dat telkens na tien jaar – dus in jaren eindigend met het getal 9 – in Nederland een algemene volkstelling zou worden gehouden en dat de voorschriften van deze telling bij algemene maatregel van bestuur zouden worden vastgesteld. Voorafgaand aan iedere telling werd via een KB de inhoud van de telling bekend gemaakt.

In 1918 is bepaald dat ten behoeve van de internationale vergelijkbaarheid de volkstelling in 1920 en vervolgens telkens na tien jaar (in jaren eindigend met het getal 0) zou plaats vinden. Na de Tweede Wereldoorlog werd vanwege de grote behoefte aan gegevens over huisvesting bepaald dat reeds in 1947 een volkstelling, gecombineerd met een woningtelling zou worden gehouden. Na de telling van 1960 vormde de wet van 9 juli 1970 de grondslag voor de volgende volkstellingen. Door het maatschappelijk verzet tegen de volkstelling ontstond vertraging, waardoor de telling pas in 1971 plaats vond. Hoewel de non-respons beperkt bleef tot 2,3 %, was een volgende integrale telling gezien een non-respons van circa 26 % bij de proeftelling van 1979, niet meer verantwoord. In 1991 werd de Volkstellingenwet ten slotte afgeschaft. Wel bleef sprake van verplichting om gegevens te leveren voor de Europese Gemeenschap.⁵

De volkstellingen 1981 en 1991 in de Europese Gemeenschap

In het kader van de Europese Gemeenschap respectievelijk Europese Unie dient eenmaal in de tien jaar aan het begin van een decennium (tijdvak: 1 maart tot en met 31 mei) een algemene volkstelling gehouden te worden. Doel van de telling is voor het beleid van de Europese Commissie betrouwbare, gedetailleerde en vergelijkbare gegevens te verschaffen over de bevolking, werkgelegenheid en huishoudens. Het CBS heeft in deze informatiebehoefte voorzien via gegevens gebaseerd op de bevolkingsregistratie (registertellingen), aangevuld met grootschalige steekproefonderzoeken als de Arbeidskrachtentelling, de Enquête Beroepsbevolking en het Woningbehoeftenonderzoek. Voor dit doel werden de steekproefpercentages van deze onderzoeken verhoogd, zodat ook voor regionale doeleinden – zij het op beperkte schaal – informatie werd verkregen over de beroepsbevolking, het woon- en werkverkeer en het onderwijsniveau van de bevolking. De lopende bevolkingsstatistiek, aangevuld met specifieke registertellingen, verschafte gedetailleerde demografische informatie. Nadelen van deze alternatieve aanpak zijn dat minder informatie over kleine gebieden en kleine bevolkingsgroepen wordt verkregen en dat er tussen de verschillende tabelgegevens geen numerieke consistentie is. De voordelen zijn evenwel groot: geen enorme organisatorische piekbelasting voor het CBS, snellere verwerking en publicatie van gegevens, een grotere diversiteit aan gegevens, geen extra belasting voor gemeenten en respondenten, en aanmerkelijk geringere kosten.

⁵ Zie voor een beknopt overzicht van de Wet- en regelgeving voor Volks-, Beroeps- en Woningtellingen: Van Maarseveen, 'Volkstellingen 1795-1971', 69-72.

Voor het jaar 1991 werd de Volkstellingenwet afgeschaft. Gunstig voor Nederland was dat de Raad van de Europese Gemeenschap (E.G.) had bepaald dat landen, die niet in staat waren om een algemene telling te houden, konden volstaan met het leveren van de vereiste statistische gegevens op basis van alternatieve methoden, zoals registers of steekproefonderzoek.⁶ Van de E.G.-landen hebben in 1991 Denemarken, Duitsland en Nederland geen traditionele volkstelling gehouden. Denemarken kon door een combinatie van registertellingen gegevens leveren. In Duitsland, dat niet in 1981 maar in 1987 een volkstelling heeft gehouden, is voor 1991 gebruik gemaakt van een grootschalig steekproefonderzoek.⁷ Steeds meer landen hebben evenals Nederland moeite om aan de inspanningsverplichting van een integrale volkstelling met veldwerk te voldoen. Voor de volkstelling van het jaar 2001 is door de landen dan ook op verschillende wijzen vorm gegeven aan de invulling van het vastgestelde Europese tabellenprogramma. Voor Nederland zijn de gegevens afkomstig van een zogenaamde virtuele volkstelling, waarbij gebruik is gemaakt van een eind jaren negentig ontwikkeld Sociaal Statistisch Bestand.⁸

Doeleinden

Algemeen

Bij alle volkstellingen waren er twee hoofddoeleinden:

- a) het vaststellen van de bevolkingsomvang op een bepaald tijdstip naar een aantal kenmerken
- b) het ijken van de gegevens van de bevolkingsregisters aan die van de volkstelling.

Dit waren twee onderscheiden zaken. Bij het eerste doel, het bepalen van de bevolkingsomvang, stond het verschaffen van statistische informatie centraal. Het tweede doel was een administratief doel, namelijk de toetsing van de bevolkingsadministratie. Tot de Volkstelling 1849 beperkte deze tweede doelstelling zich tot de aanleg van bevolkingsregisters in elke gemeente. Vanaf 1850 kregen de gemeenten de verplichting om de bij de volkstelling verkregen gegevens up-to-date te houden. Bij elke volgende volkstelling werden de gegevens van de bevolkingsregistratie geverifieerd respectievelijk bijgesteld aan de hand van de verzamelde gegevens bij de volkstelling.

⁶ Richtlijn van de Raad van 26 mei 1987.

⁷ Corbey, 'Exit the population Census'.

⁸ Zie in deze bundel: Schulte Nordholt en Van Maarseveen, 'De Virtuele Volkstelling 2001 in historisch perspectief'. Zie ook: Bakker en Putman (red.), *De virtuele Volkstelling en het Sociaal Statistisch Bestand*; zie hierin o.m. Everaers, 'Het Sociaal Statistisch Bestand (SSB): de statistiek van de toekomst', 47-56. Vgl. Schulte Nordholt, Hartgers and Gircour (eds.), *The Dutch Virtual Census of 2001*.

Naast de bovengenoemde formeel vastgelegde doeleinden werd vooral na de Tweede Wereldoorlog veel aandacht geschonken aan de volkstelling als rijke bron van maatschappelijke informatie, zoals voor bestudering van de demografische ontwikkeling van de bevolking (waaronder de huwelijksvruchtbaarheid en leeftijdsopbouw), inzicht in de economische en sociale structuur, het verkrijgen van regionale informatie, gegevens over het forensisme en het onderwijsniveau van de beroepsbevolking. Nieuw was de behoefte aan op Europees niveau onderling afgestemde informatie. Beoogd werd een doorlichting van de bevolking als een onmisbaar uitgangspunt voor het treffen van maatregelen en voorzieningen ten behoeve van probleemcategorieën in onze samenleving (bejaarden, gehandicapten, laagst-betaalden, werkende jongeren, enzovoort).⁹ Vooral bestond grote behoefte aan gedetailleerde onderling vergelijkbare regionale gegevens met het oog op onder meer de ruimtelijke ordening, arbeids- en woningmarktplaning, onderwijsplaning, verkeersplaning, regionaal industrialisatiebeleid en marktanalyse.

Begrip bevolking

Bij de vaststelling van de bevolkingsomvang ging het bij vrijwel alle volkstellingen om de ‘*werkelijke bevolking*’. Dit is de bevolking die werkelijk woont in een bepaalde gemeente of daar gewoonlijk verblijf houdt. Hierbij gaat het om personen die in één van de bevolkingsregisters behoren te zijn opgenomen, ongeacht of zij op het tijdstip van de telling in de gemeente van hun werkelijke woonplaats aanwezig zijn, ook wel de ‘*de jure*’ bevolking genoemd. Ook tijdelijk afwezige personen (schippers en dergelijke) werden geteld bij de gemeente waar zij hun werkelijke woonplaats hadden en waar zij dus als zodanig ingeschreven waren in het bevolkingsregister. Buitenlanders die tijdelijk in Nederland verbleven, vielen buiten de telling. Dit gold ook voor hen die het recht van diplomatieke immuniteit bezaten. Personen die tijdelijk in het buitenland verbleven maar ingeschreven waren in een Nederlandse gemeente, vielen daarentegen wel onder de doelgroep van de telling (zie Tabel 2).

Tabel 2. – Het begrip bevolking.

Tellingen	Definitie van het begrip bevolking
1829, 1839	Werkelijke bevolking
1849	Feitelijke bevolking
1859, 1869	Feitelijke en werkelijke bevolking
1879-1971	Werkelijke bevolking
1981-2001	Werkelijke bevolking

⁹ *Waarom een volkstelling?*

Een ander, daarmee niet te verwarren begrip is de *'feitelijke bevolking'*. Hiervan is sprake, wanneer personen die in een gemeente op het tijdstip van de telling toevallig tijdelijk aanwezig zijn, wel tot de bevolking van deze gemeente gerekend worden, de bevolking dus die *'de facto'* in een gemeente aanwezig is op het tijdstip van de telling. Hoewel dit laatste begrip bij enkele tellingen in de negentiende eeuw is toegepast, bleef dit bij de tellingen van 1879 en daarna buiten beschouwing.

Zoals hiervoor vermeld richtte de volkstelling zich op alle personen die in het bevolkingsregister 'behoren' te zijn opgenomen. Dit was vooral van belang voor de genoemde registercontrole (het tweede doel van de volkstelling). Tegen deze controle ontstond bij de Volkstelling 1971 in sommige kringen heftig verzet. De telling werd volgens de protesterende burgers op deze wijze gebruikt voor niet-statistische doeleinden, waarbij er in hun ogen onvoldoende garanties bestonden voor de bescherming van de privacy.

De commotie rond de Volkstelling 1971 leidde tot een correctie op het begrip *de jure*: buitenlanders mochten alleen worden geteld voor zover zij in het bevolkingsregister waren opgenomen. Acht jaar later werd deze correctie in het wetsontwerp tot wijziging van de Volkstellingenwet zelfs uitgebreid tot de gehele bevolking. Alleen de personen die waren geregistreerd in het bevolkingsregister, werden in de telling waargenomen. Nadat de telling van 1981 werd uitgesteld en in 1991 de Volkstellingenwet werd ingetrokken, is deze werkwijze feitelijk ook daarna toegepast bij de levering van de alternatieve volkstellinggegevens voor 1981, 1991 en de Virtuele Volkstelling 2001. Het integrale gedeelte van de demografische basisgegevens is namelijk gebaseerd op de gemeentelijke bevolkingsregistratie, zodat alleen personen die hierin zijn opgenomen in de statistische informatie zijn betrokken.

Thema's (variabelen)

Algemeen

Ondanks de verscheidenheid aan informatie die in de diverse tellingen is verkregen, keerde een aantal kernthema's steeds terug. Primair ging het om een beschrijving van de *social-demografische structuur van de bevolking*. Dit betekende dat er bij de tellingen een vast vragenpatroon ontstond dat behalve op naam en adres betrekking had op de volgende kenmerken van de respondent: *wijze van samenwoning (gezin, alleenstaande), gezinsamenstelling, geboortjaar (leeftijd) en geboorteplaats, burgerlijke staat, godsdienst, beroep, woongelegenheden en nationaliteit*.¹⁰

Was bij de eerste algemene volkstelling van 1829 nog sprake van een beknopte eenvoudige vraagstelling, in de volgende tellingen werd dit vaste vragenpatroon geleidelijk gedetailleerder. Dit had vooral betrekking op de vragen over de *wijze*

¹⁰ Zie voor het thema 'nationaliteit' in deze bundel de bijdrage van Nicolaas en Sprangers, 'Buitenlandse emigratie vanaf de negentiende eeuw'.

van *samenwonen* (*huishouden*) en de beroepsarbeid. Deze grotere detaillering was veelal primair bedoeld om de kwaliteit van de antwoorden te vergroten. Vanaf de telling van 1849 was voor het eerst gevraagd naar het *beroep* zodat toen tevens een beroepstelling plaatsvond en vanaf 1899 is het thema *huisvesting* toegevoegd, dat geleidelijk werd aangepast en uitgebreid, om ten slotte uit te monden in een met de volkstelling gecombineerde woningtelling in 1947. Wisselend werd het thema *lichamelijke handicaps* in de telling opgenomen, terwijl vanaf de tellingen van 1920 het thema *huwelijksvruchtbaarheid* werd toegevoegd en vanaf 1930 het thema *onderwijs*.¹¹ De belangstelling voor deze laatste twee thema's weerspiegelt de toenemende behoefte van de overheid aan gegevens voor sturing van het maatschappelijk leven. Dit leidde onder meer tot afzonderlijke statistieken over de huwelijksvruchtbaarheid en over de 'academisch gegradueerden'. In de volgende tellingen zou de vraagstelling naar het onderwijsniveau geleidelijk worden uitgebreid. Ook andere nieuwe thema's zoals het *woon-werkverkeer* en de *sociale welstand*, weerspiegelden de maatschappelijke ontwikkeling.¹²

Enkele afzonderlijke thema's: regio, samenwoning, beroep en huisvesting

a. Regio. Een belangrijk thema bij alle tellingen was de *regionale spreiding* van de bevolking. Als integrale onderzoeken vormden zij bij uitstek een bron voor wetenschappelijke analyse, beleidsondersteunende research en marktonderzoek waarbij kleinere en grotere gebieden object van onderzoek waren. Primair ging het om demografische gegevens per gemeente en per provincie, bestuurlijke eenheden derhalve. Toch bestonden al vanaf 1849 nadere onderscheidingen per gemeente, zoals gebieden 'binnen en 'buiten de kom'. Later (in 1859) volgden onderscheidingen naar *afdelingen, gehuchten, dorpen, wijken en buurtschappen*, een indeling (in 1920) naar 'bewoonde oorden' en 'verspreide huizen' alsook naar *economisch-geografische gebieden*, en na 1945 indelingen naar *wijken en buurten, urbanisatiegraad* en *Corop-gebieden*.¹³

b. Wijze van samen wonen (huishouden) Een ander belangrijk thema is de *wijze van samenwonen*. Gebruikte termen en begrippen zijn: huisgezin, gezin, alleenstaande of alleenwonende, huishouden en huishouding. Zij komen in de loop van de tijd afwisselend en ook in wisselende betekenis voor (zie Tabel 3). Tot aan de

11 Zie voor het thema vruchtbaarheid de bijdrage in deze bundel van De Graaf, 'De vruchtbaarheid van vrouwen in de twintigste eeuw'. Voor het thema onderwijs zij verwezen naar: Harmsen en Winkels, 'Geteld en geassocieerd', 194-198.

12 Zie voor een beknopt overzicht van de thema's (vragen) die in de loop van de tijd bij de Volks-, Beroeps- en Woningtellingen zijn gebruikt: Van Maarseveen, 'Volkstellingen 1795-1971', 73-81.

13 COROP staat voor 'Coördinatiecommissie Regionaal Onderzoeks Programma' en heeft betrekking op veertig economische regio's waarin Nederland wordt onderverdeeld. Zie voor nadere informatie over de regionale indelingen de bijdrage in deze bundel over 'Buurten en wijken' van Boonstra. Zie ook: Van Vliegen, 'Regionalisering en statistische beschrijving', 232-255.

Tabel 3. – Begrippen voor samenwonen (huishouden).

Telling	gezin (familie)	gezin (huishouden)	alleenstaande/ alleenwonende	huishouden	huishouding	institutioneel huishouden
1795						
1829-1839		x ¹⁾				
1849-1930		x ¹⁾	x			x ²⁾
1947			x	x	x	x
1960	x		x	x		x
1971	x		x	x		x
1981-2001			x	x		x

¹⁾ Bij de tellingen van 1829 en 1839 is de term huisgezin (huishouden) niet nader omschreven.

Bij de telling van 1849 werden afzonderlijk levende personen als huisgezinnen beschouwd.

²⁾ Waarneming personen in instellingen en tehuizen vanaf 1859.

Tweede Wereldoorlog wordt de tegenwoordige term huishouden nog niet gebruikt en wordt nog alleen gesproken over (huis)gezinnen en alleenstaanden. Echter de omschrijving van het gezin komt vrijwel overeen met de kenmerken van het begrip huishouden (samenwonen, gezamenlijk de maaltijd gebruiken en huiselijk verkeer hebben).

Een *alleenstaande*, aanvankelijk aangeduid als ‘een afzonderlijk levend persoon’, werd omschreven als een persoon die niet in een gezin leeft, d.i. niet met andere bewoners zijn maaltijden gebruikt of met hen huiselijk verkeer heeft. Het latere begrip huishouden, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen één- en een meerpersoonshuishoudens, zou in dit verband meer duidelijkheid brengen.

Een aparte categorie vormden de personen in inrichtingen en tehuizen, de zogenaamde ‘gestichtsbevolking’, later ‘*institutionele huishoudens*’ genoemd. Dit betreft onder meer personen in gevangenissen, bejaardentehuizen, onderwijsinstellingen, kloosters en kazernes. Personen die bij deze instellingen beroepsmatig werkzaam waren en inwonend, werden als alleenstaanden beschouwd, ook al hadden ze met de overige bewoners huiselijk verkeer en gebruikten zij gezamenlijk de maaltijd.

c. Godsdienst. Het thema ‘*godsdienst*’ is vanaf 1829 in de volkstellingen als variabele opgenomen en vormde voor het godsdienstig verzuilde Nederland een gevoelig thema.¹⁴ Allereerst waren er vele godsdienstige groeperingen die niet altijd onder een bepaalde term waren te vatten. Vervolgens rees er soms verzet tegen de vraagstelling uit privacy-overwegingen. De gebruikte termen varieerden daarom nogal in de tijd, zoals Tabel 4 aantoont.

Aanvankelijk werd gevraagd naar het lidmaatschap van een kerkgenootschap. In 1899 werd deze term vervangen door kerkelijke gezindte. In 1920 was de terminologie ruimer. Ook een vereniging met een godsdienstig doel duidde de godsdienstige achtergrond aan. Bij de tellingen van 1920 en 1930 keerde de term kerkgenootschap weer terug, daarnaast werd als nieuwe term een zelfstandige kerkelijke gemeente toegevoegd. Een persoon behoorde hiertoe krachtens doop, belijdenis, besnijdenis of geboorte. De toelichting bij de volkstellingen bevatte tevens een lange opsomming van de verschillende godsdienstige denominaties die onder al deze termen ressorteerden. Kinderen werden geacht te behoren tot de kerkelijke gezindte van hun ouders. Ook de volgende tellingen kenden een soortgelijke vraagstelling en toelichting. In 1971 werd de antwoordcategorie Humanist toegevoegd.

d. Beroep. Beroepstellingen vonden vanaf het midden van de negentiende eeuw plaats. Deze tellingen werden gehouden in combinatie met de tienjaarlijkse volkstellingen. De regering wenste vanwege de toenemende industrialisatie meer informatie over beroepsarbeid. Aanvankelijk lieten de resultaten nog veel te wensen

14 Zie voor het thema godsdienst in deze bundel de bijdragen van Advokaat, Prak en Te Velde ‘Gereformeerden geteld en geregistreerd’; Knippenberg, ‘Bloed en vuur’; Vliegen, ‘Exponenten van vrijzinnigheid’.

Tabel 4. – Godsdienst.

Telling	Kerkelijke gezindte	Kerkgenootschap	Vereniging met godsdienstig doel	Zelfstandig kerkelijke gemeente	Godsdienstige gemeenschap	Humanisme
1829-1889		x				
1899	x					
1909	x		x			
1920-1930		x		x	x	
1947-1960		x			x	
1971	x					x
1981-2001*						

* variabele is niet waargenomen.

over. Met de telling van 1889 kwam hierin verbetering.¹⁵ Van een scherpe afbakening van de bevolking in een *werkzaam* en *niet werkzaam* deel, was echter nog geen sprake. Tot de beroepsbevolking behoorden personen die geheel of gedeeltelijk in eigen onderhoud of dat van anderen voorzagen. Personen die door anderen werden onderhouden (zoals kinderen, echtgenoten, invaliden, ouden van dagen) alsook personen die uit eigen vermogen of pensioen in hun onderhoud voorzagen zonder een beroep uit te oefenen, vormden de categorie 'beroepsloozen'. Sommige groepen zoals gehuwde werkzame vrouwen en personen die in een bedrijf meewerkten, werden tot begin twintigste eeuw niet of onvoldoende waargenomen.

Belangrijk zijn de *indelingen* van de beroepsbevolking. Vanaf 1899 is sprake van drie indelingen, te weten: naar de aard van het bedrijf, naar de aard van het daarin uitgeoefende beroep en naar de 'beroepspositie', dit is de positie in het bedrijf waarin men werkzaam was (bijvoorbeeld zelfstandig, in loondienst, employé, arbeider enzovoort). Tot en met de telling van 1889 was slechts sprake van een *beroepen-classificatie*. Hierbij ontstond een grotere mate van detaillering. In 1947 is deze gedetailleerde aanpak verlaten en gekozen voor een summier beeld van de beroepenstructuur. Na de telling van 1947 is de classificatie sterk beïnvloed door de aanbevelingen van het International Labour Office (ILO) van de Verenigde Naties, te weten de International Standard Classification of Occupations (ISCO).¹⁶

Bij de classificatie naar beroep werden alle personen met hetzelfde beroep, ongeacht het bedrijf waarin zij werkzaam waren, bij elkaar geteld. Op deze wijze ontstond inzicht in de beroepsstructuur. Om tevens inzicht te verkrijgen in de economische structuur werd vanaf 1899 ook een *bedrijfsindeling* toegepast, hoewel de naam als zodanig tot de telling 1920 nog zou ontbreken. Hierbij gaat het om een indeling van de beroepsbevolking naar de aard van het bedrijf waarin men werkzaam was. Alle volgende tellingen kenden zowel een beroeps- als een bedrijfsindeling.

e. Woning en huisvesting. Voorafgaand aan elke volkstelling werd bij de eerste volkstellingen aan de gemeenten verzocht te zorgen voor een volledige huisnummering, zodat geen huis werd overgeslagen. Aan de hand hiervan werd een opgave verstrekt van het aantal woningen, 'woonhuizen' genoemd. Deze opgave vooraf van het aantal huizen per onderdeel van de gemeente was van groot belang bij de voorbereiding van de gegevensverzameling. Tevens kon later met behulp van dit soort gegevens bij de uitkomsten het gemiddeld aantal bewoners per huis worden berekend.

Vanaf de Volkstelling 1899 vormt het thema huisvesting een vast element in de volkstelling. Om de volkstelling niet te zeer uit te breiden bleef de vraagstelling beperkt tot de waarneming van het aantal vertrekken dat een gezin of alleenstaande ter beschikking had en tot het aantal van deze vertrekken dat door een

15 Zie voor het thema beroep: Van Maarseveen, 'Beroepstellingen 1849-1971/200'. Zie ook in deze bundel de bijdrage van Oudhof en Boelens, 'Arbeidsdeelname van 50-plus vrouwen'.

16 Zie voor meer uitvoerige informatie over de ontwikkeling van de beroepsclassificatie: Harmsen en Winkels, 'Geteld en geclassificeerd', 123-126.

raam of deur in directe verbinding stond met de buitenlucht. Men besepte dat de vraagstelling tekort schoot om de huisvestings situatie enigszins volledig te beschrijven, met aspecten zoals bijvoorbeeld de grootte van de vertrekken, de slaapgelegenheid, drinkwatervoorziening, vochtigheid, bouwvalligheid en dergelijke. Voor dit doel waren volgens de Centrale Commissie voor de Statistiek (CCS) speciale tellingen nodig. De Commissie gaf de voorkeur aan een 'bewoningsstatiek' als onderdeel van de volkstelling. Een bewoningsstatiek had, aldus de CCS, als object van waarneming de woonruimte die het gezinshoofd of alleenstaande ter beschikking had. Het ging derhalve om de huisvestings situatie. Bij een woningtelling ging het daarentegen om inzicht in de woningmarkt en woningreserve. Object van waarneming was hierbij de woning zelf (de ligging en dergelijke). Een combinatie van dit tweevoudige begrip woning achtte de CCS aanvankelijk uitgesloten. Een woningtelling was naar het oordeel van de Commissie een speciaal onderzoek dat niet met de volkstelling gecombineerd moest worden.

Wel vond in 1919 een beperkte zelfstandige woningtelling plaats onder alle gemeenten met meer dan 2000 inwoners en enkele kleinere gemeenten. Het CBS verrichtte hiervoor een deel van de bewerking en stelde de publicatie van de eindresultaten samen.¹⁷ In 1930 werd de vraagstelling over huisvesting uitgebreid met onderzoek naar de soorten vertrekken die een gezin of alleenstaande ter beschikking stonden. Hoewel aan het thema huisvesting in de volkstellingen derhalve geleidelijk steeds meer aandacht werd besteed, bleef een integrale woningtelling uit tot 1947. Bij de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog ontbrak het aan gegevens over de woningmarkt, zodat tegelijkertijd met de Volkstelling 1947 een integrale woningtelling werd gehouden. Ook na deze telling bleef wegens de woningnood grote behoefte bestaan aan gegevens over de huisvestings situatie. Daarom vond in 1956 een afzonderlijke woningtelling plaats, terwijl vanaf 1964 geregeld woningbehoefteonderzoeken zijn uitgevoerd. Na de Volkstelling annex Woningtelling 1971 vormden de Statistiek woningvoorraad en het woningbehoefteonderzoek de alternatieve bronnen voor de oplevering van gegevens over wonen in het kader van het Europese volkstellingprogramma.

Veldwerk en bewerking

In elke gemeente was de leiding van het veldwerk aan één persoon toevertrouwd. Deze diende ook de werkzaamheden van de tellers te regelen. De tellers waren vrijwilligers (ambtenaren, onderwijzers, opzichters e.d.). In de praktijk verliep de werving van vrijwilligers vaak moeizaam. De algemene instructie was: de formulieren een aantal dagen vóór de eigenlijke teldatum uit te reiken en deze vlak na die datum op te halen. Per getelde persoon ontvingen de tellers een vergoeding. De regering was daarbij bepaald niet scheutig, waardoor de animo voor het veldwerk bepaald niet overliep. Aan vrouwen werd het veldwerk aanvankelijk nog nauwelijks toevertrouwd. Eerst bij de Volkstelling 1920 vernemen we dat ook

¹⁷ *Uitkomsten der woningtelling (1919).*

vrouwen als teller meededen. Weigeringen waren uitzonderingen. Over het geheel genomen was sprake van integrale medewerking.

Aanvankelijk werden de verzamelde gegevens op het ministerie van Binnenlandse Zaken bewerkt. Vanaf 1899 was het CBS hiervoor verantwoordelijk. Per onderdeel van de gemeenten werden de formulieren telkens voor ieder kenmerk (zoals geslacht, geboortejaar, enzovoort), gesorteerd en met de hand geteld. Controleurs zagen nauwlettend op het werk toe. Controle op de feitelijke juistheid van de beantwoording berustte bij de gemeenten. Het CBS moest volstaan met controle op volledigheid en plausibiliteit. Soms leidde dit tot terugzending van de formulieren aan de gemeenten. De meeste correcties kwamen voor bij de vragen over beroep, godsdienst en woning. Veel tijd vergde ook de classificatie van de beroepen, waarvoor bepaalde vercijferingsleutels werden gebruikt. Eerst werden de bevolkingscijfers per gemeente bewerkt tot wat men de uitkomsten van de eigenlijke volkstelling noemde. Daarna volgde de bewerking van de beroepstelling en woningstatistiek. Bij de Volkstelling 1920 bleken de gegevens over de woning zo slecht ingevuld, dat afgezien is van verdere bewerking.

Bij alle tellingen heeft de handbewerking een belangrijke plaats ingenomen. Vanaf de Volkstelling 1920 deed echter ook de machinale verwerking zijn intrede met de zogenaamde classicompteur. In 1930 is het CBS overgegaan op het gebruik van ponskaarten en de verwerking ervan met vijf Hollerith machines. Een groot voordeel was dat er meer en extra tabellen konden worden samengesteld. In 1947 werd als bewerkingsmethode gekozen voor 'mark-sensing', een methode waarbij bewerkers de ponskaarten verstreepten die vervolgens door de machine automatisch werden gelezen. Met de aanschaf in 1960 van de X1 brak voor het CBS het computertijdperk aan. Ook de controle op fouten en onwaarschijnlijkheden in de verzamelde gegevens kon nu met de computer worden geautomatiseerd, wat handbewerking bespaarde.¹⁸ Bij de Volkstelling 1971 was de automatisering verder voortgeschreden. Behalve dat de gegevensverzameling nu via ponskaartenboekjes plaatsvond, werd optische leesapparatuur gebruikt en werd tevens de computer voor de gegevensverwerking ingezet. Het optisch lezen van de ponskaarten leverde echter veel problemen en veroorzaakte een vertraging van enkele jaren bij het opleveren van de resultaten.

Publicatie

Algemeen

De hoeveelheid gepubliceerde gegevens loopt van telling tot telling uiteen. In 1899 werd evenals in 1889 in ruime mate vrij gedetailleerd gepubliceerd, maar bij eerdere tellingen was dit minder. De publicatiedrift bij de volgende tellingen was minder uitbundig, vooral bij de telling van 1920. De bezuinigingen waren toen drastisch. Er verscheen geen woningstatistiek. Wel werden de gegevens gepubliceerd van de in 1919 gehouden woningtelling in de gemeenten met meer

18 Vergelijk Kellenbach, 'Mechanisering en automatisering', 81-87.

dan 2000 inwoners. Ook op andere onderdelen werd bezuinigd zoals op het voorgenomen onderzoek naar de huwelijksvruchtbaarheid en op de uitkomsten van de beroepstelling. Via een indeling naar economisch-geografische gebieden kon tevens bezuinigd worden op de detaillering naar kleinere eenheden. Eerst bij de tellingen na 1945 werd weer op ruimere schaal gepubliceerd. Veel detailgegevens kwamen beschikbaar op handgeschreven transparanten, waarvan ook lichtdrukken zijn gemaakt; deze zijn niet gepubliceerd.

Welke resultaten werden gepubliceerd? Allereerst werden binnen ongeveer een half jaar de voorlopige uitkomsten gepubliceerd van de bevolking per gemeente. Ongeveer een jaar na afloop van de telling volgden de definitieve uitkomsten van de zogenaamde 'eigenlijke volkstelling'. Dit was de telling exclusief de beroepentelling en woningstatistiek. Resultaten van deze twee laatste kwamen een half tot heel jaar later ter beschikking. De definitieve resultaten verschenen naderhand in een reeks van publicaties, veelal onderscheiden naar gemeenten, provincies en rijk. Daarnaast waren er vaak publicaties met gegevens over afzonderlijke thema's zoals over godsdienst, onderwijs e.d. Tevens werd bij elke telling een korte beschrijving gegeven van de gevolgde methode van onderzoek.

Geheimhouding

In de Volkstellingenwet 1879 komen geen bepalingen voor over geheimhouding van gegevens. Een belangrijke reden is waarschijnlijk dat de volkstelling ook een administratief doel had: controle van de bevolkingsregisters. Privacybescherming en statistische geheimhouding van althans de persoonsgegevens was tot de tweede helft van de twintigste eeuw nog geen 'issue'. Formele regelingen voor statistische geheimhouding beperkten zich aanvankelijk tot de bedrijfsstatistiek.¹⁹ Behalve redenen van concurrentie zijn de gegevens van bedrijven in tabellen door de vaak geringe aantallen bij de uitsplitsing van variabelen eerder uniek en daarmee herkenbaar dan die van personen. Bij personen is de omvang van de populatie immers een veelvoud van die van bedrijven. Na de Tweede Wereldoorlog was er op dit punt een omslag in denken en beleid. Vooral door de koppeling van Volks- en Woningtelling was geheimhouding in verband met de verdeling van woonruimten van belang. Bij de Volkstelling 1960 werd een formele verplichting tot geheimhouding vastgelegd. Ondanks maatregelen ter bescherming van de individuele gegevens ontstond bij de Volkstelling 1971 in de publieke opinie vrees voor aantasting van de privacy. Dit leidde tot diverse extra maatregelen ter bescherming van de privacy en vormde aanleiding later tot privacywetgeving.

Nabeschouwing

De methode van onderzoek is bij de volkstellingen voortdurend in ontwikkeling geweest. Bij de Volkstelling van 1795 was de vraagstelling beperkt tot het aantal

19 Nobel, 'Zoo onkreukbaar en zoo gesloten', 135-137; 150-154

personen ('zielen' genoemd). Later is gestreefd naar een demografische beschrijving met kenmerken van de bevolking. Behalve algemene bevolkingsgegevens over leeftijd, geslacht, burgerlijke staat e.d. werd de informatie geleidelijk uitgebreid, met als hoogtepunt de Volkstelling 1971. Vraag is wel of de ambities bij deze laatste telling niet te hoog zijn geweest. Massale tellingen dienen in principe zo eenvoudig mogelijk van opzet te zijn.

Steeds hebben de volkstellingen een nauwe band gehad met de bevolkingsregistratie. Toetsing en actualisering van deze registratie is naast het meten van de bevolkingsomvang steeds een van de doeleinden van de traditionele volkstellingen geweest. Bij de laatste telling van 1971 ontstond protest tegen het gebruik van de telling voor dit administratieve doel, waardoor er onvoldoende bescherming kon zijn van de privacy. Nadien is dit doel spoedig geheel vervallen.

Hoewel voor de Europese Volkstellingen 1981 en 1991 vervangende informatie geleverd is, afkomstig van de bevolkingsregistratie en steeproefonderzoeken, was geen sprake meer van consistentie tussen de tabellen die uit verschillende bronnen afkomstig waren. Bovendien bleek het niet meer mogelijk om gedetailleerde informatie over regio's en specifieke bevolkingsgroepen te verschaffen. Vooral voor de regionale informatie was dit een belangrijk verlies. Met de Virtuele Volkstelling 2001 is dit verlies weer gedeeltelijk ongedaan gemaakt.

Literatuur

- Atsma, J. 'Bedrijfstellingen 1930-1978', in: J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg/Heerlen 2002), 225-287.
- Bakker, B. en L. Putman (red.), *De virtuele Volkstelling en het Sociaal Statistisch Bestand. Een verslag van de conferentie gehouden in Amsterdam op 11 november 2003* (Amsterdam mei 2004).
- Corbey, P., 'Exit the population Census', in: *Netherlands Official Statistics*, Volume 9, summer 1994, 41-44.
- Dulk, C.J. den, en J.G.S.J. van Maarseveen, 'Volkstellingen 1795-1971. De ontwikkeling van beleid en methode van onderzoek', in: B.Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg/Amsterdam 1999), 329-366.
- Everaers, P.C.J. 'Het Sociaal Statistisch Bestand (SSB): de statistiek van de toekomst', in: B. Bakker en L. Putman (red.), *De virtuele Volkstelling en het Sociaal Statistisch Bestand. Een verslag van de conferentie gehouden in Amsterdam op 11 november 2003* (Amsterdam mei 2004). 47-56
- Harmen, E. en J.W. Winkels, 'Geteld en geëncyclopediseerd. Coördinatie van persoons- en huishoudenskenmerken', in: B.Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg/Amsterdam 1999), 193-226.

- Kellenbach, F.M., 'Mechanisering en automatisering', 81-87, in: B. Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken* (Voorburg/Amsterdam), 71-104.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Tijdens de eeuwwisseling geteld'. De methode van onderzoek bij de Volkstelling 1899', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam/Voorburg 2001), 13-40.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Volkstellingen 1795-1971', in: J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg / Heerlen 2002), 11-88.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Intrekking Volkstellingenwet. Registertellingen; op weg naar volkstellingen nieuwe stijl 1979-2000', in: J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg / Heerlen 2002), 80-114.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Beroepstellingen 1849-1971/2000', in: J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg / Heerlen 2002), 115 -144.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Volkstellingen 1795-1971', in: J.G.S.J. van Maarseveen (red.) *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg / Heerlen 2002), 15-85.
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Woningtellingen oude en nieuwe stijl 1899-2000', in: J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg / Heerlen 2002), 145-170.
- Maarseveen, J.G.S.J. and M.B.G. Gircour (eds.), *A century of statistics. Counting, accounting and recounting in the Netherlands* (Voorburg/Amsterdam 1999). [Translation of: *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg/ Amsterdam 1999)].
- Niphuis, 'Landbouwtellingen 1910-200', in: J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (Voorburg/Heerlen 2002), 175-224.
- Nobel, J.R., " 'Zoo onkreukbaar en zoo gesloten'. Statistische geheimhouding", in: B.Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (red.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg/Amsterdam 1999), 133-164.
- 'Richtlijn van de Raad van 26 mei 1987 inzake de synchronisatie van algemene volkstellingen'(87/287/EEG), in: *Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen*, 3 juni, nr. L 143/33.
- Schulte Nordholt, E., M.Hartgers and R.Gircour (eds.), *The Dutch Virtual Census of 2001. Analysis and Methodology* (Voorburg/Heerlen 2004).
- Uitkomsten der woningtelling gehouden in de laatste maanden van 1919 in gemeenten met meer dan 2000 inwoners en in enkele kleinere gemeenten*. CBS-publicatie (Den Haag 1921).

Vliegen, J.M., 'Regionalisering en statistische beschrijving', in: B.Erwich en J.G.S.J. van Maarseveen (ed.), *Een eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg/Amsterdam 1999), 227-262.

Waarom een volkstelling? (Een informatiemap met toelichtingen, enz.); CBS-publicatie ('s-Gravenhage 1971)

Nieuwe data, 'nieuwe' methode? Een sociologisch historische toepassing van multiniveau-analyse*

R.L. Zijdemans

Diverse technische en methodische ontwikkelingen hebben grootschalig vergelijkend onderzoek naar historische sociale stratificatie mogelijk gemaakt. Met de kwantiteit van de onderzoekspopulatie is echter ook de diversiteit van de onderzoekspopulatie toegenomen. Aan de ene kant biedt deze variatie mogelijkheden voor onderzoek naar de invloed van contextuele kenmerken op het proces van statusverwerving. Aan de andere kant betekent het vaak dat de onderzoekseenheden uit één en dezelfde context niet onafhankelijk zijn, een belangrijke aanname bij veel gebruikte regressietechnieken. In een dergelijk geval raden statistici het gebruik van multiniveau-analyse aan. Na een beknopte uitleg van deze techniek volgt een toepassing ervan. Hierbij wordt onderzocht of het verband tussen beroepsstatus van vaders en zonen in Zeeland eind negentiende en begin twintigste eeuw verschilde tussen gemeenten en over de tijd. Tevens wordt getoetst of dergelijke verschillen samenhangen met urbanisering, migratie en religie.

Introductie

In 1983 wees Ultee op het gat tussen negentiende-eeuws historisch stratificatie-onderzoek en naoorlogs empirisch onderzoek.¹ In de jaren daarna verschenen enkele studies over dit onderwerp, maar Boonstra en Mandemakers concludeerden een decennium later dat het gebrek aan kennis over de stratificatie van de Nederlandse samenleving door deze studies slechts in beperkte mate was verminderd.² Een oorzaak hiervan zou kunnen liggen in de vergelijkbaarheid van de studies, met betrekking tot zowel de onderzochte populatie als de gebruikte meetinstrumenten.

Onderzoekers op het gebied van historische stratificatie hebben veelal handmatig data over individuen uit archieven moeten verzamelen, wat tamelijk arbeidsintensief is. Dit heeft noodzakelijkerwijs geleid tot het beperken van de

* Graag bedank ik Vincent Buskens, Ineke Maas, Tom Snijders en Jeroen Weesie voor hun hulp bij het begrijpen van teksten en toepassingen van multiniveau-analyse. Eventuele fouten in de uitleg van de multiniveau-analyse komen geheel voor mijn rekening. De commentaren van twee anonieme referenten hebben me erg geholpen bij het schrijven van de uiteindelijke versie. Dit stuk is mede mogelijk gemaakt door NWO MAGW-Open subsidie 400-05-054 voor het project 'Status attainment during industrialization, Life courses in context'. De laatste versie is geschreven tijdens een verblijf bij de afdeling Toegepaste Sociale Wetenschappen aan de Universiteit van Stirling, Schotland.

1 Ultee, 'Het aanzien van beroepen', 28-48.

2 Boonstra en Mandemakers, 'Ieder is het kind', 125-141.

omvang van de onderzochte populatie. Studies hebben zich dan ook vaak op een bepaalde populatie en/of geografisch gebied gericht, zoals bijvoorbeeld: de elite in Amsterdam³. De diversiteit in onderzochte populaties en regio's maakt het lastig om onderzoeksresultaten te vergelijken en conclusies te trekken over het stratificatieproces in Nederland in de negentiende en begin twintigste eeuw.

Naast de beperkte omvang van onderzoekspopulaties heeft onenigheid over een juist meetinstrument van 'status' eenduidigheid in sociaal-historisch onderzoek bemoeilijkt. Status is in het verleden op diverse wijzen gemeten, onder andere op basis van de hoogte van betaalde belastingen⁴, of de positionering van iemands zitplaats in de kerk.⁵ Het gebruik van beroep als indicator van status (beroepsprestige) zoals dat gebruikelijk is in hedendaags stratificatieonderzoek, is in het verleden om ten minste twee redenen bekritiseerd. Ten eerste zou een beroepstitel te weinig informatie verschaffen over iemands sociaal-economische positie.⁶ Ten tweede zouden (historische) beroepstitels in betekenis verschillen van hedendaagse beroepstitels en daarmee niet geschikt zijn voor het doen van historisch onderzoek.⁷

Nieuwe mogelijkheden voor sociaal-historisch onderzoek

Recente ontwikkelingen stellen sociaalhistorische onderzoekers echter nu *wel* in staat op grote schaal en op vergelijkbare wijze onderzoek te doen naar sociale stratificatie in de negentiende en begin twintigste eeuw.⁸ Naast hedendaags onderzoek laat ook historisch onderzoek zien dat er een sterke overeenkomst is tussen het gemiddelde inkomen van een beroepsgroep en de sociaaleconomische positie die aan die beroepsgroep wordt toegekend door middel van een beroepsprestigeschaal, zoals die van Van Heek.⁹ Het gebruik van beroepstitels lijkt daarmee ook in sociaalhistorisch onderzoek gerechtvaardigd,¹⁰ des te meer omdat het probleem van verschil in de betekenis van beroepstitels tussen regio's, talen en over de tijd bestudeerd en vertaald is naar een historische internationale standaard voor classificatie van beroepen: HISCO.¹¹ Tevens zijn er verschillende schema's verschenen om de HISCO-gecodeerde beroepen om te zetten naar speciaal daarvoor gemaakte

3 De Vries, *Electoraat en elite*.

4 De Vries, *Electoraat en elite*.

5 Lucassen en Trienekens, 'Om de plaats', 239-304.

6 De Vries, *Electoraat en elite*, 12.

7 Van Leeuwen, Maas en Miles, *HISCO*, 9-10.

8 Voorbeelden van dergelijke studies zijn te vinden in: Mandemakers en Boonstra (ed.), *De levensloop*, en in Van Leeuwen, Maas en Miles, *Marriage choices*.

9 Van Heek, *Sociale stijging*. Zie bijvoorbeeld: Mandemakers, *Aanzet tot een beroepsstratificatie*, 198-222.

10 Boonstra en Mandemakers, 'Ieder is het kind', 125-141.

11 Van Leeuwen, Maas en Miles, *HISCO*.

historische klassenschema's, bijvoorbeeld HISCLASS¹² en SOCPO¹³ of beroeps-prestigescalen, zoals HIS-CAM.¹⁴

Behalve methodische ontwikkelingen dragen ook ontwikkelingen op het gebied van dataverzameling bij aan de mogelijkheden om historische sociale stratificatie te onderzoeken. Digitalisering van persoonsgegevens leidt tot datasets die representatief zijn voor grotere regio's, langere perioden en vrijwel alle lagen van de bevolking. Voorbeelden van dergelijke digitaliseringprojecten zijn de Historische Steekproef Nederland (HSN)¹⁵ en Genlias¹⁶. Maar ook diverse meer regionale digitaliseringsprojecten, zoals de Groene Hart-archieven¹⁷ en het Noord-Hollands Archief¹⁸ dragen bij aan de kennis over personen in de negentiende en begin twintigste eeuw.

Individen in contexten

Om veranderingen in het stratificatieproces te verklaren gebruiken sociologen en historici echter niet alleen data over individuen, maar ook over de contexten waarin deze individuen zich bevinden. Ook op dit vlak vinden grootschalige ontwikkelingen plaats. Met behulp van de gedigitaliseerde volkstellingen en de Historische Database Nederlandse Gemeenten (HDNG) kunnen veranderingen in het stratificatieproces op individueel niveau gerelateerd worden aan de gemeentelijke context.¹⁹ Zo kan de invloed van onder andere urbanisatiegraad, migratiepatronen, en dominante godsdienst op het stratificatieproces worden bepaald. Met de komst van de zogenaamde 'Amsterdamse code' worden deze analyses steeds minder afhankelijk van mutaties in namen en grondgebied van gemeenten.²⁰ Het Nederlands Historisch Geografisch Informatiesysteem (NLGIS) brengt contextuele informatie op gemeenteniveau en zelfs wijkniveau in kaart.²¹ Bovengenoemde ontwikkelingen bieden sociaalwetenschappers en historici de mogelijkheid om onderzoek te doen naar grotere aantallen individuen uit meerdere contexten.

Bij het analyseren van deze grootschalige historische datasets, dient men in acht nemen dat ze zelden uit onafhankelijke onderzoekseenheden bestaan. Zo is er bij datasets die alle gedigitaliseerde aktes uit een bepaalde regio of periode omvatten geen sprake van een random sample. Maar zelfs wanneer de onderzoekseenheden via een aselechte steekproef verkregen zijn, kunnen onderzoekseenheden

12 Maas en Van Leeuwen, 'Total and relative endogamy', 275-295.

13 Van de Putte en Miles, 'A class scheme', 61-92.

14 Maas et al., HIS-CAM. Lambert et al., 'Testing the universality'.

15 Internetbron: HSN. <http://www.iisg.nl/~hsn/indexnl.html>

16 Internetbron: Genlias. <http://www.genlias.nl/nl/page0.jsp>

17 Internetbron: Groenehart Archieven. <http://www.groenehartarchieven.nl/>

18 Internetbron: Noord-Hollands Archief, <http://www.noord-hollandsarchief.nl/>

19 Beekink et al., *Nederland in verandering*.

20 Van der Meer en Boonstra, *Repertorium*.

21 Internetbron: NLGIS. <http://ip042.niwi.knaw.nl:9099/hgin/app>

systematische onderlinge samenhang vertonen. Wanneer onderzoekseenheden uit verschillen contexten komen, is het aannemelijk dat er tussen eenheden uit één en dezelfde context meer onderlinge samenhang is, dan tussen eenheden uit verschillende contexten. Zo kan bijvoorbeeld het verband tussen beroepsstatus van vaders en zonen verschillen tussen plaatsen en over de tijd.

Om rekening te houden met dergelijke regionale en temporele verschillen in de afhankelijke variabele wordt in regressieanalyse vaak gecontroleerd voor contextuele verschillen door dummyvariabelen op te nemen voor plaatsen en tijdstippen. Door het opnemen van interacties tussen variabelen op het individuele niveau en deze dummy's kan zelfs achterhaald worden of de invloed van individuele kenmerken verschilt tussen contexten. In het voorbeeld van intergenerationale statusverwerving kan men zodoende achterhalen of de invloed van vaders beroepsstatus op dat van zijn zoon verschilt tussen plaatsen en perioden.

Een andere manier om data van individuen uit verschillende contexten te analyseren is met behulp van multiniveau-analyse.²² Deze analysetechniek is ontworpen om rekening te houden met het feit dat onderzoekseenheden op het zogenaamde eerste (lagere) niveau niet onafhankelijk zijn van elkaar, maar samenhangen in een bepaalde context (het tweede (hogere) niveau). In bovengenoemde voorbeelden zijn individuen bijvoorbeeld gegroepeerd (genest) binnen plaatsen en tijdstippen. Andere voorbeelden van data met een dergelijke multiniveaustructuur zijn: werknemers in bedrijven, kinderen in gezinnen, maar ook meetmomenten in proefpersonen.

Hoewel men met OLS regressie (op één niveau) de mogelijkheid heeft om te controleren voor een geneste datastructuur, is er een aantal redenen om multiniveaumodellen te gebruiken. Eén reden is dat het controleren voor context in een OLS regressiemodel ten koste gaat van de spaarzaamheid van het model. Wanneer men denkt aan een datastructuur waarbij individuen genest zijn in steden, zou men, om te controleren voor contexteffecten, voor alle steden dummyvariabelen moeten opnemen. Dit gaat ten koste van het aantal vrijheidsgraden. In een multiniveaumodel is een groot aantal eenheden op een hoger niveau echter geen probleem. Het specificeren van een hoger niveau gaat ten koste van slechts één vrijheidsgraad ongeacht het aantal eenheden op dat hogere niveau. Multiniveau-analyse is dus veel zuiniger in het gebruik van de data. Een tweede reden is dat men met multiniveau-analyse macro-micro hypothesen kan toetsen, *terwijl* men controleert voor de geneste data-structuur. Zodoende kan men vragen beantwoorden als: Is de invloed van beroepsstatus op kindersterfte groter in meer landelijke of in meer stedelijke gebieden? Neemt de invloed van vaders beroepsstatus op dat van zijn zoon af met industrialisering? Dergelijke vragen zijn in het verleden ook wel onderzocht met behulp van OLS regressie-analyse, maar met

22 Hiërarchisch lineair model, randomcoëfficiëntmodel of variantiecomponentmodel zijn andere aanduidingen voor het multiniveaumodel.

OLS regressie kan men niet tegelijkertijd contexthypothese toetsen en controleren voor de geneste datastructuur. Immers wanneer men naast dummyvariabelen voor gemeenten ook indicatoren voor gemeentekennmerken in het model opneemt, zal een deel van de effecten van de gemeentekennmerken al worden opgevangen door de dummy variabele van de gemeente zelf. Effecten van gemeentekennmerken worden dan onderschat. Daarnaast is het nagenoeg onmogelijk om te controleren voor de geneste structuur van de data door enkel en alleen te controleren voor gemeentekennmerken. Daarvoor zou men immers moeten beschikken over alle relevante gemeentekennmerken. Bij multiniveau-analyse wordt gecontroleerd voor de geneste datastructuur door regressiecoëfficiënten van variabelen op het eerste niveau per groep te laten verschillen. Door vervolgens interactie-effecten tussen variabelen op het eerste en tweede niveau in het model op te nemen, kunnen macro-micro hypothesen worden getoetst. De volgende sectie beschrijft in meer detail hoe in multiniveau-modellen voor één variabele meerdere regressiecoëfficiënten worden geschat. Daarna volgt een toepassing van multiniveau-analyse op een dataset van Zeeuwse huwelijksakten uit de negentiende en begin twintigste eeuw.

Multiniveau-modellen²³

Multiniveau-modellen typeren zich door de variatie in de afhankelijke variabele op te splitsen tussen verschillende niveaus. Om dit inzichtelijk te maken geeft vergelijking 1 een OLS regressie model weer met een individuele variabele X . β_0 is de constante (intercept) en de residuen R_{ij} zijn de afwijkingen van het gemiddelde van Y die niet verklaard zijn door X .

$$[1] \quad Y_{ij} = \beta_0 + \beta_1 x_{ij} + R_{ij}$$

De subscript i voor individu en j voor groep geven aan op welk niveau een variabele betrekking heeft. De waarden van de variabele X verschillen voor alle individuen i uit alle groepen j . (Een variabele Z op het groepsniveau zou dus alleen het subscript j krijgen, omdat de waarden voor die variabele dan alleen van groepen afhangen.) In vergelijking (1) hebben geen van beide schatters β_0 en β_1 een subscript. Ze hebben dezelfde *vaste* waarde voor alle individuen uit alle groepen. Om de waarde van de schatters te laten variëren voor groepen, worden ze gesplitst in een gemiddeld effect (voor alle groepen hetzelfde) en een groep-specifieke afwijking van dit gemiddelde effect (verschillend per groep). De schatters krijgen dan het subscript j :

$$[2] \quad \begin{aligned} \beta_{0j} &= \gamma_0 + U_{0j} \\ \beta_{1j} &= \gamma_1 + U_{1j} \end{aligned}$$

23 De uitleg van het multiniveau-model is gebaseerd op hoofdstuk 4 en 5 van Snijders en Bosker, *Multilevel analysis*.

In vergelijking (2) zijn γ_0 en γ_1 de *vaste* (fixed) effecten van intercept en helling. U_{0j} en U_{1j} zijn de *random*-effecten, de groepsspecifieke afwijkingen van respectievelijk de intercept en helling. Wanneer deze groepsspecifieke schatters worden ingevuld in vergelijking (1) ontstaat het volgende multiniveaumodel:

$$[3] \quad Y_{ij} = \gamma_0 + \gamma_1 x_{ij} + U_{0j} + U_{1j} x_{ij} + R_{ij}$$

Het eerste deel van vergelijking (3) bestaat uit vaste effecten, het tweede deel uit random-effecten. De random effecten R_{ij} en U_{0j} en U_{1j} geven de (door X) onverklaarde afwijkingen van het gemiddelde van Y weer. De onverklaarde variantie is dus nu gesplitst naar het individuele niveau: $\text{var}(R_{ij}) = \sigma^2$ en het groepsniveau: $\text{var}(U_{0j}) = \tau_1^2$ en $\text{var}(U_{1j}) = \tau_2^2$. Om de onverklaarde variantie te verminderen kunnen aan het model extra variabelen worden toegevoegd. Variabelen op het individuele niveau kunnen variantie op het individuele niveau verklaren, maar ook op het groepsniveau. Dit is het geval wanneer de samenstelling van groepen in individuele kenmerken tussen groepen varieert. Het toevoegen van contextvariabelen verkleint ook de onverklaarde variantie op het groepsniveau. Zo kan aan vergelijking (3) een hoofd- en interactie-effect van groepsvariabele Z worden toegevoegd:

$$[4] \quad Y_{ij} = \gamma_0 + \gamma_1 x_{ij} + \gamma_2 x_{ij} z_j + \gamma_3 z_j + U_{0j} + U_{1j} x_{ij} + R_{ij}$$

De random component, het tweede deel uit vergelijking (4), is dus dezelfde als in vergelijking (3), maar de residuen hebben nu betrekking op de onverklaarde afwijkingen van het gemiddelde van Y na controle voor X, Z en het interactie-effect. Aan de hand van dit model kan een macro-micro hypothese worden getoetst, waarbij tegelijkertijd gecontroleerd wordt voor de geneste datastructuur. In de volgende paragrafen volgt een toepassing van zo een multiniveau-model, waarbij de invloed van gemeentekenmerken op het proces van intergenerationale statusverwerving wordt onderzocht.

Probleemstelling

Om enkele van de mogelijkheden van multiniveau-analyse te laten zien, stel ik twee vragen aan de orde. Ten eerste, in hoeverre verschilt de invloed van vaders beroepsstatus op dat van zijn zoon tussen plaatsen en over de tijd in Zeeland tussen 1851 en 1915? Ten tweede, in hoeverre kunnen contextuele kenmerken verschillen in de invloed van vaders beroepsstatus op dat van zijn zoon tussen plaatsen en over de tijd verklaren? Daarbij toets ik drie macro-micro hypothesen, waarbij gesteld wordt dat de associatie tussen beroepsstatus van vader en zoon (individuele niveau) beïnvloed wordt door contextuele kenmerken (groepsniveau).

De eerste twee hypothesen hebben betrekking op verschillen in de mate van modernisering van gemeenten. Volgens de moderniseringstheorie is het effect van vaders beroepsstatus kleiner in meer geurbaniseerde gebieden en in gebieden met

meer migratie.²⁴ De redenering is dat in grotere steden niet iedereen elkaar kent en men dus minder voordeel (of last) heeft van zijn achtergrond. Daarnaast is de diversiteit in achtergrond groter in grotere steden en zou een anders dan gemiddelde afkomst van minder belang zijn. Meer migratie zou een gelijk effect te weeg brengen en eveneens het verband tussen beroepsstatus van vader en zoon verkleinen.

De derde hypothese heeft betrekking op culturele verschillen in context. Volgens Webers wereldbeeldentheorie hebben mensen een bepaald wereldbeeld dat meer of minder activistisch is.²⁵ Naarmate mensen een meer activistisch wereldbeeld hebben, beschouwen ze de wereld als veranderbaar en zou afkomst een minder grote rol spelen. In het algemeen wordt gesteld dat katholieken een minder activistisch wereldbeeld hebben dan protestanten, waardoor de invloed van afkomst voor katholieken groter zou zijn dan voor protestanten. De protestanten in Zeeland in de negentiende eeuw waren echter veelal Nederlands gereformeerd, maar ook orthodox calvinistisch.²⁶ Ik verwacht daarom dat deze meer conservatieve protestanten vasthielden aan meer traditionele waarden en een minder activistisch wereldbeeld hadden dan de katholieken. Helaas omvatten de data alleen godsdienstgegevens op gemeente niveau en niet op individueel niveau. Daarom neem ik aan dat de invloed van beroepsstatus van de vader op dat van de zoon groter is in meer conservatief protestantse gebieden.

Data en specificatie van de multiniveauctuur

Om deze hypothesen te toetsen maak ik gebruik van de data op het individuele en groepsniveau. Data over individuen zijn afkomstig uit het databestand van huwelijksakten van het Zeeuws Archief te Middelburg. Uit dit bestand gebruik ik voor de periode 1851-1915 alleen de huwelijksakten van bruidegommen die voor het eerst huwen. Bruidegommen die voor een tweede of op eenvolgende keer huwen zijn verder in hun carrière, waardoor voor hen het verband tussen beroepsstatus van vader en zoon verschilt van nog niet eerder gehuwde bruidegommen. Helaas wordt niet altijd het beroep van de vader en zoon (bruidegom) vermeld op de huwelijksakte. Soms ontbreekt een beroepstitel, omdat er sprake was van een andere bron van inkomsten, maar meestal omdat de persoon in kwestie is overleden. In dat geval werd er geen beroep genoteerd. Het is dus vrijwel altijd het beroep van de vader dat ontbreekt. In totaal kunnen er van de 85.982 huwelijksakten van zonen die voor het eerst huwen, 41.544 (48,3%) gebruikt worden in de analyse. De keuze voor de periode 1851-1915 heeft te maken met de data die voor handen zijn op het contextuele niveau. De contextuele data zijn afkomstig uit datasets van de Historisch Ecologische Database en de Historische Databank Nederlandse Gemeenten die gebaseerd zijn op de volkstellingen. De data

24 Treiman, 'Industrialization', 207-234.

25 Weber, *The sociology*. Lenski, Lenski en Nolan, *Human societies*. Ultee, Arts en Flap. *Sociologie*.

26 Bras en Kok, 'They live', 247-274.

zijn beschikbaar voor elke 10 jaar. De tussenliggende jaren zijn geschat met een gewogen gemiddelde van de jaren waar wel informatie voor bekend was.

De afhankelijke variabele in de analyses is de beroepsstatus van de zoon (bruidgom). Beroepstitels zijn eerst gecodeerd volgens HISCO en vervolgens omgezet naar een continue historische beroepsprestigeschaal: HIS-CAM(v.0.1). HIS-CAM is een historische versie van de CAMSIS-schalen die worden gebaseerd op patronen van sociale interactie (bijvoorbeeld huwelijken).²⁷ De veronderstelling daarbij is dat naarmate mensen van verschillende beroepsstrata vaker met elkaar omgaan, de sociale afstand tussen de mensen uit deze strata kleiner is. De HIS-CAM schaal is een geschatte historische beroepsstratificatie op basis van anderhalf miljoen huwelijksakten uit zes verschillende landen (Canada, Duitsland, Frankrijk, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Zweden) voor de periode 1800-1938. De HIS-CAM schaal loopt van 1 tot en met 99.

De onafhankelijke variabelen zijn:

Status vader: evenals de beroepstitels van de zonen, zijn de beroepstitels van de vaders in HISCO gecodeerd en is er vervolgens een HIS-CAM score aan toegekend. Vaders beroepsstatus is gecentreerd over het grootgemiddelde (grand mean) over de periode 1851-1915.

Urbanisering: dit is bevolkingsomvang per 1000 inwoners in de huwelijksgemeente en het huwelijksjaar.

In-migratie: is gemeten als de proportie migranten ten opzichte van de bevolkingsomvang in de gemeente en het jaar van huwelijk.

Conservatief protestantisme: is gemeten als de proportie Nederlands gereformeerden en orthodox calvinisten ten opzichte van de bevolkingsomvang. Aangezien er nauwelijks niet-religieuzen waren, neem ik aan dat het hier om de verhouding tussen conservatieve protestanten en katholieken gaat.

Naast de onafhankelijke variabelen zijn er in de modellen controlevariabelen opgenomen:

Leeftijd: de leeftijd van de zoon gecentreerd over het grootgemiddelde.²⁸

Migrant: geeft aan of een zoon in de gemeente huwde, waar hij geboren was of niet.

Moeder overleden: deze dummy variabele geeft aan of de moeder van de zoon reeds was overleden voor de huwelijksvoltrekking.

Decade: is een continue variabele voor tijd. Decade is 1 in 1851 en neemt ieder jaar toe met 0,1.

Alvorens de data te analyseren dienen de niveaus in het multiniveaumodel gespecificeerd te worden. In de Zeeland-data zijn individuen waargenomen tijdens het

27 Prandy, 'The social interaction', 215-249. Prandy en Lambert, 'Marriage', 397-411.

28 Het grootgemiddelde heeft betrekking op de periode 1811-1915.

huwelijk dat in een bepaalde gemeente en in een bepaald jaar gesloten is. Enerzijds zijn individuen dus gegroepeerd binnen plaatsen (bijv. alle huwelijken in Middelburg), anderzijds binnen tijd (bijv. alle huwelijken in 1880). Nu vereist een hiërarchisch lineair model (het type multi-niveau model dat hierboven besproken is) dat de verschillende niveaus binnen elkaar vallen. Bijvoorbeeld: leerlingen binnen klassen, of burgers binnen gemeenten. Tijd en plaats zijn echter niet hiërarchisch gerangschikt en zou men normaliter gebruik maken van een gemengd-klasse-multiniveaumodel (cross-classified model).²⁹ In zo'n model zijn individuen dan enerzijds genest binnen gemeenten en anderzijds genest binnen tijd. Een nadeel van deze aanpak is echter dat alleen gemeente-specifieke variabelen gebruikt kunnen worden die niet veranderen over de tijd (bijv. ligging aan zee) of tijds-specifieke variabelen die niet verschillen per gemeente (bijv. verandering in nationale wetgeving). Daarom wordt in de literatuur voorgesteld om elke combinatie van gemeente en tijd als groep te zien.³⁰ Dus de huwelijken in Middelburg 1880 vormen een groep, de huwelijken in Middelburg 1881 vormen een groep en zo ook de huwelijken in Vlissingen 1881. Het aantal groepen is dus gelijk aan het product van tijdstippen en gemeenten. Op deze manier kunnen wel tijd- en regio specifieke kenmerken, zoals bevolkingsomvang, worden opgenomen.

Resultaten

Tabel 1 geeft de resultaten van de multiniveau regressie van beroepsstatus van zonen op individuele en contextuele indicatoren weer. Model 0 is het eerste model in de tabel en bevat geen verklarende variabelen. In dit *lege model* wordt de totale variantie in Y opgesplitst tussen variantie op het individuele (σ^2) en groepsniveau (τ^2). Om een indruk te krijgen van hoeveel van de variantie in Y zich op het groepsniveau bevindt, deel ik de variantie op het groepsniveau (τ^2) door de totale variantie ($\sigma^2 + \tau^2$). Dit quotiënt, de *intraklasse correlatiecoëfficiënt*, bedraagt 0,118 ($19,489 / (19,489 + 145,481)$). Met andere woorden: 11,8 procent van de variantie in Y wordt op het groepsniveau bepaald. Tussen de beroepsstatus van zonen uit dezelfde gemeente en jaar van huwelijk bestaat dus meer samenhang dan op basis van toeval verwacht zou mogen worden. De gemiddelde HIS-CAM score van de beroepsstatus van de zoon is 42,047, maar dit gemiddelde verschilt dus tussen groepen. Om te zien hoe groot die verschillen zijn, vergelijk ik de groepen met de laagste en hoogste score met elkaar. In de 2,5 procent groepen met de laagste score, is de beroepsstatus van de zoon 33,329 ($42,047 - 2\sqrt{19,489}$), terwijl in de 2,5 procent 'hoogste' groepen de beroepsstatus anderhalf keer zo groot is: 50,765 ($42,047 + 2\sqrt{19,489}$).

In model 1 is er een vast en een random effect voor vaders beroepsstatus aan het model toegevoegd. Naast een gemiddelde invloed van vaders beroepsstatus

29 Voor toepassing van gemengd-klasse-niveaumodellen zie: Tubergen, *The integration*.

30 Duncan, Jones en Moon, 'Health related behaviour', 817-830.

Tabel 1. – Multiniveau regressie van beroepsstatus zoon (HIS-CAM) op individuele en contextuele variabelen voor Zeeland 1851-1915 (N=41.544).

	Model 0		Model 1		Model 2		Model 3	
	Coëff.	Err.	Coëff.	Err.	Coëff.	Err.	Coëff.	Err.
<i>Vaste effecten</i>								
Constante	42,047	0,088	40,907	0,169	39,262	0,245	39,257	0,237
Status vader			0,571	0,012	0,713	0,021	0,713	0,019
Decade			0,550	0,037	0,449	0,034	0,442	0,030
* status vader			-0,002	0,003	0,001	0,003		
Urbanisatie					0,518	0,016	0,529	0,012
* status vader					-0,001	0,001		
In-migratie					10,607	2,311	10,662	2,308
* status vader					-0,425	0,206	-0,424	0,204
Cons. Protestantisme					0,114	0,196	0,116	0,196
* status vader					-0,150	0,018	-0,150	0,018
Leeftijd			0,222	0,012	0,238	0,012	0,238	0,012
Migrant			1,462	0,098	1,454	0,097	1,455	0,097
Moeder overleden			-0,241	0,112	-0,199	0,109	-0,199	0,109
<i>Level 2 random effecten</i>								
Intercept (U_{0j})	19,489	0,832	10,007	0,483	5,385	0,385	5,378	0,358
Status vader (U_{1j})			0,048	0,003	0,048	0,003	0,048	0,003
<i>Level 1 variantie</i>								
Intercept (R_{ij})	145,481	1,081	88,799	0,687	89,137	0,680	89,150	0,680
Deviantie	328.282,500		308.816,200		307.467,700		307.469,200	

wordt er dus een groepsspecifiek effect geschat, zoals in vergelijking (3) het geval was. Eveneens wordt er gecontroleerd voor individuele variabelen, tijd en een interactie van tijd met vaders beroepsstatus. De resultaten laten zien dat gemiddeld de beroepsstatus van zonen toeneemt (afneemt) met 0,571 voor ieder punt dat de beroepsstatus van vader toeneemt (afneemt). Het random effect van vaders beroepsstatus is echter ook significant, wat betekent dat de invloed van vaders beroepsstatus inderdaad tussen groepen verschilt. Hoewel deze verschillen ook door niet-lineaire tijdseffecten worden veroorzaakt, hebben plaatselijke verschillen waarschijnlijk het grootste aandeel in de variërende invloed van vaders beroepsstatus. Op de grootte van de verschillen te laten zien, vergelijk ik weer de groepen met de laagste en hoogste score van vaders beroepsstatus. In de 2,5 procent groepen met de laagste score, is de invloed van vaders beroepsstatus 0,133 ($0,571 - 2\sqrt{0,048}$) terwijl in de 2,5 procent 'hoogste' groepen de invloed van vaders beroepsstatus bijna tien keer zo groot is: 1,009 ($0,571 + 2\sqrt{0,048}$). Het interactie effect van vaders beroepsstatus en decade is niet significant, wat veronderstelt dat er geen sprake was van een lineaire afname in de invloed van vaders beroepsstatus. De controlevariabelen in dit model en volgende modellen laten zien dat de beroepsstatus van zonen die ouder zijn, en zonen die in een andere plaats dan hun geboorteplaats huwen een hogere beroepsstatus hebben. Zonen waarvan de moeder voor het huwelijk is overleden hebben in dit model een lagere status, maar dit effect is niet langer significant wanneer gecontroleerd wordt voor contextuele kenmerken (model 2 en 3).

In Model 2 zijn de contextuele kenmerken voor urbanisatie, in-migratie en de mate van conservatief protestantisme opgenomen. Daarnaast zijn interacties van deze kenmerken met beroepsstatus van de vader opgenomen. Model 3 is verkregen door alle niet-significante interactie-effecten uit Model 2 weg te laten. De invloed van vaders beroepsstatus op dat van de zoon neemt niet af met urbanisatie, zoals verondersteld werd door de moderniseringstheorie. De invloed van vaders beroepsstatus neemt wel af met de proportie in-migranten in een gemeente. In een gemiddelde gemeente met vijf procent in-migranten, is het effect van vaders beroepsstatus bijna drie procent kleiner dan in een gemeente zonder in-migranten ($(-0,424 * 0,05) / 0,713$). De derde hypothese over de invloed van de proportie conservatieve protestanten in een gemeente wordt weerlegd. De invloed van vaders beroepsstatus neemt af met de proportie conservatieve protestanten. Per gemeente zijn er gemiddeld 79,0 procent conservatieve protestanten. De invloed van vaders beroepsstatus is in een dergelijke gemeente 16,6 procent kleiner dan de invloed van vaders beroepsstatus in een volledig katholieke gemeente ($(-0,150 * 0,79) / 0,713$).

Conclusies en discussie

Deze studie heeft beargumenteerd dat bij de grootschalige historische datasets het probleem op kan treden, dat de onderzoekseenheden niet onafhankelijk zijn, maar onderlinge samenhang vertonen. Dit is geïllustreerd aan de hand van een

dataset gebaseerd op Zeeuwse huwelijksakten uit de periode 1851-1915, waarbij bleek dat de beroepsstatus van zonen niet alleen afhing van individuele kenmerken, maar ook verschilde tussen huwelijksplaats en jaar. Met behulp van multiniveau-analyse kunnen wetenschappers echter rekening houden met een dergelijke samenhang en gelijktijdig de invloed van contextuele kenmerken op individuele processen schatten. De resultaten wijzen uit dat invloed van vaders beroepsstatus op dat van de zoon verschilde tussen gemeenten. In gemeenten met meer in-migratie en een hogere proportie conservatieve protestanten bleek de invloed van vaders beroepsstatus kleiner. Er is geen bewijs gevonden dat het proces van intergenerationale statusverwerving samenhangt met urbanisatie of lineair afnam over de tijd. Dit laatste sluit aan bij eerdere bevindingen over het proces van intergenerationale statusverwerving in Nederland in de negentiende en begin twintigste eeuw.³¹

Hoewel voor de geneste structuur in de gebruikte data is gecontroleerd, zijn er mogelijk andere moeilijkheden bij het analyseren van (deze) historische data. In eerder onderzoek is gewezen op problemen bij gebruik van huwelijksakten voor onderzoek naar sociale stratificatie.³² Zo bevatten de huwelijksakten geen informatie over niet-gehuwden. Hoewel dit aantal misschien is toegenomen over de onderzochte tijdsperiode, was het aantal huwelijken in de negentiende en begin twintigste eeuw relatief hoog. Een groter selectieprobleem lijkt het ontbreken van de beroepstitel van de vader op de huwelijksakte door vroegtijdig overlijden. Dit hangt mogelijk samen met slechte leef- en arbeidsomstandigheden. Zonen van vaders uit lagere sociaal-economische strata zullen daarom vaker in de data ontbreken dan zonen van vaders uit hogere strata. Dit heeft tot gevolg dat het verband tussen vaders en zonen wordt onderschat. Door verbeterende leef- en arbeidsomstandigheden is dit selectieprobleem aan het eind van de onderzochte periode minder groot dan aan het begin van de periode.

Samengevat, met behulp van multiniveau-analyse is het mogelijk om de invloed van context op individuele processen aan de hand van een dataset met een geneste structuur te schatten. De invloed van vaders beroepsstatus op dat van de zoon werd niet minder over de tijd, maar was wel kleiner in gemeenten met hogere percentages conservatieve protestanten en nam af naarmate er in een gemeente meer in-migratie was. Dit zijn echter slechts enkele kenmerken waarop gemeenten onderling en over de tijd kunnen verschillen. Naarmate er meer data op contextueel niveau digitaal beschikbaar komen, zal het begrip van regionale en temporale verschillen in het statusverwervingsproces toenemen.

31 Van Dijk, Visser en Wolst, 'Regional differences', 435-452. Van Leeuwen en Maas, 'Social mobility', 619-664.

32 Delger en Kok, 'Bridegrooms and biases', 113-121.

Literatuurlijst

- Beekink, E., Boonstra, O., Engelen, T. et al., *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam 2003).
- Boonstra, O.W.A. en K. Mandemakers, “Ieder is het kind zijner eigene werken”. Sociale stratificatie en mobiliteit in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw’, in: Dronkers, J. en W.C. Ultee (eds.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland* (Assen 1995), 125-141.
- Bras, H. en J. Kok, “‘They live in indifference together’, Marriage mobility in Zeeland, the Netherlands’, 1796-1922, in Leeuwen, M.H.D. van, Maas, I. en A. Miles (eds.), *Marriage choices and class boundaries: social endogamy in history* (Cambridge 2005), 247-274.
- Delger, H. en J. Kok, ‘Bridegrooms and biases’, *Historical Methods*, 31 (1998), 113-121.
- Dijk, H. van, J. Visser en E. Wolst, ‘Regional differences in social mobility patterns in the Netherlands between 1830 and 1940’, *Journal of Social History*, vol. 17,3 (1984), 435-452.
- Duncan, C., Jones, K. en G. Moon, ‘Health related behaviour in context: a multilevel modeling approach’, *Social Science Medicine*, vol.42, 6 (1996), 817-830.
- Genlias, <http://www.genlias.nl/nl/page0.jsp>, (6 september 2007).
- Groenehart Archieven, <http://www.groenehartarchieven.nl/>, (6 september 2007).
- Heek, F. van, *Sociale stijging en daling in Nederland. I*, (Leiden, Stenfert Kroese, 1958).
- Historische Steekproef Nederland (HSN), <http://www.iisg.nl/~hsn/indexnl.html>, (6 september 2007).
- Lambert, P.S., Zijdeman, R.L., Maas, I., et al., ‘Testing the universality of historical occupational stratification structures’, paper gepresenteerd op *de ISA RC28 Social Stratification and Mobility spring meeting*, Nijmegen, 2006.
- Leeuwen, M.H.D. van en I. Maas, ‘Social mobility in a Dutch province, Utrecht 1850-1940’, *Journal of Social History*, 30 (1997), 619-664.
- Leeuwen, M.H.D. van, Maas, I. en A. Miles, *HISCO. Historical international standard classification of occupations*, (Leuven, 2002).
- Leeuwen, M.H.D. van, Maas, I. en A. Miles, *Marriage choices and class boundaries: social endogamy in history*, IRSH Supplement 13, (Cambridge 2006).
- Lenski, G., Lenski, J. en P. Nolan, *Human societies: an introduction to macrosociology*, (New York, 1991).
- Lucassen, J. en G. Trienekens, ‘Om de plaats in de kerk’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 4 (1978), 239-304.
- Maas, I. en M.H.D. van Leeuwen, ‘Total and relative endogamy by social origin: a first international comparison of changes in marriage choices during the nineteenth century’, in: Leeuwen, M.H.D. van, Maas, I. en A. Miles, *Marriage choices and class boundaries: social endogamy in history* IRSH Supplement 13, (Cambridge 2005), 275-295.

- Maas, I., Lambert, P.S., Zijdeman, R.L. et al., 'HIS-CAM – The derivation then implementation of an historical occupational stratification scale', Paper gepresenteerd op de *Sixth European Social Science History Conference*, Amsterdam, 22-25 March (2006).
- Mandemakers, K., 'Aanzet tot een beroepsstratificatie voor Nederland omstreeks 1900. Tiel 1884 en 1918', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, vol. 13 (1987), 198-222.
- Mandemakers, K., en O. Boonstra (eds.), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (Assen 1995).
- Meer, A. van der en O. Boonstra, *Repertorium van Nederlandse gemeenten 1812-2006*, (Den Haag 2006).
- Nederlands Historisch Geografisch Informatiesysteem (NLGIS), <http://ip042.niwi.knaw.nl:9099/hgin/app>, (6 september 2007).
- Noord-Hollands Archief, <http://www.noord-hollandsarchief.nl/>, (6 september 2007).
- Prandy, K., 'The social interaction approach to the measurement and analysis of social stratification', *International Journal of Sociology and Social Policy*, 19 (2000a), 215-249.
- Prandy, K. en P.S. Lambert, 'Marriage, social distance and the social space: an alternative derivation and validation of the Cambridge scale', *Sociology*, 37 (2003), 397-411.
- Putte, B. van de en A. Miles, 'A class scheme for historical occupational data. The analysis of marital mobility in industrial cities in 19th century Flanders and England', *Historical Methods*, vol. 38,2 (2005), 61-92.
- Snijders, T.A.B. en R.J. Bosker, *Multilevel analysis. An introduction to basic and advanced multilevel modeling* (Londen 1999).
- Treiman, D.J., 'Industrialization and social stratification', *Social inquiry*, 40 (1970), 207-234.
- Tubergen, F. van, *The integration of immigrants in cross-national perspective. Origin, destination, and community effects* (Utrecht, 2005).
- Ultee, W.C., 'Het aanzien van beroepen, op andere plaatsen en vooral in andere tijden. Een analyse van een aantal recent historische studies', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 9 (1983), 28-48.
- Ultee, W.C., Arts, W.A. en H.D. Flap, *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*, 3^e druk (Groningen, Martinus Nijhoff, 2003).
- Vries, B. de, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986).
- Weber, M. *The sociology of religion*, (Boston [1922] 1993).

Buurten en wijken in de Volkstellingen van de negentiende eeuw

O.W.A. Boonstra

Vanaf 1849 bevat de gepubliceerde volkstellingen niet alleen een schat aan gegevens over Rijk, provincies en (groepen van) gemeenten, maar ook informatie over submunicipale niveaus als wijken en buurten. Helaas is de submunicipale indeling vrijwel ieder volkstellingsjaar anders. In deze bijdrage wordt onderzocht of er ondanks diachroon onderzoek mee gedaan kan worden, en of de indelingen ook ruimtelijk vastgesteld kunnen worden.

Winsum, Obergum en Klein Garnwerd

Wie de stoptrein neemt van Groningen naar Roodeschool, komt na een kwartiertje aan in Winsum. Winsum is het belangrijkste dorp in het noorden van de provincie, met twee molens, een zwembad, een museum en een ruim assortiment aan winkels. Ondanks de forse herindelingen van de afgelopen jaren is Winsum een zelfstandige gemeente gebleven. De gemeente beslaat een oppervlakte van meer dan 100 km², en er wonen meer dan 14.000 mensen, waarvan meer dan de helft in het dorp zelf.

Dat zijn er heel wat meer dan in de negentiende eeuw. Voor een deel komt dat door de bevolkingsgroei, en voor een deel omdat in 1990 de gemeenten Adorp, Baflo en Ezinge werden geannexeerd. In 1849 woonden er bijvoorbeeld 1869 mensen in Winsum. De gemeente bestond toen uit twee aanpalende dorpen die ieder op een eigen terp waren gebouwd, te weten Winsum ten zuiden, en Obergum ten noorden van het Winsummerdiep, en vier buurtschappen: Bellingweer, Klein Garnwerd, Ranum en Maarhuizen. De eerste twee buurtschappen lagen ten zuiden van het Winsummerdiep en vielen daarom onder Winsum, de laatste lagen ten noorden van het diep en vielen om die reden onder Obergum.

De informatie over de dorpen en buurten van de gemeente Winsum komt uit de Volkstelling van 1849. In het deel waarin de telling in de provincie Groningen is afgedrukt, meer in het bijzonder het Eerste gedeelte, Plaatselijke Indeling, pagina 28-29, staat van de gemeente Winsum als geheel niet alleen het aantal huizen en bewoners, hun burgerlijke staat, geboorteplaats en godsdienst vermeld, maar ook van de twee dorpen, en, daaraan ondergeschikt, de vier buurtschappen. Figuur 1 laat deze onderverdeling zien.

De Volkstelling van 1849 is de eerste waarin gemeentelijke gegevens onder de noemer 'Plaatselijke Indeling' in submunicipale niveaus zijn weergegeven. Een dergelijke plaatselijke indeling in dorpen, wijken, gehuchten, buurtschappen en/of buurten is sindsdien aan te treffen in alle volgende volkstellingen. Maar wie denkt dat deze continuering van submunicipale indelingen een interessante basis voor diachroon onderzoek vormt, is wellicht te optimistisch. Het aantal en het soort

Figuur 1. – Submunicipale indeling van de gemeente Winsum, Volkstelling 1849.

Winsum.	Doorp Obeisgum.	Doorp Winsum.	Doorp	94	25	119
			Totalschap Bellingeweer	14	0	14
			" Klein Garawerd	30	0	30
			Doorp	79	6	85
			" Sched. Herv. Amstelham	0	0	0
			Totalschap Tjerna	10	0	10
			Doorp Obeisgum	92	17	109
			" Schepen	0	8	8
			TOTAAL	228	31	259

Bron: *Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den negentienden November 1849. Provincie Groningen, Eerste gedeelte. Plaatselijke Indeeling. Indeeling der bevolking naar de kunne, het verblijf, den burgerlijken staat, de geboorteplaats en de godsdienst.*

's Gravenhage, 1853: Ter Algemeene Landsdrukkerij, p. 28.

Figuur 2. – Submunicipale indeling van de gemeente Winsum, Volkstelling 1859.

Winsum.	Doorp Winsum.	Buiten de kom.	Kom	94	18	0	111	254	270	
			Hrs. Aflinghuizen en Winsummerbeeden	12	8	0	41	125	123	
			Geh. Bellingeweer	13	0	0	13	35	60	
			" Klein Garawerd, Schillingeham en Tjuna of Thijna	14	0	0	15	52	52	
			Kom	124	4	0	166	338	362	
			" Schepen	0	0	8	8	26	17	
	Doorp Obeisgum.	Buiten de kom.	Buurt Ernatbeem	8	1	0	9	12	15	
			Geh. Maarhuizen	15	0	0	15	68	61	
			" Rantum	9	0	0	9	25	22	
			TOTAAL binnen de kom.	218	20	8	285	617	619	
				buiten	96	4	0	96	317	318
				TOTAAL	314	24	8	381	934	937

Bron: *Uitkomsten der vierde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten December 1859, Eerste gedeelte: plaatselijke indeeling: huizen, bewoond en onbewoond, bewoonde schepen, huisgezinnen, bewoners naar den kunne.*

's-Gravenhage. 1863: van Weelden en Mingelen, p. 111.

gegevens dat per dorp, wijk, gehucht of buurt in de gepubliceerde volkstellingen is opgenomen, wisselt namelijk per telling, zodat er sprake is van een aanzienlijke variatie in *variabelen*. Daarnaast tonen de negentiende-eeuwse tellingen ook een grote variatie in de *indeling* in wijken en buurten. Zo maakt de telling van 1849 voor de gemeente Winsum onderscheid in twee dorpen en vier buurtschappen, maar is dat onderscheid in 1859 verfijnd tot twee dorpen, twee buurtschappen en vier gehuchten. Zie Figuur 2.

Bellingeweer, Klein Garnwerd, Maarhuizen en Ranum worden in deze volkstelling ‘gehuchten’ genoemd; de betiteling ‘buurt’ of ‘buurtschap’ is voorbehouden aan Ernsthèem, Allinghuizen en Winsummermeeden, terwijl daarnaast de gehuchten Schilligeham en Tijum samen met Klein Garnwerd onder één noemer zijn geplaatst.

Figuur 3. – Submunicipale indeling van de gemeente Winsum, Volkstelling 1879.

Winsum.	Waterschap Hivosinge.	Kont	Dorp Winsum	87	x	0	x	x	
			x Obergum. Gesticht voor hulpeloozen en werkver- schieting	1	x	0	x	0	
			Overige huizen	154	x	0	x	0	
			Schepen	x	x	0	16	0	
			x Winsum	7	1	0	x	0	
			Gehucht Schilligeham.	8	x	0	x	0	
			Buurtsh. Winsummermeeden	31	x	0	x	x	
			Gehucht Tijum	4	x	0	x	0	
			Houten de kom	x Bellingeweer.	15	x	0	x	x
				x Klein Garnwert	15	x	0	x	x
				Dorp Obergum.	6	0	0	0	x
				Gehucht Ranum	10	x	0	x	x
				x Maarhuizen	16	x	0	x	0
				Totaal kom	220	x	0	16	x
			x buiten de kom.	112	0	x	0	x	
Totaal voor de woningen in de gemeente				332	0	0	16	x	
Personen die bij de volkstelling verklaard hebben in de gemeente te wonen, doch wier woonplaats daar niet is gevonden.				0	x	0	0	x	
Algemeen totaal der bevolking				332	0	0	16	x	
Tijdelijk aanwezige schepen				0	0	0	x	8	

Bron: *Uitkomsten der zesde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten December 1879. Provincie Groningen. Eerste gedeelte: plaatselijke indeling: huizen, bewoond en onbewoond, bewoonde schepen, getelde personen.* 's-Gravenhage, 1881: Van Weelden en Mingelen, p. 41.

Figuur 2 laat ook zien dat er behalve variatie in variabelen en indeling in wijken en buurten (of gehuchten of buurtschappen), er ook nog een verschil is in het soort en aantal *niveaus* waarin de submunicipale indeling wordt uiteengelegd. In 1849 is in de gemeente Winsum sprake van drie indelingsniveaus: 'dorp', 'dorp/gehucht/buurtschap', en een nadere indeling in instellingen en schepen. In 1859 is er een nieuw niveau bijgekomen: de verdeling 'binnen/buiten de kom'. In 1879 wordt in Winsum zelfs een vierde en vijfde niveau onderscheiden: het waterschap waartoe de gemeente behoorde, en een nadere indeling in huizen, instellingen en schepen. Zie Figuur 3.

Vijf vragen

Winsum is een van de meer dan duizend gemeenten die Nederland in de negentiende eeuw kende, en de hierboven geconstateerde variatie in indeling in de gepubliceerde volkstellingen is stellig geen curiosum dat alleen Winsum betreft. Behalve de variatie in *variabelen* en *niveau* is het vooral deze variatie in *indeling* die weinig kansen lijkt te bieden voor diachroon onderzoek op basis van de submunicipaal beschikbare gegevens. Daarnaast belemmert de variatie in indeling de mogelijkheid om wijken en buurten op een gemeentelijke kaart in te tekenen, hetgeen de kans op het ontwikkelen van een historisch geografisch informatiesysteem van submunicipale indelingen verkleint. Zekerheid daarover is echter alleen te krijgen door onderzoek te doen naar de manier waarop gemeenten in de verschillende volkstellingen in wijken en buurten zijn ingedeeld. Dat onderzoek is inmiddels verricht; hieronder worden de resultaten ervan vermeld. In het onderzoek stonden de volgende vijf vragen centraal:

1. welke submunicipale niveaus en indelingen zijn gebruikt in de negentiende-eeuwse volkstellingen 1849-1909?
2. zijn deze niveaus en indelingen te vergelijken met de indelingen die in voorgaande of daaropvolgende volkstellingen zijn gebruikt?
3. zo ja, welke variabelen kunnen dan diachroon op submunicipaal niveau worden onderzocht?
4. is het mogelijk om de vermelde submunicipale indelingen geografisch nauwkeurig vast te stellen?
5. zo ja, corresponderen de aldus verkregen indelingen met andere geografische indelingen, zoals bijvoorbeeld de kadastrale indeling?

Op deze vragen wordt in de volgende paragrafen een antwoord gegeven. Het onderzoek waarover hieronder wordt gerapporteerd, is gebaseerd op een selectie van elf gemeenten: uit iedere provincie één, waarvoor geldt dat ze zonder grenswijzigingen hebben bestaan tussen 1849 en 1909.¹

1 Het betreft de volgende gemeenten: Winsum, Franekeradeel, Assen, Holten, Apeldoorn, Amersfoort, Alkmaar, Leiden, Vlissingen, Eindhoven en Sevenum. Met dank aan Berry Feith, die de selectie heeft gemaakt.

Submunicipale niveaus en indelingen in de negentiende eeuw

Zoals het voorbeeld van Winsum laat zien, varieert de beschikbare submunicipale informatie per volkstelling. Niet alleen zijn er veranderingen in variabelen en in het aantal buurten of wijken dat wordt onderscheiden, maar ook in de submunicipale indelingsniveaus. De verdeling ‘binnen de kom/buiten de kom’ bijvoorbeeld is een indeling die in veel volkstellingen wordt gehanteerd, maar niet in alle. Vergelijking met andere gemeenten laat zien dat er ook tussen gemeenten verschillen kunnen bestaan in de soort van indeling. De verdeling in waterschappen, hoogheemraadschappen of polderdistricten is bijvoorbeeld uniek voor gemeenten in de provincies Groningen, Gelderland, Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland in de volkstelling van 1879. De indeling in dorpen komt veel vaker voor, maar er zijn gemeenten die deze indeling niet hanteren. De eerste te onderzoeken vraag richt zich dus op het aantal en het soort indelingen die in de negentiende-eeuwse volkstellingen zijn gehanteerd om gemeenten onder te verdelen. Bij dit onderzoek zijn specifiek regionale indelingen als die in waterschappen e.d., en indelingen die huizen en schepen, of woonhuizen en instellingen onderscheiden, buiten beschouwing gelaten.

Tabel 1 toont in de eerste plaats het aantal niveaus waarin de elf gemeenten zijn onderscheiden, en in de tweede plaats de soorten indeling die zijn gehanteerd. Voor de goede orde moet vermeld worden dat er niet altijd een benaming voor een bepaald niveau wordt gehanteerd, of dat er juist meer benamingen staan aangegeven. In het eerste geval is een eigen benaming voor een niveau gekozen, in het

Tabel 1. – Aantal en soort indelingsniveaus van submunicipale informatie van elf gemeenten in volkstellingen 1849-1909.

	1849	1859	1869	1879	1889	1899	1909
Aantal gemeenten met indelingsniveaus							
Geen indelingsniveau	0	0	0	0	0	0	3
1	7	0	0	0	0	0	7
2	4	9	9	9	7	9	1
3	0	2	1	2	4	2	0
4	0	0	1	0	0	0	0
Aantal gemeenten naar soort indeling							
binnen kom/buiten kom	1	11	11	11	11	11	0
Dorp	4	3	2	2	2	2	2
Wijk	8	9	9	9	10	9	6
Gehucht	0	0	1	0	2	0	0
Buurtschap	2	1	2	2	1	2	1

tweede geval voor de benaming die het meest frequent is gebezigd. Gewoonlijk is de hiërarchie van indelingen als volgt: eerst ‘binnen/buiten kom’, daarna eventueel dorp, vervolgens wijk, daarna eventueel gehucht, en ten slotte buurtschap.

Tabel 1 laat zien dat de gemeenten in de periode 1859-1899 in minstens twee niveaus zijn uitgesplitst. In 1869 spant één gemeente (Assen) de kroon met maar liefst vier niveaus, in 1889 zijn er vier gemeenten met drie niveaus. De meest voorkomende niveaus in die periode zijn ‘binnen/buiten de kom’, een indeling die tussen 1859 en 1899 in alle gemeenten wordt gemaakt, en ‘wijk’, een indeling die in dezelfde periode negen of tien keer wordt aangetroffen.

In 1849 en 1909 is het aantal niveaus minder groot. Het onderscheid ‘binnen/buiten de kom’ wordt dan niet gemaakt; alleen in Alkmaar is het onderscheid wel te maken, omdat daar sommige wijken ‘binnenwijken’ en andere ‘buitenwijken’ worden genoemd. In 1909 zijn er zelfs drie gemeenten (Assen, Vlissingen en Eindhoven) die niet nader zijn ingedeeld. Voor Eindhoven is dat in zekere zin begrijpelijk, gezien de geringe geografische omvang van de gemeente, maar voor Assen en Vlissingen geldt dat zeker niet. Trouwens, in 1849 was Eindhoven wel in vijf wijken ingedeeld.

Diachrone vergelijkingsmogelijkheden van indelingen

Zelfs wanneer in twee opeenvolgende volkstellingen hetzelfde aantal indelingen en dezelfde indelingsniveaus zijn gehanteerd, wil dat niet zeggen dat de indelingen gelijk zijn. Dat geldt bijvoorbeeld voor de gemeente Winsum, die in de volkstellingen van 1869 en 1879 dezelfde twee niveaus kent: binnen/buiten de kom en buurtschap. Het aantal buurtschappen varieert echter: in 1869 worden er zes genoemd, in 1879 negen. De volkstelling in 1889 vermeldt wel weer dezelfde negen buurtschappen als de telling van 1879. Er is dus geen mogelijkheid om de

Tabel 2a. – Aantal gemeenten, waarvan de indeling volgens de volkstelling van een bepaald jaar te vergelijken is met de indeling die in voorgaande of volgende tellingen is gehanteerd

	1849	1859	1869	1879	1889	1899	1909
Binnen/buiten kom							
N ind ^(t) = ind ^(t-1)		0	11	10	10	10	0
N ind ^(t) = ind ^(t+1)	0	11	10	10	10	6	
N vergelijkbaar met (t+1) of (t-1)	0	11	11	10	10	10	0
Wijk							
N ind ^(t) = ind ^(t-1)		6	9	9	9	8	6
N ind ^(t) = ind ^(t+1)	6	9	9	9	8	6	
N vergelijkbaar met (t+1) of (t-1)	6	9	9	9	9	8	6

telling van 1879 te vergelijken met die van 1869, maar wel met die van 1889. Voor sommige jaren, en voor sommige gemeenten is een indeling in volkstelling in jaar t dus te vergelijken met een indeling die in een volkstellingsjaar eerder ($t-1$) of een volkstellingsjaar later ($t+1$) is gehanteerd. Tabel 2a laat voor de twee belangrijkste indelingsniveaus, te weten 'binnen/buiten de kom' en 'wijk', zien hoe vaak een dergelijke vergelijking kan worden gemaakt.

Met een directe vergelijking van de indeling op tijdstip t met die van ($t-1$) of ($t+1$) zijn de mogelijkheden nog niet uitgeput. Soms is een bepaalde indeling ook op de een of andere wijze te *reconstrueren*. Een voorbeeld kan dienen om deze mogelijkheid te verduidelijken. Zoals Figuur 2 laat zien vermeldt de volkstelling van 1859 dat de gemeente Winsum uit twee dorpen bestaat, Winsum en Obergum. Beide zijn onderverdeeld in een gedeelte binnen en een gedeelte buiten de kom. Het gedeelte buiten de kom van het dorp Winsum is in drie gebieden ingedeeld, te weten de buurtschappen Alinghuizen en Winsummermeeden, het gehucht Bellingeweer, en de gehuchten Klein Garnwerd, Schilligeham en Tijum. Het gebied buiten de kom van Obergum is eveneens in drie gebieden onderverdeeld, te weten de buurt Ernstheem, en de gehuchten Maarhuizen en Ranum.

Figuur 4 maakt duidelijk dat de indeling in 1869 anders is: het niveau 'dorp' keert niet terug; in plaats daarvan worden nu acht gebieden onderscheiden,

Figuur 4. – Submunicipale indeling van de gemeente Winsum, Volkstelling 1869.

Winsum.	Kom.	Dorp Winsum	92	.	.
		" Obergum	125	.	.
		" Winsum	46	.	.
	Buiten de kom.	Geh. of Brz. Bellingeweer	18	.	.
		" Klein Garnwerd	14	.	.
		Deep Obergum	4	.	.
		Geh. of Brz. Ranum	10	.	.
		" Maarhuizen	15	.	.
		Totaal kom	217	.	.
		" buiten de kom	102	.	.
	" Schepen	
		319	.	.	

Bron: *Uitkomsten der vijfde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den eersten December 1869 Eerste gedeelte: plaatselijke indeeling: huizen, bewoond en onbewoond, bewoonde schepen, huisgezinnen, bewoners naar den kunne.* 's-Gravenhage, 1873: Van Weelden en Mingelen, p. 205.

Tabel 2b. – Aantal gemeenten, waarvan de indeling volgens de volkstelling van een bepaald jaar direct, of door middel van een reconstructie, te vergelijken is met de indeling die in voorgaande of volgende tellingen is gehanteerd

	1849	1859	1869	1879	1889	1899	1909
binnen/buiten kom							
N $ind^{(t)} = ind^{(t-1)}$		0	11	10	10	10	0
N $ind^{(t)}$ te reconstrueren dmv $ind^{(t-1)}$		2		1		1	6
totaal N $ind^{(t)} = ind^{(t-1)}$		2	11	11	10	11	6
N $ind^{(t)} = ind^{(t+1)}$	0	11	10	10	10	6	
N $ind^{(t)}$ te reconstrueren dmv $ind^{(t+1)}$	7		1	1	1		
totaal N $ind^{(t)} = ind^{(t+1)}$	7	11	11	11	11	6	
totaal N vergelijkbaar met (t+1) of (t-1)	7	11	11	11	11	11	6
Wijk							
N $ind^{(t)} = ind^{(t-1)}$		6	9	9	9	8	6
N $ind^{(t)}$ te reconstrueren dmv $ind^{(t-1)}$			1				1
totaal N $ind^{(t)} = ind^{(t-1)}$		6	10	9	9	8	7
N $ind^{(t)} = ind^{(t+1)}$	6	9	9	9	8	6	
N $ind^{(t)}$ te reconstrueren dmv $ind^{(t+1)}$	1	1	1			1	
totaal N $ind^{(t)} = ind^{(t+1)}$	7	10	10	9	9	8	
totaal N vergelijkbaar met (t+1) of (t-1)	7	11	11	11	10	9	7

waarbij de dorpen Winsum en Obergum beide voor een deel binnen, en voor een deel buiten de kom blijken te liggen. Gelet op de aantallen huizen in de acht gebieden, is er gerede aanleiding om te veronderstellen dat wat in 1859 de ‘buurtschappen Alinghuizen en Winsummermeeden’ heette, hetzelfde gebied omvat als wat in 1869 als ‘Winsum buiten de kom’ werd aangeduid, en dat wat in 1859 de buurt Ernstheem werd genoemd identiek is aan wat ‘Obergum buiten de kom’ is genoemd in 1869. Tabel 2b laat daarom zien hoeveel submunicipale indelingen van de 11 gemeenten op die manier gereconstrueerd kunnen worden.

De uitkomst is dat een alleszins aanvaardbaar aantal gemeenten submunicipale indelingen bezitten die diachroom te vergelijken zijn. Dat geldt in het bijzonder voor de indeling ‘binnen/buiten de kom’ in de periode 1859-1899, maar zeker ook voor de indeling in wijken in dezelfde periode. Wanneer ook nog de moeite wordt genomen om reconstructies te maken, wordt het aantal zelfs nog groter.

Diachrone vergelijkingsmogelijkheden van variabelen

Zoals al eerder is opgemerkt, worden de mogelijkheden tot diachroom onderzoek niet alleen bepaald door de aan- of afwezigheid van vergelijkbare plaatselijke

indelingen, maar ook door het aantal variabelen dat in de volkstellingen op submunicipaal niveau is gepubliceerd. Van de negentiende-eeuwse volkstellingen geeft die van 1849 de meeste informatie (namelijk 94 kolommen), en die van 1859 de minste (zes kolommen). Welke variabelen in iedere volkstelling op submunicipaal niveau zijn gepubliceerd is te zien in tabel 3.

Tabel 3. – Variabelen op submunicipaal niveau, per volkstelling, 1849-1909

	1849	1859	1869	1879	1889	1899	1909
Huizen							
bewoond	■	■	■	■	■	■	■
onbewoond	■	■	■	■	■	■	■
in aanbouw			■	■	■	■	■
Schepen							
bewoond	■	■	■	■	■	■	■
tijdelijk aanwezig				■	■	■	■
Woonwagens							
bewoond						■	■
tijdelijk aanwezig						■	■
Huisgezinnen							
huisgezinnen	■	■	■				
Bewoners							
mannen	■	■	■	■	■	■	■
vrouwen	■	■	■	■	■	■	■
totaal	□	□	■	■	■	■	■
Verblijf							
Vast	■		■	□	□	□	□
tijdelijk aanwezig	■		■	■	■	■	■
tijdelijk afwezig	■		■	■	■		
werkelijk ('de jure')		■	■	■	■	■	■
feitelijk ('de facto')	■	■	■				
Burgerlijke staat							
	■						
Geboorteplaats							
	■						
Godsdienst							
	■						

■ aanwezig
□ te berekenen

Alle tellingen bevatten informatie over het aantal bewoonde huizen en schepen in de wijken en buurten, het aantal onbewoonde huizen, en het aantal mannelijke en vrouwelijke bewoners. Hoewel er per volkstelling verschillen hebben bestaan in de definitie van wie geteld moesten worden, kan de conclusie luiden dat er enige variabelen zijn die interessante submunicipale vergelijkingen door de tijd heen mogelijk maken.²

Geografische vaststelling van submunicipale indelingen

Met de vaststelling dat het alleszins mogelijk is om gegevens over een aantal submunicipale indelingen in opeenvolgende volkstellingen te vergelijken, wordt het zinvol om na te gaan of die indelingen ook geografisch kunnen worden vastgesteld. Er zijn enige aanwijzingen in de literatuur die veronderstellen dat dat inderdaad tot de mogelijkheden behoort. In een bespreking van grondslagen voor de indeling in wijken en buurten zoals die in het kader van de Algemene Woningtelling van 1956 zijn herzien, maakt de auteur J. Schmitz bijvoorbeeld enige opmerkingen over de manier waarop gemeenten vóór 1920 plaatselijk werden ingedeeld. Hij stelt vast dat de indeling voor die tijd werd gemaakt 'op administratieve grondslag, zij het in combinatie met de onderscheiding van huizen en bewoners gelegen c.q. woonachtig binnen en buiten de bebouwde kommen'. De indelingen werden dus aangepast aan 'administratieve onderverdelingen van het gemeentelijk territorium, zoals die bij de gemeentelijke bevolkingsboekhouding in gebruik waren, bijvoorbeeld kiesdistricten en kadastrale secties'.³ De koppeling met het kadaster is interessant, aangezien de kadastrale indeling cartografisch nauwkeurig is vastgelegd. Omdat in de literatuur tevens wordt verondersteld dat de kadastrale indeling in secties gebaseerd is op al bestaande indelingen in kerspels, buurtschappen en/of marken, waarbij de buurtschappen weer de basis vormen voor de latere indeling van een gemeente in wijken, lijkt een koppeling tussen 'plaatselijke indeeling' en kadastrale indeling voor de hand te liggen.⁴ De aanwezigheid van deze koppeling is ook voor deze elf gemeenten onderzocht.

Vooraf moet worden opgemerkt dat het van belang is te beseffen dat een geografische vaststelling kan worden onderscheiden in een *locatie-* en een *territoriumbepaling*. De locatiebepaling gaat na of een submunicipale verwijzing op een kaart is terug te vinden. De volkstellingen refereren in de gemeente Winsum bijvoorbeeld aan een buurtschap Ranum. De locatiebepaling voor de geografische vaststelling van Ranum is dan dat die buurtschap op een kaart van de gemeente Winsum is aan te wijzen.

2 Sommige tellingen in de negentiende eeuw zijn gebaseerd op de feitelijk aanwezige ('de facto') bevolking, andere op de werkelijke ('de jure') bevolking, waarbij de toevallig afwezigen wel, en de toevallig aanwezigen niet zijn meegeteld. Zie het hoofdstuk van Van Maarseveen in dit boek, en Den Dulk en van Maarseveen, 'Volkstellingen 1795-1971', 329-365.

3 Schmitz, 'Grondslagen voor de indeling der gemeenten in wijken en buurten', 2.

4 Zie bijvoorbeeld de verantwoording van de indeling van kadastrale secties in de *Kadastrale Atlas van Gelderland - Apeldoorn*, 24-25.

De territoriumbepaling heeft betrekking op het grondgebied dat in de volkstellingen tot een submunicipale verwijzing wordt gerekend. Als het buurtschap Ranum op een kaart van de gemeente Winsum kan worden aangewezen, is nog niet evident waar de grenzen van deze buurtschap liepen ten opzichte van de andere onderscheiden buurtschappen, zoals het nabijgelegen Maarhuizen. Pas als die grenzen wel bekend zijn, spreken we van een territoriumbepaling.

Om vragen naar locatie- en territoriumbepaling van submunicipale indelingen te beantwoorden is in eerste instantie gebruik gemaakt van twee systematisch beschikbare cartografische bronnen. Voor de vraag naar locatiebepaling is als bron Kuyper's *Gemeente Atlas* gekozen, omdat daarin op min of meer uniforme wijze alle gemeenten van Nederland rond 1860 afzonderlijk zijn afgebeeld.⁵ Deze bron wordt per gemeente vergeleken met een of meer indelingsniveaus die in de volkstelling van 1869 zijn aangetroffen. Zie daarvoor Tabel 4.

Tabel 4. – Locatiebepaling van plaatselijke indelingen op basis van Kuyper's *Gemeente Atlas*.

Gemeente	Gemeentelijke indeling		Kuyper
	Soort	Aantal	Locatie-bepaling
Winsum	buurten	6	ja
Franekeradeel	dorpen	11	ja
Assen	wijken	4	nee
	gehuchten	7	ja
	buurten	33	gedeeltelijk
Holten	wijken	7	ja
Apeldoorn	dorpen	3	ja
	wijken	22	ja
Amersfoort	wijken	9	nee
Alkmaar	wijken	6	gedeeltelijk
Leiden	wijken	9	nee
Vlissingen	wijken	12	nee
Eindhoven	wijken	5	nee
Sevenum	wijken	7	ja

Uit Tabel 4 blijkt dat op Kuyper's kaarten van plattelandsgemeenten de aanduidingen van vrijwel alle dorpen en wijken zijn terug te vinden. De submunicipale indeling van de stedelijke gemeenten levert daarentegen meer problemen op. De 33 buurten die de volkstelling van 1869 voor de gemeente Assen onderscheidt zijn maar voor een deel te traceren. Daarnaast is een probleem dat steden in de

⁵ Kuyper, *Gemeente Atlas van Nederland*.

volkstelling gewoonlijk zijn onderverdeeld in wijken die met letters staan aangeduid; deze letters komen niet voor op de kaarten in de atlassen van Kuyper. Alleen aan wijk F van de gemeente Alkmaar is in de volkstelling een naam toegevoegd (namelijk 'Schermer, met de buurtschap Omval') en is om die reden wel gemakkelijk te lokaliseren.

Van groter belang dan een locatiebepaling is een precieze territoriumbepaling. Voor deze bepaling is de kadastrale indeling van 1832 als bron gekozen en vergeleken met dezelfde indelingsniveaus in de volkstelling van 1869 die ook al bij de locatiebepaling zijn gebruikt.

De kadastrale indeling van 1832 lijkt zoals gezegd een uitgelezen kans te bieden om de plaatselijke indeling van een gemeente te koppelen aan de indeling in secties van de betreffende kadastrale gemeente. Niets blijkt echter minder waar te zijn, zoals uit Tabel 5 blijkt.

Tabel 5. – Areaalbepaling van plaatselijke indelingen op basis van kadastrale kaarten

Gemeente	Gemeentelijke indeling		Kadastrale indeling	
	Soort	Aantal	Aantal secties	Areaal-bepaling
Winsum	buurten	6	6	nee
Franekeradeel	dorpen	11	6 ^[i]	nee
Assen	wijken	4	7	ja
	gehuchten	7	7	ja
	buurten	33	7	nee
Holten	wijken	7	6	nee
Apeldoorn	dorpen	3	2 ^[ii]	ja
	wijken	22	2 ^[ii]	nee
Amersfoort	wijken	9	5	nee
Alkmaar	wijken	6	7	nee
Leiden	wijken	9	9	ja
Vlissingen	wijken	12	5	nee
Eindhoven	wijken	5	1	nee
Sevenum	wijken	7	4	nee

^[i] De gemeente Franekeradeel bestaat uit de kadastrale gemeenten Ried en Tzum. Beide zijn in drie secties opgedeeld.

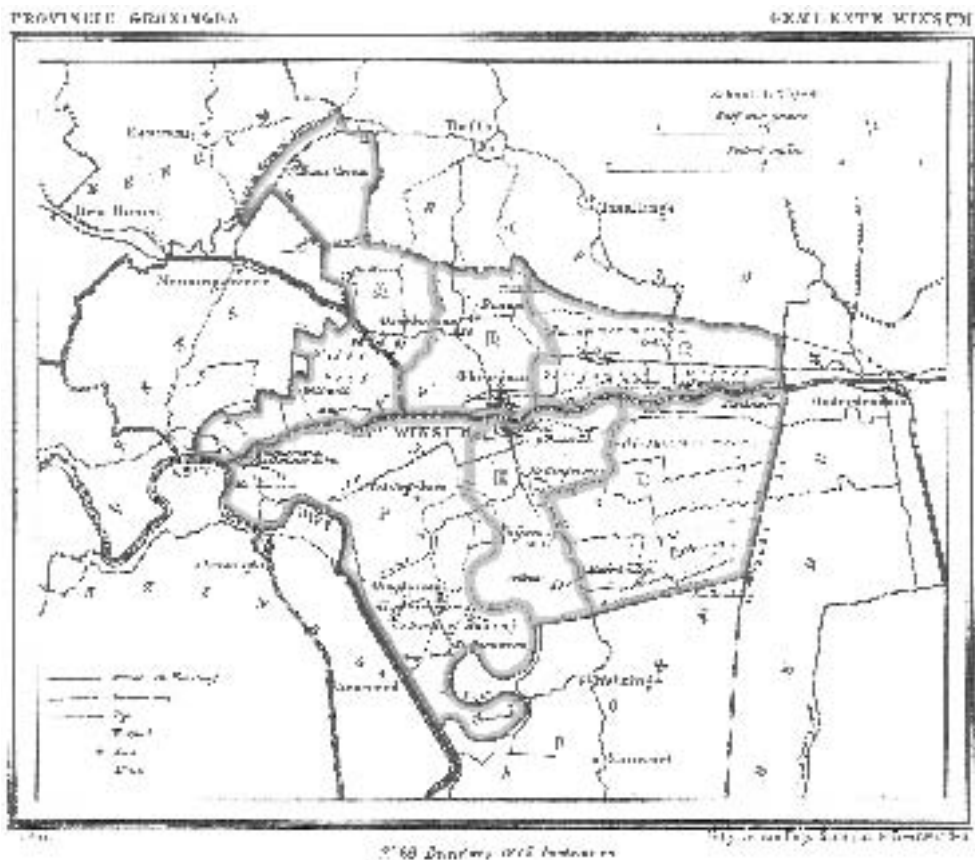
^[ii] Het gaat hier niet om secties, maar om kadastrale gemeenten: de gemeente Apeldoorn omvat twee kadastrale gemeenten, te weten Apeldoorn en Beekbergen. Samen bestaan ze uit 21 kadastrale secties.

Tabel 5 laat zien dat van slechts twee gemeenten de plaatselijke indeling zoals die in de volkstelling van 1869 is gehanteerd, exact correspondeert met de kadastrale

indeling. De zeven gehuchten van Assen en de negen wijken van Leiden lijken identiek te zijn aan de kadastrale secties waaruit de gemeente bestaat. Ook valt uit de kadastrale sectie-indeling zonder al te veel problemen het territorium van de vier wijken van Assen en de drie dorpen van de gemeente Apeldoorn te destilleren.

Voor de overige gemeenten is een dergelijke koppeling niet of nauwelijks mogelijk. Neem opnieuw als voorbeeld de gemeente Winsum. De kadastrale gemeente bestaat uit zes secties, te weten Maarhuizen, Obergum, De Meeden, Winsumer Meeden, Winsum en Schellingeham. Zie Figuur 5. De volkstelling van 1869 toont een plaatselijke indeling die uit zes buurtschappen bestaat: Winsum,

Figuur 5. – De kadastrale indeling van de gemeente Winsum.

Met letters zijn de kadastrale secties aangeduid. A = Maarhuizen, B = Obergum, C = De Meeden, D = Winsumer Meeden, E = Winsum, F = Schellingeham.

Bron: J. Kuijper, *Gemeente-atlas van Nederland: naar officiële bronnen bewerkt*. Dl. 9. Groningen. Leeuwarden, 1867: Hugo Suringar.

Obergum, Bellingeweer, Klein Garnwerd, Ranum en Maarhuizen. Het is aannemelijk dat de buurtschap Maarhuizen overeenkomt met de kadastrale sectie Maarhuizen, maar het dorp Winsum en de buurtschap Bellingeweer vallen beide binnen de kadastrale sectie Winsum, net zoals het dorp Obergum en de buurtschap Ranum binnen de kadastrale sectie Obergum vallen. De buurtschap Klein-Garnwerd ligt weliswaar in de kadastrale sectie Schilligeham, maar zozeer aan de rand er van dat het onwaarschijnlijk is dat het territorium van de buurtschap overeenkomt met de kadastrale sectie. Voor de twee overblijvende kadastrale secties De Meeden en Winsummermeeden valt helemaal geen directe koppeling te leggen met een wijk of buurtschap.

Ook in de steden is het vrijwel onmogelijk om de plaatselijke indeling te koppelen aan de kadastrale indeling. Zo vormt de binnenstad van Amersfoort één kadastrale sectie, maar vermeldt de Volkstelling van 1869 het bestaan van zes wijken binnen de kom van de gemeente. Ook in Alkmaar, waar de stad uit twee kadastrale secties en vier volkstellingswijken, en in Vlissingen, waar de stad uit twee kadastrale secties en elf volkstellingswijken bestaat, is het verschil aanzienlijk. Duidelijker is de situatie zoals gezegd in Leiden, waar de negen wijken van de volkstelling lijken te corresponderen met de kadastrale wijkindeling: gemeentelijke kaarten uit dezelfde periode tonen althans acht wijken die overeenkomen met de acht kadastrale secties B t/m I, waarbij delen van sectie A (de Vestwal) bij de aanpalende buurten zijn getrokken.⁶

Voordeel van de steden is wel dat er over het algemeen ander gedetailleerd cartografisch bronnenmateriaal voorhanden is waarop wel de plaatselijke indeling staat afgebeeld. Zo toont een ingekleurde kaart van de gemeente Alkmaar uit 1851 de vier wijken waaruit de stad bestaat, alsmede twee buitengebieden. Het territorium van deze gebieden komt overeen met dat van de vier wijken binnen, en twee wijken buiten de kom die in de Volkstelling van 1869 staan vermeld.⁷ Ook voor Eindhoven is een dergelijke kaart te vinden.⁸

Tenslotte zijn er soms ook andere bronnen waaruit een plaatselijke territoriumindeling kan worden afgeleid. Zo maakt de Blaffer, het haardstedenregister uit 1755 voor de stad Amersfoort, net als de volkstelling van 1869, onderscheid in zes wijken. Dat aantal zou kunnen duiden op de drie wijken waarin de stad van oudsher is verdeeld (Camp, Bloemendal en Breul) en die als zodanig ook in de volkstelling van 1849 figureren, en in de achttiende eeuw nader is verdeeld in een

6 Zie bijvoorbeeld Van Campen, '1850. Nieuwe kaart der Stad Leyden', Beeldbank Regionaal Archief Leiden, inv.no. 432, en de kaarten van Salomon van der Pauw uit 1825 en 1833, in Groeneveld, Van Maanen en Pennings, *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, 58-59.

7 Regionaal Archief Alkmaar, catalogusnummer PR 1005047, *Grondgebied der stad Alkmaar 1851*.

8 Regionaal Archief Eindhoven, catalogusnummer -1 72 - V 14, *Plattegrond van Eindhoven 1860*.

gedeelte in de binnenstad (Muurhuizen en daarbinnen) en een gedeelte in de buitenstad (buiten de singelgrachten tot aan de stadsmuur).

Een laatste hulpmiddel voor het bepalen van het territorium van wijken en buurten vormen de bevolkingsregisters zoals die vanaf 1850 zijn aangelegd. De registers zijn in de meeste gevallen per wijk geordend, zodat via een koppeling tussen hoofden van huishoudens en kadastrale eigenaars een relatie tussen de plaatselijke wijkindeling en de kadastrale sectie-indeling gelegd kan worden.

Samenvatting

Vanaf 1849 bieden de volkstellingen informatie op submunicipaal niveau. Ieder volkstellingsjaar is die informatie echter anders: er is een grote variatie in variabelen, in niveaus en in indelingen. Desondanks blijven er genoeg interessante mogelijkheden over om historisch onderzoek op submunicipaal onderzoek te doen. Variabelen op het gebied van bevolking en behuizing zijn voor de gehele periode 1849-1909 beschikbaar, en voor het overgrote deel van de gemeenten zijn de submunicipale niveaus 'binnen/buiten de kom' en 'wijk' in de periode 1859-1899 bruikbaar voor diachroon onderzoek. Moeilijker wordt het om een geografisch informatiesysteem van submunicipale niveaus te bouwen. In plattelandsgemeenten is weliswaar op eenvoudige wijze de locatie vast te stellen van de wijken waarin de gemeente is onderverdeeld, maar niet precies hun grenzen. In steden is zo'n territoriumbepaling in veel gevallen wel mogelijk, al kost het enig spuurwerk in de archieven om daar achter te komen. Er is ook een mogelijkheid om via de negentiende-eeuwse gemeentelijke bevolkingsregistraties de territoria van wijken te bepalen, maar de moeite die daarvoor moet worden getroost is oneindig veel groter. Het creëren van een landelijk dekkend historisch-geografisch informatiesysteem van wijken en buurten van negentiende-eeuwse gemeenten in Nederland lijkt om die reden een vrijwel onmogelijke opgave.

Archieven

Regionaal Archief Alkmaar, catalogusnummer PR 1005047, *Grondgebied der stad Alkmaar, Gekopieerd door mij C.J. Hellingwerff, naar de originele kaart berustende bij de stad Alkmaar, in den jare 1851*. Manuscript in kleur op papier.

Regionaal Archief Eindhoven, catalogusnummer -1 72 - V 14, *Plattegrond van Eindhoven waarop aangegeven de ligging en de namen van 'algemeen bekende huizen' en 'voornamen gebouwen' en de verdeling van de stad in wijken* (1860).

Regionaal Archief Leiden, inv.no. 432, Campen, W.J. van, '1850. Nieuwe kaart der Stad Leyden opgedragen aan den Edel Achtbare Heeren Burgemeester, Wethouders en leden van den Raad der Stad Leyden.'

Literatuur

Dulk, K. den en J. van Maarseveen, 'Volkstellingen 1795-1971. De ontwikkeling van beleid en methode van onderzoek', in: Erwich, B. en J.G.S.J. van Maarseveen, *Een*

- eeuw statistieken. Historisch-methodologische schetsen van de Nederlandse officiële statistieken in de twintigste eeuw* (Voorburg 1999), 329-365.
- Groeneveld, S., R.J.C. van Maanen en W.E. Pennings, *Historische plattegronden van Nederlandse steden. Deel 7* (Leiden/Lisse 1997) 58-59.
- Kadastrale Atlas van Gelderland - Apeldoorn* (Apeldoorn 1997).
- Kuyper, J., *Gemeente Atlas van Nederland: naar officiële bronnen bewerkt*. 11 dln (Leeuwarden, 1865-1874).
- Schmitz, J., 'Grondslagen voor de indeling der gemeenten in wijken en buurten', in: *Regionaal-statistische dagen 5 en 6 juni 1957* (Den Haag 1957), 1-5.

Een digitale detective story: de reconstructie van de Nederlandse Volkstelling van 1960¹

P.K. Doorn en M. van den Berk

De Volkstelling van 1960 was de eerste telling die met behulp van computers werd uitgevoerd. De ponskaarten van de volkstelling zijn later opnieuw ingelezen, maar het elektronische bestand dat zo werd gecreëerd, bleek lacunes en andere problemen te bevatten. Deze bijdrage geeft een overzicht van het digitale speur- en restauratiewerk dat is verricht om het bestand te archiveren en ter beschikking te stellen voor wetenschappelijk onderzoek.

Inleiding

De 13^e Nederlandse volkstelling, die op 31 mei 1960 werd gehouden, was de eerste telling die door het CBS met behulp van computers is verwerkt. Tel- en enquêtegegevens over de ruim elf miljoen inwoners van Nederland werden gecodeerd vastgelegd op ponskaarten, ingelezen in de eerste computer van het CBS, geanalyseerd en gepubliceerd.² De gegevens bleven opgeslagen op ponskaarten, wat toen de meest effectieve opslagwijze was. Iedere getelde persoon vormde één ponskaart in het bestand van in totaal ca. 11,5 miljoen ponskaarten. Toen de Volkstelling van 1971 werd voorbereid, was er opslagruimte nodig voor de nieuwe telkaarten, zodat voor de ponskaarten van 1960 naar een andere opslagruimte moest worden gezocht.

Inmiddels was in 1964 de Steinmetz-stichting opgericht. Deze stichting ijverde voor de oprichting van een wetenschappelijk data-instituut, het latere Steinmetz-archief, dat computerbestanden ten behoeve van sociaal-wetenschappelijk onderzoek zou archiveren en ter beschikking stellen.³ Vanaf 1967 correspondeerden de Steinmetz-stichting (voorzitter H. 't Hart) en het CBS (Directeur-Generaal

1 Dit is een bewerking van een verslag in het Engels waarin de stand van zaken met betrekking tot het databestand van de Volkstelling 1960 wordt beschreven en aanbevelingen worden gedaan voor de 'digitale restauratie' en toegankelijkheid van de gegevens. Michelle van den Berk and Peter Doorn 'Reconstruction of the digital Dutch Populations Census of 1960'; Zie: www.volkstellingen.nl voor een PDF van dit rapport.

2 De eerste computer van het CBS was een X1 van Electrologica (later overgenomen door Philips). Zie: Frits Kellenbach, 'Van telmachine naar knooppunt op de elektronische snelweg', in J.G.S.J. van Maarseveen en R.Schreijnders (red.), *Welgeteld een eeuw*, (Voorburg & Amsterdam) 1999, 66.

3 In 2005 is het Steinmetz-archief opgegaan in DANS (Data Archiving and Networked Services). Het maakte eerder deel uit van het SWIDOC (Sociaal-Wetenschappelijk Informatie- en Documentatie Centrum) en NIWI-KNAW (Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten).

J.Ch.W. Verstege) over de ponskaartenverzamelingen van het CBS, die vanaf ca. 1935 waren aangelegd, waaronder die van de Volkstelling 1960.⁴

Deze bijdrage bevat het relaas van de ponskaarten en het bestand van de Volkstelling 1960 vanaf die tijd. Dankzij de inspanningen van velen zijn de gegevens van die eerste digitale volkstelling weer – of nog – beschikbaar, zij het met enkele gebreken. Het verhaal geeft een beeld van de complicaties die bij digitale archivering kunnen optreden. De wederwaardigheden van het bestand moeten gezien worden tegen de achtergrond van de technische mogelijkheden van de tijd. Waar in de jaren zeventig veel rekentijd nodig was om een moeizame batchbewerking op het bestand uit te voeren op een mainframecomputer met grote schijvenpakketten en magneetbanden, daar past het bestand nu gemakkelijk op een CD-ROM en is interactieve analyse op een standaard-PC goed mogelijk. Na een beschrijving van de wederwaardigheden met de dataset van de Volkstelling 1960 in de periode 1969-2000 wordt uiteengezet hoe de controle en correctie hiervan is verlopen. Aan het slot van de bijdrage sluiten we de bijdrage met enkele conclusies af.

De dataset van de Volkstelling 1960 bij het Steinmetz-archief (1969-2002)

De verhuizing van de ponskaarten naar de Steinmetz-stichting

In 1969 gaf het CBS de ponskaarten van de Volkstelling van 1960 aan de Steinmetz-stichting in bruikleen. De overdracht zelf was een logistieke operatie van aanzienlijke omvang. Als alle ponskaarten van de volkstelling op elkaar zouden worden gestapeld, zou een stapel van ruim 2 kilometer hoogte ontstaan.⁵ De Steinmetz-stichting was destijds in afwachting van subsidie van de Ministeries van Onderwijs & Wetenschappen en van Economische Zaken voor de oprichting van het data-instituut en had vrijwel geen eigen financiële middelen. Voor transport en tijdelijke opslag van de ponskaarten was naar schatting al fl. 12.600,- vereist, waarvoor een subsidie was aangevraagd bij de Universiteit van Amsterdam.

De kaarten werden vervoerd naar een gebouw van de Universiteit van Amsterdam, waar ze tot begin jaren zeventig bleven liggen.⁶ Hoewel de Steinmetz-stichting niet de eigenaar van het materiaal was, was deze wel verantwoordelijk voor de bewaring hiervan. Er werd diverse malen geprobeerd om het opnieuw inlezen van de ponskaarten en het opslaan op tape gefinancierd te krijgen. Een

4 De ponskaarten van vóór 1960 werden met behulp van zogenaamde Hollerith-machines verwerkt.

5 De dikte van een standaard-ponskaart was 0,178 mm (bron: Wikipedia, lemma punched card; zie: www.wikipedia.org).

6 Op de Oude Turfmarkt 143. Dit blijkt uit de (ongedateerde en ongetekende) carbon-doorslag van een brief van de Sociaal Wetenschappelijke Raad (SWR) aan het Bestuur van de Faculteit der Sociale Wetenschappen (FSW) van de Universiteit van Amsterdam uit 1972.

subsidieaanvraag van fl. 110.000 uit 1969 bij de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO, het huidige NWO: Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek) werd afgewezen. Noch het CBS, noch de Sociaal-Wetenschappelijke Raad (SWR) konden de Steinmetz-stichting voorzien van voldoende middelen om de digitalisering uit te voeren voordat de kaarten verloren zouden gaan als gevolg van ouderdom of gebrek aan opslagmogelijkheden.

Er werden offertes aangevraagd, inleesproeven gedaan en ramingen gemaakt van de voor het inlezen benodigde middelen.⁷ Uit een proef met inlezen van de kaarten bleek dat de kwaliteit van de kaarten 'beter [was] dan i.h.a. werd aangenomen'.

Pas toen de Steinmetz-stichting in 1972 officieel onderdeel werd van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) en haar naam veranderde in Steinmetz-archief, kon met behulp van de universiteit – die de opslagruimte graag terug wilde hebben – eindelijk een begin worden gemaakt met de digitalisering. Het uiteindelijk beschikbare budget was fl. 12.300. Hiervan was fl. 10.000 bestemd voor de aanschaf van magneetbanden, fl. 1300 voor de uitvoering van het werk door werkstudenten en fl. 1000 voor foutherstel.⁸ Een budget dat naderhand aanzienlijk te laag bleek te zijn.

Het lezen van de ponskaarten

Om de gegevens van meer dan elf miljoen ponskaarten te kunnen gebruiken en bewaren, moesten de kaarten worden gelezen en de gegevens worden opgeslagen op magneetbanden.⁹ Het inlezen van de kaarten werd grotendeels in 1973 uitgevoerd bij de Stichting Academisch Rekencentrum Amsterdam (SARA), waar voor dit project één ponskaartlezer beschikbaar was gesteld. Omdat er maar weinig ruimte beschikbaar was op SARA, konden de werkstudenten steeds slechts een beperkt aantal dozen met ponskaarten van en naar de kaartlezer transporteren om de kaarten in te lezen.¹⁰ Om nog een idee van de omvang van de klus te geven: de ponskaartlezers uit die tijd konden tot ca. 1000 kaarten per minuut lezen. Als het proces zonder haperingen zou verlopen, betekent dit alleen al 24 werkdagen non-stop inleestijd. Maar er traden wel haperingen op en de kwaliteit van de ponskaarten was helaas niet altijd goed.

7 Offertes van IBM liepen uiteen van fl. 63.840 tot fl. 166.200, en het geraamde aantal benodigde tapes beliep tussen de 46 en 73. Die tapes kostten toen overigens ca. fl. 200 per stuk. Bron: documentatie en correspondentie bij bestand P0061 van het Steinmetzarchief.

8 De werkstudenten verdienden fl. 5,- per uur. Er werd geschat dat drie maanden werk benodigd zou zijn bij 20 uren per week.

9 In de brief van de SWR aan de FSW werd geschat dat er 60 tapes nodig zouden zijn; uiteindelijk bleken 33 tapes voldoende, waarop de gegevens als *raw data* in ASCII-formaat werden opgeslagen.

10 We hebben geen afspraken gevonden tussen het CBS en het Steinmetzarchief cq. SARA over de geheimhouding tijdens de opslag en het inlezen van de ponskaarten. Wel waren er afspraken over het gebruik van het bestand door onderzoekers, waarvoor het CBS altijd toestemming moest verlenen.

Uit een gesprek en emailcorrespondentie met een voormalig medewerker van het Steinmetzarchief, die er destijds bij was betrokken, kwam naar voren dat de gevolgde procedure verre van volmaakt was en er onder hoge tijdsdruk moest worden gewerkt.¹¹ Om goed gelezen te kunnen worden, moesten de kaarten schoon, kreuk- en stofvrij en droog zijn. Een groot aantal kaarten was echter vochtig geworden tijdens de opslag gedurende vele jaren in diverse bewaarplaatsen. Soms zaten ze zelfs vastgeplakt aan andere kaarten; dergelijke kaarten konden niet worden ingelezen en werden om die reden helaas weggegooid. Tijdens het inlezen liepen de kaarten regelmatig vast in de ponskaartlezer, waardoor meestal ook de volgende paar kaarten – soms wel tien stuks – verloren gingen. Door het uiterst beperkte budget, dat immers bijna tienmaal zo klein was als het bij NWO aangevraagde bedrag, was er geen gelegenheid om de kaarten die niet konden worden gelezen te documenteren, laat staan om ze opnieuw te ponsen. Voor foutherstel was immers slechts fl. 1000 beschikbaar!

Hoewel problemen met het lezen van de kaarten de verklaring vormde voor een aantal ontbrekende personen, was er een nog veel groter probleem, namelijk dat van ontbrekende dozen. De dozen met ponskaarten waren binnen elke provincie gealfabetiseerd op gemeente. Binnen de gemeenten werden kaarten voor mannen en vrouwen gescheiden gehouden. Daardoor werd duidelijk dat een aantal dozen ontbrak en niet kon worden ingelezen. Dit verklaart waarom een aantal gemeenten helemaal niet voorkomt in de digitale volkstelling zoals die nu bestaat en waarom voor sommige gemeenten alle vrouwen ontbreken. Ook hier bestaat er echter geen documentatie met betrekking tot de dozen – waarvan al bij het inlezen werd vermoed dat ze verloren waren gegaan – of de toedracht van de situatie. Het budget liet niet toe de bestanden goed te controleren. De computertijd die nodig zou zijn om begin jaren zeventig met de SARA-mainframe de problemen met deze voor die tijd enorme datasets uitputtend te onderzoeken was zeer aanzienlijk.

Gebruik van het bestand in de jaren '70 en '80

Ten behoeve van een aantal deelstudies op grond van de Volkstelling 1960 (de zogenaamde Volkstellingsmonografieën) werden in de jaren zeventig verschillende tabellen en analyses gemaakt met het bestand. Dit werk werd uitbesteed aan een onderzoeksbureau. Toen pas traden de problemen met het bestand in volle hevigheid aan het licht. Er werden allerlei afwijkingen tussen het heringelezen bestand en eerder gemaakte tabellen geconstateerd, zodat geconcludeerd werd dat het bestand onbruikbaar was, in ieder geval voor het doel van de monografieën.

11 Citaat uit een e-mail van Henk Schrik aan Michelle van den Berk van 23/10/2002: 'Inderdaad waren we al blij dat na maanden inlezen de klus geklaard kon worden. Druk maken over een doos met verwrongen kaarten of kaarten die door nattigheid aan elkaar geplakt waren dat was teveel gevraagd, de kaartlezers zouden dat niet aangekund hebben, en er was zeker geen tijd voor om stapeltjes van 10 in te lezen... dat had zeeën van tijd gekost, want natte of enigszins niet vlakke kaarten waren een vloek voor de nauwkeurig afgestelde kaartlezers.'

In 1982-'83 ontstond hernieuwde belangstelling voor het werken met de Volkstelling bij academische onderzoekers, vooral bij kwantitatieve sociologen. Uit een bewaard gebleven overzicht dat er toen zo'n 15 onderzoekers met het bestand wilden werken. De toestemming daarvoor moest van het CBS worden verkregen en werd ook wel verleend, met inachtneming van de feilen in de data, die zo goed mogelijk werden opgespoord en gedocumenteerd. Dat ook dan nog de mogelijkheden om dat te doen beperkt waren, blijkt uit een brief van het Steinmetzarchief aan het CBS. Volgens het Steinmetzarchief waren de geconstateerde verschillen tussen het bestand en de gepubliceerde volkstellingstabellen gering. Het voorstel werd gedaan om een aantal bestanden te genereren ten behoeve van sociaal-wetenschappelijk onderzoek, waaronder een dataset per provincie, een 5% landelijke steekproef en een gemeentebestand met geaggregeerde gegevens. Maar, zo schreef het Steinmetzarchief: 'De grote kosten aan computertijd maken het momenteel onmogelijk het gehele bestand te verwerken (benodigd circa 100.000 systeemseconden = circa fl. 30.000)'.¹²

Het antwoord van het CBS was niet expliciet, maar het is duidelijk dat het Bureau de kwaliteit van het bestand dermate betwijfelde, dat verdere bewerking van het bestand niet zinvol werd geacht.¹³ Deze twijfel werd verwoord in een bijlage bij de brief waarin stond dat al tijdens de bewerkingen op het bestand ten behoeve van de Volkstellingsmonografieën (in 1972 en 1973) was gebleken dat er zaken waren misgegaan bij het op band zetten van de ponskaarten bij SARA.¹⁴

Opschoning en bewerking van de bestanden door het Steinmetz-archief 1991-2000

De bestanden, die inmiddels op zes of zeven magneetbanden stonden, zijn in november 1991 door het Steinmetz-archief van de CDC-Cyber mainframe computer overgezet naar een UNIX-computer. Bij deze conversie werden diverse onregelmatigheden in de data waargenomen.¹⁵ De oudste nu bestaande versies van de bestanden (aanwezig in het Steinmetzarchief bij DANS) dateren van 19 oktober 1994. De data zijn beschikbaar in de vorm van zeven bestanden met onbewerkte data. Deze bestanden bevatten de data in hun meest oorspronkelijke vorm (als afspiegeling van de ponskaarten in ASCII-formaat).

In 1995 heeft het Steinmetz-archief de gegevens, die nog altijd in de vorm van zeven ASCII-bestanden waren opgeslagen, geconverteerd naar SPSS. De gegevens

12 Brief van het Paul de Guchteneire, Hoofd Steinmetzarchief, aan Prof. dr. R.J. Mokken, Directeur Methoden en Ontwikkeling op het CBS, d.d. 10 oktober 1983 (ref. nr. SA83/371PG). Bron: Documentatie en corresponctie bij bestand P0061 in het Steinmetzarchief.

13 Het antwoord van Mokken dateert van op 31 oktober (nr. 08978-83-DMO).

14 Het commentaar is opgesteld door CBS-medewerker J. Schmitz, hoofd van afdeling S7 van het CBS. Volgens Schmitz' notitie zijn bepaalde 'banden' (hij bedoelt waarschijnlijk dozen ponskaarten) dubbel ingelezen en zijn van andere banden reeds ingelezen delen nadien weer uitgewist.

15 Bron: documentatie van bestand P0061.

waren aangevraagd voor onderzoeksdoeleinden en het streven was om afzonderlijke SPSS-bestanden per provincie te maken, die samen dataset P0061 zouden vormen. Om dat mogelijk te maken werden de ASCII-bestanden gelezen en opgesplitst in dertien afzonderlijke bestanden op basis van de vierde variabele, de provinciecode. De records waarin geen waarde voor de vierde variabele was vastgelegd, werden opgeslagen in afzonderlijke tekstbestanden.

De op die manier ontstane provinciebestanden werden vervolgens afzonderlijk bewerkt. Allereerst werden de intacte records gescheiden van de records die op een bepaalde manier waren beschadigd of in werkelijkheid geen tellinggegevens waren. Deze bewerking werd uitgevoerd aan de hand van de documentatie en een door het Steinmetzarchief opgesteld programma, waarin was aangegeven welke codes konden voorkomen.¹⁶

Records die werden uitgesloten omdat ze niet voldeden aan de criteria, werden opgeslagen in een afzonderlijk ASCII-bestand. De resterende set werd geconverteerd naar SPSS-bestanden, die nog steeds beschikbaar zijn.

Tijdens deze conversie werden afwijkende (dat wil zeggen, ongedocumenteerde) codes gehercodeerd als code 'onbekend'.¹⁷ De overige blanco waarden werden gehercodeerd als code 'niet van toepassing'. Hier moeten we echter opmerken dat de controle op afwijkende codes niet volledig was. Als gevolg van het feit dat de informatie uit het codeboek niet altijd even duidelijk was, zijn er mogelijk afwijkende codes niet als zodanig opgemerkt en gehercodeerd.

Tijdens deze stap werd eveneens duidelijk dat niet alle gemeenten compleet waren en dat Den Haag veel dubbele records bevatte, maar die werden toen niet verwijderd. Een jaar later kwam een van de medewerkers van het Steinmetzarchief tot de slotsom dat de methodes die waren gebruikt om de oorspronkelijke ASCII-bestanden op te schonen en op te splitsen, geen aanleiding gaven om de zogenaamde rest-bestanden met de verworpen records nog verder te onderzoeken.¹⁸ Er zouden naar verwachting geen bruikbare gegevens worden gevonden die een verklaring zouden kunnen vormen voor ontbrekende records.

In 1996 krijgt de correspondentie tussen Steinmetzarchief en CBS nog een vervolg, naar aanleiding van een verzoek van de Universiteit Nijmegen om het bestand van de Volkstelling 1960 te mogen gebruiken. Het CBS biedt suggesties en specificeert de condities waaronder het bestand gebruikt kan worden.¹⁹

16 Sommige criteria werden door Harry Heemskerk, destijds hoofd van het Steinmetzarchief, omschreven als 'enigszins arbitrair' (zie documentatiebestand p006101.doc 08-11-1995). Hij geeft echter geen verdere toelichting op dit oordeel en er is geen codeboek van het CBS beschikbaar waarin deze eisen kunnen worden teruggevonden.

17 Dit is gebeurd met alle posities met daarin de waarde ' ', '-' of '&', waar deze niet werd verwacht.

18 Documentatierapport P006104.doc uit mei 1996 door Steinmetzarchief-medewerker Repke de Vries.

19 Brief van 7 mei 1996 van Joris Nobel, stafmedewerker CBS, aan Harry Heemskerk, Hoofd Steinmetzarchief (nr. 01560-96-DSV).

De dataset sinds 2002: Controle en correctie

Vanaf 2002 werd in het kader van de digitalisering van de volkstellingen opnieuw onderzocht hoe ernstig de gebreken aan het bestand van de Volkstelling 1960 precies waren en welke gebruiksmogelijkheden het bestand desondanks heeft. Hieronder beschrijven wij hoe eerder als vervuild aangemerkte records opnieuw werden bekeken. Soms bleken die toch bruikbare gegevens te bevatten. Daarna is onderzocht wat de reconstructiemogelijkheden voor de ontbrekende gedeelten zijn.

Controles uitgevoerd in het kader van deze reconstructie

Controle en opschoning door het Steinmetz-archief. De controle op verworpen records leverde een lijst op van ongeveer 3.200 records waar mogelijk iets mis mee was, maar die niet sterk afweken van de records die in de oorspronkelijk ASCII-bestanden bij deze records in de buurt stonden. Soms ontbrak er een verplichte waarde en soms had een variabele een alfanumerieke of andere onverwachte waarde waardoor deze werd geweigerd.

Omdat er zoveel verkeerd kan gaan bij het maken, opslaan en lezen van ponskaarten en met overzetting naar een nieuwe drager, had de output van de strenge criteria voor het verwerpen van onjuiste records mogelijk een tweede kans kunnen krijgen. Inspanningen om deze records te reconstrueren op basis van de records er omheen zouden de moeite kunnen lonen. Bovendien, al zou de onjuiste waarde niet kunnen worden gereconstrueerd, dan nog maken de andere (correcte) gegevens in een record deze de moeite van het bewaren waard.

Zo had een record met een ongeldige gemeentecode die verder helemaal klopt en die wordt omringd door records met een geldige gemeentecode ongetwijfeld diezelfde code moeten hebben. De volgorde van de records is niet veranderd: alle gegevens die tot één gemeente behoren, zijn bij elkaar gegroepeerd, zodat we onjuiste gemeentecodes konden reconstrueren.

Voorbeeld 1:

121586004	3995813013110	3	52801322981010	1061
121586010	3855413012060	3	52701322981010	1060
12158W000	3755113010010	2	52801322981010	0061
121586001	3406713012050	00	0152701322981010	1860
121586003	4225113013110	2	52801322113010	0061

Toelichting: hierboven zijn enkele regels van het ruwe bestand van de Volkstelling 1960 weer-gegeven. Iedere regel of record stelt een persoon voor, waarvan de gegevens zijn gecodeerd. In de zesde kolom van de derde regel staat in het bestand een 'W', waar op grond van voorgaande en volgende records een '6' wordt verwacht.²⁰

²⁰ Het is niet duidelijk – en er bestaat evenmin documentatie over – waarom de code 'onbekend' door het Steinmetz-archief uitsluitend is toegekend aan ' ', '&' of '-' als onverwachte waarde en niet aan andere codes die niet zouden mogen voorkomen.

Daarnaast bleek dat de hercodering van afwijkende codes niet altijd correct is toegepast. Zo heeft bijvoorbeeld meer dan 60% van alle records de code 'onbekend' toegekend gekregen voor de variabele 'Aard forensisme', de manier waarop iemand naar zijn of haar werk reisde. Aangezien dat percentage ongeveer overeenkomt met het niet werkende deel van de bevolking, zou men de code 'niet van toepassing' verwachten. Het is zo onwaarschijnlijk dat 60% van de bevolking een code 'onbekend' zou krijgen dat er wel sprake moet zijn van een vergissing.

Op grond van nadere analyse konden 3.200 records, die bij eerdere data cleaning waren verwijderd, na geschikt te zijn bevonden voor reconstructie, weer toegevoegd worden aan de dataset. Een extra code is gebruikt om onverwachte (dus ongeldige) waarden te onderscheiden van de codes voor 'onbekend' en 'niet van toepassing'.

Hoewel het in de meeste gevallen niet meer mogelijk is om te achterhalen, mag niet worden vergeten dat ook numerieke waarden onjuist zouden kunnen zijn. De meeste waarden die leiden tot onverwachte codes voor de variabele 'Aard forensisme' voor Zuid-Holland zijn numeriek van aard. Hoewel ze niet altijd even makkelijk kunnen worden opgespoord, zouden vervuilde waarden net zo goed door numerieke als door niet-numerieke waarden kunnen zijn vervangen. In sommige gevallen kan de juiste waarde worden gereconstrueerd, in de andere gevallen kan slechts een code 'onbekend' in het bestand worden opgenomen.

Overige fouten en mogelijke oorzaken van fouten

Programmacode in de ruwe gegevens. Tussen de records voor Den Bosch werden ongeveer 270 regels van een computerprogramma in de programmeertaal Fortran aangetroffen, voorafgegaan door opdrachtregels voor de mainframe-computer van SARA. Het betreft hier een programma uit 1973, geschreven door de geograaf Rinus Deurloo. De auteur zelf vermoedt dat zijn programma tijdens het inlezen tussen de andere ponskaarten is geraakt, zonder dat er *End-Of-File*-kaarten – die het einde van een bestand aangeven – zijn gebruikt. Aangezien er geen records uit Den Bosch ontbreken, is het niet waarschijnlijk dat de programmacode de plaats heeft ingenomen van gegevensrecords; het lijkt hier slechts een ongewenste vervuiling te betreffen.

Hoewel ook op andere plaatsen stukjes van computerprogramma's zijn aangetroffen, was dat nooit zoveel als in het hierboven genoemde geval. Van de elders aangetroffen programmacode kon de bron en mogelijke oorzaak niet worden achterhaald.

Programmacode aan het einde van gegevensrecords. Er bevinden zich eveneens stukken computerprogramma van onbekende herkomst aan het einde van bepaalde regels, die volkstellingsrecords lijken te bevatten met betrekking tot de steden Haarlem en Den Helder. Het is niet duidelijk hoe de code daar terecht is gekomen. Gezien het feit dat deze records opduiken tussen andere records van dezelfde stad die niet zijn vervuild en daar bovendien sterk op lijken, is het

waarschijnlijk dat het hier draait om volkstellingsrecords waarvan de gegevens in de andere kolommen gewoon kloppen.

Voorbeeld 2:

1115100421115	6302120001000995581111405057126086200	B'('N3=')'5ZD,10B	1760
1115100421110	1306363301000075-81111718035817732405	SC2+NSC3);	1770
1115100421116	1305352202000900521111205041728284204	;/')');	1780
1115100421119	4303430001000930521111203038829276500	B'('N3=')'5ZD,10B	1790

Toelichting: in bovenstaande vier regels uit het bestand van de Volkstelling 1960 is het vetgedrukte deel een stuk van een computerprogramma.

Onze conclusie is dat de niet-vervuilde waarden in deze records kunnen worden behouden. De andere krijgen een code toegekend, zodat de opgeschoonde records konden worden toegevoegd aan de dataset.

Ongespecificeerde/onjuiste tekens of ongedocumenteerde/onbekende codes. Niet alle tijdens de eerdere datacleaning afgewezen records bestonden uit (stukken van) computerprogramma's. In veel gevallen hebben we maar één of twee ongeldige waarden gevonden.²¹ Hoewel het verleidelijk is om in de eerste plaats op zoek te gaan naar consistentie, heeft de grote omvang van de gegevensbestanden ons onderzoek daarnaar vooralsnog in de weg gestaan. De volgende vragen blijven echter van belang:

- Welke waarden komen het meest voor?
- Op welke positie worden ze aangetroffen?
- Welke numerieke waarde vertegenwoordigen ze waarschijnlijk? (Mits dit kan worden gededuceerd naar aanleiding van de omringende records.)

Voor de provincie Zuid-Holland kwamen we 311 records tegen die op deze manier waren vervuild. In die gevallen waarin de juiste waarde kon worden gededuceerd naar aanleiding van de omringende records, leek zich een duidelijk patroon af te tekenen.²² Een verklaring voor deze 'vervuiling' van het bestand werd echter niet gevonden.

Daarnaast waren er talrijke records waarvoor deze waarden helemaal niet konden worden afgeleid – in ieder geval niet met voldoende zekerheid. De conclusie was dat voor dergelijke onverwachte waarden het best speciale codes 'onbekend' kunnen worden gebruikt, zodat ook deze records kunnen worden toegevoegd aan de dataset, omdat de rest van de informatie in de records wel goed is.

21 De meest voorkomende ongeldige waarden zijn: <, /, A, D, S, T, U V, W, X, Y en Z.

22 A en < moeten 1 zijn; S moet 2 zijn; V moet 5 zijn; W moet 6 zijn (zie Voorbeeld 1 eerder in deze paragraaf); Z moet 9 zijn. In sommige gevallen was echter duidelijk dat de onjuiste waarde moest staan voor een 0, als werd gekeken naar de mogelijke waarden voor die positie en de omringende records.

Terecht geweigerde 'records'. De pogingen om waarden in geweigerde records te reconstrueren mogen niet de aandacht afleiden van het feit dat tijdens de eerdere datacleaning veel records terecht waren geweigerd. In sommige gevallen, bijvoorbeeld wanneer een record is vervuild met programmacode, is dat in één oogopslag duidelijk. In andere gevallen echter lijken de geweigerde records qua structuur op correcte records, maar bevatten ze waarden die niet overeenkomen met die in het codeboek, bijvoorbeeld niet-bestaande gemeentecodes. Er is een groep van in totaal ongeveer 85 records in het bestand die beginnen met:

02237**08**42040153

1111

02435Y

De structuur van de records lijkt in orde, evenals de waarden, afgezien van de eerste – die niet klopt – en de gemeentecode (vetgedrukt), die niet bestaat. Onze hypothese is dat het hier gaat om een vorm van gelijksoortig gestructureerde gegevens die in het verkeerde bestand gelezen zijn. De conclusie is dat deze records terecht uit de dataset zijn verwijderd.

Dubbele records. Uit de correspondentie tussen het Steinmetzarchief en het CBS, aangetroffen in de documentatie bij het bestand van de Volkstelling 1960, was reeds naar voren gekomen dat de volkstelling 224.131 mannen te veel bevatte voor Den Haag. Verondersteld werd dat een aantal records twee keer was ingevoerd. Nader onderzoek van deze records door ons wees uit dat er onder de mannen een reeks van 224.318 records tweemaal voorkwam (ongeveer 44% van alle mannen in het bestand). Ter vergelijking: de andere grote steden (Amsterdam, Rotterdam en Utrecht) bevatten ongeveer 2% tot 3,5% dubbele records onder de mannen. Dit lijkt een normaal percentage te zijn voor mannen met exact dezelfde kenmerken (leeftijd, burgerlijke staat, werkzaamheid, etc.) in een grote stad. Tussen de dubbele records voor Den Haag lagen steeds exact 326.920 records. Na verwijdering van de reeks duplicaten zijn er 187 mannen minder in het bestand dan in de publicatie van de Volkstelling 1960. Dit verschil wordt waarschijnlijk verklaard door verloren gegane ponskaarten.

Veel andere dubbele records zijn minder uitgebreid gedocumenteerd. Den Bosch heeft ongeveer 19.000 mannen te veel, waarvoor met de records ongeveer hetzelfde is gebeurd als in het geval van Den Haag. Uit een vergelijking tussen het aantal beschikbare records en het aantal mannen en vrouwen zoals vastgelegd in de publicaties van de volkstelling, kwam naar voren dat voor een aantal andere gemeenten mannen, vrouwen of zelfs beide groepen (voor Hoevelaken, Kuinre, Horssen en Heumen) twee keer zijn ingevoerd. De dubbele records die werden getraceerd moeten uit de dataset worden verwijderd.

Ontbrekende gemeenten. Zoals hierboven al eerder beschreven hadden de mensen die betrokken waren bij het lezen van de ponskaarten reeds opgemerkt, dat een aantal dozen per ongeluk niet was verwerkt. Van de minimale documentatie die

tijdens deze procedure is bijgehouden, is door ons niets meer teruggevonden. Aangezien de dozen voor iedere provincie alfabetisch waren geordend op gemeente, zou men verwachten de ontbrekende gemeenten in alfabetische volgorde aan te treffen, wat inderdaad het geval is. Op een of andere manier zijn hele groepen dozen niet ingelezen. Hoe dit heeft kunnen gebeuren is niet bekend. Het is zelfs mogelijk dat de dozen al voor of tijdens het transport van het CBS naar Amsterdam zijn kwijtgeraakt. De ontbrekende provincies en gemeenten zijn weergegeven in bijgaand overzicht (zie Tabel 1):

Tabel 1. – Overzicht van ontbrekende gemeenten in de bestanden van de Volkstelling 1960 (per provincie).

Provincie	Gemeenten
Gelderland	Hengelo, Herwen en Aerdt, Herwijnen
Noord-Holland	Graft, 's-Graveland, Grootebroek
Zuid-Holland	den Bommel, Boskoop, Brandwijk, Brielle, Capelle a/d IJssel, Delft, Dirksland, Dordrecht, Dubbeldam, Everdingen, Giessenburg, Goedereede, Gorinchem, Heenvliet
Noord-Brabant	Nieuw-Vossemeer, Nistelrode, Nuenen, Nuland

De meest gedetailleerde gegevens die als vervanging kunnen dienen voor de microgegevens van deze gemeenten zijn handgeschreven tabellen op transparanten in het archief en daarvan gemaakte lichtdrukken in de bibliotheek van het CBS. Deze gegevens zijn handmatig ingevoerd en beschikbaar via de website www.volkstellingen.nl.

Ontbrekende mannen/vrouwen. Bij inspectie van de ASCII-bestanden werd al snel duidelijk dat per gemeente (of deel van een gemeente in het geval van Amsterdam en Den Haag) eerst de ponskaarten van de mannen werden gelezen en daarna die van de vrouwen. Aangezien de mannen en vrouwen niet op dat moment van elkaar werden gescheiden, moet dat daarvoor al zijn gebeurd. Dat moet tevens de reden zijn geweest waarom voor sommige gemeenten alle vrouwen ontbreken (Havelte, Denekamp, Enkhuizen). Hoewel de dozen met de mannen zijn gelezen, zijn die met de vrouwen overgeslagen, hetzij per ongeluk, hetzij als gevolg van schade. Als de kaarten in een doos gekreukeld waren, of door vocht aan elkaar plakten, is er geen poging gedaan de (mogelijk zeer weinige) kaarten te redden die mogelijk nog hadden kunnen worden gelezen.

Een of meer ontbrekende records. Aangezien de ponskaartlezer uitsluitend overweg kon met droge, kreuk- en stofvrije kaarten, kwam het regelmatig voor dat

er kaarten moesten worden weggegooid of dat de machine vastliep. Als dat gebeurde, werden de daaropvolgende ponskaarten soms eveneens door de kaartlezer onleesbaar gemaakt. De tijdsdruk en omvang van het proces hebben hun tol geëist en er is helaas geen documentatie voorhanden met betrekking tot deze kaarten en hun aantal. Evenmin is geprobeerd om de kaarten allemaal te redden en te lezen. Uiteindelijk ontbraken er één of meer ponskaarten en dus personen uit ongeveer 50% van de gemeenten, maar zonder documentatie kon niet exact worden vastgesteld hoeveel van dit verlies het gevolg is van problemen met de ponskaartlezer.

Afwijkingen in het bestand per gemeente

In 1960 waren er 995 gemeenten. In 402 daarvan kwam het aantal vrouwen in de elektronische dataset exact overeen met het aantal vrouwen in de gepubliceerde cijfers. Wij nemen aan dat voor deze gemeenten de dataset voor de vrouwen correct is. Voor dertien gemeenten is het aantal records in de dataset te groot en bij 580 gemeenten ontbraken een of meer vrouwen. In absolute cijfers ontbraken aan de meeste gemeenten maar weinig vrouwen: 414 gemeenten hadden tussen de 1 en 100 vrouwen te weinig. In 28 gemeenten ontbraken meer dan 1.000 vrouwen. Relatief gesproken ontbrak aan 545 gemeenten minder dan 5% van de vrouwelijke bevolking.

Voor alle provincies ontbraken er records, hoewel voor sommige provincies de problemen groter zijn dan voor andere. In Zuid-Holland zijn er dertien gemeenten waarvoor er meer dan 1.000 vrouwen ontbreken, voor Zeeland zijn er geen gemeenten waarin meer dan 100 vrouwen ontbreken en voor Limburg slechts een. In figuur 1 wordt de stand van zaken met betrekking tot ontbrekende en overtollige records weergegeven in absolute cijfers, in figuur 2 in percentages. De gemeenten met te veel records zijn geconcentreerd binnen een aantal provincies: zes van de dertien gemeenten met te veel records voor vrouwen liggen in Gelderland.

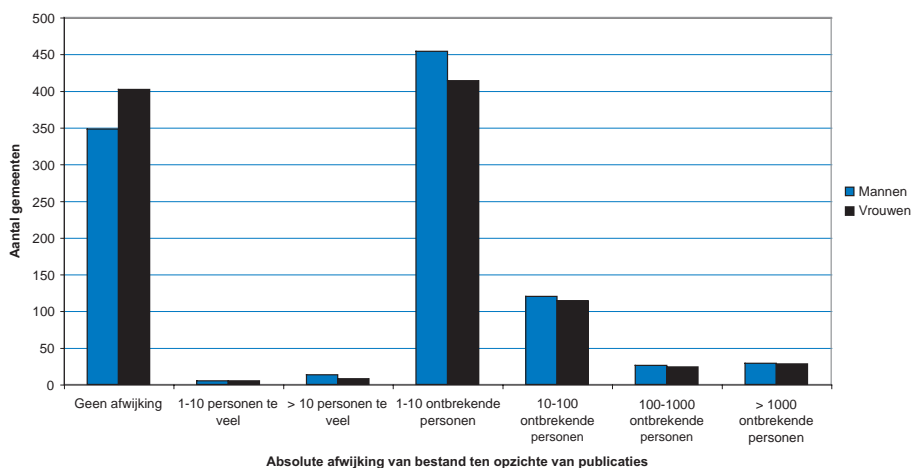
Voor de mannen is de situatie vergelijkbaar, hoewel er verschillen zijn. Er zijn 348 gemeenten – van de 995 – waarvoor het aantal records voor mannen klopt. Er zijn achttien gemeenten met te veel records en in totaal 629 gemeenten met een of meer ontbrekende mannen. Zuid-Holland is opnieuw de provincie met het grootste aantal gemeenten met meer dan 1.000 ontbrekende records, namelijk dertien. Groningen, Friesland en Utrecht hebben geen gemeenten waarvoor meer dan 1.000 mannen ontbreken, Drenthe, Zeeland en Limburg hebben er elk een. Het aantal juiste records ligt het hoogst in Zeeland en het laagst in Friesland, waar in 80% van de gemeenten een of meer records voor mannen ontbreken.

In totaal ontbreken er 366.725 records in het bestand en zijn er 261.761 records te veel. Van de ontbrekende records hebben er vrijwel evenveel betrekking op mannen als op vrouwen, terwijl het bij de overtollige records voor het leeuwendeel om mannen gaat (Tabel 2).

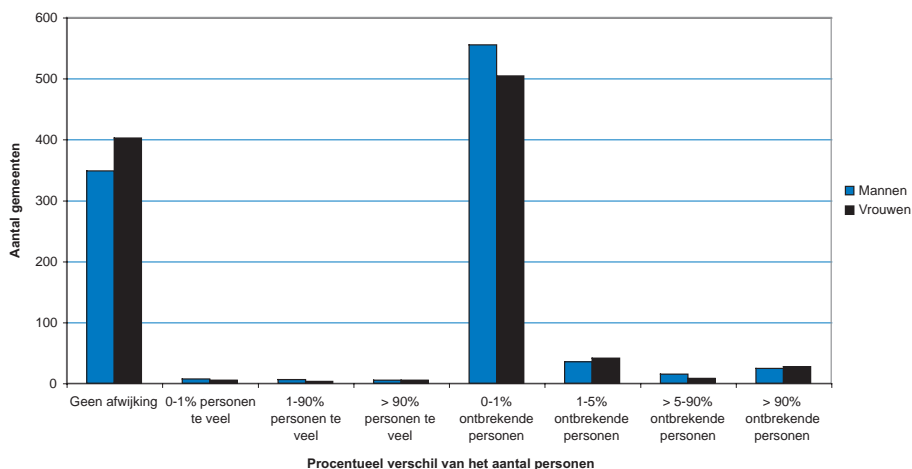
Tabel 2. – Ontbrekende en overtollige records in de dataset van het Steinmetz-archief betreffende de Volkstelling 1960.

Personen	Ontbrekende personen	Personen te veel
Mannen	183.970	254.100
Vrouwen	182.755	7.661
Totaal	366.725	261.761

Figuur 1. – Absolute afwijking van aantallen mannen en vrouwen per gemeente in dataset p0061 ten opzichte van gepubliceerde volkstelling 1960.

Figuur 2. – Procentuele afwijking van aantallen mannen en vrouwen per gemeente in dataset p0061 ten opzichte van gepubliceerde volkstelling 1960.

Restauratie van de aantallen records per gemeente

Per gemeente zijn mannen en vrouwen door ons afzonderlijk behandeld, net zoals destijds door het CBS tijdens het structureren van de volkstellingsgegevens. Om reconstructie van de gegevens te vereenvoudigen, hebben we de gemeenten ingedeeld in vier categorieën:

1. Gemeenten met het juiste aantal records voor mannen en vrouwen
2. Gemeenten met te veel records
3. Ontbrekende gemeenten
4. Gemeenten met te weinig records

ad 1. Dit is verreweg de eenvoudigste categorie. Er zijn mogelijk gevallen van individuele waarden die duidelijk niet kloppen (zoals in een eerder paragraaf beschreven) en die wellicht kunnen worden gereconstrueerd. Zo niet, dan kan er verder niets meer worden gedaan.

ad 2. Binnen deze categorie moesten mannen en vrouwen afzonderlijk worden behandeld, aangezien hun ponskaarten eveneens afzonderlijk waren opgeslagen en ingelezen, waardoor bijvoorbeeld het aantal records voor mannen voor een bepaalde gemeente kan kloppen, terwijl het aantal vrouwen onjuist is. We hebben vier situaties onderscheiden, die zowel voor mannen als voor vrouwen op dezelfde manier zijn onderzocht. De percentages zijn zodanig gekozen dat ze een realistische hoeveelheid werk opleveren en naar onze mening voldoende accuratesse bieden.

- Exact twee keer het juiste aantal records (200%)
Alle records die dubbel zijn ingevoerd kunnen zijn verwijderd.
- Bijna twee keer het benodigde aantal records (195-200%)
Unieke records zijn apart gehouden en alle records die dubbel zijn ingevoerd, konden worden verwijderd.
- Veel records te veel (105-195%)
Als een patroon kan worden ontdekt in de manier waarop records twee keer zijn gelezen, konden die dubbele records worden verwijderd. Vervuilde of onjuiste records, die door de opschoonprocedure van het Steinmetz-archief zouden zijn verwijderd, konden eveneens worden verwijderd.
- Enkele records te veel (100-105%)
Vervuilde of onjuiste records, die door de opschoonprocedure van het Steinmetz-archief zouden zijn verwijderd, zijn verwijderd.

Aanvulling van de informatie per gemeente uit geaggregeerde bronnen

Voor de ontbrekende gemeenten bieden geaggregeerde volkstellingsgegevens een surrogaat voor de gegevens op individueel niveau. De handgeschreven tabellen op transparanten en lichtdrukken in het archief en de bibliotheek van het CBS zijn veel gedetailleerder dan de gepubliceerde tabellen. Handmatige invoer van deze tabellen is echter zeer kostbaar en is daarom beperkt gebleven tot de gemeenten waarvoor de gaten in de individuele gegevens het grootst zijn. Proeven met

scanning en optische tekenherkenning van dit type materiaal zijn inmiddels succesvol gebleken, maar was in het kader van dit project niet mogelijk.²³

We hebben bij de selectie van in te voeren gemeenten niet alleen het absolute aantal ontbrekende records laten meewegen, maar ook de relatieve gevolgen van de betreffende aantallen. Met andere woorden: 500 ontbrekende records in een klein dorp krijgen een hogere prioriteit voor aanvulling dan 500 ontbrekende records in een grote stad. Desalniettemin kunnen echt grote aantallen ontbrekende records ook in de grotere steden niet worden genegeerd. Om zowel grote absolute als relatieve afwijkingen aan te vullen zijn voor de gemeenten met meer dan 1000 ontbrekende records of meer dan 5% ontbrekende mannen of vrouwen de gegevens uit de handgeschreven tabellen op dezelfde manier ingevoerd als bij ontbrekende gemeenten. Het betreft hier ongeveer 30 gemeenten (zie Tabel 3), waarvan alle beschikbare tabellen zijn ingevoerd. Er is een uitzondering gemaakt voor de bijzonder uitgebreide informatie over de manier waarop mensen naar hun werk reizen (Tabel 21-24 van de transparanten), waarvan de data-invoer te veel tijd in beslag zou nemen.

Tabel 3. – Overzicht van handmatig ingevoerde gemeenten met gedeeltelijk ontbrekende gegevens.

Drenthe	Havelte, Hoogeveen
Friesland	Franeker
Gelderland	Heteren, Nijmegen
Groningen	Ulrum
Limburg	Brunssum, Kerkrade
Noord-Brabant	Eindhoven, Geertruidenberg, Oisterwijk, Oosterhout, Roosendaal en Nispen, Waalwijk
Noord Holland	Amsterdam, Enkhuizen, Haarlem, Marken
Overijssel	Denekamp, Deventer, Losser
Utrecht	Vleuten-De Meern
Zeeland	Goes, Serooskerke
Zuid-Holland	Bodegraven, 's-Gravenhage, Leiden, Rotterdam

Bij gemeenten met een kleiner aantal of percentage ontbrekende records zal herweging tot aanvaardbare resultaten voor de meeste analyses leiden. De weeggetallen kunnen worden berekend door de aantallen mannen en vrouwen in de publicatie van de volkstellingen per gemeente te delen door de aantallen in het bestand. Een tabel met deze gegevens is beschikbaar op de website van www.volkstellingen.nl.

²³ De scanning van de transparanten van de Volks- en Beroepstelling 1947 heeft inmiddels plaatsgevonden. Proeven met optische tekenherkenning van de handgeschreven cijfers door Xerox met behulp van eFLOW software van TIS (Top Image Systems) zijn bemoedigend.

Conclusies

Eén van de grootste voordelen van deze dataset voor historisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek is het feit dat deze individuele records bevat. Hoe waardevol de handgeschreven en gepubliceerde detailtabellen ook zijn, ook als ze digitaal beschikbaar zijn, toch zijn de onderzoeksvragen en analysemogelijkheden altijd beperkter dan bij gebruik van individuele data. Het feit dat ook de individuele records uit de Volkstelling 1971 beschikbaar zijn, maakt de microdata van 1960 nog waardevoller.

In veel andere landen zijn historische digitaliseringsprojecten van volkstellingen uitgevoerd. Individuele data zijn voor sommige landen en jaren integraal beschikbaar, maar vaker nog zijn er steekproeven gedigitaliseerd, zoals bijvoorbeeld in het kader van het IPUMS-project (Integrated Public Use Microdata Series) van het Minnesota Population Center van de universiteit van Minnesota, waaraan ook het CBS en DANS hebben meegewerkt.²⁴

Nadat het bestand van de Volkstelling 1960 heringelezen was en er de nodige problemen waren geconstateerd, was de oorspronkelijke opinie dat het bestand onbruikbaar was voor onderzoek. Het CBS achtte in de jaren zeventig en tachtig het bestand niet bruikbaar voor onderzoek.²⁵ Gelukkig is het bestand behouden gebleven. Wij hopen te hebben aangetoond dat de feilen goed te lokaliseren en deels te herstellen en aan te vullen zijn. Zij het met enige beperkingen, kan het huidige herstelde bestand weer gebruikt worden voor onderzoeksdoeleinden.

Tijdens het congres van de Association for History and Computing in 2003, dat werd bijgewoond door historici uit diverse landen die zich bezighouden met digitale volkstellingsprojecten, was men algemeen van mening dat uitgerekend deze dataset bijzonder waardevol is, op voorwaarde dat grondige documentatie wordt verschaft over het al dan niet beschikbaar zijn van bepaalde gegevens. De aanvullende tabellen met informatie over gemeenten die ontbreken of waarvoor een groot aantal records ontbreekt, kunnen worden beschouwd als een nuttige bonus.

Wat betreft de toegang tot microdata zijn door het CBS inmiddels diverse mogelijkheden gecreëerd, zoals *on-site* werken, *remote access* en *remote execution*.²⁶ Vanwege de technische moeilijkheden, zoals die hier zijn gerapporteerd, is speciale toestemming van het CBS vereist om met de volkstellingsdata van 1960 te kunnen werken.²⁷

24 Zie: <http://international.ipums.org/international/>

25 Zie de eerder aangehaalde notitie van J. Schmitz bij de brief van Mokken aan De Guchtenre uit 1983.

26 Zie: José Gouweleeuw, 'Hoe toegankelijk is het Sociaal Statistisch Bestand?', in: *Sociale samenhang in beeld, het SSB nu en straks* (CBS Voorburg, 2007), 189-201 en in dezelfde bundel: Peter Doorn, 'De DANS om het SSB', 203-209.

27 De individuele data van de volkstelling 1960 zijn onder voorwaarden te raadplegen. Belangstellenden kunnen zich wenden tot het Centrum voor Beleidsstatistiek (CvB) van het CBS. Daarnaast is het mogelijk een *public-use* versie van een steekproef van de microdata via DANS aan te vragen.

Archieven

Documentatie bij Dataset P0061 in het Steinmetzarchief van DANS, in het bijzonder documentatiebestand p006101.doc (d.d. 08-11-1995) en documentatierapport P006104.doc (mei 1996). De correspondentie en overigen documentatie is gescand en beschikbaar als PDF-bestanden (P0061-0001-studie.PDF tot en met P0061-0006-studie.PDF).

Literatuur

Berk, M. v.d. en P. Doorn, *The reconstruction of the digital Dutch Population Census of 1960* (document 010/20040301/GS, NIWI, Amsterdam 2004). PDF-document op <http://www.volksstellingen.nl/nl/documentatie/1960/>

Doorn, P. 'De DANS om het SSB', in: *Sociale samenhang in beeld, het SSB nu en straks* (CBS Voorburg, 2007), 203-209.

Gouweleeuw, J. 'Hoe toegankelijk is het Sociaal Statistisch Bestand?', in: *Sociale samenhang in beeld, het SSB nu en straks* (CBS Voorburg, 2007), 189-201.

Kellenbach, F., 'Van telmachine naar knooppunt op de elektronische snelweg', in J.G.S.J. van Maarseveen en R.Schreijnders (red.), *Welgeteld een eeuw*, (Voorburg & Amsterdam) 1999, 66.

Lemma 'punched card'. Zie: <http://www.wikipedia.org>

Website van Integrated Public Use Microdata Series – International.

Zie <http://international.ipums.org/international/>

De Virtuele Volkstelling 2001 in historisch perspectief

E. Schulte Nordholt en J.G.S.J. van Maarseveen

In 2001 is door het Centraal Bureau voor de Statistiek een zogenaamde Virtuele Volkstelling gehouden. Wat is dit voor soort telling en waarom is deze gehouden? Deze vragen alsook de vraag wat het verschil is tussen een virtuele telling en de vroegere traditionele volkstellingen, worden geregeld gesteld. Om deze vragen te beantwoorden wordt geschetst wat de methodiek van deze telling van 2001 is. Ook de resultaten van de Virtuele Volkstelling 2001 worden, zij het summier, gepresenteerd en vergeleken met die van de eerder gehouden tellingen. In een nabeschuiving blikken we terug en tevens vooruit naar de toekomst van de Virtuele Volkstelling.

De Virtuele Volkstelling 2001

De aanleiding dat in Nederland een Virtuele Volkstelling 2001 heeft plaats gevonden is een gentlemen's agreement die in Europees verband is gesloten. Er bestaat dus geen (Europese) verplichting tot levering van volkstellingsgegevens, maar het is vrijwel ondenkbaar dat Nederland niet, evenals alle andere Europese landen, volkstellingsgegevens samenstelt voor de internationale organisaties. Binnen de Europese Unie heeft Eurostat hierin een coördinerende rol. Aan de methodologie en analyse van de uitkomsten van de Virtuele Volkstelling 2001 is een afzonderlijke publicatie gewijd.¹ Bovendien zijn voor 2001 internationale vergelijkingen gemaakt van de uitkomsten van enkele Europese landen.²

De virtuele telling houdt in dat voor Nederland geen echte telling onder de bevolking is gehouden, maar dat uitsluitend van bij het CBS al beschikbare bronnen gebruik is gemaakt. Hierdoor is de Nederlandse belastingbetaler aanzienlijk goedkoper uit. De kosten van een traditionele volkstelling zouden in de orde van grootte van een paar honderd miljoen euro liggen, terwijl de nu gemaakte kosten een paar miljoen euro bedragen. Bij deze laatste ruwe schatting zijn inbegrepen alle voorbereidende werkzaamheden zoals het ontwikkelen van een nieuwe methodologie en bijbehorende software evenals de kosten voor de analyse van de verkregen gegevens.³

Behalve het financiële aspect zijn er nog andere belangrijke verschillen tussen een traditionele volkstelling en een virtuele volkstelling. Traditionele volkstellingen

1 Schulte Nordholt et al., *The Dutch Virtual Census of 2001*. Zie ook <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/themas/dossiers/volkstellingen/publicaties/default.htm>

2 Chamberlain en Schulte Nordholt, 'The results of the 2001 Census'.

3 De kosten van de registers zijn niet in de schatting van de kosten van de virtuele volkstelling opgenomen omdat er vanuit wordt gegaan dat de registers toch al worden bijgehouden vanwege andere doeleinden.

worden sinds de telling van 1971 in Nederland niet meer gehouden, wel nog in vele andere landen. Bij een traditionele volkstelling zal, ondanks het verplichte karakter, altijd een deel van de bevolking niet meedoen (unit non-respons) en door het deel dat wel meedoet, zullen sommige vragen niet worden beantwoord (item non-respons). Een bekend probleem bij traditionele Volkstellingen is een beperkte en selectieve participatie, waardoor traditionele correctiemethoden niet meer afdoende zijn om betrouwbare uitkomsten te kunnen publiceren. In de Britse Volkstelling van 2001 is dit probleem bijvoorbeeld aan de orde. Er is in het Verenigd Koninkrijk veel maatschappelijke kritiek geweest op de eerste uitkomsten van de in 2001 gehouden Volkstelling en daarna heeft het Britse Office for National Statistics deze uitkomsten moeten herzien. In Nederland is na 1971 vanwege de te verwachten hoge non-respons afgezien van een volgende telling. Tegen een virtuele volkstelling bestaan nauwelijks bezwaren. Bij een virtuele volkstelling is voor wat betreft de demografische basisgegevens geen sprake van non-respons. Dit is alleen het geval voor zover daarbij tevens gebruik wordt gemaakt van enquêtes. Wel heeft de virtuele telling alleen betrekking op de Nederlandse bevolking voor zover deze is ingeschreven in de bevolkingsadministratie. Personen die niet zijn ingeschreven maar wel in Nederland verblijven, zijn niet in de telling betrokken.

Wat de organisatie betreft is in Nederland later met de (Virtuele) Volkstelling 2001 gestart dan in andere landen waar een traditionele volkstelling is gehouden. Aangezien de gegevens afkomstig uit enkele registers pas relatief laat beschikbaar waren, was het pas zinvol daadwerkelijk met het Volkstellingsproject 2001 te starten toen deze gereed waren. Toch was Nederland eerder gereed met het samenstellen van de in Europees verband gevraagde tabellen dan de meeste andere landen. In Nederland hoefden immers niet eerst alle binnenkomende telformulieren te worden verwerkt en gecontroleerd. Wel moet worden bedacht dat voor sommige variabelen slechts steekproefinformatie beschikbaar is en dat betekent dat voor Nederland niet in alle tabellen het gewenste detailleringniveau is gerealiseerd. De voordelen van de virtuele volkstelling, het goedkoper zijn en het vrijwel ontbreken van het non-responsprobleem, wegen echter ruimschoots op tegen het wat beperktere detail in de uitkomsten vergeleken met een traditionele volkstelling.

In de Noordelijke landen (Denemarken, Finland, Noorwegen, IJsland en Zweden) zijn meer variabelen in registers beschikbaar dan in Nederland, zodat daar het probleem minder speelt dat een beperkter detail in de uitkomsten beschikbaar komt. Voor ontbrekende variabelen wordt in sommige Noordelijke landen bovendien een (beperkte) telling gehouden. De meeste andere landen bevinden zich in een vergelijkbare situatie als Nederland, waarbij sommige voor de volkstelling relevante variabelen in registers aanwezig zijn, terwijl andere variabelen alleen op steekproefbasis beschikbaar zijn. Daarom bestaat er veel belangstelling voor de Nederlandse aanpak om registers en enquêtes te combineren door moderne statistische technieken en bijbehorende software te gebruiken. Cruciaal is natuurlijk

dat statistische bureaus gebruik mogen maken van de voor de volkstelling relevante registers. De mogelijkheden voor het Nederlandse CBS om gebruik te maken van allerlei registers zijn geregeld in de CBS-wet van 2004.⁴ Het CBS zal de komende jaren veel zorg moeten besteden aan de relaties met de registerhouders. Tijdige leveringen met de voor het CBS relevante variabelen zijn van elementair belang om de Nederlandse statistiekproductie te kunnen blijven waarborgen.

De methode van samenstellen van de Virtuele Volkstelling 2001

De Virtuele Volkstelling 2001 is gebaseerd op het Sociaal Statistisch Bestand (SSB) en heeft als peildatum 1 januari 2001.⁵ Het SSB bestaat uit een reeks koppelbare bestanden die onderling consistent zijn gemaakt. Voor de virtuele volkstelling is een aantal onderdelen van het SSB gebruikt. De algemene werkwijze voor de samenstelling van het SSB en de daarbij gebruikte bronnen is beschreven door Arts en Hoogteijling.⁶ De ruggengraat van de Volkstelling 2001 wordt gevormd door demografische gegevens opgenomen in de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA). GBA-gegevens van 1 januari 2001 zijn gebruikt als basis voor de tabellen-set van de virtuele volkstelling. Voor gegevens over banen van werkzame personen is gebruik gemaakt van een zogenaamd banenbestand, waarin data hierover zijn opgenomen. Het banenbestand 2001 (het onderdeel van het SSB met geïntegreerde gegevens over onder andere werknemers en zelfstandigen, kwam pas eind 2003 beschikbaar en daarop kon niet worden gewacht.⁷ Daarom is gewerkt met het banenbestand van 2000 dat wel beschikbaar was. Uit dit bestand zijn als benadering voor de situatie op 1 januari 2001 de gegevens van eind 2000 afgeleid. Voor verschillende persoonskenmerken, zoals beroep en hoogst behaalde opleidingsniveau, is uit de Enquête Beroepsbevolking (EBB) geput. Om voldoende gegevens te verkrijgen is informatie uit de EBB 2000 en de EBB 2001 gecombineerd. Voor de woontabellen is gebruik gemaakt van GBA-gegevens van 1 januari 2001, het Woningregister 2001 en het Woningbehoefteonderzoek (WBO) 2000. Voor de tabellen over het woon-werkverkeer is gebruik gemaakt van de GBA-gegevens van 2000 en 2001, de Enquête Werkgelegenheid en Lonen (EWL) 2000 en het banenbestand over 2000.

Herhaald wegen

Sommige variabelen (uit de GBA en het banenbestand) zijn integraal beschikbaar zoals leeftijd, geslacht, burgerlijke staat en het al dan niet werknemer zijn. Andere

4 *Wet op het Centraal Bureau voor de Statistiek*, art. 33.

5 In 2003 zijn gegevens samengesteld voor de Volkstelling 2001. Voor Nederland is geen echte telling onder de bevolking gehouden, maar is uitsluitend van, bij het CBS al beschikbare bronnen gebruik gemaakt. Hierdoor is de Nederlandse belastingbetaler aanzienlijk goedkoper uit geweest en zijn toch gegevens over Nederland beschikbaar gekomen die worden vergeleken met die van andere landen.

6 Arts en Hoogteijling, 'Het sociaal statistisch bestand'.

7 Bakker en Arts, 'Dynamiek op de arbeidsmarkt'.

variabelen, voornamelijk afkomstig uit de EBB en het Woningbehoeftenonderzoek (WBO), zijn slechts voor een deel van de personen beschikbaar. Voorbeelden hiervan zijn het hoogst behaalde opleidingsniveau (EBB) en het al of niet in een huur- of koopwoning wonen (WBO). Teneinde consistentie tussen de tabellen te kunnen garanderen is gebruik gemaakt van de methode van het herhaald wegen.⁸ Bij deze methode worden de ophooggewichten van records in de microdata zodanig aangepast dat een nieuwe tabelschatting consistent is met alle eerder gemaakte tabelschattingen.

Om de techniek van het herhaald wegen toe te kunnen passen is gebruik gemaakt van op het CBS ontwikkelde software. Onder de voorwaarde van kleine, onafhankelijke steekproeven, kunnen ook de varianties van de tabelwaarden worden geschat. Het schatten van de tabellen gebeurt niet in de nieuwe software zelf, maar vindt plaats met behulp van het bij het CBS ontwikkelde softwareprogramma Bascula 4.0.

Samenstelling van de tabellen

Om elke tabel zo nauwkeurig mogelijk te kunnen schatten, is elke schatting gebaseerd op een zo groot mogelijk aantal waarnemingen. Tabellen die uitsluitend registervariabelen bevatten, zijn gebaseerd op gegevens uit de registers. Tabellen die ten minste één variabele bevatten uit een enquête, worden geschat uit de grootst mogelijke combinatie van data afkomstig van registers en steekproeven. Door de combinatie van registers en steekproeven zijn zogenaamde datablokken gevormd, waaruit de volkstellingstabellen zijn geschat. Ter illustratie is in Tabel 1 een zestal datablokken weergegeven op basis waarvan de volkstellingstabellen voor de economisch actieve bevolking (werkenden en werklozen samen) zijn geschat:

Tabel 1. – Datablokken op basis waarvan de Volkstellingstabellen voor de economisch actieven zijn geschat.

Nummer van het datablok	Naam van het datablok
1	Het registerdatablok
2	Het SBI-datablok (alle records uit het registerdatablok waarvoor de internationale code voor economische activiteit NACE bekend is, evenals de niet-werkzamen)
3	Het EWL-datablok
4	Het EWL-SBI-datablok
5	Het Economische Activiteitdatablok (in feite is dit het EBB-datablok, aangevuld met informatie over de werkenden en gepensioneerden)
6	Het EBB-datablok

⁸ Deze methode is uitvoerig beschreven in: Houbiers et al., *Estimating consistent table sets*.

De datablokken 2 tot en met 6 zijn op basis van steekproefdata samengesteld. Om schattingen voor de hele populatie te maken moeten ophooggewichten worden bepaald. De grootte van deze gewichten is afhankelijk van:

- de precieze samenstelling van het betreffende datablok (of het gegevens betreft van één of meerdere steekproeven);
- de opzet van de steekproeven;
- de non-responscorrectie van de steekproeven;
- de reductie van de variantie met behulp van hulpinformatie;
- het bereiken van consistentie.

Volledige consistentie is niet altijd mogelijk, bijvoorbeeld als er te veel restricties zijn opgelegd. In sommige gevallen is volledige consistentie wel mogelijk, maar leidt dit tot een grote variatie in de gewichten. In die gevallen neemt de variantie drastisch toe en is het beter het detail in de publicatie te beperken.

Voor de samenstelling van de volkstellingtabellen worden de gewichten uit de datablokken telkens aangepast op basis van alle relevante gegevens afkomstig van registrertellingen en de eerder geschatte tabellen uit de datablokken, zodat alle tabellen onderling consistent zijn. Elke tabel moet worden berekend uit het grootste blok waaruit de tabel kan worden bepaald. Als alle tabellen met de juiste gewichten worden geschat, zijn de tabeluitkomsten onderling consistent. Door telkens uit te gaan van het datablok met de meeste gegevens voor de relevante populatie personen, kan de grootst mogelijke detaillering in de volkstellingtabellen worden bereikt.

Bepaling uitkomsten van telling en steekproeven

De cijfers van de Volkstelling 2001 hebben betrekking op personen woonachtig in Nederland op 1 januari 2001 (teleenheid personen). De personen die volgens de GBA aan het begin van die dag in Nederland woonachtig waren, worden 'geteld' in de virtuele volkstelling. Het grootste deel van de Nederlandse bevolking is woonachtig in particuliere huishoudens, de overigen maken deel uit van institutionele huishoudens. De aantallen werknemers in de tabellen hebben betrekking op ultimo 2000 waarbij 22 december 2000 als peildatum is gebruikt om het aantal banen van werknemers in Nederland vast te stellen. In het gebruikte banenbestand is informatie over de banen van werknemers vastgelegd. Daarbij kan een werknemer, als hij of zij meerdere banen tegelijkertijd heeft, meerdere keren in het bestand zijn opgenomen. In de tabellenset zijn de kenmerken van de hoofdbaan gebruikt, waarbij de hoofdbaan van een werknemer is gedefinieerd als de baan met het hoogste bruto loon voor de sociale verzekeringen.

Voor sommige uitkomsten van de Volkstelling 2001 moet rekening worden gehouden met onnauwkeurigheidsmarges, omdat de Volkstelling 2001 gedeeltelijk op basis van steekproefgegevens is samengesteld. In verband met de betrouwbaarheid van de uitkomsten worden vuistregels gehanteerd voor celwaarden die zijn gebaseerd op een steekproef uit de volkstellingpopulatie. De exacte

onnauwkeurigheidsmarges zijn niet te bepalen vanwege de wijze van samenstellen van de datablokken uit de gehouden steekproefonderzoeken en het complexe steekproefontwerp van deze steekproeven. De vuistregels⁹ voor waarnemingen van personen uit de EBB luiden als volgt:

- Cellen met minder dan 10 waarnemingen worden nooit gepubliceerd, maar altijd onderdrukt.
- Cellen met 25 of meer waarnemingen worden altijd gepubliceerd.
- Cellen met 10-24 waarnemingen worden alleen gepubliceerd als ze deel uitmaken van een uitsplitsing (naar leeftijd of geslacht), waarin geen cellen met minder dan 10 waarnemingen voorkomen, en ten minste 50 procent van de cellen in de uitsplitsing meer dan 25 waarnemingen¹⁰ heeft.

De vuistregels voor waarnemingen uit het WBO zijn van dezelfde vorm. Er worden echter wat hogere drempelwaarden gehanteerd in verband met het feit dat de steekproefomvang van het WBO wat beperkter is dan die van de EBB. Voor cellen met als teleenheid huishoudens of woningen in Nederland worden analoge vuistregels gebruikt.

Enkele uitkomsten van de Volkstelling 2001

In 2003 zijn de gegevens samengesteld voor de Volkstelling 2001. Het betreft veertig uitgebreide tabellen. Daarvan hebben er achtentwintig betrekking op Nederland als geheel, negen op COROP-niveau¹¹ en drie op gemeenteniveau. De veertig tabellen vallen in een aantal groepen uiteen. Acht tabellen gaan over wonen, twee tabellen over woon-werkverkeer en de overige dertig tabellen zijn demografisch getint met een link naar onder andere beroep, opleidingsniveau en bedrijfstak waar mensen werken. Naast deze veertig tabellen zijn er gedetailleerde gegevens samengesteld op binnengemeentelijk niveau voor tien grote steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven, Tilburg, Groningen, Enschede, Arnhem en Heerlen.¹²

De volledige set van 40 uitgebreide volkstellingstabellen is te vinden op het Internet op pagina <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/themas/dossiers/volkstellingen/publicaties/artikelen/archief/2005/default.htm>. In deze paragraaf worden enkele belangrijke resultaten uit deze set gelicht.

9 Deze vuistregels zijn afgeleid op basis van de veronderstellingen dat de twee EBB-bestanden (voor 2000 en 2001) één steekproef vormen en dat de 'insluitkansen' voor deze steekproef worden gegeven door de blokgewichten van het EBB-blok.

10 De grens van 25 waarnemingen komt overeen met een geschatte relatieve onnauwkeurigheid van ten hoogste 20 procent (i.e. de geschatte marges bedragen maximaal 40 procent).

11 COROP staat voor COördinatiecommissie Regionaal OnderzoeksProgramma en heeft betrekking op veertig economische regio's waarin Nederland wordt onderverdeeld.

12 *Urban Audit II, the implementation in the Netherlands* (2003).

Bevolking naar geslacht, leeftijd en type huishouden

Aan het begin van 2001 waren er in Nederland in totaal 16,0 miljoen mensen woonachtig, 7,9 miljoen mannen en 8,1 miljoen vrouwen. In de leeftijdscategorieën 0-14 en 15-74 jaar waren er iets meer mannen dan vrouwen, maar in de categorie 75 jaar of ouder waren er bijna tweemaal zoveel vrouwen als mannen. Meer dan 200 duizend personen woonden in institutionele huishoudens zoals verpleeg- en verzorgingshuizen. Van deze groep was ongeveer 36 procent man en 64 procent vrouw. Van de mensen in institutionele huishoudens (IIT) was 57 procent 75 jaar of ouder (zie Tabel 2).

Tabel 2. – Bevolking naar geslacht, type huishouden en leeftijdsgroep, 2001.

Geslacht en type huishouden	Alle leeftijden	Leeftijdsgroep		
		0-14	15-74	75+
Totale bevolking	15.985.538	2.977.283	12.036.171	972.084
Man	7.909.052	1.522.811	6.047.425	338.816
Vrouw	8.076.486	1.454.472	5.988.746	633.268
Bevolking in part. huishoudens	15.766.606	2.970.545	11.947.996	848.065
Man	7.829.914	1.518.611	5.998.189	313.114
Vrouw	7.936.692	1.451.934	5.949.807	534.951
Bevolking in IIT	218.932	6.738	88.175	124.019
Man	79.138	4.200	49.236	25.702
Vrouw	139.794	2.538	38.939	98.317

Bron: CBS, Virtuele Volkstelling 2001.

Legenda: IIT: Institutionele huishoudens (Instellingen, Inrichtingen en Tehuizen).

Bevolking naar economische activiteit

Van personen die begin 2001 in Nederland woonachtig waren, behoorde iets minder dan de helft tot de economisch actieve bevolking (beroepsbevolking). De werkende beroepsbevolking omvatte 7,4 miljoen personen: 6,8 miljoen werknemers en 0,6 miljoen zelfstandigen. De werkloze beroepsbevolking bestond uit een kleine 200 duizend personen. Bij deze aantallen moet worden bedacht dat in de opzet van de volkstelling de werknemers, zelfstandigen en werklozen elkaar uitsluitende categorieën zijn. In de virtuele volkstelling is ervoor gekozen zelfstandigen die tevens voor een aantal uren per week in loondienst werkzaam zijn, te rekenen tot de werknemers. Uit traditionele Nederlandse volkstellingen is namelijk bekend dat personen die zowel werknemer als zelfstandige zijn zich vaker in de eerste plaats als werknemer dan als zelfstandige classificeren. Het aantal werklozen is geschat op basis van steekproefinformatie, waarbij iemand die tot de werkende

beroepsbevolking behoort niet tegelijkertijd tot de werkloze beroepsbevolking wordt gerekend.

Van de economisch actieve bevolking was 58 procent man, terwijl van de economisch inactieve bevolking 58 procent vrouw was. Tot de economisch inactieven worden onder meer gerekend onderwijsvolgenden, gepensioneerden en huisvrouwen en huismannen. Het aantal huisvrouwen is meer dan 18 maal zo groot als het aantal huismannen (zie Tabel 3).

Tabel 3. – Bevolking naar economische activiteit en geslacht, 2001.

Economische activiteit	Totaal	Man	Vrouw
Economisch actieve bevolking	7.586.914	4.388.239	3.198.675
Werkende	7.394.777	4.287.967	3.106.810
Werknemer	6.786.511	3.883.813	2.902.698
Zelfstandige	608.266	404.154	204.112
Werkloze	192.137	100.272	91.865
Economisch inactieve bevolking	8.398.624	3.520.813	4.877.811
15-74	4.449.257	1.659.186	2.790.071
Onderwijsvolgend	640.446	342.934	297.512
Gepensioneerd	1.355.940	620.493	735.447
Huisvrouw / -man	1.270.420	65.821	1.204.599
Anders economisch inactief	1.182.451	629.938	552.513

Bron: CBS, Virtuele Volkstelling 2001.

Economische activiteit naar bedrijfssector. De 7,4 miljoen leden tellende werkende beroepsbevolking kunnen we onderverdelen naar bedrijfssector met behulp van de NACE (Nomenclature statistique des Activités économiques dans la Communauté Européenne). Voor een werknemer die meer dan één betrekking heeft wordt gekeken naar de kenmerken van zijn hoofdbaan. De hoofdbaan van een persoon is in het kader van de Volkstelling 2001 gedefinieerd als de baan waarmee in 2000 het hoogste loon voor de sociale verzekeringen werd behaald. Op deze wijze bleken er (begin 2001) 0,2 miljoen werkenden te zijn in de bedrijfssector landbouw en visserij, 1,5 miljoen in de industrie en bouwnijverheid en 5,7 miljoen in de dienstverlening. Van de werkenden in de dienstverlening waren er 3,5 miljoen werkzaam in de commerciële dienstverlening en ruim 2,1 miljoen in de niet-commerciële dienstverlening.

Arbeidsduur van werknemers. Van de 6,8 miljoen werknemers is onderzocht hoeveel uur zij per week werken in hun hoofdbaan. Fulltime (≥ 35 uur per week) werken 4,2 miljoen werknemers, 1,8 miljoen werknemers hebben een grote

parttime baan (minder dan 35 uur, maar ten minste 15 uur per week) en 0,8 miljoen hebben een kleine parttime baan (minder dan 15 uur per week). Van de fulltime werknemers is 77 procent man, terwijl van de parttime werknemers 75 procent vrouw is (zie Tabel 4).

Tabel 4. – Werknemers naar arbeidsduur en geslacht, 2001.

Werknemers naar arbeidsduur	Totaal	Man	Vrouw
Werknemers	6.786.511	3.883.813	2.902.698
Fulltime (≥ 35 uur per week)	4.222.228	3.236.504	985.724
Parttime totaal	2.564.283	647.309	1.916.974
Lang parttime (15 - < 35 uur per week)	1.793.656	419.071	1.374.585
Kort parttime (< 15 uur per week)	770.627	228.238	542.389

Bron: CBS, Virtuele Volkstelling 2001.

Tabel 5. – Werkenden naar beroep en geslacht, 2001.

Werkenden naar beroep	Totaal	Man	Vrouw
Werkenden	7.394.777	4.287.967	3.106.810
1 Parlementariërs, landsbestuurders, leidinggevende beroepen	926.631	695.563	231.068
2 Wetenschappelijke beroepen	1.205.163	705.357	499.805
3 Hogere en middelbare technici en vak-specialisten	1.248.759	607.819	640.939
4 Administratieve beroepen	841.219	271.862	569.358
5 Lagere dienstverlenende en commerciële beroepen	800.629	259.173	541.456
6 Vakkrachten in landbouw en visserij	105.256	78.280	26.976
7 Handwerks- en ambachtsslieden	712.093	677.256	34.837
8 Bedieners fabrieksinstallaties en machines en montagemedewerkers	446.722	398.845	47.877
9 Elementaire beroepen	522.901	272.435	250.467
0 Strijdkrachten	37.032	34.227	2.805
99 Beroep onbekend	548.374	287.151	261.223

Bron: CBS, Virtuele Volkstelling 2001.

Werkenden naar beroep

Met behulp van de International Standard Classification of Occupations (ISCO) kunnen werkenden worden ingedeeld naar beroep. Bij de mannen zijn de meest voorkomende beroepsgroepen volgens deze classificatie in 2001:

- wetenschappelijke beroepen;
- parlementariërs, landsbestuurders, leidinggevende beroepen;
- handwerks- en ambachtsslieden.

Bij de vrouwen zijn dat de beroepsgroepen:

- hogere en middelbare technici en vakspecialisten;
- administratieve beroepen;
- lagere dienstverlenende en commerciële beroepen.

Meer informatie over de werkenden naar beroep staat vermeld in Tabel 5.

Bevolking naar opleidingsniveau

Met behulp van de International Standard Classification of Education (ISCED) kan de in Nederland woonachtige bevolking worden ingedeeld naar opleidingsniveau. Bij de 12 miljoen mensen in de leeftijdscategorie 15 tot en met 74 jaar komt het secundaire niveau het vaakst voor en zijn er meer mensen met een

Tabel 6. – Bevolking naar opleidingsniveau en leeftijdsgroep, 2001.

Bevolking naar opleidingsniveau	Alle leeftijden	Leeftijdsgroep		
		0-14	15-74	75+
Totale bevolking	15.985.538	2.977.283	12.036.171	972.084
Geen opleiding	1.244.031	1.244.031	0	0
Preprimair onderwijs (ISCED 0)	1.370.511	1.198.580	154.832	17.098
Primair onderwijs (ISCED 1)	2.787.104	534.672	1.825.655	426.778
Lager secundair onderwijs (ISCED 2)	3.145.529		2.924.405	221.125
Hoger secundair onderwijs (ISCED3c)	2.711.384		2.566.372	145.012
Hoger secundair onderwijs (ISCED3b)				
Hoger secundair onderwijs (ISCED3a)	1.873.656		1.828.072	45.584
Post secundair onderwijs (ISCED4)	483.684		468.699	14.985
Tertiair onderwijs (ISCED5b)	247.194		238.029	9.165
Tertiair onderwijs (ISCED5a)	2.081.590		1.992.670	88.920
Onderwijs aan promovendi (ISCED6)	32.760		31.082	1.678
Onbekend opleidingsniveau	8.094	0	6.356	1.738

Bron: CBS, Virtuele Volkstelling 2001.

Verklaring der tekens:

0 (0,0) = het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid

niets (blank) = een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen

Als het totaal niet overeenstemt met de som van de getallen, is dit het gevolg van afrondingen.

hoogst behaalde opleiding op het tertiaire niveau dan op het primaire niveau. Voor de groep van 75 jaar en ouder is het secundaire niveau ook het meest voorkomende niveau, maar in deze groep hebben aanzienlijk meer mensen een hoogst behaalde opleiding op primair dan op tertiair niveau. Meer informatie over de bevolking naar opleidingsniveau en leeftijdsgroep is te vinden in Tabel 6.

De Virtuele Volkstelling van 2001 vergeleken met eerdere volkstellingen

Algemeen

Hoewel ook in de negentiende eeuw volkstellingen van groot belang werden geacht voor zowel kennis van de samenleving als voor de wetenschap, bleven wetenschappelijk verhandelingen aanvankelijk beperkt. Wel werd verslag gedaan van de methode van onderzoek. Pas in de twintigste eeuw werd de telling in grotere mate gebruikt als databron voor allerlei onderzoek en analyses. De publicaties van de traditionele tellingen zijn in 2004 alle in gedigitaliseerde vorm beschikbaar gekomen (zie: inleidend hoofdstuk). Zij bevatten een schat aan gedetailleerde informatie en bieden tal van mogelijkheden voor historische analyses.

De tellingen waren integrale onderzoeken van de gehele Nederlandse bevolking en bevatten dus een rijkdom aan gegevens. Hoewel de vraagstelling van telling tot telling verschilt, keren bij vrijwel alle tellingen vragen over demografie, beroep en wonen terug. Ook de Volkstelling 2001 bevat op integrale basis de algemene demografische data. In tegenstelling tot de klassieke volkstellingen ontbreken in de virtuele volkstelling gegevens over levensbeschouwing. Sinds 1994 worden namelijk geen gegevens meer over levensbeschouwing in de bevolkingsadministratie opgenomen. Vanaf dat jaar worden gegevens over godsdienst verzameld en opgeslagen in de database SILA van de Nederlandse kerken. Over nationaliteit en etniciteit zijn echter in de telling van 2001 meer gegevens aanwezig dan in de voorgaande volkstellingen. Daarnaast bevat de virtuele volkstelling gegevens over de beroepsbevolking en wonen.

Het vergelijken van de uitkomsten van de Virtuele Volkstelling 2001 met die van voorgaande tellingen is niet zonder meer mogelijk. Er zijn verschillen in definities van begrippen, classificaties, telperiode, waarnemingsmethode, bewerking en publicatie.¹³ Behalve de data van de Volkstellingen 1795-1971 zijn voor de vergelijking met 2001 ook de aan Eurostat geleverde data gebruikt voor de Europese tellingen van 1981 en 1991. De globale vergelijking van de resultaten is beperkt tot drie onderwerpen: demografie, huishoudens en de beroepsbevolking. Voor sommige variabelen moest de vergelijking worden beperkt tot de gegevens van de

13 Voor deze tijdreeksen is onder meer gebruik gemaakt van: Van Maarseveen, 'The Dutch Virtual Census of 2001 compared to previous censuses' (2004); zie ook: Van Maarseveen, 'Twee eeuwen volkstellingen' (2005).

tweede helft van de twintigste eeuw. Recente studies tonen aan hoeveel onderzoek is vereist om de gegevens van de vroegere volkstellingen zodanig te corrigeren dat vergelijkingen in de tijd mogelijk zijn.¹⁴ Bij onze vergelijking van de Volkstelling 2001 met de vroegere tellingen is dankbaar van deze studies gebruik gemaakt evenals van de vervangende volkstellinggegevens voor 1981 en 1991, zoals deze door Eurostat zijn gepubliceerd.¹⁵

Demografie

Bij de telling van 1795 waren er 2,1 miljoen inwoners. De grenzen van de toenmalige Republiek waren echter anders dan de huidige grenzen van het Koninkrijk dat na de Napoleontische tijd ontstond. In 1829 werd weer een volkstelling gehouden en toen had Nederland 2,6 miljoen inwoners. Dit aantal was in 2001 toegenomen tot 16,0 miljoen. Opvallend is de verandering in de samenstelling van de bevolking naar leeftijdsgroep. Voor 1795 is helaas geen informatie beschikbaar over de verdeling van de bevolking naar leeftijdsgroep. In 1829 behoorde 44 procent tot de leeftijdsgroep 0-19 jaar tegenover 24 procent in 2001. Vooral na de Tweede Wereldoorlog is de veroudering van de bevolking snel toegenomen. Was in 1849 nog 5 procent 65 jaar en ouder, in 2001 was dit 14 procent (zie Tabel 7).

Huishoudens

De Nederlandse economie maakte vanaf de jaren vijftig tot aan de oliecrisis van 1973 een forse economische groei door. Daarna nam deze groei af. Inflatie, werkloosheid en budgettaire tekorten waren tot de vroege jaren negentig de economische hoofdthema's.¹⁶ In de loop van de jaren negentig nam de economische groei weer toe, maar de hoge groeipercentages van voor de oliecrisis van 1973 werden niet meer gehaald. De toegenomen welvaart veranderde de levenswijze van de burgers ingrijpend. Hun inkomensniveau steeg en er ontstond een sterke stijging van de massaconsumptie van allerlei goederen en diensten. Intussen nam het aantal niet-getrouwde paren enorm toe. Meer informatie over institutionele en particuliere huishoudens is te vinden in Tabel 8.

Tegen deze achtergrond veranderde de structuur van de huishoudens in de tweede helft van de twintigste eeuw ingrijpend. Zo daalde – ondanks de sterke bevolkingsgroei – het aantal personen dat in institutionele huishoudens verbleef van 263 duizend in 1960 naar 219 duizend in 2001. In 1960 behoorde 2,3 procent

14 Vgl. de diepgaande studie van Oomens 'De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw' (1989); Oomens en Den Bakker, 'De beroepsbevolking in Nederland 1849-1990' (1994); Horlings, 'Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807-1909'; Smits, Horlings en Van Zanden, 'Dutch GNP and its components 1800-1913'.

15 *Censuses of population in the Community countries 1981-1982; Population, households and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses.*

16 Van Zanden en Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20^e eeuw.*

Tabel 7. – Bevolking naar leeftijdsgroep in de periode 1829-2001.

Volkstelling Nummer	Jaar	Alle leeftijden	Leeftijdsgroep		
			0-19	20-64	65+
		× 1 000	in % van de totale bevolking		
0	1795	2 093,0			
1	1829 ¹⁾	2 613,3	44	50	5
2	1840 ¹⁾	2 860,6	45	50	5
3	1849	3 056,9	43	53	5
4	1859	3 309,1	42	53	5
5	1869	3 579,5	43	52	6
6	1879	4 012,7	44	50	5
7	1889	4 511,4	45	49	6
8	1899	5 104,1	44	50	6
9	1909	5 858,2	44	50	6
10	1920	6 865,3	42	52	6
11	1930	7 935,6	40	54	6
12	1947	9 625,5	38	55	7
13	1960	11 462,0	39	53	9
14	1971	13 060,1	36	54	10
15	1981	14 216,9	31	57	12
16	1991	15 070,0	25	62	13
17	2001	15 985,5	24	62	14

Bron: Volkstellingen 1795-1971 en 2001; Censuses of Population 1980-1981; Population 1990-1991.

¹⁾ Bij de Volkstellingen in 1829 en 1840 betreft de middelste leeftijdsgroep de categorie 20-59 en de oudste leeftijdsgroep de categorie 60+

van de bevolking tot dit type huishouden, in 2001 nog slechts 1,4 procent. Hieraan liggen verschillende ontwikkelingen ten grondslag. Allereerst verbleven sinds 1960 minder personen in institutionele huishoudens zoals militaire tehuizen, internaten en kloosters. Verder is, ondanks de veroudering van de bevolking, het aantal personen dat in bejaardentehuizen verblijft, sinds de jaren zestig niet toegenomen.¹⁷ Dit hangt samen met beleidswijzigingen (reductie van de kosten en uitsluitend toelating op grond van hulpbehoefte).

De totale bevolking nam in de periode 1960-2001 met bijna 40 procent toe, terwijl het aantal particuliere huishoudens in deze periode meer dan verdubbelde. Bovendien veranderde de samenstelling van de particuliere huishoudens sterk. Het meest opvallend is de toename van het aantal eenpersoonshuishoudens, namelijk van 470 duizend in 1960 tot meer dan 2,3 miljoen in 2001. Daarnaast is

¹⁷ 'Bewoners van bejaardenoorden' (1994).

Tabel 8. – Institutionele en particuliere huishoudens in de periode 1960–2001.

Jaar	Totale bevolking × 1 000	Wonend in institutionele huishoudens %	Particuliere huishoudens			Totaal × 1 000	Totaal aantal personen in particuliere huishoudens × 1 000
			Gezins-huishoudens	Eenpersoons-huishoudens	Niet-gezins-huishoudens		
1960	11 462,0	2,3	85,0	11,9	3 129,6	11 199,3	
1971	13 060,1	2,3	80,5	16,9	4 036,7	12 754,3	
1981	14 216,9	2,1	72,7	22,8	5 011,1	13 911,7	
1991 ¹⁾	15 070,0	1,8	62,3	30,0	6 159,0	14 797,0	
2001 ²⁾	15 985,5	1,4	65,7	33,6	6 866,3	15 766,6	

Bronnen: CBS Volkstellingen 1960-1971 en 2001; Censuses of Population 1980-1981; Population 1990-1991.

¹⁾ Voor 1991 is voor de onderverdeling in particuliere en institutionele huishoudens gebruik gemaakt van tweejaarsgemiddelden.

²⁾ Voor 2001 zijn niet-getrouwde paren niet meer opgenomen in niet-gezinshuishoudens maar in gezinshuishoudens.

het percentage personen dat in gezinshuishoudens leeft sterk verminderd (in 1960 was dit 85 en in 2001 nog maar 66 procent). Deze ontwikkelingen hangen samen met het proces van individualisering. Huishoudens bestaande uit twee of meer gezinnen zijn praktisch verdwenen en zijn daarom voor 1991 en 2001 niet meer als afzonderlijke categorie onderscheiden.

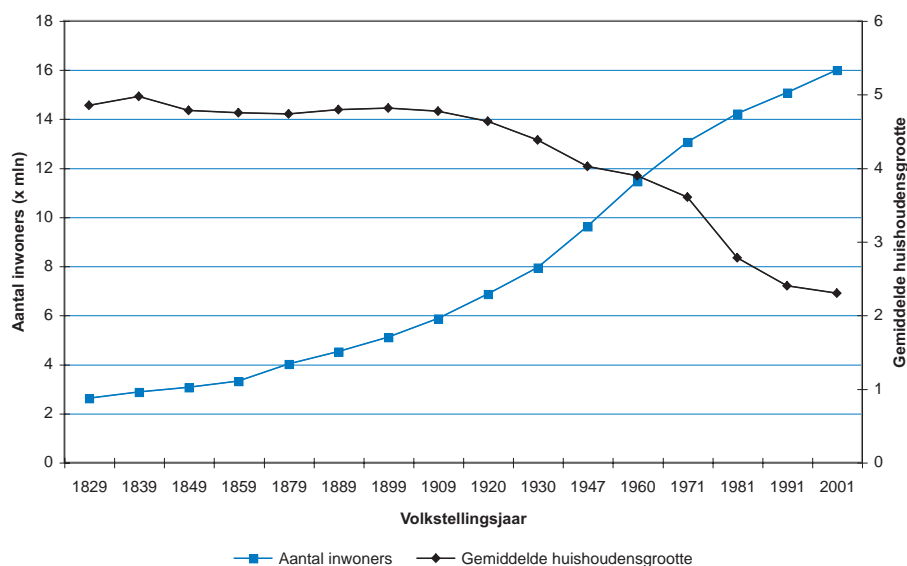
Tabel 9. – Gemiddelde grootte van particuliere huishoudens in de periode 1829-2001¹⁾

Jaar	Gemiddelde grootte van particuliere huishoudens (%)	Jaar	Gemiddelde grootte van particuliere huishoudens (%)
1829	4,85	1920	4,63
1840	4,97	1930	4,38
1849	4,78	1947	4,02
1859	4,75	1960	3,89
1879	4,73	1971	3,60
1889	4,79	1981	2,78
1899	4,81	1991	2,40
1909	4,77	2001	2,30

Bronnen: Volkstellingen 1829-1971 en 2001; Censuses of Population 1980-1981; Population 1990-1991.

¹⁾ Voor 1869 zijn geen data van de huishoudensgrootte beschikbaar.

Grafiek 1. – Inwoners en huishoudensgrootte.

De gemiddelde omvang van huishoudens is sinds het begin van de twintigste eeuw kleiner geworden. Vooral na de Tweede Wereldoorlog liep deze snel terug. Deze ontwikkeling houdt verband met de vermindering van het aantal kinderen per gezin sinds de jaren zestig. Bovendien verlaten kinderen eerder het ouderlijke huis en leven langer alleen. Sinds 1899 liep de gemiddelde huishoudensgrootte terug van 4,8 naar 2,3 in 2001. Opvallend is de vermindering sinds 1947 toen de gemiddelde grootte nog 4,0 was (zie Tabel 9). In de afgelopen twee eeuwen is dus tegelijkertijd de bevolking toegenomen en de huishoudensgrootte afgenomen (zie Grafiek 1).

Beroepsbevolking

In de Volkstelling van 1849 werd voor het eerst naar het beroep gevraagd. Tot 1960 bestond ongeveer een kwart van de beroepsbevolking uit vrouwen. Dit percentage liep vanaf 1971 op tot 42 procent in 2001 (zie Tabel 10). Een van de redenen was de afschaffing van de wetgeving voor vrouwelijke ambtenaren. Tot begin jaren zestig werden vrouwen die werkzaam waren in overheidsdiensten op grond van de toen bestaande wetgeving ontslagen als zij trouwden. Bij veel bedrijven gebeurde hetzelfde. Als gevolg hiervan waren er relatief weinig vrouwen in het arbeidsproces betrokken. Na de afschaffing van deze wetgeving nam de participatie van vrouwen geleidelijk toe. Pas in 1986 begon de overheid de participatie van

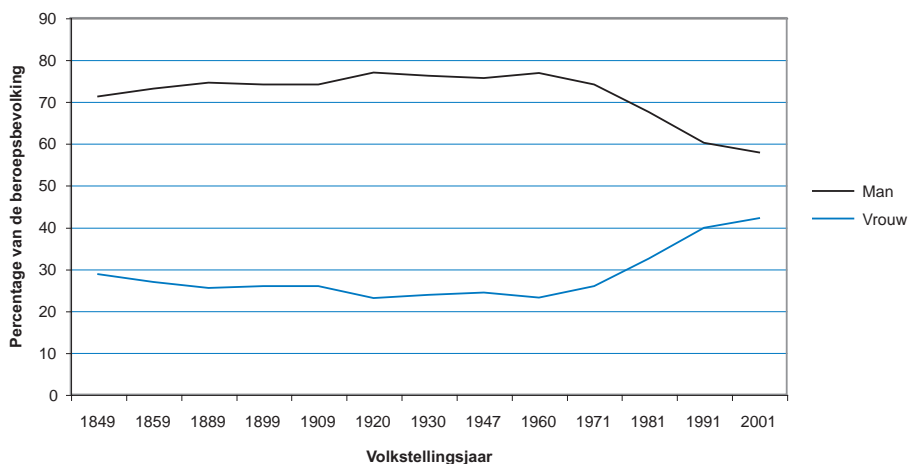
Tabel 10. – Beroepsbevolking naar geslacht in de periode 1849-2001.

Jaar	Totaal × 1 000	Man %	Vrouw %
1849	1 270,8	71,2	28,8
1859	1 344,7	73,1	26,9
1889	1 760,0	74,5	25,5
1899	2 027,0	74,1	25,9
1909	2 325,7	74,1	25,9
1920	2 720,5	76,9	23,1
1930	3 170,6	76,2	23,8
1947	3 866,4	75,6	24,4
1960	4 219,8	76,8	23,2
1971	4 788,9	74,1	25,9
1981	5 585,4	67,5	32,5
1991	7 077,0	60,2	39,8
2001	7 586,9	57,8	42,2

Bronnen: Volkstellingen 1849-1971 en 2001; Censuses of Population 1980-1981; Population 1990-1991.

vrouwen actief te stimuleren.¹⁸ In Grafiek 2 wordt weergegeven dat het percentage vrouwen in de beroepsbevolking is toegenomen, maar dat dit percentage nog steeds achterblijft bij het percentage mannen in de beroepsbevolking.

Grafiek 2. – Mannen en vrouwen in de beroepsbevolking.

Tevens voltrokken zich grote structurele veranderingen in de werkgelegenheid. Geleidelijk verloor de sector landbouw terrein aan de sectoren industrie en diensten. Was in 1807 nog 43 procent van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw, in 1899 was dit 34 procent. Sindsdien is dit percentage geleidelijk teruggelopen tot slechts 3 procent in 2001 (zie Tabel 11). Deze daling van het aandeel van de landbouw in de beroepsbevolking ging tot 1960 gepaard met een stijging van zowel het aandeel van de sector industrie als dat van de diensten. De industrie droeg vooral na de Tweede Wereldoorlog sterk bij aan de economische groei in de jaren vijftig en zestig. Na de oliecrisis van 1973 liep de werkgelegenheid in menige industrietak (vooral in de textielindustrie) terug. Spectaculair is de groei van de werkgelegenheid in de sector diensten in de twintigste eeuw. Rond 1900 was ongeveer een derde van de beroepsbevolking werkzaam in deze sector, honderd jaar later was dit meer dan driekwart. De expansie van deze sector betreft niet alleen de traditionele commerciële diensten (handel en transport) maar evenzeer het bank- en verzekeringswezen en in het bijzonder de door de overheid gefinancierde diensten als onderwijs, medische zorg en sociale diensten. In Grafiek 3 worden de veranderingen in de verdeling naar economische activiteit samengevat.

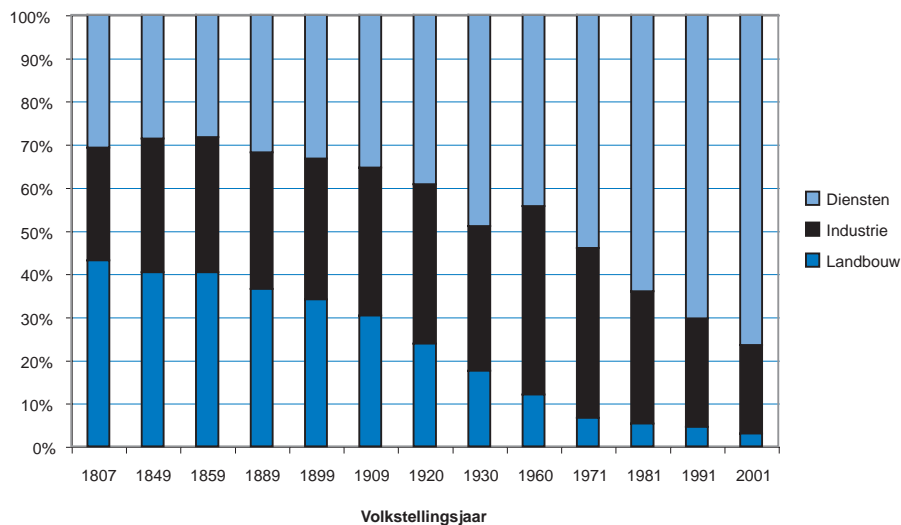
¹⁸ Heemskerk, 'De economie'.

Tabel 11. – Beroepsbevolking naar economische sector
in de periode 1807-2001 (in %).

Jaar	Landbouw	Industrie	Diensten
1807	43,1	26,2	30,8
1849	40,3	31,0	28,7
1859	40,4	31,3	28,3
1889	36,5	31,6	31,9
1899	34,1	32,6	33,3
1909	30,4	34,3	35,4
1920	23,8	36,9	39,3
1930	17,5	33,6	48,9
1960	12,0	43,7	44,3
1971	6,6	39,4	54,0
1981	5,3	30,6	64,1
1991	4,5	25,2	70,3
2001	3,0	20,5	76,5

Bronnen: Oomens en Den Bakker, 1994; Smits et al. 2000; Censuses of Population 1980-1981; Population 1990-1991; CBS, Virtuele Volkstelling 2001.

Grafiek 3. – Beroepsbevolking naar economische sector.

Tot besluit

Het CBS ging na 1971 voor de in Europees verband gehouden volkstellingen van 1981 en 1991 over op de verstrekking van alternatieve gegevens, gebaseerd op registertellingen en enquêtes. In die zin is de samenstelling van nieuwe volkstellinggegevens voor 2001, gebaseerd op het Sociaal Statistisch Bestand (SSB), een voortzetting van een sinds 1981 ingezette aanpak. Het verschil is dat van integratie van deze twee soorten bronnen in 1981 en 1991 nog geen sprake was. Interessant is in dit verband wat Dronkers destijds in 1988 over deze alternatieve gegevens heeft opgemerkt.¹⁹ Behalve bij de kwaliteit van de registerdata plaatst hij later vraagtekens bij het intrekken van de Volkstellingenwet in 1991.²⁰ Voor het alternatieve plan van volkstellingsgegevens, zo merkt hij op, ontbreekt de juridische basis waardoor een dergelijk plan de speelbal van de politiek kan worden, afhankelijk van de omstandigheden (financiën en weerstand bij de bevolking). Hij verzucht: ‘Wellicht blijft ons slechts het beroep op de Europese richtlijn over als de nationale wetgever verstek laat gaan.’²¹ Het is inderdaad onwaarschijnlijk dat er over 1981, 1991 en 2001 alternatieve volkstellingsgegevens samengesteld zouden zijn, als er niet een Europese richtlijn was geweest.

Op basis van de volkstellingen zijn in de loop der tijd allerlei analyses uitgevoerd. In het bijzonder op het regionale en gemeentelijke niveau zijn allerlei deelanalyses mogelijk en ook toegepast. Vooral de digitale inhoudsconversies van de Volkstellingen 1795-1971 en de speciale onderzoeksbestanden die zijn samengesteld op basis van de originele records van de Volkstellingen 1960 en 1971 bieden nieuwe mogelijkheden voor allerlei analyses. Deze resultaten kunnen worden vergeleken met de situatie in 2001 zoals die op basis van de beschikbare microdata is vastgelegd in het kader van het IPUMS-project (zie: Inleiding van deze bundel). Voor deze analyses is het van belang te beschikken over historische reeksen, zodat vergelijkingen in de tijd gemaakt kunnen worden. Bijzondere vermelding verdient in dit verband de studie van Oomens, die in een diepgaande studie de resultaten van de negentiende-eeuwse volkstellingen onderling vergelijkbaar heeft gemaakt.²²

Om in de toekomst vergelijkende studies te maken is het van groot belang dat de SSB-databestanden, waarop de tabellen met volkstellingsgegevens zijn gebaseerd, zorgvuldig worden bewaard en gedocumenteerd. Zo zijn de tabellen die destijds voor de in Europees verband gehouden Volkstellingen van 1981 en 1991 zijn samengesteld alleen gepubliceerd door Eurostat, het Bureau voor de statistiek in de Europese Unie, en daarom op dit moment niet gemakkelijk voor gebruikers

19 Dronkers, ‘Nederland het statistisch Jutland van Europa?’

20 Corbey, ‘Exit the population Census.’

21 Dronkers, ‘Het belang van een éénprocentsteekproef uit de huishoudens van de virtuele volkstelling.’

22 Oomens, ‘De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw.’

te achterhalen, terwijl niet duidelijk is hoe de daarbij gebruikte databestanden zijn bewaard en gedocumenteerd.²³

Ook voor de toekomstige volkstellingen is het van belang dat ze kunnen worden vergeleken met die van de voorheen gehouden tellingen. Dit zal extra inspanningen vergen in vergelijking met vroeger, omdat tabellen tegenwoordig worden samengesteld na koppeling van bestanden. De wijze waarop de tabellen worden vastgelegd moet dus zorgvuldig worden gedocumenteerd, wil de toekomstige gebruiker er mee uit de voeten kunnen.

Volkstellingen zijn de belangrijkste bron voor het schetsen van de ontwikkeling van de sociale en economische structuur van de bevolking over een lange periode. Vanwege de onderlinge verschillen in methodiek zijn voor historische vergelijkingen aanpassingen nodig van het statistische materiaal. Recente historische studies maken dit mogelijk. De digitalisering van de volkstellingen en de in het kader van het IPUMS-project samengestelde microdatabestanden van drie volkstellingen (1960, 1971 en 2001) vergroten de mogelijkheden tot vergelijkende studies.

Literatuur

- Arts, C.H. en E.M.J. Hoogteijling, 'Het Sociaal Statistisch Bestand 1998 en 1999', in: *Sociaal-economische maandstatistiek*, Jaargang 19, december 2002, 13-21.
- Bakker, B.F.M. en C.H. Arts, 'Dynamiek op de arbeidsmarkt; gegevens over stromen uit het Sociaal Statistisch Bestand', in: *De virtuele Volkstelling en het Sociaal Statistisch Bestand, Een verslag van de conferentie gehouden in Amsterdam op 11 november 2003* (Amsterdam mei 2004), 59-70.
- 'Bewoners van bejaardenoorden. Ontwikkelingen in de periode 1966-1992', in: *Sociaal-culturele berichten*, nr. 6, 1994 (CBS-publicatie).
- Censuses of Population in the Community countries 1981-1982* Eurostat (Brussel / Luxemburg 1988).
- Chamberlain, J. en E. Schulte Nordholt, 'The results of the 2001 Census in the Netherlands, the United Kingdom and some other European countries' in: Schulte Nordholt, E., M. Hartgers, en R. Gircour (eds.), *The Dutch Virtual Census of 2001. Analysis and Methodology* (Voorburg / Heerlen 2004), 225-241. <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/themas/dossiers/volkstellingen/publicaties/default.htm>.
- Corbey, P., 'Exit the population Census', in: *Netherlands Official Statistics*, Volume 9, summer 1994, 41-44.
- Dronkers, J., 'Nederland het statistisch Jutland van Europa?', in: *Mens en Maatschappij*, 1998 jrg. 63, nr. 4, 345-346.
- Dronkers, J., 'Het belang van een éénprocentsteekproef uit de huishoudens van de virtuele volkstelling', in: *De virtuele Volkstelling en het Sociaal Statistisch Bestand*.

23 *Censuses of Population in the Community countries 1981-1982*; alsook: *Population, households and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses*.

- Een verslag van de conferentie gehouden in Amsterdam op 11 november 2003* (Amsterdam mei 2004), 25-30.
- Heemskerk, J.E., 'De economie', in: *Nederland in de twintigste eeuw* (Utrecht 1995), 44-67.
- Horlings, E., 'Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807-1909', in: Maarseveen, J.G.S.J. van, en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam / Voorburg 2001), 227-248.
- Houbiers, M., P. Knottnerus, A.H. Kroese, R.H. Renssen, en V. Snijders, *Estimating consistent table sets: position paper on repeated weighting*, Discussion paper 03005, Centraal Bureau voor de Statistiek, (Voorburg / Heerlen 2003). <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/methoden/research/discussionpapers/archief/2003/default.htm>
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'The Dutch Virtual Census of 2001 compared to previous censuses', in: Schulte Nordholt, E., M. Hartgers, en R. Gircour (eds.), *The Dutch Virtual Census of 2001. Analysis and Methodology* (Voorburg / Heerlen 2004), 119-141. <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/themas/dossiers/volkstellingen/publicaties/default.htm>
- Maarseveen, J.G.S.J. van, 'Twee eeuwen volkstellingen: de Virtuele Volkstelling 2001 vergeleken met haar voorgangers', in: *Sociaal-economische trends*, Jaargang 2, 1^e kwartaal 2005, 33-38.
- Oomens, C.A., 'De loop der bevolking van Nederland in de negentiende eeuw', in: *Statistische onderzoeken*, nr. M35 (Den Haag 1989).
- Oomens, C.A., en G.P. den Bakker, 'De beroepsbevolking in Nederland 1849-1990', in: *Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek*, 1994, nr.2.
- Population, households and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses*, Eurostat (Brussel / Luxemburg 1996).
- Schulte Nordholt, E., M. Hartgers, en R. Gircour (eds.), *The Dutch Virtual Census of 2001. Analysis and Methodology* (Voorburg / Heerlen 2004). <http://www.cbs.nl/en-GB/menu/themas/dossiers/volkstellingen/publicaties/default.htm>
- Smits, J.P., E. Horlings, en J.L. van Zanden, 'Dutch GNP and its components 1800-1913', in: *Groningen Growth and Development Centre Monograph Series no. 5* (Groningen 2000).
- Urban Audit II, the implementation in the Netherlands*, Report, BPA no. 2192-03-SAV/II, Centraal Bureau voor de Statistiek, (Voorburg 2003). <http://www.cbs.nl/nr/rdonlyres/8c6e4c9d-4338-4e32-848b-8d43b9b3242d/0/urbanauditiiinetherlands.pdf>
- Wet op het Centraal Bureau voor de Statistiek*, 20 nov. 2003. Staatsblad 2004, 695.
- Zanden, J.L. van, en R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20^e eeuw* (Utrecht 1989).

Biografieën

W.C. (Wijnand) Advokaat werkte na zijn studie economie bij de Centrale Directie van het Staatsbedrijf der PTT onder andere aan de internationale harmonisatie van de exploitatierekeningen en de productiviteitsmetingen. Na zijn in dienst-treding bij het CBS te Voorburg was hij onder andere betrokken bij onderzoek naar pensioenen, spaargelden, loonstructuur, kerkelijke gezindten en bij de (virtuele) Volkstelling van 2001.

M. (Michelle) van den Berk werkt als ICT consultant bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land en Volkenkunde (KITLV) aan digitaliseringsprojecten met betrekking tot de KITLV collectie en website. Eerder werkte zij bij het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten aan projecten met een historische component, waaronder de digitalisering van de volkstellingen en de reconstructie van de Volkstelling van 1960 in het bijzonder.

R.J. (Ronald) van der Bie (1956) studeerde geschiedenis en economie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij promoveerde in 1995 op *Eene doorlopende groote roes. De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921*. Op dit moment is hij wetenschappelijk redacteur bij het CBS, Voorburg.

A.M.S. (Anne) Boelens is manager bij de sector Nationale Rekeningen van het CBS. In eerdere functies bij het CBS heeft zij sociaal-economisch onderzoek uitgevoerd en hierover gepubliceerd, met name op basis van de Enquête beroepsbevolking. Zij heeft aan meerdere publicaties op het terrein van emancipatie een bijdrage geleverd.

O.W.A. (Onno) Boonstra (1951) is als onderzoeker verbonden aan de Afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn interessegebied strekt zich uit van de sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw (analfabetisme, demografie, sociale mobiliteit) tot ICT-toepassingen ten behoeve van historisch onderzoek (kwantitatieve methoden, geografische informatiesystemen). Recente publicaties van zijn hand zijn *Repertorium van Nederlandse gemeenten* (met Ad van der Meer, 2006) en *Past, present and future of historical information science* (met Leen Breure en Peter Doorn, 2006 (2004)).

P.K. (Peter) Doorn (1957) is directeur van Data Archiving and Networked Services (DANS) te Den Haag. Eerder was hij directeur van het Nederlands Historisch Data Archief en afdelingshoofd van het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten. Hij studeerde sociale geografie in Utrecht en promoveerde daar ook. Van 1985 tot 1998 doceerde hij computergebruik in

de geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij is sinds 1996 betrokken bij de digitalisering van de Nederlandse volkstellingen.

Th.L.M. (Theo) Engelen (1950) studeerde geschiedenis, sociologie en historische demografie in Nijmegen en Wageningen, en is na zijn afstuderen werkzaam geweest in diverse wetenschappelijke functies aan de Radboud Universiteit Nijmegen en het N.W. Posthumus Instituut. Momenteel is hij hoogleraar Historische Demografie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

J.L.J.M. (Jacques) van Gerwen (1956) is vanaf 1985 onderzoeker bij achtereenvolgens het Nederlandsch Economisch Historisch Archief (NEHA) en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Momenteel verricht hij onderzoek naar Nederlandse ondernemers en ondernemerschap in de twintigste eeuw (www.bintproject.nl) en is hij initiatiefnemer tot het samenstellen van de website met biografische informatie over Nederlandse ondernemers (www.iisg.nl/ondernemers/).

F.M.M. (Ferry) de Goey (1959) studeerde aardrijkskunde en geschiedenis aan de lerarenopleiding in Nijmegen en vervolgens Maatschappij-geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (EUR). Promoveerde in 1990 op een onderzoek naar de expansie en industrialisatie van de Rotterdamse haven tussen 1945 en 1975. Werkt sindsdien als universitair-docent aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen (EUR). Zijn specialisatie is bedrijfs- en ondernemers-geschiedenis.

A. (Arie) de Graaf is werkzaam bij het CBS te Voorburg, taakgroep Demografie, projectleider Onderzoek Gezinsvorming. De werkzaamheden hebben vooral betrekking op de sociale demografie en dan met name de ontwikkelingen rond geboorte, echtscheiding en de levensloop van het gezin. Hij studeerde sociologie in Rotterdam en Leiden.

P.D. (Peter) Grootte (1962) is universitair docent Culturele Geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij promoveerde in 1995 in de Economische Wetenschappen op een onderzoek naar investeringen in infrastructuur in Nederland in de negentiende eeuw. De ontwikkeling van infrastructuur en de effecten daarvan op de economie en de samenleving hebben nog steeds zijn warme belangstelling. Maar hij publiceert tegenwoordig vooral over cultuur-historisch erfgoed en regionale identiteiten.

C.N. (Carel) Harmsen is senior statistisch onderzoeker bij de Divisie Sociale en Ruimtelijke Statistiek van het CBS te Voorburg. Hij heeft diverse onderzoeken uitgevoerd op het gebied van huishoudens en huishoudensvorming. Zijn huidige

werkzaamheden omvatten onder meer de opzet en ontwikkeling van een vernieuwd productiesysteem voor de demografische statistieken.

H. (Hans) Knippenberg (1945) studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam, promoveerde in 1986 op *Deelname aan het lager onderwijs in de negentiende eeuw* en is thans werkzaam als hoogleraar in de Sociale Geografie aan de UvA te Amsterdam. Hij schreef of redigeerde een reeks van boeken en artikelen op het snijvlak van geschiedenis en geografie, waaronder *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988; met De Pater), *De religieuze kaart van Nederland* (Assen 1992) en *The changing religious landscape of Europe* (Amsterdam 2005).

P. (Pim) Kooij (1945) is hoogleraar in Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en hoogleraar Agrarische Geschiedenis aan Wageningen Universiteit. Hij is secretaris van de European Association for Urban History. Zijn specialiteiten zijn stadsgeschiedenis en plattelandsgeschiedenis, die hij combineert op het terrein van de regionale geschiedenis.

H.M. (Henk) Laloli studeerde in 1994 af in de sociaal-economische geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2000 is hij bezig op het kruispunt van ICT en geschiedenis: eerst bij het voormalige Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatiediensten (NIWI) en nu bij de bibliotheek van het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS) te Voorburg. Zijn belangrijkste onderzoeksinteresse is de 19e en 20e-eeuwse Amsterdamse stads- en wijkgeschiedenis waarover hij een website met bronnen en kaarten opbouwt: www.amsterdamhistorie.nl.

M.H.D. (Marco) van Leeuwen is senior onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam, en bijzonder hoogleraar Historische Sociologie bij de capaciteitsgroep Sociologie van de Universiteit Utrecht. Hij onderzoekt sociale ongelijkheid in Europa van 1500 tot heden.

J.G.S.J. (Jacques) van Maarseveen was op het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) te Voorburg hoofd van diverse statistische hoofdafdelingen en tevens plaatsvervangend directeur. Hij schreef een proefschrift over de econoom Nicolaas Gerard Pierson (1839-1909), over wie hij tevens een bronnenuitgave verzorgde. Thans begeleidt hij historisch-statistische projecten op het CBS, waaronder de digitalisering van de volkstellingen. In dat verband schreef en redigeerde hij diverse historisch-statistische publicaties, waaronder: *Algemene tellingen in de twintigste eeuw. De methode van onderzoek bij personen en bedrijven* (2002).

I. (Ineke) Maas is universitair hoofddocent bij de capaciteitsgroep Sociologie van de Universiteit Utrecht. Haar onderzoek richt zich op sociale ongelijkheid en

mobiliteit. Zij publiceerde eerder over intergenerationele mobiliteit, carrièremobiliteit en homogamie in de negentiende en twintigste eeuw.

J.M.M. (Han) Nicolaas (1963), studeert sociologie in Rotterdam. Hij is werkzaam als statistisch onderzoeker bij de Taakgroep Analyse Demografie van het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg. Hij houdt zich voornamelijk bezig met onderzoek op het gebied van de internationale migratie, bevolkingsdynamiek van grote steden en bevolkingsprognoses. Hij publiceert regelmatig in *Bevolkingstrends*, het kwartaalblad over de demografie van Nederland.

J. (Ko) Oudhof is senior statistisch onderzoeker bij de Divisie Sociale en Ruimtelijke Statistiek van het CBS. Hij heeft onderzoeken uitgevoerd op diverse onderwerpsgebieden in de sociale statistiek, waaronder ook gender. Onder meer was hij betrokken bij de samenstelling van een aantal overzichtspublicaties op het terrein van emancipatie. Zijn huidige werkzaamheden omvatten statistisch onderzoek rond criminaliteit, minderheden en discriminatie.

P.G. (Pieter) Prak heeft culturele antropologie gestudeerd aan de universiteit van Groningen en heeft van 1977 tot 1981 als assistent expert in dienst van UNDTCD gewerkt in Liberia en Guinee-Bissau, waar hij betrokken was bij de opzet en uitvoering van een demografische enquête, respectievelijk een volkstelling. Vanaf 1982 is hij in dienst van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) te Heerlen en is als methodoloog onder meer verbonden geweest aan de Arbeidskrachtentelling, het Onderzoek Gezinsvorming 1988 en het Sociaal-Economisch Panelonderzoek. Momenteel is hij bij het CBS werkzaam als statistisch onderzoeker binnen de sector Ontwikkeling en Ondersteuning van de divisie Sociale en Ruimtelijke Statistiek (SRS).

E. (Eric) Schulte Nordholt studeerde Wiskunde in Utrecht en Econometrie in Rotterdam. Sinds 1992 is hij werkzaam op het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg. Hij publiceerde over armoede, data editing, imputatietechnieken, metadatasystemen, overlevingsduuranalyse, panelstudies, statistische beveiliging en volkstellingen. Hij was projectleider van de Virtuele Volkstelling 2001.

A.H. (Arno) Sprangers (1954) is werkzaam als statistisch onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg. Hij heeft zich tot voor kort bezig gehouden met onderzoek op het gebied van demografie en arbeidsmarkt. Op dit moment werkt hij bij de Taakgroep Rechtsbescherming en Veiligheid van het CBS.

P. (Peter) Tammes studeerde sociologie aan de Universiteit Utrecht en promoveerde aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een onderzoek naar de overlevingskansen

van joden in de Nederlandse gemeenten 1940-1945. Sinds 2006 werkt hij bij het Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

P.G. (Vincent) Tassenaar (1967) is docent aan de Rijksuniversiteit Groningen bij de Faculteit der Letteren (Economische en Sociale geschiedenis; Internationale betrekkingen/Internationale organisaties) en de Faculteit der Rechtsgeleerdheid (Vakgroep Algemene Rechtswetenschappen). Hij studeerde Geschiedenis, Oost-europakunde en Nederlands recht (specialisaties: privaatrecht en bedrijfsrecht). In 2000 is hij aan bovenstaande universiteit in de Faculteit der Economische wetenschappen gepromoveerd op *Het verloren Arcadia. De biologische levensstandaard in Drenthe, 1815-1860*. Zijn onderzoek is gericht op de effecten van economische, sociale en infrastructurele ontwikkelingen op de (biologische) levensstandaard enerzijds en de relaties tussen politiek beleid, wet en regelgeving en jurisprudentie op sociaal-economische verhoudingen anderzijds.

W. (Wout) Ultee studeerde sociologie aan de Universiteit Utrecht, promoveerde aldaar en is sinds 1987 hoogleraar sociologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

M. (Mees) te Velde (1950) was na zijn studie theologie van 1975-1988 predikant in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Neede en in Enschede-Oost. Hij promoveerde in 1988 op een proefschrift over een van de voormannen uit de afgescheiden kerken in de negentiende eeuw, Anthony Brummelkamp. Sinds 1988 is hij hoogleraar kerkgeschiedenis na 1650, kerkrecht en gemeenteopbouw aan de Theologische Universiteit Kampen (Broederweg), ook wel Kampen II genoemd. Hij publiceerde over gemeenteopbouw en is projectleider van de website www.kerkrecht.nl.

J.M. (Mathieu) Vliegen (1939) studeerde sociologie aan de Radboud universiteit Nijmegen. Tot aan zijn pensionering bekleedde hij verschillende functies bij het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg, laatstelijk als Programmamanager Ruimte en Vastgoed. Hij is nog steeds nationaal en internationaal actief vooral op het terrein van de regionale en ruimtelijke statistiek. Kwantitatieve analyses hebben zijn bijzondere belangstelling.

S. (Sjoerd) de Vos (1948) studeerde wiskunde aan de Universiteit van Amsterdam, met als hoofdrichting statistiek. Vanaf 1970 is hij werkzaam bij (de voorgangers van) de Afdeling Geografie, Planologie en Internationale Ontwikkelingsstudies van deze universiteit. In 1997 promoveerde hij op een proefschrift getiteld *De omgeving telt. Compositionele effecten in de sociale geografie*. Naast tal van gelegenheidsonderwerpen houdt hij zich vooral bezig met onderzoek naar segregatie en omgevingseffecten.

R.L. (Richard) Zijdeman is promovendus bij het Interuniversitair Centrum voor Sociaal-Wetenschappelijke Theorievorming en Methodenontwikkeling (ICS) bij de vakgroep Sociologie, Universiteit Utrecht. Hij bestudeert de invloed van contextuele factoren op sociale en huwelijksmobiliteit in Nederland in de negentiende en begin twintigste eeuw. Daarnaast werkt hij samen met andere onderzoekers aan de ontwikkeling van een internationale historische beroepsprestigeschaal: HIS-CAM.

Two centuries counting the Dutch. Research with the Digital population, Labour and Housing Censuses of the Netherlands 1795–2001

Introduction

P.K. Doorn en J.G.S.J. van Maarseveen

Introduction. Two centuries of censuses digitized

In the last ten years, all published population, labour and housing censuses of the Netherlands have been digitized in a series of projects and made available as tables on the Internet. The first population census of the Dutch population was taken in 1795, the last traditional census was organized in 1971. In 2001 a 'virtual census' was conducted by combining existing administrative datasets with large-scale sample surveys. The website www.volkstellingen.nl, which has attracted over 100 thousand visitors since going online in November 2004, provides access to the tables. This book presents a number of analyses of information now available, on demographic themes (population, households, housing); socio-economic themes (labour, infrastructure); socio-cultural themes (religion); and methods and techniques. More than 200 thousand (mainly handwritten) very detailed tables have not yet been digitized. A proposal is currently being prepared to digitize these.

Population, households and housing

J.M.M. Nicolaas and A.H. Sprangers

International migration in the Netherlands 1795–2006. The impact on the population structure

For most of the 19th century, the Netherlands experienced a negative net migration. Many people left for the United States, Germany or Belgium. During the 20th century this situation changed and immigration to the Netherlands exceeded emigration. Soon after the Second World War, there was a considerable increase in immigration from the former Dutch colonies (former Dutch East Indies and Suriname). While many Dutch citizens left for Canada, Australia, the United States and other countries in the 1950s, in the 1960s many labour migrants arrived in the Netherlands from Mediterranean countries, especially Turkey and Morocco. Later, in the 1970s and 1980s, family members came over to join these labour migrants. Furthermore, in the 20th century there have been dynamic migrant flows between the Netherlands and other European countries, especially Germany and Belgium.

Th.L.M. Engelen

Ageing in the Netherlands, 1899–2000. On the historical roots of a contemporary issue

This essay explores the historical roots of ageing in The Netherlands. It shows that the problems of an ageing population already started around 1900. Surprisingly,

policy makers only identified the potential problem in the 1980s. Among scholars we find contributions dealing with the changes in the age distribution of the population long before this date. Especially in the discussion on the financial base of the general old age pensions (AOW) many authors warned against the consequences of ageing. However, now that this issue heavily influences the political agenda, one can ask whether the threat is not exaggerated. The dependency ratio has never been as low as in 2000. What we need, then, is a discussion on the age of retirement. The rise of life expectancy warrants a longer period of activity. In this way the problem of ageing could prove to be less threatening than previously assumed.

C.N. Harmsen

Household dynamics 1971–2006. More singles in all stages of life

In 1971–2006, the proportion of single people in the Dutch population has tripled. This development is a consequence of the increased possibilities for personal development and individual autonomy. In almost every phase of life, the proportion of single people has grown. Nowadays, young adolescents live on their own for a few years before they start cohabiting. Married and unmarried cohabitantes split up when their relationship has ended and elderly persons live alone, even after their partners have died.

A. de Graaf

Fertility of Dutch women in the 20th century

In the 20th century, close to 20 million children were born in the Netherlands, 9.6 million people died, 6 million migrants came to the Netherlands and 5 million people moved to a foreign country. The impact of live-born children on the growth and structure of the Dutch population is more considerable than other demographic components.

One hundred years ago, Dutch women gave birth to an average 4.5 children. In the course of the 20th century, this number has dropped to a level of 1.5 in the late 1990s. Now it is expected that young women will give birth to an average of 1.75. The considerable fall in the number of children per woman in the late 1960s and early 1970s went hand in hand with developments in birth control. The decrease in the beginning of the 1970s was also associated with the postponement of motherhood, which in turn was linked with increased female education and labour force participation.

R.J. van der Bie

Light, fresh air and freedom. The quality of housing (1899–1947)

The housing statistics of the Dutch Central Bureau of Statistics have traditionally been the source for information on the living situation, the size and composition of the housing stock, housing demands and housing shortage in the Netherlands. This contribution examines how the Dutch population lived at three moments in time (1899, 1919, 1947).

Housing surveys were also an expression of weighty social issues for which government policy was required. All the housing censuses carried out between 1909 and 1947 also touched upon moral issues. This contribution follows the debate on the incidence of older brothers and sisters sharing sleeping quarters in many one- and two-roomed dwellings. This was assumed to be a danger to public health.

H.M. Laloli

Living better? Housing market and residential segregation in Amsterdam 1850–1940

Many houses in Amsterdam's historic centre of the 17th century had deteriorated or been vacated when economic expansion in the 1860s led to population growth. Until then poor and rich lived in the same neighbourhoods, but in different streets. As population more than doubled in 40 years expansion and renewal became necessary. Municipal actions after 1900 to build new areas according to better housing standards were successful. The article investigates the development of residential segregation at the district level which is generally seen as a prime characteristic of modern cities. In the new quarters some relatively homogeneous elite and working-class districts formed, but socially mixed areas also developed there. The old center lost much of its elite and the poorest people remained there as they could not afford the rents in the newly built areas.

Socio-economic themes

M.H.D. van Leeuwen and I. Maas

Economic specialisation and changing social relationships in the 19th and 20th century. A study based on Dutch censuses and marriage records.

The aim of this chapter is to investigate the feasibility of studying economic specialisation and changes in the class structure using Dutch censuses and marriage records. We compared the censuses of the province of Zeeland in 1849 and 1899 and the marriage records of the same province for the period 1816–1922. There are two important differences between the sources that affect the results. First, the number of occupational categories varies strongly between censuses, whereas occupations in the marriage records are not categorised at all. Despite the fact that all occupations have been coded into HISCO, this creates difficulties, especially when analysing economic specialisation. Secondly, the censuses cover the total population, but the marriage records contain almost only people that are still at the beginning of their occupational career.

J. Oudhof and A.M.S. Boelens

Labour participation by women over 50 years, 1849–2006

Labour participation rates of middle-aged women in the Netherlands remained low for a long time. In the period 1889–1970, labour participation by women aged 50–64 years fluctuated around 17 percent. After 1970 it started to rise, and in the

1990s in particular the percentage of women in this age group who had a paid job rose substantially. In 2006, 40 percent of 50–64-year-old women had a paid job of at least 12 hours a week.

Labour participation of married women aged 50–64 years was considerably lower than that of their unmarried peers for a long period. From 1960 onwards, participation of older married women started to increase. More liberal policy measures allowing women to work – or continue to work – after marriage contributed to this.

A relatively large number of women aged 50 years and older have traditionally worked in agriculture. These were often farmers' wives who helped out on the farm. The strong increase in the services sector after the Second World War also resulted in a relatively large percentage of women aged 50 years and older working in this sector, too.

J.L.J.M. van Gerwen and F.M.M. de Goey

Entrepreneurs in the Netherlands. Dynamics in the entrepreneurial population during the 20th century

Research on entrepreneurial history in the Netherlands is highly fragmented and incomplete. While some scholars, notably biographers, focus on individual entrepreneurs, others are only interested in industrialists or entrepreneurs from small- and medium-sized enterprises.

The object of this contribution is to present an overall picture of the development of the number of entrepreneurs in the Netherlands during the 20th century based on available statistical information. The main questions are: what changes took place in the number and type of entrepreneurs and how are these changes to be explained? We will also discuss the changing economic structure of the Netherlands on the size distribution of enterprises.

P. Kooij

Town and countryside in the reports of the Dutch censuses

This contribution pivots at the different possibilities offered by the census to make a distinction between town and countryside. Information concerning the occupational structure seems the best starting point to fix this distinction. The reports of the successive census, however, sometimes are hardly comparable because of differences in scope and scale. In some, census information is given on the scale of individual municipalities. Others, however, show a clustering of villages or of a number of municipalities into regions. Additional reports, which are not yet available digitally, like population registers may offer some solutions.

In an effort to fine tuning, the most recently available scans of the census of 1947 are analysed by confronting the occupational structures of the largest Dutch cities with a sample from small villages. Unfortunately, the occupational structures did not contrast well. The countryside proved to be much more urban than one would expect.

P.D. Groote and P.G. Tassenaar

Population and infrastructure in the Dutch provinces of Groningen en Drenthe, the Netherlands, 1820–1915

The nineteenth century was a period of rapid development of transport infrastructure in the the northern Netherlands. The networks of shipping canals, paved roads and later rail and tramways as well were further expanded and integrated. Both private investors and governments were involved in the financing and exploitation. For commercial agents the idea was usually that the exploitation of main links between larger centres of population would be the most profitable. Governments, however, included in their motivations the idea that a better opening up of peripheral areas would increase the standard of living.

For the period 1820–1915, we mapped time- and space-specific data concerning the development of transport infrastructure in a GIS (Geographic Information System). We related these to the development of population on the lowest spatial level available in the censuses of 1849 and 1899 (i.e. the level of hamlets). In this way, we could try to assess the spatial–temporal relations between infrastructural development and demographic development: did infrastructure follow population or (and?) was infrastructure directive and did people concentrate more and more on the most accessible places?

Socio-cultural themes

W.C. Advokaat, P.G. Prak and M. te Velde

Members of the Dutch Reformed Churches counted and registered. A comparison of census and register data

In this article, results on Dutch Reformed denominations from the censuses of 1947, 1960 and 1971 are compared with registrational figures, which are assembled in the so-called ‘Kamper database’. This comparison shows that for these denominations, as a rule, the censuses have higher figures than the registrations, in contrast with, for instance, catholics or other protestant churches. The census of 1947 counted 11% more members of reformed churches than the registrations. In 1960 and 1971, the difference was reduced to about 6%. However, in 1947 two denominations, the Reformed Congregations and the Christian Reformed Churches, were 57 and 33%, respectively, higher than in the registrations.

These large differences were mostly at the expense of the other two denominations considered, that is, the Reformed Church in the Netherlands and the Orthodox Reformed Churches. In 1960, the same pattern was found, although with somewhat smaller differences. In 1971, however, the exact opposite was revealed: the Reformed Church in the Netherlands and the Orthodox Reformed Churches scored much higher in the census than in the registrations, while the results of the Reformed Congregations and the Christian Reformed Churches were extremely low in the census. These differences may be attributed to several methodological errors in the successive censuses, in combination with the fact that the names of the denominations considered are not very distinguishing.

These results combined make it clear that the trends from both sources for the reformed denominations together are reasonably comparable, but that the trends for the denominations individually from the census are not trustworthy.

H. Knippenberg and S. de Vos

'Blood and fire'. The Salvation Army is going to war, 1887–2005

With the motto 'blood and fire', the Salvation Army in the Netherlands has been going to war for 120 years. It started in 1887 as a branch of the English mother organisation (1878). This paper first describes the development and geographical distribution of the Salvation Army; and second, analyses the socio-economic and demographic composition of the Salvationists in 1971.

The Army developed into a church and social organisation with more than 18,000 members in 1960 and a rich variety of social welfare institutions. From the 1960s onwards, the Army declined to circa 7000 members in 2005. Most Salvationists lived in the urban and more industrialised areas of the west, east and north of the country, but not in the Roman-Catholic south. The Army recruited its soldiers predominantly from the (urban) lower social classes; women and elderly people were over-represented.

J.M. Vliegen

Exponents of free-thought. The Remonstrant brotherhood and the Dutch Mennonites

This contribution draws attention to the very small religious denominations of the Mennonites and the Remonstrant brotherhood in Dutch society. Both denominations were labelled as 'left wing' movements at the time of the Protestant Reformation. The Remonstrant brotherhood has always been known as a liberal movement, while the Mennonites developed into a liberal movement only later under the influence of the Enlightenment and the Modernism of the nineteenth century. Both religious denominations have often been ascribed an elite character: the Remonstrant brotherhood since their origin in the seventeenth century and the Mennonites more or less since their transformation into a liberal movement. The contribution examines particularly the elite character over a longer period, mainly based on the post-war censuses. It investigates also their geographic spread over the country; particularly its urban–rural character assuming that groupings with an elite character mainly operate in an urban environment.

P. Tammes and W. Ultee

The German occupation, the pillarization of Dutch municipalities, the chance of survival of their Jewish inhabitants

Sociologist Vuijsje and historian Blom argued that pillarization may have been a cause for higher death rates among Dutch Jews during the Second World War. To test this hypothesis, we first matched Dutch municipal registration lists of Jews with the book *In memoriam* to determine the death rate for a municipality's

Jews. Second, we measured municipal pillarization as intermarriage of Protestants, Catholics and inhabitants of no religion using the 1960 census. Who people marry provides an insight into inter-religious relations, as well as the mentality of separation prevailing within religious groups. Odds ratios for an intermarriage table might be taken as an indicator for the acceptance of early German regulations to separate Jews, while the percentage of homogenously married people indicates the limited availability of ties Jews needed to hide. Third, we measured opportunities or restrictions for hiding, like the presence of farms in a municipality, population density, the vote for the National Socialist Movement and the percent of Jews in mixed marriages. We did this, respectively, by using the 1930 census, population density and election statistics, and registration lists. Fourth, we combined the collected data into one database. Finally, we applied logistic regression. Models showed that Jews had a lower survival chance if odds ratios of homogenously married non-Jews in their municipality were higher. Unexpectedly, Jews living in a municipality where the percentage of homogenously married non-Jews was higher, had a higher survival rate.

Methods and techniques

J.G.S.J. van Maarseveen

Two centuries of population censuses. The methodological aspects.

In 1795, the first Dutch population census has been carried out. From 1829 to 1971, 14 censuses have been place. The Ministry of the Interior organised the censuses until the foundation of the Central Bureau of Statistics in 1899. Municipalities carried out the data collection with the help of enumerators. From a bird's eye view, a description is given of the methodological aspects, such as the objectives of the censuses (assessment of population size and the check of the municipal administrations), the concept of population, the themes (e.g. regional differentiation, household composition, occupation, religion and housing conditions), the field-work and processing, and publication. After the 1971 census, non-response made it impossible to hold another census. In 1981 and 1991, the Netherlands provided substitute information for international obligations. In 2001 a virtual census was carried out.

R.L. Zijdemans

New data, 'new' method? A sociological historical application of multilevel analysis

In the 1980s and 1990s, researchers argued that it was hard to draw general conclusions on the Dutch social stratification process based on the available studies. The necessity to focus research on a particular population, region or period and the use of different operationalisations of status compromised their comparability. However, recent developments in the field make it possible to study social stratification using data on individuals originating from all strata, various regions and different eras. To analyse these data, statisticians recommend the use of multilevel analysis. This technique appreciates that individuals

are drawn from different contexts and that contexts differ in the way they influence individual level processes. This paper introduces the technique of multilevel modelling in a historical social stratification study by analysing intergenerational status attainment in the Dutch province of Zeeland between 1851 and 1915. It is shown that (1) the influence of father's occupational status on son's differed between municipalities, (2) the influence of ascription was smaller in municipalities with higher proportions of in-migrants and orthodox protestants, while (3) urbanisation did not affect the process of intergenerational status attainment.

O.W.A. Boonstra

The usability of information on neighbourhoods in Dutch censuses, 1849–1909

From 1849 onwards, all published Dutch censuses contain information at a sub-municipal level, i.e. on neighbourhoods. Unfortunately, the way municipalities are divided into neighbourhoods changed every census year. It raises the question whether neighbourhood research across census years is possible, and whether the various submunicipal divisions can be allocated geographically. As this paper tries to show, the answer to the first question is affirmative, the second however is negative.

P.K. Doorn and M. van den Berk

A digital detective story. The reconstruction of the Dutch population census of 1960

The census of 1960 was the first census to be processed by Statistics Netherlands (CBS, Centraal Bureau voor de Statistiek) with the help of computers. In the late 1960s, the original punched cards of the census were transferred to the Steinmetz Archive for the social sciences. After funds were acquired to process the punched cards, a new digital dataset of the census was created. Analysis of the dataset revealed several problems in the data. Data cleaning operations were performed in the 1990s by the Steinmetz Archive and from 2002 onwards in the digitization project of the Dutch censuses. 366,725 records appeared to be missing from a total population of about 11.5 million and 262,761 records appeared to be duplicated. The data from 24 municipalities (divided over four provinces) were missing completely; in 28 other municipalities, either more than 5% or more than 1000 records of men and/or women were missing. The best surrogate for these missing data are the aggregate, though detailed tables in handwritten form in the archives of Statistics Netherlands (prints of these exist in the library of CBS). The tables have been input in spreadsheets and are available for research.

On the total of 995 municipalities in 1960, there are no missing records in 402 municipalities. In the other cases, a variable number of records, often only a few up to a dozen, was missing. The explanation for the missing records is that some of the punched cards were lost and some were damaged (by dust and damp). Possibly during the reading of the punch cards, boxes got mixed up or may have been overlooked.

Other errors in the dataset include undocumented codes, including whole sections of computer programmes. Some of these flaws could be corrected or reconstructed. Now that the shortcomings of the dataset have been documented in detail, and reconstructions have been made where possible, and dataset of the 1960 census, which was earlier deemed unusable, can be accessed and analysed under certain conditions at Statistics Netherlands.

E. Schulte Nordholt and J.G.S.J. van Maarseveen

The virtual census of 2001 in a historical perspective

Data from many different sources were combined to produce the Dutch census tables of 2001. Since the last census based on a complete enumeration was held in 1971, the willingness of the population to participate has fallen sharply. Statistics Netherlands found an alternative in the virtual census, using available registers and surveys. The virtual census is cheaper, comparable to earlier Dutch censuses, and more socially acceptable. The Dutch census tables 2001 have been estimated by making use of all available information and therefore the best possible quality of the estimates has been obtained. Comparing the results of the virtual census of 2001 with those of the earlier Dutch censuses leads to an interesting picture of the changes in the Netherlands in the last two centuries.

